

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

EKİM/2022

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 74
EKİM / OCTOBER 2022

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Yusuf UYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Prof. Dr. Nurettin GÜLAÇTI
Doç. Dr. Yusuf UYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Anısı Sev ATEŞ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Berna Hızarcı BEŞER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Cantürk CANER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ceren Karavelioğlu (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatih KIRIŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gülnur KEÇEK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Güray AKALİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Habibe Yelda ŞENER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Işılın GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İbrahim ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İlhan KORKMAZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Mahmut ZORTUK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Münire BAYSAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Özlem KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Münire BAYSAN
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Anısı SEV ATEŞ

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Zeynep YILDIRIM

Görsel Tasarım ve Dizgi / Grafik Design & Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLENK

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Elmira ZULPIHAROVA - Ahmet Yesevi
Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University
Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
József KÁPOSZTA - Szent István University
Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nagy HENRIETTA - Szent István University
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University
Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi
Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Yapısal Kırılma Durumunda Kadınların İşgücüne Katılımındaki Belirleyiciler Üzerine Bir Zaman Serisi Analizi

A Time Series Analysis on the Determinants of Women's Labor Participation in the Case of Structural Break

Gökçen AYDINBAŞ, Merve ÜNLÜOĞLU
1-21

Osmanlı Polis Teşkilatında Taharri Memurları: Sivil Polisler
Investigation Officers in the Ottoman Police Organization: Civilian Police
İbrahim YILMAZ

22-39

Materialism Versus Voluntary Simplicity: Does the Lifestyle Affect Workplace Deviance Behaviors?

Materyalizme Karşı Gönüllü Sadelik: Hayat Tarzı İşyeri Sapma Davranışlarını Etkiler mi?

İbrahim TÜRKMEN, Enver Samet ÖZKAL, Belkıs ÖZKARA
40-53

Algılanan Fazla Niteliklilik Araştırmalarının Entelektüel Yapısının Haritalanması: Bir Ortak Anahtar Kelime ve Ortak Atıf Analizi

Mapping the Intellectual Structure of Perceived Overqualification Research: A Co-Keyword and Co-Citation Analysis

Esra ULUKÖK
54-74

Çalışmaya Tutkunluk, İş Tatmini ve Çalışan Sessizliği İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma
An Empirical Research on the Relationship Among Work Engagement, Job Satisfaction and Employee Voice

Melda KEÇECİ, Didem Tetik KÜÇÜKELÇİ, Merve Vural ALLAHAM
75-96

Turist Harcamalarının Bölgesel Ekonomiye Etkileri: Kütahya ÖRNEĞİ
The Effects of Tourist Expenditures on the Regional Economy: The Case of Kütahya
Gülten ŞEN

97-112

1831 Tarihli Nüfus Sayımı Verileri Üzerinden Samakov Kazasının Demografik ve İktisadî Yapısının İncelenmesi

Investigation of the Demographic and Economic Structure of Samakov District Through the Census Data Dated 1831

Pınar DOĞANAY
113-131

**Ekonominin Renkleri: Sürdürülebilir Mavi Ekonomi Bağlamında Türkiye'nin
Değerlendirilmesi**

Colors of the Economy: An Evaluation of Turkey in the Context of the Sustainable Blue
Economy
Seher Suluk
132-150

**Örgütsel Bağlılık ve İş Tatmini İlişkisi: Türkiye'de Sağlık Sektörü Çalışanları
Perspektifinden Kapsamlı Bir Meta Analiz Çalışması**

The Relationship Between Organizational Commitment and Job Satisfaction: A Comprehensive
Meta-Analysis Study from the Perspective of Healthcare Workers in Turkey
Alptuğ AKSOY, Serap TAŞKAYA
151-169

Kurumsal Kimlik Tasarımlarında Logo, Amblem ve Arketip İlişkisi

The Relationship of Logo, Emblem and Archety in Corporate Identity Designs
**Aysun ERZİNCAN, Nurcan YILDIZ, Demet PARLAK, Erol TÜRKMEN, Burak EVREN,
Büşra UYSAL, Melek ARSLAN, Levent MERCİN**
170-192

**XVI. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkileri Tarihine Katkı:
1574 Tarihli Avusturya Ahidnamesi**

A Contribution to the History of Ottoman-Austrian Relations in the XVI. Century:
Ahdname of 1574
Büşra AKTAŞ KÜTÜKÇÜ
193-210

Milliyetçilik Yazınının Tarihsel Serüveninin Bibliyometrik Analiz Yöntemiyle İncelenmesi
Examining the Historical Adventure of Nationalism Literature by the Method of Bibliometric
Analysis

Rukiye SAYGILI
211-225

**Türkiye'deki Katılım Bankalarına Entegre Raporlama Modeli Önerisi:
Güney Afrika Örneği**

Integrated Reporting Model Proposal for Participation Banks in Turkey:
the Case of South Africa
İbrahim Yavuz
226-246

**Nüfus Politikaları Bağlamında Türkiye Nüfusunun Demografik Dönüşümü, Yapısal
Değişimi ve Geleceği**

Demographic Transition, Structural Change and Future of Turkey's Population in the Context of
Population Policies
Mustafa KÖSE, Özlem SERTKAYA DOĞAN
247-267

**İlhanlı Devleti'nin Son Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın Emîr Çoban'ın
Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü (728-736/1327-1335)**

The Last Ruler of the Ilkhanid State Abû Sa'îd Bahâdur Khan's Activities After the Death of
Amîr Chupan and His Death (728-736/1327-1335)

Firdevs ÖZEN
268-281

**Relationship Between the Prices of Grains, Crude Oil and Real Effective Exchange Rates:
Evidence from Fourier Toda-Yamamoto Causality Test**

Tahıl Fiyatları, Ham Petrol Fiyatları ve Reel Efektif Döviz Kuru İlişkisi:
Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testinden Kanıtlar

Semih KARACAN
282-292

**Soyut ile Somut, İhsan İslamcılığı ile Demokrasi Arasında:
İsmet Özel'in 1980'lerdeki Görüşlerinin Değerlendirilmesi**

Between Abstract and Concrete, Islamism of Beneficence and Democracy: Evaluating the Views
of İsmet Özel in 1980's

Ertuğrul ZENGİN
293-314

Ghost Of Tsushima Oyununun Greimas'ın Eyleysel Modeline Göre Çözümlemesi

Analysis of the Ghost of Tsushima Game According to the Actantial Model of Griemas

Uğur BAKAN, Ufuk BAKAN, Emine Nilüfer ÜSTÜNDAĞ
315-329

Kastamonu Sancağında 1919 Seçimleri

The Last Ottoman Parliamentary Elections in Kastamonu

Taner BİLGİN
330-342

Safahat'ta Vahdet Hâkimiyet İlişkisi Bağlamında Aydın Halk ve Milli Beka

In Safahat, the People's Month in the Context of the Relationship to Domination of Unity and
National Survivivity

Mümin TOPCU
343-350

**5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir
Enerji Politikaları**

China's Renewable Energy Policies in the Framework of 5 Years Development Plans and Legal
Regulations

Galip Ferhat AKBAL
351-363

**COVID-19 Pandemisi Sürecinde Lojistik Firmalarının Performansının ENTROPİ-VİKOR
Yöntemi ile Değerlendirilmesi**

Evaluation of the Performance of Logistics Companies by the ENTROPY-VICOR Method
During the COVID-19 Pandemic Process

Gökhan AKANDERE

364-375

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Yusuf İzzeddin İkbâl İdhar İntihar (Ali Akyıldız)

Yusuf İzzeddin İkbâl İdhar İntihar (By Ali Akyıldız)

Duygu ATEŞ

376-379

Hereke Fabrikasının Kuruluşu Vahdettin Engin

Establishment of Hereke Factory (By Vahdettin Engin)

Arif KOLAY

380-383

YAPISAL KIRILMA DURUMUNDA KADINLARIN İŞGÜCÜNE KATILIMINDAKİ BELİRLEYİCİLER ÜZERİNE BİR ZAMAN SERİSİ ANALİZİ

Gökçen AYDINBAŞ^{1*}
Merve ÜNLÜOĞLU²

Öz

Bu çalışmada, yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemiyle Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı ile kişi başına gayrisafi yurt içi hâsıla (GSYH), kentleşme oranı ve işsizlik oranı arasındaki ilişkinin 1990-2020 dönemi arasında yıllık veriler kullanılarak araştırılması amaçlanmıştır. Durağanlık için ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile yapısal kırılmalı birim kök testlerinden biri olan Zivot-Andrews birim kök testi kullanılmıştır. Değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin incelenmesi için tek kırılmaya izin veren Gregory-Hansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Nedensellik ilişkisi için ise Toda-Yamamoto nedensellik analizi tercih edilmiştir. Çalışmanın sonuçları Türkiye’de ilgili dönem bazında değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Nedensellik analizinin sonuçlarına göre, kişi başına GSYH ile kentleşme arasında çift yönlü, kadınların işgücüne katılım oranından kentleşme oranı ve kişi başına GSYH’ye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ancak kadınların işgücüne katılım oranı ve işsizlik oranı arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Sonuç olarak, kadınların işgücüne katılımındaki artış; sosyo-demografik olarak kentsel nüfusu, ekonomik anlamda ise büyümeyi artırmaktadır. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki ekonomik özgürlüğünü eline alan kadının; çocuk ölümlerine, doğurganlığa, harcamalara yönelik alışkanlıklara, sağlık ve eğitim harcamalarına, böylelikle sürdürülebilir büyüme ve kalkınmaya etkileri hafife alınamayacak düzeyde olup kadının ekonomi sahnesindeki yeri bu etkiler de dikkate alınarak daha fazla araştırılması gereken önemli bir konudur.

Anahtar Kelimeler: Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Kentleşme Oranı, Ekonomik Büyüme, Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi

JEL Kodları: J21, P25,O4, C22

A TIME SERIES ANALYSIS ON THE DETERMINANTS OF WOMEN’S LABOR PARTICIPATION IN THE CASE OF STRUCTURAL BREAK

Abstract

This study has aimed to investigate the relationship between female labor force participation rate, per capita gross domestic product (GDP), urbanization rate, and unemployment rate in Turkey under structural breaks, using annual data between 1990 and 2020 with the structural break time series analysis method. ADF, PP, and KPSS unit root tests and Zivot-Andrews unit root test, which is one of the structural break unit root tests, were used for stationarity. The Gregory-Hansen cointegration test, which allows a single break, was applied to examine the long-term relationship between the variables. For the causality relationship, Toda-Yamamoto causality analysis was preferred. The results of the study reveal that there is a long-term cointegration relationship between the variables based on the relevant period in Turkey. According to the results of the causality analysis, two-way causality was found between GDP per capita and urbanization, and one-way causality from women's labor force participation rate to urbanization rate and GDP per capita. However, no causal relationship was found between female labor force participation rate and unemployment rate. As a result, the increase in female labor force participation increases the urban population socio-demographically and the growth in economic terms. In addition, it should be noted that the woman who takes her economic freedom; its effects on child mortality, fertility, spending habits, health-education expenditures, and thus sustainable growth-development cannot be underestimated and the place of women in the economy is an important issue that needs to be investigated further considering these effects.

Keywords: Female Labor Force Participation Rate, Urbanization Rate, Economic Growth, Structural Break Time Series Analysis

JEL Codes: J21, P25,O4, C22

¹ Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-9435-5387.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): gkcnydnbs@gmail.com

² Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-8864-880X.

Başvuru Tarihi (Received): 29.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Kadınlar çocuklarla birlikte, genellikle enformel sektörün ücretsiz aile işçisi ya da düşük ücretli çalışanı olarak en yoksul kesimi teşkil etmektedir. Bu bakımdan ev eksenli çalışanların pek çoğu da kadınlardan oluşmaktadır. Temelinde bu durum, işgücü maliyetlerini azaltma amaçlı kadınların işgücü piyasasından dışlanarak gerek üretim gerekse yeniden üretim süreçlerinde sorumluluk alabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Esasında çalışma hayatı kadınlara, yalnızca ekonomik özgürlük sunmakla kalmayıp aynı zamanda onların özgüvenlerini-toplumsal saygınlıklarını-değerlerini de arttırarak ailedeki konumlarını daha iyi hale getirmektedir. Ayrıca bir toplumun ekonomik büyümesi açısından kadınlar, önemli role sahip insan gücünün bir parçasıdır. Kadın işgücüne katılımının yüksek olduğu bir ekonomi, verimlilik potansiyelini de en etkili biçimde kullanabilmektedir. Bu minvalde işgücüne katılan kadınların makroekonomik açıdan ciddi katkılar yarattığı ve güçlü ekonomilerin varoluşunun da, kadın istihdam oranlarının yüksekliğiyle bağlantılı olduğu kabul edilmektedir. Nitekim sürdürülebilir yüksek büyüme oranlarına ulaşılması, yoksulluğun azaltılması ve orta gelir tuzağına düşülmemesi açısından kadınların işgücü piyasalarındaki aktifliği son derece elzemdir.

Bu çalışmada amaç, yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemiyle Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı ile kişi başına GSYH, kentleşme oranı ve işsizlik oranı arasındaki ilişkinin 1990-2020 dönemi arası yıllık veriler bazında araştırılmasıdır. Çalışmanın orijinal yönü ve önemi; işgücüne katılarak huzura, refaha, gelişmeye ve kalkınmaya katkıda bulunan kadınların, yapısal kırılma durumunda ekonomik (kişi başına GSYH ve işsizlik oranı değişkenleri) ve sosyo-demografik (kentsel nüfus büyüme hızı değişkeni) faktörler ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna yönelik araştırma sorusunu yanıtlamak gayretiyle ortaya çıkmıştır. Yazarlar tarafından bu motive ile hazırlanan çalışma, ilgili yönüyle literatürdeki (mevcut) diğer çalışmalar için tamamlayıcı ve ileride yapılacak olanlar için ise aydınlatıcı niteliktedir. Durağanlık için ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile yapısal kırılmalı birim kök testlerinden biri olan Zivot-Andrews birim kök testi, eşbütünlük ilişkisi için Gregory-Hansen eşbütünlük testi ve nedensellik ilişkisi için Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır.

Çalışmanın ilk kısmında kadın işgücünün kavramsal çerçevesi oluşturularak belirleyicileri teorik ve tarihsel altyapısı incelenmiştir. Ardından kadın işgücüne katılımının belirleyicileri üzerine uygulamalı literatür detaylıca ele alınmış olup araştırmanın veri seti ve uygulama kısmına geçilmiştir. Burada öncelikle araştırmanın yöntemi ele alınarak araştırma bulgularına yer verilmiştir. Bulgulara ilişkin değerlendirmelerin ve tartışmaların bulunduğu kısım ile de bu çalışma, çeşitli politika önerileri sunularak sonuçlandırılmıştır.

1. Kadınların İşgücüne Katılımında Belirleyici Faktörler: Teorik ve Tarihsel Altyapı

1.1. Teorik Altyapı

Üretim faktörlerinden biri olan emekdeki maksimum kullanım, ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Bu noktada şunu bilmek gerekir ki; emek arzı ile emek talebindeki eşitsizlik durumu, işsizlik sorununu meydana getirmektedir. Zira işgücü piyasasına katılımlarının daha az olmasından ötürü kadınlarda işsizlik probleminin, erkeklere kıyasen daha yüksek düzeylerde yaşandığını söylemek mümkündür. Emek ve boş zaman tercihi teorisine göre işgücüne katılım, gerek beklenen piyasa ücreti gerekse kadınların ev işleriyle uğraşarak geçirdikleri zamana ilişkin verdikleri değere bağlı olarak değişebilmektedir (Doğrul, 2007). Neo-klasik analize göre bireyin çalışma ile boş zaman arasındaki tercihi olan işgücü arzı, aynı zamanda reel ücretin artan bir fonksiyonu; işgücü talebi ise reel ücretin azalan bir fonksiyonu şeklinde kabul edilmektedir (Ataman, 1998). Nihayetinde de işgücüne katılım oranındaki bir artış, işgücü arzını da artırarak ekonomik büyümeyi canlandırmaktadır. Sınırların ortadan kalktığı günümüz dijital dünyasında kadınların işgücüne katılımı, geleneksel rolünün değişimi ile kadın-erkek arası fırsat eşitsizliğinin azaltılması

noktasında son derece önemlidir. Özellikle kadınların istihdama katılım oranındaki artışların, son yıllarda ekonomik büyümeye ciddi anlamda katkısı olduğunu söylemek mümkündür.

Etkin işgücü, işgücü piyasasındaki en önemli hususlar arasında bulunmaktadır. Temel anlamıyla, çalışma istek ve gücüne sahip nüfusa “işgücü” denmektedir. Bu bakımdan işgücü, bir ülkede çalışma çağındaki kişilerden (15 yaş ve üzeri) istihdam edilenler ve işsizlerin toplamı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mevcut dönemdeki istihdam edilenler ile birlikte istihdam edilmek isteği olan işsizler de işgücüne dâhil edilmektedir (TÜİK, 2009).

Bir toplumda ekonomik üretkenlik ve dinamizm üzerinde etkili en önemli faktör olan “işgücüne katılım oranı”; işgücünün, 15 ve üzeri yaş nüfustaki oranını ifade etmektedir (TÜİK, 2011). Dolayısıyla ekonomik aktivite oranı olarak da nitelendirilen işgücüne katılım oranının hesaplanması, işgücü miktarının kurumsal olmayan çağ içi nüfusa oranlanması ile mümkün olmaktadır. Belirli bir cinsiyet, ırk ve yaştaki bireylerin işgücünde yer alma olanağını temsil eden ve onların işgücüne katılma kararlarını yansıtan bu oran, ülkelerin uygulamış oldukları ekonomi politikasında değerlendirilen temel göstergeler arasındadır. Bu oranın yüksekliği, çalışma çağındaki kadın-erkeklerin çalışma hayatında bulunma arzularını gösterirken aynı zamanda buldukları ülkedeki insan kaynağının kullanımındaki etkinliğin düzeyini de ortaya koymaktadır (Yamak, Abdioğlu ve Mert, 2012).

Ekonomide kadınlar; anne, işçi, işveren, girişimci olarak ülkenin kalkınmasında son derece önemli rol oynamaktadır. Beşeri sermayenin önemli bir unsurunu teşkil eden kadınlar, kendilerine yönelik gerçekleştirilen her türlü yatırım ile ekonomik anlamda muhakkak ki yüksek getirili geri dönüşler sağlayabilmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranı, kadın işgücünün aktif nüfusa bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Bu noktada kadınların işgücüne katılımının yüksekliği, onlara sosyo-ekonomik bir konum sunmakta ve bu konumun güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. Ekonomiye entegrasyonu ile kadınlar, genel üretkenliği arttırabilmekte, yoksulluk olgusunu azaltabilmekte, daha bilinçli nesiller yetişmesine ve sosyal, sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunabilmektedir. Zira kadınların işgücüne katılım oranındaki artış, ülkenin kalkınmışlık düzeyinin yükseltilmesi ve sürdürülebilirliğinin temininde kestirme bir yol olarak kabul edilebilmektedir. Bir başka deyişle kadınların işgücü piyasasındaki varlığı, eşitliği de teşvik ederek daha yüksek kapasiteli emeğin istihdam edilmesi ile yoksulluğun hafifletilmesini ve olası üretim kayıplarının minimum düzeye indirilmesini mümkün kılmaktadır (Hosney, 2016). Aksi şekilde, sosyo-ekonomik yaşantının eksi tarafını oluşturan kadın istihdamındaki yetersizlik, toplumsal hayatın dengesine hasar vermektedir. Makro düzeyde ekonomik kalkınmanın önündeki engeller arasında günümüzde dünya nüfusunun yarısından fazlasına tekabül eden kadınların dünyadaki işgücünün üçte birini oluşturarak dünya gelirinin sadece onda birini elde etmesi, bu bakımdan da ekonomik alanda hâlâ hak ettiği seviyeye gelememesi yer almaktadır (Che ve Sundjo, 2018). Bu durum biraz da kadının, aile yaşamındaki sorumlulukları neticesinde çalışma ya da çalışmama yönünde bir tercih yapmaya mecbur bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Aile hayatında yalnızca kadının sorumlu tutulduğu yüklerin eşler arasında paylaşılması ve devlet tarafından sağlanacak olan yasal düzenlemeler, çalışma hayatı ile aile yaşantısının uzlaştırılmasında son derece önemlidir (TCEUEP, 2008).

Kadın işgücünün emek piyasasına katılım şekli, erkek işgücünden farklı olmaktadır. Bu durumun sebeplerini; kadınların mesleki eğitiminden sınırlı biçimde faydalanması, mesleki beceri kazanma açısından bazı engellerle karşılaşması, işe bağımlılıklarındaki azlıktan ötürü ucuz ve güvencesiz koşullarda çalışması olarak sıralamak mümkündür. Ne yazık ki kadın, hem ev içi sorumlulukları hem de işyeri çalışma koşullarını ve saatlerini düzenleme çabasından ötürü işgücü piyasasında dezavantajlı hale gelmiştir. Bu noktada kayıt dışı sektörde çalışan kadınların (ev hanımları), ev içi çalışanları-bebek bakıcıları olarak çalışmalarının yanı sıra ev eksenli dikiş, örgü işleri yaptıklarını veya ambalajlama, gıda üretimi, giyim, tekstil ve benzeri sektörlerde de istihdam edildiklerini söylemek mümkündür. Nitekim evde yaptıkları işlerle ücretli çalışan olarak değerlendirilemeyen

kadınların ev dışında sağladıkları kazançlar da yalnızca gelir arttırıcı birer faaliyet şeklinde nitelendirilmektedir. Tüm bu sebeplerden ötürü de kadın emeği, erkeğin emeğinden daha ucuz kılınmaktadır. İktisatta görünmez kılınan ve “ikincil emek” olarak konumlandırılan kadının, sektörel açıdan istihdamını şu şekilde ele almak mümkündür: Ataerkil toplumsal yapı gereği, tarımda kadın emeğinin değersizleştirmekte ve çoğunlukla da göz ardı edilmektedir. Tarımsal üretimde kadınlar, çoğunlukla ücretsiz aile işçileri olarak emek yoğun işlerde çalışırken; ücretli işçi olduklarında ise genellikle mevsimlik-yarı zamanlı şekilde ve aynı işi yapan erkeklere nazaran daha düşük ücretle çalışmaktadır. İmalat sektöründe kadınlar, özellikle konfeksiyon işkolunda yer alan küçük işletmelerde veya eve iş verme yöntemiyle güvencesiz şekilde istihdam edilmektedir. İşçilik maliyetlerini azaltma amaçlı olarak sanayi sektöründe ise kadın emeğinin, gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla değerlendirildiği görülmektedir (Çiçeklioğlu, 2012).

1.2. Tarihsel Altyapı

Resmi olarak kadının çalışma hayatına katılımının esasen insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. Tarihin ilk dönemleri itibarıyla kadınlar, her dönemdeki koşul ve niteliklere göre değişen biçim, statülerde ekonomik yaşamın faal birer ögesi olmaktadır. Toplumsal ve ekonomik kalkınmadan yararlanma durumlarına göre kadınların ekonomideki yeri, buldukları ülkelerin gelişmişlik ve az gelişmişlik düzeyleri ile ilişkilendirilse bile genellikle tüm toplumlarda erkeklerin gerisinde kaldıkları gerçeği de bilinmektedir (Kakıcı, Emeç ve Üçdoğruk, 2007).

Ekonomilerin kalkınması ve büyümesinde en önemli unsurun, kaynakların etkin kullanımı olduğu şüphesizdir. Fakat dünyanın tüm ülkelerinde işgücünün kullanımı açısından cinsiyete yönelik erkeklerin lehine dengesiz bir dağılımın olduğu görülmektedir. Geçmişten günümüze taşınan kültür gereğince kadınlar, üretimde bulunmalarına rağmen emek piyasasında yeterince yer alamamıştır. Nitekim tarihsel süreçte üretimde önemli bir faktör olmalarına rağmen, ataerkil aile yapısından ötürü ücretsiz aile işçisi şeklinde çalışan kadınların emek piyasalarında ücret karşılığında çalışmaları, endüstri devrimi ile yaygınlaşmıştır. Endüstri devriminin yanı sıra İkinci Dünya Savaşı ve son dönemlerdeki hızlıca yaygınlaşan küreselleşme süreci de kadınların emek piyasalarındaki sayısı ile yerini etkileyen önemli gelişmeler olarak belirtilebilmektedir (Özer ve Biçerli, 2003-2004). İkinci Dünya savaşı sonrası kamu ve hizmet sektöründeki büyüme, kadınların toplam işgücündeki oranını da artırmıştır. Gelişmiş ülkelerde işgücüne katılım oranı, 20. yüzyıl başları itibarıyla artmaya başlamakla birlikte bu artış İkinci Dünya Savaşı sonrası hız kazanmıştır (Goldin, 2006). Küreselleşme ile birlikte de kadın emeği her ne kadar ekonomik krizler ve neoliberal politikalarından olumsuz etkilenen piyasaların kurtarıcısı olarak görülse bile bu durum sosyal, hukuksal anlamda kadınları dezavantajlı hale getirerek kaynak, gelir dağılımında kadın-erkek eşitsizliklerini artırmıştır. Tüm bu anlatımlardan da görülmektedir ki pek çok ülkede kadınlar, işgücünde yetersiz temsil edilmekte ve kadının ekonomiyle alakası, tutumlu davranarak en iyi şekilde ailenin bakımını üstlenmekle sınırlandırılmaktadır.

Dünyada 1960'lar itibarıyla ekonomik kalkınma politikalarında büyük değişimler yaşanmıştır. Kadınlar, ilk başlarda kalkınmanın pasif yararlanıcıları olarak görülürken; son dönemde onların da kalkınma sürecine dâhil edilmesinin gerekliliği anlaşılmıştır. Bu bağlamda ekonomik faaliyetlere kadın entegrasyonunu sağlamak adına belirlenen Binyıl Kalkınma Hedefleri (MGD-Millennium Development Goals) kapsamındaki ilkeler; ⁽ⁱ⁾ kapsayıcı ve eşit kalitede eğitimin sağlanması ve yaşam boyu öğrenme fırsatlarının teşviki, ⁽ⁱⁱ⁾ cinsiyet eşitliği sağlanarak kadınları güçlendirilmesi, ⁽ⁱⁱⁱ⁾ sürekli ekonomik büyüme, tam-üretken istihdam ile herkesin insana yakışır şekilde çalışmasının teşviki, ^(iv) sağlıklı bir yaşamın sağlanması ve herkes için esenliğin teşviki şeklinde sıralanabilmektedir. Nihayetinde de 1990'lı yıllardan itibaren kadınların işgücüne katılım oranlarının gelişmiş pek çok ülkede arttığı görülmektedir. Ayrıca son zamanlarda; gelişmiş ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranının, %70'ler düzeyine çıkararak erkeklerin işgücüne

katılma oranlarına oldukça yaklaştığı gözlemlenmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde artan bir eğilim izlediği bilinse de bu oranlar, gelişmiş ülkelere kıyasen daha düşük seviyelerde kalmaktadır (Winkler, 2016). Ayrıca Bilgi Teknolojileri (IT) alanında çalışanların %25'inden daha azını teşkil eden kadınların, internet kullanma olasılıklarının da erkeklerden %50 daha düşük olduğu ve bu uçurumun gelişmekte olan ülkelere daha da büyüme eğiliminde olduğu görülmektedir. Neticede bu uçurum, Dördüncü Sanayi Devrimine kadınların tam anlamıyla katılımına ve devrimi biçimlendirmesine engel teşkil etmektedir (Schwab, 2019). Tüm bu olumsuzluklara rağmen teknolojik gelişme ile oluşan yeni alanların, işin örgütlenmesine ilişkin yeni yöntemlerin, üretim süreçlerinin ortaya çıkışı, kadınlara yönelik yeni iş imkânlarının yaratımını sağlamıştır. Bu anlamda, mesleklerin feminitesinin gitgide kaybolduğu günümüz dünyasında artık kadınların farklı meslek dallarında çalıştıkları görülebilmektedir.

Son dönemlerde yaşanan COVID-19 salgın sürecinde de emek piyasası ilişkileri, iş-aile yaşamına yönelik Birleşmiş Milletler Kadın Teşkilatı'nın yaptığı çalışmaya göre kadınlar, erkeklere nazaran daha fazla oranda ücretsiz izin kullanmaktadır. Dolayısıyla da ilerleyen süreçte bu durumdan, kadınların emek piyasasındaki pozisyonlarının olumsuz etkilenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Avrupa verilerine bakıldığında; ilk dalganın yaşandığı; okulların, çocuk bakım evlerinin kapandığı ya da uzaktan (internet üzerinden) yürütüldüğü esnada ev işi bakım sorumlulukları da artan kadınlarda işe devamsızlığın erkeklere nazaran daha yüksek olduğunu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda, salgın başladığı dönem itibarıyla gerek emek piyasası ile bağları kopan kadınların oransal olarak erkeklerden daha yüksek olduğu gerekse çocuk, yaşlı, hasta bakımı ve ev işlerine yönelik ihtiyacın artması ile birlikte kadınların ev içindeki yüklerinin de arttığı kanıtlanmıştır (DİSK-AR, 2020). Nitekim önceki krizlerin aksine COVID-19 pandemisinin, yüksek oranda kadın istihdamına sahip sektörler üzerinde büyük etkileri olmuştur (Alon, Doepke, Olmstead-Rumsey ve Tertilt, 2020; ILO, 2020). Ancak salgın süresince kadınlara yönelik iş kaybını önleme ve en erken zamanda işe dönüşünü sağlamada alınan tedbirler ile bazı ülkelerdeki kadınların oldukça iyi durumda olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Kadının işgücüne katılımı, Türkiye'de de Sanayi Devrimiyle birlikte ivme kazanmıştır. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet döneminde farklılaşmaktadır. 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısının iç dinamiğinde bulunan kadınlar; dükkânlarda, pazarlarda ve tarlalarda aktif şekilde yer almakta ve üretime katkı sağlamaktaydı. Ancak ekonomi dünyasındaki değişiklikler ve sanayi inkılabının doğuşu ile Osmanlı Devleti'ndeki pek çok atölyenin kapanması neticesinde kadın evine hapsedilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin azalışı ve celali isyanları ile köylerin boşalmaya başlamasıyla da kent nüfusu artmış, bunun neticesinde şehirlerde ortaya çıkan işsizlik faktörü kadınları da etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde de İmparatorluk'takine benzer şekilde kadın işçiler; esasında dokumacılık, gıda, içki ve tütün alanlarında faal olarak çalışmaktadır (Makal, 2010). Kadına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti, dünya çapında son derece istisnai, özgün bir tarihsel deneyim süreci yaşamıştır. 1923 yılını (Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu) takip eden ilk 10 yıl içerisinde Atatürk'ün önderliğiyle yapılan reformların; bir taraftan kadının yurttaşlık hakları kazanımı, öte taraftan Türk toplumunun yeniden yapılanmasını sağlamasıyla ülkede ciddi bir toplumsal değişim ortamı yaratmıştır. Bu bağlamda, 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde kadınlar, erkeklerle eşit bir statü kazanmıştır. 1928 yılında Türk kadınının yer almadığı avukatlık mesleğine kadınlar da katılmaya başlamıştır. Aynı yılda, Türk kadın doktorların 10 sene için mecburi hizmetten muaf tutulmalarına ilişkin çıkan kanun neticesinde kadınların tıp alanına ilgisi artmış; ilgili alanda 1930 yılı itibarıyla kadın doktorlar da görev almaya başlamıştır. 3 Nisan 1930 tarihli Belediye Kanunu ile de kadınlara, belediye meclislerine üye seçme ve seçilme hakkı verilmiş olup bu haklarının kullanımı, 1933 yılında muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinde, 1934 yılında milletvekili seçimlerinde yer almalarıyla mümkün olmuştur. Ayrıca 18 Nisan 1935 tarihinde dünyada ilk uluslararası kadın kongresi

Atatürk'ün himayesinde İstanbul'da toplanmıştır (Sezer Arıç, 2021). 1936 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu ile ise kadınların çalışma hayatına yönelik düzenlemeler getirilmiştir (Makal, 2010).

1950'ler sonrası Türkiye'de kadınların, gerçek anlamda tarım dışı işgücüne katılması mümkün olmuştur. Kırsal alandan ayrılarak kente göç ile kent yaşamıyla sağlanan uyum-zihniyet değişiklikleri kadının, gerek aile yapısını ve aile içi ilişkilerini gerekse toplumdaki ve çalışma hayatındaki konumunu değiştirmiştir (Berber ve Eser, 2008). Kadınların işgücüne katılım oranında Türkiye, OECD ortalamasının oldukça altında bir değere sahipse de son yıllarda ülkemizde bu oranda ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Türkiye'de kadın istihdamı oransal olarak, 1950'lerin ikinci yarısında % 70'lerde iken, 1990 yılında % 30'a, 2004 yılında ise % 25,4'e gerilemiş olup 2016 yılında yeniden % 30,6 seviyesine yükselmiştir (Ağlı ve Tor, 2016). 1990-2000'li yıllardaki gerilemenin kaynağını, kırdan kente göç ile özellikle 1990'lı yılların sonu itibarıyla ivmesini artıran neo-liberal tarım politikalarında aramak mümkündür. Ayrıca 2014 yılında yürürlüğe giren Ulusal İstihdam Stratejisinde, 2023 yılı bazında kadınların işgücüne katılım hedefi %41 olarak tanımlanmıştır (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2014). Kadın istihdamının sektörel dağılımına tablo 1'de yer verilmiştir:

Tablo 1: İstihdamın Sektörel Dağılımı ve Kadının Payı (2014-2016, Bin Kişi, %)

	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Enerji-Su	Madencilik	İnşaat	İmalat
2014	25 933	5 470	7 227	13 234	245	134	1 912	4 936
2015	26 621	5 483	7 245	13 892	257	118	1 914	4 956
2016	27 205	5 305	7 284	14 616	257	125	1 987	4 915
Kadın								
2014	7 689	2 533	1 314	3 839	23	3	79	1 209
2015	8 058	2 527	1 301	4 231	23	3	71	1 204
2016	8 312	2 384	1 322	4 606	28	4	83	1 207
Kadın (%)								
2014	29,6	46,3	18,2	29,0	9,4	2,2	4,1	24,5
2015	30,3	46,1	18,0	30,5	8,9	2,5	3,7	24,3
2016	30,6	44,9	18,1	31,5	10,9	3,2	4,2	24,6

Kaynak: TÜİK Veri Tabanı

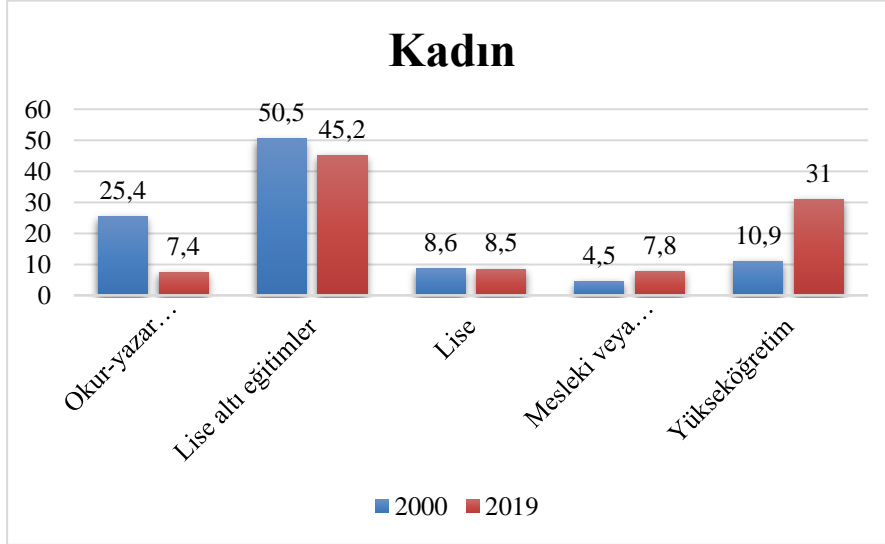
Tablo 1'de görüldüğü üzere; tarımın payı gerilerken, tarım dışının payı hızla artmakta; özellikle de hizmetler sektöründe kadın, kendisine istihdam olanağı bulmaktadır.

Dünya Bankası (2014) tarafından son yıllarda Türkiye'nin, her eğitim düzeyi için okullaşma oranının artması ve eğitimde cinsiyet eşitsizliğinin kaldırılması bakımından başarısını yükselttiği belirtilmiştir. Mevcut İş Kanunu ve ilgili mevzuat da kadınların işgücüne katılımını destekleyici şekilde hazırlanmıştır (Kılıç ve Öztürk, 2014). Nitekim son yıllarda Türkiye'de kadın işgücündeki artışın kaynağı olarak; özellikle hizmet sektörünün (bankacılık, eğitim, sağlık ve turizm alanları) gelişerek büyümesi ve ilgili alanda çalışan sayısının artması gösterilebilmektedir. Ancak ülkemizdeki yükseköğretim görmüş kadın sayısının erkeklere kıyasen düşük olduğu ve bu durumun da aynı zamanda kadınların yönetici kadrolarından uzak kalmasına yol açtığı da görülmektedir. Türkiye'de işgücünde bulunan kadınların; kamu kurum ve kuruluşların üst düzey yöneticiliklerinde, kurul, komisyon ve komitelerdeki oransal açıdan temsiliyeti erkeklere göre son derece düşük seyretmektedir. 2018 Ocak verilerine bakıldığında; Devlet Personel Dairesi Başkanlığı'nın kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilenlerin %37,80'inin kadın, %62,20'sinin erkek olduğu; bürokrasideki üst düzey kadın yönetici oranının %11,81 ve erkek yönetici oranının %88,19 olduğu bilinmektedir. Dünya genelinde diplomatik görevlerde yer alan erkek oranının çokluğu ile paralel olarak Türkiye de aynı seyirde gözlemlenmektedir. Dışişleri

Bakanlığı (DİB, 2018) verilerine göre; Türk dışişlerinde görev yapan 75 başkonsolostan 11'ini, 249 büyükelçiden 51'ini, merkezde görev yapan 70 genel müdür ve yardımcılarında da 28'ini kadınlar teşkil etmektedir. İşleri Bakanlığı (Ocak, 2018) verilerine göre ise; Türkiye'deki 1464 Mülki İdare Amiri içerisinde kadın olarak "2 vali, 12 vali yardımcısı, 14 kaymakam, 11 kaymakam adayı, 6 hukuk müşaviri ve 1 genel müdür yardımcısı" görev yapmaktadır.

Şekil 1, yıllara göre (2000-2019 yılları karşılaştırılacak şekilde) kadın istihdamının eğitim durumunu (%pay) göstermektedir.

Şekil 1: Yıllara Göre Kadın İstihdamının Eğitim Durumu (%), 2000-2019 Yılları

Kaynak: TÜİK

Şekil 1'den de anlaşıldığı üzere genellikle istihdam edilen kadınlardan okuryazar olmayanların payı önemli ölçüde azalmış (%25,4'ten %7,4'e) olup yükseköğretim mezunlarının payı ise ciddi bir artış kaydederek %31'e (%10,9 iken %20,1 puanlık artış ile) ulaşmıştır.

Bilindiği üzere son iki yılda tüm dünyaya yayılan bir salgın süreci yaşanmaktadır. Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye işgücü piyasasında da işçilerin işi, geliri ve sağlığında büyük problemler yaratan bu pandeminin özellikle kadınların işgücü piyasasında yaşadıkları eşitsizliği daha da derinleştirdiğini söylemek mümkündür. Salgın ile gelen krizde de olduğu gibi dünya genelinde hane halklarında kariyerini feda eden taraf, ne yazık ki erkeklerle kıyaslandığında genellikle aldığı ücret ve iş güvencesinin azlığından dolayı kadınlar olmuştur. Zira küresel salgının en fazla kadın işgücü piyasasını etkilediği bir gerçektir.

2. Kadınların İşgücüne Katılımında Belirleyici Faktörler Üzerine Uygulamalı Literatür İncelemesi

Bir toplumun kalkınmasının, eğitilmiş insan gücünün istihdam edilerek üretime katkı sağlamasına bağlı olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla da eğitilmiş insan gücü (beşeri unsurun bir ögesi) olarak kadınların, istihdamda yer alması ve üretime katkı sağlaması gerekmektedir (Kayadibi, 2003). Bu noktada istihdamda yer almayı/işgücüne katılımı etkileyen pek çok unsurdan bahsetmek mümkündür. Kültürel değer ve alışkanlıklar, nüfusun yaş ve cinsiyet profili, ülkenin ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyi öne çıkan temel unsurlardandır (Zaim, 1997). Bu kapsamda yapılan çalışmalar incelendiğinde kadınların işgücü piyasasına katılımlarını engelleyen unsurlar olarak; çocuk ve yaşlı bakımı, çocuk bakım imkânlarının olmayışı, düşük ücretler, eğitim, ekonomik krizler, ev işlerinin yapılması, kentleşme ve medeni durum, uzun çalışma saatleri ile yüksek kayıt dışılık oranı belirtilmiştir (DPT ve Dünya Bankası, 2009). Kadınların işgücüne katılımında belirleyici unsurlar aşağıda detaylıca incelenmiştir:

Ekonomik büyüme: Kadınların işgücüne katılımı, gerek ekonomik gerek sosyal anlamda kalkınmayı sağlayan en temel etkenlerden biridir. Kadınların işgücüne katılımı, ülkelerinin ekonomik büyüme ve kalkınmalarını artırmaktadır. Bir başka deyişle; istihdam alanları oluşturulmasıyla kadın işgücünde meydana gelen bir artış, istikrarlı bir şekilde ekonomik büyüme üzerinde etkili olmaktadır. İktisat literatüründe kadın istihdamı ve ekonomik büyüme ilişkisini teorik açıdan destekleyen uygulamalı kanıtlar da bulunmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde kadınların işgücüne katılımı ile ekonomik gelişme arasında anlamlı bir ilişki olduğu kanıtlanmıştır. Ancak kadın-erkek ayrımcılığının fazla olduğu ülkelerde, bu durumun büyümeye etkisinin negatif olduğu da saptanmıştır. *Kentleşme:* Gelişmiş ekonomilerde büyüme-kentleşme oranlarının yüksek olması, kadınların işgücüne katılım oranını olumlu etkilemektedir. Az gelişmiş-gelişmekte olan ülkelerde ise büyüme oranlarının düşüklüğü ile kentleşme oranlarının yetersizliğinin, kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Uluslararası standartlarla kıyaslandığında Türkiye’de kadınların işgücüne katılımının düşük olması; kentleşmenin yanı sıra eğitim, medeni durum ve benzeri sosyo-kültürel unsurlardan kaynaklanmaktadır. Özellikle kentleşme ile birlikte tarımsal faaliyetlerden uzaklaşılması da bu gerekçelerin tümünün temelini oluşturmaktadır. Zira kentleşme-sanayileşme ile eş zamanlı olarak tarım sektöründe emek arzı-talebinin azaldığı dönemlerde de kadınların işgücüne katılım oranının azalma trendine girdiği görülmektedir. Ekonomik gelişmeler neticesinde hizmetler sektöründe emek talebi artmasıyla kadınların eğitim seviyesi yükselerek doğurganlık oranı azalmakta ve sosyal anlamda da kadınların çalışmasına yönelik olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamaktadır. Bu şekilde de ekonomik gelişme ile kadının işgücüne katılım oranının da artma trendine girdiğini söylemekte mümkündür (Eser, Yamak ve Samut, 2017). *İşsizlik:* Kadınların işgücüne katılım kararlarında etkili olan bir diğer önemli unsur ise işsizliktir. İşsizliğin yüksek olması ile iş bulma konusundaki umutları kırılan kadınların, işgücüne katılım kararları bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Yaşanan bu süreçten “Umudu kırılmış işçi etkisi” ile “ek işçi etkisi” olarak tanımlanan her iki etkinin de neticesini görmek mümkündür. Ancak yüksek işsizlik dönemlerinde erkeklerin işlerini kaybetmelerinden ötürü aile gelirinde bir düşüş yaşandığında gelir kaybının telafisi için kadınlar işgücüne katılım gösterebilmektedir (Güçlü, 2017). *Eğitim:* Kadınların işgücüne katılmalarında gerekli önemli bir faktör de eğitimidir. Eğitimli insanların işgücü piyasasında olma olasılıklarının daha yüksek olması beklenen bir sonuçtur. Eğitim, kadınların toplumdaki-hane halkındaki konumlarını güçlendirmekte ve işgücüne katılımları önündeki toplumsal engelleri aşmalarında etkili olabilmektedir (Cameron, Bowling ve Worswick, 2001). Eğitim ile kadın işgücüne katılımı arasında teorik açıdan beklentiler dâhilindeki pozitif ilişki, Türkiye için yapılan pek çok ekonometrik çalışma ile de kanıtlanmıştır. Nitekim eğitim ve eğitimli işgücünün ekonomiye getirileri şüphesizdir ancak ne yazık ki dünya ülkeleri bakımından incelediğimizde (özellikle de gelişmekte olan ülkelerde) kadınların eğitime verilen önemin düşük olduğu görülmektedir. Zira Türkiye’de de kadın işgücüne katılım oranının bu denli düşüklüğünün en önemli nedeninin “eğitim” olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların eğitim oranındaki düşüklük, gerek ülkenin kalkınmasını yavaşlatmakta gerekse toplumda erkeğin hâkimiyetini artırarak devam etmesine yol açmaktadır. Bu durum da kadınların, kendilerine olan güvenlerini daha fazla yitirmelerinin kaynağını oluşturmaktadır. *Ücretteki (kazançtaki) farklılıklar:* Kadınlar-erkekler arasındaki kazanç farklılığı bir diğer sorunu teşkil etmektedir. Eğitim düzeyleri aynı olsa da erkeklerin kazanç oranı kadınlardan yüksek olabilmektedir. Ancak her ikisi için de ücretlerin eğitim düzeyiyle birlikte arttığı bilinmektedir. *Medeni durum:* Kadınların işgücüne katılım oranını etkileyen bir başka önemli unsur da medeni durumdur. Bu noktada evlendiklerinde kadınların, istihdam piyasası ile ev işleri-çocuk bakımı ve benzeri faaliyetler arasında zamanlarını en uygun şekilde paylaşmalarını önem arz etmektedir (Becker, 1965). Dolayısıyla, evli olmayan kadınlara nazaran evli kadınların işgücüne katılım oranının daha düşük olması beklentiler arasındadır. Türkiye için yapılan uygulamalı çalışmalarla da evli olmanın (çocuk olmasa bile) kadınların işgücüne katılımını olumsuz etkilediği kanıtlanmıştır. *Çocuk sahibi olma:* Evlilik gibi çocuk sahibi olma da hane halkı

işlerine ayıracağı zamanı artırarak kadınların işgücüne katılımını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu noktada hem uluslararası literatür hem de Türkiye ile ilgili yapılan çalışmalar, çocuk sahibi olmak ile kadınların işgücüne katılımı arasındaki negatif ilişkiye dikkat çekmektedir. *Vergilenmedeki tuzak (Family taxation)*: Kadının işgücüne katılım oranı, vergileme sisteminden de etkilenmektedir. Bu bakımdan gelir vergisinde yaratılan bir muafiyet, indirim ve benzeri durumun, kadınların çalışma isteklerini etkileyeceği de aşikârdır. İş yaşamında olmayan kadınlara sağlanan bir destek ile bunun çalışan kadınları iş yaşamından ayrılmaya teşvikine yönelik çelişkili durum, alan yazında “inactivity trap-tuzak” adıyla yer almaktadır (Yılmaz ve Zoğal, 2015). *Kayıt dışı istihdam*: Son yıllarda büyüyen “kayıt dışı ekonomi” de Türkiye’de kadın işgücüne katılımını etkileyen bir diğer unsurdur. Kayıt dışı ekonomi, kentsel emek piyasalarında kadın işgücüne katılma oranlarının düşük olmasına yol açmaktadır. Kayıt dışı ekonomiden kaynaklı olarak “çalışmıyor” kabul edilen kentli kadınlardan bazılarının evde iş almaları ve bu şekilde aile bütçelerine katkı sağlama çabalamaları, bunun da istatistiklerde yer almaması gibi durumlardan bahsetmek mümkündür (Özer ve Biçerli, 2003-2004). *Krizler*: Ekonomik krizlerin kadınlar için, gerek ücretli emek süreçlerinde gerekse hane içindeki bakım yüklerinde arttırıcı bir etki yarattığı bilinmektedir. Nitekim krizin ortaya çıkma yapısına bağlı olarak kadın istihdamına etkisi de farklılaşabilmektedir. Örnek vermek gerekirse; Türkiye’de 2001 krizi öncelikle bankacılık sektörüne darbe atarak ilk olarak kadın çalışanların işsiz kalmasına yol açmıştır. Aksi şekilde, 2008-2009 krizi ise esasında erkek işçilerin yoğun olduğu sektörlere (otomotiv ve beyaz eşya sektörlerine) darbe atarak erkekleri işsiz bırakmış ancak bu zaman da çıkarılan erkek işçiler yerine daha ucuza çalışan kadınlar istihdam edilmiştir. Ayrıca kriz dönemlerinde hane gelirinin düşmesi, hane üyelerinin işsiz kalması neticesinde de son çare olarak kadınların istihdama itilmesi mümkün olmaktadır. Bu durumda özellikle de daha önce çalışmamış olan kadınlar, olumsuz koşullarda ve çok ucuz bir ücretle çalışmayı kabul etmek zorunda kalmaktadır. Bunun yanı sıra hane gelirinin mutlak (görel) azalışı, kadınların hane içindeki yükünü de arttırmaktadır (Yaman, 2018). Nitekim gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin neredeyse tümünde beşeri üretim faktörünü oluşturan işgücünün içinde erkek işgücü oranının fazla olduğu görülmektedir. Son yıllarda ülkelerin ilerlemesi ve ekonomik anlamda büyüüp gelişmesini tanımlayan ekonomik kalkınma kavramı dünya ülkeleri gündeminde önemli hale gelmiştir. Ekonomi ve toplumsal yaşamdaki yapısal değişiklikler ve sanayi devrimi ile beraber kadınlar işgücü piyasasında yer almaya başlamışlardır. Dolayısıyla da kadınların istihdam edilmesi ile bu konuda farkındalığın artması ve verilerin paylaşılmasıyla birlikte kadın işgücü birçok araştırmaya konu olmuştur. Literatürde yapılan çalışmalarda bu konu temelde iki şekilde ele alınmaktadır. Yapılan çalışmaların bir kısmında kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörler incelenmiştir. Diğer bir kısmında ise kadınların işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme ya da kalkınma arasındaki ilişkisi analiz edilmiştir. Bu çalışmaların birçoğu ise U hipotezinin geçerli olup olmadığını test etmeye yöneliktir. Bu hipotez, ilk aşama olan tarım ekonomilerinde ailenin tüm bireyleri çalıştığı için kadın istihdamının yüksek olduğunu, ekonomide büyüme gerçekleştikçe nüfus kentlere göç edecek ve kadınların daha çok ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgileneceğini savunmaktadır. Son evrede ise eğitim düzeyinin yükselmesi, kreş gibi çocuk bakımını devredebilecekleri şartların olgunlaşması ile kadın işgücüne katılım oranı tekrar yükselecektir (Aldan ve Öztürk, 2019).

Fiyatlar genel düzeyinin sürekli artışı olarak tanımlanan enflasyon reel ücret düzeyinde düşüşe neden olacağı için işgücü piyasasında değişime neden olacağı düşünülmektedir. Niemi ve Lloyd (1981), ABD ekonomisi için 1956-1977 dönemi verilerini kullanarak enflasyonun kadın işgücü arzı üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Etkinin pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörleri inceleyen Özer ve Biçerli (2003-2004) çalışmalarında Türkiye için kadın aktif nüfusu içindeki ev kadınlarının oranı, istihdam edilen kadın işgücündeki ücretsiz aile işçilerinin oranı ve 12+ yaş nüfus içinde toplam emeklilerin oranı gibi değişkenleri kullanmışlardır. Türkiye’de 1988-2001 dönemi için bu unsurların kadın işgücüne

katılma oranına ne yönde etkili olabileceği panel veri analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre kadın aktif nüfusu içindeki ev kadınlarının oranının artması kadın işgücüne katılma oranını azaltmakta, kadın işgücü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranının artması kadın işgücüne katılma oranını artırmakta, son olarak 12+ yaş nüfus içinde toplam emeklilerin oranının artması kadın işgücüne katılma oranını azaltmaktadır.

Bozkaya (2013), 1988-2012 yıllarını kapsayan Türkiye için kadınların işgücüne katılımını belirleyen faktörlere yönelik yapmış olduğu çalışmasında VAR (Vector Auto Regression) analizini kullanmıştır. Bağımlı değişken olarak toplam kadın nüfusu içindeki istihdam edilen kadınların oranı modele dâhil edilirken modeldeki medeni durum, eğitim durumu ve ücret almadan çalışan kadınların toplam kadın nüfustaki payı gibi değişkenler ise bağımsız değişkenleri oluşturmaktadır. Sonuç olarak eğitimin katılım oranı üzerindeki etkisi pozitif olup kadınların işgücüne katılımı eğitim ile büyük ölçüde artmaktadır. Bekâr kadınlar evli kadınlara kıyasla daha fazla işgücüne katılmaktadır.

Karpat Çatalbaş (2015), çalışmasında 2008-2013 dönemi için Türkiye’de 12 tane bölgeye ait verileri kullanarak panel veri analiziyle kadınların işgücüne katılım oranını etkileyen faktörlerin saptanmasını amaçlamıştır. Modelde kullanılan değişkenler; eğitim, toplam doğurganlık hızı, ücretsiz aile işçisi, emekli oranı, ev kadınlarının oranı, erkeklerin işgücüne katılım oranı, işsiz erkek oranı, boşanan kadınların oranı, enflasyon oranı, göç hızı, istihdama katılan fakat kayıt altında bulunmayan kadınların oranı, işsizlik oranıdır. Kadın işgücüne katılımda ev kadınlarının oranı, doğurganlık hızı ve işsizlik oranının negatif, diğer değişkenlerin etkisinin ise pozitif olduğu görülmektedir.

Zaheer ve Qaiser (2016), 1990-2013 yıllarını baz alarak kadın nüfusu, kadın işsizlik oranı, büyüme oranı, doğurganlık oranı, ölüm oranı gibi değişkenlerin kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde etkisi olup olmadığını Pakistan için OLS (sıradan en küçük kareler yöntemi) ile çalışmalarını test etmişlerdir. Çalışma sonucu, kadın işsizlik oranı ve ölüm oranının kadınların işgücüne katılma oranı üzerinde negatif, kadın nüfusunun ise pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Taşseven, Altaş ve Ün (2016)’ün 1990-2013 döneminde OECD ülkelerinde kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörleri araştırdıkları çalışmaları Panel Logit Model kullanılarak tahmin edilmiştir. Doğurganlık oranı, kişi başına GSYH, kadınlarda yükseköğretim kayıt oranı, işsizlik oranı, ücretli işçi sayısı gibi değişkenler modelin tahmininde kullanılan açıklayıcı değişkenlerdir. Bu çalışmaya göre; işsizlik oranı, GSYH, doğurganlık oranı değişkenleri kadınların işgücüne katılım oranını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir. Bağımlı değişken üzerinde en yüksek etkiye sahip değişken ise doğurganlık oranıdır.

Özkök ve Atay Polat (2020), çalışmalarında kişi başına GSYH, enflasyon ve kentleşme oranlarını bağımsız değişken olarak ele almıştır. Bu faktörler ile kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişki 1990-2019 dönemini kapsayan veriler çalışmaya dâhil edilerek Türkiye için Johansen eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Çalışmada ilgili değişken oranlarındaki artışların, kadınların işgücüne katılımını artıracacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Sertçelik (2021) yapmış olduğu çalışmada, 1994-2019 dönemi bazında kadın nüfus oranı, enflasyon oranı, büyüme oranı ve reel efektif döviz kuru endeksi değişkenlerini kullanarak Türkiye için kadınların işgücüne katılım oranındaki belirleyicileri yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada; kadınların işgücüne katılım oranının; enflasyon oranı, kadın nüfus oranı ve büyüme oranındaki bir artış ile birlikte arttığı, ancak reel efektif döviz kuru endeksindeki bir artış ile paralel olarak azaldığı sonucuna varılmıştır.

Literatürdeki kadınların işgücüne katılım oranı ile ilgili diğer çalışmalar ise ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkiyi ölçmeye ve U hipotezini test etmeye yöneliktir.

Fatima ve Sultana (2009) tarafından yapılan çalışmada, ekonomik kalkınma ve kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişki Pakistan'ın 4 eyaleti ayrı ayrı modele dâhil ederek 1992-1993, 1996-1997, 2001-2002 dönemleri için panel veri analizi ile ele alınmıştır. Ekonomik kalkınma değişkeni olarak yakıt tüketimine yönelik hanehalkı harcamaları ve bunun yanında kadın işgücüne katılım oranı, eğitim, medeni durum, işgücünün sektörel dağılımı, ücret, işsizlik oranı gibi değişkenler modele eklenmiştir. Çalışma ekonomik kalkınma ve kadın işgücüne katılım oranı arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Yüksek kadın işsizlik oranı kadınların işgücüne katılımlarında cesaretlerini kırarken erkek işsizlik oranı ile kadın işgücüne katılım oranı arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya koyulmuştur. Ücretler ve medeni durum ile kadın işgücüne katılım oranı arasında ise negatif yönlü bir ilişki vardır. Eğitim durumu arttıkça kadın işgücü tarım sektöründen endüstri sektörüne kaymaktadır.

Kasa ve Alptekin (2015), çalışmalarında kadınların eğitim durumlarına göre işgücüne katılımlarının ekonomik büyümeye etkisini Türkiye için VAR modeli kullanarak incelemişlerdir. Eğitim durumu, okuma-yazma bilmeyen, okuma-yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen, ilköğretim, genel lise, lise dengi meslek okul, yüksekokul veya fakülte, ilköğretim olarak ayrıştırılmıştır. 2000-2013 yılları için yapılan bu çalışmanın bulguları, kadınlar için eğitim düzeylerinin büyüme üzerindeki etkisi artan oran yönündedir.

Lechman ve Kaur (2015) tarafından 162 ülkeye ait 1990-2012 dönemi kadınların işgücüne katılım oranı ve kişi başına GSYH verilerini kullanılarak U hipotezinin geçerliliğini panel veri analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın bulguları U hipotezinin geçerliliğini desteklemektedir.

Dücan ve Atay Polat (2017), OECD ülkeleri için kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisini panel veri analizi ile araştırmışlardır. Çalışmaya; dışa açıklık, nüfus artış oranı, doğrudan yabancı yatırım girişleri, enflasyon oranı ve döviz kuru modele kontrol değişkenleri olarak dâhil edilmiştir. 2007-2014 yıllarını kapsayan bu çalışmaya göre kadın/erkek işgücüne katılım oranındaki artış ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahiptir.

Güçlü (2018) tarafından yapılan çalışmada 2004-2014 dönemi için Türkiye'de U hipotezinin geçerliliğinin test edilmesi amaçlanmıştır. Modelde kadınların işgücüne katılım oranı bağımlı değişken, kişi başına GSYH ve bunun karesi bağımsız değişken, eğitim, işsizlik ve istihdam değişkenleri ise kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Panel veri analizi kullanılan çalışmanın bulgularına göre, Türkiye için U hipotezi geçerli olmayıp ilişki ters U şeklinde ortaya çıkmıştır. Ters U şeklinde bir ilişki, gelir yükselirken kadınların işgücüne katılımlarının artacağı ancak gelir artışı devam ederken işgücüne katılımın belirli bir noktadan sonra düşeceğini göstermektedir.

Türlüoğlu (2018) tarafından yapılan çalışmada kadın istihdamı ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki Türkiye için VAR modeli ile analiz edilip ilişkinin yönünün tespiti için ise Granger nedensellik testine başvurulmuştur. 1999-2017 yıllık verileriyle çalışılmış olup kadın istihdamı ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Yılmaz Şahin ve Alp (2020), Türkiye ekonomisi için kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında değişken olarak GSYH, gayrisafi sabit sermaye oluşumu ile kadınların işgücüne katılım oranını kullanmışlardır. 2003-2018 dönemini kapsayan çeyrek dönem veriler arasındaki ilişki için ARDL modelinden yararlanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki pozitif yönlü olduğu ve Türkiye ekonomisinin büyümesinde kadının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın orijinal yönü ve önemi; işgücüne katılarak huzura, refaha, gelişmeye ve kalkınmaya katkıda bulunan kadınların, ekonomik (kişi başına GSYH ve işsizlik oranı değişkenleri) ve sosyo-demografik (kentsel nüfus büyüme hızı değişkeni) faktörler ile yapısal kırılmalar altında nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna yönelik araştırma sorusunu yanıtlama gayretinden kaynaklanmaktadır.

İlgili yönüyle, bu motive çerçevesinde yazarlarca hazırlanan çalışma, literatürdeki (mevcut) diğer çalışmalar için tamamlayıcı ve ileride yapılacak olanlar için ise aydınlatıcı niteliğe sahiptir.

3. Veri Seti ve Uygulama

Çalışmanın bu kısmında, Türkiye için kadınların işgücüne katılım oranı ile kişi başına GSYH, kentleşme oranı, işsizlik oranı arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı Gregory-Hansen eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Modele dâhil edilen değişkenlerin durağanlığı Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) ve Kwiatkowski, Phillips, Scmidth ve Shin (KPSS) birim kök testleri ile sınanmıştır. Bu birim kök testleri yapısal kırılmaları dikkate almadığı için bu testlere ek olarak tek yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi kullanılmıştır.

Türkiye’de kadın işgücünü etkileyen faktörlerin incelendiği bu çalışmada kullanılan model şu şekilde tanımlanmıştır:

$$LFP_t = \beta_0 + \beta_1GDP_t + \beta_2UP_t + \beta_3UER_t + e_t \quad (1)$$

Modelde 1990-2020 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılmıştır. LFP kadınların işgücüne katılım oranını, GDP kişi başına GSYH’yi (\$-sabit), UP kentleşme oranını ve UER işsizlik oranını ifade etmektedir. Kullanılan tüm veriler Dünya Bankası istatistiksel veri tabanından temin edilmiş olup ekonometrik testler için Eviews 12 paket programı kullanılmıştır. Doğurganlık, medeni durum, eğitim, ücret ve enflasyon gibi kadın işgücüne katılımı etkileyebilecek önemli değişkenler veri eksikliği ve durağanlık gibi nedenlerle çalışmaya dâhil edilememiştir.

Birim Kök Testleri: Birim kök testleri serilerin durağan olup olmadıklarını anlamak için kullanılan testlerdir. Durağan bir zaman serisi, belirli bir zaman diliminde sürekli artma ya da azalma yerine yatay eksen boyunca saçılım göstermektedir. Durağan olmayan serilerin kullanıldığı analizlerde değişkenler arasında sahte bir ilişki söz konusu olabilmektedir. Sahte regresyon sonucu ortaya çıkan yüksek R^2 değeri ve anlamlı t-istatistiklerini ekonomik anlamda yorumlamanın anlamsız olacağı aşikârdır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010).

Durağan olmayan zaman serileri ile çalışırken ortaya çıkabilecek sahte regresyon sorunundan kaçınmak için durağan olmayan serileri durağan hale getirmek gerekmektedir. Düzeyde durağan olmayan seriler farkları alınarak durağan hale getirilebilmektedir (Gujarati ve Porter, 2009). Bu durumda, bir kere farkı alınarak serinin durağan hale getirilmesi I(1), birinci dereceden bütünleşik seriyi ifade etmektedir. İki kere farkı alınarak durağan hale gelen seri ise I(2), yani ikinci dereceden bütünleşik seri olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada serilerin durağanlığını test etmek için literatürde en çok kullanılan ADF (1981) ve PP (1988) birim kök testleri kullanılmıştır. Bu teste ek olarak daha güçlü bir test olan KPSS (1992) birim kök testinden yararlanılmıştır. ADF birim kök testinde optimal gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre belirlenmiştir. PP ve KPSS birim kök testlerinde bant genişliklerinin belirlenmesinde Newey-West Kriteri kullanılmıştır.

ADF ve PP birim kök testlerinde boş hipotez birim kökün varlığına işaret ederek serilerin durağan olmadığı, alternatif hipotez ise serilerin durağan olduğunu belirtmektedir. Her iki test için de t-istatistik mutlak değeri kritik değerlerden daha büyük ise birim kökün olduğu anlamına gelen boş hipotez reddedilmektedir (Güvenek, Alptekin ve Çetinkaya, 2010). KPSS testinde kurulan hipotez ADF ve PP birim kök testlerine göre farklı olmaktadır. Boş hipotez seride birim kök olmadığını ifade ederken, alternatif hipoteze göre seride birim kök vardır ve seri durağan değildir. LM testi kullanılarak hesaplanan değer kritik değerlerden büyük ise birim kökün olduğu alternatif hipotez kabul edilmektedir (Çil Yavuz, 2011).

Kadınların işgücüne katılım oranı, kişi başına GSYH, kentleşme ve işsizlik oranı serilerininin ADF ve PP birim kök testi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur. ADF birim kök testi sonucuna göre

değişkenlerin test istatistik değerleri %5 önem düzeyinde MacKinnon kritik değerlerinden daha küçük olduğu, başka bir ifadeyle olasılık değerleri %5 önem düzeyinden büyük olduğu için birim köke sahip olduğunu ifade eden boş hipotez kabul edilerek, serilerin düzeyde durağan olmadığına karar verilmiştir. Bu değişkenlerin birinci farkları alındıklarında seriler durağan hale gelmiştir. PP birim kök testi sonuçları tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıklarını göstermektedir. Tüm değişkenlerin birinci farkı alındığında seriler durağan hale gelmiştir. KPSS birim kök test sonuçları ise Tablo 3'te yer almaktadır. İşsizlik oranını temsil eden UER değişkenine ait düzey LM test istatistiği kritik değerlerden mutlak olarak küçük olduğu için boş hipotez reddedilemez ve serinin durağan olduğu kabul edilmektedir. Diğer değişkenler ise birinci farkları alındığında durağanlık koşulunu sağlamaktadırlar. ADF, PP ve KPSS birim kök test sonuçlarına göre değişkenlerin en az iki test sonucuna göre birinci dereceden bütünleşik olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF (Sabit ve Trendli)		PP (Sabit ve Trendli)	
	t istatistiği	p	t istatistiği	p
LFP	-1.900112	0.6295	-1.853759	0.6530
ΔLFP	-5.744888	0.0003	-5.754981	0.0003
GDP	-1.952726	0.6024	-1.976111	0.5902
ΔGDP	-4.890080	0.0025	-5.051556	0.0017
UP	-0.365323	0.9842	-1.022964	0.7314
ΔUP	-8.289587	0.0000	-4.524397	0.0013
UER	-2.461178	0.3434	-2.001476	0.5770
ΔUER	-4.820454	0.0030	-8.010730	0.0000

Not: ADF birim kök testi için gecikme sayısını belirlemede Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır. PP birim kök testi için bant genişliklerinin belirlenmesinde Newey-West Kriteri kullanılmıştır. Δ simgesi birinci farkının alındığını göstermektedir. Değişkenler %5 anlamlılık düzeyine göre sınanmıştır.

Tablo 3: KPSS Birim Kök Test Sonucu

Değişkenler	LM-Stat	
LFP	0.178556	
ΔLFP	0.092949	
GDP	0.175670	
ΔGDP	0.098263	
UP	0.184979	
ΔUP	0.117432	
UER	0.065593	
Kritik Değerler		
%1	%5	%10
0.216000	0.146000	0.119000

Not: Δ simgesi birinci farkının alındığını göstermektedir. Değişkenler %5 anlamlılık düzeyine göre sınanmıştır.

Ekonomik krizler, politika değişiklikleri, doğal afet gibi birçok sebep zaman serilerinde yapısal kırılmalara neden olabilmektedir. Farklı sebeplerin neden olabileceği yapısal kırılmaların yapılan ekonometrik testlerde göz ardı edilmesi sonuçları etkileyebilmektedir (Yılancı ve Özcan, 2010). 1990-2020 yıllarını kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmamızda ilgili yıllar arasında Türkiye ekonomisinde 1994, 2000, 2001, 2008 ve 2018-2022 krizleri yaşanmıştır. Dolayısıyla bu krizlerin değişkenler üzerinde sebep olabileceği yapısal kırılmaların dikkate alınması gerekmektedir. ADF, PP ve KPSS birim kök testlerine ek olarak yapısal kırılma noktasının içsel tahmin edildiği bir durağanlık testi olan Zivot-Andrews (1992) birim kök testi kullanılmıştır. Zivot-Andrews birim kök testinin boş hipotezi serilerde birim kök vardır, alternatif hipotezi ise seriler durağandır şeklindedir. Hesaplanan t istatistiği mutlak değer içerisinde kritik tablo değerlerinden küçük ise

serinin yapısal kırılma ile birlikte durağan olduğunu gösteren alternatif hipotez reddedilmektedir (Saridoğan, 2020). Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model	Kırılma Dönemi	t istatistiği	Değişkenler	Model	Kırılma Dönemi	t istatistiği
LFP	Model A	2000	-3.003124	ΔLFP	Model A	2007	-6.215268*
	Model C	2004	-4.643556		Model C	2009	-6.382813*
GDP	Model A	2011	-3.328177	ΔGDP	Model A	2003	-5.312096**
	Model C	2001	-3.592820		Model C	2011	-5.633356*
UP	Model A	2004	-2.295727	ΔUP	Model A	2001	-12.85306*
	Model C	2015	-3.874922		Model C	2001	-17.54669*
UER	Model A	2001	-3.624458	ΔUER	Model A	2006	-5.397755*
	Model C	2001	-4.451556		Model C	2006	-5.437114**
Kritik Değerler							
	Model A				Model C		
%1	-5.34			%1	-5.57		
%5	-4.93			%5	-5.08		

Not: Gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır. (*) simgesi %1, (**) simgesi %5 anlam düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 4'te Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları Model A ve Model C için verilmiştir. Her iki model için de değişkenlerin düzeyde hesaplanan t istatistikleri kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak küçük olduğu için yapısal kırılmalı birim kökün varlığını işaret eden boş hipotez kabul edilmektedir. Serilerin birinci farkları alınarak test uygulanmıştır. Fark alınan serilerin %5 önem düzeyinde hesaplanan t istatistikleri kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak büyük olduğu için alternatif hipotez kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile seriler I(1) düzeyinde durağan hale gelmiştir ve Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları yapılan geleneksel birim kök testi sonuçlarını desteklemektedir.

Eşbütünleşme Testi: Geleneksel ve yapısal kırılmalı birim kök testlerine göre seriler birinci dereceden bütünseldir. Fakat aynı dereceden bütünselik seriler her zaman uzun dönemde birlikte hareket edememektedir. Bu seriler arasında uzun dönemde gerçekten bir ilişki olup olmadığı eşbütünleşme testi yardımı ile belirlenmektedir (Özata ve Esen, 2010). Değişkenlerde yapısal kırılmaların olduğu tespit edilirse aralarındaki uzun dönemli ilişkinin yapısal kırılmaları dikkate alan testler ile incelenmesi daha doğru sonuçlar vermektedir. Aksi durumda yapısal kırılmaların, eşbütünleşme test sonuçlarını geçersiz kılması mümkün olmaktadır (Yalçınkaya ve Aydın, 2017). Çalışmada yapısal kırılmanın varlığında seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek için geliştirilen Gregory-Hansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Gregory ve Hansen (1996) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testi tek yapısal kırılmaya izin vermektedir ve kırılmayı içsel olarak belirlemektedir. Bu eşbütünleşme testi seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi sabitte kırılma (C), trendli sabitte kırılma (C/T) ve rejim değişikliği (C/S) olmak üzere üç farklı modele bağlı olarak araştırmaktadır (Tıraşoğlu ve Yıldırım, 2012).

Model 1: Sabitte kırılma (C)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{tr} + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (2)$$

Model 2: Trendli sabitte kırılma (C/T)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{tr} + \beta t + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (3)$$

Model 3: Rejim değişikliği (C/S)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{tr} + \alpha_1^T y_{2t} + \alpha_2^T y_{2t} \phi_{tr} + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (4)$$

Model 1'de μ_1 kırılmadan önceki sabit terimi, μ_2 ise kırılmanın sabit terimdeki yapmış olduğu değişikliği ifade etmektedir. Model 2'de sabit terim ile birlikte trenddeki kırılmalar dikkate alınmaktadır. Rejim değişikliğinin ele alındığı modeldeki α_1 kırılmadan önceki eğim katsayısını, α_2 ise eğim katsayısındaki değişikliği göstermektedir (Gregory ve Hansen, 1996). Boş hipotez yapısal kırılmalı eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı, alternatif hipotez ise yapısal kırılmalı eşbütünleşme ilişkisinin olduğu şeklindedir. Tahmin edilen test istatistikleri, kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak büyük olması durumunda yapısal kırılmalı eşbütünleşme ilişkisinin olduğu alternatif hipotez kabul edilmektedir (Altıntaş ve Koçbulut, 2017).

Tablo 5: Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model	C	C/T	C/S
Kırılma Yılı	2002	2008	2007
Test İstatistiği	-4.182932	-5.801912	-6.004034
Kritik Değerler	%1	-5.77	-6.51
	%5	-5.28	-6.00

Tablo 5'te değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin incelendiği Gregory-Hansen eşbütünleşme testinin sonuçları gösterilmektedir. Sabitte kırılma (C), trendli sabitte kırılma (C/T) ve rejim değişikliği (C/S) için yapısal kırılma yılları sırasıyla 2002, 2008 ve 2007 olarak belirlenmiştir. Bir yapısal kırılmaya izin veren ve kırılma döneminin içsel olarak belirlendiği bu testin sonuçlarına göre trendli sabitte kırılma (C/T) ve rejim değişikliği (C/S) modelleri için hesaplanan test istatistik değerleri %5 önem düzeyinde kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak büyük bulunmuştur. Bu durumda yapısal kırılmalı eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı boş hipotez reddedilmiştir. Başka bir ifade ile alternatif hipotez kabul edilmiştir ve bu durumda seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Nedensellik Testi: Çalışmada değişkenlerin birim kök içerip içermediği ve aralarında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının incelenmesinden sonra değişkenler arasındaki ilişkinin yönlerinin tespiti için Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik testi kullanılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testinde $(k+d_{max})$. dereceden VAR model tahmin edilmekte ve Wald testi kullanılmaktadır. Bu ifadedeki k uygun gecikme uzunluğunu, d_{max} ise modeldeki değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesini temsil etmektedir (Çil Yavuz, 2006).

Tablo 6: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	Gecikme Uzunluğu	X ² -istatistiği	Sonuç
GDP \neq LFP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	2.609148 (0.2713)	Kabul
UP \neq LFP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	0.724426 (0.6961)	Kabul
UER \neq LFP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	1.648075 (0.4387)	Kabul
LFP \neq GDP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	12.04661 (0.0024)	Red
UP \neq GDP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	8.494691 (0.0143)	Red
UER \neq GDP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	3.060552 (0.2165)	Kabul
LFP \neq UP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	16.26368 (0.0003)	Red
GDP \neq UP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	27.10630 (0.0000)	Red
UER \neq UP	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	1.242561 (0.5373)	Kabul
LFP \neq UER	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	4.354817 (0.1133)	Kabul
GDP \neq UER	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	3.307529 (0.1913)	Kabul
UP \neq UER	$(k=1) + (d_{max}=1) = 2$	3.424741 (0.1804)	Kabul

Not: (k) uygun gecikme uzunluğunu, (d_{max}) maksimum bütünleşme derecesini ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 6'da Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları verilmiştir. Bu testte, test istatistiğine ait olasılık değerleri %5 önem düzeyinden büyük olduğu için nedensellik ilişkisinin olmadığı üzerine

kurulan boş hipotez reddedilememekte, bu durumda test edilen değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur sonucuna ulaşılmaktadır. Tablo 6'daki Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre kadınların işgücüne katılım oranından kentleşme oranına doğru ve kadınların işgücüne katılım oranından kişi başına GSYH'ye doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca, kişi başına GSYH ile kentleşme oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

4. Sonuç ve Politik Önermeler

İşgücü piyasasında istihdam edilerek ekonomik özgürlüklerini, toplumsal saygınlıklarını kazanan kadınlar; kendileri, aileleri ve toplumları adına çok önemli sosyal getirileri de elde etmektedir. Özellikle kadının işgücüne katılım oranlarının artışı, ekonomik kalkınma hızını da yükseltmektedir. Dolayısıyla da kadınların işgücüne katılımı, ülkelerin sosyoekonomik açıdan büyüme ve kalkınmasında elzemdir. Şu bilinen bir gerçektir ki kadınların ekonomiye katılımı olmadan sosyal-ekonomik kalkınmanın sağlanması pek de mümkün değildir. Bu çerçevede kadın ve kalkınmaya yönelik çeşitli stratejiler geliştirilmektedir ve kadınların işgücüne katılımını artırma anlamında yaratılan fırsatlar, uygulanacak politikalar açısından önem arz etmektedir. Ancak kadınların işgücüne katılımı bakımından önlerinde erkeklerden daha fazla engel bulunduğu görüşü genel anlamda kabul edilmektedir. Bu noktada öncelikli olan, kadınların işgücüne katılımı önündeki engellerin tespit edilmesidir. Her ne kadar ülkeler, kadının ekonomik hayattaki yerini yükseltebilme maksatlı çalışmalar yapsa da özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde kadın-erkek eşitsizliği ve toplumların erkek egemen yapısı varlığını sürdürmektedir. Bu tarz toplumlarda kadınların ev dışı gelir getiren işlerde çalışması, erkeğin aileyi geçindiren aile reisi konumunu zedelemekte ve aile içi egemenliğine yönelik bir tehdit biçiminde algılanabilmektedir. Bunun yanı sıra bazı işlerin ücretlerindeki düşüklük de kadınlar açısından çalışmanın cazibesini kaybettirmektedir. Bu çalışmanın, kadın işgücü katılım oranı belirleyen kaynakların tespiti ile ilerleyen yıllarda da bu orandaki artışın sağlanması açısından gerekli politikaların geliştirilebilmesi adına son derece faydalı olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmadaki amaç, Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı ile kişi başına GSYH, kentleşme oranı ve işsizlik oranı arasındaki ilişkinin yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemi kullanılarak 1990-2020 dönemi arası yıllık veriler bazında incelenmesidir. Bu çalışmanın orijinal yönü ve önemi; işgücüne katılımıyla huzura, refaha, gelişmeye ve kalkınmaya katkı sunan kadınların, yapısal kırılmalar altında ekonomik (kişi başına GSYH ve işsizlik oranı değişkenleri) ve sosyo-demografik (kentsel nüfus büyüme hızı değişkeni) faktörler ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna yönelik araştırma sorusunu yanıtlamak üzere belirlemektedir. İlgili yönüyle, bu motive çerçevesinde yazarlarca hazırlanan çalışma, literatürdeki (mevcut) diğer çalışmalar için tamamlayıcı ve ileride yapılacak olanlar için ise aydınlatıcı niteliğe sahiptir. Durağanlık için ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile yapısal kırılmalı birim kök testlerinden biri olan Zivot-Andrews birim kök testi, eşbütünleşme ilişkisi için Gregory-Hansen eşbütünleşme testi ve nedensellik ilişkisi için Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. Bu çalışmanın ampirik bulgularına göre, geleneksel birim kök testlerinden ADF, PP ve KPSS birim kök testlerinde seriler birinci farkları alındığında durağan hale gelmiştir. Tek yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews birim kök testi de bunu desteklemektedir. Gregory-Hansen eşbütünleşme testinin trendli sabitte kırılma (C/S) ve rejim değişikliği (C/T) modellerinin sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, kişi başına GSYH ile kentleşme oranı arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi varken, kadınların işgücüne katılım oranından kişi başına GSYH'ye ve kentleşme oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ancak teorik beklentilerin aksine kadınların işgücüne katılım oranı ve işsizlik oranı arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Bu çalışmada elde edilen bulguları destek nitelikteki bir çalışma, Zeren ve Kılınç Savrul (2017) tarafından yapılmıştır. Zeren ve Kılınç Savrul (2017) tarafından yapılan analiz sonuçlarına göre de kadın işgücüne katılım oranı

ile ekonomik büyüme ve kentleşme oranı arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca Özkök ve Atay Polat (2020) tarafından yapılan çalışmada kadın işgücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme ve kentleşme oranı arası uzun dönemde eşbütünleşik bir ilişki tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, bir ülke ekonomisinde işgücünün içinde kadının yer alması çarpan etkisi ile ekonomiye katkı sağlamaktadır. Kadının emeği karşısında aldığı ücret tekrar ekonomiye akarak diğer sektörlerde ve istihdam üzerinde olumlu etkiler yaratacaktır. Çarpan etkisi ile gelişen ekonomide çalışan bir kadın başka bir kadın için istihdam fırsatı sunabilmektedir. Nitekim kadınların da hayalleri ve o hayalleriyle şekillenen hedefleri vardır ki, bunların gerçekleşmesi işgücüne katılımları ile mümkün olmaktadır. Bu minvalde, kadınların işgücü piyasasına girmesinin önündeki engellerin azaltılması doğrultusunda çeşitli politikaların geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. İlgili politika önerilerinden bazılarında aşağıda yer verilmiştir:

- Türk toplumunda da yerleşmiş olan “Erkek eve bakar; kadın evi, eşi ve çocuklarıyla ilgilenir.” şeklindeki algıyı değiştirebilme ve farkındalığı artırma amacı doğrultusunda çeşitli programlar-seminerler düzenlenerek ve bu algısal değişimin sağlanması için sosyal medya üzerinden kampanyalar yapılarak geniş kitlelere duyurulmalıdır.
- Kadınların beşeri sermayesinin artırımına yönelik yatırımlar için daha fazla projeler yapılmalıdır. Bu bakımdan kısa vadeli olarak kadın istihdamını teşvik eden projelerden, uzun vadeli sonuçlar yaratmak açısından ise kadınların eğitim düzeylerinin artırılması için gerçekleştirilecek projelerden bahsetmek mümkündür. Buradan da fark edildiği üzere kadınların işgücüne katılımlarında önemli bir nokta da ailelerin eğitilmesi ve doğru eğitimi çocuklarına vermelerinin sağlanmasıdır. Dolayısıyla ülkelerde kamu-özel sivil toplum kuruluşlarının ortak bir şekilde yürüteceği, kadınların eğitim seviyesini yükseltmek maksatlı çalışmalar başlatılmalıdır.
- Kadının yerel ve genel yönetimde siyasal katılımının düşüklüğü göze çarpmaktadır. Siyasette kadın katılımı, kadın sorunlarının çözümü açısından son derece gerekli ve önemlidir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kadınlar, erkeklere nazaran politik sahalarda daha az bulunmaktadır. Zira kadınların politikada eksik temsilinin giderilmesi adına politik-kamusal alanda kadınların sayısı artırılmalıdır.
- Tarım sektörü kapsamında ücretsiz aile işçisi şeklinde istihdam edilen kadınların en azından asgari ücretli çalışması için gerekenler yapılmalıdır. Ayrıca COVID-19 salgın sürecinde işsiz kalan ve/veya kayıt dışı vasıfsız işlerde çalışan kadınların, meslek edindirme amaçlı kurslara katılmaları teşvik edilmeli ve bu kapsamda onlara yeni çalışma alanları yaratılmalıdır.
- Küresel salgın esnasında daha da kötüye giden aile içi şiddet ve işle ilgili toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, taciz ve benzeri olumsuz durumlar neticesinde kadınların ücretli olarak istihdama girme kabiliyetleri de daha fazla zayıflamıştır. Dolayısıyla aile içi ve/veya çalışma yaşamındaki şiddet, taciz ve benzeri durumlar ortadan kaldırılmalıdır. Bununla birlikte kadın ve erkeğe yönelik eşit değer gözetilmeli ve her birine de eşit haklar, ücretler verilmesi desteklenmelidir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Gökçen Aydınbaş, Merve Ünlüoğlu.

Kaynakça

- Aldan, A. ve Öztürk, S. (2019). *Kadın işgücüne katılımında artışın belirleyicileri: Kuşak etkisinin ayrıştırılması*. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Çalışma Tebliği, 2019/05.
- Alon, T.M., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J. ve Tertilt, M. (2020). *The impact of COVID-19 on gender equality* (NBER Working Paper No. 26947). Erişim adresi: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26947/w26947.pdf.
- Ağlı, E. ve Tor, H. (2016). Cumhuriyetin ilanından günümüze Türk kadınlarının eğitim, sosyal ve

- siyasal hayattaki durumlarının değerlendirilmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(1), 92-105. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/ijsser>.
- Altıntaş, H. ve Koçbulut, Ö. (2017). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme: Gelişmiş ülkeler üzerine eşik eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(44), 32-51.
- Ataman, B. C. (1998). İşsizlik sorununa yeni yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53 (01) , 59-72. doi: 10.1501/SBFder_0000001948.
- Becker, G.S. (1965). A theory of the allocation of time. *Economic Journal*, 75(299), 493-517.
- Berber, M. ve Eser, B. Y. (2008). Türkiye’de kadın istihdamı: Ülke ve bölge düzeyinde sektörel analiz. *İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(2), 1-15.
- Bozkaya, G. (2013). Kadınların işgücüne katılımını belirleyen faktörler: Türkiye üzerine bir analiz. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 69-89.
- Cameron, L. A., Bowling, J. M. ve Worswick, C. (2001). Education and labor market participation of women in Asia: Evidence from five countries. *Economic Development and Cultural Change*, 49, 460-477.
- Che, G. N. ve Sundjo, F. (2018). Determinants of female labour force participation in Cameroon. *International Journal of Applied Economics, Finance and Accounting*, 3(2), 88-103.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). *Ulusal İstihdam Stratejisi*. Erişim adresi: http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/MzrVo+Ulusal_Istihdam_Stratejisi_ve_Eylem_Plani.pdf.
- Çiçeklioğlu, M. (2012). Kapitalizm kadın sağlığını nasıl etkiliyor? *Toplum ve Hekim*, 27(4), 295-303. Erişim Adresi: https://www.belgelik.dr.tr/ToplumHekim/kayit_goster.php?Id=2396.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: Yapısal kırılma ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Çil Yavuz, N. (2011). Durağanlığın belirlenmesinde KPSS ve ADF testleri: İMKB ulusal-100 endeksi ile bir uygulama. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 54(1), 239-247.
- DİSK-AR. (2020). *COVID-19 döneminde kadın işgücünün görünümü raporu*. Erişim adresi: <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/06/DISK-AR-Covid-19-Do%CC%88neminde-Kad-20Haziran-2020.pdf>.
- Doğrul, K. G. (2007). *Kentsel alanlarda kadın işgücü arzının belirleyicileri ve kadın işgücü arzının ücret yapısı üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine bir uygulama*. [Doktora tezi, Dumlupınar Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- DPT ve Dünya Bankası. (2009). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı: Eğilimler, belirleyici faktörler ve politika çerçevesi. Erişim adresi: https://eaf.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/04/2010-06-04_world_bank_2.pdf.
- Dücan, E. ve Atay Polat, M. (2017). Kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 155-170.
- Eser, B., Yamak N. ve Samut, S. (2017). Türkiye’de ekonomik gelişme ve kadınların işgücüne katılım oranı: U-eğrisi hipotezinin testi. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 297-307.

- Fatima, A. ve Sultana, H. (2009). Tracing out the u-shape relationship between female labor force participation rate and economic development for Pakistan. *International Journal of Social Economics*, 36(1/2), 182-198. doi: 10.1108/03068290910921253.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics* (5th ed.). McGraw-Hill, New York.
- Goldin, C. (2006). The quiet revolution that transformed women's employment, education, and family. *The American Economic Review*, 96(2), 1-21.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.
- Güçlü, M. (2017). Türkiye'de kadınların bölgesel işgücüne katılımının belirleyicileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(3), 83-102. doi: 10.17065/huniibf.340705.
- Güçlü, M. (2018). Ekonomik kalkınma ve kadınların işgücüne katılımı: Türkiye için U-hipotezinin yeniden test edilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 203-210. doi: 10.30794/pausbed.424388.
- Güvenek, B., Alptekin, V. ve Çetinkaya, M. (2010). Enflasyon ve dolaylı vergilerden elde edilen gelirler arasındaki ilişkinin VAR yöntemiyle analizi. *Kamu-İŞ Dergisi*, 11(3), 1-28.
- Hosney, S. H. (2016). *Factors influencing female labor force participation in Egypt and Germany: a comparative study* (SOEPPapers on Multidisciplinary Panel Data Research No. 286). Erişim adresi: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/130586/1/856920835.pdf>.
- ILO. (2020). *COVID-19 and the world of work: Impact and policy responses*. Erişim adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf.
- Kakıcı, H., Emeç, H. ve Üçdoğruk, Ş. (2007). Türkiye'de çalışan kadınların çocuk bakım tercihleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 5, 20-40.
- Karpat Çatalbaş, G. (2015). Kadınların işgücüne katılımını belirleyen faktörlerin belirlenmesi: Panel veri yaklaşımı. *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(10), 249-280.
- Kasa, H. ve Alptekin, V. (2015). Türkiye'de kadın işgücünün büyüme etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18(1), 1-24.
- Kayadibi, P. D. F. (2011). Kadın eğitiminin önemi ve kalkınmadaki rolü. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(28), 19-31.
- Kılıç, D. ve Öztürk, S. (2014). Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı önündeki engeller ve çözüm yolları: Bir ampirik uygulama. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- Lechman, E. ve Kaur, H. (2015). Economic growth and female labor force participation- verifying the U-feminization hypothesis. New evidence for 162 countries over the period 1990-2012. *Economics and Sociology*, 8(1), 246-257. doi: 10.14254/2071- 789X.2015/8-1/19.
- Makal, A. (2010). Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde kadın emeği. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 13-40. Erişim adresi: <https://www.calismatoplum.org/makale/turkiyede-erken-cumhuriyet-doneminde-kadin-emeği>.
- Niemi, B. T. ve Lloyd, C. B. (1981). Female labor supply in the context of inflation. *The American Economic Review*, 71(2), 70-75.
- Özata, E. ve Esen, E. (2010). Reel ücretler ile istihdam arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 55-70.

- Özer, M. ve Biçerli, K. (2003-2004). Türkiye’de kadın işgücünün panel veri analizi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 55-86.
- Özkök, C. S. ve Atay Polat, M. (2020). Ekonomik büyüme, enflasyon ve kentleşmenin kadınların işgücüne katılımına etkileri: Türkiye üzerine bir uygulama. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 9(17), 63-76.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2020). Turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye için yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünlük analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(3), 829-848.
- Sertçelik, Ş. (2021). Kadınların işgücüne katılım oranının belirleyicileri: Türkiye için yapısal kırılmalı zaman serisi analizi. *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 4(2), 91-102.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Sezer Arıç, A. (2021). *Türk Kadınlar Birliği*. Erişim Adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-kadinlar-birligi/?pdf=3289>.
- Schwab, K. (2019). *Dördüncü sanayi devrimini şekillendirmek* (Z. Dicleli, Çev.). İstanbul: Optimist Yayınevi.
- Taşseven, Ö., Altaş, D. ve Turgut, Ü. N. (2016). The determinants of female labor force participation for OECD countries. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 27-38. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/11376/2660>.
- TCEUEP. (2008). *Toplumsal cinsiyet eşitliği ulusal eylem planı 2008-2013*. Erişim adresi: <http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/pdf>.
- Tıraşoğlu, M. ve Yıldırım, B. (2012). Yapısal kırılma durumunda sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(2), 111-117. doi: 10.1501/OTAM_0000000515.
- TÜİK. (2009). *İşgücü, istihdam ve işsizlik istatistikleri sorularla resmi istatistikler Dizisi-1*. Erişim adresi: <https://www.tuik.gov.tr/>
- TÜİK. (2011). *Türkiye istatistik yılı, 2010*. Erişim adresi: <https://www.tuik.gov.tr/>
- Türlüoğlu, E. (2018). Kadın istihdam ve büyüme ilişkisi: VAR modeli analizi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 59-68.
- Winkler, A. E. (2016). Women’s labor force participation: Family-friendly policies increase women’s labor force participation. *IZA World of Labor Evidence-Based Policy Making*, 289, 1-11.
- Yalçınkaya, Ö. ve Aydın, H. İ. (2017). Makroekonomik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Türkiye üzerine yapısal kırılmalı zaman serisi analizi (1983-2015). *Ulakbilge*, 5(13), 983-1007.
- Yaman, M. (2018). *Ekonomik krizler ve kadın emeği*. EMO Kadın Bülteni, (8), Nisan 2018, İzmir Şubesi. https://www.emo.org.tr/ekler/bbbc814eaf531f8_ek.pdf?dergi=1202.
- Yamak, R., Abdioğlu, Z. ve Mert, N. (2012). Türkiye’de işgücüne katılımı belirleyen faktörler: Mikro ekonomik analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 41-58.
- Yılcı, V. ve Özcan, B. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile GSMH arasındaki ilişkinin analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.

- Yılmaz Şahin, B. ve Alp, C. (2020). Kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(45), 184-202.
- Yılmaz, M. ve Zoğal, Y. (2015). Kadının işgücüne katılımının tarihsel gelişimi ve kadın istihdamını etkileyen faktörler: Türkiye ve Avrupa örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD Başkanlığı*, 1-25. EconWorld2015@Torino; IRES, Torino, Italy.
- Zaheer, R. ve Qaiser, S. (2016). Factors that affect the participation of female in labor force: A macro level study of Pakistan. *Journal of Economics and Finance*, 7(2), 20-24.
- Zaim, S. (1997). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Zeren, F. ve Kılınç Savrul, B. (2017). Kadınların işgücüne katılım oranı, ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme oranı arasındaki saklı koentegrasyon ilişkisinin araştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 87-103.

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI POLİS TEŞKİLATINDA TAHARRİ MEMURLARI: SİVİL POLİSLER

İbrahim YILMAZ¹

Öz

Polisiye hizmetler esas itibariyle üniformalı görevliler tarafından yerine getirilmesine rağmen hizmetin gerektirdiği tüm görevleri üniforma ile yapma imkanı yoktur. Osmanlı Devleti'nde, 1845 yılında kurulduktan kısa bir süre sonra kapatılıp XIX. yüzyılın son çeyreğinde tekrar hayat bulan polis teşkilatı başlangıçta tüm görevleri üniformalı memurlarla ifa etmeye çalışmaktaydı. Bu usulün özellikle siyasi suçların takibinde sorunlar doğurduğunun farkına varan Osmanlı Devleti 1899 yılında sivil polis birimini kurmuştur. XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarını kapsayan bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde kurulan sivil polis biriminin hangi ihtiyaçtan doğduğu, kuruluş aşamasında kendisine tevdi edilen görevler, ilerleyen süreçte bu görevlerde meydana gelen değişimler, sivil polis biriminin taşra vilayetlerde yaygınlaşması, sivil polislerin görevlerini ifa süreçleri ile bu görevlilere tanınan imkanların ortaya konulması hedeflenmektedir. Çalışmanın sonunda, başlangıçta siyasi suçları takip etmekle görevli olarak kurulan sivil polis biriminin zamanla adı suçları da takip etmekle görevlendirildiği ve taşrada da yaygınlaştığı ortaya konulmuştur. **Anahtar sözcükler:** Osmanlı, emniyet, sivil polis, asayiş, suç

INVESTIGATION OFFICERS IN THE OTTOMAN POLICE ORGANIZATION: CIVILIAN POLICE

Abstract

Although police services are mainly performed by uniformed officers, it is not possible to perform all the duties required by the service in uniform. The police organization, which was closed shortly after its establishment in 1845 in the Ottoman Empire and revived to life again in the last quarter of the 19th century was initially trying to perform all its duties with uniformed officers. Realizing that this method caused problems especially in the follow-up of political crimes, the Ottoman Empire established a civilian police unit in 1899. This study which covered the late 19th century and the beginning of the 20th century aimed to reveal the need for the civilian police unit established in the Ottoman Empire, the duties assigned to it during the establishment phase, the changes in these duties over time, the spread of the civilian police unit in the rural provinces, the processes of performing the duties of the civilian police, and the opportunities granted to the civilian police. At the end of the study, it was revealed that the civilian police unit, which was initially established to track political crimes, was tasked with tracking common crimes over time and became widespread in the provinces.

Keywords: Ottoman, security, civilian police, public order, crime

¹ Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, ibrahim.yilmaz70@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5332-1663.

Başvuru Tarihi (Received): 09.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Osmanlı Devletinde asayişin sağlama görevi temel olarak orduya verilmişti. Konuyla ilgili diğer görevliler arasında idari, mülki ve kazai yetkililer olarak sadrazam, vali, mutasarrıf, kadı, muhtesip gibi görevlilerle sivil olmalarına rağmen kolluk gücü mahiyetinde görev yapan esnaf paspanları, kır serdarları, menzilkeşler, derbentçiler, beldarlar, martaloslar, pandorlar sayılabilir. Bu görevlilerden bir kısmı dönemselsel olarak bir kısmı ise bölgesel olarak asayiş alanında hizmet vermişlerdir (Yılmaz, 2017: 58-70).

Ordunun içinde asayişin sağlanmasında en önemli birim yeniçeri ocağıydı. Yeniçeriler XVI. yüzyıl sonlarına kadar devletin askeri açıdan en büyük dayanağı olduğu gibi şehirlerin inzibat ve asayişinin de en temel yürütücüsüydü. Taşrada asayişin sağlanması ise genel olarak tımarlı sipahilere tevdi edilmişti (Alyot, 2008: 21, 37, 39). Osmanlı zabıta sistemi hiyerarşik bir bütün teşkil etmemekte, birbirinden bağımsız çalışan yapılardan oluşmaktaydı. Bu sistemde İstanbul'un asayişini de farklı askeri birimlere emanet edilmişti. Buna göre, cebecibaşı Saray-ı Hümayun civarının, yeniçeri ağası Saray-ı Hümayun civarı dışında kalan bölgelerin, kaptanpaşa Kasımpaşa ve Galata bölgesinin, topçubaşı Beyoğlu ve Tophane bölgesinin, bostancibaşı ise Kadıköy, Adalar, Üsküdar ve Boğaziçi bölgelerinin asayişinden sorumlu idi (Tongur, 1946: 45,46).

Osmanlı zabıta sisteminde sivil görevliler de bulunmaktaydı. Bunların başında temel görevi hırsızlığı önlemek ve hırsızları yakalamak olan ve emrinde kadınların da görevli olduğu böcekbaşı gelmekteydi (Özcan, 1992: 323) Böcekbaşının emrinde bulunanların çoğu yankesicilik, hırsızlık gibi suçlardan sabıkalı olan kişilerden oluşmaktaydı. Suç işlemekten vazgeçip kolluk hizmetlerine girmiş olan bu kişiler suçların aydınlatılmasında oldukça başarılı olmaktadır (Tongur, 1946: 65). Bu teşkilat mensupları sadece adi suçları değil devlet güvenliğini ilgilendiren konuları da takip ederlerdi. Ayrıca asayiş hizmetleriyle ilgili bilgiler toplayarak bu işlerden sorumlu üst makamlara raporlar sunan taharri memurları da istihdam edilmekteydi. Tebdil-i kıyafet görev yapan bu görevlilere vezirbaştebdili denilmekteydi (Alyot, 2008: 64, 65). Bu görevlilere ilaveten bizzat padişah tarafından görevlendirilen ve başkentte devriye gezerek elde ettikleri istihbari bilgileri saraya ileten tebdil hasekisi unvanlı görevliler de bulunmaktaydı (Gör, 2019: 65).

Asayişin sağlanması suç öncesi ve suç sonrası olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır. Suç öncesi çalışmalar henüz işlenmemiş suçu alınan tedbirlerle önlemeyi, suç sonrası çalışmalar ise işlenen suçun faillerini delilleriyle birlikte yakalayarak adli mercilere teslim etmeyi amaçlar. Askerlerden oluşan Osmanlı zabıta teşkilatında da benzer bir yapılanma bulunmaktaydı. Bu görevliler mıntıklarında kol gezerek suçu önlemeye çalışırlar, suç işlendiği takdirde ise failleri yakalayarak adli mercilere teslim ederlerdi (Alyot, 2008: 54, 57).

Yeniçeri Ocağının 1826'da lağvedilmesi Osmanlı iç güvenlik hizmetlerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuyla başlamış, 1840'tan itibaren mülki idarenin emrinde görevli olan zaptiye teşkilatıyla devam etmişti (Sönmez, 2005: 261). İç güvenlik alanındaki değişim süreci 20 Mart 1845'te yeni bir evreye geçerek polis teşkilatının hayat bulmasını sağlamıştır (Yağar, 2002: 637). Fakat bu adım da uzun süre devam etmemiş yerini kısa süre sonra Zaptiye Müşiriyetine bırakmıştı (Sönmez, 2005: 266). *Tevhid-i Zabıta Devresi* de denilen bu dönemde ülkedeki kolluk kuvvetleri tek elden idare edilmiştir (Alyot, 2008: 80). Bu dönemde sivil polisler marifetiyle yerine getirilmesi gereken görevler için ülkenin değişik bölgelerine İstanbul'dan polisler gönderilmişti. Örneğin, Kırım Savaşı sebebiyle stratejik bir önemi haiz olan Varna'ya birçok yabancı gelip gitmekte ve bunların bir kısmı Osmanlıya iltica etmek istemekteydi. Ayrıca, müttefikimiz olan Fransız ordusunun mühimmat depolamayı planladığı yerde Rus casusları tarafından konulduğu düşünülen patlayıcı madde bulunmuştu. Şehre gelen yabancıların durumlarını araştırmak, bunlardan gerekenleri sınır dışı etmek ve Rus casusları üzerinde çalışmak üzere 1854 yılında lisan bilen on dört polis gönderilmişti (BOA.A}MKT.UM.161/79; BOA.İ.MVL.337/14528).

1867 yılına gelindiğinde polisiye hizmetlerle görevli olmak üzere *Teftiş Memurluğu* adı altında zaptiye kuvvetinden ayrı bir kolluk gücü kurulmuştur. İlgili nizamnamesine göre teftiş memurları adli, idari, siyasi zabıta işleriyle görevli olup kendilerinden özellikle istihbarat alanında önemli görevler beklenmekteydi. Dört sınıf olarak yapılandırılan teftiş memurlarının birinci ve ikinci sınıfında bulunmak için okuryazar olmaları veya görevli olduğu vilayette konuşulan lisanlardan birisini bilmeleri gerekmekteydi. Fakat bu kurum da kısa ömürlü olmuş ve görevleri asakir-i zaptiyeye devredilmiştir (Alyot, 2008: 178, 181).

Osmanlı iç güvenlik hizmetlerinde 3 Aralık 1879 tarihinde bir değişim daha yaşanarak, ülkedeki polisiye hizmetlerle görevli olmak üzere Zaptiye Nezareti kuruldu. Nezaret, devlet hayatındaki varlığını 4 Ağustos 1909'a kadar devam ettirmiş, bu tarihte yerini, günümüze kadar devam edecek olan Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine bırakmıştır (Alyot, 2008: 182).

Birtakım suçların önlenmesi ya da işlendikten sonra aydınlatılabilmesi için şüphelilerin gizli olarak takip ve gözetim altında bulundurulması gerektiğinin farkında olan Osmanlı polis teşkilatı da 1899 yılında sivil polis birimini kurmuştur (BOA, BEO.1313/98475). Fakat daha sivil polis birimi kurulmadan önce, Adana'da görevli Polis Memuru Lütfü Efendi, 1854 yılında Varna'ya gönderilen polisler örneğine benzer şekilde, Ermeni komitelerinin faaliyetlerini araştırmak amacıyla Kıbrıs'a gönderilmişti. Lütfü Efendi, 3 Mayıs 1896 tarihli raporunda, Ermeni komitelerinin Kıbrıs'ta da faaliyette bulduklarını, Ada'daki Ermenilerin başlıca Lefkoşa, Mağusa, Tuzla ve Limasol'da ikamet ettiklerini belirtmekteydi. Ayrıca İskenderiye'de bulunan Ermenilerin Kıbrıs Ermeni komitelerine 800 lira para gönderdiklerini bildirmekteydi. Raporun devamında, komitelerin yönlendirdiği 40 Ermeni'nin Antalya'nın Adrasan bölgesine çıkmak amacıyla Girne iskelesinden hareket ettikleri, silahlı 30 Ermeni'nin ise Tuzla iskelesinden hareket ederek Silifke, Anamur taraflarına yöneldikleri, bu kişilerin tüm masraflarının Ermeni komiteleri tarafından karşılandığı bilgileri verilmekteydi. Lütfü Efendi raporunun sonunda bu kişilerin Anadolu topraklarına ayak basacakları iskelelerde sıkı tedbir alınması gerektiğini ifade etmekteydi (BOA, Y.PRK.UM.34/95). Arşiv belgelerinde Varna ve Kıbrıs'a gönderilen polislerin sivil olarak görev yapacaklarıyla ilgili herhangi bir kayıt bulunmasa da görevlerin mahiyeti göz önüne alındığında sivil olmaları gerektiği açıktır.

Bu çalışma XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarını kapsamaktadır. Çalışmada, Osmanlı polis teşkilatı bünyesinde bulunan sivil polis biriminin kuruluş ve ülke çapında yaygınlaşma süreçlerinin, kendilerinden beklenen görevlerin ve bu polislere tanınan imkanların ortaya çıkarılması hedeflenmektedir.

1. Sivil Polis Biriminin Kuruluşu ve Tarihi Süreçte Gelişimi

Taharri kelimesi *arama*, *araştırma*, *araştırılma*, *aratma* anlamlarına gelmekte olup (Devellioğlu, 1986: 1216) Osmanlı polis teşkilatında görevli sivil polisler *taharri memuru* olarak da adlandırılmaktaydı (BOA, DH.EUM.VRK.3/108; BOA, DH.EUM.MH.78/41, 102/91, 200/104; BOA, DH.EUM.KADL.18/4).

Osmanlı polis teşkilatının yapısı ve görevleriyle ilgili mevzuatta, dört temel düzenleme bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin sivil polis istihdamı açısından incelenmesi konunun tarihi sürecini ortaya koyacaktır. 20 Mart 1845 tarihli *Polis Nizamı* ile 6 Aralık 1896 tarihli *Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Takrir-i Asayiş Vazifesiyle Mükellef Olan Nizamiye ve Jandarma Asker-i Şahanesiyle Polis Memurlarının Suret-i Hareketlerine Dair Talimat* isimli belgelerde polisin, sivil olarak da görev yapabileceğiyle ilgili bir hüküm bulunmamaktadır (Alyot, 2008: 77, 78, 187-189). Bu konudaki üçüncü önemli metin olan 18 Nisan 1907 tarihli *Polis Nizamnamesi*'nin 166. maddesiyle sivil polis istihdamı mevzuatta yer bulmuştur. 15 Mayıs 1913 tarihli nizamnamede ise polis, piyade, süvari ve sivil olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Ayrıca sivil polislerin tayinleri ve görevden alınmalarıyla ilgili özel bir düzenleme yapılacağı da hüküm altına alınmıştır (Çebitürk, 2009: 20,47,73,74).

1845 ve 1896 yıllarında yürürlüğe konulan ve Osmanlı polis teşkilatıyla ilgili temel mevzuattan olan düzenlemelerde sivil polisle ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen bu birimin kurulması amacıyla 7 Mayıs 1899'da harekete geçilmiştir. Bu süreçte yapılan yazışmalar sivil polise neden ihtiyaç duyulduğunu da ortaya koymaktadır. Zaptiye Nezareti söz konusu tarihte Sadarete yazdığı yazıda, Fransesko ismindeki bir anarşistin İstanbul'a girdiği sırada yakalanarak sınır dışı edildiğini ifade etmekteydi. Ayrıca üzerinde pasaportu bulunmayan Sırp asıllı bir başka şahsın da yakalandığını, bu şahsın Sırp kraliyet ailesi aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle İstanbul'a kaçtığına anlaşıldığını ve yine aynı şekilde sınır dışı edildiğini bildirmekteydi. Yazısının devamında ise 1898 yılında Romanya'da yapılan konferans kararları gereğince bu gibi şüphelilerin tüm ülkelerde takip edilerek sınır dışı edildiklerini, isim, eşkâl vb. bilgilerinin de ülkeler arasında paylaşılmakta olduğunu, zaman zaman diğer ülkelerden bu tür bilgiler geldiğinde, polis memurlarının konuyu takiple görevlendirildiğini fakat 300 kuruş maaş alan ve üniformalı görev yapan polislerle bu görevlerin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını bu mahzuru ortadan kaldırmak için sivil polis istihdam edilmesinin şart olduğunu dile getirmekteydi. Zaptiye Nezareti, diğer ülkelerde bu konuların takibi için *müfettiş* veya *taharri memuru* ismiyle ve dolgun maaşlarla sivil polisler bulunduğunu, ülkemizde de yabancı dil bilen, yüksek maaşlı sivil polisler istihdam edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmekteydi. Nezaret, sivil polis biriminin kurulma sürecinde ortaya çıkacak mali sorunları da göze alarak, bütçelerinde karşılığı bulunduğu halde kullanılmayan 100 kişilik kadrodan 60'ının bu işe ayrılmasını ve 30 sivil polis istihdam edilmesini böylece bu memurlara 600 kuruş maaş verilmesini önermekteydi (BOA, İ.ZB.2/11). Zaptiye Nezaretinin sivil polis istihdam edilmesiyle ilgili bu teklifinin Sadaret makamı tarafından da uygun görülmesi üzerine konu padişaha arz edilmiş ve 23 Mayıs 1899 tarihinde çıkan iradeyle uygulama safhasına geçilerek değişik rütbelere on dört polis ve açıktan bir sivil memur olmak üzere 15 kişilik bir kadro oluşturulmuştur (BOA, BEO.1313/98475; BOA.ZB.18/49). Tablo 1'de, oluşturulan sivil polis biriminin rütbelere göre dağılımı ve maaşları görülmektedir.

Tablo 1: *Sivil Polis Birimi Kuruluş Kadrosu ve Maaşları (4 Haziran 1899)*

Rütbesi	Mevcudu	Maaşı (kuruş)
İkinci Komiser	1	585
Üçüncü Komiser	7	500
Çavuş	5	350
Polis memuru	1	300
Açıktan sivil hizmetli	1	
Toplam	15	

(BOA.ZB.18/49).

Yeni kurulan sivil polis biriminin 14 kişilik polis kadrosunun 13'ünün rütbelilerden oluştuğu Tablo 1'de görülmektedir. Sivil olarak görevlendirilen polis memuruna 300 kuruş maaş belirlendiği, aynı dönemde üniformalı görev yapan ikinci komiserin 585 kuruş, üçüncü komiserin 500 kuruş maaş aldığı (BOA, ZB.18/50) göz önüne alındığında başlangıçta üniformalı polis maaşlarıyla sivil polis maaşları arasında herhangi bir fark olmadığı ortaya çıkmaktadır. Fakat devam eden süreçte sivil polisler daha yüksek maaş almaya başlamışlardır (Alyot, 2008: 507).

Kuruluş süreci bu şekilde olan sivil polis biriminin II. Abdülhamid döneminde faaliyette olan hafiyelik sisteminden farklı olduğunu belirtmek gerekir (Levy-Aksu, 2017: 212). Hafiyelik görevlilerine, polise tanınan kimlik sorma, arama, suç aletleri ve suça konu olmuş eşyalara el koyma gibi yetkileri kullanabilmeleri için *polis hafiyesi* de denilse bile polislikle hafiyelik farklı iki kurum olup birbirinden bağımsızdırlar. Fakat bu bağımsızlık gerektiğinde iş birliği yapmalarına engel teşkil etmemekteydi (Gör, 2019: 71).

Sivil polis birimi, dönemin teşkilat hiyerarşisine uygun olarak bölük şeklinde yapılandırılmış olup süreç içerisinde personel mevcudunda değişimler olmuştur. 1902 itibarıyla İstanbul polis

teşkilatındaki sivil polis biriminin rütbelere göre personel sayısı ve maaş miktarları Tablo 2’de görülmektedir (BOA, Y.PRK.ZB.32/51).

Tablo 2: *İstanbul Sivil Polis Bölüğü Mevcudu ve Maaş Miktarları (15 Temmuz 1902)*

Rütbe	Personel Mevcudu	Aylık Maaşı (kuruş)
Heyet-i Teftiş Reisi	1	3.000
Müfettiş	21	1.500
1.Sınıf sivil komiser	23	1.000
2. Sınıf sivil komiser	30	600
Sivil memur	3	500
Toplam	78	

(BOA, Y.PRK.ZB. 32/51).

1899 yılında 15 personelle kurulan sivil polis biriminin üç yıl sonra 78 mevcuda ulaştığı görülmektedir. Devam eden süreçte kadro artırımı ile ilgili çalışmalara devam edildiği belgelerden takip edilebilmektedir. Zaptiye Nezareti 5 Temmuz 1905 tarihinde Dahiliye Nezaretine başvurarak İstanbul’da bulunan sivil polis komiserlerinin yetersiz olduğunu belirtmekteydi. Çözüm olarak ise Bulgar isyanları sebebiyle, demiryolu hatlarının, su yollarının, İdare-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye vapurlarının muhafazası amacıyla İstanbul polisine verilen 240 ilave kadrodan halen kullanılmamış olan 40’ının yerine 20 sivil komiser istihdam edilmesi önerilmekteydi (BOA, DH.MKT.983/77). Bu talep Dahiliye Nezaretince uygun görülmüş, böylece sivil polis kadrosuna 20 komiser ilavesinin önü açılmıştı (BOA, ZB.19/11). Kuruluş aşaması ve 1905’teki personel yapısı göz önüne alındığında başlangıç yıllarında sivil polis biriminde daha çok rütbelilere yer verildiği görülmektedir.

Sadece siyasi suçlarla mücadele amacıyla kurulmuş olan sivil polis biriminin görevlerinde R.1326 (M.1910/1911) yılında bir değişim yaşanmıştır. Bu yılda basılan *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiyye* isimli kitapta sivil polislerin bir yıl önce adi suçlarla mücadele görevlerinin olmadığı belirtilmektedir. Sivil polisler, Emniyet-i Umumiye Müdürü Galip Bey ile İstanbul Polis Müdürü Kemal Beyin gayretleriyle adi suçlar alanında da görev yapmaya başlamışlardır (İbrahim Feridun, 2010: 191, 194; BOA, DH.EUM.MH. 121/58, 158/2, 261/28). Polis teşkilatında adli ve siyasi şube müdüriyetlerinin kurulup sivil polislerin de bu müdüriyetlere taksimiyle, birbirinden farklı iki sınıf sivil polis oluşmuştur. Zaman içerisinde bu iki grup arasında maaş farklılığı da meydana gelmiş, siyasi kısımda çalışanlar daha yüksek maaş almaya başlamışlardır (BOA, DH.EUM.KADL.19/15; BOA, DH.EUM.MH.153/25, 77/10; Van, 2012: 105).

Osmanlı sivil polisleri adli ve siyasi sınıf olarak görevlerine devam etmekteyken 30 Aralık 1913 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde İstihbarat Müdüriyeti kuruldu. Böylece istihbarat hizmetleri siyasi kısımdan ayrılarak yeni bir sivil polis birimi teşkil edilmiş oldu (BOA, A.}DVN.MKL.56/44). Polis teşkilatının bürokratik yapısındaki değişimler ve sivil polisten alınan olumlu sonuçlar sebebiyle olsa gerektir ki İstanbul’daki sivil polis mevcudu devamlı olarak artmıştır. Aşağıdaki tabloda bu değişim görülmektedir.

Tablo 3: *İstanbul’daki Sivil Polis Mevcudunun Yıllar İçindeki Değişimi (1906-1921)*

Yıl	Mevcut
1906	93
1916	129
1917	187
1920	255
1921	283

(BOA, ZB.388/27;BOA, DH.EUM.MH.134/16, 146/61, 261/28; BOA, DH.EUM.PMC.6/82)

Başlangıçta sadece siyasi suçları takip etmekle görevli olarak kurulan sivil polis biriminin zamanla adı suçları da takiple görevlendirildiğinden ve 1913'te istihbarat kısmının kurulmasıyla sivil polislerin üç ayrı birime ayrıldığından bahsedilmiştir. Aşağıda 1920 itibariyle İstanbul'da görevli sivil polislerin kısımlara göre dağılımı ve maaşları görülmektedir.

Tablo 4: İstanbul'da Görevli Sivil Polislerin Kısımlara Dağılımı ve Maaşları (1920)

Kısm-ı Adli Taharri Memurları	Mevcut	Kişi Başı Aylık Maaş (Lira)
Başmemur	4	20
1.Sınıf memurlar	18	17,5
2.Sınıf memurlar	24	15
3.Sınıf memurlar	173	12
Taharri Memurları Müfettişi	1	22,5
Toplam	220	
Kısm-ı Siyasi Taharri Memurları		
Başmemur	3	20
1.Sınıf memurlar	5	17,5
2.Sınıf memurlar	7	15
3.Sınıf memurlar	14	12,5
Toplam	29	
İstihbarat Memurları		
1.Sınıf memurlar	1	17,5
2.Sınıf memurlar	2	15
3.Sınıf memurlar	1	12,5
4.Sınıf memurlar	2	10
Toplam	6	
Genel Toplamı	255	

(BOA, DH.EUM.MH. 261/28)

Tablo 4'te görüldüğü gibi 1920 itibariyle İstanbul Polis Müdüriyeti bünyesindeki sivil polisler adli, siyasi ve istihbarat kısımlarından oluşmakta olup kendi aralarında da memuriyet derecelerine ayrılmışlardı. Toplam sivil polis mevcudu 255 olup bunun 220'si adli kısımda bulunmaktadır. İstihbarat kısmı mevcudu ise 6 gibi oldukça düşük sayıdadır. Ayrıca *Taharri Memurları Müfettişi* unvanıyla bir görevlinin de bulunduğu görülmektedir. Bu görevlinin mevcudiyeti, bu tarih itibariyle sivil polis biriminin kendi içinde bir teftiş sisteminin de bulunduğunu göstermektedir.

İlk olarak başkent İstanbul'da kurulan sivil polis birimi, zaman içerisinde taşra vilayetlerde de kurulmaya başlanmıştır. Adana valiliği 15 Ocak 1912 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda vilayet polis müdüriyetinde, dört mevcudu olan bir sivil polis biriminin kurulmasının gerekli olduğunu ifade etmekteydi. Vilayetin bu talebi Dahiliye Nezaretince uygun görülmüş ve 1913 yılı bütçesine ilgili ödenek konulmuştur (BOA, DH.İD. 141/14- 10, 11). Konya vilayetinde de 1913 yılında bir ikinci komiser, bir komiser muavini ve 7 polisten oluşan bir sivil polis birimi kurulmuştu (Yılmaz, 2011: 68). Zaman içerisinde bu personelin artırılması ihtiyacı doğmuş ve 1916 yılında, üniformalı olarak görev yapan sekiz polis daha, sivil kısımda görevlendirilmiştir (BOA, DH.EUM.MH.132/70). Van Polis Müdüriyetinde ise 20 Eylül 1913 itibariyle sivil polis bulunmamakta olup gerekli ödenek gönderildiği takdirde kurulması planlanmaktaydı (BOA, DH.EUM.VRK.27/32). Aydın Vilayeti Polis Müdüriyetinde 1914'te, mevcut personelden 35'i sivil polis olarak görevlendirilmişti. Fakat Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bu 35 personeli taharri sınıfı saymamakta, sivil polisler için belirlenmiş olan yıllık 480 kuruş göndermekteydi (BOA, DH.EUM.MH.78/41). Hüdavendigâr vilayetinde sivil polis birimi kurmak için 11 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine başvurulmuştur (BOA, DH.ŞFR.493/5). Bu başvuru kabul edilmiş olacak ki 6 Kasım 1916 itibariyle Bursa'da bir komiser muavininin idaresinde dokuz polis memurundan oluşan *taharri sınıfının* görevde olduğu görülmektedir (BOA, EUM.MH.141/45).

Çeşitli vilayet ve sancaklar sivil polis birimi kurmak için Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden ödenek talep etmelerine rağmen bu her zaman mümkün olmamaktaydı. Örneğin, Bolu sancağında sivil polis birimi kurulması için 18 Ekim 1918 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine başvurulmuştu. Başvuruda, Bolu merkezde yedi polisin bulunduğu, bu personelin ahali tarafından tanındıkları için gizli görevlerde istihdam edilmelerinin mümkün olmadığı belirtilmekte ve yeni memurlardan oluşacak üç kişilik bir sivil polis birimi kurmak için ödenek talep edilmekteydi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, bütçenin müsait olmadığını, sivil görevlendirilecek polislerin kazalardan temin edilebileceğini ifade ederek talebi reddetmiştir (BOA, DH.EUM.MEM.80/17).

Sivil polisler başkent İstanbul'da 1899 yılından itibaren görev yapmaya başlamalarına rağmen yukarıdaki örnekler incelendiğinde taşrada kurulmaları 1910'lu yıllara rastlamaktadır. Sivil polislerin ülke genelinde yaygınlaşmaya başlaması, Ekim 1918'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyetini harekete geçirmiş ve vilayetlerde istihdam edilmesi gereken sivil polis miktarlarıyla ilgili bir çalışma yapılmıştı. Bu çalışmaya göre polis teşkilatının bulunduğu her şehirde sivil polis biriminin kurulma zorunluluğu bulunmamaktaydı. Sivil polis görevlendirilebilmesi için şehir nüfusunun 30.000'den yüksek olması şartı getirilmiş ve her 3.500 nüfusa 1 sivil polis planlanmıştı. Bu hesaba göre Adana'da 15, Aydın'da 62, Halep'te 38, Sivas ve Trabzon'da 8'er, Konya'da 18, Musul'da 11 sivil polis istihdamı gerekmektedir. Uygulanabildiğiyle ilgili bir bilgiye rastlanmayan bu plana göre, nüfusu 3.500'den fazla olan şehirlerde ise her 500 nüfusa bir üniformalı polis görevlendirilecekti (BOA, DH.EUM.MEM.100/45). Taşra vilayetlerde de sivil polisler sadece adli kısımlarda değil istihbarat kısımlarında da görevlendirilmekteydi. Aşağıda 1920 yılında taşrada görevli istihbarat memurlarının mevcudu ve maaş miktarları görülmektedir.

Tablo 5: *Taşra Polis Teşkilatlarında Görevli İstihbarat Memurlarının Mevcudu ve Maaşları (1920)*

Memuriyet Sınıfı	Uzunköprü	
	Mevcut	Kişi Başı Aylık Maaş (Lira)
3.Sınıf memurlar	1	12,5
4.Sınıf memurlar	2	10
İzmir		
3.Sınıf memurlar	1	12,5
4.Sınıf memurlar	1	10
Eskişehir		
4.Sınıf memurlar	2	10
Trabzon		
4.Sınıf memurlar	1	10
Aydın		
3.Sınıf memurlar	1	12,5
4.Sınıf memurlar	9	10
Hüdavendigâr		
4.Sınıf memurlar	5	10
Sivas		
4.Sınıf memurlar	1	10
Toplam	24	

(BOA, DH.EUM.MH.261/28)

1920 itibariyle taşrada da istihbarat memurları görevlendirilmiş olmasına rağmen mevcutlarının oldukça yetersiz olduğu görülmektedir.

1913 yılında çıkarılan nizamnamenin amir hükmüne rağmen sivil polislerin göreve atanmaları ve görevden alınmalarıyla ilgili talimatname 4 Mart 1916 tarihi itibariyle henüz hayata geçirilememişti. Bu tarihte, söz konusu talimatnamenin bir nüshasını talep eden Trabzon Polis Müdüriyetine, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından verilen cevapta bu konuda herhangi bir mevzuat çıkarılmadığı bildirilmekteydi (BOA, DH.EUM.MEM.73/75). Göreve atanmayla ilgili

bir düzenleme olmadığı için, sivil polis birimine teşkilat içinden polisler görevlendirilebildiği gibi teşkilat dışından da atama yapılabilmekteydi. Örneğin, emekli Yüzbaşı Hafız Kemal Efendi, 18 Aralık 1910 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyetinde sivil polis memuru olarak göreve başlatılmıştı (BOA, ZB.472/26; BOA, DH.EUM.MH.20/81, 82/55, 134/16).

II.Meşrutiyet Döneminde sivil polis biriminin yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Bu süreçte yapılması gerekenler hakkında Selanik eski komiseri tarafından bir rapor hazırlanarak 3 Eylül 1910 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine sunulmuştu. Tüm önerilerinin hayata geçirildiğiyle ilgili bir kayda rastlanmasa da bu rapor, dönemin sivil polisine bakışı göstermesi açısından önemlidir. Rapor, suçluların fiillerini gayet gizli bir şekilde işlemeye dikkat ettikleri, mahkemelerin bu suçlardan doğrudan haberdar olamayacakları, dolayısıyla bu suçları aydınlatarak faillerini adalete teslim etmekle görevli olan memurların adliyenin ruhu mesabesinde oldukları tespitiyle başlamaktadır. Devamında ise Meşrutiyet öncesi dönemdeki sivil polisler eleştirilerek getirilerek, o dönemdeki görevlilerin İstanbul halkına zulmettikleri, insanların kendilerini korumak için bu görevlileri tanımak hususunda maharet kazandıkları ifade edilmektedir (BOA, DH.EUM.VRK.3/108).

Raporda, yapılması gerekenler konusunda ise şu tavsiyelerde bulunmaktadır; sivil polisler İstanbul'un mülki taksimatıyla ahalinin ruhi yapısını çok iyi bilmeli, her bir memur en azından bir iki mahalli lisanı konuşabilmeli, gerektiğinde kullanmak üzere değişik elbiselere sahip olmalıdır. Ayrıca sivil polisler, çoğunluğu seyyar, kalanı sabit olmak üzere iki kısma ayrılmalı, sabit olanlar sabikalıların bulunduğu bölgelerdeki kahve, meyhane, otel gibi yerlerde, seyyar olanlar ise seyyar satıcılık vb. işlerde çalışmalıdırlar. Bu tür görevlerde başarı biraz da paraya bağlı olduğu için her memurun bankada kendi adına bir hesabı olmalı, bütçeden bu hesaba para yatırılmalı, görev için gerektiğinde memur doğrudan bu parayı kullanabilmelidir (BOA, DH.EUM.VRK.3/108).

Selanik eski komiserinin raporunda belirttiği sivil polislerin farklı elbiselere sahip olmaları gerekliliğiyle ilgili olarak İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumisi 1912 yılında harekete geçmişti. Müdüriyet bu elbiselerin tedariki için 10.000 kuruş ödenek ayırmasına rağmen mevzuat gereğince 1.000 kuruşu aşan satın almalarda açık eksiltme usulüyle ihale yapılması gerekmekteydi. Fakat elbiseler gizli görevlerde giyileceği için herkese açık bir ihaleyle satın alınması mahzurluydu. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için 18 Mayıs 1912 tarihinde Dahiliye Nezaretine başvurularak bu satın almanın ihalesiz olarak yapılması talep edilmişti. Dahiliye Nezareti talebi uygun görmüş, böylece elbiselerin ihalesiz olarak satın alınmasının önü açılmıştı (BOA, DH.İD.83/52).

İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin aynı konuda 15 Aralık 1921 tarihinde bir kez daha harekete geçtiği görülmektedir. Bu tarihte Müdüriyet, Dahiliye Nezaretine bir yazı yazarak, sivil polislerin görevin gereği olarak kıyafet değiştirmeye her zaman ihtiyaç duyduklarını fakat bu ihtiyacın şimdiye kadar nazar-ı dikkate alınmadığını, bütün devletlerin polis teşkilatlarında bu ihtiyacın giderilmesi için kıyafethaneler bulunduğunu belirtmişti. Yazının devamında ise müdüriyet bünyesinde bir kıyafethane kurmak için 2.000 liralık ödeneğe ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişti. Fakat Dahiliye Nezareti bu iş için bütçede ödenek olmadığını ifade ederek talebi reddetmiştir (BOA, DH.EUM.MH.224/31). Yazıda bu ihtiyacın o döneme kadar nazar-ı dikkate alınmadığının ifade edilmiş olması, 1912 yılındaki teşebbüste her ne kadar ödenek temin edilmiş ve ihalesiz olarak satın alınmasına izin verilmiş olsa bile elbise tedarikinin bir nedenle mümkün olmadığını göstermektedir. Bu süreçteki yazışmalar dikkate alındığında, temin edilecek elbiselerin personele dağıtılmadan, müdüriyet bünyesinde bir nevi demirbaş olarak kullanılmasının planlandığı anlaşılmaktadır (BOA, DH.İD.83/52; BOA, DH.EUM.MH.224/31).

2. Sivil Polislerin Görevleri ve Bu Görevlerin İfa Süreçleri

Zaptiye Nezaretinin 7 Mayıs 1899 tarihinde Sadarete yazdığı ve Osmanlı polis teşkilatı bünyesinde ilk defa sivil polis istihdamı için onay talep ettiği yazıda sivil polisin görevleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Buna göre sivil polis birimi rıhtım ve tren istasyonlarında görev alarak yurt

dışından ülkeye girecek olan siyasi suçluları tespit edecekler, bu kişileri şehir dahilinde de takip ederek hal ve hareketlerini kontrol altında bulunduracaklardı (BOA, İ.ZB.2/11). Sivil polisler, bu görevleri yerine getirmek amacıyla başta Beyoğlu olmak üzere yabancıların tercih ettikleri bölgelerdeki otel, han ve pansiyon gibi işletmelerde kalanlardan haberdar olarak bu kişilerin tabiiyetleri, açık kimlikleri, geliş sebepleri ve faaliyetlerini takip edeceklerdi. Görevlerin hakkıyla yerine getirebilmesi için bu görevlilerin yabancı dillere vakıf ve gayet kabiliyetli olmaları şarttı (BOA, Y.MTV.278/52). Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde 1913 yılında kurulan istihbarat biriminin görevleri ise Osmanlı toplumunu oluşturan farklı gruplar arasında nifak ve karışıklıklar çıkarabilecek hususlar ile anarşistlik, casusluk ve kaçakçılık gibi fiilleri takip ve gizli örgütler hakkında bilgi toplama olarak belirlenmişti (BOA, DH.EUM.MTK. 44/7).

Sivil polislerin görevlerinin uygulama safhaları arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Örneğin, 28 Temmuz 1906 tarihinde Zaptiye Nezareti tarafından Üsküdar Mutasarrıflığına yazılan yazıda, eşiyile birlikte İstanbul'a gelip Kadıköy Aziziye Caddesinde Hevklik (?) oteline yerleşen Avusturya vatandaşı Pavlo isimli şahsın tüm hal ve hareketlerinin takip edilmesi emredilmekteydi. Üsküdar Mutasarrıflığı adı geçen şahsın takibini yaptırmış ve 31 Temmuz 1906 tarihinde eşiyile birlikte Beyoğlu'ndaki Otel Pavlik'e geçmesi üzerine konuyu Zaptiye Nezaretine bildirmiştir. Zaptiye Nezareti bu sefer Beyoğlu Mutasarrıflığına şahsın takibi konusunda emir vermişti. Nezaret emir yazısında, işinin ehli bir sivil polisin görevlendirilerek gece gündüz demeden ilgili kişinin takip ettirilmesi, şahsın gizli veya aşikâr bütün hareketlerinin, kimlerle görüştüğünün, nerelere girip çıktığının belirlenmesi ve her 24 saatte bilgi verilmesi emrini vermektedir (BOA, ZB.387/11).

Sivil polis biriminin kuruluş aşamasında Zaptiye Nezaretince belirlenen görevleri arasında İstanbul'da bulunan 100'e yakın matbaayı denetlemek ve zararlı yayınların ülkeye girişine mani olmak da bulunmaktaydı (BOA, İ.ZB.2/11). Zararlı yayınların sadece yurtdışından ülkeye girmesiyle değil ülke içinde dağıtılmasıyla da mücadele edilmekteydi. Örneğin, Dahiliye Nezareti 17 Mart 1907 tarihinde Sadarete yazdığı yazıda zararlı yayınların ve yasak eşyaların İstanbul Adalar bölgesine girmesine mani olmak amacıyla bir sivil komiserin tayin edilmesini talep etmiş, bu talep Sadaret tarafından uygun bulunmuştu (BOA, DH.TMIK.S.67/21).

Sivil polisler sadece şüpheli şahısların takip ve gözetim altında bulundurulmasıyla değil, aynı zamanda stratejik yerlerin güvenliklerinin sağlanması amacıyla bu tür yerlerin civarında da görev almaktaydılar. Muhtemelen Ermeni olayları sırasındaki Bab-ı Ali ya da Osmanlı Bankası baskını gibi olaylar idareyi bu tür tedbirler almaya zorlamaktaydı. Buna benzer olayların önüne geçmek amacıyla, İstanbul'da görevli sivil polislerden bir kısmı, stratejik mevkiiler, yabancılarla ait binalar, mali müesseseler ile kamu binalarının çevresinde görevlendirilmişti (BOA, DH.MKT.983/77).

Gayrimüslimlerin bir araya geldikleri çeşitli faaliyetler resmi polislerin yanı sıra sivil polisler tarafından da takip edilmekteydi. Örneğin, Zaptiye Nezareti 4 Ekim 1906 tarihinde, Üsküdar Ermeni Kilisesi tarafından düzenlenecek olan tiyatrodaki hem oyunda bir suç unsuru olup olmadığının tespiti hem de oyun esnasında kanuna aykırı hal ve hareketlere meydan vermemek amacıyla sivil ve resmi polis görevlendirilmesini emretmişti (BOA, ZB.393/123). Yine Kuzguncuk Ayayani Rum Kilisesinin, 28 Haziran 1908 tarihinde, cemaatlerine yönelik olarak düzenlediği Boğaziçi gezisine sivil polis görevlendirilmesi emredilmişti (BOA, ZB.323/129). Bu tür organizasyonlar öncesinde gayrimüslim cemaat üyelerinin idareye başvurarak güvenliklerinin sağlanmasını talep etmeleri, ayrıca üniformalı polislerin de görevlendiriliyor olması (BOA, ZB.483/51, 383/45) bu görevlendirmelerde amacın sadece etkinlikte suç işlenip işlenmediğinin takibi değil aynı zamanda katılanların güvenliklerinin sağlanması olduğunu göstermektedir.

Sivil polislerin bir başka görevi ise trenlerle bazı yabancı posta vapurlarına yolcu olarak binerek gelip gidenleri gözetim altında bulundurmaktı (BOA, DH.MKT.983/77). Bu görev sadece görevli olunan vilayet dahilinde değil vilayetler arasında da yerine getirilmekteydi. Örneğin, Batum'dan

Marsilya'ya giden ve 6 Şubat 1908 tarihinde Trabzon limanına uğrayan vapurda 120 Ermeni'nin bulunduğu anlaşılmaması üzerine sivil polis memuru Ömer Lütfü Efendi vapura bindirilerek İstanbul'a kadar yolcuları izleme görevi verilmişti (BOA, DH.TMIK. M.264/6).

Siyasi kısımda görevli sivil polislerin önemli görevlerinden birisi de yabancı postaneleri gözetleyerek, buralara girip çıkan kişilerin tespit edilmesiydi. Osmanlı Devleti'nde 23 Ekim 1840 tarihinde kurulan Postane-i Amire'den çok daha önce yabancı devletlerin posta teşkilatları kurulmaya başlanmıştı. Bu alanda faaliyette bulunan ilk devlet Venedik olmuştur. 1718 tarihli Pasarofça Antlaşmasında Viyana-İstanbul arasında gidip gelecek olan ulaklara yol izni verilmesi ve gerekli kolaylıkların sağlanmasını hükme bağlayan madde ile Avusturya da Osmanlı ülkesinde posta hizmetlerine başlamış oluyordu. Avusturyalılar İstanbul'la başladıkları posta hizmetlerini zamanla Selanik, İzmir gibi şehirlere de yaygınlaştırmış ve ülke çapındaki postane sayıları 78'e ulaşmıştı. İlerleyen süreçte Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan gibi ülkelerin de postaneleri faaliyete geçmişti (Konan, 2006: 86-89).

Yabancı postanelere verilen imtiyazlar sebebiyle paket ve çuvaların açılmaması kaçakçılık olaylarına sebep olmaktadır. Bu postanelerin verdiği bir zarar da ayrılıkçı hareketleri tahrik eden zararlı yayınların ülkeye sokulması oluyordu (Konan, 2006: 90). Ayrıca XX. yüzyıl başlarında posta memurlarından bazıları, II.Abdulhamid yönetimine karşı mücadele eden Terakki ve İttihat cemiyeti tarafından elde edilerek örgütün haberleşme ve propaganda faaliyetlerinde kullanılmaya başlanmıştı (Karal, 2011: 23). İşte tüm bu sebepler, postaneler ile çalışanlarının yakından takip edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Arşiv belgeleri incelendiğinde sivil polislerin, bu postaneler ile çalışanlarını sıkı bir gözetim altında bulundurdukları görülmektedir. Örneğin, R.1326 Şubat (M.1911 Şubat /Mart) ayında Selanik'te bulunan Avusturya ve Fransa postanelerine girip çıkanlar ile Fransa postanesi dağıtıcısı gün gün takip edilmişti. Bu raporun, 2 Mart 1908 tarihli ve Avusturya postanesiyle ilgili bölümü, “ ..Bugün saat iki buçukta 40 yaşlarında bir topçu zabıtı gelüp mektup virdi, bir de gazete aldı.. ” şeklindeydi (Ek1) (BOA, TFR.I.SL.177/17633). Bir gün sonrasında yapılan takip ise,

“..Bu gün saat üçte bahriye askerlerinden birisi gelüp mektup aldı ve yine topçu neferlerinden biri de mektup aldı. Saat dörtte iki İslam, birisi 35 yaşlarında uzun boylu sarı bıyıklı, setre pantollu ve diğeri 27 yaşlarında uzun boylu, siyah bıyıklı birlikte mektup ve ufak bir kutu aldılar..” olarak kayda geçirilmişti (BOA, TFR.I.SL.177/17633).

Fransız postanesi dağıtım memuru Lezer'in (?) 7 Mart 1908 tarihinde yapılan takibinde, iskelede Hıfzı Bey idarehanesine girdikten sonra Osmanlı posta dağıtıcılarından biriyle çıktığı, başka bir mahalle girmedığı tespit edilmişti. Aynı postacının 9 Mart 1908 tarihli takibinde ise Telci Yusuf mağazasına ve Eczacı Ahmet Efendi'ye uğradığı, başka bir yere girip çıkmadığı görülmüştü (BOA, TFR.I.SL.177/17633).

Zaptiye Müşiriyeti dönemindeki, taşraya bazı gizli görevler için polis gönderme uygulaması, Zaptiye Nezareti döneminde sivil polis birimi kurulduktan sonra da, henüz kurulmayan vilayetlere sivil polis gönderme olarak devam etmiştir. Örneğin, Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, 23 Mart 1903 tarihinde Sadarete yazdığı yazıda Ermeni olayları sırasında Anadolu vilayetlerine geçici olarak gönderilen sivil polislerden bir hayli fayda görüldüğünü ifade ettikten sonra, bu görevlilerden Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerine de gönderilmesini talep etmekteydi (BOA, BEO.2028/152056). Bu talep üzerine Selanik'e Mehmet Nuri ve Ahmet, Kosova'ya Ali Rıza ve Savuk, Manastır'a Mustafa ve Bekir isimli sivil polisler geçici görevle gönderilmişlerdi (BOA, BEO.2029/152122). Merkezden Selanik vilayetine 27 Mart 1903 tarihinde yazılan yazıda, bu üç vilayete gönderilen görevlilerin Bulgar fesatçılarının teşebbüslerini gizli bir şekilde takip etmek ve elde edecekleri istihbari bilgileri valiliklere bildirmek üzere gönderildikleri ifade edilmişti. Yazının devamında ise bu görevlilerin valilikler tarafından

kendilerine verilecek emir ve talimat dahilinde takibat ve gizli araştırmalar yapacakları ifade edilmekteydi (BOA, TFR.I.SL.7/627).

Taşra vilayetlere geçici olarak sivil polis görevlendirilmesi uygulamasına bir kez de Sultan Reşad'ın 5 Haziran 1911 tarihinde başlayan Rumeli seyahati sırasında rastlanmaktadır. Bu seyahat öncesinde Dahiliye Nezareti Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerine, geçici görevle polis gönderilmesine ihtiyaç olup olmadığını sormuştu. Bu yazı üzerine Manastır vilayeti, bazı önemli mevkilerde inzibatın sağlanması amacıyla 30 sivil polise ihtiyaç olduğunu ifade etmişti. Kosova vilayeti, sivil polis görevlerinin vilayetin ahvalini bilen polisler tarafından yerine getirilmesinin daha faydalı olacağını, Padişahın geçiş güzergahlarında görevlendirilmek üzere 80 resmi polise ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti. Selanik vilayeti ise yeteri kadar sivil polis hazırlandığını, fakat 30, 40 nefer resmi polis gönderilmesinin uygun olacağını bildirmişti (BOA, DH.MTV.25/24).

Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati sırasında bir kısım sivil polisler Sultanın güvenliğini sağlamak amacıyla görevlendirilirken bir kısmı ise adi suçlar konusunda görevlendirilmişti. Bu ihtiyaç, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin, birçok yankesici ve dolandırıcının İstanbul ve İzmir'den seyahat bölgesine gidecekleri bilgisini almasıyla ortaya çıkmıştı. Bu istihbarat üzerine, mahalli kolluk kuvvetlerine yardımcı olmak üzere bu konularda uzman olan Beyoğlu sivil polislerinden Kazım ve Mehmet Ali Efendiler görevlendirmişti (BOA, DH.EUM.KADL.19/15).

Sivil polis teşkilatının taşra vilayetlerde kuruluş süreçleri incelendiğinde siyasi suçların yanı sıra adi suçların takibiyle de görevli oldukları açıkça görülmektedir. Örneğin, Konya'da 1913'te kurulan sivil polis biriminin görevleri, bazı şüpheli kişilerin takip ve gözetlenmesi ve karakolların takibatlarına rağmen aydınlatamadıkları adi suçların aydınlatılması olarak belirlenmişti (Yılmaz, 2011: 68). Aydın vilayetinde 1914 yılında kurulan taharri heyetinin görevi de adi suçların takibi olarak ifade edilmişti (BOA, DH.EUM.MTK.64/48).

Bursa, İstanbul'a yakınlığı ve sahip olduğu kaplıcalarıyla sabıkahıların da içinde bulunduğu birçok kişiyi kendisine çekmekteydi. Bu sebeple Hüdavendigâr Vali Vekili Ahmet Mithat, 11 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda Bursa Polis Müdüriyetinde birkaç sivil polis görevlendirilmesinin zaruri olduğunu ifade etmekteydi. Vali Vekili yazısında adli, siyasi suç ayırımı yapmamış olsa da sivil polis gerekliliğini, şehrin İstanbul'a yakınlığı ve çok sayıda ziyaretçiyi çeken kaplıcaları üzerinden açıklaması daha çok adi suçlara yönelik olarak düşünüldüğü göstermektedir (BOA, DH.ŞFR.493/5).

Hüdavendigâr Polis Müdüriyeti tarafından 6 Kasım 1916 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazılan ve ödenek talebinde bulunulan yazıda ise sivil polislerin hem adli hem de siyasi suçları takip etmek amacıyla kurulduğundan bahsedilmektedir. Yazıda, Bursa'da, yarısı Hristiyanlardan olmak üzere 82.000 kayıtlı nüfusun bulunduğu, son dönemlerde Marmara havzası ve Suriye bölgesinden sevk edilenler ve mecburi ikamete tabi olanlar ilave edildiğinde 100.000'e yakın bir nüfusa ev sahipliği yaptığı, ayrıca devam eden savaş dolayısıyla artan geçim sıkıntısının hırsızlık olaylarını arttırdığı belirtilmekteydi. Müdüriyetin yazısına göre sivil polislerin görevi, sıkıntılı bir dönem yaşayan şehirde meydana gelebilecek olan adi veya siyasi suçlarla mücadele olarak belirlenmişti (BOA, DH.EUM.MH.141/45).

Taharri heyeti kuruluşundan itibaren kendisine tevdi edilen görevleri başarıyla yerine getirerek teşkilattaki önemli bir boşluğu doldurmuştu. Dersaadet Polis Mektebi hocalarından İbrahim Feridun'un 1910 yılında yayımladığı *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiyye* isimli kitapta bu husus açıkça dile getirilmektedir. Kitabın son bölümünde, aralarında Eminönü Komiser Muavinlerinden Ali Rıza'nın da bulunduğu bazı polislerin mesleki hatıralarına yer verilmişti. Ali Rıza Efendi yazısında, 1909 yılında bir saatçi dükkanında meydana gelen hırsızlığa teşebbüs suçuyla ilgili olarak, olay yerinde yapılan incelemede, duvar delmek amacıyla kullanılan ve yeni satın alındığı belli olan bir matkap ile üzerindeki parmak izleri net olarak görülen bir sürahi de dahil olmak üzere bir takım delillerin bulunduğunu ifade etmektedir. Devamında ise matkapın

Galata'daki bir hırdavatçı tarafından satıldığını öğrendiklerini, satın alan kişinin eşkâlini belirlediklerini, fakat devam edip giden başka görevler sebebiyle bu olayı sonuçlandıramadıklarını belirtmektedir. Ali Rıza Efendi, olay tarihinde polis teşkilatında parmak izi birimi bulunmadığı için sürâhi üzerindeki parmak izlerinden faydalanılamamasını ve olayı sonuçlandırılmaya kadar takip edecek bir sivil polis biriminin bulunmayışını bu olayın sonuçsuz kalmasındaki etkenler olarak saymaktadır (İbrahim Feridun, 2010: 10, 181, 192-194).

3. Sivil Polisler ve Tanınan İmkanlar

Sivil polis biriminin kuruluş aşamasında, Zaptiye Nezaretinin, üniformalı polis maaşının iki katı oranında maaş verilmesini teklif etmesine rağmen, uygulamada bunun gerçekleşmediği fakat süreç içerisinde sivil polislerin daha yüksek maaş almaya başladıkları kayda geçirilmişti. Ayrıca sivil polisler için bir takım maddi imkanlar da sunulmaktaydı. Örneğin, bu memurlar görevleri esnasında tramvay, vapur, sandal, kira arabası gibi ulaşım araçlarına ücret ödemekte, takip görevinin gereği olarak kahvehane, lokanta, gazino gibi yerlerde bulunmakta veya otellerde gecelemede ve buralarda bir takım zorunlu harcamalar yapmaktaydılar. Görev gereği yapılan bu harcamalar görevin sonunda bütçeden ödenmekteydi (BOA, DH.EUM.MH.200/14; BOA, DH.EUM.KADL.6/20). Örneğin, bir kalpazanlık soruşturması sırasında 48 kuruşluk zorunlu harcama yapan Beyoğlu Taharri Memurlarından İbrahim'e, 24 Temmuz 1910 tarihinde gerekli ödeme yapılmış ve konuyla ilgili makbuz düzenlenmiştir (Ek 2) (BOA, DH.EUM.MH.240/92).

Bu ödemeler için herhangi bir harcama belge istenmemekte olup memurların beyanına göre yapılmaktaydı. Fakat zaman zaman Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti yapılan beyanları abartılı bulmakta ve kesinti yapmaktaydı. Örneğin, İstanbul Polis Müdüriyeti, kadrosunda görevli sivil polislerin 1919 Ağustos ve Eylül aylarında yaptıkları ve toplam 32.501,30 kuruş tutan zorunlu harcamalarını bir cetvel şeklinde düzenleyerek Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine bildirmişti. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti söz konusu cetvelde yaptığı incelemede, vapur, tren, tramvay otel ve kahvehane masraflarının olması gerekenden hayli yüksek olduğunu, ayrıca vapur, tramvay gibi toplu ulaşım araçlarının çalıştığı bölgelere kira arabalarıyla gidildiğini tespit etmişti. Bu sebeplerden dolayı Ağustos ve Eylül aylarında yapıldığı iddia edilen harcamalara Teşrin-i Evvel ve Teşrin-i Sani ayları için yapılacak ödemeyi de katmış ve toplam 30.000 kuruş ödeme yapmıştı (BOA, DH.EUM.MH.200/14). Görev dolayısıyla yapılan zorunlu harcamaların ödenmesinde başka sıkıntılar da yaşanmaktaydı. Örneğin, Aydın vilayetinde, muhtemelen I.Dünya Savaşı'nın getirdiği mali zorluklar sebebiyle 1915 yılında personelin bu tür harcamaları ödenememişti (BOA, DH.EUM.MH.102/91).

Üniformalı polisler gibi sivil polisler de şahsi kullanımları için elbise verilmekteydi. Hüdavendigar Vilayeti Polis Müdüriyeti 6 Kasım 1916 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazdığı yazıda, kadrolarında toplam on sivil polisin bulunduğunu, kış soğuklarının başladığını, sivil polisler için birer kat sivil elbise ile birer palto imal ettirilmek üzere kişi başı 600 kuruştan toplam 6.000 kuruş ödenek gönderilmesini talep etmekteydi (BOA, DH.EUM.MH.141/45). Fakat sivil polisler için idare tarafından tek tip elbise verilmesi mahzurlu olduğundan zaman içerisinde bu uygulama, elbise bedelinin nakden ödenmesi şekline dönüşmüştür (BOA, DH.EUM.MH.134/16, 146/61).

Görevlerini başarıyla yerine getiren sivil polisler için sık sık para ödülü verilmekteydi. Örneğin, Gümrük Dairesi depolarından meydana gelen hırsızlığın aydınlatılmasında başarılı hizmetleri görülen sekiz sivil polis, 11 Ağustos 1910'da 1.500 kuruşla (BOA, MV.219/174), Osmanlı devlet adamları ve devlet işleri hakkında düşman devlet görevlilerine bilgi veren Cemal isimli bir şahsın tespit edilmesini sağlayan sivil polis memuru Muharrem Efendi, 15 Temmuz 1916'da 500 kuruşla taltif edilmişlerdi (BOA, DH.EUM.MH.133/53). Adana'nın Ali Dede mahallesinde geceleyin bir evin zahire ambarına girerek hırsızlığa teşebbüs eden kişileri yakalayan taharri memurlarından Arif ve Hamid Efendiler, 9 Mart 1916'da birer maaşla (BOA, DH.EUM.MH.121/58), yine

Adana’da evden hırsızlık olayının faillerini yakalayan sivil polis memuru Hacı İsmail ve Hüseyin Hüsni Efendiler, 4 Temmuz 1917 tarihinde bir miktar parayla ödüllendirilmişlerdi (BOA, DH.EUM.MH.158/2).

İzmir’in 24 Mayıs 1916 gecesı düşman uçakları tarafından bombalanması sırasında bir sivil polisin şehit olması örneğinde olduğu gibi (Polis Mecmuası, Sayı: 70, 158) sivil polisler zaman zaman görev başında şehit olabilmekte zaman zaman da yaralanmaktaydılar. Bunlardan biri de İstanbul’da üzerine el bombası atılması sonucunda yaralanan sivil polis Hüseyin bin Tahsin idi (Ek 3) (<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-71---0011.jpg>). Şehit olan sivil polislerin geride kalan aileleriyle yakından ilgilenilmekteydi. Örneğin, meşhur kasa hırsızlarından Andon isimli bir sabıkalinın yakalanması esnasında adı geçen şahıs tarafından silahla vurulan sivil polislerden Said Efendi şehit olmuştu. Meclis-i Vükelanın 2 Mayıs 1920 tarihli kararıyla ailesine 300 lira para yardımı yapılmıştı (BOA, BEO.4631/347256).

İdare, yaralanan sivil polislerin tedavisiyle de yakından ilgilenilmekteydi. Beyoğlu bölgesinde 7 Ocak 1920 tarihinde Hırsto isimli suçluyu yakalamak için yapılan operasyona katılan İstanbul Polis Müdüriyeti sivil polislerinden Faik Efendi sol elinden yaralanmıştı. Yaralı polis Bahriye Merkez Hastanesinde tedavi altına alınmasına rağmen şifa bulamamıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Hapishane-i Umumi Müdüriyetine bir yazı yazmış ve Faik Efendi’nin bir kez de hapishanede görevli operatör Jak Barbuto (?) tarafından muayene edilerek “..kemal-i itina ile tedavisinin yapılmasını..” talep etmişti (BOA, DH.MB.HPS.95/1).

4. Sonuç

Osmanlı polis teşkilatında daha önceki dönemlerde de sivil polis görevlendirilmesine rağmen teşkilatın bürokratik yapılanmasında ayrı bir birim olarak yer alması 1899 yılında olmuştur. Bu birimin kurulmasında polisiye görevlerin tamamının üniformalı polisler tarafından yerine getirilmesinin zorluğu ve polis teşkilatının uluslararası ilişkileri önemli bir faktör olmuştur. Bu dönemde artan siyasi ve ayrılıkçı hareketler de sivil polisin kurulmasında etkin rol oynamıştır.

Başlangıçta sadece siyasi suçları takip etmek göreviyle kurulan sivil polis birimine zamanla adi suçların takibi görevi de verilmiş böylece iki sınıf sivil polis ortaya çıkmıştır. 1913 yılında istihbarat hizmetlerinin siyasi kısımdan ayrılarak müstakil hale gelmesiyle sivil polisler bir bölünmeye daha uğramış ve üç sınıf haline gelmiştir. Sivil polis birimindeki gelişmeler merkez teşkilatındaki bu bölünmelerden ibaret kalmamış 1910’lu yıllardan itibaren vilayetlerde de kurularak ülke çapında da yaygınlaşmıştır. Başkentteki sivil polis biriminin hem siyasi hem de adi suçları takip görevinin taşrada da aynı şekilde devam ettiği görülmektedir.

Osmanlı sivil polislerinin istihbarat toplama, adi ve siyasi suçları takip etme görevleri göz önüne alındığında polisin temel çalışma alanları olan suçu önleme ve suç sonrası delilleri tespit ve şüphelileri yakalayıp adli mercilere teslim etme alanlarının her ikisinde de vazife yaptıkları anlaşılmaktadır. Temel görevleri suç ve suçluyu takip etmek olan sivil polisler suçu önleme görevinin gereği olarak, matbaaların denetimi, stratejik mevkiilerin korunması, gayrimüslimler tarafından yapılan etkinliklerinin takibi, yasak yayınların ülkeye girmesine ve dağıtılmasına mani olma gibi konularda da vazifeler verilmekteydi.

Başlangıçta üniformalı polislerle sivil polisler arasında maaş farkı bulunmamakla birlikte ilerleyen dönemlerde sivil polisler daha yüksek miktarda maaş verilmeye başlanmıştır. Ayrıca Osmanlı polis teşkilatı, sivil polislerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu cümleden olmak üzere görevle ilgili yaptıkları zorunlu harcamaları ödemiş, başarılı görev yapanları sık sık para ödülü ile taltif etmiş, elbise ödeneği vermiş, yaralandıklarında tedavilerini takip etmiş, en önemlisi ise şehit olduklarında geride kalanlarıyla yakından ilgilenmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri (A}.MKT.UM).161/79

Babıali Evrak Odası Evrakı. (BEO).1313/98475, 2028/152056, 2029/152122, 4631/347256).

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemî Evrakı (DH.EUM.KADL). 6/20, 18/4, 19/15.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Memurin Kalemî Evrakı (DH.EUM.MEM) 73/75, 80/17, 100/45.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî Evrakı (DH.EUM.MH.) 20/81, 77/10, 78/41, 82/55, 102/91, 121/58, 132/70, 133/53, 134/16, 141/25, 141/45, 146/61, 153/25, 158/2, 200/104, 224/31, 240/92, 261/28.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH.EUM.MTK). 44/7, 64/48.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyet Polis Mecmuası Evrakı (DH.EUM.PMC) 6/82.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyet Evrak Odası Kalemî Evrakı (DH.EUM.VRK) 3/108, 27/32.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD) 83/52, 141/14.

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı Dahiliye Nezareti (DH. MB HPS) 95/1.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH.MKT) 983/77.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH.MTV) 25/24.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR) 493/5.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M) 264/6.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat Evrakı (DH.TMIK.S) 67/21.

İrade Zaptiye Evrakı (İ.ZB) 2/11.

İrade Meclis-i Vâlâ Evrakı (İ.MVL) 337/14528

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 219/174.

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL) 7/627, 177/17633.

Sadaret Divan Mukavelenameleri Evrakı (A.}DVN.MKL) 56/44.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV) 278/52.

Yıldız Perakende Umumi Evrakı (Y.PRK.UM) 34/95.

Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Maruzatı Belgeleri (Y.PRK.ZB) 32/51.

Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB)18/49, 18/50, 19/11, 323/ 129, 383/45, 387/11, 388/27, 393/123, 472/26, 483/51.

Kitap ve Makaleler

Aksu-Levy, N. (2017). *Osmanlı İstanbul'unda asayiş (1879-1909)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Alyot, H. (2008). *Türkiye’de Zabıta, tarihi gelişim ve bugünkü durum*. (II. Baskı), Ankara: Kozan Ofset.
- Çebitürk, H.(2009). *Osmanlı’dan cumhuriyete polis mevzuatı*. (Yayınlanmamış yüksek Lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Devellioğlu, F.(1986). *Osmanlıca- Türkçe ansiklopedik sözlük*. Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi.
- Gör,E.(2019). *Abdülhamid Döneminde istihbarat, mutlakıyetten meşrutiyete imparatorluğun haber alma faaliyetleri (1876-1909)*.İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İbrahim Feridun (2010). *Polis efendilere mahsus terbiye ve malumat-ı meslekiyye*. (Yayına hazırlayanlar, Muhittin Karakaya, Veysel K. Bilgiç). Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Karal, E.Z. (2011). *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*. IX.Cilt, (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Konan, B.(2006). *Osmanlı devletinde yabancıların kapitülasyonlar kapsamında hukuki durumu*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özcan, A. (1992). Böcekbaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.6, ss.323). İstanbul: TDVİAM
- Polis Mecmuası*, Sayı: 70, R.2 Haziran 1332 (M.15 Haziran 1916)---
- Sönmez, A.(2005). Polis meclisinin kuruluşu ve kaldırılışı. *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37). 259-275. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/en/download/article-file/782424>.
- Yağar, H.(2002). Osmanlı Polis teşkilatı ve yenileşme süreci. *Türkler* içinde (C. 13, ss. 1137-1179) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tongur, H. (1946). *Türkiye’de genel kolluk, teşkil ve görevlerinin gelişimi*. Ankara: Kanaat Basımevi.
- Van, Nureddin (2012). *İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi kuruluşu, teşkilatı ve faaliyetleri (1909-1918)*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, İ. (2011). *XX. yüzyıl başlarında Konya polis teşkilatı*. [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars
- Yılmaz, İ. (2017). *Selanik polis tarihi (1876-1912)*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya

İnternet Kaynakları

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-71---0011.jpg> (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2021)

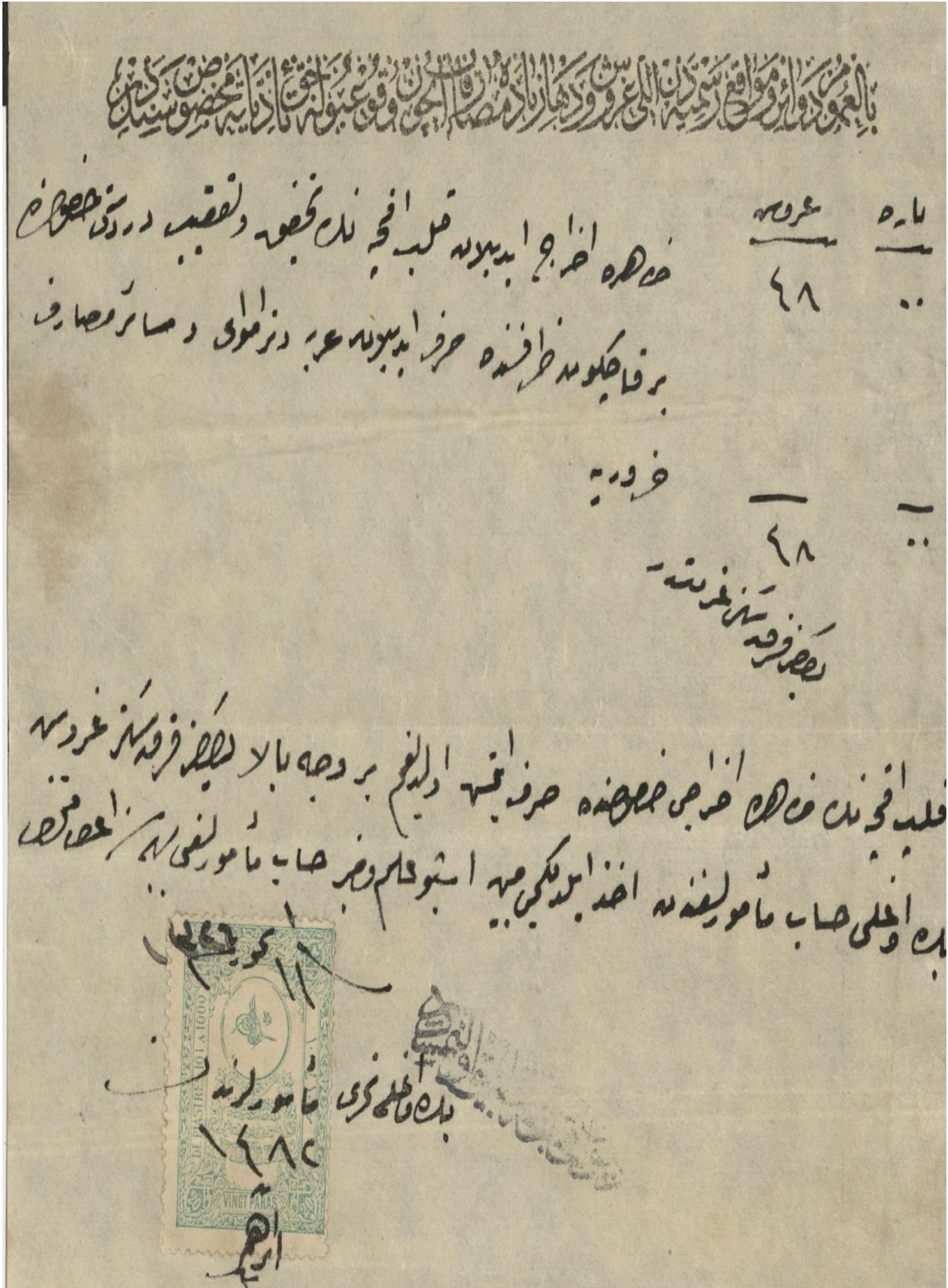
Ekler

EK 1: Selanik'te Bulunan Avusturya ve Fransa Postanelerine Girip Çıkanlarla İlgili Rapor (Şubat/Mart 1911)

... آوستریا بوستانه خانساره نکر ...
۱۱۱ - ۱۱۱ ... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...
... ۱۱۱ ...

(BOA.TFR.ISL.177/17633)

EK 2: Görev Esnasında 48 Kuruşluk Zorunlu Harcama Yapan Beyoğlu Taharri Memurlarından İbrahim'e Yapılan Ödeme Belgesi (24 Temmuz 1910).

(BOA.DH.EUM.MH.240/92)

EK 3: İstanbul'da Üzerine El Bombası Atılması Sonucu Yaralanan Sertaharri Memuru Hüseyin bin Tahsin

فقط ساه بریس قوسبرلنده سرکزی ماغوری طریقیانا عیبده برکشیه احق . فقط ساه اوکده عنبره ابد ایلنده مجرد اولدی .
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-71---0011.jpg>)

Araştırma Makalesi / Research Article

MATERIALISM VERSUS VOLUNTARY SIMPLICITY: DOES THE LIFESTYLE AFFECT WORKPLACE DEVIANCE BEHAVİORS?*

İbrahim TÜRKMEN^{1*}
Enver Samet ÖZKAL²
Belkis ÖZKARA³

Abstract

Workplace deviation literature has mainly focused on the effects of organizational practices on workplace deviation behaviors. It has been ignored that the individual characteristics of the employees can also cause workplace deviation. This research aims to determine the effect of employees' lifestyles on deviant behavior in the workplace. Materialism and voluntary simplicity were discussed as lifestyles in the research. The research was designed as cross-sectional quantitative research. Research data were collected through a questionnaire consisting of materialism, voluntary simplicity, and workplace deviant behavior scales. Research data were obtained from 387 professionals working in the service sector. Hypotheses are tested using regression analysis. According to the research findings, while materialism affects workplace deviance positively, voluntary simplicity affects negatively. These results show that managers should also take into account the lifestyle of employees while making decisions to prevent workplace deviant behavior.

Keywords: Lifestyle, Materialism, Voluntary Simplicity, Workplace Deviance

JEL Codes: D23, M12, M54, O15

MATERYALİZME KARŞI GÖNÜLLÜ SADELİK: HAYAT TARZI İŞYERİ SAPMA DAVRANIŞLARINI ETKİLER Mİ?

Öz

İşyeri sapma literatürü, esas olarak örgütsel uygulamaların işyeri sapma davranışları üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Çalışanların bireysel özelliklerinin de işyeri sapmasına neden olabileceği göz ardı edilmiştir. Bu araştırma, çalışanların yaşam tarzlarının iş yerindeki sapkın davranışlara etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada yaşam biçimleri olarak materyalizm ve gönüllü sadelik ele alınmıştır. Araştırma, kesitsel nicel araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırma verileri materyalizm, gönüllü sadelik ve işyeri sapma davranışları ölçeklerinden oluşan bir anket aracılığıyla toplanmıştır. Araştırma verileri hizmet sektöründe çalışan 387 profesyonelden elde edilmiştir. Hipotezler regresyon analizi kullanılarak test edilmiştir. Araştırma bulgularına göre materyalizm işyeri sapmasını olumlu yönde etkilerken, gönüllü sadelik olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sonuçlar, yöneticilerin işyerinde sapkın davranışları önlemek için kararlar alırken çalışanların yaşam tarzlarını da dikkate almaları gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hayat Tarzı, Materyalizm, Gönüllü Sadelik, İşyerinde Sapma

JEL Kodları: D23, M12, M54, O15

* It was approved by Usak University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee with the decision of 2019/60 dated 06.11.2019. This research was presented at the 5th LIOS held on September 10, 2021.

¹ Lecturer, Uşak University, Vocational School of Health Services, Department of Management and Organization, ORCID: 0000-0002-1558-0736.

* **Corresponding Author** (Sorumlu yazar): ibrahim.turkmen@usak.edu.tr

² Lecturer, Afyonkarahisar University of Health Sciences, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, ORCID: 0000-0002-7346-5402.

³ Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, ORCID: 0000-0002-4324-9741.

Received (Başvuru Tarihi) : 02.03.2022 **Accepted** (Kabul Tarihi): 24.10.2022

Introduction

Workplace deviance behaviors of employees for organizations have become a common and costly problem (Bennett and Robinson, 2000). It has been found out that the employees show deviance between 33% and 75% (Harper, 1990). It is estimated that the annual cost of workplace deviation can reach up to \$200 Billion (Murphy, 1993). Ignoring deviant behaviors or not taking precautions may cause financial damage as well as deterioration of the working environment. Managers must take the necessary measures to prevent and correct the deviant behavior of their employees.

Workplace deviance is defined as “voluntary behavior that violates significant organizational norms and in so doing threatens the well-being of an organization, its members, or both” (Robinson and Bennett, 1995). This definition divides workplace deviant behaviors into two as "organizational deviance" and "interpersonal deviance". While organizational deviance consists of behaviors such as disrupting business, failing to comply with the working hours, not following the orders and instructions of the managers, and making irregular expenditures, interpersonal deviance consists of behaviors such as hurting, humiliating, embarrassing the colleagues, and gossiping (Bennett and Robinson, 2000).

In the researches, the factors affecting workplace deviance behavior are mostly seen as the result of the practices of organizations. As organizational practices that affect workplace deviance, variables such as leadership (Bodla et al., 2019; Valle et al., 2019; Erkutlu and Chafra, 2018; Gils, Quaquebeke et al., 2015; Neves and Story, 2015), perceived organizational ethical climate (Hsieh and Wang, 2016), organizational policy (Crawford et al., 2019), organizational support (Chen et al., 2006; Ferris et al., 2009), psychological contract (İyigün and Çetin, 2012; Chiu and Peng, 2008), organizational justice (Ayazlar and Güzel, 2013; Yeşiltaş et al., 2012) were looked into. Some studies have tried to determine the effect of employee personality traits on workplace deviance behavior (Pletzer et al., 2019; O'Neill et al., 2011; O'Neill and Hastings, 2011; Hastings and O'Neill, 2009). From another point of view, there are studies on the effects of lifestyle on a person's social life. However, there is not enough research on the effects of lifestyle on working life (Unanue et al., 2017).

The income of people from their working lives affects their lifestyle. When people prefer a more luxurious lifestyle, and if the income they earn from their work is not enough to meet this lifestyle, dissatisfied with their work, colleagues, managers, and the organization in general, thinking that they are not paid what they deserve or that the resources are not distributed fairly, they might have the tendency towards deviating behaviors that can increase their income. Therefore, this research aims to contribute to the literature by providing pieces of evidence that the lifestyles adopted by professionals directly working in the service sector can also affect workplace deviance behavior.

1. Theoretical Background

1.1. Two Extreme Dimensions as a Lifestyle: Materialism and Voluntary Simplicity Lifestyle

Lifestyle is a phenomenon that changes from individual to individual and is shaped in line with the wishes and needs of individuals. Lifestyle is naturally related to what a person has and the desire to have them. The characteristics of the area and place lived, the tools, items owned and used, and their quantity and qualities reflect the lifestyle of individuals. The higher these are in terms of quality and quantity, the more a person has a desire to obtain them, then the more income and the more effort that person will need to achieve it. In a positive sense, this effort can also lead the person to work harder to earn more. If organizational systems reward more effort with more income, then the behavior of deviance may not occur immediately. However, if the reward systems are insufficient or do not support the lifestyle, then the likelihood of turning to deviant behavior may increase (Kasser et al., 2006; Tang and Chiu, 2003; Richins and Dawson, 1992; Belk, 1985; Belk, 1984).

Materialism and voluntary simplicity are considered as two opposite variables for the lifestyles. Materialism, in general, is defined as “the importance a person attaches to beings in the world” (Belk, 1984). Materialism includes a range of values and purposes, focusing on wealth, property, image, and status (Kasser, 2016). Voluntary simplicity, on the other hand, is a lifestyle that usually contributes to enriching the self by directing the individual towards non-materialistic goals (Boujbel and D'astous, 2012).

Materialist goals such as being wealthy, acquiring goods, offering an attractive appearance, and being in high status are a basic element of human value systems (Kasser, 2016). As the materialistic tendencies of individuals increase, having material assets is accepted as an indicator of success and happiness (Belk, 1984). The basis of materialism is the transformation of properties into tools used in expressing the personal and social identity of the individual, as well as being a tool used in daily life (Dittmar and Pepper, 1994). Materialism is the making of material goods an end rather than an instrumental value. In other words, it is an effort to have things to show that people are successful and happy, not to meet their needs (Kilbourne and Pickett, 2008). For this reason, the material goods that materialist individuals have or want to have been at the center of their life goals. One of the reasons why ownership and acquisition of them are so central to materialists is that they think they are necessary to be satisfied and successful in life (Richins and Dawson, 1992).

Kraisornsutasinee and Swierczek (2018) stated that voluntary simplicity emerged as a reaction to today's consumer society and its materialist tendencies. Converting consumption-oriented values into voluntary simpler values has become a necessity for human survival (Iwata, 1997). Voluntary simplicity can be considered as one of the ways to reach happiness and achieve inner peace by voluntarily adopting values such as self-sufficiency, less and responsible consumption, sustainability, social responsibility, and environmental awareness (Kasser, 2016; Friedman and Friedman, 2010; Shama and Wisenblit, 1984).

Voluntary simplicity expresses the free will choice instead of being forced by poverty and government austerity programs (Etzioni, 1998). Simplicity is a relative matter depending on the individual's character, climate, traditions, and culture (Gregg, 1936). Voluntary simplicity is the transformation of a belief system into practice. Voluntary simplicity is based on the belief that success, happiness, and personal satisfaction stem from the intangible elements of life. This belief turns into behaviors such as self-confidence, self-sufficiency, focusing on mental and inner wealth rather than material wealth (Zavestoski, 2002). The essence of voluntary simplicity; "is plain life on the outside, a rich life on the inside." (Elgin and Mitchell, 1977).

1.2. Materialism and Workplace Deviance

Financial success, image, and popularity are common external goals associated with materialism (Grouzet et al., 2005). Some organizations recognize that materialist individuals will work more efficiently to attain external rewards, and therefore materialism is a direct or indirect measure of productivity (Kasser et al., 2006). However, recent research shows that high materialistic values can have negative effects on working life (Deckop et al., 2010).

An employee who gives importance to external values rather than internal values is more likely to encounter negative consequences such as emotional exhaustion, reluctance, stress, dissatisfaction, and intention to leave (Vansteenkiste et al., 2007). Giacalone et al. (2008) concluded that materialism is negatively related to compliance with work ethics and personal social responsibility. The results of the research conducted by Xie et al. (2016) show that materialism can have a negative effect on employee engagement. It is observed that individuals with high materialistic tendencies are less satisfied with their lives while looking for high income and financial security (Richins and Dawson, 1992). Individuals are more likely to show unethical behaviors when their materialistic tendencies increase, give excessive importance to material wealth, and see money as

a motivation tool (Tang and Chiu, 2003). In addition, it has been determined that individuals who care about materialistic values have distant social relations with others, move away from helping and cooperation behaviors, and tend to individualize (Vohs et al., 2006). The materialistic goals of individuals are relatively inconsistent with internal values such as developing good relations, making the world better, and being a good and useful person to society (Kasser, 2016). For this reason, it is foreseen that materialism would positively affect workplace deviance behavior and its sub-dimensions organizational deviance and interpersonal deviance behavior. In this context, the following hypothesis has been developed:

H1: Materialism has a positive and significant effect on workplace deviance behavior.

1.3. Voluntary Simplicity and Workplace Deviance

Voluntary simplicity is often a way of life that contributes to enriching the self by directing the individual towards non-materialistic goals (Boujbel and D'astous, 2012). It can be said that individuals who adopt voluntary simplicity not only live sustainably but also work following ethical rules. In other words, individuals who adopt voluntary simplicity can be expected to behave ethically at work because they do not see money and material wealth as the focal point of their lives (O'Sullivan and Kraisornsuthasinee, 2020).

These individuals reject other aspects, such as seeking status and meaning through paid work (Grigsby, 2004). Voluntary simplicity is a conscious choice and is a process that requires learning new attitudes and behaviors, reducing the importance of material concerns, improving interpersonal relationships, and sticking to internal values such as participation in society (Boujbel and D'astous, 2012). The desire to achieve an intrinsic goal (i.e., personal development, mental development, health, sense of work, or contribution to society) contributes to individuals' better performance, participation, and focus compared to the desire to achieve an extrinsic goal (i.e., money or image). Managers' use of intrinsic goals seems to have a positive and significant impact on employee performance and job commitment (Vansteenkiste et al., 2004).

Participants of the voluntary simplicity movement stated that they were motivated by ethical factors, they made more effort to spend their money socially or ecologically conscientiously, they were happier than their former lives, and they adopted the values of frugal (minimizing the expenses) and minimalism (valuing fewer possessions) (Alexander and Ussher, 2012). Individuals who have adopted a voluntary simplicity attach importance to personal growth and the enrichment of their inner world instead of material growth (Elgin and Mitchell, 1977). Therefore, it can be foreseen that voluntary simplicity would negatively affect workplace deviance behavior and its sub-dimensions organizational deviance and interpersonal deviance behavior. In this context, the following hypothesis has been developed:

H2: Voluntary simplicity has a negative and significant effect on workplace deviance behavior.

2. Research Methodology

2.1. Participants and Procedure

The research is designed as quantitative research of a descriptive cross-sectional study type. In this research, it is aimed to determine the effect of lifestyles adopted by professionals directly working in the service sector on workplace deviance behavior. The universe of study consists of individuals working in different provinces of Turkey that are academicians and teachers who directly provide education services to students in the education sector and doctors and nurses who directly provide health services to patients in the health sector. Convenience sampling was used in sample selection. It was approved by Usak University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee with the decision of 2019/60 dated 06.11.2019. The survey forms were prepared in Google Forms and sent to the corporate e-mail addresses of the participants.

Participants were asked to complete an anonymous questionnaire containing statements about lifestyle and organizational deviance behavior. Participants had to spend about 10 minutes to complete the survey form. A total of 406 participants were reached. However, as a result of the examination, it was found that 19 survey forms were not filled out properly and were excluded from the analysis. Therefore, the analysis of the study was carried out with data from 387 participants.

2.2. Measures

All the scales used in the study consist of 5-point Likert-type statements and the participants are asked to choose between 1 = Strongly Disagree and 5 = Strongly Agree.

Materialism Scale: The scale developed by Richins and Dawson (1992) to measure the level of materialist tendency consists of sub-dimensions of “centrality, success and happiness” and 18 items. Centrality is explained as the tendency of an individual to place assets and property at the center of his or her life. “Success”, one of the other sub-dimensions, refers to whether the quality and number of assets owned are perceived as a criterion for success. Happiness, on the other hand, is the tendency to see material assets as the main source of happiness. Success dimension is measured with 6 items, Centrality with 7 items, and Happiness with 5 items. Eight items on the scale are encoded in reverse. The reliability coefficients for the sub-dimensions of the scale are .82, .86, and .82 for the centrality, happiness, and success, respectively, and the overall reliability coefficient of the scale is .87 (Richins, 2004; Richins and Dawson, 1992). In this study, the reliability coefficient for the centrality, happiness, and success, sub-dimensions of the scale were .68, .71, .78 respectively, while the overall reliability coefficient of the scale was .80.

Voluntary Simplicity Scale: The scale, developed by Özgül (2010) using Iwata's studies (1997-2001-2006), consists of the sub-dimensions of “nonmaterial life, planned shopping, self-sufficiency, and simplicity in the product” and 8 items. Each dimension consists of two items. There are no reverse encoded items on the scale. Reliability coefficients for the nonmaterial life, planned shopping, self-sufficiency, and simplicity in the product, sub-dimensions of the scale were .73, .72, .74, .68 respectively (Özgül, 2010). In this study, the reliability coefficient for the nonmaterial life, planned shopping, self-sufficiency, and simplicity in the product, sub-dimensions of the scale were .81, .69, .76, .71 respectively, while the overall reliability coefficient of the scale was .72.

Workplace Deviance Scale: To measure workplace deviance behaviors, a scale consisting of “interpersonal deviance and organizational deviance” dimensions developed by Bennett and Robinson (2000) and 19 items were used. Interpersonal deviance is measured by 7 items while 12 items are used to measure organizational deviance. There are no reverse encoded items on the scale. The reliability coefficient of the organizational deviance scale was .81 while 0.78 for the interpersonal deviance scale. Both scales showed acceptable internal consistency (Bennett and Robinson, 2000). In this study, the reliability coefficient for the interpersonal deviance scale was .79, and for the organizational deviance scale .83, while the overall reliability coefficient of the scale was .88.

3. Results

The statistics regarding the descriptive characteristics of the participants are given in Table 1. The research participants consisted of nurses (30 %), teachers (29.2 %), academics (26.9 %) and doctors (14.0%). Research participants; 59.7% are women, 72.9% are married, 47.8% are undergraduate graduates, 43.9% are between the ages of 30-39 and 47% have 10 years or less professional experience.

Table 1: Descriptive Characteristics of the Participants

Variable	N	%	Variable	N	%
Gender			Marital Status		
Female	231	59.7	Married	282	72.9
Male	156	40.3	Non-Married	105	27.1
Educational Status			Profession		
Associate degree	36	9.3	Academician	104	26.9
Bachelor's degree	185	47.8	Teacher	113	29.2
Master	87	22.5	Doctor	54	14.0
Doctorate	79	20.4	Nurse	116	30.0
Age			Working Year		
20-29	81	20.9	1-10	182	47.0
30-39	170	43.9	11-20	124	32.1
40 ≤	136	35.2	21 ≤	81	20.9
Total	387	100	Total	387	100

The mean, standard deviation, Skewness, Kurtosis, and Cronbach's Alpha values related to the variables of the study are given in Table 2.

Table 2: Descriptive Statistics of Scales

	Mean	Std. Deviation	Skewness	Kurtosis	Cronbach's Alpha
Success	2.21	.730	.325	-.188	.78
Centrality	2.48	.705	-.032	-.502	.71
Happiness	2.86	.802	-.111	-.349	.68
Materialism	2.56	.576	-.218	-.037	.80
Planned shopping	3.88	.830	-.501	-.340	.69
Self-sufficiency	4.37	.577	-.771	.850	.76
Nonmaterial life	4.08	.749	-.642	.087	.81
Simplicity in the product	3.69	.807	-.367	-.265	.71
Voluntary Simplicity	4.00	.495	-.162	.079	.72
Interpersonal Deviance	1.50	.505	1.085	.966	.79
Organizational Deviance	1.47	.485	1.002	.361	.83
Workplace Deviance	1.48	.444	1.017	.522	.88

The mean scores of the participants on the materialism scale were 2.56 ± 0.576 , the mean scores on the voluntary simplicity scale were 4.00 ± 0.495 , and the mean scores on the workplace deviation scale were 1.48 ± 0.444 . When the averages are evaluated, it is seen that the materialistic tendencies of the participants are "medium", their voluntary simplicity tendencies are "high" and their workplace deviation behaviors are "low". The normal distribution of the data was evaluated using the Skewness and Kurtosis values. Since the Skewness and Kurtosis values of all research variables were in the range of $\pm 1,500$, it was assumed that the data showed a normal distribution (Tabachnick & Fidell, 2013). The reliability of the research variables was evaluated using the Cronbach's Alpha coefficient ($C\alpha$). As a result of the reliability analysis, it was accepted as reliable because the $C\alpha$ coefficients of the dimensions of Happiness ($C\alpha=0.68$) and Planned shopping ($C\alpha=0.69$) were very close to 0.70 (Kayış, 2016; Nunnally and Bernstein, 1994). It was accepted as reliable because the $C\alpha$ coefficients of all the other variables of the study were higher than 0.70 (Table 2).

The results of the Pearson Correlation analysis for the determination of the relationships between the research variables are given in Table 3. There are positive and significant relationships between materialism and its sub-dimensions and workplace deviance behavior and its sub-dimensions. There are negative and significant relationships between voluntary simplicity and its sub-

dimensions and workplace deviance behavior and its sub-dimensions. Only voluntary simplicity does not have a significant relationship with the organizational deviance of the lower dimension of simplicity in the product (Table 3).

Table 3: Pearson Correlations Analysis Results

Variable	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Materialism	1											
2. Happiness	.82 **	1										
3. Centrality	.76 **	.34 **	1									
4. Success	.70 **	.42 **	.37 **	1								
5. Voluntary Simplicity	-.49 **	-.25 **	-.52 **	-.37 **	1							
6. Nonmaterial life	-.42 **	-.33 **	-.28 **	-.39 **	.66 **	1						
7. Planned shopping	-.47 **	-.24 **	-.60 **	-.22 **	.70 **	.24 **	1					
8. Self-sufficiency	-.12 **	.01	-.18 **	-.11 *	.58 **	.19 **	.28 **	1				
9. Simplicity in the product	-.24 **	-.07	-.27 **	-.24 **	.70 **	.30 **	.27 **	.25 **	1			
10. Workplace Deviance	.23 **	.14 **	.19 **	.22 **	-.32 **	-.24 **	-.24 **	-.27 **	-.12 *	1		
11. Organizational Deviance	.18 **	.10*	.17 **	.18 **	-.29 **	-.24 **	-.23 **	-.23 **	-.09	.92 **	1	
12. Interpersonal Deviance	.23 **	.15 **	.18 **	.23 **	-.29 **	-.19 **	-.20 **	-.26 **	-.13 **	.85 **	.61 **	1

** p<.01, *p<.05

Correlation analysis results provide initial support for hypotheses of the research. The hypotheses of the research were tested by simple linear regression and multiple regression analysis. In multiple regression analyses, it was found that the variance inflation factor value was below 1.5 and the tolerance value was higher than 0.7. It has been found that these values are acceptable and that there is no problem with multi-linearity in the current sample (Hair et al., 2014). The results of simple linear regression and multiple regression analyses were presented in Table 4.

Regression models in which the effect of materialism on organizational deviance and lower dimensions was evaluated were found to be statistically significant (p<.05). According to the regression models in question, materialism significantly and positively affects workplace deviance behavior (p<.05, β = .23). Materialism explains 5% of the change in workplace deviance behaviors (R² = .05). According to the results obtained with this model, the H1 hypothesis has been accepted. Materialism affects both organizational deviance (p <.05, β = .18) and interpersonal deviance (p <.05, β = .23) behaviors significantly and positively. The positive effect of materialism on workplace deviance and organizational deviance behavior is due to the sub-dimensions of success and centrality. The positive effect of materialism on interpersonal deviance behavior is due to the sub-dimension of success. While individuals who perceive ownership of material property as an indicator of success demonstrate both organizational and interpersonal deviance behavior, while this perception has a greater impact on interpersonal deviance behavior. The success dimension seems to be more effective in the organizational deviance behavior compared to the centrality dimension. Individuals who devote their lives to acquiring material properties show organizational deviance behavior, but do not show interpersonal deviance behavior. The sub-dimension of happiness does not have a significant effect on the deviance and sub-dimensions of the workplace.

Table 4: Regression Analysis Results

Independent variables	Dependent variables					
	Workplace Deviance		Organizational Deviance		Interpersonal Deviance	
	b	β	b	β	b	β
Constant	1.03**		1.07**		.98	
Materialism	.18	.23*	.16	.18*	.20	.23*
Model F	21.01**		13.43**		21.57**	
R ²	.05**		.03**		.05**	
Constant	1.03**		1.07**		.99***	
Success	.10	.17*	.09	.13*	.12	.17*
Centrality	.08	.12*	.08	.11*	.07	.10
Happiness	.02	.03	.01	.01	.03	.04
Model F	8.58**		5.67**		8.61**	
R ²	.06***		.04**		.06**	
Constant	2.63**		2.60**		2.68**	
Voluntary Simplicity Lifestyle	-.29	-.32**	-.28	-.29**	-.29	-.29**
Model F	43.96**		34.73**		34.83**	
R ²	.10**		.08**		.08**	
Constant	2.85**		2.79**		2.92**	
Nonmaterial life	-.10	-.17**	-.12	-.18**	-.08	-.12*
Planned shopping	-.08	-.14**	-.09	-.15**	-.07	-.10*
Self-sufficiency	-.16	-.21**	-.14	-.17**	-.18	-.21**
Simplicity in the product	-.01	-.02	-.03	-.04	-.01	-.02
Model F	14.19**		11.77**		10.85**	
R ²	.13**		.11**		.10**	

b = unstandardized coefficient; β = standardized coefficient * $p < .05$; ** $p < .01$;

Regression models in which the effect of voluntary simplicity on workplace deviance and sub-dimensions were evaluated were found to be statistically significant ($p < .05$). According to the regression models in question, voluntary simplicity significantly and negatively affects workplace deviance behavior ($p < .001$, $\beta = -.32$). Voluntary simplicity explains 10% of the change in workplace deviance behavior ($R^2 = .10$). According to the results obtained with this model, the H2 hypothesis has been accepted. Voluntary simplicity affects both organizational deviance ($p < .001$, $\beta = -.29$) as well as interpersonal deviance ($p < .001$, $\beta = -.29$) behaviors significantly and negatively. The negative effect of voluntary simplicity on workplace deviance and organizational deviance and interpersonal deviance behavior, which are sub-dimensions, is due to self-sufficiency, nonmaterial life, and planned shopping sub-dimensions. As the self-sufficiency perceptions of the employees develop, they avoid interpersonal deviance behavior, and by adopting the nonmaterial life, and make planned shopping, which allows them to avoid deviating behavior towards more organizations. The sub-dimension of simplicity in the product does not have a significant effect on workplace deviation and sub-dimensions.

4. Discussion

When the literature on the lifestyle adopted by individuals is examined, it is seen that people's social lives and consumption habits are examined by excluding their working lives. In this study, the effect of the lifestyle adopted by working individuals on their behaviors in work-life was discussed. Lifestyle, materialism as two opposing poles, and voluntary simple lifestyle are discussed in the research. In this study, in particular, the effect of employees' lifestyle on deviant behaviors towards their colleagues and organization was evaluated. The main outcome obtained

in this study is the determination that the lifestyle adopted by the employees affects deviant behaviors in the workplace.

According to the research findings, the fact that employees have a materialistic lifestyle affects workplace deviation at a low level and positively. Employees' tendency towards materialistic values positively affects both organizational deviance and interpersonal deviance among employees. In the literature, there are research results supporting this finding. In the research conducted by Deckop et al. (2015), while there was not a significant relationship between materialism and organizational deviance, it was found that materialism had a positive effect on interpersonal deviance. Materialist individuals are reluctant and jealous to share elements such as success, image, and status due to their strong motives for ownership (Belk, 1985). Therefore it has been found that individuals who care about materialistic values move away from engaging in social and collaborative behavior and have tendency towards increased level of social distance with others (Kasser 2016; Vohs et al., 2006). The fact that an employee paying more attention to extrinsic values than intrinsic values would lead to results such as a decreased level of job satisfaction, low commitment, and motivation, as well as emotional exhaustion, and quitting the job (Vansteenkiste et al., 2007). In the study of Giacalone et al. (2008), they found that materialism is negatively related to ethical standards at work and personal social responsibility. It has been determined in the researches that materialism negatively affects organizational commitment (Xie et al., 2016) and organizational citizenship behavior (Deckop et al., 2015; Torlak and Koç, 2007). The reason that materialism leading to negative job attitudes might be attributed to individuals not being able to meet their needs and feeling frustrated (Unanue et al., 2017).

In the study conducted by Cui et al. (2021), they concluded that hedonic motives encourage individuals to unethical behaviors through materialism. In addition, the research found that self-control plays a moderator role in the relationship between materialism and unethical behavior. In other words, when individuals' self-control is low, material motives cause them to show unethical behaviors. In a study conducted in Nigeria by Adekanmbi and Ukpere (2021), they concluded that materialism positively affects employees' attitudes towards fraudulent behavior in the workplace. Managers should develop reward mechanisms to encourage positive behavior to prevent employees from engaging in fraudulent behavior. It was also stated that it is important to guide employees to self-control in terms of money and property (Adekanmbi and Ukpere, 2021). Employees are likely to display deviant behavior due to their financial motives. However, a lack of discipline and control in organizations can also provide an environment for individuals to display deviant behaviors. For this reason, managers should provide the necessary discipline, order, and control in the organization to prevent deviant behaviors (Gottschalk, 2022). Because the most important causes of workplace deviations are organizational practices. Therefore, it is not possible to prevent deviant behaviors without correcting organizational practices. In order to prevent deviant behaviors, first organizational measures and then individual and interpersonal measures should be taken (Malik and Lenka, 2018).

It has been determined that workplace deviation behaviors are affected by both individual and organizational factors. However, employee characteristics explain only 7% of organizational workplace deviance (Braje, Aleksić ve Jelavić, 2020). Deckop et al. (2015) found that materialism has a low and positive effect on interpersonal deviation. It has been determined that materialism explains 14% of the change in interpersonal deviant behavior. In this context, the low effect of the materialistic lifestyle of the individuals obtained in the study on deviant behavior and the low rate of explanation is compatible with the literature.

Another finding of the research is that voluntary simplicity has a negative impact on workplace deviance behavior. Voluntary simplicity negatively affects deviance towards both the organization and other employees. Studies have shown that individuals who adopt a voluntary simplicity behave

following the ethical rules more at work (Alexander and Ussher, 2012; O'sullivan and Kraisornsuthasinee, 2020). Voluntary simplicity is often a process that requires adhering to intrinsic values, such as interpersonal relationships and participation in society (Boujbel and D'astous, 2012). Individuals who adopt a voluntary simplicity desire to achieve intrinsic goals (personal development, health, contribution to society beneficially) (Grigsby, 2004). Therefore, adopting voluntary simplicity contributes to individuals' better performance, participation, and focus. (Vansteenkiste et al., 2004).

5. Conclusion

In recent years, there has been an increase in researches conducted on workplace deviance behavior. These researches mainly focused on the effects of practices within the organization and personality traits of employees on workplace deviance behavior. The fact that also the lifestyles adopted by employees can lead to workplace deviances has been disregarded. In the research, it was found that the lifestyle adopted by employees affects workplace deviance behavior.

The results of the research have theoretical and practical contributions. These results contribute by expanding the existing literature on the impact of employees' lifestyles on organizational practices and results. The practical contribution of the study is that organizations and managers should also consider the lifestyles of their employees while evaluating them. The adoption of a materialist lifestyle of individuals positively affects the behavior of organizational deviance, while a voluntary simplicity negatively affects the behavior of organizational deviance. In this context, it may be useful for managers to take into account the lifestyle of employees when they make decisions to prevent organizational deviance behavior. Besides, lifestyle is an important variable that should be considered in the preference of employees, organizational culture, and reward system.

The research has some limitations. Firstly, as lifestyles, materialism, and voluntary simplicity were discussed as two opposite poles. In future researches, lifestyle can be discussed in different dimensions. Secondly, there are statements in which the participants evaluate themselves (self-reporting) in the scale forms. The current results of the study are based on the participants' self-reporting statements. For future researches, scales that would evaluate a person's behavior by their manager or colleagues can be used. The third limitation of the study is related to the sample. Our sample includes only professionals in the education and health sector. Therefore, a heterogeneous sampling of employees consisted of other service sectors can be used in future research on the subject. Finally, in future researches, variables that might have a mediating role in the effect of lifestyle on organizational deviation behavior can also be examined.

Authorship Contributions (Yazarlık Katkıları): İbrahim Türkmen, Enver Samet Özkal, Belkıs Özkara

References

- Adekanmbi, F. P., & Ukpere, W. I. (2021). Employees' attitude towards fraudulent behaviors: Investigating the effect of frugality and materialism. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 25(3), 381-394.
- Alexander, S., & Ussher, S. (2012). The voluntary simplicity movement: A multi-national survey analysis in theoretical context. *Journal of Consumer Culture*, 12(1), 66-86.
- Ayazlar, G., & Güzel, B. (2013). The effect of organizational justice towards workplace deviant behaviour and job quit intention of hotel employees. *Journal of Travel and Hospitality Management*, 10(3), 6-23.
- Belk, R.W. (1985). Materialism: trait aspects of living in the material World. *Journal of Consumer Research*, 12, 265-280.

- Belk, W.R. (1984). Three scales to measure constructs related to materialism: Reliability, validity, and relationships to measures of happiness. *Advances in Consumer Research*, 11, 291-297.
- Bennett, R.J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 349-360.
- Bodla, A.A., Tang, N., Dick, R.V., & Mir, U.R. (2019). Authoritarian leadership, organizational citizenship behavior, and organizational deviance. *Leadership & Organization Development Journal*, 40(5), 583-599.
- Boujbel, L., & D'Astous, A. (2012). Voluntary simplicity and life satisfaction: Exploring the mediating role of consumption desires. *Journal of Consumer Behaviour*, 11, 487-494.
- Braje, I. N., Aleksić, A., & Jelavić, S. R. (2020). Blame it on individual or organization environment: what predicts workplace deviance more? *Social Sciences*, 9(6), 99.
- Chen, L.L., Fah, B.C., & Jin, T.C. (2006). Perceived organizational support and workplace deviance in the voluntary sector. *Procedia Economics and Finance*, 35(1), 468-475.
- Chiu, S.F., & Peng, J.C. (2008). The relationship between psychological contract breach and employee deviance: The moderating role of hostile attributional style. *Journal of Vocational Behavior*, 73(3), 426-433.
- Crawford, W., Jean, E.L., Kamar, K.M., & Harris, K.J. (2019). Organizational politics and deviance: Exploring the role of political skill. *Human Performance*, 32(2), 1-15.
- Cui, P., Shen, Y., Hommey, C., & Ma, J. (2021). The dark side of the pursuit of happiness comes from the pursuit of hedonia: The mediation of materialism and the moderation of self-control. *Current Psychology*, 1-11.
- Deckop, J.R., Giacalone, R.A., & Jurkiewicz, C.L. (2015). Materialism and workplace behaviors: Does wanting more result in less? *Social Indicators Research*, 121(3), 787-803.
- Deckop, J.R., Jurkiewicz, C.L., & Giacalone, R.A. (2010). Effects of materialism on work-related personal well-being. *Human Relations*, 63(7), 1007-1030.
- Dittmar, H., & Pepper, L. (1994). To have is to be: Materialism and person perception in working-class and middle-class British adolescents. *Journal of Economic Psychology*, 15, 233-254.
- Elgin, D., & Mitchell, A. (1977). Voluntary simplicity, *The Co-Evolution Quarterly*, Summer, 1-30.
- Erkutlu, H., & Chafra, J. (2018). Despotic leadership and organizational deviance. *Journal of Strategy and Management*, 11(2), 150-165.
- Etzioni, A. (1998). Voluntary simplicity: characterization, select psychological implications, and societal consequences. *Journal of Economic Psychology*, 19, 619-643.
- Ferris, L., Brown, D.J., & Heller, D. (2009). Organizational supports and organizational deviance: The mediating role of organization-based self-esteem. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(2), 279-286.
- Friedman, H.H. & Friedman, L.W. (2010). Dying of consumption? Voluntary simplicity as an antidote to hypermaterialism. In W. Sun, J. Stewart, & D. Pollard, (Eds.), *Reframing corporate social responsibility: Lessons from the global financial crisis (critical studies on corporate responsibility, governance and sustainability)* (pp. 253-269). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Giacalone, R.A., Jurkiewicz, C.L., & Deckop, J.R. (2008). On ethics and social responsibility: The impact of materialism, postmaterialism, and hope. *Human Relations*, 61(4), 483-514.

- Gils, S.V., Quaquebeke, N.V., Knippenberg, D.V., Dijke, M.V., & Cremer, D.D. (2015). Ethical leadership and follower organizational deviance: The moderating role of follower moral attentiveness. *The Leadership Quarterly*, 26, 190-203.
- Gottschalk, P. (2022). Trusted chief executives in convenient white-collar crime. *Crime & Delinquency*, 1-29.
- Gregg, R.B. (1936). *The value of voluntary simplicity*. Pennsylvania: Pendle Hill.
- Grigsby, M. (2004). *Buying time and getting by the voluntary simplicity movement*. New York: State University of New York Press.
- Grouzet, F.M., Kasser, T., Ahuvia, A., Dols, J.M., Kim, Y., Lau, S., et al. (2005). The structure of goal contents across 15 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(5), 800-816.
- Hair, J.J., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2014). *Multivariate data analysis seventh edition*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Harper, D. (1990). Spotlight abuse-save profits. *Industrial Distribution*, 79, 47-51.
- Hastings, S.E., & O'Neill, T.A. (2009). Predicting workplace deviance using broad versus narrow personality variables. *Personality and Individual Differences*, 47(4), 289-293.
- Hsieh, H.H., & Wang, Y.D. (2016). Linking perceived ethical climate to organizational deviance: The cognitive, affective, and attitudinal mechanisms. *Journal of Business Research*, 69, 3600-3608.
- Iwata, O. (1997). Attitudinal and behavioral correlates of voluntary simplicity lifestyle. *Social Behavior and Personality*, 25(3), 233-240.
- Iwata, O. (2001). Attitudinal determinants of environmentally responsible behavior, *Social Behavior and Personality: An international journal*, 29(2), 183-190.
- Iwata, O. (2006). An evaluation of consumerism and lifestyle as correlates of a voluntary simplicity lifestyle. *Social Behavior and Personality: An international journal*, 34(5), 557-568.
- İyigün, N.Ö., & Çetin, C. (2012). The impact of psychological contract on organizational deviance and a research in pharmaceutical sector. *Öneri Dergisi*, 10(37), 15-29.
- Kasser, T. (2016). Materialistic values and goals. *Annual Review of Psychology*, 67(1), 9.1-9.26.
- Kasser, T., Vansteenkiste, M., & Deckop, J.R. (2006). The ethical problems of a materialistic value orientation for businesses (and some suggestions for alternatives). In J. R., Deckop, (Eds), *Human resource management ethics (ethics in practice)* (pp. 283-306). Greenwich: Information Age Publishers.
- Kayış, A. (2016). Güvenilirlik Analizi. Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri 7. Baskı* içinde (ss. 403-419). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kilbourne, W., & Pickett, G. (2008). How materialism affects environmental beliefs, concern, and environmentally responsible behavior. *Journal of Business Research*, 61, 885-893.
- Kraisornsuthasinee, S., & Swierczek, F.W. (2018). Beyond consumption: The promising contribution of voluntary simplicity. *Social Responsibility Journal*, 14(1), 80-95.
- Malik, P., & Lenka, U. (2018). Integrating antecedents of workplace deviance: Utilizing AHP approach. *Journal of Indian Business Research*, 10(1), 101-122.
- Murphy, K.R. (1993). *Honesty in the workplace*. Belmont: Thomson Brooks / Cole.

- Neves, P., & Story, J. (2015). Ethical leadership and reputation: Combined indirect effects on organizational deviance. *Journal of Business Ethics, 127*(1), 165-176.
- Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory (Third edition)*. New York: McGraw-Hill.
- O'Neill, T.A., & Hastings, S.E. (2011). Explaining workplace deviance behavior with more than just the big five. *Personality and Individual Differences, 50*(2), 268-273.
- O'Neill, T.A., Lewis, R.J., & Craswell, J.J. (2011). Employee personality, justice perceptions, and the prediction of workplace deviance. *Personality and Individual Differences, 51*(5), 595-600.
- O'Sullivan, P., & Kraisornsuthasinee, S. (2020). You earn as you live as you value: Consumption-work dialectic and its implications for sustainability. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal, 11*(2), 429-450.
- Özgül, E. (2011). Evaluations of consumers' socio-demographic characteristics in terms of hedonic consumption and voluntary simplicity life styles. *Ege Academic Review, 11*(1) 25-38.
- Pletzer, J.L., Bentvelzen, M., Oostrom, J.K., & Vries, R.E. (2019). A meta-analysis of the relations between personality and workplace deviance: Big five versus HEXACO. *Journal of Vocational Behavior, 112*(1), 369-383.
- Richins, M. L. (2004). The material values scale: Measurement properties and development of a short form. *Journal of Consumer Research, 31*, 209-219.
- Richins, M.L., & Dawson, S. (1992). A consumer values orientation for materialism and its measurement: Development and validation. *Journal of Consumer Research, 19*(3), 303-316.
- Robinson, S.L., & Bennett, R.J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *The Academy of Management Journal, 38*(2), 555-572.
- Shama, A., & Wisenblit, J. (1984). Values of voluntary simplicity: Lifestyle and motivation. *Psychological Reports, 55*, 231-240.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. (2013). *Using multivariate statistics (Six edition)*. Boston: Pearson.
- Tang, T.L.P., & Chiu, R.K. (2003). Income, money ethic, pay satisfaction, commitment, and unethical behavior: Is the love of money the root of evil for hong kong employees? *Journal of Business Ethics, 46*, 13-30.
- Torlak, O., & Koç, U. (2007). Materialistic attitude as an antecedent of organizational citizenship behavior. *Management Research News, 30*(8), 581-596.
- Unanue, W., Rempel, K., Gómez, M.E., & Broeck, A.V. (2017). When and why does materialism relate to employees' attitudes and well-being: The mediational role of need satisfaction and need frustration. *Frontiers in Psychology, 8*, 1-15.
- Valle, M., Kacmar, K.M., Ziynuska, S., & Harting, T. (2019). Abusive supervision, leader-member exchange, and moral disengagement: A moderated-mediation model of organizational deviance. *The Journal of Social Psychology, 159*(3), 299-312.
- Vansteenkiste, M., Neyrinck, B., Niemiec, P.C., Soenens, B., Witte, H.D., & Broeck, A.V. (2007). On the relations among work value orientations, psychological need satisfaction and job outcomes: A self-determination theory approach. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 80*, 251-277.

- Vansteenkiste, M., Simons, J., Lens, W., Sheldon, K.M., & Deci, E.L. (2004), Motivating learning, performance, and persistence: the synergistic effects of intrinsic goal contents and autonomy-supportive contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87(2), 246-260.
- Vohs, K.D., Mead, N.L., & Goode, M.R. (2006). The psychological consequences of money. *Science*, 314(5802), 1154-1156.
- Xie, T., Shi, Y., & Zhou, J. (2016). The adverse effect of materialism on employee engagement in China. *Journal of Chinese Human Resource Management*, 7(2), 100-114.
- Yeşiltaş, M., Çeken, H., & Sormaz, Ü. (2012). Ethical leadership and organizational justice on the effect of organizational workplace deviation. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 28, 18-39.
- Zavestoski, S. (2002). The social–psychological bases of anticonsumption attitudes. *Psychology & Marketing*, 19(2), 149-165.

Araştırma Makalesi / Research Article

ALGILANAN FAZLA NİTELİKLİLİK ARAŞTIRMALARININ ENTELEKTÜEL YAPISININ HARİTALANMASI: BİR ORTAK ANAHTAR KELİME VE ORTAK ATIF ANALİZİ

Esra ULUKÖK¹

Öz

Fazla niteliklilik üzerine yapılan araştırmalar, son yirmi yılda büyüyen bir ilgi alanı haline gelmiştir. Buna rağmen, fazla nitelikliliğin yapısı ve gelişimi hakkındaki bilgi birikimi sınırlıdır. Bu araştırmanın temel amacı, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının evrimini belirlemek için bibliyometrik analiz yöntemlerinden konu haritalama (ortak anahtar kelime analizi) ve yazar düzeyinde ortak atıf analizi ile alandaki en önemli konuların bilimsel haritalar aracılığıyla görselleştirilmesini sağlamaktır. Algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının entelektüel yapısını belirlemek için Web of Science veri tabanında taranan ve başlığında "algılanan fazla niteliklilik" kelimesi yer alan İngilizce dilinde 56 yayın VOSviewer ile analiz edilmiştir. İlk olarak, betimsel analiz yöntemi ile, konu ile ilgili en önemli yayımlar, en üretken dergiler, en etkili yazarlar ve yayınların ülkelere göre dağılımı özetlenmiştir. Ardından, bibliyometrik analiz yöntemi ile, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarındaki en belirgin temalar ve ortak atıf sıklığına göre yazarlar arasındaki etkileşimler tespit edilmiştir. Mevcut araştırmanın sonuçlarına göre; algılanan fazla niteliklilik, fazla niteliklilik, iş tatmini, görelî yoksunluk, iş becerikliliği, işten ayrılma niyeti, nicel, kişi-iş uyumu ve performans, en yaygın kullanılan anahtar kelimelerdir. Ortak atıf (yazar düzeyinde) analizinde iki küme ortaya çıkmış olup, en çok alıntılanan yazarlar; Erdogan, B. ve Maynard, D.C.'dir. Bu çalışmanın bulguları, araştırmacıların, ana temaları açıkça anlamalarına ve konu ile ilgili olası boşlukları belirlemelerine katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Algılanan fazla niteliklilik, bibliyometrik analiz, ortak atıf analizi, ortak anahtar kelime analizi
JEL Kodları: M10, M19

MAPPING THE INTELLECTUAL STRUCTURE OF PERCEIVED OVERQUALIFICATION RESEARCH: A CO-KEYWORD AND CO-CITATION ANALYSIS

Abstract

Research on overqualification has become a growing area of interest in the last two decades. However, knowledge of the structure and development of overqualification is limited. The main purpose of this research is to visualize the most important topics in the field through scientific maps using subject mapping (co-keyword analysis) and co-citation analysis at the author level, which are bibliometric analysis methods to determine the evolution of perceived overqualification research. In order to determine the intellectual structure of perceived overqualification studies, 56 English-language publications with the word "perceived overqualification" in their titles and scanned in the Web of Science database were analyzed with VOSviewer. Firstly, the most important publications on the subject, the most productive journals, the most influential authors and the distribution of publications by country were summarized with the descriptive analysis method. Then, with the bibliometric analysis method, the most prominent themes in the perceived overqualification research and the interactions between the authors according to the co-citation frequency were determined. According to the results of the current research; perceived overqualification, overqualification, job satisfaction, relative deprivation, job crafting, turnover intention, quantitative, person-job fit and performance are the most commonly used keywords. Two clusters emerged in the co-citation (author level) analysis and the most cited authors are Erdogan, B. and Maynard, D.C. The findings of this study will contribute to researchers to clearly understand the main themes and identify possible gaps in the subject.

Keywords: Perceived overqualification, bibliometric analysis, co-citation analysis, co-keyword analysis

JEL Codes: M10, M19

¹ Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, esraulukok@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4839-2491

Başvuru Tarihi (Received): 02.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Rekabetin sürekli arttığı küresel işgücü piyasasında insan kaynağının, rekabet avantajının önemli bir unsuru olarak ön planda olması şaşırtıcı değildir. Hem işletme yöneticileri hem de potansiyel iş adayı olan beşeri sermayenin nitelikli istihdam koşullarına yönelik beklentileri benzerdir. Ancak, ailevi nedenler, demografik özellikler ve işgücü piyasası koşulları gibi bazı faktörler, iş arayan bireyleri beceri, yetenek ve diğer nitelikleri ile uyuşmayan bir işi kabul etmek zorunda bırakabilmektedir. Özellikle işçi ve işveren arasındaki ilişkilerin değişmeye başladığı 1980’den bu yana, perakende ticaret ve hizmet sektörlerinde, insan onuruna yakışır işlerin arzı, nitelikli olan iş adaylarının ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır (Johnson ve Johnson, 2000). Bu bağlamda, bir yandan insan kaynağının fizyolojik ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin artması, diğer yandan işletmelerin amaçlarını gerçekleştirebilmesi için işe uygun adayların tercih edilmesi, kişi-iş uyumunun sağlanması açısından önemli bir husustur. Kişi-iş uyumsuzluğunun (Maynard, Joseph ve Maynard, 2006) ve eksik istihdamın bir türü (Feldman, 1996; Fine ve Nevo, 2008) olarak ifade edilen fazla niteliklilik; iktisat, çalışma psikolojisi, sosyoloji ve insan kaynakları yönetimi ile örgütsel davranış gibi farklı disiplinlerde araştırılmaya devam edilmektedir. Fazla niteliklilik, Fine ve Nevo (2007, s. 56) tarafından bir iş için gerekenden daha yüksek düzeyde eğitim, beceri veya deneyime sahip olunması şeklinde tanımlarken; Maynard ve Parfyonova (2013, s. 436) fazla nitelikliliği, bir çalışanın pozisyonun gereklerine oranla daha fazla eğitim, deneyim, bilgi beceri, yetenek ve diğer özelliklere sahip olma derecesi olarak tanımlamıştır. Algılanan fazla niteliklilik ise, bir kişinin sahip olduğundan daha az düzeyde eğitim, deneyim ve/veya bilgi, beceri ve yetenek gerektiren bir işte çalıştığına yönelik algısını ifade etmektedir (Harari, Manapragada ve Viswesvaran, 2017, s. 28).

Tahminlere göre, çalışanların dörtte biri fazla nitelikli olmakla birlikte, bu sorunun pek çok sanayileşmiş ülkede mevcut olduğu öne sürülmektedir (Fine ve Nevo, 2008). Fazla nitelikliliğin yalnızca ABD ve Avrupa ülkelerinin bir sorunu olmakla kalmayıp gelişmekte olan ülkeler içinde bir endişe kaynağı olduğu, çeşitli araştırmalar tarafından raporlanmıştır (Erdogan ve Bauer, 2009; McKee-Ryan ve Harvey, 2011). Bu bağlamda, fazla niteliklilik literatüründeki en önemli arayış, bu olgunun öncüllerini ve sonuçlarını anlamak üzerinedir. Konu ile ilgili bilgi birikimi, fazla nitelikliliği önemli ölçüde olumsuz bir olgu olarak yansıtmaktadır. Bu durum, çalışanların kendilerini fazla nitelikli olarak algıladıklarında olumsuz iş tutum ve davranışları sergilediklerini gösteren araştırma sonuçlarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, yapılan araştırmalar fazla niteliklilik algısı arttıkça iş tatmini (Erdogan ve Bauer, 2009; Fine ve Nevo, 2008; Harari ve diğerleri, 2017; Johnson, Morrow ve Johnson, 2002; Maynard ve diğerleri, 2006; Maynard, Brondolo, Connelly ve Sauer 2015; McKee-Ryan, Virick, Prussia, Harvey ve Lilly, 2009; Lobene ve Meade, 2013) ve örgütsel bağlılık (Johnson ve diğerleri, 2002; Harari ve diğerleri, 2017; Maynard ve diğerleri, 2006; Maynard ve Parfyonova, 2013; Zheng ve Wang, 2017) düzeylerinin azaldığını; öte yandan işten ayrılma niyetinin (Harari ve diğerleri, 2017; Maynard ve diğerleri, 2006; McKee-Ryan ve diğerleri, 2009; Ulukök, Akın ve Gökdeniz, 2017) ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarının (Fine ve Edward, 2017; Liu, Luksyte, Zhou, Shi ve Wang, 2015; Luksyte, Spitzmueller ve Maynard, 2011) arttığını göstermiştir. İlgili araştırmaların önemli bir kısmı, fazla nitelikliliğin olumsuz iş tutum ve çıktıları ile ilişkili olduğu hususunda hemfikirdir.

Fazla niteliklilik, her ne kadar gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerin bir sorunu olarak kalmayıp küresel bir tehdit haline dönüşmüş olsa da; konu ile ilgili araştırmalar son yıllarda artış göstermekle birlikte hâlâ sınırlı düzeydedir. Özellikle araştırmaların zaman içindeki eğilimini belirlemeye yönelik Gizlier ve Yıldız (2019) tarafından 1995-2017 yılları arasında fazla niteliklilik araştırmalarının yayımlandığı dergi, yapıldığı ülke ve sektör, araştırmaların türü, analiz yöntemi, veri toplama aracı ve örneklem sayısını içeren bir içerik analizi yapılsa da, ilgili literatürün seyrini ve içeriğini ortaya koyan sistematik derleme çalışmalarının sınırlı sayıda olduğu göze çarpmaktadır. Az sayıdaki derleme çalışması ise, ilgili bilgi birikiminin belli bir yönüne

odaklanmaktadır. Örneğin yakın zamanda Erdogan ve Bauer (2021), motivasyon ve yetenek temelli teorik yaklaşımları kullanarak fazla nitelikliliğin öncüllerini, sonuçlarını ve olası düzenleyici ve aracı değişkenleri özetleyen sistematik bir literatür araştırması yürütmüştür. Ancak bilindiği kadarıyla, bibliyometrik analiz yöntemi kullanarak algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının küresel eğilimlerini keşfetmek için bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, algılanan fazla niteliklilik üzerine Web of Science veri tabanında taranan yayınların bibliyometrik analiz yöntemi ile entelektüel yapısının açık bir şekilde haritalanmasını ve böylelikle araştırma alanına yönelik daha net bir anlayış geliştirmeyi içermektedir. Bibliyometrik verilere dayalı analizler, modern araştırma değerlendirme süreçlerinin temel taşı (Bornmann, Haunschild ve Hug, 2018, s.428) olması ve belli alanlarda önde gelen araştırmaları belirlemeyi mümkün kılması nedeniyle, algılanan fazla niteliklilik çalışmalarına yönelik anlayışı geliştirmek için uygun bir araçtır.

Bu çalışmada, iki farklı ana yöntem kullanılmaktadır. İlk olarak, yapılan literatür incelemesi ile; algılanan fazla niteliklilik yayınlarının yıllar içindeki değişimi, en etkili makaleler, en üretken yazarlar, en çok yayın yapılan dergiler ve yazarların ülkelere göre dağılımına ilişkin verileri özetlemek için betimsel analiz yönteminden faydalanılmıştır. İkincisi, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarındaki belirgin temaları ve yazarlar arasındaki atıfa dayalı bağlantıları keşfetmek için bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Alanla ilgili anlayışı derinleştirebilmek için bibliyometrik analiz yöntemlerinden konu haritalama ve yazar düzeyinde ortak atıf analizi kullanılmıştır. Konu haritalama tekniği kullanarak, verilerdeki gizil konuları, kümeleri ve aralarındaki bağlantıyı gösteren ortak anahtar kelime analizi uygulanmıştır. Ortak anahtar kelime analizinde, tüm makalelerde yazarlar tarafından birlikte en sık kullanılan terimler arasındaki ilişkinin gücü belirlenerek, ortak temaların bir sentezi sağlanmaktadır (Chandra, 2018). Ayrıca, iki yazarın alıntılanan örnek bir makale ile birlikte alıntılanma sıklığını kaydederek yazarlar arasındaki algılanan yakınlığı göstermesi ve disiplin içindeki belli konu alanlarını ve paradigmaları özetlemesi nedeniyle (Backaus, Lügger ve Koch, 2011), mevcut araştırmanın ikinci yöntemini oluşturan yazar düzeyinde ortak atıf analizi gerçekleştirilmiştir. Ortak atıf analizi, atıfların hem araştırmacılar hem de araştırma kurumları arasındaki bilimsel etkileşiminin geçerli ve güvenilir bir göstergesi olduğu teorisine dayanmaktadır (Kraus, Filser, Eggers, Hills ve Hultman, 2012, s. 8). Bu çalışmanın temel amacı doğrultusunda benimsenen seçim kriterlerini karşılayan veriler, Web of Science (WoS) veri tabanından elde edilmiştir. Bu makalede kullanılan ana yöntemler, WoS veri tabanında yayımlanan verilerin betimsel analizi ile akademik literatürün genel bir değerlendirmesinden ve ağ analizinden oluşmaktadır. Daha sonra, VOSviewer programı aracılığıyla bibliyometrik analizler yapıldıktan sonra kümeleme tekniği ile kümeler belirlenmiştir. Sonuç olarak, literatür taramasının ardından aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır:

- Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili yayınlar zaman içinde nasıl gelişmiştir?
- Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili en çok yayın yapılan/en etkili dergiler hangileridir?
- Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili en üretken yazarlar kimlerdir?
- Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili en çok atıf alan/en etkili yayınlar hangileridir?
- Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili yayınların ülkelere göre dağılımı nasıldır?
- Yazarlar tarafından en sık kullanılan anahtar kelimeler nelerdir?
- Yazarlar arasındaki ortak atıf ağları nasıldır?

1. Yöntem

1.1. Kaynak Dokümanların Seçim Süreci

Literatür araştırması için WoS Core Collection veri tabanı tercih edilmiştir. Kasavan, Yusoff, Guan, Zaman ve Fakri (2021) tarafından belirtildiği gibi, Scopus, PubMed ve Google Scholar gibi veri tabanlarına kıyasla WoS veri tabanı, çok çeşitli disiplinlerde literatürü araştırmak için daha tutarlı kayıtlar içeren en güvenilir veri tabanı olarak bilinmektedir. Dahası, WoS veri tabanının

bibliyometrik analizlerde yaygın olarak kullanılması (Hota, Subramanian ve Narayanamurthy, 2020; Most, Conejo ve Cunningham, 2018; Öztürk ve Gök, 2020), bu çalışmanın arama stratejisi olarak seçilmesinde belirleyici olmuştur. Tablo 1, literatür araştırmasında kullanılan kriterleri özetlemektedir.

Tablo 1: *Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterleri*

<i>Dahil etme kriterleri</i>
Web of Science veri tabanında yayımlanan tüm çalışmalar
Başlığında “Perceived overqualification” kelimesinin yer aldığı çalışmalar
İngilizce dilinde çalışmalar
Ampirik ve ampirik olmayan makaleler
<i>Hariç tutma kriterleri</i>
İngilizce dışında yayımlanan çalışmalar
Başlığında “Perceived overqualification” kelimesi yer almayan çalışmalar

Bu çalışmada temel arama stratejisi olarak, algılanan fazla nitelikliliğe odaklanılmasının bazı gerekçeleri bulunmaktadır. Geçmişteki araştırmalarda fazla niteliklilik olgusu hem nesnel olarak hem de öz bildirim ölçümleriyle öznel olarak ölçülmüştür. Ancak, özellikle örgütsel psikoloji araştırmacıları, iş tanımlarında yer alan eğitim düzeyi ve çeşitli beceriler ile bir çalışanın eğitim düzeyi ve becerilerinin karşılaştırılması yolu ile ölçülen (Zhang, Law ve Lin, 2016) nesnel fazla niteliklilikten ziyade, büyük ölçüde öznel fazla nitelikliliğe odaklanmıştır. Bilgi birikiminin önemli bir kısmının öznel ölçümü vurgulamasının sebeplerinden birincisine göre, fazla nitelikliliğe verilen psikolojik tepkilerin çıkarımlardan ziyade algılara dayalı olması, algılanan fazla nitelikliliğin, nesnel ölçümüne kıyasla örgütsel davranışın daha yakın bir belirleyicisi haline getirdiği için daha yaygın olarak kullanılmasına neden olmaktadır (Harari ve diğerleri, 2017; Maynard ve Parfyonova, 2013). İkincisi, fazla niteliklilik algısı, daha önceki tutumların bu olguya yönelik bilişsel değerlendirmelere ve iş içeriğindeki değişikliklerin fazla niteliklilik algısına etkisini açıklamada daha faydalı bir yöntem olarak görülmektedir (Maltarich, Reilly ve Nyberg, 2011). Üçüncüsü, çalışanların işleri ile nitelikleri arasındaki uyumun kıyaslamasını yaparken mevcut meslektaşları ve geçmiş deneyimleri gibi farklı referanslar kullanması halinde, nitelik ve iş gerekleri arasındaki genel uyumun fazla nitelikliliğin öznel ölçümü sayesinde en iyi şekilde değerlendirilebileceği öne sürülmektedir (Luksyte ve Spitzmueller, 2016). Bu nedenle mevcut çalışmada, literatürün büyük bir bölümü ile tutarlı olarak fazla niteliklilik algısına odaklanılmıştır.

1.2. Veri Seti

Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili makaleleri belirlemek için makale başlıkları taranmıştır. İlk aşamada, 8 Kasım 2021 tarihinde WoS Core Collection veri tabanında yayımlanan ve başlığında “Perceived overqualification” yer alan tüm dokümanlar taranmıştır. Literatür araştırması yaparken, yalnızca dergi makaleleri bir kısıt olarak belirlenmemiştir. Ancak yine de tarama neticesinde başlığında “Perceived overqualification” kelimesi yer alan tüm araştırmaların dergi makalesi olduğu belirlenmiştir. İlgili makalelerin bir kısmı erken görünümde olan makalelerdir. Makale başlığında belirtilen anahtar kelimenin bulunmadığı çalışmalar hariç tutulmuştur. Ayrıca ilk taramada aynı makalenin birden fazla kez bulunması ihtimaline karşılık kopya kontrolü yapılmıştır. Tarama sonucunda ilk dahil etme kriterini karşılayan 57 yayın bulunmuştur. Yayın

dili İngilizce olarak kısıtlandıktan sonra 1 Çince makale kapsam dışı bırakılmıştır. Geriye kalan 56 makale analizlere dahil edilmiştir.

1.3. Bibliyometrik Analiz

Bu araştırmada, algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırmalara bütünsel bir bakış geliştirebilmek için iki farklı bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analizler, bir araştırma alanının entelektüel yapısını görmek, merkezi temaları ve ağlar arasındaki ilişkileri anlamak için kullanılan nesnel ve nicel faydalı bir yöntemdir (Biancone, Saiti, Petricean ve Chmet, 2020; Hota ve diğerleri, 2020). Bibliyometrik analiz, işletme ve yönetim araştırmaları (Block, Fisch, ve Rehan, 2020; Chandra, 2018; Danvila-del-Valle, Estévez-Mendoza ve Lara, 2019; Donthu, Kumar ve Pattnaik, 2020; García-Lillo, Úbeda-García ve Marco-Lajara, 2017; Gaviria-Marin, Merigo ve Popa, 2018; Gundolf ve Filser, 2013; Kraus ve diğerleri, 2012; Rey-Martí, Ribeiro-Sorian ve Palacios-Marqués, 2016), çevresel araştırmalar (Gao ve diğerleri, 2019; Gorzen'-Mitka, Bilska, Tomaszewska ve Kołoz'-yn-Krajewska 2020; Hota ve diğerleri, 2020; Kasavan ve diğerleri, 2021), teknoloji ve mühendislik alanı (Ardito, Scuotto, Del Giudice ve Petruzzelli, 2019; Cancino, Merigó, Coronado, Dessouky ve Dessouky, 2017; Guo, Hao, Zhao, Gong ve Yang, 2020; Shukla, Janmajaya, Abraham ve Muhuri, 2019) gibi çok farklı disiplinlerde bilimsel literatürü keşfetmek için sıklıkla kullanılmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan ilk yöntem olan yazara göre ortak anahtar kelime analizi ile algılanan fazla niteliklilik çalışmalarında en sık kullanılan anahtar kelimelerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bilimsel dergilerde anahtar kelimeler, araştırma modelini ve literatürdeki boşluğu tanımlamaya yardımcı olan araştırmaların odağını anlamak açısından önemlidir (Kasavan ve diğerleri, 2021, s. 44788). Yazarların yayınlarında yer verdiği anahtar kelimeler arasındaki kapsamlı ilişkiyi araştırmak için yapılan ortak anahtar kelime analizi, araştırma alanlarında önde gelen konuları ve yapılar arasındaki ilişkileri belirlemek için kullanılmasının (Lis ve Tomanek, 2020) yanı sıra, teorik eğilimlerin ve yeni konuların yükselişine atıfta bulunur (Gorzen'-Mitka ve diğerleri, 2020). Anahtar kelimelerin ortak varlık analizi sonrasında, veri görselleştirmenin ağ araştırmalarında önemli bir rol oynaması sebebiyle (Kasavan ve diğerleri, 2021), VOSviewer aracılığıyla ortak anahtar sözcükler arasındaki bağlantı ve sıklığı gösteren ağ haritaları oluşturulmuş ve kümeler belirlenmiştir.

Algılanan fazla niteliklilik konusunda en etkili yazarları belirlemek için, bibliyometrik analiz yöntemlerinden ortak atıf analizi yapılmıştır. Ortak atıf analizi, iki makalenin, derginin veya yazarın birlikte alıntılanma sıklığı olarak tanımlanmaktadır (Block ve diğerleri, 2020). Bibliyometrik çalışmalarda en sık kullanılan tekniklerden biri olan yazar düzeyinde ortak atıf analizi; veri yorumlamayı kolaylaştırmak için yazarlar arasındaki belirgin olmayan bağlantıları, ortak atıf kümeleri biçiminde görsel çıktılara dönüştürebilmektedir (Chandra, 2018). Sonuç olarak, yazar düzeyinde ortak atıf analizi, iki yazarın içerik benzerliklerinin bir karşılaştırmasını sağlayıp, yazarlar arasındaki ilişkilerin yaygınlığına dair bir fikir verir (Kraus ve diğerleri, 2012). Bu çalışmada WoS veri tabanından alınan 56 makaleden oluşan bir örnekleme, yazarlar arasındaki bağlantı sayısını ve ağları belirlemek için yazar düzeyinde ortak atıf analizi kullanılmıştır.

Hem anahtar kelimelerin ortak varlık analizi hem de ortak atıf analizi, bibliyometrik çalışmalarda sıklıkla kullanılan VOSviewer 1.6.16 yazılımı (Van Eck ve Waltman, 2009) ile yapılmıştır. VOSviewer programı, bibliyografik verilere dayalı bir harita oluşturmamıza olanak sağlar. VOSviewer yazılımı ile ortak alıntı ve ortak anahtar kelime analizi yapıldıktan sonra, kümeler ortaya çıkmıştır.

2. Bulgular

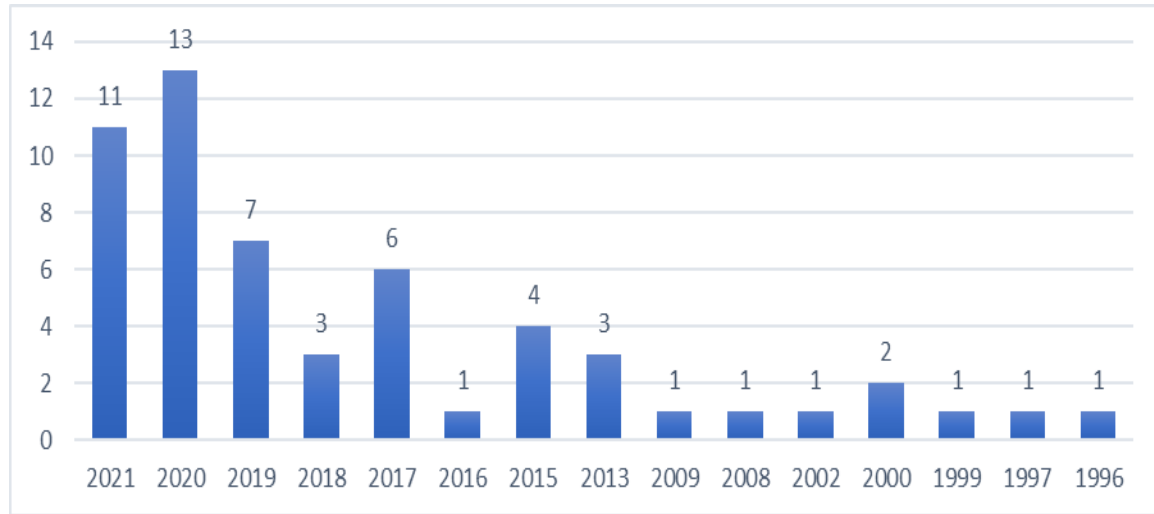
2.1. Algılanan Fazla Niteliklilik Konusuna Yönelik Betimsel Bulgular

Bu bölüm, algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırmalara genel bir bakış sunmaktadır. Araştırmaların yıllar içindeki değişimi, konu ile ilgili en önemli dergiler, en üretken yazarlar, en çok atıf alan makaleler ile makalelerin coğrafi dağılımı, şekil ve tablolar ile gösterilmektedir.

2.1.1. Makale Sayısına Göre Alanın Evrimi

Şekil 1, algılanan fazla niteliklilik ile ilgili yayınların ilk yayın tarihinden itibaren günümüze kadar nasıl bir gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Başlığında algılanan fazla niteliklilik sözcüklerinin yer aldığı ilk makalenin 1996 yılında yayımlandığı belirlenmiştir. 2000 yılına kadar konu ile ilgili yayın yapılan yıllarda araştırmaların sayısı 1'dir.

Şekil 1: Algılanan Fazla Niteliklilik Yayınlarının Yıllar İçindeki Gelişimi

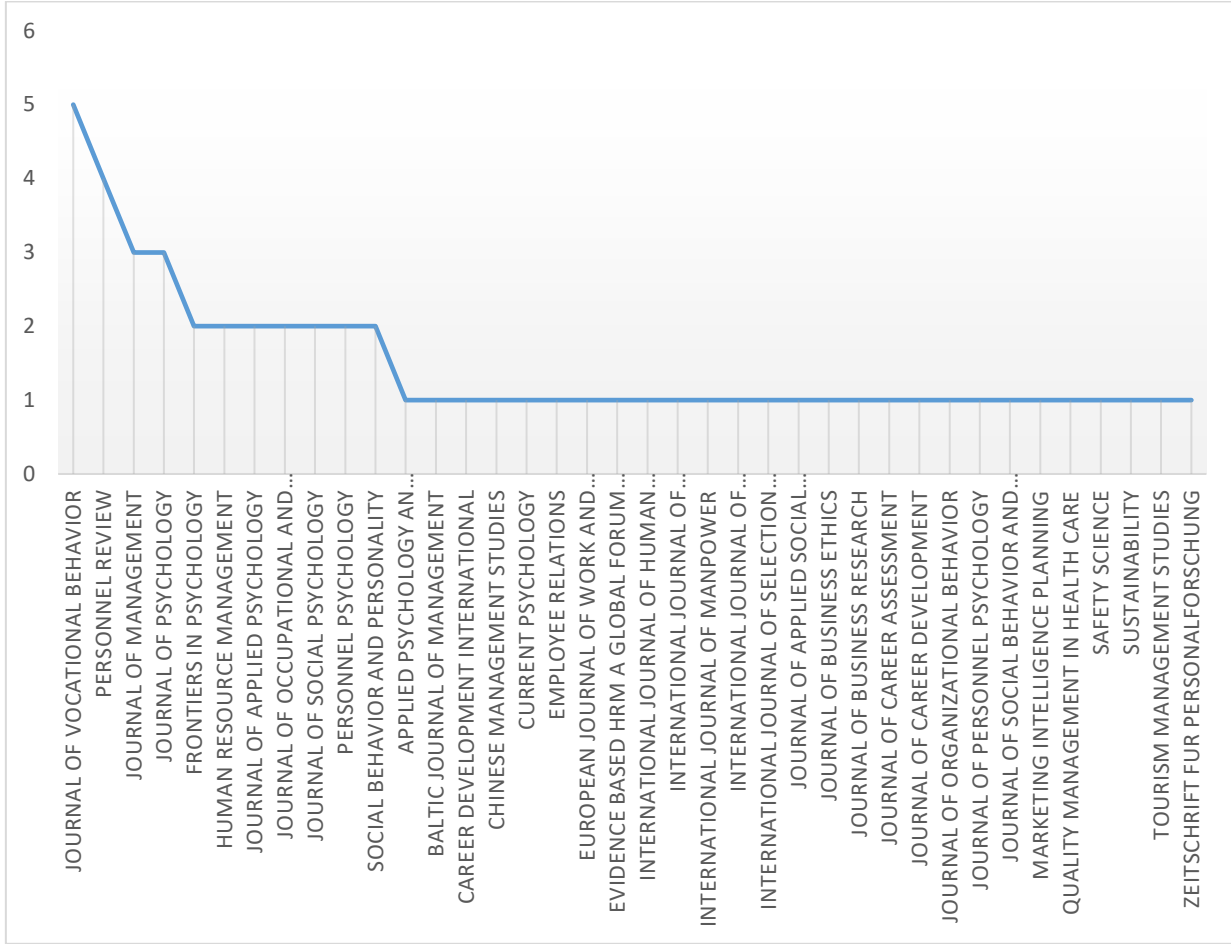
Not: Şekil, 56 makaleyi içeren örnekleme dayanmaktadır.

2000 yılındaki çalışma sayısı 2 iken; 2000 yılından 2013 yılına kadar yayınların toplam sayısının 3 olduğu tespit edilmiştir. 2013 yılından sonra dikkat çeken bir artış gözlemlense de, en fazla yayının yapıldığı süreç, 2020 ve 2021 yıllarını kapsamaktadır. 2017 yılından önce çok az sayıda araştırma yapılmıştır. Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırmalar 2019 yılından sonra ciddi bir ivme kazanmıştır. Makalelerin yaklaşık %55'i, 2019-2021 döneminde yayımlanmıştır. Araştırmacıların 2019 yılından itibaren 31 makale ile literatüre katkıda bulunarak, algılanan fazla niteliklilik konusunun önemine dikkat çektikleri görülmüştür.

2.1.2. Alandaki Önemli Dergiler

Nihai örnekleme oluşturan 56 makale, toplam 38 dergide yayımlanmıştır. Şekil 2, algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırmaların yayımlandığı 38 dergiyi göstermektedir. *Journal of Vocational Behavior*, 5 makale ile en üretken dergi olurken; onu sırasıyla *Personnel Review*, *Journal of Management* ve *Journal of Psychology* takip etmektedir. Şekilde yer alan *Frontiers in Psychology* ve *Social Behavior and Personality* arasındaki dergilerde 2'şer makale yayımlanmıştır. Diğer dergilerde ise 1'er makalenin yayımlandığı görülmektedir.

Şekil 2: Makale Sayısına Göre Alandaki Dergiler

Tablo 2, örnekleme oluşturan makaleler içerisinde makale sayısı ve 2020 yılı etki faktörüne göre alandaki en üretken 15 dergiyi göstermektedir. 15 dergi makale sayısına ve etki faktörüne göre sıralanmıştır. Bir derginin niteliğini gösteren faktörlerden biri de derginin etki faktörüdür. 2020 etki faktörüne göre, *Journal of Management*, ilk 15 dergi arasında ilk sırada (11.79) yer alırken; bu sırayı *Journal of Organizational Behavior* (8.174), *Journal of Business Research* (7.55), *Journal of Applied Psychology* (7.429), *Personnel Psychology* (7.073) izlemektedir. *Journal of Applied Psychology*, 207 atıf ile en çok atıf alan makalelerin yayımlandığı dergidir. 168 atıf ile *Journal of Psychology* ve 127 atıf ile *Journal of Vocational Behavior*, sırasıyla en yüksek atıf alan dergilerdir.

Tablo 2: Alandaki En Etkili 15 Dergi

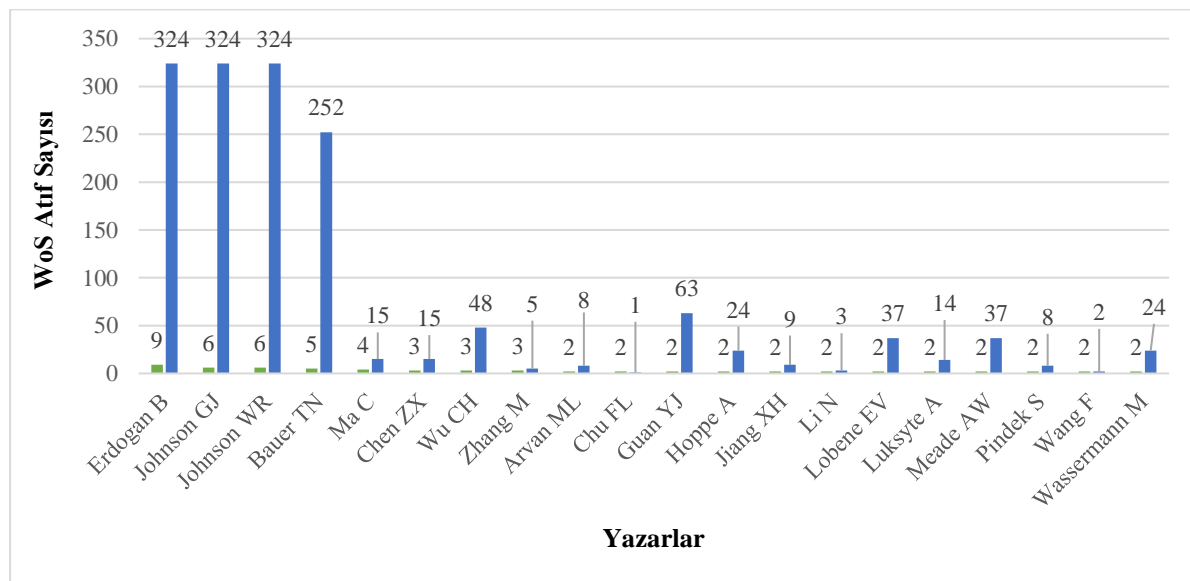
Dergi	Makale Sayısı	Etki Faktörü	WoS Atf Sayısı
Journal of Vocational Behavior	5	6.065	127
Personnel Review	4	3.434	17
Journal of Management	3	11.79	62
Journal of Psychology	3	2.92	168
Journal of Applied Psychology	2	7.429	207
Personnel Psychology	2	7.073	19
Human Resource Management	2	5.078	16
Journal of Occupational and Organizational Psychology	2	4.561	76
Frontiers in Psychology	2	2.988	2
Journal of Social Psychology	2	2.712	96
Social Behavior and Personality	2	0.976	9
Journal of Organizational Behavior	1	8.174	45
Journal of Business Research	1	7.55	6
Journal of Business Ethics	1	6.43	22
International Journal of Human Resource Management	1	5.546	70

Not: Atf sayıları 8 Kasım 2021 tarihinde Web of Science veri tabanından alınmıştır. Derginin 2020 etki faktörü Clarivate Analytics yoluyla elde edilmiştir.

2.1.3. Alandaki Önemli Yazarlar

Şekil 3, 2 ve daha fazla makale ile alana katkı sağlayan en üretken yazarları göstermektedir. Toplam 139 yazar, 56 makale ile alana katkıda bulunmuştur. Erdogan, WoS'a göre toplam 324 atf alan 9 makale ile algılanan fazla niteliklilik alanında en göze çarpan yazardır. Erdogan'ın en çok atf alan makalesi "Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of empowerment" başlıklı çalışmasıdır. Bu makale, 2009 yılında *Journal of Applied Psychology* tarafından yayımlanmıştır. Johnson GJ ve Johnson WR, 6 makale ve 324'er atf ile alandaki en üretken ikinci yazardır. Yazarların 6 makalesi 4 farklı dergide yayımlanmıştır. İki yazarında ortak çalışması olan ve en çok atf alan (98 atf) "Perceived overqualification and dimensions of job satisfaction: A longitudinal analysis" başlıklı makale, 2000 yılında *Journal of Psychology*'de yayımlanmıştır.

Şekil 3: Alandaki En Üretken Yazarlar

Not: Atf sayıları 8 Kasım 2021'de WoS veri tabanından elde edilmiştir. 2 ve üzeri yayını olan yazarlar dahil edilmiştir. N=20.

Üçüncü en üretken yazar Bauer'dir. Yazar, toplam 5 makale yayınlamış ve 252 atıf almıştır. Yazarın en çok atıfa sahip makalesi Erdogan ile birlikte 2009 yılında yazdığı "Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of empowerment" isimli makaledir. Yazarın ikinci en çok atıf alan "There are lots of big fish in this pond: The role of peer overqualification on task significance, perceived fit, and performance for overqualified employees" başlıklı makalesi ise 2015 yılında *Journal of Applied Psychology*'de yayımlanmış ve 54 atıf almıştır. 4 makale ile bilgi birikimine katkıda bulunan Ma, toplam 15 atıfa sahiptir. Yazarın 4 makalesi arasında en çok atıf alan çalışması olan "Effects of perceived overqualification on career distress and career planning: Mediating role of career identity and moderating role of leader humility", 2020 yılında *Human Resource Management*'da yayımlanmıştır.

2 makaleye sahip olan 12 yazar arasında en çok atıf alan yazarın Guan olduğu belirlenmiştir. Guan tarafından yazılan 2 makale toplam 63 atıf almış olmakla birlikte 3 ve 4 makalesi olan yazarlardan daha fazla atıfa sahiptir. Ortak yazarlardan birisi olan yazarın "A relational model of perceived overqualification: The moderating role of interpersonal influence on social acceptance" başlıklı makalesi 34 atıf almış ve *Journal of Management*'da yayımlanmıştır.

2.1.4. Alandaki Önemli Makaleler

Tablo 3, Web of Science ve Google Akademik atıfları açısından en etkili makaleleri göstermektedir. Sıralama WoS atıflarına göre yapılmıştır. Atıf, yayınlanmış bir ifadenin önem seviyesinin kabulü anlamına gelmekle birlikte atıf analizi, atıfların araştırmacılar ve kurumlar arasındaki bilimsel etkileşiminin bir göstergesi olduğu teorisine dayanmaktadır (Gundolf ve Filser, 2013). Daha önceki yıllarda yayımlanan makalelerin alıntılanma ihtimalinin yüksek olması beklenmektedir. Ancak 2000 yılından önceki süreçte algılanan fazla niteliklilik ile ilgili yayımlanan çalışmalar olmasına rağmen 2000 yılından sonra en çok atıf alan makale, toplam 557 atıf ile Erdogan ve Bauer (2009) tarafından yazılmış ve *Journal of Applied Psychology*'de yayımlanmıştır.

Erdogan ve Bauer (2009), Türkiye'de çalışan satış temsilcileri arasında personel güçlendirmenin, algılanan fazla nitelikliliğin iş tatmini, işte kalma niyeti ve gönüllü işten ayrılma üzerindeki olumsuz etkilerini iyileştirerek ılımlaştırıcı bir rolü olduğunu ileri sürmüştür. Bu çalışma, algılanan fazla nitelikliliğin olumsuz iş çıktılarına neden olabileceği üzerine birikmiş bilgi birikimine bağlamsal faktörler sayesinde fazla niteliklilik algısının azaltılabileceği hipotezi ile katkıda bulunmuştur.

Tablo 3: *Alandaki En Etkili İlk 10 Makale*

	Makale Başlığı	WoS Atıf Sayısı	Google Akademik Atıf Sayısı	Toplam Atıf Sayısı
1	Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of empowerment (Edogan ve Bauer, 2009).	153	404	557
2	Perceived overqualification and dimensions of job satisfaction: A longitudinal analysis (Johnson ve Johnson, 2000).	98	419	517
3	Perceived overqualification and withdrawal behaviours: Examining the roles of job attitudes and work values (Maynard ve Parfyonova, 2013).	72	205	277
4	Too smart for their own good? A study of perceived cognitive overqualification in the workforce (Fine ve Nevo, 2008).	70	236	306
5	Perceived overqualification and psychological well-being (Johnson ve Johnson, 1996).	69	200	269
6	An evaluation of a perceived overqualification scale across work settings (Johnson vd., 2002).	61	219	280
7	Who thinks they're a big fish in a small pond and why does it matter? A meta-analysis of perceived overqualification (Harari vd., 2017).	56	107	163
8	There are lots of big fish in this pond: The role of peer overqualification on task significance, perceived fit, and performance for overqualified employees (Hu vd., 2015).	54	117	171
9	You think you are big fish in a small pond? Perceived overqualification, goal orientations, and proactivity at work (Zhang vd., 2016).	45	108	153
10	Perceived overqualification, emotional support, and health (Johnson ve Johnson, 1997).	35	92	127

Not: Atıf Sayıları 8 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.

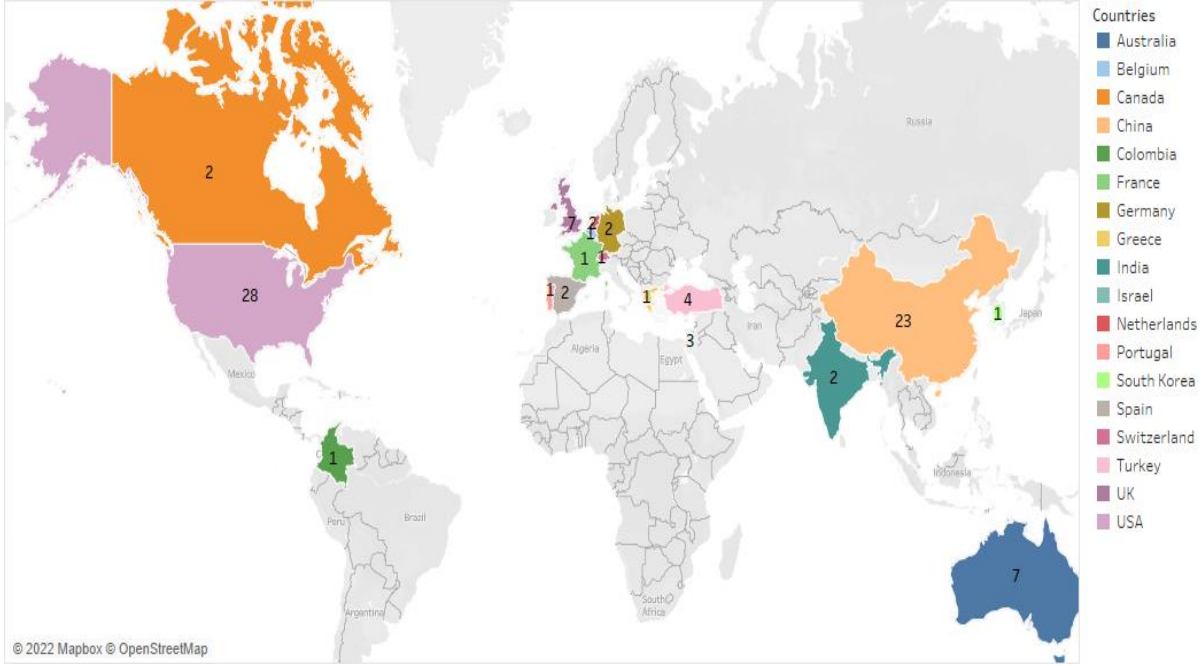
Johnson ve Johnson (2000) tarafından *The Journal of Psychology*'de yayımlanan çalışma, toplam 517 atıf ile, en çok alıntılanan ikinci makaledir. Boylamsal bir çalışma yürüten yazarlar, algılanan fazla nitelikliliğin iş tatmini üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu bulmuştur. Fine ve Nevo (2008) tarafından yazılan ve *International Journal of Human Resource Management*'da yayımlanan makale, toplam 306 atıf ile üçüncü en çok atıf alan makaledir. Bu çalışmada Fine ve Nevo (2008), bilişsel fazla niteliklilik kavramını incelemiştir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, bilişsel fazla niteliklilik iş tatminsizliği ile ilişkilidir. Tablo 3'te Harari ve diğerleri (2017) tarafından yapılan ve henüz yeni sayılabilecek meta analiz çalışmasının daha önceki yıllarda yayımlanan makalelere kıyasla, WoS atıf sayısının (56) gittikçe artan bir paya sahip olması dikkat çekicidir. Bu makale *Journal of Vocational Behavior*'da yayımlanmıştır. Harari ve diğerleri (2017), 25 yıllık araştırmaların meta analizi sonucunda, algılanan fazla nitelikliliğin iş tutumlarıyla ilişkili olduğunu bulmuştur.

2000 yılından önceki süreçte en etkili on makale arasında iki makale yer almaktadır. Johnson ve Johnson (1996) tarafından yazılan ve toplam atıf sayısı 269 olan makale, *The Journal of Social Psychology*'de yayımlanmıştır. Johnson ve Johnson (1996), algılanan fazla niteliklilik arttıkça psikolojik sıkıntının da arttığını bulmuştur. Johnson ve Johnson tarafından 1997 yılında *Journal of Applied Social Psychology*'de yayımlanan makale toplam 127 atıf almıştır. Johnson ve Johnson (1997), algılanan fazla nitelikliliğin sağlık üzerindeki etkisinde duygusal desteğin düzenleyici rolünü incelemiştir. Yazarlar, algılanan fazla nitelikliliğin algılanan uyumsuzluk boyutunun sağlık üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğunu bulmuştur. Dahası düşük duygusal destek algılayan bireylerde fazla nitelikliliğin sağlık üzerindeki olumsuz etkisi daha fazladır.

2.1.5. Ülkelere Göre Alan Araştırması

Şekil 4, araştırmanın yapıldığı ülkelere göre yayın sayılarını göstermektedir. Algılanan fazla niteliklilik ile ilgili en üretken ülke, 28 makale ile ABD'dir. Bunu sırasıyla Çin (23 makale), Avustralya (7) ve İngiltere (7) takip etmektedir. Türkiye kaynaklı yayınların sayısı ise 4'tür. İsrail kaynaklı 3, Kanada, Almanya, Hindistan, Hollanda ve İspanya kaynaklı ise 2'ser makale yayımlanmıştır. Şekil 4'te görüldüğü gibi diğer ülkelerde ise 1'er makale yayımlanmıştır.

Şekil 4: Algılanan Fazla Niteliklilik Yayınlarının Ülkelere Göre Dağılımı

ABD kaynaklı 28 makalede genel olarak, fazla nitelikliliğin ölçümü, boyutları, öncülleri, iş tutum ve davranışlarına etkisi (iş tatmini, üretkenlik karşıtı iş davranışları, rol ötesi davranışlar, performans, adaptif davranışlar, güçlendirme, işten ayrılma niyeti), iş özerkliği, kişisel iyi oluş ve sağlık, olumlu ve olumsuz duygulanım ve kişilerarası ilişkiler ile bağlantılarına odaklanılmıştır. Dahası bu yayınlarda algılanan fazla nitelikliliğin etkilerini belirlemeye yönelik olarak, olası mekanizmalara sıklıkla yer verilmiştir. Çin kaynaklı 23 makalede, araştırmacılar genel olarak takım üyelerinin fazla nitelikliliği, algılanan fazla niteliklilik ile algılanan gelişim fırsatları, dönüşümcü liderlik, görev performansı, yaratıcı performans, örgütsel öğrenme, psikolojik dayanıklılık, işe yabancılaşma, iş becerikliliği, sanal kaytarma, bilgi gizleme, bilgi paylaşımı, proaktiflik, işten ayrılma niyeti, lider üye etkileşimi, duygusal tükenmişlik, kariyer uyumu, kişilerarası davranışlar ve kariyer planlama arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır.

Türkiye kaynaklı yürütülen 4 çalışma mevcuttur. Bu makaleler arasında yer alan çalışmalardan biri Sesen ve Ertan (2020) tarafından yazılmıştır. Sesen ve Ertan (2020), Kuzey Kıbrıs'tan 320 beyaz yakalı çalışan arasında algılanan fazla niteliklilik ve iş becerikliliği arasındaki ilişkide pozitif psikolojik sermayenin rolünü incelemiştir. Sonuçlar, algılanan fazla niteliklilik ve iş becerikliliği arasındaki olumsuz ilişkinin, pozitif psikolojik sermayenin yüksek olması halinde azaldığını göstermiştir. Onat ve Eren (2020) tarafından yazılan bir makalede, Türkiye'de 4 ve 5 yıldızlı otellerde çalışan 138 şef arasında, algılanan fazla nitelikliliğin çalışan performansına etkisi incelenmiştir. Yazarlar, algılanan fazla nitelikliliğin çalışan performansını olumsuz yönde etkilediğini bulmuştur.

Türkiye kaynaklı bir diğer çalışma Gkorezis, Erdogan, Xanthopoulou ve Bellou (2019) tarafından yayımlanmıştır. Hem bu yazarlar hem de Hu ve diğerleri (2015) tarafından yazılan makalenin

Türkiye kaynaklı görünmesinin ana sebebi, ortak yazarlardan birisinin hem ABD hem de Türkiye’de bir üniversitede öğretim üyesi yapıyor olmasıdır. Gkorezis ve diğerleri (2019), şans oyunları endüstrisindeki 118 çalışanın oluşturduğu bir örneklem ile yürüttükleri araştırmada, algılanan fazla nitelikliliğin, algılanan kariyer performansını ve yaşam tatminini olumsuz yönde etkilediğini, dahası yalnızca örgütsel prestij düşük olduğunda yaşam tatmini aracılığıyla sosyal bağların tatmini ile olumsuz bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur. Türkiye kaynaklı son çalışma, Hu ve diğerleri (2015) tarafından yazılmıştır. Hu ve diğerleri (2015), 72 grupta 351 çalışan ve onların yöneticilerinden toplanan veriler neticesinde, fazla nitelikli hisseden çalışanların ortalama fazla niteliklilik düzeyi yüksek olan emsalleri ile çalışırken kişi-grup uyumu ve görev önemini daha fazla algıladıklarını ve dahası hem de rol ötesi performans sergileme düzeylerinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

2.2. Bibliyometrik Analiz Bulguları

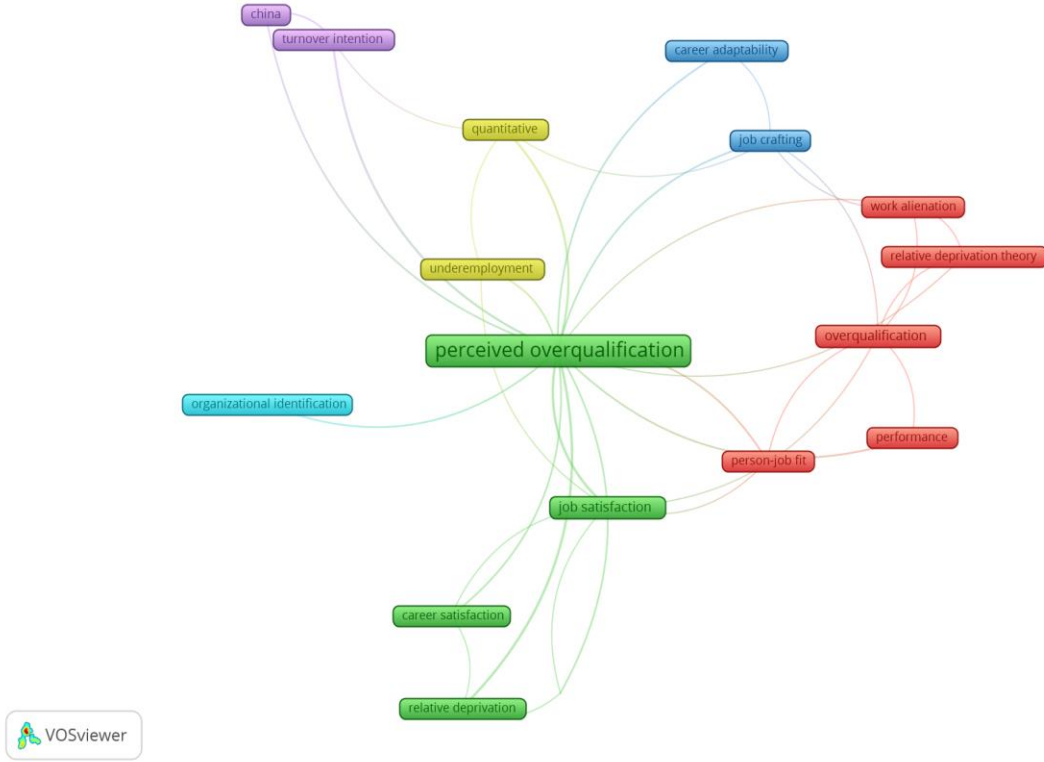
Bu bölümde, bibliyometrik analiz sonuçları sunulmaktadır. Kümeleri belirleyebilmek amacıyla kullanılan yöntemler, alandaki yazarlar tarafından anahtar kelimelerin birlikte kullanımının bir analizini ve yazar düzeyinde ortak atıf analizini içermektedir. Aşağıdaki bulgular, WoS Core Collection veri tabanından alınan 56 makalenin bilgisine dayanmaktadır.

2.2.1. Ortak Anahtar Kelime Analizi

Vosviewer aracılığıyla oluşturulan ağ haritası ile araştırmanın örneklemini oluşturan 56 makalede en sık kullanılan anahtar kelimeler tespit edilmiştir. Bir anahtar kelimenin bibliyometrik analize dahil edilebilmesi için yazarlar tarafından minimum eşik 2 olarak belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle bir anahtar kelimenin analizde yer alabilmesi için en az 2 defa belirtilmesi gerekmektedir. Eşik değerin bu şekilde belirlenmesinin sebebi, daha net bir görselleştirme sunmaktır. Toplamda 144 anahtar kelime tespit edilmiştir. Ancak belirtilen minimum eşik değeri karşılayan 17 anahtar kelime bulunmuştur.

En sık kullanılan anahtar kelimelerin oluşturduğu harita, 6 kümeyi (yeşil, kırmızı, mavi, sarı, mor, turkuaz renkler) kapsamaktadır. Şekil 5’in temsil ettiği haritada, anahtar sözcüklerin her birini temsil eden düğümlerin boyutu ve bu kutucukların içeriğini oluşturan kelimenin yazı boyutu, kelimelerin kullanılma sıklığına karşılık gelmektedir. Haritada ögeler arasındaki mesafe, kelimelerin birlikte bulunma veya kullanılma ağındaki ilişkileri göstermektedir. Toplam bağlantı gücü ise, haritadaki nesnelere arasındaki bağlantıya işaret etmektedir.

Şekil 5: Ortak Anahtar Kelime Analizi

Şekil 5, yazarlar tarafından ortak olarak en sık kullanılan anahtar kelimeleri göstermektedir. En yaygın kullanılan anahtar kelimeler 36 tekrar ile “perceived overqualification” (Toplam bağlantı gücü= 34) ve 5 tekrar ile “overqualification” (TBG= 6) kelimeleridir. Algılanan fazla niteliklilik ve fazla niteliklilik kelimelerinden sonra en yaygın kullanılan anahtar kelime 5 tekrarla ile iş tatmini (TBG= 9), ardından 4 tekrar ile görelî yoksunluk’tur (TBG= 6).

Yazarlar tarafından yaygın olarak kullanılan diğê anahtar kelimeler 3 tekrar ile iş becerikliliği (TBG= 6), performans (TBG= 3), kişi-iş uyumu (TBG= 4), nicel (TBG= 6), işten ayrılma niyeti kelimeleridir (TBG= 6). Kariyer uyumluluğu (TBG= 3), kariyer tatmini (TBG= 4), Çin (TBG= 4), iş performansı (TBG= 4), örgütsel kimlik (TBG= 2), görelî yoksunluk teorisi (TBG= 3), eksik istihdam (TBG= 4) ve işe yabancılaşma kelimeleri (TBG= 4) ise anahtar sözcüklerde 2’şer defa tekrarlanmıştır.

Tablo 4: Ortak Anahtar Kelime Analizine Göre Kümeler

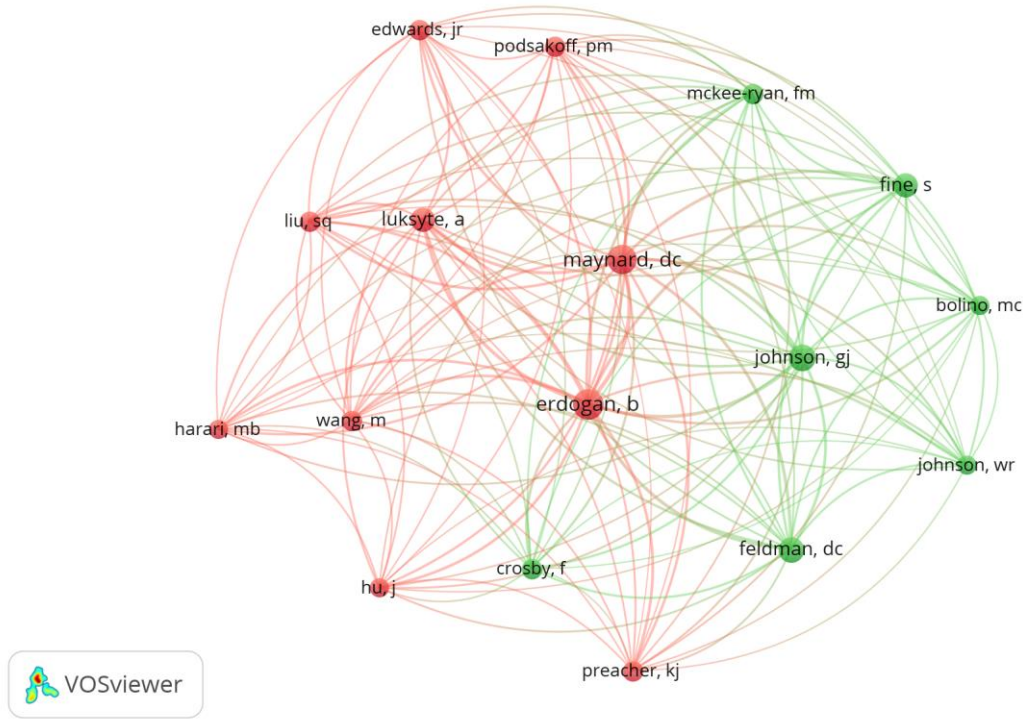
Küme 1			Küme 2		
Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG	Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG
Overqualification	5	6	Perceived overqualification	36	34
Performance	3	3	Job satisfaction	5	9
Person-Job fit	3	4	Relative deprivation	4	6
Relative deprivation theory	2	3	Career satisfaction	2	4
Work alienation	2	4	Job performance	2	4
Küme 3			Küme 4		
Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG	Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG
Job crafting	3	6	Quantitative	3	6
Career adaptability	2	3	Underemployment	2	4
Küme 5			Küme 6		
Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG	Anahtar Kelimeler	Ortak Kullanım Sıklığı	TBG
China	2	4	Organizational identification	2	2
Turnover intention	3	6			

Ortak anahtar kelime analizi ile birlikte kümeler belirlenmiştir. Tablo 4, her kümedeki sonuçları ve anahtar kelimelerin birlikte bulunma sıklığını göstermektedir. Toplam 17 kelime, 6 tematik küme oluşturmuştur. Yeşil küme (Küme 2) en fazla kullanılan ortak anahtar kelimeyi göstermektedir. Bu kümede, algılanan fazla niteliklilik, iş tatmini, görelî yoksunluk, kariyer tatmini ve iş performansı yer almaktadır. Bu küme aynı zamanda bağlantı gücü en yüksek olan grubu temsil eder. Bunu kırmızı renkli küme (Küme 1) takip etmektedir. Bu tematik kümede ise, fazla niteliklilik, performans, kişi-iş uyumu, görelî yoksunluk teorisi ve işe yabancılaşmayı içeren anahtar kelimeler birlikte kullanıma sıklığına sahiptir. Küme 3, iş becerikliliği ve kariyer uyumluluğu anahtar kelimelerini kapsamaktadır. Küme 4, nicel ve eksik istihdam kelimelerinin ortak kullanım sıklığını göstermektedir. Çin ve işten ayrılma anahtar kelimeleri ise Küme 5'i oluşturmaktadır. Turkuaz kümede (Küme 6) ise örgütsel kimlik tek başına yer almakta ve sadece yeşil küme ile bağlantısı bulunmaktadır.

2.2.2. Ortak Atıf Analizi (Yazar Düzeyinde)

Ortak atıf analizi sonucunda, yayınlarda atıf yapılan 1684 yazar tespit edilmiştir. Eşik değer 20 olarak belirlenmiştir. Böylelikle analize dahil edilebilmesi için bir yazarın en az 20 atıf alması gerekmektedir. 20 atıf eşiği kullanılmasının amacı, veri görselleştirmedeki dağınıklığı azaltarak daha az karmaşık görseller sağlamaktır. Toplamda 17 yazar bu değeri karşılamıştır. Yazar düzeyinde gerçekleştirilen ortak atıf analizi, yazarların ilişkilerine bağlı olarak ortak atıfları hesaplamaktadır. Böylelikle, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının entelektüel yapısı hakkında zengin iç görüler sağlanması daha da kolaylaşacaktır.

Şekil 6: Yazara Göre Ortak Atıf Analizi

Şekil 6, yazarların algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının entelektüel yapısı üzerindeki etkisini göstermektedir. Düğümlerin boyutu, yazarların ortak alıntı sıklığını; çizgilerin kalınlığı ise ortak bağlantı ağlarının gücünü temsil etmektedir. Daha büyük düğümler, daha yüksek atıfı yansıtmaktadır. Bibliyometrik analizlerde en sık kullanılan yöntemlerden biri olan ortak atıf analizi, zamana bağlı olarak paradigma değişimlerinin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır (Biancone vd., 2020). Şekil 6'da yer alan verilere göre kırmızı ve yeşil olmak üzere 2 küme belirlenmiştir. Birlikte atıf alan yazarlar aynı kümeyi oluşturmaktadır.

Tablo 5: Yazar Düzeyinde Ortak Atıf Analizine Dayalı Kümeler

Küme 1			Küme 2		
Yazar	Atıf	TBG	Yazar	Atıf	TBG
Erdogan, B.	108	1386	Johnson, G.J.	64	794
Maynard, D.C.	90	1188	Feldman, D.C.	54	676
Luksyte, A.	45	664	Fine, S.	43	574
Liu, S.Q.	28	425	Mckee-Ryan, F.M.	28	434
Wang, M.	25	374	Crosby, F.	23	319
Podsakoff, P.M.	24	366	Bolino, M.C.	21	296
Preacher, K.J.	24	345	Johnson, W.R.	20	277
Edwards, J.R.	23	343			
Hu, J.	22	331			
Harari, M.B.	22	318			

Ağ haritasının merkezine yakın daire, atıf ağında en etkili konumu, daha dışta kalan daireler ise daha az etkili bir konumu temsil etmektedir. Analizin merkezindeki kırmızı kümede yer alan Erdogan, B., algılanan fazla niteliklilik konusundaki makaleleri ile en çok atıfı alan yazardır. Bu yazarı aynı kümede yer alan Maynard, D.C. takip etmektedir. İki yazarında haritanın nispeten ortasında yer aldığı ve yeşil kümede yer alan yazarlar ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Tablo 5'de yer alan bulgulara göre, Erdogan ve Maynard isimli yazarlardan sonra, yeşil kümede yer alan Johnson, G.J., Feldman, D.C., kırmızı kümedeki Luksyte, A. ve yeşil kümedeki Fine, S., algılanan fazla niteliklilik konusunda en çok alıntı yapılan yazarlardır.

Küme 1 (Kırmızı küme), 10 yazarı içermektedir. Bu yazarlar tarafından yürütülen çalışmalar genellikle algılanan fazla nitelikliliğin iş tutum ve davranışlarına etkisini incelemiştir. 7 yazarın yer aldığı Küme 2’de (yeşil küme) büyük ölçüde, algılanan fazla nitelikliliğin psikolojik iyi oluş, duygusal destek, sağlık, iş tatmini, olumlu ve olumsuz duygulanım üzerindeki etkisine, ölçek geliştirme, bilişsel fazla niteliklilik, eksik istihdam kavramı, eksik istihdamın öncülleri ve sonuçları ile ilgili yoksunluk teorisine dikkat çeken araştırmaların yazarları yer almaktadır.

3. Sonuç ve Tartışma

Son on yılda hem akademisyenler hem de insan kaynakları yöneticileri, işgücünden maksimum düzeyde verim alabilmek için fazla niteliklilik sorununun sebeplerini ve olası çıktılarını araştırmaya yöneldiler. Bu çalışma, Web of Science’da taranan algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının bibliyometrik bir analizini sağlar. Bu çalışmanın bulguları, akademisyenlerin ve politika düzenleyicilerin, dünya çapında fazla niteliklilik sorunu ile ilgili araştırmalardaki eğilimleri tanımlarına ve bilgi birikimini ilerletmelerine yardımcı olabilir. Sonuçlar, algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırma sayısının 1996 yılından başlamak üzere, 2013 yılından itibaren keskin bir şekilde arttığını, 2020 ve 2021 yıllarında zirveye ulaştığını göstermektedir. Algılanan fazla niteliklilik konusu, gerek akademisyenler gerekse uygulayıcılar tarafından artan düzeyde ilgi görmeye başlamıştır. Toplam 38 dergide 56 makale yayımlanmıştır. *Journal of Vocational Behavior* ve *Personnel Review*, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarını yayımlayan en etkili dergilerdir. İlgili konu hakkında çalışma yapan en üretken yazar, Erdogan B. olmuştur. Erdogan ve Bauer (2009) tarafından yayımlanan ve toplam 557 atıf alan “Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of empowerment” başlıklı makale, alandaki en etkili makaledir. Küresel ölçekte ABD, yayın çıktısı açısından ilk sırada yer alırken, onu Çin izlemektedir. Yüksek işsizlik ve fazla niteliklilik verilerine rağmen Türkiye kaynaklı araştırma sayısının nispeten az olduğu tespit edilmiştir. Nitekim OECD nitelik uyumsuzluğu göstergelerine göre, Türkiye, OECD’ye üye ülkeler arasında fazla niteliklilik sıralamasında 3. sırada yer almaktadır (Quintini, 2011). Bu çalışma, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler bağlamında algılanan fazla niteliklilik ile ilgili araştırmaların sınırlı düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Betimsel analizlerin yanı sıra, anahtar kelimelerin birlikte kullanım sıklığını ve ortak atıf sıklığına göre yazarlar arasındaki etkileşimi görselleştirmek için ağ haritalama yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz yoluyla bu çalışma, gelecek için umut verici olmasına rağmen hâlâ sınırlı düzeyde bir araştırma alanının entelektüel yapısı hakkında ve yeni araştırma yolları çizilebilir için önemli bilgiler sunmaktadır. Araştırma konuları açısından bibliyometrik analiz sonuçları, algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının sırasıyla algılanan fazla niteliklilik, fazla niteliklilik, iş tatmini, görelî yoksunluk, performans, kişi-iş uyumu, iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti konularına odaklandığını göstermektedir. Yazar anahtar sözcüklerini baz alan analize göre bu kelimeler, mevcut araştırma yönünü yansıtan en yaygın kullanılan anahtar kelimelerdir. Böylelikle son zamanlarda vurgulanan en önemli konulara ve eğilimlere değinilmiştir. Anahtar sözcük analizi, ana odak noktasının genellikle algılanan fazla nitelikliliğin iş ve örgüt ile ilgili çıktılara etkisi olduğuna işaret etmektedir. Oysaki fazla niteliklilik algısı yalnızca iş yeri ölçeğinde ele alınmaması gereken önemli bir sorun olup, kişinin psikolojik sağlığını da önemli ölçüde etkilemektedir. Konu ile ilgili gelecekte yapılacak araştırmalarda fazla niteliklilik algısının öznel iyi oluş, yaşam tatmini ve iş-aile çatışması gibi birey merkezli çıktılara etkisinin incelenmesi, konu ile ilgili bilgi birikimine önemli bir yön verecektir. Yazarların algılanan fazla niteliklilik araştırmalarının entelektüel yapısı üzerindeki etkisini değerlendiren ortak atıf analizine gelince, sonuçlara göre en çok alıntılanan yazarlar Erdogan B. ve Maynard D.C. olmuştur. Bu yazarlar tarafından yapılan yayınlarda genellikle algılanan fazla nitelikliliğin olumsuz iş tutum ve davranışlarına etkisi incelenmiştir.

Şu ana kadar incelenen çalışmalarda, düzenleyici ve aracı değişkenlerin sınırlı bir şekilde kullanıldığı görülmüştür. Fazla nitelikliliğin bireysel ve iş ile ilgili çıktılara etkisini daha iyi anlayabilmek için, gelecekteki araştırmalarda birden fazla değişken içeren bağlamsal faktörleri birleştiren ampirik yöntemlerin kullanılması önemlidir. Dahası, örnekleme oluşturan çalışmaların çok büyük bir kısmının fazla niteliklilik olgusunu nicel yöntemler ile ele aldığı bulgusundan hareketle, bu olguyu daha derinlemesine inceleyebilmek için nitel araştırmaların yürütülmesi, ilgili bilgi birikimine katkıda bulunacaktır. Dünya genelinde yaşanan ekonomik gerileme, küresel işgücü piyasasında önemli etkiler yaratarak hem işsizlik hem de fazla nitelikli çalışan oranını artırmıştır. Bu durum bir yandan, talep edilenden daha fazla niteliğe sahip olan adayların niteliğinden daha düşük bir işte çalışmayı kabul etmesine, diğer yandan ise, işverenler tarafından bu adayların fazla nitelikli olduğu gerekçesiyle elenmesine sebep olmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan bazı araştırmalar ile fazla nitelikliliğin yalnızca olumsuz çıktılara neden olmadığı, hem çalışanlar hem de işverenler için faydalı sonuçları olabileceği varsayımına yönelik ilgi artmıştır. Nitekim Erdogan vd. (2011), ek fırsat ve ödüller ile daha üst pozisyonlar hazırlamaya dönük eğitim ve geliştirme uygulamalarının geliştirilmesi halinde fazla nitelikli adayların organizasyonlar için bir rekabet avantajı sağlayacağını ileri sürmüştür. Dolayısıyla bundan sonraki araştırmalarda fazla niteliklilik algısının olumsuz sonuçlarını yumuşatma potansiyeline sahip örgütsel öğrenme, örgütsel destek, güçlendirme, otonomi, lider-üye etkileşimi, tersine mentorluk, işyeri maneviyatı ve etik değerler gibi faktörlerin etkisi incelenebilir. Pratik bir bakış açısıyla, bu çalışmanın bulguları yalnızca akademik bağlam ile sınırlı olmayıp, mevcut bulguların hem insan kaynakları yöneticilerinin hem de işgücü piyasasına yön veren politika düzenleyicilerin, konu ile ilgili gelişen bilgi birikimini daha etkin bir şekilde yönetebilmek ve fazla niteliklilik algısının sebep olduğu olası bireysel ve ekonomik sorunların üstesinden gelebilmek için uygulamaya dönük adımlar atmasına yardımcı olacağı umulmaktadır. Dahası, politika düzenleyiciler açısından fazla nitelikliliğin ortaya çıkardığı sorunlardan ziyade, fazla nitelikliliğe sebep olan eğitim sistemi ve piyasa mekanizmalarının yeniden düzenlenmesi önemli bir gündem maddesi olmalıdır.

4. Sınırlılıklar ve Gelecekteki Araştırmalar İçin Öneriler

Mevcut çalışmanın literatüre katkısının yanı sıra tüm bilimsel çalışmalarda olduğu gibi bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, bu çalışma için elde edilen veriler WoS veri tabanı ile sınırlıdır. Bu sınırlılığın üstesinden gelebilmek için bundan sonraki çalışmalarda PubMed, Scopus ya da Google Akademik gibi bilimsel veri tabanları kullanılarak daha fazla bilgi birikiminden yararlanılabilir. İkincisi, mevcut çalışma yalnızca İngilizce dilinde yayımlanan çalışmaları kapsamaktadır. Bu bağlamda çalışma örnekleme, İngilizce konuşulmayan ancak fazla niteliklilik sorununun yoğun olarak yaşandığı çoğu ülkede yürütülen çalışmaları gözden kaçırmaktadır. Daha kapsamlı bir anlayış geliştirebilmek için gelecekte yapılacak araştırmalarda, farklı dillerde yayımlanan çalışmalar da analizlere dahil edilebilir. Üçüncüsü, mevcut çalışma yalnızca algılanan fazla nitelikliliği kapsamakta olup, gönüllü veya gönülsüz fazla niteliklilik ve objektif fazla niteliklilik ayrımı yapılmamıştır. Bu nedenle gelecekteki araştırmalar, fazla nitelikliliğin farklı yöntemler ile ölçümünü araştırabilirler. Çünkü yapılan bazı çalışmalar (Newland, 2017), çalışanların gönüllü veya gönülsüz bir şekilde niteliğinden daha düşük bir işte çalışmayı kabul etmesinin, farklı sonuçlara yol açtığını göstermiştir.

Dördüncüsü, atıf ve ortak atıf analizleri bir makalenin atıflarına ağırlık vermesinden dolayı, eski tarihte yayımlanan makalelerin daha yüksek alıntılanma sayısına sahip olması kaçınılmazdır. Bu nedenle, bu çalışmadaki bibliyometrik analiz bulguları, yakın zamanda ortaya çıkan eğilimlerin yeterince dikkate alınmaması konusunda önyargı yaratabilme olasılığına sahiptir. Ortak atıf analizinin bu kısıtına rağmen avantajı da bulunmaktadır. Çünkü bu yöntem, elde edilen sonuçların her bir yazarın sahip olabileceği kişisel görüşleri değil, çok sayıda alıntı yapan yazarın ifade ettiği ortak bir görüşü yansıtmaya gerçeğinden kaynaklanmaktadır (García-Lillo ve diğerleri, 2017). Beşincisi, bu çalışmada bibliyometrik analiz yöntemlerinden yalnızca yazara göre ortak anahtar

kelime ve yazar düzeyinde ortak atıf analizi yapılmıştır. İlerleyen çalışmalarda, araştırma özetlerinin analizi, dergi ve ülke düzeyinde ortak atıf analizi ve ülkelere, kurumlara, yazarlara göre ortak yazarlık analizi ile kaynağa, belgeye, yazara, kuruma ve ülkeye göre bibliyografik eşleşme analizleri gerçekleştirilebilir. Son olarak, 2022 yılında konunun farklı yönlerine ilişkin yapılan güncel çalışmalar yayımlanmaya devam ettiği için gelecekte yapılacak bibliyometrik araştırmaların daha geniş bir zaman dilimini kapsayan veri seti ile tekrarlanması konuya ilişkin anlayışın daha da geliştirilmesine katkıda bulunacaktır.

Bu çalışmanın sonuçları, fazla niteliklilik algısını azaltabilmek için verimli ve uygulanabilir çözüm yollarına ihtiyaç olduğunu ve bu konuda daha fazla araştırma yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Dahası bu çalışmanın, hem işverenlerin hem de politika düzenleyicilerin, algılanan fazla niteliklilik olgusunu daha iyi anlamalarına ve bir fırsata çevirmeye yönelik olası koşulları iyileştirmelerine yardımcı olması beklenmektedir.

Kaynakça

- Ardito, L., Scuotto, V., Del Giudice, M., & Petruzzelli, A. M. (2019). A bibliometric analysis of research on big data analytics for business and management. *Management Decision*, 57(8), 1993-2009.
- Backaus, K., Lügger, K., & Koch, M. (2011). The structure and evolution of business-to-business marketing: A citation and co-citation analysis. *Industrial Marketing Management*, 40, 940–951.
- Biancone, P. P., Saiti, B., Petricean, D., & Chmet, F. (2020). The bibliometric analysis of Islamic Banking and Finance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(10), 2069-2086.
- Block, J., Fisch, C., & Rehan, F. (2020). Religion and entrepreneurship: A map of the field and a bibliometric analysis. *Management Review Quarterly*, 70, 591–627.
- Bornmann, L., Haunschild, R., & Hug, S. E. (2018). Visualizing the context of citations referencing papers published by Eugene Garfield: A new type of keyword co-occurrence analysis. *Scientometrics*, 114, 427-437.
- Cancino, C., Merigó, J. M., Coronado, F., Dessouky, Y., & Dessouky, M. (2017). Forty years of Computers & Industrial Engineering: A bibliometric analysis. *Computers & Industrial Engineering*, 113, 614-629.
- Chandra, Y. (2018). Mapping the evolution of entrepreneurship as a field of research (1990-2013): A scientometric analysis. *PLoS ONE*, 13(1): e0190228, 1-24.
- Danvila-del-Valle, I., Estévez-Mendoza, C., & Lara, F. J. (2019). Human resources training: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 101, 627-636.
- Donthu, N., Kumar, S., & Pattnaik, D. (2020). Forty-five years of Journal of Business Research: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 109, 1-14.
- Erdogan, B., & Bauer, T. N. (2009). Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of empowerment. *Journal of Applied Psychology*, 94(2), 557–565.
- Erdogan, B., & Bauer, T. N. (2021). Overqualification at work: A review and synthesis of the literature. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 8, 259-283.

- Erdogan, B., Bauer, T. N., Peiró, J. M., & Truxillo, D. M. (2011). Overqualified employees: Making the best of a potentially bad situation for individuals and organizations. *Industrial and Organizational Psychology, 4*(2), 215-232.
- Feldman, D.C. (1996). The nature, antecedents, and consequences of underemployment. *Journal of Management, 22*, 385-407.
- Fine, S., & Edward, M. (2017). Breaking the rules, not the law: The potential risks of counterproductive work behaviors among overqualified employees. *International Journal of Selection and Assessment, 25*(4), 401- 405.
- Fine, S., & Nevo, B. (2007). A phenomenon of overqualification in personnel psychology. *International Journal of Testing, 7*(4), 327-352.
- Fine, S., & Nevo, B. (2008). Too smart for their own good? A study of perceived cognitive overqualification in the workforce, *The International Journal of Human Resource Management, 19*(2), 346-355.
- Gao, Y., Ge, L. Shi, S., Sun, Y., Liu, M., Wang, B., Shang, Y., Wu, J., & Tian, J. (2019). Global trends and future prospects of e-waste research: A bibliometric analysis. *Environmental Science and Pollution Research, 26*(17), 17809–17820.
- García-Lillo, F., Úbeda-García, M., & Marco-Lajara, B. (2017). The intellectual structure of human resource management research: A bibliometric study of the International Journal of Human Resource Management, 2000–2012. *The International Journal of Human Resource Management, 28*(13), 1786-1815.
- Gaviria-Marin, M., Merigo, J. M., & Popa, S. (2018). Twenty years of the Journal of Knowledge Management: A bibliometric analysis. *Journal of Knowledge Management, 22*(8), 1655-1687.
- Gizlier, Ö., & Yıldız, B. (2019). What has been done so far? A content analysis on overqualification studies between the dates of 1995-2017. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(35), 107-123.
- Gkorezis, P., Erdogan, B., Xanthopoulou, D., & Bellou, V. (2019). Implications of perceived overqualification for employee's close social ties: The moderating role of external organizational prestige. *Journal of Vocational Behavior, 115*, 103335, 1-13.
- Gorzen´-Mitka, I. Biliska, B., Tomaszewska, M., & Kołoz´yn-Krajewska, D. (2020). Mapping the structure of food waste management research: A co-keyword analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17*(13), 1–34.
- Gundolf, K., & Filser, M. (2013). Management research and religion: A citation analysis. *Journal of Business Ethics, 112*, 177-185.
- Guo, Y., Hao, Z., Zhao, S., Gong, J., & Yang, F. (2020). Artificial intelligence in health care: Bibliometric analysis. *Journal of Medical Internet Research, 22*(7): e18228.
- Harari, M. B., Manapragada, A., & Viswesvaran, C. (2017). Who thinks they're a big fish in a small pond and why does it matter? A meta-analysis of perceived overqualification. *Journal of Vocational Behavior, 102*, 28-47.
- Hota, P. K., Subramanian, B., & Narayanamurthy, G. (2020). Mapping the intellectual structure of social entrepreneurship research: A citation/co-citation analysis. *Journal of Business Ethics, 166*, 89–114.
- Hu, J., Erdogan, B., Bauer, T. N., Jiang, K., Liu, S., & Li, Y. (2015). There are lots of big fish in this pond: The role of peer overqualification on task significance, perceived fit, and

- performance for overqualified employees. *Journal of Applied Psychology*, 100, 1228–1238.
- Johnson, G. J., & Johnson, W. R. (1996). Perceived overqualification and psychological well-being, *The Journal of Social Psychology*, 136(4), 435-445.
- Johnson, G. J., & Johnson, W. R. (1997). Perceived overqualification, emotional support, and health. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 1906–1918.
- Johnson, G. J., & Johnson, W. R. (2000). Perceived overqualification and dimensions of job satisfaction: A longitudinal analysis. *The Journal of Psychology*, 134(5), 537-555.
- Johnson W. R., Morrow, P. C., & Johnson G. J. (2002). An evaluation of a perceived overqualification scale across work settings. *The Journal of Psychology*, 136(4), 425-441.
- Kasavan, S., Yusoff, S., Guan, N. C., Zaman, N. S. K., & Fakri, M. F. R. (2021). Global trends of textile waste research from 2005 to 2020 using bibliometric analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(33), 44780-44794.
- Kraus, S., Filser, M., Eggers, F., Hills, G. E., & Hultman, C. M. (2012). The entrepreneurial marketing domain: A citation and co-citation analysis. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 14(1), 6-26.
- Lis, A., & Tomanek, M. (2020). Sport management: Thematic mapping of the research field. *Journal of Physical Education and Sport*, 20(Supplement issue 2), 1201-1208.
- Liu, S., Luksyte, A., Zhou, L., Shi, J., & Wang, M. (2015). Overqualification and counterproductive work behaviors: Examining a moderated mediation model. *Journal of Organizational Behavior*, 36, 250–271.
- Lobene, E. V., & Meade, A. W. (2013). The effects of career calling and perceived overqualification on work outcomes for primary and secondary school teachers. *Journal of Career Development*, 00(0), 1-23.
- Luksyte, A., Spitzmueller, C., & Maynard, D. C. (2011). Why do overqualified incumbents deviate? Examining multiple mediators. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(3), 279– 296.
- Luksyte, A., & Spitzmueller, C. (2016). When are overqualified employees creative? It depends on contextual factors. *Journal of Organizational Behavior*, 37, 635-653.
- Maltarich, M. A., Reilly, G., & Nyberg, A. J. (2011). Objective and subjective overqualification: Distinctions, relationships, and a place for each in the literature. *Industrial and Organizational Psychology*, 4, 236–239.
- Maynard, D. C., Brondolo, E. M., Connelly, C. E., & Sauer, C. E. (2015). I’m too good for this job: Narcissism’s role in the experience of overqualification. *Applied Psychology: An International Review*, 64(1), 208–232.
- Maynard, D. C., Joseph, T. A., & Maynard, A. M. (2006). Underemployment, job attitudes, and turnover intentions. *Journal of Organizational Behavior*, 27, 509-536.
- Maynard, D. C., & Parfyonova, N. M. (2013). Perceived overqualification and withdrawal behaviours: Examining the roles of job attitudes and work values. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 86, 435-455.
- McKee-Ryan, F. M., & Harvey, J. (2011). “I have a job, but . . .”: A review of underemployment. *Journal of Management*, 37(4), 962-996.

- McKee-Ryan, F. M., Virick, M., Prussia, G. E., Harvey, J., & Lilly, J. D. (2009). Life after the layoff: Getting a job worth keeping. *Journal of Organizational Behavior*, 30(4), 561-580.
- Most, F., Conejo, F. J., & Cunningham, L. F. (2018). Bridging past and present entrepreneurial marketing research: A co-citation and bibliographic coupling analysis. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 20(2), 229-251.
- Newland, S. (2017). Intentional over-qualification: An exploration of motives and outcomes, (Thesis, Master of Applied Psychology (MAppPsy)). University of Waikato, Hamilton, New Zealand.
- Onat, G., & Eren, D. (2020). The impacts of perceived overqualification on employee performance: A case of chefs. *Tourism & Management Studies*, 16(4), 35-44.
- Öztürk, M. ve Gök, S. G. (2020). Örgütsel dedikodu kavramına genel bir bakış: Bibliyometrik analizi ile kavramsal çerçeveden gelecek araştırma yönelimlerine. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1668-1683.
- Quintini, G. (2011). Right for the job: Over-qualified or under-skilled?. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 120, OECD Publishing.
- Rey-Martí, A., Ribeiro-Soriano, D., & Palacios-Marqués, D. (2016). A bibliometric analysis of social entrepreneurship. *Journal of Business Research*, 69, 1651-1655.
- Sesen, H., & Ertan, S. S. (2020). Perceived overqualification and job crafting: The Moderating role of positive psychological capital. *Personnel Review*, 49(3), 808-824.
- Shukla, A. K., Janmajaya, M., Abraham, A., & Muhuri, P. K. (2019). Engineering applications of artificial intelligence: A bibliometric analysis of 30 years (1988–2018). *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 85, 517-532.
- Ulukök, E., Akın, A. ve Gökdeniz, İ. (2017). Algılanan fazla niteliklilik, işe adanmışlık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bankacılık sektöründe bir araştırma. *The Journal of International Social Research*, 10(54), 916-923.
- Van Eck N., & Waltman, L. (2009). Software survey: Vosviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538.
- Zhang, M. J., Law, K. S., & Lin, B. (2016). You think you are big fish in a small pond? Perceived overqualification, goal orientations, and proactivity at work. *Journal of Organizational Behavior*, 37, 61-84.
- Zheng, B., & Wang, Z. (2017). Perceived overqualification and its outcomes: The moderating role of organizational learning. *Social Behavior and Personality*, 45(10), 1675-1690.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇALIŞMAYA TUTKUNLUK, İŞ TATMİNİ VE ÇALIŞAN SESLİLİĞİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA*

Melda KEÇECİ^{1**}

Didem Tetik KÜÇÜKELÇİ²

Merve Vural ALLAHAM³

Öz

Bu araştırmanın amacı; çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesi, bu üç kavramın akademisyenlerin çalışma ortamı üzerindeki etkilerini açıklamaktır. İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde çalışan 233 akademisyene, çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği ölçeklerinden oluşan bir anket dağıtılmış, elde edilen verilerle regresyon ve korelasyon analizleriyle bağımsız örneklem t testi ve varyans testleri yapılmıştır. Çalışmada kullanılan tüm ölçeklerin güvenilirlik analizleri yapılmıştır ve Cronbach's Alpha katsayıları hesaplanmıştır. Tüm ölçeklerin güvenilirlik katsayıları yüksek güvenilirlik skalasında yer almıştır. Çalışmaya tutkunluk ve iş tatmini değişkenlerine ait değerler profesörlerde ve yaş ortalaması 60 ve üzeri olan akademisyenler arasında en yüksek düzeyde, araştırma görevlileri ve 30 yaş altı akademisyenler arasında en düşük düzeyde gözlemlenmiştir. Ayrıca, iş tecrübesi yüksek olan akademisyenler üzerinde iş tatmini, çalışmaya tutkunluk ve çalışan sesliliği değişkenlerine ait değerlerin daha yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Akademisyenlerin işlerini tutkuyla yapmaları, işlerini yaparken mutlu olmaları ve işyerlerindeki olumlu ortamı geliştirmek için inisiyatif almalarının; üniversitelerdeki öğretim performansını ve yayın sayısını arttırmaya katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Çalışmaya tutkunluk, iş tatmini, çalışan sesliliği

JEL Kodları: J28, D23, O15

AN EMPIRICAL RESEARCH ON THE RELATIONSHIP AMONG WORK ENGAGEMENT, JOB SATISFACTION AND EMPLOYEE VOICE

Abstract

The aim of this study is to examine the relationships between work engagement, job satisfaction, and employee voice, and to explain the effects of these three concepts on the positive working environment in universities. A survey consisting of work engagement, job satisfaction, and employee voice scales were distributed to 233 academicians working at İstanbul Gelişim University, and regression and correlation analysis, independent sample t-test and variance tests were performed with the data obtained. Reliability analyses of all scales used in the study were performed and Cronbach's Alpha coefficients were calculated. The reliability coefficients of all scales were included in the high-reliability scale. Among the academicians participating in the research, the values of work engagement and job satisfaction were observed highest for professors and those whose average age was over 60, and the lowest for research assistants and under the age of 30. In addition, both job satisfaction and work engagement, and employee voice were higher for academicians with high work experience. If the academicians do their jobs with passion, be happy while doing their jobs, and take initiative to improve the positive atmosphere in their workplaces; that it will contribute to increasing the teaching performance and the number of publications in universities.

Keywords: Work engagement, job satisfaction, employee voice

Jel Codes: J28, D23, O15

* İstanbul Gelişim Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığından 11.02.2021 tarih ve 2021-04 sayılı karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Lojistik Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-8292-5589.

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): mkececi@gelisim.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ORCID: 0000-0001-8911-4554.

³ Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-3735-3008.

Başvuru Tarihi (Received): 18.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Bir ülkedeki en önemli organizasyonlardan biri eğitim organizasyonudur ve bir eğitim organizasyonunun sürdürülebilirliğinin anahtarı motive ve etkili eğitimidir. Yükseköğretim bağlamında, akademik personelin iş tatmini, kurumların kalitesi ve öğrencilerin öğrenmesinde olumlu sonuçlara katkıda bulunmada hayati bir rol oynar. Üniversitenin başarısı akademik işgücüne bağlıdır ve akademisyenler arasında memnuniyet, üniversitelerin başarısı için esastır (Stankovska, Angelkoska, Osmani ve Grncarovska, 2017). Üniversitelerde öğretim ve öğrenme sürecinin temel direkleri olarak akademisyenler, yüksek düzeyde motivasyon, olumlu tutum ve tutkuyla bir ülkenin eğitim sisteminin etkinliğini garanti edebilir. Yükseköğretim kurumlarının en büyük rekabet avantajının akademisyenler olduğu günümüz dünyasında, kendini işine adanmış ve proaktif akademisyenlere sahip olmak başarı için kilit bir faktördür. Yöneticiler, çalışan sessliliği gibi manipüle edebilecekleri olumlu faktörlere odaklanmalıdır. Çalışan sessliliği üst yönetimin problemlerden, çözümlerden, yaratıcı fikirlerden ve iyi performans için yeni yöntemlerden haberdar olmasını sağlayarak örgütsel performansa katkıda bulunur (Şahin ve Yalçın, 2017).

Çalışanlar, kuruluş hakkındaki görüşlerini, zarar görme veya görmezden gelinme korkusu olmadan ifade etmeye teşvik edildikleri olumlu bir çalışma ortamında çalıştıklarında, kendilerini işlerinin kontrolünü elinde tutan değerli üyeler olarak hissedeceklerdir (Morrison ve Milliken, 2000). Çalışan sessliliği için arzu edilen bu durumda, çalışmaya tutkunluk kilit bir faktördür. İşleriyle ilgilenen ve çalışmaya tutkun çalışanlar, çalışan sessliliğini rollerinin bir parçası olarak görürler ve bu nedenle çalışmaya tutkun çalışanlar, fikir ve bilgilerini ifade etme konusunda daha fazla istekli olacaktır (Çankır ve Semiz-Çelik, 2018; Ataç, 2020). Literatürde duyulmanın iş tatminini arttırdığını kabul eden çalışmalar bulunmaktadır (Alfayad ve Arif, 2017). Ancak, Hirshman'ın çıkış-ses-sadakat modelinin (Hirshman, 1970) bir devamı olarak, tatmin olmuş çalışanların sürdürülebilir bir iş ortamı yaratmak için kendilerini ifade etmeye daha istekli olacağı da varsayılabilir.

Kahn, çalışmasında, öğretmenlerin çalışmaya tutkunluklarının, mesleklerine ne derece dahil oldukları ve meslekleri tarafından motive edilmeleri ile ilişkilendirmiştir. Kahn'a göre, çalışmaya tutkun eğitimciler işte enerjik hissederler, görevlerini şevkle yaparlar ve kendilerini işlerine kaptırırlar. Çalışmaya tutkun, kendini işine adanmış akademisyenler işte ödüllendirildiklerini hissederler, görevlerini olumlu bir şekilde tamamlarlar ve genellikle kendilerini işlerine kaptırırlar (Nazari, Dastoorpoor, Ghasemzadeh ve Moradi, 2021). Bu koşullar altında akademisyenler, organizasyondaki kariyerlerinden daha fazla memnuniyet gösterirler ve iş yaşam kalitesinin nasıl iyileştirilebileceği konusunda önerilerde bulunurlar, daha iyi hizmet ve çalışma ortamı için seslerini yükseltirler ve yeni fikirleri paylaşırlar. İlgili literatür, çalışmaya tutkunluk, çalışan sessliliği (Ilkhanizadeh, ve Karatepe, 2017) ve iş tatmini ile ilişkisi hakkında ampirik kanıtların az olduğunu ortaya koymaktadır.

Üniversitelerin uluslararası alanda ilerleme kaydetmesi ve değişen koşullara uyum sağlayabilmesi için değişime ve gelişime açık, bilimsel olarak üretken akademisyenlere sahip olması gerekmektedir. Bilimsel ilerlemeye nelerin engel olduğunu veya katkıda bulunduğunu anlamak için, bilimsel çalışmaların üreticisi olan akademisyenlerin bilimsel üretkenliğini hangi faktörlerin etkilediğini ortaya çıkarmak önemlidir. Çalışan sessliliği ile ilgili kavramlar (çalışan sesi, ses davranışı, örgütsel sesslilik) doğrudan veya dolaylı olarak verimlilikle etkileşime girer. İç paydaşlar olarak öğretim üyelerinin karar alma süreçlerine katılımı, görüşlerini açık bir şekilde ifade etmeleri ve iyileştirme süreçlerine katılımları da çalışan sesi davranışı olarak değerlendirilebilir. Bu makale, çalışan sessliliğini anlamının yolunu aydınlatmaya çalışmakta ve çalışanların sesli davranışlarını artırmada çalışmaya tutkunluk ve iş tatmini değişkenlerinin önemine vurgu yapmaktadır.

Çalışma ile özellikle yeniliklerin ve yeni teorilerin keşfedildiği ve tüm bakış açılarının açık fikirli akademisyenler tarafından sorgulanabildiği üniversitelerde görüş ve fikirlerin ifade edilmesinin önemini tartışmak amaçlanmaktadır. Yalnızca çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği arasındaki ilişki hakkında fikir vermekle kalmaz, aynı zamanda iş tatmini çalışanların konuşmaya nasıl daha istekli olabileceğine dair yeni bir bakış açısı sağlar. İnsan sermayesinin kaybedildiği zamanlarda, çalışan sesliliğini teşvik etmek, yüksek nitelikli akademisyenleri elde tutmak için bir araç olabilir. Çalışma; çalışmaya tutkunluk, iş tatmini, çalışanın sesinden oluşan bir yapısal eşitlik modellemesini test etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın teorik çerçevesinde değişkenler ve hipotezler açıklanmıştır. Araştırma tasarımı bölümünde; metot, örneklem ve veri toplama yönteminden bahsedilmektedir. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır ve elde edilen veriler regresyon analizi, korelasyon analizi, bağımsız örneklem testi ve varyans testleri ile analiz edilmiştir. Araştırmanın örnekleme İstanbul Gelişim Üniversitesi'nden olmaktadır. Online anket yöntemi ile 233 katılımcıya ulaşılmıştır.

1. Çalışmaya Tutkunluk

Çalışmaya tutkunluk yaklaşımları; işyerine bağlılık, kişisel bağlılık (Kahn, 1990), işe bağlılık (Schaufeli ve Bakker, 2004), çalışan bağlılığı (Harter, Schmidt ve Hayes, 2002) veya işe adanma (Rich, Lepine ve Crawford, 2010) olarak adlandırılmıştır. Kahn (1990), çalışmaya tutkunluk kavramını, çalışanların işlerini icra ederken performanslarına yüksek düzeyde adapte olma durumlarını tanımlamak için kullanmıştır (Arrowsmith ve Parker, 2013; Yavan, 2016). Çalışmaya tutkunluğu, insanların rol performansı sırasında kendilerini gösterme veya göstermeme sürecini etkileyen iş ve iş bağlamlarının psikolojik deneyimi olarak görmüştür (Banihani, Lewis ve Syed, 2013). Bu nedenle çalışmaya tutkunluk, bir çalışanın kuruluşuna ve değerlerine yönelik bağlılık ve katılım düzeyidir (Andrew ve Sofian, 2012).

Yönetici desteğinin çalışmaya tutkunluğu arttırdığı yönünde bulgular elde eden çalışmalar vardır (Hakanen ve diğerleri, 2006; Schaufelli ve Bakker, 2004). İş-aile çatışmasının azalması çalışmaya tutkunluğu arttırmaktadır (Turgut, 2011). Performans ile ilgili geri bildirim ve sosyal desteğin çalışmaya tutkunluğu arttırdığı gözlenmiştir (Schaufelli ve Bakker, 2004). İş yükünün çalışmaya tutkunluğu olumlu yönde (Koyuncu ve diğerleri, 2006) ve olumsuz yönde (Hakanen ve diğerleri, 2006) etkilediği sonucunu elde eden çalışmalar mevcuttur. Çalışmaya tutkunluğun hem çalışanlar hem de örgütler için olumlu sonuçları bulunmaktadır (Saks, 2006). Bireysel düzeyde, araştırmalar, tutkun çalışanların, tutkun olmayanlardan daha iyi performans gösterdiğini kanıtlamıştır. Bakker, Emmerik ve Euwema (2006), tutkun çalışanların tutkun olmayan çalışanlara göre daha iyi performans göstermesinin dört nedeni olduğunu belirtir. Tutkun çalışanlar mutluluk, coşku ve sevinç gibi olumlu duygular yaşarlar, sağlıkları daha iyidir (Schaufeli, Taris ve Van Rhenen, 2008), kendi işlerini ve kişisel kaynaklarını yaratabilirler (Xanthopoulou, Bakker, Demerouti ve Schaufeli, 2007) ve genellikle tutkunluklarını başkalarına aktarırlar (Bakker ve diğerleri, 2006).

Örgütsel düzeyde, çalışmaya tutkunluğun iş sonuçlarıyla ilişkili olduğu doğrulanmıştır. Örneğin, 36 şirkette ve beş farklı endüstri türünde 7.939 iş birimi üzerinde yürütülen bir meta-analiz çalışmasında (Harter ve diğerleri, 2002), araştırmacılar çalışmaya tutkunluk ile müşteri memnuniyeti, kâr, verimlilik, çalışan devri ve kazalar arasında ilişkiler olduğu sonucuna varmışlardır. Koyuncu, Burke ve Fiksenbaum (2006), bir bankada görev yapan 286 kadın yönetici ve profesyonelden oluşan bir örneklem ile çalışmaya tutkunluğun sonuçlarını incelemiş ve çalışanın işten ayrılma niyeti ve iş tatmini ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Saks (2006), çalışmaya tutkunluğun en çok mevcut iş katılımı ve akışı ile yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir. İş katılımı tüm kuruluşlar için çok önemlidir (Andrew ve Sofian, 2012). Tutkun çalışanlar, bir işletmenin temel iş hattına katkıda bulunurlar ve bağlılıkları, müşterilere ve hizmetlerine yansımaktadır. Bunu yaparak, müşteri sadakati oluşturmaya yardımcı olurlar. Bağlılığı yüksek bir müşteri daha fazla ürün ve hizmet satın alır, aynı şirkete daha fazla potansiyel müşteri yönlendirir,

daha uzun süre kalır ve daha fazla geri bildirim verir, bu da organizasyona büyük bir kârlılık kazandırır.

2. İş Tatmini

İş tatmini, “kişinin işini veya iş deneyimlerini değerlendirmesinden kaynaklanan keyifli veya olumlu bir duygusal durum”dur (Yuen, Loh, Zhou ve Wong, 2018; s.2) ve bunu artırmayı amaçlayan birçok insan kaynakları uygulaması bulunmaktadır. İşe alım, eğitim geliştirme, performans değerlendirme ve ücretlendirme gibi insan kaynakları yöntemlerinin çalışanların iş tatminini önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediği görülmüştür (Maimako ve Bambale, 2016; Ijigu, 2015; Alzalabani ve Modi, 2014; Akın, 2019). “Benliğe” ilişkin görece dar bir görüşe dayanır ve esas olarak kişinin iş yoluyla ihtiyaçlarını karşılama verdiğini duygusal tepki ile ilgilidir (Rich ve diğerleri, 2010). İş tatmininin çalışan tarafından ne ölçüde algılandığı da önemlidir. İhtiyaçların tatmin edilmesinin bir sonucudur ve çalışanlar ihtiyaçlarını karşıladıkları ölçüde işlerinde motive ve memnun olacaktırlar (Wolf, 1970). Bu nedenle, ihtiyaçlar karşılandığında, yani çalışanlar işlerinden memnun kaldıklarında, çalışanların işleriyle ilgilenmeleri beklenir (Rayton ve Yalabık, 2014).

İş tatmini, çalışanların işlerine karşı bilişsel ve duygusal tepkileri ile gelişir (Rich ve diğerleri, 2010). Başka bir deyişle, iş tatmini, bir çalışanın işi hakkında ne hissettiğinin (etkilendiği) ve işinin çeşitli yönleri hakkında ne düşündüğünün (bilişinin) birleşimidir (Rayton ve Yalabık, 2014). Akademik personel açısından iş tatmini ele alındığında hem içsel hem de dışsal iş tatmini faktörlerinden söz edilmektedir. İçsel iş tatmini öğretim faaliyetleri, görev sorumluluğu, maaş, üst yönetim desteği, iş arkadaşlarından algılanan destek ve üniversitenin sağladığı kaynakları içerirken, dışsal iş tatmini faktörler akademisyenin tatmin olma duygusunu yaşaması ile ilişkilendirilmiştir (Stankovska, Angelkoska, Osmani ve Grncarovska, 2017).

İş tatmini öğretmenlik mesleği açısından değerlendirildiğinde, eğitim sisteminin etkin bir şekilde işlemesi için öğretmenlerin işlerini şevk ve tutkuyla yapmaları son derece önemlidir. İşinden tatmin bir öğretmen, öğretmeye ve öğrencilerine zaman ve enerji ayırmaya daha isteklidir (Bogler, 2001). Erdamar ve Demirel'e (2016) göre öğretmenlik tesadüf veya zorunluluktan değil, tutkudan dolayı seçilmesi gereken bir meslektir. Öğretmeyi seven ve öğretmekten zevk alan bir öğretmenin iş tatmini yüksek olacaktır.

3. Çalışan Sessliliği

Çalışan sessliliği ilk olarak Hirshman (1970) tarafından hoş olmayan bir durumu önlemek yerine değiştirmeye çalışmak olarak ifade edilmiştir. Sesi memnuniyetsizliğe bir yanıt olarak tanımlayan çıkış, ses ve sadakat modelinde sunulmuştur. Memnun olmayan çalışanlar örgütten ayrılırlar, ancak sadıklarsa durumu değiştirmek için önce yetkili kişilerle konuşmaya çalışırlar. Bu teori eleştirilir, çünkü sadakat, ayrılma veya konuşma kararını etkileyen tek neden olarak yansıtılır. Söz sahibi olmak, karar almaya katılma hakkına sahip olmak anlamına gelir ve karşılığında memnuniyet sağlar (Lawler, 1975). Çalışanların sesini duyurma davranışı örgütsel vatandaşlık davranışının bir parçası olarak tanımlanmaktadır (Van Dyne ve LePine, 1998).

Çalışan sessliliği bireyin mevcut bir durumu değiştirmek için yenilikçi önerilerde bulunma ve standartlaştırılmış prosedürlerde değişiklik önerme eğilimi olarak tanımlanabilir (Van Dyne ve LePine, 1998). Çalışan sesi, iş tanımında belirtilmeyen ancak gönüllü olarak yapılan ekstra bir rol davranışdır (Van Dyne ve LePine, 1998). Çalışan sessliliği, çalışanların sesini duyurmasını kolaylaştırır, çalışanları yeni fikir ve görüşler üretmesine teşvik eden bir iklim yaratılmasına olanak sağlar. Bu yeni fikir ve görüşlerin kararların sonucunu ne ölçüde etkilediği resmi veya gayri resmi mekanizmalar aracılığıyla incelenebilir (Farndale, Van Ruiten, Kelliher ve Hope-Hailey, 2011). Çalışan sessliliği, çalışanın değişime vurgu yapan, grubun ilgisini en üst düzeye çıkarmayı amaçlayan proaktif, yatay ve dikey bir davranış biçimi olarak bilinir hale gelmiştir (Andiyasari,

Matindas ve Riantoputra, 2017). İşyerinde performansı artırmak amacıyla işle ilgili konularda çalışanların fikirlerini, endişelerini, önerilerini veya görüşlerini aktarılması olarak açıklanmaktadır (Morrison, 2011).

Üniversitelerin uluslararası alanda başarı elde edebilmesi, değişime ve gelişime açık, bilimsel olarak üretken akademisyenlere sahip olması gerekmektedir. Bilimsel ilerlemeye nelerin engel olduğunu veya katkıda bulunduğunu anlamak için, bilimsel çalışmaların üreticisi olan akademisyenlerin bilimsel üretkenliğini hangi faktörlerin etkilediğini ortaya çıkarmak önemlidir. İç paydaşlar olarak akademisyenlerin karar alma süreçlerine katılımı, görüşlerini açık bir şekilde ifade etmeleri ve iyileştirme süreçlerine katılımları da çalışan sesi davranışı olarak değerlendirilebilir.

4. Çalışmaya Tutkunluk ve Çalışan Sessliliği İlişkisi

Başarılı organizasyonlar, sadece çalışanların yönetsel taleplere ve organizasyonel prosedürlere uyumunu sağlamaktan ziyade, giderek artan bir şekilde işgücünün bağlılığını oluşturmaya çalışmaktadır (Walton 1985). Artan örgütsel performans arayışı, “yüksek performanslı” veya “yüksek taahhüt” çalışma sistemlerinin geliştirilmesine ilişkin kapsamlı tartışmalara yol açmıştır. Böyle bir bakış açısı, temel bir bileşen olarak ses faktörünü içermektedir ve sınırlı ses olanağına müsaade eden otoriter yönetim anlayışı, çalışan motivasyonunu, bağlılığını ve potansiyel katkısını baltalayabilir (Cheng, Lu, Chang ve Johnstone, 2013). Çalışan sessliliğinin etkili bir şekilde kullanılması, organizasyon işlevlerini ve sistemlerini iyileştirmeye yardımcı olmak için (Morrison ve Phelps, 1999), işletmenin çalışanların proaktif davranması ve önerileri dile getirmesi gibi davranışlardan yararlanılması anlamına gelebilir (Van Dyne ve LePine, 1998). Çalışan sessliliği katılımını teşvik etmek, örgüt için olumlu sonuçlara yol açabilir veya ideal hedeflere ulaşmak için yollar önerilmesini içerebilir (Liang, Farh ve Farh, 2012).

Araştırmacılar, çalışanların seslerini kullanmaya motive eden faktörleri araştırmıştır (Andiyasari ve diğerleri, 2017) ve çalışan sessliliğini anlamının örgütsel performansı artırmada çok önemli bir unsur olduğu sonucuna varmıştır (Cheng ve diğerleri, 2013). Rees, Alfes ve Gatenby (2013) ve Mowbray ve Herman'ın (2014) çalışmalarında yazarlar, çalışmaya tutkunluk ile çalışan sessliliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmaya tutkunluğun artmasının çalışan sessliliğinin bir rol olarak algılamayı beraberinde getirdiğini belirtmişlerdir. Bu durumda tutkunluk daha fazla çalışan sessliliğine neden olacaktır. Öte yandan, düşük düzeyde çalışmaya tutkunluk, aynı durumun ekstra bir rol olarak algılanmasına neden olmakta ve bu nedenle daha az çalışan sessliliğine neden olmaktadır (Abdullah, Ismail, Alnoor ve Yaqoub, 2021). Çalışmaya tutkun çalışanlar, fikir ve bilgilerini ifade etme konusunda daha fazla istekli olacaktır. Brooks (2014), Wu (2015) ve Ilkhanizadeh ve Karatepe (2017) de çalışmalarında benzer sonuçlar ortaya koymuştur.

Çalışanlar işleriyle bağlantılı fiziksel, duygusal ve psikolojik kaynaklara sahip olduklarında, proaktif çalışan sessliliği sergileme olasılıkları daha yüksektir (Cheng, Chang, Kuo ve Cheung, 2014). Salanova ve Schaufeli (2008), İspanya'da ve Hollanda'da gerçekleştirdikleri çalışmada, çalışmaya tutkunluğun çalışan sessliliği ile pozitif ilişkili olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca, Sonnentag (2003) art arda beş iş günü boyunca günlük anketler şeklinde uyguladığı araştırmada, gün düzeyinde çalışmaya tutkunluğun gün düzeyinde çalışan sessliliğini olumlu yönde şekillendirdiği yönünde bulgular elde etmiştir. Tutkunluğun artması nedeniyle çalışan, organizasyona proaktif öneri ve görüşler katmaya daha yatkındır (Blader ve Tyler, 2009). Bu açıklamalar ve varsayımlar ışığında araştırmanın birinci hipotezi, aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H₁: Çalışmaya tutkunluğun çalışan sessliliği üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

5. Çalışmaya Tutkunluk ve İş Tatmini İlişkisi

Çalışmaya tutkunluk “bireyin işten kaynaklanan deneyimlerinin tanımını” vurgularken, iş tatmini “iş koşullarının veya özelliklerinin bir değerlendirmesinin tanımını” ifade etmektedir Christian, Garza ve Slaughter, 2011, s.97). Çalışmaya tutkun çalışanlar yeterli iş kaynağı (İş yeri tarafından çalışana sunulan sosyal kaynaklar. Örneğin, yönetici desteği, öğrenme olanakları gibi.) kazanırlar, kendi kaynaklarını yaratırlar ve bunları rol performanslarına tahsis ederler (Bakker ve diğerleri, 2008; Rich ve diğerleri, 2010). Bol kaynaklar, iş tatmini ile olumsuz ilişkili olan iş taleplerinin getirdiği stresi azaltabilir (Alarcon ve Edwards, 2011). Enerjisini işine adayan, işiyle gurur duyan ve işine büyük önem veren çalışanların iş tatmini algılarının yüksek olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Sobaih ve Hasanein, 2020; Yeh, 2013). Çalışmaya tutkunluk, işle ilgili olumlu bir zihin durumunu ve deneyimi ifade eder. Tutkun çalışanlar işyerinde olumlu ruh hali ve duygular yaşarlar. Bu tür olumlu deneyimler iş sonuçlarına faydalı olabilir (Schaufeli ve Bakker, 2004; Sonnentag, 2003).

Çalışmaya tutkunluğun iş tatmini üzerindeki olumlu etkisini araştıran çalışmalar bulunmaktadır (Alarcon ve Edwards, 2011; Saks, 2006). Saks (2006) ve Park ve Gürsoy (2012) yaptıkları çalışmalarda çalışmaya tutkunluğun iş tatmini üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna vermişlerdir. Türkoğlu (2011) çalışmasında çalışmaya tutkunluğun, örgüt içi iletişim, maaş beklentisi, mesleki beklenti ve iş tatmini arasındaki önemli ilişkileri ortaya koymaktadır. Bu nedenle, çalışmaya tutkunluğun iş tatmini ile anlamlı ve pozitif bir şekilde ilişkili olduğu literatür bulgularından anlaşılmaktadır (Han, Ko, Price ve Mueller, 1995; Hamner ve Vardi, 1981; Yakın ve Erdil; 2012). Ampirik araştırmalar, çalışmaya tutkunluğun olumlu iş ve örgütsel değişkenlere (örneğin, iş tatmini ve performans) katkıda bulunduğu genel bir inancı desteklemektedir (Harter ve diğerleri, 2002; Saks, 2006; Sonnentag, 2003).

Çalışanlar işleriyle meşgul olduklarında, zorluk ve ilhamdan oluşan etkileşimli bir tavır içerisine girerler. Çalışmaya tutkunluklarının bu etkileşimi, iş tatminine katkı sağlamaktadır (Garg, Dar ve Mishra, 2018). Bazı araştırmalar, iş tatmininin çalışmaya tutkunluğun bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir (Karatepe ve Aga 2012; Vecina, Chacón, Sueiro ve Barrón, 2012). Çalışmaya tutkunluk bazı bireysel alt boyutlardan meydana gelmektedir. İş tatmini bu alt boyutlardan birisidir (Lu, Lu, Gursoy ve Neale, 2016). Yeh (2013) çalışmaya tutkunluk ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi incelemek için Tayvan’daki 22 otelden 336 otel çalışanı üzerinde bir araştırma yapmıştır. Çalışmaya tutkunluk ve iş tatmini arasında pozitif bir ilişki de doğrulanmıştır. Bu açıklamalar ve varsayımlar ışığında araştırmanın ikinci hipotezi, aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H₂: Çalışmaya tutkunluğun iş tatmini üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

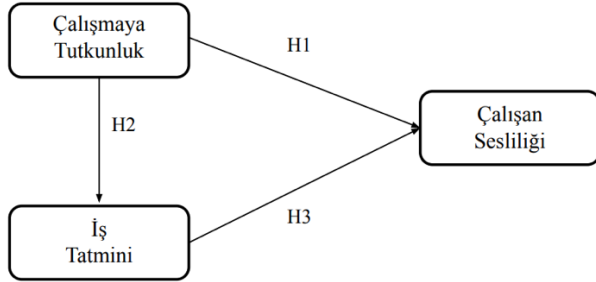
6. İş Tatmini ve Çalışan Sessliliği İlişkisi

Literatürde, duyulmanın iş tatminini arttırdığına dair bulgular yer almaktadır (Sinha ve Shukla, 2012; Alfayad ve Arif, 2017). İş tatmini ile çalışan sessliliği arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırma, görüşlerini örgütün diğer üyeleriyle paylaşabileceğini hisseden çalışanların işlerinden daha fazla tatmin olacaklarını göstermektedir (Sinha ve Shukla, 2012; Alfayad ve Arif, 2017). Ancak, Hirshman’ın çıkış-ses-sadakat modelinin (Hirshman, 1970) bir devamı olarak, tatmin olmuş çalışanların sürdürülebilir bir iş ortamı yaratmak için kendilerini ifade etmeye daha istekli olacağı da varsayılabilir. Bu ilişkinin bir başka alternatifi, çalışanların memnuniyetsiz olduklarında, konuşarak ve değişim ve iyileştirme önerilerinde bulunarak yanıt verebildiklerini göstermektedir. Memnuniyetsizliği olumlu eyleme dönüştürmenin bir yöntemi olarak, tatmin olmayan çalışanların, çalışan sessliliğinde bulunma olasılıkları daha yüksektir (Zhou ve George, 2001). Ancak bu ilişkide hiç araştırılmamış bir alternatif de vardır. Çalışanlar işlerinden memnun olduklarında, yeni şeyler yapma yolları, yaratıcı çözümler ve günlük şikayetler için iyileştirme yöntemleri önererek daha iyi hale getirmeye daha istekli olacaktırlar. Çalışanlar, çalıştıkları kurumun kendilerine karar verme sürecine katılma fırsatı gibi fayda sağlayabilecek değerli

kaynaklar sağladığına inanırlarsa, daha fazla çaba harcayabileceklerini ve işleriyle daha fazla meşgul olabileceklerini hissederler (Kwon, Farndale ve Park, 2016). Çalışan sesinin, iş tatmini (Wood ve De Menezes, 2011), örgütsel bağlılık (Farndale ve diğerleri, 2011) davranışları ile olumlu bir ilişkisi olduğu görülmüştür. Bu açıklamalar ve varsayımlar ışığında araştırmanın üçüncü hipotezi, aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H₃: İş tatmininin çalışan sesliliği üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Şekil 1: Araştırma Modeli ve Hipotezler

7. Demografik Verilere Göre İlişkisel Hipotezler

H₄: Çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği iş tecrübesine göre farklılık gösterir.

Çalışmaya tutkunluğun ilk ayırt edici özelliği, işin özelliklerine yönelik tutumdan ziyade iş tecrübesine vurgu yapmasıdır. Kahn (1990), çalışmaya tutkunluğun, organizasyonun veya işin özelliklerine yönelik bir tutumdan ziyade, görevlerin performansı ile psikolojik bir bağlantıya atıfta bulunmalıdır (Maslach, Schaufeli ve Leiter, 2001). Bu durum çalışmaya veya görevlere değil çalışma koşullarına atıfta bulunmaktadır. İş tecrübesi yüksek olan kişilerin farklı çalışma ortamları deneyimleyecekleri çıkarımından yola çıkarak çalışmaya tutkunluk düzeylerinin farklılaşacağı düşünülmektedir.

H_{4a}: Bireyin çalışmaya tutkunluk düzeyi iş tecrübesine göre farklılık gösterir.

Çalışanların iş tatmini, işgücü piyasasında geçirdiği yıllara yani iş tecrübesine bağlı olabilir. Daha uzun çalışma süresine sahip çalışanlar, daha az deneyime sahip olan çalışanlara göre iş tatminlerini daha yüksek olarak değerlendirmektedir (Peiró, Agut ve Grau, 2010). Bu nedenle, iş tecrübesi, iş tatmini ile ilişkilendirilebilir.

H_{4b}: Bireyin iş tatmini düzeyi iş tecrübesine göre farklılık gösterir.

Sosyal öğrenme kuramına göre, birey öğrenme sürecinde çeşitli eylemlerinin farklı sonuçlarını gözlemlerler (Bandura, 1977). Bu deneyime dayalı olarak hipotezler ve düşünceler geliştirir. Sonuç olarak, bu düşünceler bireyin gelecekteki eylemleri için rehber olur (Dedahanov, Rhee ve Gapurjanova, 2019). İşle ilgili tecrübesi yüksek olan birey, iş birimlerinin işleyişini iyileştirmek için yapıcı önerilerde bulunabilir ve birimin ciddi kayıplar yaşamasına neden olabilecek sorunları dile getirebilir hale gelir.

H_{4c}: Bireyin çalışan sesliliği düzeyi iş tecrübesine göre farklılık gösterir.

H₅: Çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği akademik unvana göre farklılık gösterir.

Kahn (1990) çalışmaya tutkunluk kavramını, kavrama etki eden psikolojik boyutları ile açıklamıştır. Anlamlılık; kişinin gösterdiği performansın sonucu olarak fayda görmesi ve yaptığı işi uğraşmaya değer hissetmesidir. Kişi, görevini doğru bir şekilde yapıp yapmama kararını anlamlılık boyutu çerçevesinde değerlendirmektedir. Resmi pozisyon, unvan ve daha cazip statüler kişinin verdiği anlama göre değişmektedir.

H_{5a}: Bireyin çalışmaya tutkunluk düzeyi akademik unvana göre farklılık gösterir.

Toker (2011), iş tatmini ile akademik unvan arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlı bulmuştur. Araştırmada profesör, doçent, doktor öğretim üyesi, öğretim görevlisi ve araştırma görevlisi unvan seviyeleri arasındaki farklılaşmayı hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular profesörlerin iş tatmininin istatistiki ortalamalarının doktor öğretim üyeleri ve araştırma görevlilerine göre istatistiksel olarak farklı ve daha yüksek olduğunu göstermektedir.

H_{5b}: Bireyin iş tatmini düzeyi akademik unvana göre farklılık gösterir.

Literatürde akademik unvana göre sessiz kalmanın olası sonuçlarını araştıran çalışmalar bulunmaktadır (Algın ve Baskan, 2015; Sağlam, Yorulmaz, Anasiz, Colak ve Dumlu, 2018; Tülübaş ve Celep, 2015). Akademisyenlerde sessiz kalma durumu unvan değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Fakat akademisyenler üzerinde unvan değişkenine göre çalışan sessliliğinin ne şekilde farklılık gösterdiğini araştıran çalışmaya rastlanmamıştır. Erkubilay (2020)'de bir devlet kurumunun çalışanları üzerinde uyguladığı çalışmada çalışan sessliliğinin unvanlara göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine dair analizler gerçekleştirmiş. Çalışan sessliliğinin unvanlarına göre anlamlı şekilde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle akademisyenlerin unvan derecelerine göre çalışan sessliliğinin farklılaşp farklılaşmadığının ölçülmeye değer olduğu düşünülmektedir.

H_{5c}: Bireyin çalışan sessliliği düzeyi akademik unvana göre farklılık gösterir.

H₆: Çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sessliliği yaşa göre farklılık gösterir.

Yaşlı işçiler hakkındaki tüm mitlerin ortadan kalktığı ve daha ziyade yaşlı işçilerin genç işçilere göre önemli ölçüde daha yüksek işe bağlılık düzeyine sahip olduğu görülmektedir (Kim ve Kang, 2017). Carstensen'in (1992) sosyo-duygusal seçicilik teorisi, yaşlandıkça artabilecek kaynaklara işaret etmektedir. Sosyo-duygusal seçicilik teorisi, bireylerin yaşlandıkça duygularını nasıl daha iyi düzenlediklerini açıklar (Carstensen, 1992). Bireylerin çevrelerini başarılı bir şekilde kontrol etmelerine ve dirençli kalmak için daha fazla kaynak oluşturmalarına yardımcı olabilir (Fredrickson, 1998). Süreklilik teorisi, bireylerin kariyer kimliklerini nasıl koruduklarını ve bilinçli olarak aynı alanda çalışmaya devam etmeyi nasıl seçtiklerini açıklar (Gobeski ve Beehr, 2009). Bu durumda yaş faktörü çalışanın çalışmaya tutkunluk düzeyinde farklılıklara sebep olabilir.

H_{6a}: Bireyin çalışmaya tutkunluk düzeyi yaşa göre farklılık gösterir.

Türkiye'deki üniversitelerin akademisyenleri arasında yapılan ampirik bir araştırma, yaş, iş deneyimi ve akademik yeterliliğin iş tatmini ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu, medeni durum ve cinsiyetin ise iş tatmini ile ilişkili olmadığını ortaya koymuştur (Toker, 2011). Benzer bir şekilde, Nepal finans kurumlarının 150 çalışanı arasında yapılan yakın tarihli bir araştırma, cinsiyet, iş pozisyonu ve yaşın iş tatmini üzerinde önemli etkileri olduğunu, medeni durum, iş deneyimi ve akademik niteliklerin iş tatminini etkilemediğini ortaya koymuştur (Shrestha, 2018).

H_{6b}: Bireyin iş tatmini düzeyi yaşa göre farklılık gösterir.

Çalışan sessliliğinin yaş değişkenine göre farklılık gösterdiğini kanıtlayan çalışmalar bulunmaktadır (Girgin, 2019, Morrison, 2011). Yaşı daha ileri olan çalışanların muhtemelen genç çalışanlardan daha profesyonel olmaları ve daha çok deneyime sahip olmaları beklenmektedir ve bu nedenle genç meslektaşlarından daha rahat konuşmaları beklenmektedir (Cooper, 2018).

H_{6c}: Bireyin çalışan sessliliği düzeyi yaşa göre farklılık gösterir.

8. Araştırma Tasarımı

Araştırma tasarımı bölümünde araştırmanın metodu, örnekleme ve örnekleme yöntemi, veri toplama yöntemi ve bulguların elde edilmesinde kullanılan istatistiksel yöntemler açıklanmaktadır.

8.1. Metot

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın deseni tarama desendir. Veri toplama tekniği olarak çevrimiçi anket tasarımı kullanılmıştır. Verilerin analizi için SPSS programında regresyon analizi, korelasyon analizi, bağımsız örneklem testi ve varyans testleri uygulanmıştır.

8.2. Örneklem

Araştırmanın evreni Türkiye’de faaliyetlerini sürdüren akademisyenler olarak belirlenmiştir. Evreni yani ana kütleyi temsil edeceği düşünülerek örneklem İstanbul Gelişim Üniversitesi’nde faaliyetlerini sürdüren akademisyenler olarak belirlenmiştir. Örneklem seçim tekniği olarak, olasılıklı örnekleme yöntemleri kapsamındaki basit tesadüfi örnekleme tekniği kullanılmıştır. Üniversitede görev yapan tüm akademik personele e-posta yoluyla online anket linki gönderilmiştir. 847 akademisyene gönderilen ankete toplam 233 akademisyen katılmıştır.

8.3. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada altılı likert ölçek yapısı kullanılmıştır. Katılımcılardan anketteki maddeleri 1’den 6’ya kadar cevaplamaları istenmiştir. 1 = “Hiç katılmıyorum” ve 6 = “Tamamen katılıyorum” ifadelerini temsil etmektedir. Çalışmaya tutkunluk; Schaufeli, Bakker ve Salanova’nın (2003) geliştirdiği 17 maddelik Utrecht Work Engagement Scale (UWES)’in Schaufeli, Bakker ve Salanova’nın (2006) tarafından 9 maddeye kısaltılmış versiyonu kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe’ye çevrimi Turgut (2011) tarafından yapılmıştır. Ölçekte dinçlik, adanmışlık ve yoğunlaşma alt boyutlarını ölçen üçer ifade bulunmaktadır. Ölçekte yer alan maddeler; “Sabah uyandığımda işe gitmek için istekli olurum”, “İşimi yaparken enerji dolu olurum”, “İşimde kendimi güçlü ve dinç hissedirim”, “İşim bana ilham verir”, “İşimi hevesle yaparım”, “Yaptığım işle gurur duyarım”, “Çalışırken yaptığım işe kendimi kaptırırım”, “Çalışırken işime dalıp giderim”, “Yoğun çalıştığım zamanlarda kendimi mutlu hissedirim”. İş tatmini; Hackman ve Oldham (1975) tarafından iş tatmini alt ölçeği ile ölçülmüştür. Türkçe’ye Bilgiç (1999) tarafından çevrilmiştir. Ölçekte yer alan maddeler; “İşim beni tatmin ediyor”, “İşimde yaptığım çalışmalar beni tatmin ediyor”, “İşimi seviyorum”. Çalışan sesliliği ölçeği için Van Dyne ve Le pine’in (1998) geliştirdiği ve Çetin ve Çakmakçı (2012) tarafından Türkçe’ye çevrilen altı madde ile ölçülmektedir. Ölçekte yer alan maddeler; “Çalıştığım kurumu ilgilendiren konularla ilgili önerilerde bulunurum”, “Kurumumu ilgilendiren konularda görüşlerimi açıkça ifade ederim ve diğerlerini konuya dâhil olmaya teşvik ederim”, “Kurumdaki diğer arkadaşlarımla benimle aynı görüşte olmadığını bilsem de iş ile ilgili konulardaki düşüncelerimi onlarla paylaşırım”, “Düşüncemin kurum için faydalı olabileceğini değerlendirdiğim bir konu ile ilgili daha kapsamlı bilgi sahibi olmaya çalışırım”, “Çalışma ortamının niteliğini etkileyebilecek konulara katkı sağlamaya çalışırım”, “Yeni proje veya değişikliklerle ilgili düşüncelerimi açıkça söylerim”.

8.4. Veri Analizinde Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırma kapsamında toplanan anket yanıtları SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Elde edilen veriler tablolar halinde yorumlanmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ile iç tutarlılık değerlerinin saptanabilmesi için Cronbach’s Alpha katsayıları kullanılmıştır. Ölçeklerin alt boyutları ve ölçekler arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi için korelasyon analizi, neden-sonuç ilişkisinin modellenebilmesi için ise regresyon analizi uygulanmıştır. Demografik özelliklere göre farklılıkların belirlenebilmesine yönelik bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

8.4.1. Bağımsız Örneklem Testi (t testi)

Bağımsız örneklem testi her bir alt grup normal dağılım şartları sağlandığında ve her bir alt grubun eleman sayıları en az 30 olduğunda, iki aritmetik ortalama değeri arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test etmek için kullanılan parametrik bir testtir (Kayri, 2009).

8.4.2. Varyans Analizi (ANOVA)

Karşılaştırmak istenen gruplar arasındaki farkı belirlemek için, grup sayısının ikiden fazla olması halinde kullanılan istatistiksel yöntem varyans analizidir (Kayri, 2009). Varyans analizinin yapılabilmesi için bazı varsayımların sağlanması gerekir (Winer, 1962). Gruplar arasındaki farkların anlamlı olup olmadığını inceleyen parametrik bir analiz yöntemidir. Bu analiz, bir farklılığın var olduğunu tespit etmeye çalışır, ancak farklılığın hangi grup ya da gruplardan kaynaklandığını araştırmak için post-hoc testleri gerçekleştirilir (Köklü, Büyüköztürk ve Çokluk-Bökeoğlu, 2007). Post-hoc testler, çok faktörlü bir inceleme yapılması halinde, varyans analizi veya regresyon analizi gibi istatistiksel analizler sonucunda genel bir anlamlılık söz konusu olduğunda hangi karşılaştırmaların anlamlı bir fark gösterdiğini bulmak amacıyla yapılmaktadır (Büyüköztürk, 1998). Varyanslar eşit ise post-hoc analizlerini uygulamak için iki yöntem vardır. Bunlar: “Çoklu karşılaştırma testleri” ile “çoklu aralık testleri” dir. Çoklu aralık testleri; grup ortalamalarına ilişkin homojen alt gruplar oluşturularak, gruplardan farklı olanları tespit etmeye çalışmaktadır. Çoklu aralık testleri: SNK, Tukeys's B, Duncan, R-E-G-W-F, R-E-G-W-Q, Waller Duncan, Dunnett testleridir. Çoklu karşılaştırma testleri ise her grubu diğer gruplarla sırayla tek tek karşılaştırır ve bu karşılaştırma sonuçları çerçevesinde bir karşılaştırma matrisi elde etmektedir (Kayri, 2009). Çoklu karşılaştırma testleri: LSD, Sidak, Bonferroni, Tukey HSD, Hochberg's GT2, Gabriel, Scheffe'dir.

8.4.3. Tukey Testi

Eşit örneklem gruplarının ortalamaları arasındaki farklar test edilmek istendiğinde başvurulur. Bu test tekniğinde standart hata hesaplanırken iki temel noktaya dikkat edilir. Öncelikle; temel etkinin sebebi araştırılırken etkiye ait hatanın karesinin ortalaması dikkate alınır. Bu değer karşılaştırılmak istenen ortalamaları elde etmek için bölünen değere bölünerek q değerinin bulunması ve çizelgeden elde edilen q değeri ile karşılaştırılmasıdır. Diğer önemli nokta ise, ortak etkinin sebebi bulunurken, hangi ortalamalar arasındaki farkın anlamlı olup olmadığı test ediliyorsa hem o değişkenin temel etkisine hem de ortak etkiye ait hata terimlerinin birlikte dikkate alınmasıdır (Kayri, 2009).

8.4.4. Korelasyon Analizi

Değişkenlerin birbirleri ile olan ilişkilerinin incelenmesi aşamasında; değişkenlerin ölçüm yapısına, dağılım özelliklerine, ilişkinin doğrusallığına, değişken sayısına ve kontrol durumuna bağlı olarak çeşitli istatistiksel teknikler kullanılabilir. İki değişken arasındaki ilişkinin analizi, ikili ya da basit korelasyon teknikleriyle bulunur. Bir değişkenin en az iki değişken ile olan ilişkisinin analizi çoklu korelasyon, bu değişkenlerden birinin kontrol edilerek diğer değişkenlerle olan ilişkisinin analizi ise kısmi korelasyon analizi olarak adlandırılmaktadır (Büyüköztürk, 2018). İki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin derecesi, “r” ile gösterilen korelasyon katsayısı ile ölçülür. Korelasyon katsayısı, değişkenler arasındaki ilişkinin ne derecede olduğunu ve bu ilişkinin anlamlı olup olmadığını belirlemektedir. Korelasyon katsayısının alabileceği en küçük değer -1, en büyük değerse +1'dir ($-1 \leq r \leq +1$). Korelasyon katsayısının pozitif işaretli olması, değişkenlerden birinin değeri artarken veya azalırken, diğerinin değerinin de arttığını veya azaldığını gösterir. Korelasyon katsayısının negatif işaretli olması, değişkenlerden birinin değeri artarken veya azalırken, diğerinin değerinin düştüğünü veya arttığını gösterir. Bu bize ters yönlü bir ilişki olduğunu gösterir. r değeri sıfır olduğunda değişkenler arasında doğrusal bir ilişki olmadığı söylenebilir. r'nin (+1)'e eşit olması, değişkenler arasında pozitif ve tam doğrusal bir ilişki olduğunu gösterir. r'nin (-1)'e eşit olması değişkenler arasında

negatif ve tam doğrusal bir ilişki olduğunu gösterir. Ayrıca değişkenler arasındaki ilişki güçlendikçe, r değerinin +1 ve -1 değerlerine yaklaşma eğiliminde olduğu, zayıfladıkça sıfır değerine yaklaşma eğiliminde olduğu görülmektedir (Yüzer, 2009).

8.4.5. Regresyon Analizi

Regresyon analizi, aralarında ilişki olan iki ya da daha fazla değişkenin ilişkisini bağımlı ve bağımsız değişken olarak ele alır. Bu değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisini matematiksel model olarak açıklar. Analizde bir bağımlı bir de bağımsız değişken varsa, yöntem basit regresyon analizi, birden çok bağımsız değişken varsa çok değişkenli regresyon adını almaktadır. Değişkenler arasındaki ilişki doğrusal ise, doğrusal regresyon analizi, değil ise doğrusal olmayan (eğrisel) regresyon analizi olarak adlandırılmaktadır (Büyüköztürk, 2018).

9. Bulgular

Araştırma kapsamında toplanan anket yanıtları SPSS 24.00 programı kullanılarak analiz edilmiştir.

9.1. Demografik Özellikler

Şubat 2021-Mart 2021 döneminde yapılan çalışma kapsamında 233 katılımcıya ulaşılmıştır. Çalışma internet üzerinden, kolayda örnekleme metodu gözetilerek gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		N	N %
Cinsiyet:	Kadın	139	59,7%
	Erkek	94	40,3%
Yaş:	21-30	70	30,0%
	31-40	94	40,3%
	41-50	28	12,0%
	51-60	22	9,4%
	61 ve üzeri	19	8,2%

Katılımcıların %59,7'lik bir kısmına karşılık gelen 139 kişi kadın katılımcılardan, %40,3'lük kısmı olan 94 kişi erkek katılımcılardan oluşmaktadır. Örneklem grubunun %40,3'lük kısmı yaşları 31 ile 40 arasındaki katılımcılardan, %30,0'lik kısmı ise yaşları 21 ile 30 arasındaki katılımcılardan oluşmaktadır. Toplam 19 kişi, yaşları 61 ve üzerindedir.

Tablo 2: Katılımcıların İş Deneyimleri

		N	N %
Akademik Unvan	Profesör	17	7.3%
	Doçent Doktor	7	3.0%
	Doktor Öğretim Üyesi	91	39.1%
	Araştırma Görevlisi	47	20.2%
	Öğretim Görevlisi	71	30.5%
	Okutman	0	0.0%
Akademik Tecrübe	1-5 yıl tecrübesi olanlar	196	84.1%
	6-10 yıl tecrübesi olanlar	37	15.9%

Katılımcıların %39,1'lik kısmını oluşturan 91 kişi unvanları doktor öğretim üyesidir. %30,5'lik kısmı öğretim görevlilerinden oluşmaktadır. Örneklemdeki akademik personelden iş tecrübesi 1 ile 5 yıl arasında olanlar %84,1'lik kısmına karşılık gelen 196 kişidir.

9.2. Güvenilirlik ve İç Tutarlılık

Bir araştırmada kullanılan ölçek veya ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliği araştırma sonuçları açısından çok önemli olduğundan ölçek veya ölçeklerin kullanılmadan önce güvenilirlik ve geçerlilik açısından analiz edilmeleri gerekmektedir.

Tablo 3: Cronbach's Alpha Katsayısı İçin Bir Değerlendirme

Cronbach's Alpha Katsayısı	Yorumu
0,80-1,00 Arası	Yüksek Güvenilirlik
0,60-0,80 Arası	Oldukça güvenilir
0,40-0,60 Arası	Güvenilirlik düşük
0,40 dan düşük	Güvenilir değil

Bir ölçeğin güvenilirliği, mevcut ölçeğin farklı zamanlarda aynı örnekleme uygulandığı durumda aynı sonuçları verme derecesini göstermektedir. Aslında bu anlamda güvenilirlik, bir değişkeni ölçmek için sorulan soruların ne derecede bilinçli olarak cevaplandırıldığına bir göstergesidir (Özdoğan ve Tüzün, 2007). Cronbach's Alpha sorular arası korelasyona bağlı uyum değeri olarak da tanımlanabilmektedir. Cronbach's Alpha değerinin 0,70 ve üstü olduğu durumlarda ölçeğin güvenilir olduğu kabul edilmektedir.

Tablo 4: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenilirlik Analizi

Ölçek	Madde adedi	Güvenilirlik Katsayısı
1 Çalışan Sessliliği Ölçeği	6	0,921
2 Çalışmaya Tutkunluk Ölçeği	9	0,942
3 İş Tatmini Ölçeği	3	0,876

Araştırmada kullanılan ölçekler ve alt boyutlarından elde edilen güvenilirlik değerleri yukarıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre, çalışan sessliliği ölçeğinin Cronbach's Alpha değeri (0,921), çalışmaya tutkunluk ölçeğinin (0,942), iş tatmini ölçeğinin ise (0,876) hesaplanmıştır. Tüm ölçeklerin güvenilirlik değerleri "Yüksek Güvenilirlik" skalasında yer almıştır.

9.3. Korelasyon Analizi

Tüm ölçeklere ait pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır ve Tablo5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Ölçeklere Uygulanan Korelasyon Analizi

	AO	SS	1	2	3
1 Çalışan Sessliliği	4.8169	1.06644	1		
2 Çalışmaya Tutkunluk	4.9161	1.04137	,698**	1	
3 İş Tatmini	4.7568	1.21925	,555**	,747**	1

*p<0,05 **p<0,01

Araştırmada kullanılan tüm ölçekler arasında pozitif, anlamlı ve yüksek ilişkili korelasyonlar hesaplanmıştır. Buna göre, sesslilik ile tutkunluk arasındaki korelasyon değeri (,698**), tatmin ile tutkunluk arasındaki korelasyon değeri (,747**), çalışan sessliliği ile iş tatmini arasında hesaplanan korelasyon değeri (,555**)’dir. Kullanılan tüm değişkenler arasında olumlu ve yüksek düzeyde bir ilişki ortaya konmuş olsa da bu ilişkilerin yönünün belirlenmesi ve hipotezlerin test edilmesi için regresyon analizi yapılmıştır.

9.4. Regresyon Analizi

Ölçeklerin regresyon analizi basit regresyon modeli kullanılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Çalışmaya Tutkunluğun, Çalışan Sessliliği Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Modeli

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized	t	p	R ²
		B	Std. Error	Coefficients			
1	(Constant)	1.303	.242		5.375	.000	%48,7
	Çalışmaya tutkunluk	.715	.048	.698	14.812	.000	

*p<0,05 **p<0,01

“Çalışmaya Tutkunluk” değişkeninin “Çalışan Sessliliği” değişkeni üzerindeki etkisi ($\beta=,715$; $p<0,05$) pozitif yönlü ve anlamlıdır. Çalışmaya tutkunluk değişkeni çalışan sessliliği değişkenini %48,7 oranında açıklamaktadır. Bu basit doğrusal regresyon modeli;

$$\text{çalışan sessliliği} = 1,303 + 0,715 * \text{çalışmaya tutkunluk}$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Burada her bir çalışmaya tutkunluk değerinin çalışan sessliliği değerini (0,715) puan arttırdığı söylenmektedir. Analiz sonuçlarına göre H₁ desteklenmektedir. Çalışmaya tutkun akademisyenler, mevcut durumu daha iyi hale getirmek için daha fazla inisiyatif almaktadır.

Tablo 7: İş Tatmininin, Çalışan Sessliliği Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Modeli

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized	t	p	R ²
		B	Std. Error	Coefficients			
1	Constant	2.508	.235		10.670	.000	%30,8
	İş tatmini	.485	.048	.555	10.139	.000	

*p<0,05 **p<0,01

“İş Tatmini” değişkeninin “Çalışan Sessliliği” değişkeni üzerindeki etkisi ($\beta=,7485$; $p<0,05$) pozitif yönlü ve anlamlıdır. İş tatmini değişkeni çalışan sessliliği değişkenini %30,8 oranında açıklamaktadır. Bu regresyon modeli;

$$\text{çalışan sessliliği} = 2,508 + 0,485 * \text{iş tatmini}$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Burada her bir iş tatmini değerinin çalışan sessliliği değerini (0,485) puan arttırdığı söylenmektedir. Analiz sonuçlarına göre H₃ desteklenmektedir. İşlerinden tatmin olan akademisyenler, mevcut durumda gördükleri olumsuzlukları düzeltmek veya mevcut durumu daha iyi hale getirmek için daha fazla çalışan sessliliği göstermektedir.

Tablo 8: Çalışmaya Tutkunluğun, İş Tatmini Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Modeli

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized	t	p	R ²
		B	Std. Error	Coefficients			
1	(Constant)	.456	.257		1.773	.028	%55,8
	Çalışmaya tutkunluk	.875	.051	.747	17.078	.000	

*p<0,05 **p<0,01

Çalışmaya tutkunluk değişkeninin bağımsız, iş tatmini değişkeninin bağımlı değişken seçildiği yukarıdaki basit doğrusal regresyon modeli ($p<0,05$) olduğundan dolayı anlamlı bulunmuştur. Çalışmaya tutkunluk değişkeni iş tatmini değişkenini yordamaktadır. Çalışmaya tutkunluk iş tatminini %55,8 oranında açıklamaktadır. Elde edilen regresyon modeli:

$$\text{iş tatmini} = 0,456 + 0,875 * \text{çalışmaya tutkunluk}$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Analiz sonuçlarına göre H₂ desteklenmektedir. İşlerini tutkunlukla yapan akademisyenler, işlerinden daha fazla tatmin olmaktadır.

9.5. Demografik Özelliklere Göre Farklılık Testleri

Araştırmada kullanılan ölçeklerin demografik özelliklere göre farklılıkları analiz edilmiştir. Bunun için bağımsız örneklem t testi ile varyans analizi kullanılmıştır.

Tablo 9: *Unvana Göre Farklılık Analizleri*

		N	AO	SS	F	p
Çalışan Sessliliği	Profesör	17	4,8627	1,15806	1,504	0,264
	Doçent Doktor	7	4,9048	1,16212		
	Doktor Öğretim Üyesi	91	4,8425	1,10954		
	Araştırma Görevlisi	47	4,4965	1,16329		
	Öğretim Görevlisi	71	4,9765	,88205		
	Total	233	4,8169	1,06644		
Çalışmaya Tutkunluk	Profesör	17	5,3203	,71781	5,344	0,000
	Doçent Doktor	7	4,8889	,80635		
	Doktor Öğretim Üyesi	91	5,0537	1,04210		
	Araştırma Görevlisi	47	4,3310	1,27394		
	Öğretim Görevlisi	71	5,0329	,80615		
	Total	233	4,9161	1,04137		
İş Tatmini	Profesör	17	5,4902	,56664	5,972	0,000
	Doçent Doktor	7	4,4762	1,30323		
	Doktor Öğretim Üyesi	91	4,7473	1,19189		
	Araştırma Görevlisi	47	4,1418	1,44754		
	Öğretim Görevlisi	71	5,0282	1,01847		
	Total	233	4,7568	1,21925		

*p<0,05 **p<0,01

Ölçeklerin akademik unvana göre yapılan farklılık testinde “Çalışmaya Tutkunluk” ile “İş Tatmini” ölçeklerinde (p<0,05) anlamlı farklılık söz konusu olmaktadır. Çalışmaya tutkunluk ölçeği için farklılığın kaynağı Tukey testi ile araştırılmıştır. Buna göre, araştırma görevlilerinin “Çalışmaya Tutkunluk” ortalama puanının (4,33), diğer tüm akademik unvanların puanlarından daha düşük olduğu anlaşılmıştır. Profesör ile araştırma görevlileri, doktor öğretim üyesi ile araştırma görevlileri ve öğretim görevlisi ile araştırma görevlilerinin ikili olarak ortalama puanları karşılaştırıldığında ikililerden akademik unvan derecesi yüksek olanların “Çalışmaya Tutkunluk” puanları da yüksek bulunmuştur. İş tatmini ölçeği için farklılığın kaynağı Tukey testi ile araştırılmıştır. Buna göre, araştırma görevlilerinin “İş Tatmini” ortalama puanının (4,14), diğer tüm akademik unvanların tatmin ortalama puanlarından daha düşük olduğu anlaşılmıştır. Profesör ile araştırma görevlileri, doktor öğretim üyesi ile araştırma görevlilerinin ikili olarak ortalama puanları karşılaştırıldığında ikililerden akademik unvan derecesi yüksek olanların “İş Tatmini” ortalama puanları da yüksek bulunmuştur.

Tablo 10: Yaş Gruplarına Göre Farklılık Analizleri

		N	AO	SS	F	p
Çalışan Sesliliği	21-30	70	4.6476	1.12666	0,873	0,481
	31-40	94	4.9238	.99511		
	41-50	28	4.9048	1.08812		
	51-60	22	4.6818	1.11733		
	61 ve üzeri	19	4.9386	1.10584		
	Total	233	4.8169	1.06644		
Çalışmaya Tutkunluk	21-30	70	4.5190	1.19367	4,000	0,017
	31-40	94	5.0887	.92627		
	41-50	28	5.1468	1.03926		
	51-60	22	4.9343	.87332		
	61 ve üzeri	19	5.1637	.81006		
	Total	233	4.9161	1.04137		
İş Tatmini	21-30	70	4.3048	1.36761	4,092	0,002
	31-40	94	4.8936	1.18656		
	41-50	28	4.8690	1.13435		
	51-60	22	5.0152	.95661		
	61 ve üzeri	19	5.2807	.65981		
	Total	233	4.7568	1.21925		

*p<0,05 **p<0,01

Ölçeklerin yaş gruplarına göre yapılan farklılık testinde “Çalışmaya Tutkunluk” ile “İş Tatmini” ölçeklerinde ($p<0,05$) bulunduğundan anlamlı farklılık söz konusu olmaktadır. Çalışmaya tutkunluk ölçeğinde ortaya çıkmış olan farklılığın kaynağının saptanabilmesi için Tukey testi kullanılmıştır. Buna göre, yaşları 21 ile 30 arasında olan katılımcıların “Çalışmaya Tutkunluk” ortalama puanının (4,51) değeri ile yaş aralığı 31 ile 40, 41 ile 60 ve 61 ile yukarıya olan yaş gruplarına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Yaş aralıkları, en küçük yaş değerleri ile kıyaslandığında yaş küçüldükçe çalışmaya tutkunluk da azalmaktadır şeklinde bir yorum yapılmaktadır. İş tatmini ölçeği için de farklılığın kaynağı Tukey testi ile araştırılmıştır. Buna göre, yaşları 21 ile 30 arasında olan katılımcıların “İş Tatmini” ortalama puanının (4,30) değeri ile yaş aralığı 31 ile 40, 41 ile 60 ve 61 ile yukarıya olan yaş gruplarına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Yaş değerleri, en küçük yaş değerleri ile kıyaslandığında yaş küçüldükçe iş tatmini de azalmaktadır şeklinde sonuç çıkmaktadır.

Tablo 11: Akademik İş Tecrübesine Göre Farklılık Analizleri

		N	AO	SS	t	p
Çalışan Sesliliği	1-5 yıl tecrübesi olanlar	196	4.7449	1.08976	-2,395	0,017
	6-10 yıl tecrübesi olanlar	37	5.1982	.84787		
	Total	233	4.8169	1.06644		
Çalışmaya Tutkunluk	1-5 yıl tecrübesi olanlar	196	4.8588	1.07452	-1,942	0,043
	6-10 yıl tecrübesi olanlar	37	5.2192	.78894		
	Total	233	4.9161	1.04137		
İş Tatmini	1-5 yıl tecrübesi olanlar	196	4.7024	1.25966	-1,573	0,049
	6-10 yıl tecrübesi olanlar	37	5.0450	.94006		
	Total	233	4.7568	1.21925		

*p<0,05 **p<0,01

Araştırmada kullanılan ölçeklerin akademik iş tecrübesine göre yapılan farklılık testleri ($p<0,05$) anlamlı bulunmuştur. Çalışan sesliliği ortalama puanları akademik iş tecrübesi arttıkça artmaktadır. Akademik iş tecrübesi arttıkça çalışan sesliliği değerleri de yükselmektedir. Çalışmaya tutkunluk ortalama puanları dikkate alındığında iş tecrübesi daha çok olanların çalışmaya tutkunluk puanları da daha yüksek hesaplanmıştır. Akademik iş tecrübesi çok olanların

çalışmaya tutkunluk puanları daha yüksektir. İş tatmini ortalama puanlarına bakıldığında ise akademik iş tecrübesi çok olan çalışanların iş tatmini değer ortalamaları da yüksektir.

10. Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma temel olarak akademisyenlerin; çalışmaya tutkunluk, iş tatmini ve çalışan sesliliği kavramlarıyla ilgili tutumlarını incelemeye odaklanmıştır. Yapılan korelasyon analizi sonucunda tüm değişken arasında olumlu ve anlamlı ilişkiler bulunmuş, tek yönlü regresyon analizleriyle ise tüm hipotezlerin desteklendiği ortaya konmuştur. Rees ve diğerleri (2013) ve Mowbray ve Herman'ın (2014) çalışmalarına paralel olarak, çalışmaya tutkunluğun çalışan sesliliğinin bir önceli olduğu sonucuna varılmıştır. Tutkuyla çalışan akademisyenler, işlerini yaparken gördükleri iyileştirme fırsatlarını dile getirmeyi, işlerinin yapıcı bir parçası olarak değerlendirip daha fazla çalışan sesliliğinde bulunmaktadır. Çalışan sesliliği literatüründeki baskın görüş, eleştirilmeden ve görmezden gelinmeden fikirlerini diğer çalışanlarla veya üstleriyle paylaşabileceğini düşünen çalışanların, iş tatminlerinin de artacağı yönündedir (Sinha ve Shukla, 2012; Alfayad ve Arif, 2017). Ancak, az sayıda da olsa, bu ilişkinin tersini ortaya koyan araştırmacılar bulunmaktadır (Wood ve De Menezes, 2011). Mevcut araştırmada da bu görüşü destekleyen bir sonuca ulaşılmıştır. Yapılan basit doğrusal regresyon analizi, iş tatmininin, çalışan sesliliğini arttırdığını ve çalışan sesliliği kavramının %30,8'ini açıkladığını göstermiştir. Söz konusu sonuç, işlerinden tatmin olan akademisyenlerin yeni iş yapma modelleri önermede, günlük sorunlara yaratıcı çözümler bulmada ve mevcut durumu daha da iyiye götürmek için proaktif davranış göstermede daha istekli olacakları şeklinde açıklanabilir.

Araştırmanın ortaya koyduğu başka bir sonuç ise enerjisini işine adayan, işiyle gurur duyan ve işine büyük önem veren çalışanların, iş tatminlerinin de aynı doğrultuda yüksek olduğudur. Çalışmaya tutkunluk konusunda araştırma yapan birçok araştırmacıyı destekleyen bir sonuca ulaşılmıştır (Karatepe ve Aga, 2012; Yakın ve Erdil, 2012). Böylelikle, çalışmaya tutkunluğun hem çalışan sesliliğini hem de iş tatminini etkilediği söylenebilir. Burada ulaşılan sonuç, akademisyenlerinin çalışmaya tutkunluklarını arttırmaya odaklanan üniversitelerin, birden fazla olumlu çıktıya sahip olacağı yönündedir. Akademisyenler çalışmalarını tutkuyla yaptıklarında aynı zamanda iş tatminleri artacak, böylelikle işten ayrılma oranları düşüp performansları yükselecektir. Benzer şekilde üniversiteyi daha ileriye götürecek yaratıcı fikirler üretmede, yeni yayınlar yapmada ve öğrencilerine yenilikçi yöntemlerle ders anlatmada daha istekli hale geleceklerdir.

Demografik verilerle yapılan analiz sonuçları da birbirleriyle uyumluluk göstermektedir. Araştırma örneklemindeki akademisyenlerin iş tecrübeleri arttıkça, çalışmaya tutkunlukları, iş tatminleri ve çalışan seslilikleri de artış göstermektedir. Unvanlara göre farklılıklara bakıldığında çalışan sesliliğinde anlamlı bir farklılık bulunmazken iş tatmini ve çalışmaya tutkunluk ortalamaları profesörlerde en yüksek, araştırma görevlilerinde ise en düşük değere sahiptir. Bu sonuçlara paralel olarak, yaş aralığı 21-30 olan akademisyenlerin iş tatmini ve çalışmaya tutkunlukları en düşük, 61 ve üzeri olanları ise en yüksektir. Söz konusu verilerin sonucunda yaş, unvan ve mesleki tecrübe arasında doğrusal bir ilişki vardır. Yaşları ilerledikçe mesleki tecrübeleri artan ve basamakları tırmanan akademisyenlerin zaman içerisinde hem çalışmaya tutkunlukları hem de iş tatminleri artmaktadır. Mesleki tecrübe ile çalışan sesliliği arasında bulunan anlamlı ve olumlu ilişki yaş ve unvan değişkenlerinde görülmemektedir. Bu durum, akademisyenlerin fikirlerini söylemek için yüksek bir yaşa veya unvana sahip olmaları gerekmediği, ancak kurumda zaman geçirip kurum kültürünün çalışan sesliliğini destekleyip desteklemediğini anlamalarının önemli olduğu şeklinde açıklanabilir. Mevcut araştırmanın örnekleminin İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde çalışan akademisyenler olarak belirlenmesi, araştırmanın kısıtlarından biri olarak sıralanabilir. Aynı araştırmanın gelecekte farklı vakıf üniversitelerinde tekrarlanması, sonuçların geçerliliği konusunda daha fazla veri sağlayacak,

devlet üniversitelerinde de yapılması ise vakıf ve devlet üniversiteleri arasında bir karşılaştırma yapma olanağı sağlayacaktır.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Melda Keçeci, Didem Tetik Küçükkelçi, Merve Vural Allaham,

Kaynakça

- Abdullah, H., Ismail, I., Alnoor, A. ve Yaqoub, E. (2021). Effect of perceived support on employee's voice behaviour through the work engagement: a moderator role of locus of control. *International Journal of Process Management and Benchmarking*, 11(1), 60-79.
- Alarcon, G. M. ve Edwards, J. M. (2011). The relationship of engagement, job satisfaction and turnover intentions. *Stress and Health*, 27(3), e294-e298.
- Alfayad, Z. ve Arif, L. S. M. (2017). Employee voice and job satisfaction: An application of Herzberg two-factor theory. *International Review of Management and Marketing*, 7(1), 150-156.
- Algın, İ. ve Baskan, G. A. (2015). Üniversitelerde örgütsel sessizliğin olası sonuçları. *Yükseköğretim Dergisi*, 5(2), 81-90.
- Andiyasari, A., Matindas, R. W. ve Riantoputra, C. D. (2017). Voice behavior: The role of perceived support and psychological ownership. *The South East Asian Journal of Management*, 11(1), 1.
- Andrew, O. C. ve Sofian, S. (2012). Individual factors and work outcomes of employee engagement. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 40, 498-508.
- Arrowsmith, J. ve Parker, J. (2013). The meaning of 'employee engagement' for the values and roles of the HRM function. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(14), 2692-2712.
- Bakker, A. (2008). *Building engagement in the workplace. In The peak performing organization*. Routledge.
- Bakker, A. B., Emmerik, H. V. ve Euwema, M. C. (2006). Crossover of burnout and engagement in work teams. *Work and Occupations*, 33(4), 464-489.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall: Englewood cliffs.
- Banihani, M., Lewis, P. ve Syed, J. (2013). Is work engagement gendered?. *Gender in Management*, 28(7), 400-423.
- Bilgiç, R. (1999). A different way of testing the interaction between core job dimensions and growth need strength (GNS). In *Conference on TQM and Human Factors*, 210-215.
- Blader, S. ve Tyler, T.R. (2009). Testing and expanding the group engagement model, *Journal of Applied Psychology*, 94(2), 445-464.
- Brooks, D. M. (2014). *Employee engagement and personal voice: A phenomenological approach* [Yayımlanmış doktora tezi]. Walden Üniversitesi, Washington.
- Büyüköztürk, Ş. (2018). Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı. *Pegem Atıf İndeksi*, 001-214.
- Büyüköztürk, Ş. (1998). Kovaryans analizi (Varyans analizi ile karşılaştırmalı bir inceleme). *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 31(1).
- Carstensen, L. L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging*, 7(3), 331.

- Çetin, Ş. ve Çakmakçı, C. (2012). Çalışan sesliliği ölçeğini Türkçeye uyarlama çalışması. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 22(2), 1-20.
- Cheng, J. W., Chang, S. C., Kuo, J. H. ve Cheung, Y. H. (2014). Ethical leadership, work engagement, and voice behavior. *Industrial Management & Data Systems*, 114(5), 817-831.
- Cheng, J. W., Lu, K. M., Chang, Y. Y. ve Johnstone, S. (2013). Voice behavior and work engagement: the moderating role of supervisor-attributed motives. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 51(1), 81-102.
- Christian, M. S., Garza, A. S. ve Slaughter, J. E. (2011). Work engagement: A quantitative review and test of its relations with task and contextual performance. *Personnel Psychology*, 64(1), 89-136.
- Cooper, C. A. (2018). Encouraging civil servants to be frank and fearless: Merit recruitment and employee voice. *Public Administration*, 96(4), 721-735.
- Dedahanov, A. T., Rhee, C. ve Gapurjanova, N. (2019). Job autonomy and employee voice: is work-related self-efficacy a missing link?. *Management Decision*, 57(9), 2401-2413.
- Erkubilay, C. (2020). *Diğerkâmlık davranışı, iş arkadaşı desteği ve lider desteğinin işgören sesliliği üzerindeki etkisi* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce.
- Farndale, E., Van Ruiten, J., Kelliher, C. ve Hope-Hailey, V. (2011). The influence of perceived employee voice on organizational commitment: An exchange perspective. *Human Resource Management*, 50(1), 113-129.
- Fredrickson, B. L. (1998). Cultivated emotions: Parental socialization of positive emotions and self-conscious emotions. *Psychological Inquiry*, 9(4), 279-281.
- Garg, K., Dar, I. A. ve Mishra, M. (2018). Job satisfaction and work engagement: A study using private sector bank managers. *Advances in Developing Human Resources*, 20(1), 58-71.
- Girgin, M. S. (2019). *Kişilik ve öz yeterliliğin çalışan sesliliğine etkisinde iş güvencesizliğinin düzenleyici rolü etkisi* [Yayımlanmış doktora tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gobeski, K. T. ve Beehr, T. A. (2009). How retirees work: Predictors of different types of bridge employment. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 30(3), 401-425.
- Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1975). Development of the job diagnostic survey. *Journal of Applied Psychology*, 60(2), 159-170
- Han, N. C., Ko, J. W., Price, J. L. ve Mueller, C. W. (1995). Organizational commitment in South Korea. *Research and Practice In Human Resource Management*, 3(1), 39-68.
- Harter, J. K., Schmidt, F. L. ve Hayes, T. L. (2002). Business-unit-level relationship between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: a meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 268.
- Hirshman, A. O. (1970). *Exit, voice and loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ilkhanizadeh, S. ve Karatepe, O. M. (2017). An examination of the consequences of corporate social responsibility in the airline industry: Work engagement, career satisfaction, and voice behavior. *Journal of Air Transport Management*, 59, 8-17.

- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.
- Karatepe, O. M. ve Aga, M. (2012). Work engagement as a mediator of the effects of personality traits on job outcomes: A study of frontline employees. *Services Marketing Quarterly*, 33(4), 343-362.
- Kayri, M. (2009). Araştırmalarda gruplar arası farkın belirlenmesine yönelik çoklu karşılaştırma (post-hoc) teknikleri. *Journal of Social Science*, 55.
- Kim, N. ve Kang, S. W. (2017). Older and more engaged: The mediating role of age-linked resources on work engagement. *Human Resource Management*, 56(5), 731-746.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş., ve Çokluk-Bökeoğlu, Ö. (2007). *Sosyal bilimler için istatistik*. Pegem A Yayıncılık.
- Koyuncu, M., Burke, R. J. ve Fiksenbaum, L. (2006). Work engagement among women managers and professionals in a Turkish bank: Potential antecedents and consequences. *Equal Opportunities International*, 25(4), 299-310.
- Kwon, B., Farndale, E. ve Park, J. G. (2016). Employee voice and work engagement: Macro, meso, and micro-level drivers of convergence?. *Human Resource Management Review*, 26(4), 327-337.
- Lawler, E.E., III (1975). Pay, participation and organizational change In E. L.Cass ve F. G. Zimmer (Eds.), *Man and work in society*. New York: Van Nostrand-Reinhold.
- Liang, J., Farh, C. I. ve Farh, J. L. (2012). Psychological antecedents of promotive and prohibitive voice: A two-wave examination. *Academy of Management Journal*, 55(1), 71-92.
- Lu, L., Lu, A. C. C., Gursoy, D. ve Neale, N. R. (2016). Work engagement, job satisfaction, and turnover intentions: A comparison between supervisors and line-level employees. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B. ve Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 397-422.
- Morrison, E. W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *Academy of Management Annals*, 5(1), 373-412.
- Morrison, E. W. ve Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706-725.
- Morrison, E. W. ve Phelps, C. C. (1999). Taking charge at work: Extrarole efforts to initiate workplace change. *Academy of Management Journal*, 42(4), 403-419.
- Mowbray, P. K. ve Herman, H. H. M. (2014). Managing engagement and employee voice: effects on in-role perceptions and voice behaviour. In *28th ANZAM Conference*, 1-17.
- Nazari, M., Dastoorpoor, M., Ghasemzadeh, R. ve Moradi, N. (2021). Relationship between work engagement and voice complaints among elementary school teachers. *Journal of Voice*, 35(4), 665-e1.
- Özdoğan, F. B. ve Tüzün, İ. K. (2007). Öğrencilerin üniversitelerine duydukları güven üzerine bir araştırma. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(2), 639-650.
- Park, J. ve Gursoy, D. (2012). Generation effects on work engagement among US hotel employees. *International Journal of Hospitality Management*, 31(4), 1195-1202.

- Peiró, J. M., Agut, S. ve Grau, R. (2010). The relationship between overeducation and job satisfaction among young Spanish workers: The role of salary, contract of employment, and work experience. *Journal of Applied Social Psychology*, 40(3), 666-689.
- Rayton, B. A. ve Yalabik, Z. Y. (2014). Work engagement, psychological contract breach and job satisfaction. *The International Journal of Human Resource Management*, 25(17), 2382-2400.
- Rees, C., Alfes, K. ve Gatenby, M. (2013). Employee voice and engagement: connections and consequences. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(14), 2780-2798.
- Rich, B. L., Lepine, J. A. ve Crawford, E. R. (2010). Job engagement: Antecedents and effects on job performance. *Academy of Management Journal*, 53(3), 617-635.
- Saglam, A. C., Yorulmaz, Y. I., Anasiz, B. T., Colak, I. ve Dumlu, N. N. (2018). Prediction of Academic Staffs' Organizational Silence through their Power Distance Perceptions. *Üniversitepark Bülten*, 7(2), 143.
- Saks, A. M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619.
- Salanova, M. ve Schaufeli, W.B. (2008), A cross-national study of work engagement as a mediator between job resources and proactive behaviour. *The International Journal of Human Resource Management*, 19(1), 116-131.
- Schaufeli, W. B. ve Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 25(3), 293-315.
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B. ve Salanova, M. (2003). Utrecht work engagement scale-9. *Educational and Psychological Measurement*, 26(1), 64-100.
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B. ve Salanova, M. (2006). The measurement of work engagement with a short questionnaire: A cross-national study. *Educational And Psychological Measurement*, 66(4), 701-716.
- Schaufeli, W. B., Taris, T. W. ve Van Rhenen, W. (2008). Workaholism, burnout, and work engagement: three of a kind or three different kinds of employee well-being?. *Applied Psychology*, 57(2), 173-203.
- Shrestha, I. (2018). Influence of demographic factors on job satisfaction of financial institutions workforce of Nepal. *Journal of Business and Management*, 5, 74-79.
- Sinha, D. ve Shukla, K. S. (2012). Comparative study of job satisfaction of the employees of private and public sector banks. *V3 Journal of Management (e-journal)*, 1(1), 30-96.
- Sobaih, A. E. E. ve Hasanein, A. M. (2020). Herzberg's theory of motivation and job satisfaction: Does it work for hotel industry in developing countries?. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 19(3), 319-343.
- Sonnentag, S. (2003). Recovery, work engagement, and proactive behavior: a new look at the interface between nonwork and work. *Journal of Applied Psychology*, 88(3), 518-528.
- Stankovska, G., Angelkoska, S., Osmani, F. ve Grncarovska, S. P. (2017). Job Motivation and Job Satisfaction among Academic Staff in Higher Education. *Bulgarian Comparative Education Society*, 15, 159-166.

- Toker, B. (2011). Job satisfaction of academic staff: an empirical study on Turkey. *Quality Assurance in Education*, 19(2), 156-169.
- Tülübaşı, T., ve Celep, C. (2014). Öğretim elemanlarının sessiz kalma nedenleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(29-1), 280-297.
- Turgut, T. (2011). Çalışmaya tutkunluk: iş yükü, esnek çalışma saatleri, yönetici desteği ve iş-aile çatışması ile ilişkileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 155-179.
- Türkoğlu, H. (2011). *İş tatmini, örgütsel bağlılık ilişkisi ve bir uygulama* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Van Dyne, L. ve LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management Journal*, 41(1), 108-119.
- Vecina, M. L., Chacón, F., Sueiro, M. ve Barrón, A. (2012). Volunteer engagement: Does engagement predict the degree of satisfaction among new volunteers and the commitment of those who have been active longer?. *Applied Psychology*, 61(1), 130-148.
- Walton, R. E. (1985). *From Control to Commitment in the Workplace: In factory after factory, there is a revolution under way in the management of work*. US Department of Labor, Bureau of Labor-Management Relations and Cooperative Programs.
- Winer, B. J. (1962). *Statistical principles in experimental design*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Wolf, M. G. (1970). Nedd gratification theory: A theoretical reformulation of job satisfaction/dissatisfaction and job motivation. *Journal of Applied Psychology*, 54(1p1), 87.
- Wood, S. ve De Menezes, L. M. (2011). High involvement management, high-performance work systems and well-being. *The International Journal of Human Resource Management*, 22(07), 1586-1610.
- Wu, Y. W. (2015). *The Influence of Transformational Leadership on Employee Voice Behavior: The Mediating Effect of Work Engagement* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Ulusal Sun Yat-sen Üniversitesi, Çin.
- Xanthopoulou, D., Bakker, A. B., Demerouti, E. ve Schaufeli, W. B. (2007). The role of personal resources in the job demands-resources model. *International Journal Of Stress Management*, 14(2), 121.
- Yakın, M. ve Erdil, O. (2012). Relationships between self-efficacy and work engagement and the effects on job satisfaction: a survey on certified public accountants. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 370-378.
- Yavan, Ö. (2016). Örgütsel davranış düzleminde adanmışlık. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 278-296.
- Yeh, C. M. (2013). Tourism involvement, work engagement and job satisfaction among frontline hotel employees. *Annals of Tourism Research*, 42, 214-239.
- Yuen, K. F., Loh, H. S., Zhou, Q. ve Wong, Y. D. (2018). Determinants of job satisfaction and performance of seafarers. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 110, 1-12.
- Yüzer, A. F. (2009). *İstatistik* (Vol. 1448). Anadolu Üniversitesi.

Algılanan Fazla Niteliklilik Araştırmalarının Entelektüel Yapısının Haritalanması: Bir Ortak Anahtar Kelime ve Ortak Atıf Analizi

Zhou, J. ve George, J. M. (2001). When job dissatisfaction leads to creativity: Encouraging the expression of voice. *Academy of Management Journal*, 44(4), 682-696.

Araştırma Makalesi / Research Article

TURİST HARCAMALARININ BÖLGESEL EKONOMİYE ETKİLERİ: KÜTAHYA ÖRNEĞİ *, **

Gülten ŞEN¹

Öz

Ekonomi üzerinde olumlu etkilere sahip olan turizm sektörü, bölgesel kalkınmanın gelişmesinde önem arz etmektedir. Son yıllarda kırsal ve bölgesel ekonomilerin gelişiminde turizm sektörüne verilen değer gittikçe artmaktadır. Böylelikle, uzun vadede sürdürülebilir bölgesel kalkınma programları için güçlü temel sağlanabilecektir. Kütahya termal turizm için oldukça uygun potansiyele sahiptir. Sahip olduğu kaynaklar, bölgesel kaynaklara dayalı bir ekonominin geliştirilmesi ve istihdam yaratılması için büyük bir öneme sahiptir. Ağır sanayi imkânları sınırlı olan Kütahya bölgesinin kalkınmasında turizm sektörü önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışma ile Kütahya termal kaynaklarının ekonomik potansiyeli ile termal turizm faaliyetlerinin ekonomik durumu anket çalışması ile incelenmiştir. Kütahya'ya gelen turistlerin yaptıkları harcamaların bölgesel kalkınma açısından yardımcı bir unsur olduğu belirlenmiştir. Çalışma Kütahya için yapılacak turizm planlamalarının mikro ve makro düzeyde gerçekleştirilmesi durumunda, bölgenin turizmden daha fazla verimli sonuçlar elde edilebileceğini göstermektedir. Yerel ekonomiyi geliştirmede termal turizmin önemini açık bir şekilde kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Ekonomi, Kütahya, Termal Turizm

JEL Kodları: R11, Z32

THE EFFECTS OF TOURIST EXPENDITURES ON THE REGIONAL ECONOMY: THE CASE OF KÜTAHYA

Abstract

The tourism sector, which has positive effects on the economy, is important in the development of regional development. In recent years, the value given to the tourism sector has been increasing in the development of rural and regional economies. Thus, a strong basis for sustainable regional development programs will be provided in the long run. Kütahya has a very suitable potential for thermal tourism. Its resources are of great importance for the development of an economy based on regional resources and the creation of employment. The tourism sector has an important place in the development of the Kütahya region, where heavy industry opportunities are limited. In this study, the economic potential of Kütahya thermal resources and the economic situation of thermal tourism activities were tried to be examined with a survey study. It has been determined that the expenditures of the tourists coming to Kütahya are an auxiliary factor in terms of regional development. The study shows that if tourism planning for Kütahya is carried out at micro and macro levels, more efficient results can be obtained from tourism in the region. The importance of thermal tourism in developing the local economy is openly recognized.

Keywords: Regional Development, Economics, Kütahya, Thermal, Tourism

JEL Codes: R11, Z32

* Bu çalışma Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlanan "Termal Turizmin Bölgesel Ekonomik Etkilerinin Analizi: Kütahya Örneği" başlıklı doktora tezi temel alınarak oluşturulmuştur.

** Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu'ndan 25.12.2019 ve 2019/ 01 karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Öğr.Grv.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, gulten.sen@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2057-359X.

Başvuru Tarihi (Received): 30.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Bölgeler arasındaki ekonomik dengesizlik her geçen gün artmaktadır. Bu durum ülkeler açısından çözülemeyen bir sorun olarak görülmektedir. Kalkınma politikalarıyla, geri kalmış bölgelerdeki farklılıkların azaltılması, sosyo-ekonomik istikrarsızlıkların ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Turizm sektörü kalkınmayı hızlandıran ve tamamlayan özellikleri bakımından bölgeler arasındaki dengesizliklerin kaldırılmasında araç olma özelliği kazanmıştır (Durgun, 2006: 3). Doğal, tarihsel, kültürel ve sosyal kaynakların kullanılmasını sağlayan turizm sektörü, sanayi ve ticari faaliyetlerin tam olarak gelişmediği bölgelerde açıkları kapatarak, bu bölgelerin gelişmesinde etkili bir role sahip bulunmaktadır (Gülbahar, 2009: 20). Sektör dünyada ve Türkiye’de son yıllarda gelişerek, iktisadi büyüme ve kalkınmaya yardımcı olacak bir potansiyele erişmiştir. Bölgelerin ekonomik olarak karşılaştıkları sorunların çözümünde önemli bir etken olarak görülmektedir.

Turizm sektörü, kaynakların etkin kullanılarak bölgeler arasındaki görülen dengesizliklerin giderilmesi ve bölgesel kalkınmanın sağlanması açısından önemli bir yere sahiptir (Çeken, 2008:294-295). Bu sebeple kalkınma yarışında geç kalmış olan ülkelerin, turizm sektörüne yönelmesi, potansiyele sahip olan bölgelerin gelişmesinin kalkınmaya olumlu etkisinin olacağı öngörülmektedir. Bu açıdan sahip olunan turizm potansiyelini akılcı olarak kullanılması, ulusal ve bölgesel kalkınmaya ayrıca bölgelerarasındaki kalkınmışlık farkının azalmasına yardım edecektir. Ekonomileri tam gelişmemiş, tarım ülkesi konumunda bulunan az gelişmiş ülkelerin turizm hareketliliğinin iktisadi yararları, gelişmiş olan ülkelerin ekonomilerine nispeten daha çok önem kazanmaktadır. Artan turizm gelirleri, ekonomide her düzeyde büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir (Zhang ve Ruan, 2021: 624). Bu etki, sektörün büyümesiyle olumlu yayılma etkileri gösterecektir (Durberry, 2002: 863). Turizm; bölgeler arasında ekonomik istikrarı sağlamak, istihdam olanağı oluşturmak, altyapı yatırımlarını hareketlendirmek, döviz girdisi elde etmek gibi nedenlerden dolayı önemini artırmıştır. Ekonomik ve sosyal değeri sebebiyle, turizm sektörü hızlı bir şekilde dönüşerek, küresel rekabeti ortaya çıkartmıştır. Sahip oldukları değerlerden yararlanabilen, bu değerleri arz eden, başkalık oluşturabilen bölgeler bu sektörde hızla gelişebilmektedir. Sektör hareketliliği, geri kalmış bölgelerde değişen turizm taleplerinin paralel gelişmesine neden olmaktadır. Bölge ile birlikte, ülke içinde avantaj sağlamaktadır (Yeşiltaş ve Öztürk, 2008: 2). Sanayi sektörünün gelişmesi için yeterli kaynağı bulunmayan, fakat sektörün gelişebilmesi için yeterli güce sahip olan bölgeleri teşvik eden, destekleyen politikalar ile bölgenin turistik olarak kalkınmasının sağlanmasında etkili olabilecektir (Tunçsiper ve Yılmaz, 2009: 53). Artan turizm gelirleri, büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (Scarlett, 2012: 1). İdareciler bölgenin iktisadi özelliklerini belirleyip yeniden yapılandırarak, paydaşlar da gerekli önemi vererek, uzun vadeli ekonomik kalkınma stratejileri oluşturulmasını sağlamalıdır (Çalık, 2016: 343).

Bu çalışma ile kamu ve özel turizm sektörü kuruluşlarının bölge için etkin politikalarını belirginleştirmek için istatistiki verilerin birlikte görülmesi sağlanmıştır. Çalışmamızda Kütahya bölgesinde termal turizm ile ilgili proje üretmek ve yatırım yapmak isteyen kişi ve kurumlar için veri oluşturulmuş, termal turizm hareketliliğinin arz ve talebin birbirleriyle uyumluluğu incelenmiştir. Böylelikle, bu alanda yapılacak girişimlere kaynak olacaktır.

1. Bölgesel Kalkınma için Termal Turizmin Önemi

Bölgeler arasındaki istikrarsızlığı azaltması ve kalkınmasını sağlamasından dolayı, bölgenin sahip olduğu turizm arz kaynağının etkili biçimde kullanılmasını gereklidir. Turizm sektörünün önemlilik arz eden faktörleri, bölgenin doğa, sosyokültürel ve tarihi değerlerine bağlı bulunmaktadır. Bu bağlılık başka sektörlerle kıyaslandığında, kalkınmayı hızlandıracaktır. Bunun nedeni sektörün diğer sektörler gibi varlığı çok fazla faktörle sınırlı değildir. Bu potansiyel bölgenin kalkınmasına yol açacaktır. Türkiye’de ödemeler bilançosu içerisinde turizm sektörü ihracattan sonra ikinci

büyük döviz geliri sağlayan faaliyet konumundadır. Sektör, başta inşaat, ulaştırma ve tarım sektörleri olmak üzere 38 sektörü de doğrudan etkilemektedir (Dilber,2007:210). Turizmin gelişmesi ekonomik yapıyı da geliştirecektir. Böylelikle diğer sektörler gelişerek bölgedeki kalkınma hızını yükseltecek, bölgelerin arasındaki dengesizlikler ve az gelişmişlik sorununu çözmekte de faydalı olacaktır (Çeken, 2008: 302). Yapılan çalışmalarla turizmin ekonomiye önemli ölçüde katkıda bulunduğu ortaya koyulmaktadır (Apergis ve Payne, 2012: 449).

Mineral termal kaynakların çevresel ve iklimsel etmenlerin, biyolojik platformda insan sağlığı üzerine olumlu etkisi, uzman doktorların tedavi ve denetimleri ile termal banyo, içme, hava yoluyla tedavi, çamur banyosu gibi benzeri farklı tedavi yöntemleriyle, iklim kürü, diyet, egzersiz alıştırma, fizik tedavi ve rehabilitasyon, psikolojik tedaviler gibi yardım tedavileri ile beraber yapılan, tedavi amaçlı turizm hareketlerine termal turizm denilmektedir (Özbek, 1991:16).Termal turizm, hayatın tekdüzeliğinden kaçma, dinlenme isteği, kendini tanıma, rahatlama, saygınlık, eş-dost, akraba bağlıklarını güçlendirme, sosyal etkileşim ve iletişim benzeri kültürel, inovasyon ve eğitim gibi çekici etkenlerle de belli başlı turistik destinasyonlara ilgi çekmektedir (Crompton, 1979: 409).

Termal sular ile ilgili araştırma ve çalışmalar, ellili yıllardan sonra hız kazanmaya başlamıştır. Mevcut ve potansiyel tüketicilerin ilgilerinin artması sonucunda genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Bu güne kadar olan bilgiler yeni gelişmeler ışığında güncellenmiş, termal suların kullanılması ve korunmasıyla ilgisi olan yeni olanaklar değerlendirilmiş, ulusal ve küresel çözümlere imkan vermiştir. Bu durum bu alanda ki teorik bilgi birikiminin değişimine ve yeni değerlendirmelere yol açmıştır. Dünyada tanınan termal kaynaklar arasında ülkemizde önemli bir yer almaktadır. Yeni araştırma teknikleri ve çeşitli bilimsel disiplinlerden araştırmacıların katılımıyla ülkemizde de termal kaynaklar açısından önemli olan bilgi deneyimi oluşturulmuştur. Zaman içerisinde meydana gelen değişimler termal suların incelenmesi, turizm sektörüne kazandırılması ve korunması için yeni yaklaşımlara olan ihtiyacı ortaya koymuştur (Filipovic, vd., 1989: 2003).

Günümüzde toplumsal değişimler ve stresli bir hayat tarzı nedeniyle, fiziksel hastalıkların tedavisi, dinlenme ve rekreasyon olanakları geleneksel yöntemlere alternatif olarak öne çıkmaktadır (<http://www.irpet.it>). İnsanlar; tedavi olmak, sağlıklı durumlarını sürdürebilmek, daha kaliteli zaman geçirmek gibi sebeplerle termal turizm hareketliliğini tercih etmektedirler. Diğer turizm faaliyetleriyle kıyaslandığında termal turizm daha uzun süre konaklama süresini ve dolayısıyla çok harcamaya karşılık gelmektedir. Bunun yanı sıra, yıl boyunca aktif durumda olması avantaj yaratarak, istihdam üzerinde de olumlu etki yaratmaktadır. Kaynakların yer aldığı bölgenin sosyo-kültürel özellikleri de turistik çekicilik ögesi olarak turistlere sunulmaktadır. Hareketlilik bölgede yaşayan kişilere yeni istihdam olanakları ortaya yaratmaktadır (Parlaktuna ve Dinçer, 2019: 259).

2. Kütahya İli Termal Turizm Potansiyeli

Kütahya; doğal güzellikleri ve sahip olduğu kaynaklarla tarih boyunca tercih edilmiştir. Farklı tarihi kültürlerin izlerini barındıran eserleri, stratejik düzeyde maden rezervlerine sahip olması, Evliya Çelebi'den başlayarak günümüze kadar sürekli bahse konu olmuş şifalı termal sularıyla, kaplıca ve sağlık turizmi bakımından ülkemizin önemli şehirlerinden biri olmuştur. Başta inanç turizmi başta olmak üzere, güçlü turizm potansiyeli ile alternatif turizm türleri içerisinde öncelikle aranan niteliklere sahiptir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, sağlık ve termal turizme yönelik çalışmalar yapmaktadır. Ülke turizm gelirlerinin artırılması ve bölgesel gelişmeye de destek olunması açısından projeler geliştirilmektedir. Bölgelerde turizmin çeşitlendirilmesi kapsamında yürütülen projeler arasında termal turizm stratejik bir konumdadır. Proje çalışmaları ile yenilenebilir olan jeotermal kaynakların etkin ve verimli kullanılması ile geleneksel kaplıca kullanımından farklı bir anlayış ve yaklaşım geliştirilmesine çalışılmaktadır. Türkiye jeotermal kaynaklar bakımından dünyada ilk

yedi ülke arasında yer almaktadır. Avrupa’da kaynak potansiyeli bakımından birinci sırada, kaplıca uygulamalarında ise üçüncü sıradadır Termal Turizm Master Planı’nda belirlenen sürdürülebilir turizme bakışı ve bölgeye ait farklı turizm türlerinin uyumunun sağlanması, bölgeye has turizm türlerinden olan termal turizmin önemini ortaya koymaktadır. İlde kültür, doğa ve dağcılık, motor ve bisiklet, avcılık, at binışı, kamp ve karavan, mağara, termal, kuş gözlemciliği, bitki inceleme, doğa yürüyüşü, kış, inanç turizmleri yoğun olarak gerçekleştirilmektedir. Bölgesel kalkınmanın gerçekleşebilmesi için bölgenin elinde bulunan doğal kaynaklar oldukça önemli olmakta, ayrıca bu kaynakların da etkin ve tam kapasiteyle kullanılması gerekmektedir. “Termal Turizm Master Planı” ilin sahip olduğu doğal kaynaklar termal turizm amacıyla kullanılması, böylelikle kalkınmayla arasındaki ilişkiyi tanımlamayı hedeflemektedir (<https://yigm.ktb.gov.tr>).

Aşağıdaki tabloda Kütahya termal turizm kaynakları verilmiştir.

Tablo 1: Kütahya Termal Merkezleri

MERKEZ	ALANI (ha)	İLAN TARİHLERİ- SAYILARI
Gediz Ilcasu Termal Tur. Merkezi	2.700,00	04.12.2006 tarihi, 2006-11354
Gediz Muratdağı Termal Turizm Merkezi	1.800,00	22.10.2004 tarihi, 2004-8328
Ilca Harlek Termal Turizm Merkezi	2.700,00	04.12.2006 tarihi, 2006-11354
Simav Eynal,Çitgöl,Naşa Ter.Tur. Mer.	10.000,00	11.05.2009 tarihi, 2009-14996
Tavşanlı Göbel Termal Turizm Merkezi	6.300,00	04.12.2006 tarihi 2006-11354
Emet Dereli Termal Turizm Merkezi	412,20	05.03.2012 tarihi 2012-2901
Kütahya Ortaca Turizm Merkezi	1.710,00	17.12.2012 tarihi 2012- 4153

Kaynak: Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Kütahya Merkez ilçede Yoncalı, Emet ilçesinde Samrık, Yenice ve Hisarcık ilçesinde de Esire Kaplıcası yer almaktadır. Tablo incelendiğinde Kütahya ilinde önemli derecede termal kaynağın olduğu gözlemlenmektedir. Kütahya Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2018 verilerine göre ilde termal tesis sayısı 23, oda sayısı 1.298, yatak sayısı 4.143 olarak açıklanmıştır. Tesis sayısı en fazla Yoncalı Kaplıcalarındadır. Yatak ve oda sayısı en yüksek olan kaplıca Eynal Kaplıcalarıdır.

3. Turist Harcamalarının Alan Araştırması Yöntemi ile Değerlendirilmesi

Turistik harcamalar, turizm sektörünün gelir kısmını oluşturmaktadır. Böylece bölgeye gelir ve iş imkanları sağlanarak bölgesel kalkınma gerçekleşmiş olacaktır. Turizmin ekonomik etkilerinin ölçülebilmesi gerekmektedir. Ölçüm yapabilmek için farklı yöntemler ortaya konulmuştur (Unur, 2004: 120). Turizm geliri, ülkeye gelen turist harcamaları sonucu oluşmaktadır. Bölge turizm geliri iki aşamada belirlenmektedir. Birinci olarak, turizm hareketliliği ile turizm harcamaları vasıtasıyla belirlenen gelirdir. İkincisi ise, turizm harcamalarından sonra ekonominin tamamında ortaya çıkan ikincil gelirler yani dolaylı gelirlerdir (Kızıldemir, Sarıışık, 2018: 131). Sosyal alanda yapılan araştırmalarda veri kaynağı insandır. Anket yöntemi doğrudan bilgi alma yöntemlerinden biridir. Yöntem, birinci elden yani birincil kaynaktan veri toplama biçimidir. Alan yöntemi turist harcamalarının ölçülmesi için uygun bir yöntemdir (Bahar ve Kozak, 2012: 66). Anket yöntemi ile önceden seçilmiş gruplar seyahatleri süresince yaptıkları harcamalar tespit edilmeye çalışılmaktadır (Frechtling, 1994: 368). Bu tür anketlerin yapılması, turist tercihlerini daha iyi anlamayı ve potansiyel termal turizm çekiciliklerini değerlendirmeyi amaçlayan dolayısıyla yeni turistik ürünlerin ortaya çıkarılmasında önemli olan tamamlayıcı bir unsurdur (Ugolini vd., 2020: 22). Elde edilen birincil verilerin, ortalamaları alınır ve ana kütlenin sayısı ile çarpım işlemi yapılır. Çarpım sonucunda turistlerin tatilleri süresinde yapmış oldukları harcamaların, sektörler bazında paylaşımı ve toplam tutarı bölgeye gelen turistlerin harcamalarını belirlemektedir (Unur, 2004: 118). Anket yönteminin dezavantajları içerisinde, örnek gruplardan elde edilen anketlerin

genelleştirilmesi bulunmaktadır. Anket yönteminden verimli sonuçlar alabilmek için, örneklem büyüklüğünün doğru seçilmiş olması ve genelleştirme yapılabilecek miktarda anketin toplanması gerekmektedir. Bu faktörler bulunmadığında, değer elde etme ve toplanan anketlerin sonucunda yapılan genelleştirme yanlış olacaktır. Turizmin ikincil etkileri için hesaplamalarda hata olasılığı da ortaya çıkacaktır (Bahar ve Kozak, 2012:66). Bir diğer dezavantajı, yararlı ve uygulanabilecek veri toplamanın maliyetinin yüksek olmasıdır. Bazı turistler de harcamaları ile ilgili bilgi vermeye gönüllü olmamaktadırlar (Ünlüöner vd., 2014:2). Turistlerin yaptıkları harcamaları, ankete cevap verirken tam olarak hatırlamamaları da hata ihtimalini ortaya koymaktadır. Bazı turistler ulaşım, konaklama yada gıda harcaması gibi yapılan harcamaları hakkında doğru cevaplar verememekteyler. Sonuçta anket yöntemin dezavantajları olsa da uygulanabilirlik ve maliyet bakımından kullanımı yaygındır. Kütahya'ya gelen turistlerden belirlenen sayıda örnekleme ile elde edilen turistik harcama anketi, turizm faktörünün ile olan katkısı konusunda bilgi vermektedir.

4. Yöntem

Turizm sektörünün gelişmesi arz ve talep arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bölgenin sahip olduğu kaynakların arz edilmesiyle, bunlara olan taleplerin belirlenerek turizm planlanmasının temeli oluşturulmaktadır. Mevcut turizm hareketliliğinin arzı ile buna yönelik talep arasında uyumun sağlanabilmesi, turistlerin isteklerinin belirlenmesine bağlı olmaktadır. Turistlerin nitelik ve niceliksel tutumları, profillerinin tespit edilmesini gerçekleştiren talep analizi, bölgenin turizm potansiyelini tespit etmenin temel aşamaları içerisinde yer almaktadır. Bu özellikler turizmin gelişmesine katkı sağlayan ana unsurlardandır (Soykan, 2003:22-23). Bu çalışmada Kütahya'ya termal turizm ana faaliyetiyle gelen turistlerin profil ve ekonomik turistik harcamalarını belirlemek amacıyla anket uygulanması ortaya konulmuştur (Günel, 2005:58).

Yapılan araştırma ile uygulamada nicel araştırma tekniği kullanılmıştır. Bilginin toplanması amacıyla turist harcamalarının alan araştırması yöntemi ile incelenmesi için turistik harcama ölçeği anketinden yararlanılmıştır. Çalışmada 2004 yılında Gökalp Nuri Selçuk'un "Turizmin Erzurum Ekonomisindeki Yeri (Turizm Uydu Hesapları Yöntemiyle İncelenmesi)" adlı doktora tezinde kullandığı Turistik Harcama Anketinden yararlanılmıştır. Ankette açık ve kapalı uçlu olarak, on sekiz soru yer almaktadır. Ankette sorular iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta; turistlerin sosyo-demografik özellikleri, ikinci grupta turistlerin harcamalarına ilişkin alan araştırmasına özgü sorulardan oluşmaktadır. Alınan verileri SPSS (Statistical Package for Social Sciences) programı ile değerlendirilmiştir. Değişkenler arasındaki bağlantının değerlendirilmesinde, çapraz tablolar elde edilmesinde Chi square (Ki-Kare) testi kullanılmıştır. Test ile kesikli değişkenlerin dağılımlarının diğerlerinden farklılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. İki ve ikiden fazla bağımsız gruplar arasındaki kesikli değişkenlere ait sayımlar karşılaştırılmıştır. Hesaplanan ki-kare değeri ile teorik ki-kare değeri arasındaki farkı basitleştirmek amacı ile dört göznlü düzenlerde genelde Yates düzeltmesinin yapılması tavsiye edilmektedir. Hücrelerin her biri için "gözlenmiş değere beklenen değer" farkından 0,5 değerinin çıkartılmasıyla hesaplama işlemi yapılacaktır (Kılıç, 2016: 180). Gözlemlenen frekanslar (GF) ile beklenen frekanslar (BF) arasında görülen farkların istatistiksel bakımdan anlamlı olup olmadığını temel almaktadır (Pagano, 1993: 311).

Çalışma evreni Kütahya'dır. Kütahya'da termal turizm etkinliklerinden faydalanan turistler ile bölgesel paydaşlar çalışmanın örnekleimidir. Kütahya Kültür Turizm Müdürlüğü verilerine göre 2020 yılında Kütahya'ya 479.292 turist ziyaret etmiştir. Pandemi koşullarına rağmen turist sayısı bir önceki yıla göre yüzde 20 artış göstermiştir. Çalışmada, veriler olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden kota örnekleme yöntemi ile elde edilmiştir. Yoncalı Fizik Tedavi Hastanesinde tedavi olan hastalar ve 18 yaşından küçükler de anket kapsamı dışında tutulmuştur. Bu yüzden çalışma evreni küçüktür. Katılımcılara yollanan 300 ankette 256'sından geri dönüşüm sağlanmış, kalan 44 tanesi ise içerisinde tutarsız seçeneklerin işaretlenmesi ve soruların bazılarının boş bırakılması gibi nedenlerden iptal edilmiştir. Turistler genellikle yaz aylarında

yöreye gelmektedirler. Diğer dönemlerde ziyaretlerin nispeten az olması sebebiyle bu aylarda gelenler dikkate alınmıştır. Anket sonuçları bütün turistleri genellememektedir. Bir başka kısıtta formlarda istenilen bilgiyi verilmeye istekli olunmamasıdır.

Bu bağlamda, çalışma alanı içerisinde bazı değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için, hipotezler ortaya konulmuştur. Bunlar;

H1:Kütahya iline gelen ziyaretçilerin cinsiyeti ile turizm faaliyetleri arasında ilişki bulunmaktadır.

H2: Kütahya ilini ziyaret edenlerin yaşları ile konaklama yapılan yer arasında ilişki bulunmaktadır.

H3: Ziyaretçilerin geceleme yapılan yerin türüne göre konaklama yaptıkları yerler arasında ilişki bulunmaktadır.

H4: Ziyaretçilerin Cinsiyet ve geceleme yapılan yerin türü arasında ilişki bulunmaktadır.

H5: Ziyaretçilerin cinsiyeti ile il dışındaki şehirleri de kapsamaları arasında ilişki bulunmaktadır.

H6: Ziyaretçilerin eğitim durumları ile geceleme yapılan yerin arasında ilişki bulunmaktadır.

Sonuçlara göre hipotezler oluşturularak ki-kare test analizi yapılmıştır.

Tablo 2: Ankete Katılan Turistlerin Demografik Özellikleri

Sayı / Oran	Grup	Frekans	% Yüzde
Demografik Özellikler			
Milliyetiniz	T.C.	246	96,9
	Diğer	8	3,1
İkamet Edilen Ülke	Türkiye	245	96,5
	Diğer	9	3,5
Cinsiyet	Kadın	98	38,6
	Erkek	157	61,4
Yaşınız	18-25	28	11
	26-30	121	47,6
	31-35	29	11,4
	36-45	36	14,2
	46 ve üzeri	40	15,7
Eğitim Durumunuz	Eğitimsiz	33	13
	İlkokul	44	17,3
	Lise	121	47,6
	Lisans	45	17,7
	Lisansüstü	11	4,3
Gelir Düzeyiniz	2.000 Tl altı	61	24
	2.000+3.000 tl	125	49,2
	3.000.-5.000 tl.	11	4,3
	5.000-9.000 tl.	23	9,1
	9.001 Tl ve üzeri	34	13,4
Medeni Haliniz	Evli	100	39,5
	Bekar	154	60,5
Meslek	İşveren	19	7,5
	Kendi işi	137	53,9
	Memur	38	15
	İşçi	17	6,7
	Emekli	15	5,9
	İşsiz	23	9,1
	Diğer	5	2

Katılımcıların demografik verileri incelendiğinde milliyetlerine göre % 96,9'u 246 kişi TC vatandaşı, %3,1'i 8 kişisi diğer milletlerdendir. Diğer milletlerden 9 kişiden 7'si Türk olup Hollanda ve Almanya'da yaşayan ve tatillerini ilde geçiren ziyaretçilerdir. Kalan 2 turist Suriyeli ve İranlıdır. İranlı turist İran'da yaşamakta olup merkez ilçede ikamet ettiğini, yılın belli

zamanlarında Türkiye'ye geldiğini ifade etmiştir. Yüzdeler oranı ile yerli turistlerin tercih ettiği, yabancı turistler ise oldukça az oranda katıldığı gözlemlenmektedir.

Katılımcılar, ikamet ettikleri ülkelere göre % 96,5'u 245 kişi Türkiye, % 3,5 ise 9 kişi diğer ülkeler olarak dağılmaktadır. Sonuç olarak, katılımcıların çoğunluğunu erkekler azını kadınlar oluşturmaktadır. Buna karşılık yapılan araştırmalarda, turizm tüketim ve aktivitelere katılma konusuna kadınların erkeklere nazaran daha fazla eğilimli oldukları belirlenmiştir. (Richards, 2001b:40). Çalışmada kadın ve erkek ziyaretçiler arasında oldukça ayrımlı sonuç çıkmaktadır. Kadınların seyahat etme konusunda daha az istekli oldukları sonucuna ulaşılmaktadır.

Katılımcıların yaşları incelendiğinde, % 47,6'sı 121 kişi 26-30 yaş, % 15,7'si 40 kişi 46 ve üzeri, % 14,2'si 36 kişi 36-45 yaş, % 11,4'ü 29 kişi 31-35 yaş ve % 11'i 28 kişi 18-25 yaş grubu olarak dağılmaktadır. Grupta en yüksek yaş 26-30 yaş olmakta, 46 yaş üzeri ise düşük oranda tercih etmektedir. Termal turizmin genelde önemli bir potansiyelini oluşturan ve bunların üçüncü yaş grubu olarak adlandırılması, emekli olmaları, boş zamanlarının çok olmasına karşılık ile gelme oranları nispeten azdır. Bu durum emekli maaşlarının düşüklüğü ve gezme alışkanlıklarının azlığı olarak açıklanabilir.

Eğitim durumuna bakıldığında katılımcıların % 47,6'sı 121 kişi lise, % 17,7'si 45 kişi lisans, % 17,3'ü 44 kişi lise, % 13'ü 33 kişi hiç eğitim almamış, % 4,3'ü 11 kişi ise yüksek lisans ve doktoralı olarak dağılım göstermektedir. Sonuçlara göre yüzde olarak en yüksek grubu lise mezunları oluşturmaktadır. Ziyaretçilerin eğitim seviyesinin yükselmesi ile gezi ve kültürleri tanıma isteklerinin paralel olarak arttığı gözlemlenmektedir.

Gelir düzeyine göre katılımcıların % 49,2'si 125 kişi 2001-3.000 TL, % 24'ü 61 kişi 2000 TL ve altı, % 13,4'ü 34 kişi 9.001 TL ve üstü, % 9,1'i 23 kişi 5.001-9.000 TL ve % 4,3'ü 11 kişi 3.001-5.000 TL olarak dağılmaktadır. Turistlerin yarısının gelir düzeyleri 2.00-3.000 TL arasındadır. Bu tutar neredeyse o tarihteki asgari ücret düzeyine yakındır. İle gelen turistler orta gelir grubunun özelliklerini temsil etmektedir.

Medeni durumuna göre katılımcıların % 60,5'u 154 kişi evli, % 39,5'i 100 kişi bekâr olarak dağılım göstermektedir. Buna göre evlilerin aileleriyle birlikte çoğunlukla akraba, arkadaş ziyaretleri için yapılmaktadır. Bekârların bölgeyi sosyal faaliyetlerin yetersiz olduğu düşüncesiyle tercih etmedikleri düşünülmektedir.

Mesleğe göre katılımcıların % 53,9'u 137 kişi kendi işi, % 15'i 38 kişi memur, % 9,1'i 23 kişi işçi, % 7,5'i 19 kişi işveren, % 6,7'si 17 kişi emekli, % 5,9'u 15 kişi emekli ve % 2'si 5 kişi diğer olarak görülmektedir. Ziyaretçiler içerisinde en yüksek oranı kendi işinde çalışanlar oluşturmaktadır. Memur ve işçilerin boş vakitleri ve tatil izin hakları olmasına rağmen ikinci sırada gelmektedirler.

Tablo 3: Ankete Katılan turistlerin *Seyahatleri İçin Gerekli Bilgiyi Sağladıkları Kaynakların Dağılımı*

Grup	Frekans	%Yüzde
Seyahat acentesi	32	12,6
Turizm bürosu	79	31,1
Arkadaş-akraba tavsiyesi	133	52,4
Turizm fuarı	9	3,5
Tv-gazete-dergi vb	63	24,8
Diğer	31	12,2

“Seyahatinizi için gerekli bilgiyi sağladığınız en önemli kaynak hangisidir?” sorusuna verilen yanıtlarda % 52,4 oranı 133 kişi ile arkadaş-akraba tavsiyesiyle, % 31,1 oranı 79 kişi turizm bürosu ile, % 24,8 oranı 63 kişi ile gazete-dergi-tv vb. ile % 12,6 oranı 32 kişi seyahat acentesi ve % 3,5 oranı 9 kişi ile turizm fuarı olduğu görülmektedir. Ziyaretçiler çoğunlukla eş dost akraba tavsiyesi üzerine ile gelmektedirler. İnternet günümüzde kullanılan en önemli iletişim aracı

olmasına karşılık oran oldukça düşük çıkmıştır. Kütahya'nın internet siteleri ve sosyal medyada çok fazla yer almadığını göstermektedir. Bu soruya birden fazla cevap verildiği için yüzde değerleri toplamı 100 den fazla çıkmaktadır.

Tablo 4: Ankete Katılan Turistlerin Seyahatlerinde Kütahya'yı Seçmelerindeki Amaçların Dağılımı

Grup	Frekans	% Yüzde
Tatil	78	30,7
Kültürel	119	46,9
Sportif ilişkiler	27	10,6
İş ilişkileri	12	4,7
Akraba-arkadaş ziyareti	34	13,4
T toplantı-konferans	8	3,1
Alışveriş	28	11
Eğitim-öğretim	12	4,7
Dini	26	10,2
Çalışma	12	4,7
Sağlık tedavisi	74	29,1
Ticari	20	7,9
Transit	10	3,9
Diğer	10	3,9

“Bu seyahatinizde Kütahya'yı seçmenizdeki en önemli amaç nedir?” sorusuna verilen cevaplarda % 46,9 oranı 119 kişi ile kültürel, % 30,7 oranı 78 kişi ile tatil, % 29,1 oranı 74 kişi ile sağlık tedavisi olma, % 13,4 oranı 34 kişi akraba-arkadaş ziyareti, % 11 oranı 28 kişi ile alışveriş yapma, % 10,6 oranı 27 kişi sportif faaliyetler, % 10,2 oranı 26 kişi dini amaçlı, % 7,9 oranı 20 kişi ticaret, % 4,7 oranı 12 kişi işi nedeniyle, eğitim-öğretim ve çalışma, % 3,9 oranı 10 kişi transit, diğer, % 3,1 oranı 8 kişi ise toplantı-konferans şeklinde dağılım göstermektedir. Kütahya'ya gelen turistler genelde kültürel faaliyetler nedeniyle gelmektedir. Sağlık turizmi için gelen turistler üçüncü yüksek grubu oluşturmaktadır. İl kültürel özellikleriyle termal turizmin çeşitlendirilmesi uygun olacaktır. Termal kaplıcaların tercih edilmesi ilin termal turizm potansiyelini açıklamaktadır. İş için ziyarete gelenler düşük kalmış ve diğer grubunda toplanmıştır. Bu soruya da birden fazla cevap verildiği için yüzde değerleri toplamı 100 den fazla çıkmaktadır.

Tablo 5: Ankete Katılan Turistlerin Seyahat Organizasyonunu Gerçekleştirme Seçeneklerinin Dağılımı

Gruplar	Frekans	% Yüzde
Bireysel	234	92,1
Paket tur	20	7,9
Toplam	254	100

“Seyahatinizi nasıl organize ettiniz?” sorusuna % 92,1 oranı 234 kişi bireysel, % 7,9 oranı 20 kişi paket tur şeklinde cevabını vermişlerdir. İl için paket tur seçenekleri oldukça azdır. Büyük seyahat acenteleri programlarında il destinasyonu olarak fazla yer almamaktadır.

Tablo 6: Ankete Katılan Turistlerin Toplam Seyahat Süreleri (Yol Dahil Gün Sayısı)

Gruplar	Frekans	Ortalama	Standard. Sapma
Toplam seyahat süresi (yol dahil)	254	4,1890	2,745

“Toplam seyahat süreniz yol dahil kaç gündür?” sorusuna verilen yanıtlara göre ortalama süre 4 gün olarak görülmektedir. Turizm ve Kültür Bakanlığı verilerine göre ocak ile eylül 2020 tarihleri arasında ortalama kalış süresi; yerli ziyaretçiler 1,9 gün, yabancı ziyaretçiler ise 3,2 gün tüm ziyaretçiler 2,3 gün olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların kalış süresi 4,189 olarak görülmüştür. Bu değer ortalamanın üstündedir.

Tablo 7: *Ankete Katılan Turistlerin Seyahatlerinde, Kütahya Dışında Başka Şehirleri de Kapsaması*

Gruplar	Frekans	%Yüzde
Evet	86	33,9
Hayır	168	66,1
Toplam	254	100

“Bu seyahatiniz Kütahya dışındaki şehirleri kapsıyor mu?” sorusuna % 66,1 oranı 168 kişi hayır, % 33,9 oranı 86 kişi evet olarak cevaplamıştır. Bu ziyaretlerin başka illeri de kapsaması, yakın illere gelen turistlerin bu ziyaretlere katılması, Kütahya’nın yol güzergahları üzerinde olması, ilin kültürel özellikleri, termal suların tedavi edici özellikleri de ankete katılanlar tarafından ifade edilmiştir. Hayır cevabı verenler ulaşım zorluğu ve kış şartlarını öne sürmüşlerdir.

Tablo 8: *Ankete Katılan Turistlerin Kalış Sırasına Göre En Az Bir Geceleme Yaptıkları Yerlerin Dağılımı*

Gruplar	Frekans	% Yüzde
Kütahya/Merkez	75	29,5
Emet	42	16,5
Simav	35	13,8
Ilıca	37	14,6
Yoncalı	48	18,9
Hisarcık	11	4,3
Tavşanlı	16	6,3
Gediz	18	7,1
Diğer	5	2

“Kalış sırası bakımından en az bir geceleme yapılan yerleridir, belirtiniz?” sorusuna verilen cevaplarda % 29,5 oranı 75 kişi Merkez, % 18,9 oranı 48 kişi Yoncalı’da, % 16,5 oranı 42 kişi Emet’te, % 14,6 oranı 37 kişi Ilıca’da, % 13,8 oranı 35 kişi Simav’da , % 7,1 oranı 18 kişi Gediz’de, % 6,3 oranı 16 kişi Tavşanlı’da, % 4,3 oranı 11 kişi Hisarcık’ta turizm faaliyetinde bulunmuşlardır. Merkez ilçenin tercih edilmesi yol üzerinde yer alması, ticari faaliyetlerde bulunmak üzere gelmesi veya alternatif turizm türleriyle birleştirilebilmesi gibi seçenekler bulunmaktadır. İlin bazı ilçeleri merkez ilçeye ve anayollara uzak konumdadır. Termal turizm merkezlerine ulaşım için yeni karayolları yapımı devam etmekte olup, bittiğinde ulaşım kolaylaşacaktır. Bu soruya birden fazla cevap verildiği için yüzde değerleri toplamı 100 den fazla çıkmaktadır

Tablo 9: *Ankete Katılan Turistlerin Konakladıkları Toplam Gece Sayısı*

Gruplar	Frekans	%Yüzde
1 gece	34	13,4
2 gece	56	22
3 gece	53	20,9
4 gece	26	10,2
5 gece	25	9,8
6 gece	8	3,1
7 gece	18	7,1
8 gece	8	3,1
9 gece ve üzeri	26	10,2
Toplam	254	100

“Konaklanan gece sayısı toplamı nedir?” sorusuna verilen cevaplarda % 22 oranı ile 56 kişi 2 gece, % 20,9 ile 53 kişi 3 gece, % 13,4 ile 34 kişi 1 gece, % 10,2 ile 26 kişi 4 gece, % 10,2 ile 9 gece ve üzeri, % 9,8 25 kişi 5 gece, %3,1 8 kişi 6 ve 8 gece yer almaktadır. Termal turizmin özelliklerinden birisi de diğer turizm türlerine göre daha uzun kalma durumudur.

Tablo 10: Ankete Katılan Turistlerin Konaklama Yaptıkları Yerlerin Türü

Gruplar	Frekans	%Yüzde
Otel, Motel	164	64,6
Kamp, Karavan	9	3,5
Pansiyon, Ev Pansiyonu, Kiralık Ev	80	31,5
Tatil Köyü	2	0,8

“Konaklama yapılan yerin türü?” sorusuna % 64,6 oranı 164 kişi otel, motel, % 31,5 oranı 80 kişi kiralık ev, pansiyon, % 3,5 oranı ile 9 kişi karavan, kamp, % 0,8 oranı ile 2 kişi tatil köyü olarak cevabı verilmiştir. Otel ve motel en çok tercih edilen seçenek olmuştur. İlde beş yıldızlı konaklama tesisi bulunmamaktadır. Kütahya Emet ilçesinde ilk ve tek beş yıldızlı otel olarak açılan tesis, bulunduğu bölgenin turizm potansiyeli nedeniyle standardını koruyamamıştır. Karavan Turizmi: turizm gelirini artırmaya yönelik projelerden biri olarak kabul edilmektedir. Karavan Park Projesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın öncülüğünde Kütahya ili rotaları tespit edilmiş olup, bu çalışma henüz proje halindedir. Kamp ve karavan turizmi bölgede gelişme aşamasındadır.

Tablo 11: Ankete Katılan Turistlerin Ortalama Harcama Kategorileri ve Harcama Tutarları

HARCAMALAR (TL)								
	0-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501-2000	2001-2500	2501 VE ÜZERE	ORTALAMA HARCAMA (TL)
Yemek-İçmek	159	22	10	10	4	3	0	23.511
Konaklama	124	23	20	21	3	3	12	42.360
Sağlık	201	1	0	5	1	0	0	41.750
Ulaştırma	205	0	0	1	2	0	0	102.307
Kültür ve Eğlence	204	0	3	0	0	0	1	59.375
Şehir İçi Tur Hizmet	208	0	0	0	0	0	0	10.090
Diğer Mal ve Hizmet	177	15	11	0	3	0	2	19.193
İl Dışına Götürmek İçin Alınan mallar	198	4	4	0	0	1	1	73.217
Ortalama Harcama								371.803

“Kütahya’ya seyahatiniz süresince yaptığınız harcamalarınızı belirtiniz?” sorusuna verilen cevaplara göre ortalama değerlere göre ortalama harcama kategorileri aşağıdaki gibidir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre göre 2020 Ocak-Eylül arasında turizm gelirinin harcama kalemlerine göre dağılımına bakıldığında toplam harcamalar içerisinde yemek içmek % 22,9 konaklama % 10,3 sağlık % 4,2 ulaştırma Türkiye içi % 7, kültür, spor, eğitim % 1,0 tur hizmeti % 0,3 yerli uluslararası ulaştırma % 15,8, cep telefonu dolaşım harcaması % 0,4 marina hizmet harcamaları % 0,2 diğer mal ve hizmetlerde 19,8 giyecek-ayakkabı % 12,4 hediyelik eşya % 3,7 halı, kilim vb % .0,2 diğer harcamalar % 3,4, paket tur harcamaları ile ülkemize kalan bölüm olarak açıklanmıştır. Buna göre veriler ülke verilerine göre farklılık göstermektedir. Bakanlık verilerine göre 2020 Ocak-Eylül arasında, ortalama turizm harcamaları, kişi başı ortalama turizm harcaması 724 \$, yabancılar için 680 \$, yurtdışında yaşayan ülke vatandaşları için 886 \$ olarak hesaplanmıştır. Katılımcı verilerine göre Kütahya’da yerli turistlerin ortalama harcamalarının 371,803 TL olarak tespit edilmiştir. Ortalama harcama içerisindeki en yüksek payı ulaştırma harcama kalemi 102,31 TL. yer almaktadır. İkinci sırada il dışına götürmek için alınan mallar yer almaktadır. Anket dışı sorularda ziyaretçiler hediyelik eşyaların büyük çoğunluğu, çini ve seramik eşyalarla, organik gıda ürünleri yer almaktadır.

Tablo 12: *Ankete Katılan Turistlerin İkamet Ettikleri Ülke Standartlarına Göre Gelir Düzeyleri*

Gruplar	Frekans	%Yüzde
Düşük	52	20,5
Orta	159	62,6
Ortanın üzeri	31	12,2
Yüksek	12	4,7
Toplam	254	100

“İkamet ettiğiniz ülke standartlarına göre, hangi gelir düzeyinde olduğunuzu düşünüyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplara bakıldığında % 62,6 oranı 159 kişi orta, % 20,5 oranı 52 kişi düşük, % 12,2 oranı ile 31 kişi ortalamanın üzerinde ve % 4,7 oranı ile 12 kişi ortalamadan yüksek olarak ifade etmişlerdir. Sonuçlara göre ortalama gelire sahip olan turistler ili daha çok tercih etmektedirler.

Tablo 13: *Ankete Katılan Turistlerin Kütahya’da Gelir Elde Etme Durumları*

Gruplar	Frekans	%Yüzde
Hayır	216	85,0
Evet	38	15,0
Toplam	254	100,0

“İlimizde herhangi bir gelir elde ettiniz mi?” sorusuna % 85 oranı 216 kişi ile hayır, %15 oranı 38 kişi evet cevabını vermişlerdir.

Tablo 14: *Ankete Katılan Turistlerin Kütahya’da Gelir Elde Etme Durumunda Tutarın Dağılımı*

Gruplar	Frekans	%Yüzde
Kazanmadım	214	84,3
501-1000 TL	32	12,6
2500 TL ve üstü	8	3,1
Toplam	254	100

“İlimizde gelir elde ettiyseniz miktarını belirtiniz?” sorusuna % 84,3 214 kişi 0 TL, %12,6 32 kişi 501-1000 TL, %3,1 8 kişi 2500 TL ve üstü yanıtını vermişlerdir.

Tablo 15: *H1.Cinsiyet ile turizm faaliyetleri arasında ilişki bulunmaktadır.*

		Cinsiyet		Toplam
		Erkek	Kadın	
		90	143	234
Bu seyahati nasıl organize ettiniz	Bireysel	Bu Seyahati Nasıl Organize Ettiniz? 38,5%	61,1%	100,0%
	Paket Tur	Bu Seyahati Nasıl Organize Ettiniz? 7	13	20
		97	156	254
Toplam		Bu Seyahati Nasıl Organize Ettiniz? 38,2%	61,4%	100,0%

Tablo 16: *H1 Ki Kare Testi Sonuçları*

	Değer	Serbestlik derecesi	P değeri
Pearson Ki Kare	189, ^a	2	910,
Olasılık Oranı	268,	2	875,
Linear-by-Linear Association	048,	1	826,
Örnekleme Sayısı	254		

Katılımcıların cinsiyetlerine bakımından seyahati organize etme şekilleri ki-kare testi ile değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre katılımcıların cinsiyetlerine göre seyahati organize

etme şekilleri istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır. $p>0,05$

Tablo 17: H2 Katılımcıların yaşları ile konaklama yapılan yer arasında ilişki bulunmaktadır.

		Yaş					Toplam
		18-25	26-30	31-35	36-40	ve 41 üzeri	
Konaklama Yapılan Yer İlçe	Evet	17	5	2	5	8	37
	Konaklama Yapılan Yer İlçe	45,9%	13,5%	5,4%	13,5%	21,6%	100,0%
Hayır		11	116	27	31	32	217
	Konaklama Yapılan Yer İlçe	5,1%	53,5%	12,4%	14,3%	14,7%	100,0%
Toplam		28	121	29	36	40	254
	Konaklama Yapılan Yer İlçe	11,0%	47,6%	11,4%	14,2%	15,7%	100,0%

Tablo 18: H2 Ki Kare Testi

	Değer	Serbestlik Derecesi	P değeri (iki taraflı)
Pearson Ki Kare	60,833 ^a	4	000,
Olasılık Değeri	48,109	4	000,
Linear-by-Linear Association	1,605	1	205,
Örnekleme Sayısı	254		

Katılımcıların yaşlarına göre konaklama yaptığı yerler arası ki-kare testi ile değerlendirilmiştir. Katılımcıların yaşları ile konaklama yaptıkları yerler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır $p<0,05$.

Tablo 19: H3 Katılımcıların geceleme yapılan yerin türüne göre konaklama yaptıkları yerler arasında ilişki bulunmaktadır.

		Yaş					41 ve üzeri	Toplam
		18-25	26-30	31-35	36-40			
Geceleme Yapılan Yerin Türü	Evet	9	36	5	9	21	80	
	Pansiyon Ve Pansiyon Kiralık Ev	11,3%	45,0%	6,3%	11,3%	26,3%	100,0%	
Hayır		19	85	24	27	19	174	
	Geceleme Yap. Yer	10,9%	48,9%	13,8%	15,5%	10,9%	100,0%	
Toplam		28	121	29	36	40	254	
	Geceleme Yapılan Yerin Türü Pansiyon veya Pansiyon Kiralık Ev	11,0%	47,6%	11,4%	14,2%	15,7%	100,0%	

Tablo 20: H3 Ki Kare Testi

	Değer	Serbestlik Derecesi	P değeri (2 taraflı)
Pearson Ki kare	11,790a	4	019,
Olasılık Değeri	11Ta,506	4	021,
Linear-by-Linear Association	2,929	1	087,
Örnekleme Sayısı	254		

Katılımcıların geceleme yaptıkları yerlerin türüne göre konaklama yaptıkları yerler ki-kare testi ile değerlendirilmiştir. Geceleme yapılan yerlerin türlerine göre konaklama yaptıkları yerlerin istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır $p<0,05$

Tablo 21: *H4 Cinsiyet ve geceleme yapılan yerin türü arasında ilişki.*

		Cinsiyet		Toplam
		Erkek	Kadın	
		1	1	2
Geceleme yapılan yerin türü tatil köyü	evet	50,0%	50,0%	100,0%
	hayır	38,1%	61,5%	100,0%
Toplam		97	156	254
		38,2%	61,4%	100,0%

Tablo 22: *H4 Ki Kare Testi*

	Değer	Serbestlik Derecesi	P değeri
Pearson Chi-Square	124, ^a	2	940,
Olasılık Değeri	129,	2	938,
Linear-by-Linear Association	124,	1	725,
Örnekleme Sayısı	254		

Cinsiyetine göre tatil köyü tercih etme durumu ki-kare testi ile değerlendirilmiştir. Cinsiyetine göre tatil köyü tercih etme durumunda istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır $p>0,05$.

Tablo 23: *H5 Katılımcıların cinsiyeti ile il dışındaki şehirleri de kapsamı arasında ilişki mevcuttur.*

		Cinsiyet		Toplam
		Erkek	Kadın	
		35	50	86
Bu seyahatiniz ilimiz dışında ki şehirleri de kapsıyor mu?	evet	40,7%	58,1%	100,0%
	hayır	36,9%	63,1%	100,0%
Toplam		97	156	254
		38,2%	61,4%	100,0%

Tablo 24: *H5 Ki Kare Testi*

	Değer	Serbestlik Derecesi	P değeri
Pearson Ki Kare	2,395 ^a	2	302,
Olasılık Değeri	2,608	2	271,
Linear-by-Linear Association	047,	1	828,
Örnekleme Sayısı	254		

Cinsiyete göre seyahat diğer illeri de içerme durumu ki-kare testi ile analiz edilmiştir. Cinsiyete göre seyahatin diğer illeri kapsama durumuna istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır $p>0,05$.

Tablo 25: H6 Katılımcıların eğitim durumları ile geceleme yapılan yerin arasında ilişki

		Eğitim durumu						Toplam
		Eğitimsiz	İlköğretim	Lise	Lisans	lisansüstü		
		1	0	1	0	0	2	
Geceleme Yapılan Yerin Türü	Evet	Geceleme Yapılan Yerin Türü	50,0%	0,0%	,50 %	0,0%	0,0%	100,0%
	Hayır	Geceleme Yapılan Yerin Türü	12,7%	48,0%	,17 %	17,9%	4,4%	100,0%
Toplam		Geceleme Yapılan Yerin Türü	13,0%	47,6%	,17 %	17,7%	4,3%	100,0%

Tablo 26: H6 Ki Kare Testi

	Değer	Serbestlik Derecesi	P değeri(2 taraflı)
Pearson Ki Kare	4,772 ^a	4	311,
Olasılık Oranı	4,853	4	303,
Linear-by-Linear	498,	1	481,
Örnekleme Sayısı	254		

Eğitim durumuna göre tatil kötü tercih etme durumu ki-kare testi ile değerlendirilmiştir. Eğitim durumuna ile tatil yeri tercih etme durumu istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır. $p>0,05$.

5. Sonuç

Bu çalışmada Kütahya'ya gelen turistlerin özellikleri ve harcamalarına dair bilgiler edinmek ve bölgesel kalkınma açısından ekonomideki rolünü belirlemeye yönelik anket yöntemi ile veriler toplanmaya çalışılmıştır. Kütahya'ya gelen turistlerin demografik bilgileri incelendiğinde, 26-30 yaş arasında grubun yüksek olması, katılımcıların genellikle eğitim durumunun lise mezunu ve yarısına yakınının 2000-3000 TL gelir elde ettiği ve meslek bakımından değerlendirildiğinde kendi işyeri sahipleri olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılan turistler büyük çoğunluğu T.C. vatandaşı oluştururken yabancı turistlerin bölgeyi fazla tercih etmedikleri görülmektedir. Turistlerin Kütahya'ya gelmek için bilgi aldığı en önemli kaynaklar arkadaş/akraba tavsiyesi, turizm bürosu ve Tv-gazete-dergi vb dir. Kütahya'nın bir kültür ve tatil destinasyonu olarak görülmesi amacıyla ziyaret edilmesi bölgenin turizm potansiyelinin bir göstergesidir. Veriler ile Turizm Bakanlığı verileri ile karşılaştırıldığında turistlerin seyahat sürelerinin bölgede fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bölgeye gelen turistler seyahati bireysel organize etmişlerdir. Kütahya'ya gelen turistlerin seyahatlerini başka illeri kapsama oranı düşüktür. Turistlerin konaklama tercihlerinde birinci sırada otel, ikinci sırada pansiyon yer almaktadır. Kütahya'ya gelen turistlerin 2020 yılında ortalama kişi başına harcamalarının 371.803 TL olduğu ve bu paranın yaklaşık % 28 ulaştırma Hizmetlerine, % 20'si il dışı götürülen mallara, % 11'i konaklama ve sağlığa, % 7'si yeme ve içmeye, % 5'i kültür ve eğlenceye, % 7'sini ulaştırmaya % 5'sini ise diğer mal ve hizmetlere, % 2'si ise şehir içi tur hizmetine ayırdıkları görülmektedir. Yeme-içme kaleminin alt sıralarda olması da Kütahya mutfak kültürünün tanıtılmadığı anlamına gelmektedir.

Arzın yüksek olmasına rağmen talep düşük olduğundan, bölge kalkınmasından termal kaynaklardan istenilen düzeyde yararlanılmadığı görülmektedir. Kütahya ili, sanayileşme hamlesini beklenen düzeyde gerçekleştirememiştir. Komşu şehirlerle aralarındaki gelişmişlik farklarını azaltabilmek için, bölgenin sahip olduğu termal turizm kaynakları önemli rol oynayabilecek potansiyele sahiptir. Kütahya'da çok fazla sayıda termal kaynak bulunmaktadır. Ancak bu zenginlikten daha fazla yararlanmanın koşulları henüz oluşturulamamıştır Bölgede yer alan tesisler ziyaretçilere konaklama, termal sağlık uygulamaları, rekreasyon hizmetlerini uluslararası standartlarda sunamamaktadırlar. Uluslararası standartlarda termal tedavi hizmeti için

tesislerin fiziksel nitelikleri ve yasal mevzuatlarda aranan özelliklere uyumun sağlanması gerekmektedir. Bölgedeki tesisler, geleneksel kaplıca/hamam olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Tesislerin günümüz termal turizm şartlarına uygun hale getirilmesi hizmet vermesi sağlanmalıdır. Fiziksel nitelik artırılırken çalışanların niteliği de artırılmalıdır. Mevcut durumda istihdam edilenler personelin sektörün ihtiyacına uygun özellikte olmadığı izlenmiştir. Tesislerde sağlık turizmüne uygun uzman hekim ile sağlık personeli istihdam edilmemektedir. Bölgede yer alan termal tesislerin katma değer yaratacak tedavi merkezlerine dönüştürülmesi için bu anlamda istihdama ve fiziksel gerekliliğe hazır hale getirilmelidir. Bölgede doğru bir planlama ile fiziksel yapılarında modernizasyon en kısa zamanda sağlanmalıdır. Bunun yanında bölgede, devletin imar planları ile yatırım politikalarının termal turizm hareketliliğine paralellliği uyumlu olmalıdır. Bölgenin turistlerin farklı taleplerine cevap verebilecek bir dönüşüme girmesi gerekmektedir. Özellikle sosyal faaliyetlerin turistlerin beklentilerine uygun şekilde düzenlenmelidir. Kütahya merkez de bir ölçüde sağlanan bu ihtiyacın diğer bölgelerinde de çalışmasının planlanması yapılmalıdır. Bütün bu özelliklerin yanı sıra bölgenin turizm potansiyelinin basın yayın ve sosyal medya aracılığı ile tanıtımı yapılmalıdır.

Anket dışı görüşmelerde, termal turizmin kalkınma sorunlarında rekabetçi bir üstünlük yaratabileceği konusunda pozitif yaklaşmamışlardır. İlin termal kaynakları, iklimi ve bitki örtüsü turizme elverişli olmasına rağmen, termal turizm faaliyetlerinin uluslararası ve ulusal çapta konumunun tanınmadığı belirtilmiştir. Turizm hareketliliğinin artırılmasıyla, diğer sektörler de daha aktif kullanılacak ve bu sektörler de kalkınabilecektir. Bu görüşler çerçevesinde var olan alternatif turizm potansiyeli etkinlik kazandığında ekonomik ve sosyal kalkınmada stratejik rol oynayabilecektir.

Kaynakça

- Apergis, N. & Payne, J. E. (2012). Tourism and growth in the Caribbean – evidence from a panel error correction model. *Tourism Economics*, 18(2), 449–456.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2008). *Turizm Ekonomisi*. Ankara:Detay Yayıncılık,
- Crompton, J. (1979). Motivations for pleasure vacation. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 408-424.
- Çalık, M. (2016). Kent dokusuna uygun alternatif çevresel ulaşımında bisiklet kullanımının sosyal fayda maliyet analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı-Special Number of Afro-Eurasia*: 330-346.
- Çeken H. (2008).Turizmin bölgesel kalkınmaya etkisi üzerine teorik bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 293-306.
- Dilber, İ. (2007). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisinin girdi-çıkı tablosu yardımıyla değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14 (2), 205-220.
- Durberry, R. (2002). The economic contribution of tourism in Mauritius. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 862–865.
- Durgun, A. (2006). *Bölgesel kalkınmada turizmin rolü: Isparta örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Filipović, B. (2003). *Mineralne, termalne i termomineralne vode Srbije*. Beograd: Udruženje Srbije:Banjskih i Klimatskih Mesta.
- Frechtling, D.C. (2006). The tourism satellite ac: Foundations, progress and issues. *Tourism Management*, 20(1), 163-170.
- Gülbahar, O. (2010). Turizmin bölgelerarası gelişmişlik farklarını gidermedeki rolü (Türkiye örneği). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 19-47.

- Günel, V. (2005). Mardin iline gelen yerli turistlerin profil ve turistik davranışlarını belirlemeye yönelik bir araştırma. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3(2), 56-68.
- Kılıç, S.(2016). Ki-kare testi. *Journal of Mood Disorders (JMOOD)*, 6(3), 180-2.
- Kızıldemir, Ö. ve Sarıışık, M. (2018). Turist harcamalarının bölgesel kalkınmaya ekonomik etkileri: Adana örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(2), 128-142.
- Özbek, T. (1991). Dünya'da ve Türkiye'de termal turizmin önemi. *Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi, Termal Turizm Özel Sayısı*, 15-29.
- Pagano, M. & Gauvreau, K. (2018). *Contingency tables. Principles of Biostatistics*. USA: CRC Duxbury Press Wadsworth Inc.
- Parlaktuna İ. ve Dinçer E. (2019). Termal turizmin bölgesel kalkınmaya etkisi: Eskişehir Uygulaması. *Seyahat ve Otel İşletmesi Dergisi*, 16(2), 259-273.
- Rapporto sul turismo in Toscana. La congiuntura. (2021, 5 Aralık). Retrieved from: http://www.irpet.it/storage/eventoallegato/1599_Rapporto_Turismo_2014.pdf.
- Richards, G. (1996). Production and consumption of european cultural tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 261-283.
- Scarlett, H.G.(2021). *Tourism recovery and the economic impact: a Panel Assessment Research in Globalization*,3 (2021) 100044: 1-11, Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100044>.
- Selçuk, G.N. (2004). *Turizmin Erzurum ekonomisindeki yeri- Turizm uydu hesapları yöntemiyle incelenmesi* (Yayımlanmış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Soykan, F. (2003). Coğrafi çevrenin turizm amaçlı değerlendirilmesinde turizm potansiyelini saptamanın önemi. *Ege Üniversitesi Coğrafya Bölümü Sempozyumları, 2. Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 16(18), 17-24.
- Tunçsiper, B. ve Yılmaz, Ö. G. (2009). Yerel ekonomik kalkınma sürecinin turizm sektörüne etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 53-70.
- Ugolini, F., vd. (2020). Thermal tourism and geoheritage: Examining visitor motivations and perceptions. *Resources*, 9(5), 1-26.
- Unur, K. (2004). Turizmin ekonomik etkilerinin ölçülmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(4), 114-142.
- Ünlüönen, K. ve Tayfun, A. (2009). Turizmin Türkiye ekonomisindeki yeri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (27), 1-17.
- Zhang, S., vd. (2021). Would you enjoy virtual travel? The characteristics and causes of virtual tourists' sentiment under the influence of the COVID-19 pandemic. *Tourism Management*, 88, 1-13.

Araştırma Makalesi / Research Article

1831 TARİHLİ NÜFUS SAYIMI VERİLERİ ÜZERİNDEN SAMAKOV KAZASININ DEMOGRAFİK VE İKTİSADÎ YAPISININ İNCELENMESİ

Pınar DOĞANAY¹

Öz

Toplumların sosyal ve ekonomik yapısı başta olmak üzere idarî, askerî, dinî ve kültürel alanında bilgi edinilmesine olanak sağlayan nüfus sayımlarının, Osmanlı Devleti'nde tam olarak hangi tarihte yapılmaya başlandığı bilinmemektedir. Günümüze ulaşan en erken kayıtları H.835/M.1431 yılına ait olan bu sayımların amacı, vergi mükellefi olan kimseleri tespit etmektedir. XIX. yüzyıla kadar benzer sebeplerle birkaç farklı sayım sisteminin denendiği Osmanlı Devleti'nde, modern anlamda ilk nüfus sayımı, 1831 yılında yapılmıştır. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nun gereksinimi olan erkek nüfus sayısını tespit etmek amacıyla yapılan bu sayımın bir diğer amacı ise halktan alınacak vergileri hesaplamaktır.

Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Samakov Kazasının H.1246/M.1831 tarihli nüfus defterlerinin temel kaynak olarak kullanıldığı bu çalışmada, Samakov Kazasının demografik ve iktisadî yapısı üzerine bir çıkarım oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Samakov Kazası, Nüfus Sayımı, Müslüman, Rum.

INVESTIGATION OF THE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC STRUCTURE OF SAMAKOV DISTRICT THROUGH THE CENSUS DATA DATED 1831

Abstract

It is not known exactly when the censuses, which allow obtaining information in the administrative, military, religious and cultural fields, especially the social and economic structure of the societies, began in Ottoman Empire. The purpose of these censuses, the earliest records of which have survived to the present day, belong to 835 B.C./1431 A.C., and identify those who were taxpayers. In the Ottoman Empire, where several different census systems were tried for similar reasons until the XIX.th century, the first census in the modern sense was made in 1831. Another purpose of this census, which was made to determine number of the male population needed by the Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Army, is to calculate the taxes to be collected from the people.

In this study, the population registers of Samakov district located within the borders of Bulgaria dated 1246 B.C./ 1831 A.C., were examined and an inference was tried to make on the demographic and economic structure of this district.

Keywords: Bulgaria, Samakov District, Census, Muslim, Greek.

¹ Dr., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, snprdoganay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9733-2172.

Başvuru Tarihi (Received): 10.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Toplumların tarihî süreç içerisinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümün doğru analiz edilmesinde temel kaynak olarak kullanılan nüfus sayımları (Karpas, 2010: 25), erken dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'nde de uygulanmaya başlanmıştır (Öz, 2010: 425). Osmanlı Devleti'nde daha ziyade askere alınacak kişiler ile vergiye tabii nüfusun tespiti amacıyla yapılan bu sayımlar (Güneş, 2014: 222), mevcut yerleşim yerindeki nüfusun yapısı ve yoğunluğu hakkında önemli bilgiler içerirler (Şimşek, 2017: 104).

Bu çalışmanın da konusunu oluşturan “H.1246/M.1831” tarihli nüfus sayımı, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı olarak kabul edilmektedir (Doğan, 2014: 73). İlk defa 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması ve yeni bir askerî yapılanma olarak ortaya çıkan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nun kurulması nedeniyle yapılan bu sayımın esas amacı, erkek nüfus arasında askerliğe uygun olanları tespit etmektedir (Kaya, 2020: 232). Bunun yanı sıra geçmiş dönemlerde yapılan sayımlara benzer olarak vergiye tabii nüfusun tespitinin de amaçlandığı bu sayım, Rusya ile yapılan savaş nedeniyle tamamlanamamıştır (Karal, 1997: 8). Savaşın hemen akabinde 1831 yılında yeniden başlatılan ve bir yaşından yüz yaşına kadar Müslüman ve Gayrimüslim erkek nüfus sayılarının tespit edildiği bu sayım, bu tarihe kadar imparatorluk genelinde yapılan en kapsamlı nüfus sayımı olarak kabul edilmektedir (Güneş, 2014: 226). Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun ayrı ayrı sayıldığı ve defterlerinin de ayrı olarak tutulduğu bu sayımlar, mevcut yerleşim yerinde bulunan kimselerin isimleri, yaşları, genel fizikî özellikleri, meslekleri, askerliğe elverişlilik durumları, cizye miktarları varsa engel durumları gibi birtakım özellikleri hakkında bilgi edinilebilmesine olanak sağlamaktadır. Gayrimüslim erkek nüfusa ait kayıtların daha ziyade can ve mal güvenliği hizmeti karşılığında ödenen cizye vergisi miktarını tespit etmek amacıyla kaydedilen bu defterlerin tutulmasına ilişkin genel bir standart olsa da çok daha ayrıntılı bilgiler içeren defterler de bulunmaktadır (Kaya, 2020: 232). Ancak çalışma konumuz olan Samakov Kazasına ait nüfus defterleri, genel standartta uygun olarak tutulmuştur.

Samakov Kazasının nüfus defterlerinin içeriğine geçmeden evvel Samakov neresidir, Osmanlı Devleti için önemi nedir, bu çalışmanın yapılmasına neden ihtiyaç duyulmuştur ve bu çalışma alanında nasıl bir eksikliği doldurmayı hedeflemektedir gibi birtakım sorulara cevap vermek gerekmektedir.

Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Sofya'ya bağlı bir yerleşim yeri olan Samakov, Rila dağlarının kuzeyinde ve İskar nehri üzerinde yer almaktadır (Kiel, 2009: 62). İlk defa Bulgar Kralı İvan Şişman'a ait bir belgede kale ve idari merkez olarak ismi geçen Samakov, tarih boyunca başta demir olmak üzere tekstil ve ağaç oymacılığı gibi birçok endüstri dalına ev sahipliği yapmıştır. Özellikle sahip olduğu maden yatakları sayesinde Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında bulunan en değerli ve en zengin yerleşim yerlerinden birisi olan Samakov, XVI. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin askerî ve sivil alandaki demir ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır (Kiel, 2009: 62).

Sahip olduğu güzel otlaklar sayesinde tarım ve hayvancılık alanında da gelişme gösteren Samakov'un Osmanlı öncesine ait durumu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır (Giz, 1970: 15). Osmanlı dönemine ait bilgileri de oldukça sınırlı olan Samakov, 1370 tarihinde Lala Şahin Paşa tarafından fethedilmiştir (Hammer, 2010: 195-196). Evliyâ Çelebi'nin aktarımına göre, fethedildiği dönemde Sofya Eyâleti'ne bağlı bir yerleşim yeri olan Samakov, 1453-54 yıllarına kadar meskûn bir yerleşim yeri iken bu tarihten sonra gelişen demir üretimi ile birlikte kasaba haline gelmiştir. 1525-26 yıllarına kadar bu şekilde varlığı sürdüren Samakov, bu tarihte 2'si Müslüman ve 4'ü Gayrimüslim olmak üzere toplam 6 mahalle ve 166 haneden oluşan bir yerleşim yeri olmuştur. Bu dönemdeki toplam nüfus sayısı 850 olan Samakov, 1569-70'li yıllarda 10'u Müslüman, 7'si Gayrimüslim olmak üzere toplam 17 mahalleli ve 376 haneli bir yerleşim yeri

haline gelmiştir. Bir önceki döneme kıyasla Müslümanlara ait mahalle ve hane sayısında kayda değer artışın yaşandığı Samakov'un bu dönemdeki toplam nüfus sayısı ise 2.000 olarak hesaplanmıştır (Kiel, 2009: 63).

1661-62 yıllarında ise 11 Müslüman Mahallesi, geri kalanları Gayrimüslim Mahallesi olan Samakov'un bu döneme ait nüfus verileri hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Evliyâ Çelebi'nin aktarımından öğrenildiği kadarıyla bu dönemde 1.700 haneden oluşan Samakov'un (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 2010: 144) tahmini nüfus sayısı 8.000 dolaylarında olmalıdır.²

XVIII. yüzyıla ait nüfus verileri hakkında bir bilgi bulunmayan Samakov'un, 1831 yılındaki erkek nüfus sayısının ise 13-14.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (Karpat, 2010: 227). Ancak Samakov nüfus defterleri üzerine bugüne kadar detaylı bir çalışma yapılmadığı için bu sayıya dair detaylar net olarak bilinmemektedir. Bu eksiklikten hareketle Samakov Kazasının "H.1246/M.1831" tarihli nüfus defterlerinin incelendiği bu çalışmada, nüfus defterlerinin yanı sıra Samakov özelinde yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bu çalışmalardan en önemlisi Adnan Giz'in İstanbul Sanayi Odası Dergisi'nin 1970 sayısında yayımlanan "*Samako Demir Madeni*" adlı makalesidir. Bu alanda yapılan bir diğer çalışma ise Machiel Kiel'e aittir. Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin 36. Cildinde yer alan "*Samakov*" maddesini kaleme alan Kiel'in bu çalışması, Samakov Kazasının tarihi üzerine önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmaların yanı sıra Fulya Canova'nın Kırklareli Üniversitesi bünyesinde hazırlamış olduğu ve 2019 yılında kabul aldığı "*Temettuât Defterlerine Göre Samakov Kazasının Sosyal ve İktisâdi Tarihi*" isimli yüksek lisans tezi de bu alanda yapılan önemli çalışmalarındandır. Samakov'un Tanzimat'tan sonraki sosyal ve iktisadî tarihinin incelenmeye çalışıldığı bu çalışmanın dışında Samakov Kazasını doğrudan konu alan bir çalışma mevcut değildir. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere Samakov, fethedildiği günden itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasındaki en önemli yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Böylesine önemli bir yerleşim yerinin araştırmacılar tarafından bugüne kadar incelenmemiş olması hem Osmanlı Tarihi hem de Balkan Tarihi açısından önemli bir eksikliktir. Bu eksikliği giderebilmek adına Samakov Kazasının 1831 tarihli nüfus defterlerinin incelendiği bu çalışma, Samakov Kazasının demografik ve iktisadî yapısı hakkında bir çıkarım oluşturmayı hedeflemektedir.

1. Samakov Kazasının Nüfus Defterlerinin Özellikleri ve Muhtevası

Samakov Kazasının "H.1246/M.1831" tarihine ait toplam dört adet nüfus defteri bulunmakta olup defterlerinin özellikleri şu şekildedir:

Tablo 1: *Samakov Kazası Nüfus Defterlerinin Özellikleri*

Defter Katalog No	Defter Tarihi	Sayfa	Ebat
NFS. d. 6150	H. 1246/ M. 1831	21 X 56	12
NFS. d. 6151	H. 1246/ M. 1831	19 X 53	48
NFS. d. 6152	H. 1246/ M. 1831	27 X 77	164
NFS. d. 6153	H. 1246/ M. 1831	28 X 78	136

Kaynak: (Samakov (NFS. d..). No: 6150. 2-7; 6161. 2-48; 61-52. 2-163; 6153. 1-127).

Bu defterlerden 6150 numaraları defter, sadece Müslüman ahaliye ait kayıtları içerirken (NFS. d.. No: 6150, 2-7), 6151 numaraları defter, Müslümanların yanı sıra kazada bulunan Kiptiler

² Nüfus sayısı hesaplanırken hane nüfusu, Osmanlı genelinde 1 hanenin 5 kişiden oluştuğu genel kabulüne dayanılarak beş katı ile çarpılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Barkan, 1953: 12).

(Çingene), Varoş (Yoksul) kesimlerde yaşayan Gayrimüslimler ile Gayrimüslim Mahallelerinden birkaçına ait kayıtları içermektedir (NFS. d.. No: 6151, 35-41). 6152 ve 6153 numaralı defterler ise kazada bulunan Gayrimüslimlere ait verileri içermektedir (NFS. d.. No: 6152, 1-163; 6153. 1-127). Defterlerin içerisinde Samakov Kazasının merkez mahalleleri, karyeleri (köy), buralarda yaşayan kimselerin isimleri, yaşları, fiziksel özellikleri, ödedikleri cizye miktarları yer almaktadır. Bunun yanı sıra bazı yerleşim yerlerine ait defterlerde (Başaran, 2017: 315) kazada bulunan kimselerin meslek gruplarına ilişkin bilgiler de yer almakta iken Samakov Kazasına ait defterlerde böyle bir durum söz konusu değildir. Zira Samakov Kazasına ait nüfus defterlerinde, kazada bulunan resmi görevliler dışında meslekleri net olarak belirtilen kimseler bulunmamaktadır. Ancak 6152 ve 6153 numaralı defterlerde, kazada bulunan Gayrimüslim yerleşim yerlerinden bahsedilirken burada ikamet edenlerin pek çoğunun madencilik sektöründe çalıştıkları belirtilmiştir (NFS. d.. No: 6152, 48). Bu durum doğrudan olmasa da dolaylı yoldan kazadaki madencilerin kimler olduklarının tespitine de imkân vermektedir. Müslümanlara ait kayıtlarda ise madenlerde çalışanlar, mahalle ve karyelerde ikamet eden kimseler dışında ayrı olarak kaydedilmiştir (NFS. d.. No: 6150, 3). Müslümanlara ait kayıtlarda ayrıca kazada bulunan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nda görevli askerlerin isimleri ve rütbeleri hakkında da bilgi edinilebilmektedir (NFS. d.. No: 6150, 7).

2. 1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Samakov Kazasının Demografik Yapısı

1831 tarihli nüfus defterleri kayıtlarına göre bu dönemde Türklerin yanı sıra Rumların, Yahudilerin ve Kıptilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yerleşim yeri olan Samakov'un bu tarihteki toplam erkek nüfus sayısı 14.000 dolaylarında olup bu nüfusun etnik tebaa arasındaki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 2: Samakov Kazasının Nüfus Sayısı (Erkek)

Etnik Tebaa	Nüfus Sayısı
Müslüman	1.097
Rum	11.997
Yahudi	99
Kıptiyân	215
Toplam	13.408

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Tablo (2)'de görüldüğü üzere kazada bulunan nüfusun büyük çoğunluğunu Rumlar oluşturmaktadır. Toplam erkek nüfusun %89'unu oluşturan Rumların ardından kazada bulunan en yoğun nüfusa sahip diğer grup %8'lik nüfus yoğunluğu ile Müslümanlardır. Kıptilerin %2, Yahudilerin ise %1 yoğunluğa sahip olduğu kazadaki erkek nüfus sayısı, tabloda belirtilen sayı ile sınırlı değildir. 6151 numaralı defterde, Varoş (Yoksul) kesimlerde yaşayan Gayrimüslimler ile Gayrimüslimlere ait olduğu bilinen mahallelere ait veriler de bulunmaktadır. Ancak buralarda ikamet eden nüfusun hangi etnik tebaaya ait olduğu net olarak belirtilmediği için tablodaki nüfus verilerine dâhil edilmemiştir. Şayet onlar da bu verilere dâhil edilirse kazadaki erkek nüfus sayısı 14.054 olmaktadır.³ Ayrıca bu dönemde kazada, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nda görevli 103 asker de bulunmaktadır (NFS. d.. 6150. 7). Onları da bu verilere eklersek kazadaki

³ 6151 numaralı defterde yer alan Basiyan Mahallesi'ne ait kısmi kayıtlar, 6152 numaralı Basiyan Mahallesi'ndeki veriler ile benzer olması bu sayıya eklenmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (NFS. d.. 6151. 48; 6152. 7).

erkek nüfus sayısı, 14.157'yi bulmaktadır.⁴ Toplam erkek nüfus sayısının 14.000 dolaylarında olduğu kazadaki toplam nüfus sayısı ise bu dönemde, 25-30 bin aralığında olmalıdır.

Kazada bulunan erkek nüfusun mahalle ve karyelere göre dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 3: Mahallelerde İkamet Eden Erkek Nüfusun Dağılımı

Mahalle İsmi	Etnik Yapı	Nüfus Sayısı (Erkek)
Mahalle-i Atik	Müslüman	25
Cami-i Keşkek	Müslüman	39
Nazır Cafer	Müslüman	26
Cami-i Cedid	Müslüman	44
Tekke (Tekiyye)	Müslüman	67
Abdülcebbar	Müslüman	53
Musalli	Müslüman	31
Hoca Safer	Müslüman	69
Mehmed Çavuş	Müslüman	40
Şeyh	Müslüman	53
Kurşunlu	Müslüman	56
Koca Papaz	Gayrimüslim	319
Belas	Gayrimüslim	44
Basiyan	Gayrimüslim	522
Mandas	Gayrimüslim	382
Esker	Gayrimüslim	210
Leşker	Gayrimüslim	249
Yuvan	Gayrimüslim	126
Toplam	18	2.355

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

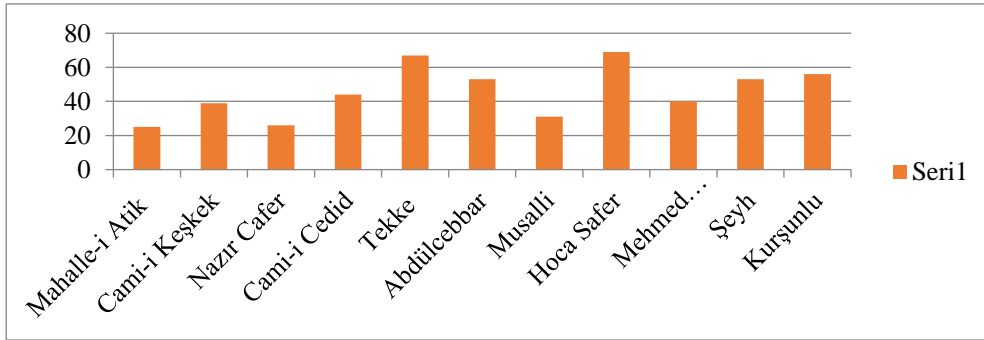
Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Samakov Kazasının 1831 tarihinde toplam 18 adet mahallesi bulunmaktadır. Bu mahallelerden 11'i Müslümanlara, 7'si ise Gayrimüslimlere aittir.

⁴ Karpat, "Osmanlı Nüfusu 1830-1914" adlı eserinde, Samakov'un 1831 tarihli nüfus sayısı ile ilgili olarak 12.994 sayısını kullanmıştır. Ancak Karpat'ın belirttiği bu sayı da bazı eksiklikler bulunmaktadır. Zira Karpat, bu dönemde kazada bulunan Müslüman nüfus sayısını 816 olarak tespit ederken, 6150 numaralı Samakov nüfus defterinde bu sayının 1.097 olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Diğer taraftan Karpat bu dönemde kazada bulunan Kıptilerin sayısının 111 olduğunu belirtirken karma ve reyaya ait defterlerde ulaştığımız kayıtlar, bu sayının 215 olduğu göstermektedir. Karma defterde yer alan Gayrimüslim mahalleler ile Varoş kesimlerde bulunan nüfus sayısının da bu sayılara dâhil edilmediği kuvvetle muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Karpat, 2010: 227).

Müslümanlar her ne kadar mahalle sayısı bakımından daha fazla bir yerleşim yerine sahip olsalar da nüfus yoğunluğu bakımından Gayrimüslimler, Müslümanlara kıyasla sayıca daha fazladır. Öyle ki mahallelerde ikamet ettikleri bilinen erkek nüfusun 503'ü Müslüman Mahallelerinde ikamet etmekte iken 1.852'si Gayrimüslimlere ait mahallelerde ikamet etmektedir. Ayrıca bu dönemde Samakov merkezinde ikamet eden 99 Kıpti nüfus da vardır. Ancak Kıptilerin hangi mahallede ikamet ettiği net olarak bilinmemektedir (NFS. d.. 6153, 123). Şayet onlar da yukarıdaki tabloya eklenirse mahallelerdeki erkek nüfus sayısı 2.454 olmaktadır. Mahallelerde bulunan nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu mahalle Gayrimüslimlere ait Basiyan Mahallesi iken bunu sırasıyla; Mandas, Koca Papaz, Leşker, Esker ve Yuvan Mahalleleri takip etmektedir.

Mahallelerde bulunan bu nüfusun Müslüman ve Gayrimüslim Mahallelerine göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

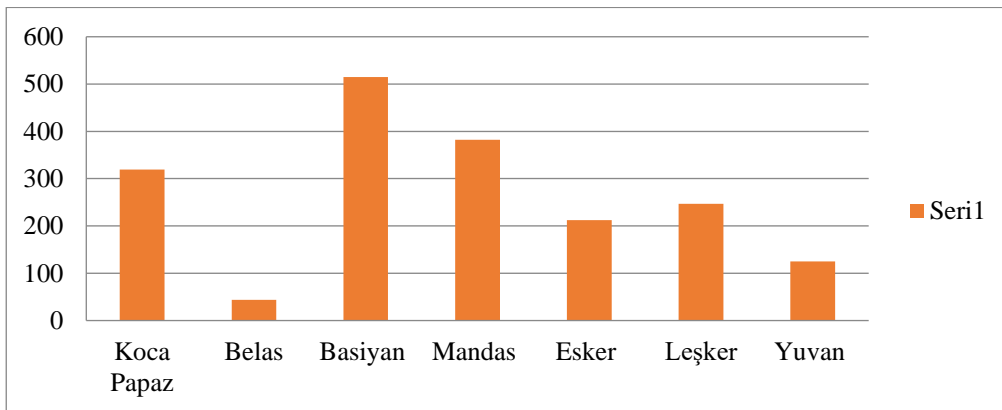
Şekil 1: Müslüman Mahalleler Arasındaki Nüfus Dağılımı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Müslüman Mahalleleri arasında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu mahalle %14'lük yoğunluğu ile Hoca Safer Mahallesidir. Bunu sırasıyla; %13 yoğunluk ile Tekke, %11 yoğunluk ile Kurşunlu ve Şeyh, %10 yoğunluk ile Abdülcebbar, %9 yoğunluk ile Cami-i Cedid, %8 yoğunluk ile Mehmed Çavuş ve Cami-i Keşkek, %6 yoğunlukla Musalli ve %5 yoğunlukla Nazır Cafer ve Mahalle-i Atik takip etmektedir. Gayrimüslim Mahallelerindeki nüfus dağılımını gösteren grafik ise şu şekildedir:

Şekil 2: Gayrimüslim Mahalleler Arasındaki Nüfus Dağılımı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Gayrimüslim Mahalleleri arasında ise nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu mahalle, %28'lik nüfus yoğunluğu ile Basiyan Mahallesidir. Basiyan Mahallesi aynı zamanda kazada bulunan en yoğun nüfusa sahip mahalledir. Gayrimüslim Mahalleler arasında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu diğer mahalleler ise sırasıyla; %21 nüfus yoğunluğu ile Mandas, %17 nüfus yoğunluğu ile Koca

Papaz, %13 nüfus yoğunluğu ile Leşker, %12 nüfus yoğunluğu ile Esker, %7 nüfus yoğunluğu ile Yuvan ve %2 nüfus yoğunluğu ile Belas şeklindedir.

Mahallelerin yanı sıra kazada bulunan bir diğer önemli yerleşim yeri ise karyelerdir. Bu dönemde toplam 47 adet karyesi bulunan Samakov'un bu karyelerinin 42'si Gayrimüslimlere ait yerleşim yeridir. Geriye kalan 5 karye ise Müslüman ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı ortak yaşam alanıdır. Mahallelere kıyasla nüfus yoğunluğunun bir hayli fazla olduğu karyelerdeki nüfusun genel dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 4: *Karyelerde İkamet Eden Erkek Nüfusun Dağılımı*

Karye İsmi	Etnik Yapı	Nüfus Sayısı (Erkek)
Köstence Yanesi	Müslüman-Gayrimüslim	380
Köstence	Müslüman-Gayrimüslim	455
Çamurlu	Müslüman-Gayrimüslim	229
Musa Beğ	Müslüman-Gayrimüslim	81
Yane-i Has	Müslüman-Gayrimüslim	380
Suyuç	Gayrimüslim	85
Yeniköy	Gayrimüslim	47
Güdfâl	Gayrimüslim	93
Radomil	Gayrimüslim	203
Ecuşe	Gayrimüslim	264
Gebruh	Gayrimüslim	83
Sesterme	Gayrimüslim	153
Kapucak	Gayrimüslim	369
Vakran	Gayrimüslim	967
Pafadon	Gayrimüslim	216
Kalkova	Gayrimüslim	116
Okul-ı Zîr	Gayrimüslim	65
Okul-ı Bâlâ	Gayrimüslim	175
Şepri Keprul	Gayrimüslim	127
İzlâ Koçan	Gayrimüslim	62
Viran Moşir	Gayrimüslim	98
Bürvân	Gayrimüslim	67
Zabova	Gayrimüslim	147

Yaçıben	Gayrimüslim	210
Haline	Gayrimüslim	177
Herlûh	Gayrimüslim	181
Papûgyân	Gayrimüslim	249
Yadlûh	Gayrimüslim	466
Kavaçkiçe	Gayrimüslim	370
Çobanil	Gayrimüslim	408
Kaviç	Gayrimüslim	121
Bosnek	Gayrimüslim	145
İstudne	Gayrimüslim	228
Kapr'il-vedül	Gayrimüslim	110
Sırb	Gayrimüslim	106
Dikâne-i Pâlâ	Gayrimüslim	233
Dipren	Gayrimüslim	327
Dikâne-i Zîr	Gayrimüslim	491
Epûladay	Gayrimüslim	87
Dürgân	Gayrimüslim	604
Çokofça	Gayrimüslim	199
Yâkud	Gayrimüslim	182
Sapadu	Gayrimüslim	354
Ofçar	Gayrimüslim	107
İskarlar	Gayrimüslim	461
Duspek	Gayrimüslim	140
Karakaya	Gayrimüslim	30
Toplam	47	10.848

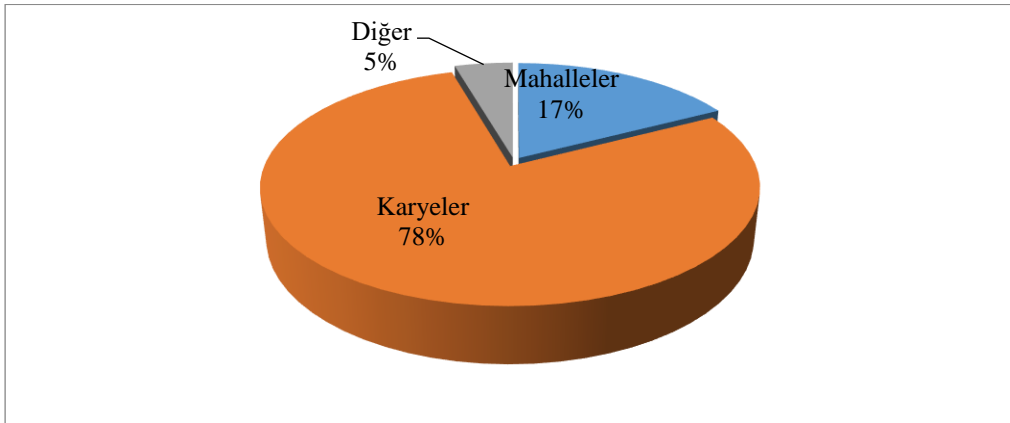
Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Toplam 47 adet karyesi bulunan Samakov'un karyelerindeki erkek nüfus sayısı 10.848'dir. Ancak bu sayıya karyelerde ikamet ettikleri bilinen fakat hangi karyede ikamet ettikleri net olarak bilinmeyen 107 Kıpti nüfus eklenmemiştir (NFS. d.. 6153, 125). Onlar da bu sayıya eklenirse karyelerdeki nüfus sayısı 10.955 olmaktadır. Karyelerde bulunan bu nüfusun büyük çoğunluğu Gayrimüslimlere ait olan Vakran karyesinde ikamet etmekte olup bunu sırasıyla; Dürgân, Dikâne-i Zîr, Yadlûh ve İskarlar takip

etmektedir. Gayrimüslimlere ait olan karyelerdeki nüfus yoğunluğunun en az olduğu karye ise Karakaya karyesidir.

Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın bir arada yaşadığı karyelerde ise nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu karye, Köstence karyesindedir. Bunu sırasıyla; Yane-i Has ve Köstence Yanesi takip etmektedir. Müslüman ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bu karyelerdeki nüfusun büyük çoğunluğu da yine Gayrimüslimlere aittir. Öyle ki erkek nüfus sayısının 455 olarak belirlendiği Köstence karyesindeki Müslüman erkek nüfus sayısı 21 iken Gayrimüslimlere ait erkek nüfus sayısı 434'dür (NFS. d.. 6150, 5; 6153, 71). Müslüman nüfusun en yoğun olduğu karye ise Musa Beğ karyesidir. Erkek nüfus sayısının 81 olarak tespit edildiği karyedeki nüfusun 51'i Müslümanlara, 30'u ise Gayrimüslimlere aittir (NFS. d.. 6150, 6; 6153, 71). Samakov Kazasının mahalle ve karyelerinde ikamet eden nüfusun yanı sıra nerede ikamet ettikleri net olarak bilinmeyen kimseler de bulunmaktadır. Örneğin, kazada bulunan Yahudilerin nerede ikamet ettikleri bilinmemektedir (NFS. d.. 6153, 121). Bunun yanı sıra kazada bulunan resmi görevliler ile medresede bulunan kimseler ve Müslümanlar arasında madenci taifesi olarak belirtilen kimselerin hangi mahalle ve karyede ikamet ettikleri bilinmemektedir (NFS. d.. 6150, 2-3). Bu nedenle onlara ait nüfus verileri, mahalle ve karyelere ait nüfus verilerinin içerisine dâhil edilmemiştir. Ayrıca Varoş (Yoksul) kesimlerde ikamet ettikleri bilinen kimselere ait kayıtlar da mahalle ve karyelerdeki nüfus verilerine dâhil edilmemiştir (NFS. d.. 6151, 35). Tüm bu gruplar bir araya getirildiğinde ise Samakov Kazasındaki nüfusun genel dağılımı ise şu şekilde olmaktadır:

Şekil 3: Samakov Kazasının Nüfus Dağılımı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (3)'te görüldüğü üzere Samakov Kazasında ikamet eden nüfusun %78 gibi önemli bir çoğunluğu, kırsal alanlarda ikamet etmektedir. Mahallelerde ikamet eden nüfusun %17 olduğu kazada, nerede ikamet ettikleri tam olarak tespit edilmeyen kimselerin oranı ise %5'tir.

2.1. Samakov Kazasında İkamet Eden Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı

Samakov Kazasına ait nüfus defterlerindeki kayıtlar, kazada yaşayan erkeklerin yaşlarını tespit edebilmemize de imkân vermektedir. Toplam 13.404⁵ erkek nüfusun yaşını tespit edebilme imkânı bulduğumuz bu defterlerdeki kayıtlara göre, Samakov Kazasında ikamet eden erkeklerin büyük çoğunluğunu "1-17" yaş aralığındaki kimseler oluşturmaktadır. Ardından ise "40-59" yaş aralığında bulunan kimselerin yoğun olarak bulunduğu kazadaki erkek nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı şu şekildedir:

⁵ Bu verilere yaşları tespit edilemeyen kimseler ile ölen kimselere ait kayıtlar eklenmemiştir.

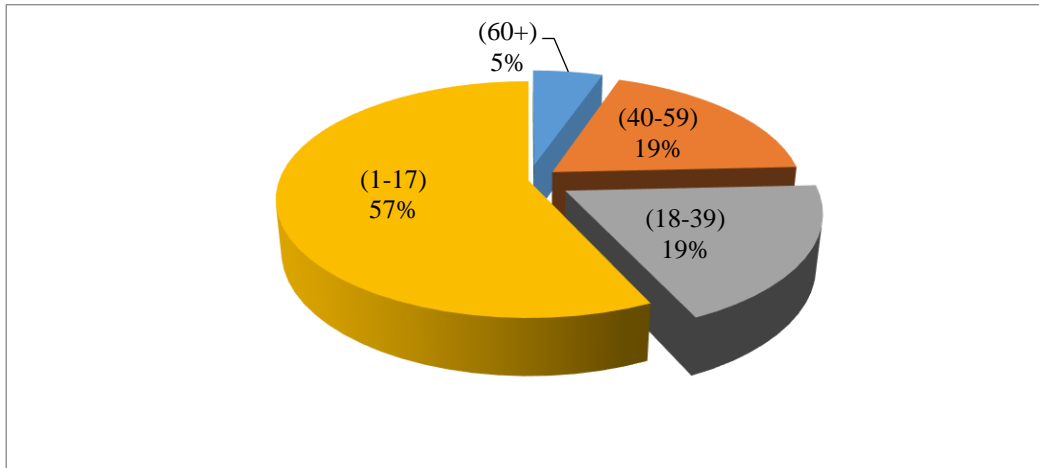
Tablo 5: Kazada Bulunan Erkek Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Etnik Grup	60 ve Üstü	40-59	18-39	1-17
Müslümanlar	120	246	244	470
Gayrimüslimler	591	2.295	2.289	7.149
Toplam	711	2.541	2.533	7.619

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Tablo (5)'de görüldüğü üzere Samakov Kazasında bulunan erkek nüfusun önemli bir kısmını “1-17” yaş aralığındaki kimseler oluşturmaktadır. Toplam nüfus sayıları 7.619 olarak belirlenen bu kimselerin ardından kazada bulunan nüfusun en yoğun olduğu bir diğer yaş grubu 2.541 nüfus sayısı ile “40-59” yaş aralığındaki kimselerdir. Yoğunluk bakımından üçüncü sırada yer alan “18-39” yaş grubu aralığındaki kimselerin sayısı ise “40-59” yaş aralığında bulunan kimselerin sayısına oldukça yakındır. Kazada bulunan erkek nüfus yoğunluğunun en az olduğu yaş grubu ise 711 nüfus sayısı ile “60” yaş ve üstünde bulunan kimselerdir.

Kazada bulunan bu nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını gösteren grafik ise şu şekildedir:

Şekil 4: Yaş Dağılımının Kazadaki Toplam Erkek Nüfusa Göre Oranı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (4)'te görüldüğü üzere kazada bulunan “1-17” yaş aralığındaki erkek nüfus sayısı, kazada bulunan toplam erkek nüfusun %57’sini oluşturmaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından ikinci sırada yer alan “40-59” yaş aralığında kimselerin genel toplam içerisindeki oranı ise %19’dur. %19’luk yoğunluğa sahip bir diğer grup ise “18-39” yaş aralığındaki kimselerdir. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu 60 yaş ve üstü kimselerin kazadaki toplam erkek nüfus içerisindeki oranı ise %5’dir.

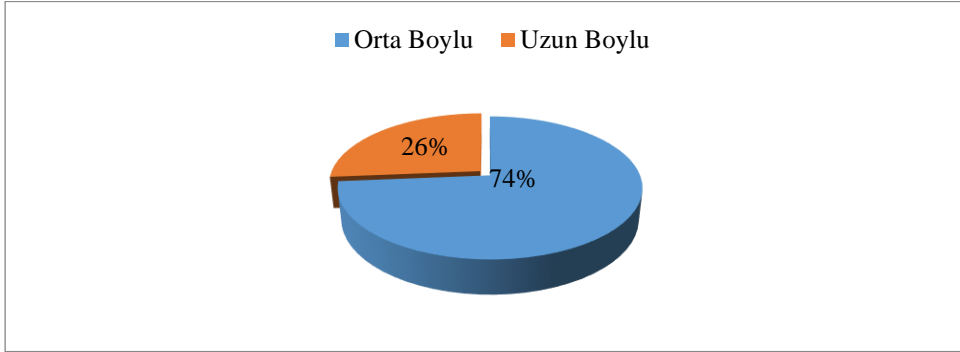
2.2. Samakov Kazasında İkamet Eden Erkek Nüfusun Fiziksel Özellikleri

Nüfus defteri kayıtlarında, kişilerin ismi, yaşı, aile üyeleri, ölüm tarihleri gibi birtakım bilgilere ulaşılmakla birlikte kişilerin fiziksel görünümüne ait bilgilere de ulaşılabilmektedir. Daha ziyade boy, sakal ve bıyık görünümüleri üzerinden belirtilen bu özellikler, mevcut yerleşim yerinde bulunan kimselerin boy ortalamalarının ve ten renklerinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Samakov Kazasına ait kayıtlarda kazada bulunan nüfusun tamamının yerine küçük bir kısmının fiziksel özelliklerinden bahsedilmiştir. Bahsedilen bu kimseler ise ekseriyetle mim (♠) işareti ile belirtilmiştir. “Mim” işareti bilindiği üzere genellikle askerlik, bekârlık ve asayiş gibi durumlar

nedeniyle kullanılmaktadır (Özekmekçi, 2020: 3058). Ancak Samakov'a ait kayıtlara bakıldığında askerlik dolayısıyla işaretlenmiş kimselerin fiziksel özelliklerinden bahsedilmediği görülmektedir. İşaretlenmiş kişilerin büyük bir çoğunluğunun evli olması nedeniyle de bekârlık dolayısıyla işaretlenmiş olabilecekleri mümkün değildir. Bu nedenle "mim" işareti belirtilen kişilerin asayiş ile ilgili bir durumlarının olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

İncelediğimiz defterlerde fiziksel özelliklerinden bahsedilen kişilerin genel olarak orta boylu kişiler oldukları, küçük bir kısmının ise uzun boylu olduğu görülmektedir. Kazada bulunan bu kişilerin boy dağılımını gösteren grafik ise aşağıdaki gibidir:

Şekil 5: Kazada Bulunan Erkeklerin Boy Dağılımı

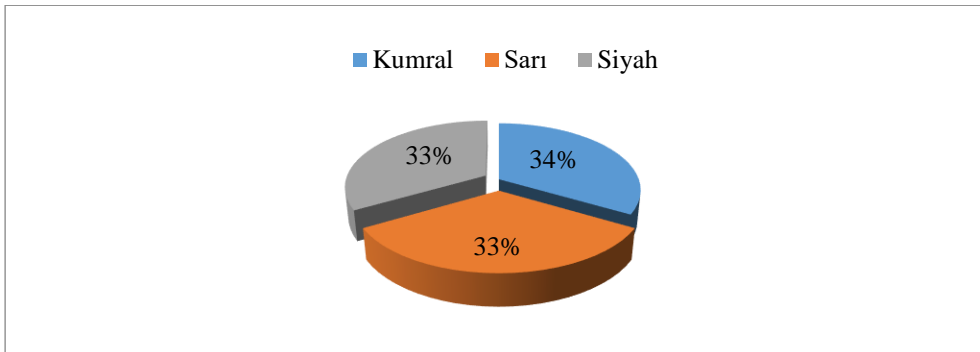
Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (5)'te görüldüğü üzere kazada bulunan erkek nüfusun %74'ünü orta boylu, %26'sını ise uzun boylu kimseler oluşturmaktadır. Her ne kadar bu veriler fiziksel özellikleri belirtilen kimselere ait olsa da kazadaki boy ortalaması ile ilgili bir tahmin oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Boy özelliklerinin yanı sıra kazada bulunan erkeklerin fiziksel özelliklerinden bahsedilirken sakal ve bıyık renkleri de belirtilmektedir. Kumral bıyıklı ya da kumral sakallı şeklinde belirtilen bu özelliklerin yanı sıra kazada bulunan bazı kimselere ait kayıtlarda ter bıyıklı⁶ ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir (NFS. d.. No: 6150, 5). Örneğin, Hacı Cedit Mahallesinde ikamet eden 18 yaşındaki Mehmet'ten bahsedilirken "ter bıyıklı" ifadesi kullanılmıştır (NFS. d.. No: 6150, 2).

İncelediğimiz defterlerde bıyıklı olarak tespit edilen bu kimselerin bıyıklarının rengine göre dağılımını gösteren grafik ise şu şekildedir:

Şekil 6: Kazada Bulunan Erkeklerin Bıyık Renkleri

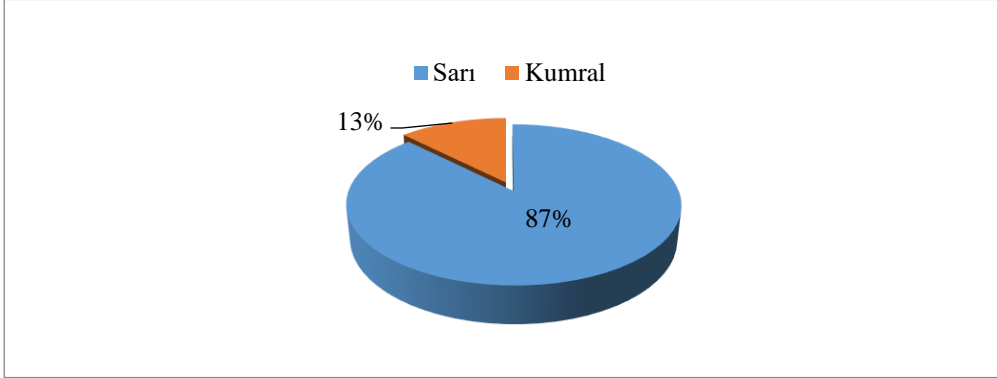

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

⁶ Bu ifade genellikle bıyığı henüz terleyemeye başlayan kimseler için kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Akyel ve Sertel, 2015: 86).

Şekil (6)'da görüldüğü üzere kazadaki bıyıklı kimselerin %34'ünü kumral bıyıklılar, %33'ünü ise sarı ve siyah bıyıklı kimseler oluşturmaktadır. Bıyık oranların birbirine oldukça yakın olduğu kazadaki sakal bırakanların, renklerine göre dağılımını gösteren grafik ise aşağıdaki gibidir:

Şekil 7: Kazada Bulunan Erkeklerin Sakal Renkleri

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Kazada bulunan nüfus içerisinde sakal bırakanların renklerine bakıldığında, kumral sakallıların %87 ile büyük çoğunluğu oluşturduğu, ikinci sırada ise %13 yoğunluk ile sarı sakallı kimselerin olduğu görülmektedir.

3. 1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Samakov Kazasının İktisadî Yapısı

Sahip olduğu maden yatakları sayesinde Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasındaki en önemli ve en zengin yerleşim yerlerinden birisi olan Samakov'un bu özelliği nüfus defterlerinde de önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki Samakov Kazasına ait nüfus defterlerinde, bazı yerleşim yerleri doğrudan madencilik sektörüne hizmet veren kimselerin ikamet ettikleri yerleşim yerleri olarak kaydedilmişlerdir. Örneğin Yuvan Mahallesi'ne ait kayıta, mahallede bulunan kimseler için "*Maden-i Mezkur Kömürçiyarı Oldukları*"⁷ ifadesi kullanılmakta (NFS. d.. 6152, 67) iken Yaçiben karyesinde ikamet eden kimselerle ilgili "*Maden-i Cevherciyan*" ibaresi kullanılmaktadır (NFS. d.. 6153, 1). Bu durum kazada bulunan yerleşim yerlerinden hangilerinin doğrudan madencilik sektörü ile ilişkili olduğunun anlaşılmasının yanı sıra kazada bulunan madencilerin kimler olduğunun tespit edilebilmesine de imkân vermektedir.

Aşağıdaki tabloda Samakov Kazasında bulunan madencilerin ikamet ettikleri yerleşim yerleri ile bu yerleşim yerlerinde bulunan nüfusun madenciliğin hangi alanında hizmet verdiği yer almaktadır.

⁷ NFS. d.. 6152. 67.

Tablo 6: Madenlerde Çalışan Kimselerin İkamet Ettikleri Yerleşim Yerleri

Mahalle/Karye İsmi	Kömürçiyan	Cevherçiyan	Kömürçiyan Amelesi	Cevherçiyan Amelesi	Maden Amelesi
Yuvan	+				
Suyuç		+			
Yeniköy	+				
Güdfâl			+		
Radomil	+				
Eçuse	+				
Gebruh	+				
Sesterme					+
Kapucak	+				
Vakran	+				
Çamurlu ⁸	+				
Pafadon					+
Kalkova		+			
Okul-ı Zir		+			
Okul-ı Bâlâ		+			
Şepri Keprul		+			
İzla Koçân		+			
Viran Moşir				+	
Zabova				+	
Yaçiben		+			
Haline				+	
Herlûh				+	
Papûgyân				+	
Yadlûh				+	
Kavaçkiçe				+	
Kaviç					+
İstudne		+			
Kap'ıl Vedül	+				
Dikâne-i Pâlâ	+				
Dipren	+				
Sapadu	+				
Ofçar					+
İskarlar		+			
Toplam: 33	12	9	1	7	4

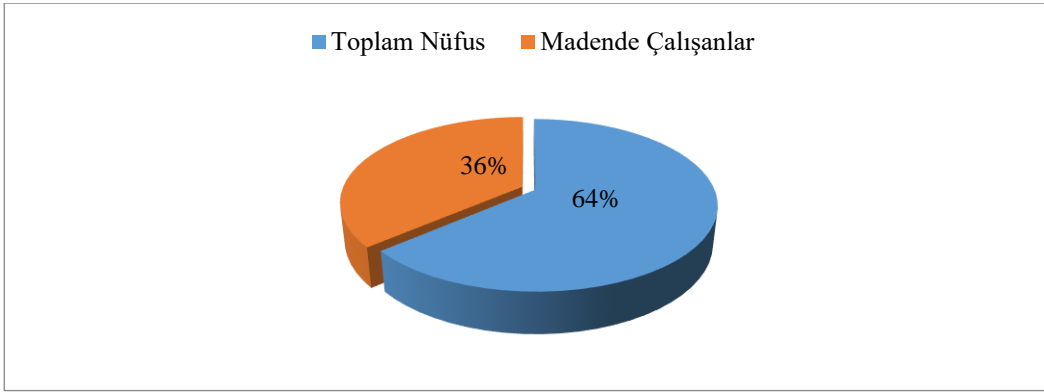
Kaynak: (NFS. d.. No: 6152. 2-163; 6153.1-127).

⁸ Çamurlu karyesinde ikamet edenler arasında madenlerde çalışmayan kimseler de bulunmaktadır. Nüfus kayıtlarda burada ikamet eden nüfusun, karışık olduğu belirtilmiştir. Ancak ne kadarının kömürcü taifesi olduğu ya da olmadığı açık bir biçimde belirtilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (NFS. d.. 6152. 129.)

Tablo (6)'da görüldüğü üzere Samakov Kazasında bulunan yerleşim yerlerinin 33'ü doğrudan madencilik sektörü ile ilişkilidir. Bu yerleşim yerlerinden 32'si kırsal alanlarda, 1'i ise merkezde yer almaktadır. Kırsal alanlarda bulunan bu yerleşim yerleri aynı zamanda kazada bulunan madencilerin önemli bir kısmının da ikamet ettiği alanlardır. Kırsal alanlardaki bu yerleşim yerlerinin 11'inde kömürcü taifesi, 9'unda cevherci taifesi, 1'inde kömürcü amelesi, 7'sinde ise cevherci ameleleri ikamet etmektedir. Kırsal alanda bulunan 4 yerleşim yerinde ikamet edenler ise maden amelesi olarak kaydedilmiştir. Merkez mahallesi olan Yuvan'da ikamet edenler ise kayıtlara kömürcü taifesi olarak kaydedilmiştir (NFS, d.. 6152, 67).

Tüm bu yerleşim yerlerinde ikamet eden erkek nüfus sayısı 7.500 civarında olup genel toplam erkek nüfus içerisindeki yeri şu şekildedir:

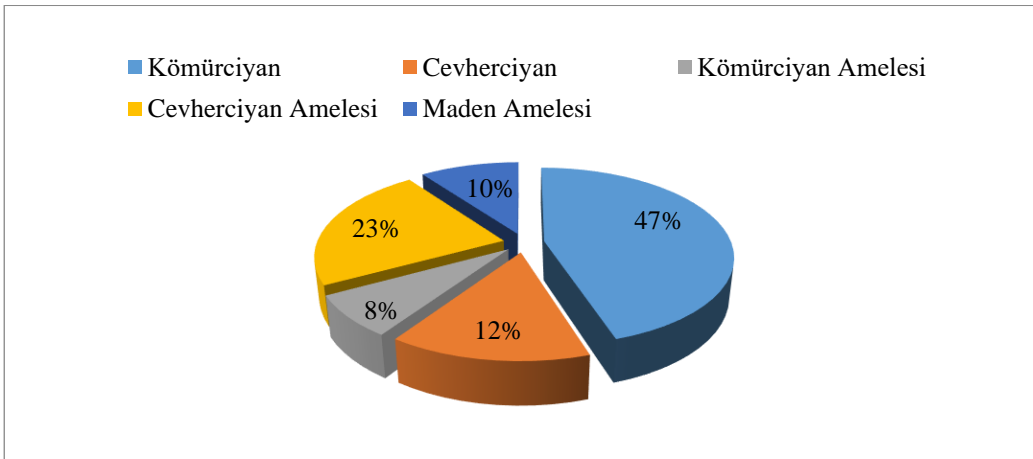
Şekil 8: Toplam Erkek Nüfus İçerisinde Madende Çalışanların Yeri

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (8)'de görüldüğü üzere Samakov Kazasında ikamet eden erkek nüfusun %36'sını madende çalışanlar oluşturmaktadır. Bu kişilerin madendeki görev dağılımı ise şu şekildedir:

Şekil 9: Madenlerde Çalışan İşçi Grupları

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (9)'da görüldüğü üzere Samakov'daki madenlerde çalışanların %47 gibi önemli bir kısmını kömürcü taifesi olarak bilinen kişiler oluşturmaktadır. İkinci sırada ise %23'lük oranla cevherci amelesi olarak kayıtlarda yer alan işçiler gelmektedir. Bunları sırasıyla %12 yoğunlukla cevherci taifesi, %10 yoğunlukla maden amelesi ve %8 yoğunlukla kömürcü amelesi olarak kaydedilen işçiler takip etmektedir.

Kazada bulunan madenci taifesinin dışında mesleklerini tespit edebildiğimiz diğer bir grup ise kazadaki resmi görevlilerdir (NFS. d.. 6150, 2-7; 6151, 2-48). Onların dışındaki kişiler, kayıtlara

meslekleri belirtilmeden kaydedilmiş olmaları nedeniyle kazada bulunan nüfusun geri kalanının hangi sektörde hizmet verdiği tespit edilememiştir.

Kazada bulunan resmi görevliler ve onlara ait liste ise şu şekildedir:

Tablo 7: Kazada Bulunan Resmi Görevlilerin Listesi

Mesleği	İsmi	Yaşı
Nazır	Mehmed Reşid Ağa	28
Naib	Abdulkerim Efendi	45
Şer'iat Kâtibi	Ahmed Efendi	30
Muhtar	Ahmed bin	75
Müderris	İbrahim Şakir Efendi	38
Mahalle-i Atik İmamı	Tahir Efendi	45
Hacı Keşkek Mahallesi İmamı	Hafız Hüseyin Efendi	30
Nazır Cafer Mahallesi İmamı	Hacı İbrahim Efendi	80
Hacı Cedid Mahallesi İmamı	Hafız Mehmed Edendi	60
Tekke Mahallesi İmamı	Mustafa Efendi	60
Abdülcebbar Mahallesi İmamı	Ali Efendi	25
Musalli Mahallesi İmamı	Tahir Efendi	65
Hoca Safer Mahallesi İmamı	Hafız İbrahim Efendi	35
Mehmed Çavuş Mahallesi İmamı	Abdurrahman Efendi	40
Kurşunlu Mahallesi İmamı	Mehmed Efendi	60
Köstence Yanesi Karyesi İmamı	Mehmed Efendi	30
Musa Beğ Karyesi İmamı	Selim Efendi	30
Yane-i Has Karyesi İmamı	Halil Efendi	-
Yane-i Has Karyesi İmamı	Şeyh Mustafa	45

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48).

3.1. Samakov Kazasında İkamet Eden Gayrimüslimlerin Ödedikleri Cizye Sayısı

Kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek manalarına gelen cizye, Gayrimüslimler tarafından ödenen bir vergi türüdür (Erkal, 1993: 42). Devlet hizmetinde bulunan Gayrimüslimler, rahipler ve iş yapamaz durumda bulunan kimselerin dışında belirli bir gelire sahip olan kimselerin ödemekle mükellef olduğu bu vergi türü, kendi içerisinde kişilerin malî durumuna göre Âlâ, Evsat ve Ednâ olarak üçe ayrılmaktadır. Âlâ grubunu zenginler, Evsât grubunu orta gelirliler ve Ednâ grubunu ise gelir düzeyi düşük olan kimseler oluşturmaktadır (Başaran, 2017: 317). İlk dönemlerde cizye bedelleri, Âlâ statüsünde olanlardan 9, Evsat statüsünde olanlardan 4,5, Ednâ statüsünde olanlardan ise 2,25 kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak zamanla vergi miktarları

artırılmış ve 1829 yılında Âlâ statüsünde olanlardan 48, Evsat statüsünde olanlardan 24, Ednâ statüsünde olanlardan ise 12 kuruş alınmaya başlanmıştır. 1834 yılında ise Âlâ statüsünde olanlardan alınan vergi miktarı 60 kuruş, Evsat statüsünde olanlardan alınan vergi miktarı 30 ve Ednâ statüsünde olanlardan alınan vergi türü de 15 kuruş olarak yeniden belirlenmiştir (İnalçık, 1993: 47).

1831 yılında Samakov Kazasında ikamet eden Gayrimüslimlerin cizye dağılımı ve ödedikleri cizye miktarı ise şu şekildedir:

Tablo 8: Samakov Kazasındaki Cizye Dağılımı

Yerleşim Yeri	Âlâ	Evsat	Ednâ
Samakov Kazası	94	4.336	1.380

Kaynak: (NFS. d.. No: 6152. 2-163; 6153. 1-127).

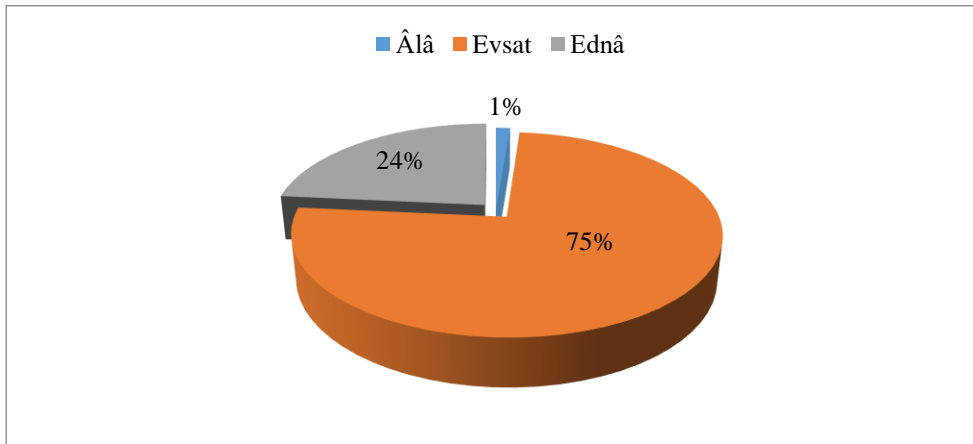
Tablo (8)'de görüldüğü üzere bu dönemde Samakov Kazasında yaşayan Gayrimüslimler arasında vergi mükellefi kimselerin toplam sayısı 5.810'dur. Bunların 94'ü Âlâ statüsünde vergi veren kimseler olup, yüksek gelire sahiplerdir. Kazada bulunan 4.336 kişi ise Evsat statüsünde vergi veren orta halli kimselerdir. Ednâ statüsünde vergi veren 1.380 kişi ise kazadaki düşük gelirli kimselerdir.

Bu tarihteki cizye bedelleri ise yukarıda ifade edildiği üzere Âlâ 48, Evsat 24, Ednâ 12 kuruş şeklindedir. Buna göre 1831 yılında Samakov Kazasından alınan cizye bedelleri Âlâ grubunda bulunanlardan $94 \times 48 = 4.512$ kuruş, Evsat grubunda bulunanlardan $4.336 \times 24 = 104.064$ kuruş, Ednâ grubunda bulunanlardan $1.380 \times 12 = 16.560$ şeklindedir. Kazadaki toplam cizye miktarı ise bu veriler üzerinden hesaplandığında 125.136 kuruş olmaktadır.

Elde edilen bu verilerden anlaşıldığı üzere Samakov Kazasındaki cizye vergisi mükellefi kimselerin büyük çoğunluğunu Evsat statüsünde vergi veren orta halli kimseler oluşturmaktadır. İkinci sırada ise Ednâ yani düşük gelire mensup kimseler bulunmaktadır. Âlâ statüsünde vergi veren yüksek gelirli kimselerin sayısı ise 94 ile sınırlıdır.

Kazada bulunan bu kimselerin genel dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Şekil 10: Samakov Kazasındaki Gayrimüslimler Arasındaki Cizye Dağılımı

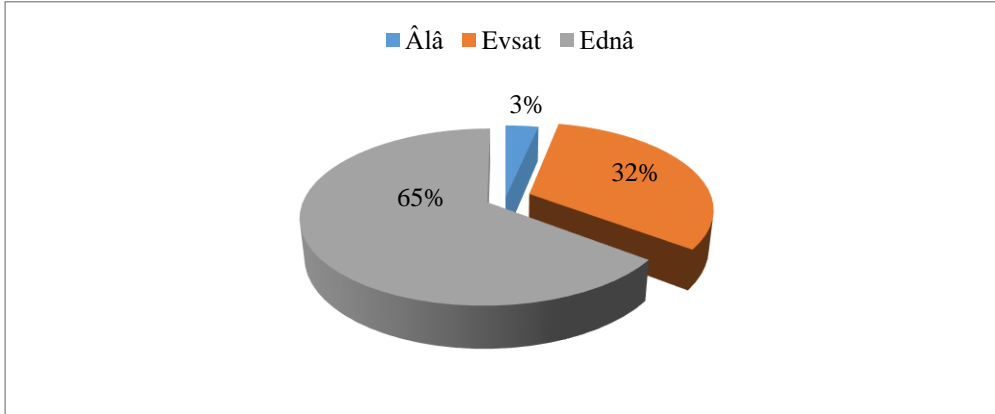

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Şekil (10)'da görüldüğü üzere Samakov Kazasında bulunan Gayrimüslimlerin %75'ini orta halli kimseler oluşturmaktadır. Düşük gelirli kimselerin oranının %24 olduğu kazada, zengin olarak nitelendirilenlerin oranı ise %1'dir.

Bu kimselerin mahalle ve karyelere göre dağılımı ise şu şekildedir:

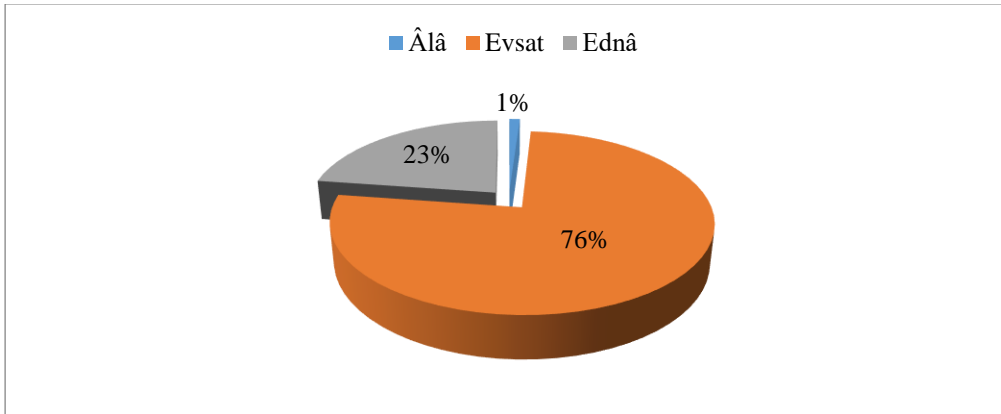
Şekil 11: Mahallelerde İkamet Eden Gayrimüslimler Arasındaki Cizye Dağılımı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Samakov Kazası merkez mahallelerinde ikamet eden nüfusun %65'ni düşük gelirli kimseler oluşturmaktadır. Orta halli kimselerin oranının %32 olduğu kazada, düşük gelire sahip kimselerin oranı ise %3'tür.

Şekil 12: Karyelerde İkamet Eden Gayrimüslimler Arasındaki Cizye Dağılımı

Kaynak: (NFS. d.. No: 6150. 2-7; 6151. 2-48; 6152. 2-163; 6153.1-127).

Karyelerde ise durum mahallelerden biraz farklıdır. Genel olarak madencilik sektöründe çalıştıkları bilinen kırsal alandaki nüfusun önemli bir kısmını orta halli kimseler oluşturmaktadır. Toplam nüfusun %76'sını oluşturan bu kimselerin ardından kırsal alanda yoğun olarak bulunan diğer grup ise %23'lük oranla düşük gelirli kimselerdir. Mahallelere kıyasla yüksek gelirli kimselerin daha az olduğu karyelerde bulunan bu kimselerin oranı ise sadece %1'dir.

4. Sonuç

Samakov nüfus defterleri incelenerek ortaya konulan bu çalışmadan anlaşıldığı üzere Samakov 1831 tarihinde, Müslümanların yanı sıra Rumlar, Yahudiler ve Kıptilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yerleşim yeridir. Toplam erkek nüfus sayısının 14.000 dolaylarında olduğu kazadaki erkek nüfusun büyük çoğunluğunu Rumlar oluşturmaktadır. Nüfusun yaklaşık %89'unu oluşturan Rumların ardından kazadaki en yoğun nüfusa sahip diğer grup, %8'lik nüfus yoğunluğu ile Müslümanlardır. Kazada bulunan Kıptiler ve Yahudilere ait nüfus yoğunluğu ise %2 dolaylarındadır.

Bu tarihte toplam 18 mahalle ve 47 karyeden oluşan bir yerleşim yeri olan Samakov'un nüfusunun büyük çoğunluğu, kırsal alanlarda ikamet etmektedir. Merkez mahallelerinin 11'nin

Müslümanlara, 7'sinin ise Gayrimüslimlere ait olduğu kazadaki karyelerin 42'sinde ise Gayrimüslimler ikamet etmektedir. Geriye kalan 5 karyede ise Müslüman ve Gayrimüslim tebaa bir arada yaşamaktadır.

Erkek nüfusun büyük bir kısmını "1-17" yaş aralığındaki kimselerin oluşturduğu kazada, ikinci sırada "40-59" yaş aralığındaki kimseler, üçüncü sırada ise "18-39" yaş aralığındaki kimseler yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından son sırada bulunan "60" yaş ve üstünde bulunan kimselerin oranı ise %5'tir.

Fiziksel özellikleri tespit edilen nüfusun %74'ünün orta boylu, %26'sının ise uzun boylu olduğu Samakov'daki bu kimselerin bıyık ve sakal renkleri ise daha ziyade kumral ve sarıdır.

Erkek nüfusun %36'sının geçimini madenlerde çalışarak sağladığı Samakov'daki maden işçilerinin %47 gibi önemli bir kısmını kömürcü taifesi olarak bilinen kimseler oluşturmaktadır. Yoğunluk bakımından ikinci sırada bulunan cevherci amelelerinin oranı ise %23'tür.

Nüfusun büyük çoğunluğunu orta halli kimselerin oluşturduğu kazada, karyelerde ikamet eden nüfusun ekonomik durumu, mahallelerde ikamet eden kimselere kıyasla daha iyidir. Bunda kazada bulunan maden işçilerinin büyük çoğunluğunun kırsal alanlarda ikamet etmesinin payı büyüktür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Samakov Nüfus Defteri Defter Katalog No: 6150.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Samakov Nüfus Defteri Defter Katalog No 6151.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Samakov Nüfus Defteri Defter Katalog No 6152.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Samakov Nüfus Defteri Defter Katalog No 6153.

Araştırma Eserleri

Akyel, S. Sertel. (2015). Osmanlı nüfus defterlerinin tarih yazımındaki yeri: 1840 Tarihli Çarsacak Kazası gayrimüslim nüfus defteri örneği. *Journal of History and Future*, 1(1), 78-98.

Barkan, Ö. L. (1953). Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyât Mecmuası*, 10, 1-26.

Başaran, M. (2017). 1830-1842 Yılları arasında nüfus defterleri kapsamında Ödemiş ve örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4(3), 307-321.

Çelebi, E. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Seyit Ali Kahraman (Haz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Doğan, A. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı verilerine göre Antalya Kaleiçi nüfusu üzerine demografik bir inceleme. *Mediterranean Journal of Humanities*, 4(2), 71-88.

Erkal, M. (1993). Cizye., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8. s.42-45). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Giz, A. (1970). Samako demir madeni. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*. 51, 15-16.

- Güneş, M. (2014). Osmanlı dönemi nüfus sayımları ve bu sayımları içeren kayıtlarının tahlili. *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 221-240.
- Hammer, J. V. (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İnalçık, H. (1993). Cizye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8. s.45-48). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Karpat, H. K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, D. S. (2010). 1834 Tarihli Burdur Kazası nüfus defterlerine göre Burdur şehrinin nüfusu. *Uluslararası Sosyal Araştırmacılar Dergisi*, 13(71), 231-244.
- Kiel, M. (2009), Samakov. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 36. s.62-64). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2010). Tahrir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 39. s.425-429). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özekmekçi, M. M. (2020). Bazı Osmanlı nüfus defterlerinde mim (ρ) ve çeşitli harfler ile özel işaretlerin kullanımına dair. *History Studies*, 12(6), 3057-3072.
- Şimşek, M. (2017). 1841 Yılına ait nüfus defterlerine göre Balat Kazasında yaşayan gayrimüslimler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 18(39), 103-121.

Araştırma Makalesi / Research Article

EKONOMİNİN RENKLERİ: SÜRDÜRÜLEBİLİR MAVİ EKONOMİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE’NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Seher SULUK¹

Öz

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ekosistemin ve çevrenin görmüş olduğu zararların ciddi boyutlara ulaşması sebebiyle özellikle 1970’lerden itibaren dünya gündemine oturmuştur. Sürdürülebilir kalkınmanın temeline dayanan, deniz ve okyanuslardan ekonomik olarak yararlanmanın yanı sıra, denizlerin, okyanusların ve kıyıların çevresel sürdürülebilirliğinin sağlanması gerektiğini ifade eden mavi ekonomi 2008 Küresel Ekonomik Kriz sonrası öne sürülmüş bir kavramdır. Mavi ekonomi, su ürünleri yetiştiriciliği ve balıkçılık, deniz turizmi, gemi yapımı, deniz yolu taşımacılığı, deniz enerjisi vb. faaliyetleri kapsamaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’nin mavi ekonomi durumu değerlendirilmekte olup, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin deniz ve okyanuslarda yol açtığı sorunlar tartışılmaktadır. Özellikle deniz turizmi ve su ürünleri yetiştiriciliği ve balıkçılık Türkiye ekonomisi açısından potansiyel olduğu görülmektedir. Ancak ekonomik faaliyetleri gerçekleştirirken, denizlere ve çevreye verilen zararların azaltılması ve önlenmesi için çevreye uyumlu politikaların daha da geliştirilmesi ve uygulanması önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Yeşil Ekonomi, Mavi Ekonomi, Çevre

JEL Kodu: Q01

COLORS OF THE ECONOMY: AN EVALUATION OF TURKEY IN THE CONTEXT OF THE SUSTAINABLE BLUE ECONOMY

Abstract

The concept of sustainable development has been on the world agenda especially since the 1970s, as the damage to the ecosystem and the environment has reached serious dimensions. The blue economy is a concept that was introduced after the 2008 Global Economic Crisis, which is based on sustainable development and states that besides making use of the seas and oceans economically, environmental sustainability of the seas, oceans and coasts should be ensured. Blue economy includes activities such as aquaculture and fishing, maritime tourism, shipbuilding, maritime transport, marine energy etc. In this study, Turkey’s blue economy situation is evaluated and at the same time, the problems caused by economic activities in the seas and oceans are discussed. It is considered that especially maritime tourism and aquaculture and fishery are potential activities in terms of Turkish economy. However, while carrying out economic activities, it is important to further develop and implement environmentally compatible policies in order to reduce and prevent damage to the seas and the environment.

Keywords: Sustainable Development, Green Economy, Blue Economy, Environment

JEL Code: Q01

¹ Dr., sehersuluk119@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3253-1098

Başvuru Tarihi (Received): 30.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Özellikle Sanayi Devrimi'nden bu yana makineleşme eğilimi ve kapitalizmin özünde bulunan daha fazla kâr elde etme güdüsü ile ekonomik büyüme hırsı küresel olarak çevrenin bozulmasına yol açmıştır. Aynı zamanda şehirleşmenin hızlanması, kapitalizmin güçlenmesi, sermayedar sınıfının büyümesi ve nüfus artışının hızlanması ile üretimi ve tüketimi artırabilmek için çevre sonsuz bir kaynağı gibi kullanılmıştır. Bunun neticesinde çevre sorunları günden güne artmış ve ciddi boyutlara gelmiştir (Açıkalm ve Apaydın, 2021: 121). Tehlikeli boyutlara ulaşan çevre sorunları, kaygılara yol açmasıyla birlikte çözüm arayışlarını beraberinde getirmiş böylece pek çok kongre ve zirve yapılmış, antlaşmalar imzalanmıştır. Çevre sorunları küresel boyutta ilk kez 1972 yılının Haziran ayında İsveç'in başkenti Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı'nda ele alınmıştır. 1987 yılında ise ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinin yanı sıra, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği de göz önünde bulundurmaya hedefleyen bir anlayış olan sürdürülebilir kalkınma kavramı Brundtland Raporunda ilk kez açık bir şekilde tanımlanmıştır.

Deniz ekosistemlerinin tahrip edilmesi, biyoçeşitlilik kaybı, kirlilik, sürdürülemez kıyı gelişimi, aşırı avlanma ve yıkıcı balıkçılık uygulamaları da dâhil olmak üzere okyanus üzerindeki insan etkisi derin olmuştur (Chen vd., 2020: 1-2). Gittikçe azalan biyoçeşitlilik, bozulan ve kirlenen okyanuslar, denizler, kıyılar ve göller tüm canlılar için bir tehdit unsurudur. Oysaki hem insanların hem de diğer canlıların yaşamlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri için temiz ve sağlıklı bir okyanus ve çevre hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, sürdürülebilir mavi ekonomi bağlamında Türkiye'yi değerlendirmek ve ekonomik faaliyetlerin deniz ve okyanuslar kapsamında yol açtığı sorunları tartışmaktır. Bu çalışma Türkiye'nin mavi ekonomi durumunu ve genel anlamda mavi ekonomi potansiyelinin kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmemesi durumunda çevreye, insanlara ve diğer canlılara verebilecek zararları gösteriyor olması bakımından önemlidir. Çalışmada ilk önce kısaca sürdürülebilir kalkınma kavramına değinildikten sonra, son zamanlarda önemli hale gelen “ekonominin renkleri”; kahverengi ekonomi, yeşil ekonomi ve mavi ekonomi kavramları açıklanacaktır. Yapılan literatür taramasından sonra Türkiye sürdürülebilir mavi ekonomi bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ardından deniz ile ilgili ekonomik faaliyetler gerçekleştirilirken ortaya çıkabilecek sorunlar tartışılacaktır. Çalışma sonuç ve önerilerle tamamlanacaktır.

1. Sürdürülebilir Bir Yaşam: Yeşil Ekonomi ve Mavi Ekonomi Kavramları

Aşırı nüfus artışı, sanayileşme, kentleşme, ekonomik faaliyetler ve teknolojik gelişmeler gibi unsurların çevre ile ilgili birtakım sorunlara yol açması sebebiyle, dünyada özellikle 1970'li yıllardan itibaren birtakım çözüm arayışlarına girilmiştir. Bu bağlamda, ekonomik, sosyal ve çevresel konuların birlikte ele alınmasını kapsayan sürdürülebilir kalkınma dünya gündemine oturmuştur. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomi, toplum ve çevre boyutlarının birlikte ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve “*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarının karşılanması*” anlayışına dayanmaktadır (Ada ve Kılıç, 2014: 203; WCED, 1987).

Çevre sorunları yeni bir olgu olmamakla birlikte, geçmişten farkı küresel ölçekte olmasıdır. Örnek verecek olursak; insanlığın karşı karşıya kaldığı, tüm insanlığı ve doğayı tehdit eden en önemli ekolojik krizin görünen yanlarından biri iklim değişikliğidir. Yaşanan ekonomik, sosyal ve ekolojik krizler, iklim değişikliği gibi çevresel ve ekonomik sorunlar sebebiyle yeni çözüm arayışlarına girilmiş ve alternatif politikalara doğru geçilmeye başlanmıştır. Böylece sürdürülebilir kalkınma çerçevesi altında “yeşil ekonomi”, “yeşil büyüme”, “düşük karbonlu ekonomi”, “sürdürülebilir üretim ve tüketim”, “mavi ekonomi” ve “mavi büyüme” gibi terimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2018: 80; <http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr>; Destebaşı vd., 2015: 6; Özalemdar, 2021: 72).

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) raporuna göre, iklim değişikliği, gıda, enerji ve finansla bağlantılı yaşanan küresel krizlerin çoğunun “kahverengi bir ekonomiye” yapılan yatırımın bir sonucudur (Akinyemi vd., 2017: 129). Kahverengi ekonomi, düşük enerji verimliliğine, sürdürülebilir olmayan enerji kaynaklarına, yüksek malzeme kullanımına, ekolojik kaynakların sürdürülemez kullanımına ve yüksek derecede iklim riskine dayanmaktadır ve ekonomik üretim ve tüketimin çevre üzerindeki olumsuz yan etkilerini dikkate almayan ekonomik kalkınmayı ifade etmektedir (UNEP, 2009: 3; The World Bank, 2013). Çevreye duyarlı uygulamalar geliştirmekten uzak olan, bunun yerine ekonomik büyümenin büyük ölçüde çevresel olarak yıkıcı faaliyet biçimlerine, özellikle kömür, petrol ve gaz gibi fosil yakıtlara dayalı üretimi benimseyen, çalışanlar için iş yaşam kalitesini artırmaya yönelik bir hedef belirlemeyen, çevre, insan ve ekonomi dengesini sağlamayan, aksine yalnızca ekonomik çıktıya odaklanan geleneksel “kahverengi ekonomi”den yeşil ekonomiye geçilmesinin önemi anlaşılmıştır (Kutluay Tutar vd., 2021: 2902; Matthews, 2022).

Yeşil ekonomi terimi, ilk kez Pearce vd. tarafından 1989 yılında “Blueprint for a Green Economy” başlıklı çalışmalarında geçmesine rağmen, çalışmanın içeriğinde yeşil ekonomi ile ilgili açıklamada bulunulmamıştır. Ancak terimin 2008 yılında etkisini gösteren küresel krizden sonra UNEP’in başlattığı Yeşil Ekonomi Girişimi ile gündeme gelmeye ve yaygın olarak kullanılmaya başlandığı söylenebilir (Önder, 2018: 198). Yeşil ekonomi kavramı, ekonomi ve ekoloji, büyüme ve kaynakların korunması, refah ve çevrenin korunması arasındaki çelişkiye bir çözüm çağrısında bulunur (Renault vd., 2016: 43). UNEP, Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN) ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) gibi kuruluşlar tarafından yapılan tanıma göre yeşil ekonomi, çevresel riskleri ve maliyetleri azaltırken doğal kaynakların geri dönüşümünü içeren sürdürülebilir kalkınmaya dayanmaktadır (Choudhary vd., 2021: 1). UNEP, yeşil ekonomiyi, “çevresel riskleri ve ekolojik kısıtlıkları önemli ölçüde azaltırken, insan refahını ve sosyal eşitliği iyileştiren bir ekonomi” olarak tanımlamaktadır (UNEP, 2010).

Mavi ekonomi kavramı ilk kez Gunter Pauli'nin 2010 yılında yayınladığı “The Blue Economy: 10 Years, 100 Innovations, 100 Million Jobs” adlı kitabı ile kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir. Bu kavram daha sonra 2012 yılının Haziran ayında Rio de Janeiro’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı’nda (Rio+20) kullanılmış ve o günden beri kavram yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır ancak kavramın kökleri 1992 yılında düzenlenen Rio Dünya Zirvesi’ne dayandığı söylenebilir (Scholaert vd., 2020: 1; Voyer vd., 2018: 3). Konferans, sürdürülebilir kalkınma bağlamında iki temaya odaklanmıştır, bunlar: yeşil ekonomi ve kurumsal çerçevedir (Mensah, 2019: 7).

Okyanuslar, insan yaşamı için oldukça önemlidir. Dünya yüzeyindeki su kaynaklarının (okyanuslar, denizler, nehirler vb.) önemi yadsınamaz. Okyanuslar, Dünya yüzeyinin üçte ikisini kaplar, Dünya oksijeninin yaklaşık %50’sini üretir, biyosferin %95’inden fazlasını oluşturur, Dünya’nın yüzey sıcaklığını düzenler, insanlara besin sağlar ve çeşitli ekonomik faaliyetlere ev sahipliği yapar. Mavi ekonomi, balıkçılık, gemi yapımı, deniz taşımacılığı, deniz turizmi vb. gibi okyanuslarla doğrudan ilişkili olan tüm ekonomik faaliyetleri kapsamaktadır (Kabil vd., 2021: 1). Her türlü okyanus faaliyetleri mavi ekonomi olarak kabul edilmektedir. Mavi ekonominin amacı, denizin kaynaklarını ve ekosistemlerini koruyan sürdürülebilir bir şekilde deniz ortamından mümkün olduğunca fazla ekonomik değer yaratmaktır (Bir vd., 2020: 21; WWF, 2015a: 4).

Mavi ekonominin temelini yeşil ekonomi kavramına dayandığı söylenebilir. Yeşil ekonominin insan refahı ve sosyal eşitliğin sağlanmasının yanı sıra çevresel riskleri ve ekolojik kısıtlıkları önemli ölçüde azaltma hedefi, mavi ekonominin de benimsediği hedefler arasındadır (Akdoğan, 2019: 44). Dolayısıyla mavi ekonomi, yeşil ekonominin denizlere ve okyanuslara uyarlanması olduğu söylenebilir. Bir tanıma göre mavi ekonomi, okyanusların çevresel sürdürülebilirliğinden ve kıyı alanlarından ödün vermeden ekonomik büyümeyi, yaşamı ve sosyal katılımı iyileştirmeyi

amaçlayan bir kavramdır (Delibalta ve Yıldız, 2021; Martínez-Vázquez vd., 2021a: 1). Mavi ekonomi kavramı, okyanusun sunduğu ekonomik potansiyelin en üst seviyeye çıkarılması ve korunması gerektiğini ifade etmektedir (Roberts ve Ali, 2016: 11). Mavi Ekonomi Merkezi'ne göre mavi ekonomi, “*şu anda dünya çapında yaygın olarak kullanılan ve birbiriyle ilişkili üç farklı anlamı olan bir terimdir – okyanusların ekonomilere genel katkısı, okyanusların çevresel ve ekolojik sürdürülebilirliğini ele alma ihtiyacı ve hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için bir büyüme fırsatı olarak ekonomi*”dir (<https://www.un.org>). Dünya Bankası mavi ekonomiyi, “*okyanus ekosisteminin sağlığını korurken ekonomik büyüme, daha iyi geçim kaynakları ve işler için okyanus kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı*” olarak ifade etmiştir. Dünya Bankası'nın tanımı, sürdürülebilir balıkçılıktan ekosistem sağlığına ve kirliliğin önlenmesine kadar okyanus sürdürülebilirliğinin çeşitli yönlerini kapsayan geniş bir terimdir (Lee vd., 2020). Mavi ekonominin, insan refahının ve sosyal eşitliğin iyileştirilmesi ve çevresel risklerin ve ekolojik kısıtlıkların azaltılması vizyonuna dayandığı ifade edilmektedir (UNEP, 2015: 8). Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF) tarafından hazırlanan “Principles for a Sustainable Blue Economy” adlı raporda, mavi ekonominin ekosistem bütünlüğüne saygı duyması gerektiğini, ayrıca döngüsel bir ekonominin gelişmesi uzun vadeli kalkınmaya giden güvenli yollardan biri olduğu ifade edilmiştir (WWF, 2015b). Mavi büyüme ise “*okyanuslardan, denizlerden ve kıyılardan gelen akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı ekonomik ve istihdam artışı*” olarak tanımlanabilir (ECORYS, Deltares ve Oceanic Development, 2012: 7).

Birleşmiş Milletler üye ülkeleri tarafından 2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi'nde 17 hedef belirlenmiştir. Mavi ekonomi kapsamına giren Hedef 14: “su altındaki yaşam” ise bu 17 hedeften biridir. Okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını sürdürülebilir kalkınma için korumak ve sürdürülebilir şekilde kullanmak bu hedefin amacını oluşturmaktadır (Toplu Yılmaz, 2021: 907). Sürdürülebilir bir mavi ekonomi, ekonomik büyümeyi, sorumlu üretim ve tüketimi, sosyal içermeyi ayrıca okyanus ve kıyı alanlarının geçim kaynaklarının ve çevresel sürdürülebilirliğinin korunmasını ve iyileştirilmesini teşvik etmeyi amaçlar (United Nations Economic Commission for Africa, 2018: 2).

2. Literatür Taraması

Son yıllarda sürdürülebilir kalkınma ve mavi ekonomi konularına olan ilgi oldukça artmıştır. Bu bölümde, literatürde yer alan mavi ekonomi ile ilgili yapılan bazı çalışmalar özetlenmeye çalışılmıştır.

Jafrin vd. (2016) çalışmalarında Bangladeş'i mavi ekonomi bağlamında incelemişlerdir. Çalışmada, stratejilerin etkin bir şekilde uygulanması, Bangladeş'te sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasında büyük rol oynayacağı tespit edilmiştir.

Çoban ve Ölmez (2017) mavi ekonomiyi teorik boyutlarıyla ele aldıkları çalışmalarında, mavi ekonomik dönüşümünün tesis edilmesinin gerektiğini ve politika yapıcılarının, deniz ve okyanusların sürdürülebilirliğine yönelik tehditleri ortadan kaldırmaları, mavi ve yeşil ekonomi modelleri ile uyumlu politikalar oluşturmaları gerektiğini belirtmişlerdir.

Islam vd. (2018) mavi ekonomi açısından Bangladeş'i inceledikleri çalışmalarında, deniz üretimi ve su ürünleri üretiminin arttığı ve Bangladeş'in deniz kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı yoluyla ekonomik büyümesini hızlandırabileceği bulunmuştur.

Mete ve Usta (2019) Türkiye'nin mavi ekonomisinin sunduğu avantajlardan ne ölçüde yararlanabileceğini değerlendirdikleri çalışmalarında, sadece balıkçılık ve su ürünleri sektörlerinin öne çıktığı, gemi inşa ve geri dönüşüm sektörlerinde ise payının yetersiz olduğu, kruvaziyer turizmi açısından uygun bir ülke olmasına rağmen potansiyelinden uzak kaldığı sonucuna varmışlardır.

Rickels vd. (2019) çalışmalarında Baltık, Kuzey Denizi ve Atlantik Okyanusu'ndaki 15 AB kıyı ülkesi için sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden hedef 14'e yönelik ilerlemeyi ölçmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada zayıf ve güçlü sürdürülebilirlik kavramlarını birbirinden ayırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, her iki sürdürülebilirlik kavramı altında sürdürülebilir kalkınmayı hem başaran hem de başaramayan ülkelerin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, en güçlü gelişmeyi sağlayan ülke Estonya iken en güçlü düşüşü yaşayan ülkeler İrlanda ve Belçika olduğu bulunmuştur.

Wenhai vd. (2019) yaptıkları çalışmalarında mavi ekonominin gelişmesi için deniz ekolojik çevresini korumak amacıyla küresel sorumluluk üstlenmek, uluslararası iletişimi güçlendirmek, kalkınma başarılarını paylaşmak ve küresel mavi ortaklıkların kurulmasını teşvik etmek gerektiğini önermişlerdir.

Alharti ve Hanif (2020) çalışmalarında uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük kareler tekniği yardımıyla 1995-2018 dönemine ait verileri kullanarak mavi ekonomi faktörlerinin SAARC ülkelerinin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, mavi ekonomi faktörlerinin SAARC ülkelerinin ekonomik büyümesinde istatistiksel olarak önemli bir rol oynadığı ve Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma hedefleri içerisinde hedef 14'e ulaşmasına katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.

Akay (2020) mavi büyüme stratejisini Türkiye'nin kıyı ve deniz turizmi açısından değerlendirdiği çalışmada, Türkiye'de mavi büyüme sektörlerinden deniz turizmi ve su ürünleri yetiştiriciliği faaliyetlerinin yapıldığı, mavi enerji, mavi biyoteknoloji ve deniz tabanı madenciliği alanında ise faaliyetlerin sınırlı olduğu belirtilmiştir.

Toplu Yılmaz (2021) Türkiye'de toplam balıkçılık desteklerinin ve tekne sayısının balık üretimi üzerindeki etkilerini Python programında analiz ettiği çalışmada, toplam desteklerin avlanmayı arttırdığı sonucuna varmıştır. Tekne sayısının ve yakıt desteklerinin tek başına avlanmaya etkisinin ise az olduğu tespit edilmiştir.

Yıldırım (2022) çalışmada mavi ekonomi açısından Türkiye'yi ABD, Çin, Bangladeş ve Yunanistan ile karşılaştırarak, Türkiye'nin mavi ekonomi alanındaki konumunu incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre Türkiye'nin gemi inşa sanayisi, deniz yolu taşımacılığı, kıyı turizmi ve ticaret filosu dünyadaki diğer ülkelere kıyasla göreceli olarak iyi durumda ancak Çin'e göre daha uzak olduğu bulunmuştur. Yunanistan'ın ticaret filosu açısından Türkiye'ye kıyasla daha iyi bir durumda olduğu; Bangladeş'in ise Türkiye'ye göre daha fazla biyoçeşitliliğe sahip olduğu tespit edilmiştir.

3. Sürdürülebilir Mavi Ekonomi Bağlamında Türkiye'nin Değerlendirilmesi

Bu bölümde mavi ekonomi bağlamında Türkiye'nin durumu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte, bu çalışmada sadece ekonomik boyuta değil, aynı zamanda sosyal boyutunun ve çevrenin de dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Mavi ekonomi balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği, deniz turizmi, yenilenebilir okyanus enerjisi (mavi enerji), kozmetik ve eczacılık için kaynakların çıkarılması, deniz taşımacılığı, gemi yapımı, derin deniz madenciliği, deniz biyoteknolojisi, araştırma ve geliştirme ve kıyı gelişimi faaliyetlerini kapsamaktadır (Sharma ve Sharma, 2020: 721; Toplu Yılmaz, 2021: 909). Mavi ekonominin bileşenleri olarak nitelendirilebilmesi için faaliyetlerin aşağıdakileri yapması gerekmektedir (World Bank, 2017):

- Mevcut ve gelecek nesiller için sosyal ve ekonomik faydalar sağlamalıdır
- Deniz ekosistemlerin çeşitliliğini, üretkenliğini, dayanıklılığını, temel işlevlerini ve içsel değerini eski haline getirmeli, korumalı ve sürdürmelidir

- Atıkları azaltacak ve malzemelerin geri dönüşümünü teşvik edecek temiz teknolojilere, yenilenebilir enerjiye ve döngüsel malzeme akışlarına dayalı olmalıdır.

3.1. Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Balıkçılık

Balıkçılık ve su ürünleri üretimi küresel olarak geçim kaynaklarının temellerinden biri olmanın yanında kıyı ve kırsal ekonomik refahın önemli bir itici gücüdür. Fakat diğer yandan, aşırı avlanma, yasadışı balıkçılık ve okyanus temelli faaliyetler ile iklim değişikliğinin, kaynaklar ve ekosistemler üzerindeki etkileri hem sektörü riske atmaktadır hem de denizlerdeki balık popülasyonlarını tehdit etmektedir. Bundan dolayı, gelecek nesillerin okyanus ve deniz kaynaklarından ve ekosistem hizmetlerinden yararlanmaya devam etmesini sağlamak için balıkçılık ve su ürünleri yönetiminin iyileştirilmesi büyük önem arz etmektedir (OECD, 2021).

Su ürünleri yetiştiriciliği küresel olarak hızla büyüyen ve gıda üreten bir sektördür (Subasinghe, 2009: 2). Türkiye'nin su ürünleri üretimi avcılık ve yetiştiricilik ile gerçekleşmektedir. Su ürünleri yetiştiriciliği, dengeli ve sağlıklı beslenme, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, istihdam yaratması, yüksek ihracat imkânı ile döviz girdisi sağlaması, doğal kaynakların daha etkin yönetimi neticesinde biyoçeşitliliğin korunmasının sağlanması bakımından önemlidir (Boran, 2017: 25-26). Tablo 1'de Türkiye'nin su ürünleri üretim miktarı gösterilmektedir. Tabloda Türkiye'de 2008-2020 yılları arası deniz ürünleri ve tatlısu ürünleri üretimlerinde azalış görülürken, yetiştiricilik üretiminin yıllar içinde devamlı arttığı görülmektedir.

Tablo 1: Su Ürünleri Üretim Miktarı (ton)

Yıllar	Deniz Ürünleri	Yetiştiricilik Üretimi	Tatlısu Ürünleri
2008	453.113	152.186	41.011
2009	425.046	158.729	39.187
2010	445.680	167.141	40.259
2011	477.658	188.790	37.097
2012	396.322	212.410	36.120
2013	339.047	233.394	35.074
2014	266.078	235.133	36.134
2015	397.731	240.334	34.176
2016	301.464	253.395	33.856
2017	322.173	276.502	32.145
2018	283.955	314.537	30.139
2019	431.572	373.356	31.596
2020	331.281	421.411	33.119

Kaynak: TÜİK (Erişim tarihi: 18.05.2022).

2020 yılında bir önceki yıla göre su ürünleri üretimi %6,1 azalmıştır. Aynı yıl su ürünleri avcılığı %21,3 azalırken yetiştiricilik %12,9 artmıştır (TÜİK, 2021). 2020 yılında toplam avcılık üretiminin %91'i denizlerden sağlanmıştır. Deniz balıkları avcılığı toplam avcılığın %71'ini oluştururken, %29'unu diğer deniz ürünleri avcılığı oluşturmuştur. Su ürünleri yetiştiriciliğinde 2020 yılında üretim miktarı olarak 141.459 ton ile Muğla en fazla su ürünleri yetiştiriciliği yaptığı illerden biridir. Türkiye, su ürünleri dış ticaretinde pozitif durumdadır. 2010 ile 2019 yılları arası su ürünleri ihracatı artarak devam etmiştir. Türkiye su ürünlerini 2020 yılında en fazla Norveç ve Fas'tan ithal ederken, en fazla ihracat ise İtalya'ya gerçekleşmiştir (Çöteli, 2021). 2008 yılına göre istihdam %27 azalarak, 2018 yılında 52.937 olmuştur. Aynı dönemde, çalışan başına ortalama deniz balıkçılığı %30 azalırken, su ürünleri yetiştiriciliği %24 artmıştır (OECD, 2021). TÜİK'in 2020 yılı verilerine göre, su ürünleri üretimi Türkiye'de 836.524 tondur. Bunun 373.356 tonu yetiştiricilik, 463.168 tonu ise avcılık ile elde edilmektedir. Su ürünleri üretiminin %55,37'si avcılıktan ve %44,63'ü yetiştiricilikten sağlanmaktadır. Türkiye, Dünya su ürünleri üretiminin yaklaşık olarak %0,47'sini üretmektedir. Bu veriler değerlendirildiğinde, Türkiye için söz konusu üretim kapasitesi düşük olduğu söylenebilir (Ordu Ticaret Borsası, 2020: 18).

2019 yılının Aralık ayında meydana gelen ve tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyen COVID-19 pandemisi su ürünleri yetiştiriciliği ve balıkçılık da dâhil olmak üzere gıda üretim ve dağıtım sektörünü de etkilemiştir (FAO, 2020: 2). Türkiye’de 2020’nin ilk aylarında hava durumunun uygun olmasından dolayı balık hasadının planlanan tarihten önce yapılması nedeniyle COVID-19’un üretim miktarına etkisini önlemiştir (Çöteli, 2020). Su ürünleri yetiştiriciliğinde, COVID-19’un üretim miktarına etkisi, önceki yıllar göz önünde bulundurulduğunda artış oranında azalma yönünde olmuştur. Su ürünleri yetiştiriciliği 2020 yılında bir önceki yıla kıyasla %12 artmıştır. Bunun yanı sıra pandemi süresince dünyada su ürünleri ticaretinde gerçekleşen sıkıntı ve iptaller sebebiyle Türkiye’de de 2020 yılında su ürünleri ihracatında daralma yaşanmıştır (Çöteli, 2021). Su ürünleri yetiştiriciliği ve ticari balıkçılığın Akdeniz’in başlıca ekonomik faaliyetleri içinde önemli yeri vardır. Ancak balık rezervlerinin yaklaşık %80’i aşırı avlanma tehdidi altındadır (WWF, 2022a). Dolayısıyla balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliğinin sürdürülebilirliğine ve aşırı avlanma ve habitat tahribatının önlenmesine yönelik politikaların geliştirilmesi önemlidir.

3.2. Deniz Yolu Taşımacılığı ve Gemi İnşa Sektörü

Deniz taşımacılığı, demir yolu ve kara yolu taşımacılığının üzerindeki baskıyı hafifletme ve maliyet etkinliği açısından alternatif olarak ortaya çıkmaktadır (Öztürk vd., 2017: 62). Türkiye ticaretinin %80’den fazlası deniz yoluyla yapılmaktadır. Nakliye, toplam taşımacılıkta yolcu taşımacılığında %0,3, yük taşımacılığında ise %5 civarında bir pay alabilmektedir (Erdoğan ve Çetin, 2021: 5). Türkiye’nin deniz yolu dış ticaret taşımalarında 2019 yılına göre 2020 yılında düşmüştür (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020: 467). Türkiye, 8.333 km’lik sahil şeridi ve 180 limanı ile deniz yollarında yük taşımacılığında önemli bir yere sahiptir. Akdeniz, Ege ve Karadeniz bölgelerindeki stratejik konumu ile Türkiye, Asya, Avrupa ve Afrika arasında ticari bir köprü görevi yapmaktadır. Marmara Denizi’ndeki limanların Türkiye’nin deniz taşımacılığı ticaretinde önemli bir rolü bulunmaktadır (Erdoğan ve Çetin, 2021: 5). 2013-2020 yılları arası taşıma şekline göre ihracat verileri tablo 2’de verilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere, taşıma yolları içinde deniz yollarının payı, demir yolu, kara yolu, hava yolu ve diğer paylara göre en yüksek payı almaktadır.

Tablo 2: *Taşıma Şekillerine Göre İhracat (2013-2020), Bin ABD \$*

Yıl	Deniz yolu	Demir yolu	Kara yolu	Hava yolu	Diğer
2013	88.197.732	994.652	57.804.104	13.200.118	1.284.309
2014	88.900.953	964.170	61.133.176	14.388.661	1.117.902
2015	79.762.173	861.740	51.946.113	17.400.190	1.011.898
2016	80.139.270	673.816	49.537.436	17.908.782	987.696
2017	93.378.625	699.915	50.988.408	17.217.240	2.210.432
2018	108.802.681	753.544	52.222.468	14.127.905	1.262.157
2019	109.114.264	971.021	54.461.860	14.849.231	1.436.347
2020	100.907.927	1.287.765	53.127.588	12.732.561	1.581.914

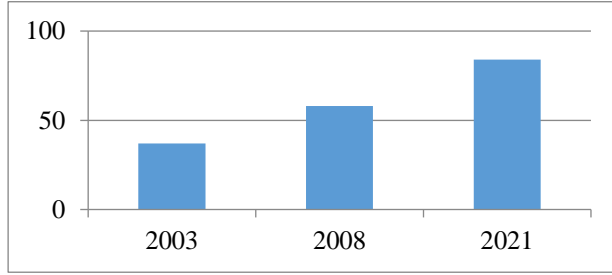
Kaynak: TÜİK (Erişim tarihi: 18.05.2022).

Deniz Ticaret Odası’nın yayınladığı “Deniz Ticareti” dergisinde, “mavi ekonomi” olarak ifade edilen denizciliğin Türkiye’de genel ekonomiye katkısının yaklaşık 18,4 milyar dolar, gayri safi yurtiçi hâsılası içindeki payının ise %2,5 civarında olduğu ifade edilmiştir (Deniz Ticaret Odası, 2021: 32).

COVID-19 pandemisinin başlamasıyla beraber ülke ekonomilerinin seyahat, ulaşım ve tüketim alışkanlıkları ile birlikte üretim faaliyetleri ve tedarik zincirleri üzerindeki negatif etkileri küresel deniz ticaretin düşmesine de sebep olmuştur. Türkiye’de deniz taşımacılığı 2019-2020 yıllarında özellikle Mayıs ayında COVID-19 pandemisinden etkilenmiştir. 2019 yılının Mayıs ayında dış ticaret, kabotaj ve transit yüklerde toplam 41.963.593 ton elleçleme yapılırken 2020 yılında 37.840.418 ton elleçleme yapılmıştır. Mayıs ayında transit yüklerde %18,24 düşüş yaşanmış, diğer yük türleriyle birlikte Mayıs ayında toplam düşüş %49,39 olarak gerçekleşmiştir (Oğuz, 2021).

Şekil 1’de 2003, 2008 ve 2021 yıllarında Türkiye’de faal tersane sayıları verilmiştir. Şekilde görüldüğü üzere Türkiye’de 2003 yılında faal tersane sayısı 37 iken, 2021 yılı itibarıyla 84’e ulaşmıştır. Bu tersaneler Marmara ve Batı Karadeniz’de yoğunlaşmıştır. 2008 küresel ekonomik kriz ve 2019 yılında meydana gelen COVID-19 pandemisi birçok sektörü etkilediği gibi gemi inşa sektörünü de negatif etkilemiştir. Bakım-onarım faaliyetlerine yönelen Türkiye, bakım-onarımı 2013 yılında 15.755.206 DWT² olarak gerçekleştirirken, 2014 yılı sonu itibarıyla yaklaşık 20.000.000 DWT’ye, 2015 yılında ise yaklaşık 21.500.000 DWT’ye yükselmiştir. 2019 yılında 22.500.000 DWT’lik bakım-onarım değerine ulaşırken 2020 yılı sonu itibarıyla 21.000.000 DWT olarak gerçekleşmiştir. Tersanelerin istihdam durumunu ele alacak olursak; 2007 yılında 33.480 kişi tersanelerde istihdam edilirken, 2013’de 17.000 kişiye gerilemiştir. 2017 yılında 27.189 kişi istihdam edilirken 2020 yılının Ağustos ayında 36.021’e yükselmiştir. Yat ve yan sanayi ihracatının büyüklüğü 2008 yılında 2,6 milyar ABD doları iken 2009 yılında ihracat 1,83 milyar ABD dolarına gerilemiştir. Gemi yan sanayinin ihracattaki payı 2020 yılında 38,2 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir (Deniz Ticaret Odası, 2021: 155-159).

Şekil 1: Türkiye’de Faal Tersane Sayıları

Kaynak: Deniz Ticaret Odası, 2021: 155.

Deniz taşımacılığı küresel ticaret ve ekonomide önemli rol oynamaktadır ancak sera gazı emisyonları, hava kirliliği, deniz altı gürültüsü, egzotik türler ve petrol kirliliği gibi olumsuz çevresel etkileri de olmaktadır ve bu gibi unsurlar küresel ısınmanın yanı sıra aşırı hava olaylarının ve deniz seviyesinin yükselmesine yol açmaktadır. Ayrıca deniz kirliliğine sebep olan diğer hususlar; gemilerden bırakılan ya da atılan kirli su, çöp ve diğer çeşitli atıklardır. Bu bağlamda, gemilerin denizleri ve limanları kirletmesini önleme ve kirlilik ile mücadele hususlarında politikaların oluşturulması, yenilikçi, akıllı ve çevresel açıdan sürdürülebilir çözümlerin uygulanması önem arz etmektedir (European Environment Agency, 2021: 12-15; <https://www.eea.europa.eu>; Özdemir, 2012: 382; Abdullahzade, 2009: 695). Temiz bir çevre için, denizlerin temiz tutulması önem taşımaktadır. Bu nedenle denetimlerin eksiksiz bir şekilde gerçekleşmesi gerekmektedir (Yaman ve Caka, 2016: 673). Bununla birlikte, gemi inşa, bakım, onarım ve söküm faaliyetlerinin hem çalışana hem de çevreye olumsuz etkileri olabileceği için ortaya çıkabilecek olası riskler çerçevesinde tedbirlerin alınmasına yönelik düzenlemelerin daha da geliştirilmesi ve etkin bir şekilde uygulanması önemlidir.

3.3. Deniz Turizmi

Deniz ve kıyılarla ilgili tüm turizm faaliyetlerini kapsayan deniz turizmi; “bireylerin dinlenme, eğlenme, gezme vb. faaliyetlerini yat, tekne, kruvaziyer vb. araçların kullanıldığı ve bu kapsamda denizlerin, kıyıların ve adaların da doğal turistik arz verisi olarak değerlendirildiği ticari ilişkiler bütünü” olarak ifade edilebilir (Martínez Vázquez vd., 2021b: 2; Muslu, 2015: 31). Orams (1999), deniz turizmini “bir kişinin ikamet ettiği yerden uzak bir yere seyahat etmesini kapsayan ve deniz çevresinde yaptığı eğlence ve dinlenme aktiviteleri” olarak tanımlamıştır (Sürme ve Dağlıoğlu, 2019: 378). Kıyı ve deniz turizmi mavi ekonomi sektörlerinin en büyüğü arasındadır. Türkiye’nin,

² DWT (Deadweight tonnage – Türkçe: Detveyt): Uluslararası deniz ticaretinde kullanılan bir ölçü birimidir.

gerek sahip olduğu doğa güzellikleri ve kültürel çeşitliliği gerekse iklimi, deniz turizmi için tercih edilen ülkeler arasındadır ve sahip olduğu uzun kıyıları, temiz denizi ve kumsalları, doğal ve tarihi çekicilikleri ve uygun iklim koşulları sayesinde deniz turizmi konusunda elverişli konumdadır. Türkiye'nin deniz kıyısındaki illerinin sahil uzunluğu 8.333 km'dir ve dünya çapında özellikle Akdeniz ve Ege bölgeleri popülerdir (Göksu ve Atik, 2016: 90; Kozan vd., 2014: 117; UNCTAD, 2020: 2). Bununla birlikte, Ege ve Akdeniz koyları, İstanbul Boğazı ve Adalar yat gezilerinin yapıldığı önemli destinasyonlar arasındadır (Akay, 2020: 3054).

Türkiye'de 2017 yılında kruvaziyer gemi sayısı 307, 2018 yılında 247, 2019 yılında 344, 2020 yılında 5 ve 2021 yılında ise 78 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında kruvaziyer yolcu sayısı 306.485, 2018 yılında 213.771, 2019 yılında 300.896, 2020 yılında 1.824 ve 2021 yılında ise 45.362 olarak gerçekleşmiştir (<https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr>). Türkiye'de 2016 yılında 1.537 Türk bayraklı, 608 yabancı bayraklı, 2017 yılında 1.557 Türk bayraklı, 312 yabancı bayraklı, 2018 yılında 1.571 Türk bayraklı, 251 yabancı bayraklı, 2019 yılında ise 1.819 Türk bayraklı, 160 yabancı bayraklı turizm işletme belgeli yat mevcuttur (<https://yigm.ktb.gov.tr>). Türk bayraklı turizm işletme belgeli yatlar 2016-2019 yılları arası artış gösterirken, yabancı bayraklı turizm işletme belgeli yatlarda bir azalma görülmektedir (Akay, 2020: 3057).

Türkiye'de turizm gelirlerinin yaklaşık %20'si deniz turizmi gelirleri oluşturmaktadır. Türkiye'nin deniz turizmi geliri 2002 yılında 1,9 milyar dolarken, 2014 yılında 6,8 milyar dolara ulaşmıştır. Fakat 2015, 2016 ve 2017 yıllarında gerilemiş ve 2017 yılında 3,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Deniz Ticaret Odası, 2019: 3). Türkiye'nin turizm geliri 2018 yılında 5,9 milyar ABD doları iken, 2019 yılında ise 7,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında diğer ülkelere göre Türkiye 51,2 milyon turist ile Avrupa sıralamasında 4. sırada, dünya sıralamasında ise 6. sırada yer almıştır. Ancak 2019 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi kapsamında uygulanan tedbir ve kısıtlamalar, turizm sektörünü de etkilemiştir. COVID-19 pandemisinden en çok etkilenen sektörlerden biri olan turizm sektöründe Türkiye'de düşüşler meydana gelmiştir. Türkiye'nin genel turizm gelirleri 2020 yılında bir önceki yıla göre %65,1 azalmıştır. 2020 yılında deniz turizm geliri 2,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında Türkiye'ye toplam 15,9 milyon ziyaretçi gelmiştir. Bu ziyaretçilerin 12,7 milyonu yabancı ziyaretçi, 3,2 milyonu ise yurtdışı ikametli vatandaşlardır. Yabancı ziyaretçi sayısında bir önceki yıla göre %71,74, yurtdışı ikametli vatandaşların ziyaretçi sayısında ise %51,71 olmak üzere, toplamda %69,2 oranında azalma gerçekleşmiştir (Deniz Ticaret Odası, 2021: 202-206).

Türkiye'de deniz-kum-güneş üçlüsü en çok tercih edilen ve talebin en fazla olduğu turizm türlerinden biridir. Kıyı ve deniz turizmi Türkiye ekonomisi açısından önemli ve büyük bir potansiyele sahip olmakla birlikte, çevresel ve sosyal etkileri de olabilmektedir ve eğer sürdürülebilir bir şekilde yönetilmezse, çevresel bozulmaya, tahribata ve bunun sonucu olarak okyanus habitatlarının kaybına yol açabilmektedir. Kıyı alanları üzerindeki insan baskıları, kıyımın doğal yapısının bozulmasına ve doğal kaynakların tükenmesine sebep olabilmektedir (Dinçer vd., 2018; Sharma ve Sharma, 2020: 723). Deniz turizmi Türkiye'nin önemli avantajları arasındadır ve istihdam yaratabilme potansiyeline sahiptir. Bundan dolayı, bu sektörde elde edilebilecek payları artırmak için doğru stratejilerin izlenmesi, deniz ve kıyı alanlarının korunması hususu dikkate alınması gerekmektedir.

3.4. Okyanus Bazlı Yenilenebilir Enerji (Mavi Enerji)

Son yıllarda yenilenemez enerji kaynaklarının tüketimi oldukça artmıştır. Nüfusun hızla artması ve gelişen sanayinin enerji ihtiyacı kısıtlı kaynaklarla karşılanamamakta, enerji üretimi ve tüketimi arasındaki açık gitgide artmaktadır. Enerji tüketimi küresel olarak, 2030'lu yıllara gelindiğinde 1990'ların sonunda tüketilen enerjinin iki katı, 2050'li yıllarda ise üç katı olacağı öngörülmektedir (Gür ve Çiçek, 2021: 2). Diğer yandan, ülkelerde enerji tüketen faaliyetlerin yaygınlaşması ve zengin ülkelerdeki atıklar iki büyük endişeye yol açmaktadır: petrol, gaz ve kömür gibi enerji

kaynaklarının tükenmesi ve buna bağlı olarak CO₂ emisyonu ve metan gibi sera gazı emisyonlarının hızla artmasından kaynaklanan küresel ısınma (Shakouri ve Yazdi, 2017: 1). Her geçen gün enerji ihtiyacının artması ve fosil yakıtlı yenilenemez enerji kaynaklarının CO₂ emisyonunu artırması, çevresel kaygılara sebep olmuş, dolayısıyla alternatif yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesini zorunlu kılmıştır. Alternatif yenilenebilir enerji kaynaklarından bir tanesi de ‘mavi enerji’dir.

Deniz enerjisi çevre, toplum ve ekonomi için büyük değer yaratabilir (Andersson, 2013: 6). Deniz dalga enerjisi, deniz sıcaklık gradyent enerjisi, deniz akıntıları enerjisi (boğazlarda) ve gelgit (med-cezir) enerjisi deniz kökenli yenilenebilir enerjilerdir (Önal ve Yarbay, 2010: 94). 1991 yılında Danimarka Vindeby’de toplam 11 türbinden ve toplam kapasitesi 4,95 MW’den oluşan dünyanın ilk açık deniz rüzgâr çiftliği kurulmuştur (Drejer vd., 2014: 20). Türkiye’de ise açık deniz rüzgâr enerjisi üretimi ile ilgili çalışmalar çok yenidir (Argın ve Yerci, 2015: 967). 2019 yılında Dünya Bankası’nın yayınladığı “Going Global: Expanding Offshore Wind to Emerging Markets” başlıklı rapora göre, Türkiye’de açık deniz rüzgârı için en cazip bölgenin rüzgâr hızlarının 9m/s’ye ulaşabildiği Ege Denizi’nin kuzeybatısı olduğu belirtilmiştir. Rapora göre, bu bölge 6 GW sabit ve 19 GW yüzer açık deniz rüzgâr potansiyeline sahiptir. Ege Bölgesi’nin ardından ise rüzgâr hızlarının 7-8 m/s’ye ulaştığı Marmara Denizi ve Karadeniz gelmektedir (World Bank, 2019: 24: <https://temizenerji.org>). Türkiye’nin dalga enerjisi potansiyeli, her kıyı bölgesinde küçük dalga enerji sistemleri kurmak için uygun olmamakla birlikte dalga enerjisi için en iyi mevkiler olarak İstanbul Boğazı’nın kuzeyi, Batı Karadeniz bölgesi ve Ege Denizi’nin güneybatı kıyıları önerilmektedir (Altaş ve Şahin, 2019: 45).

Türkiye, enerji kaynakları bakımından büyük ölçüde fosil yakıtlar kullanan ve dışa bağımlı bir ülkedir (Şenoğlu vd., 2022). Bu nedenle yenilenebilir enerji potansiyeli yüksek bir ülke olan Türkiye, uygun enerji politikaları izleyip gereken yatırımları gerçekleştirmelidir. Ayrıca Türkiye’nin mavi enerji potansiyeline sahip olup olmadığı, bölgenin ekosistemini bozmadan, hangilerinin ve hangi bölgelerin daha uygun olduğunu titiz ve planlı bir şekilde değerlendirilip tespit edilebilir. Bunun için ayrıca bu konuda uzmanlarla iş birliği içerisinde olmanın yanı sıra bilimsel araştırmaların ve çalışmaların artması önemlidir.

Yenilenebilir enerji potansiyelini doğru kullanmak önemlidir (Küpeli ve Güney, 2019). Zira yenilenebilir enerji kaynaklarının kurulumunda uygun olmayan yer seçimi kararları, hem canlı türlere hem de çevreye olumsuz etkiler yaratabilir. Örneğin yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olan rüzgâr türbinlerinin kuşların göç yollarına kurulması halinde kuşların ölümüne sebep olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde balıkların yaşam alanlarına kurulan dalga enerji kaynaklarının balıkların ölümlerine yol açabilmektedir (Bostancı ve Erbaş, 2019: 264). Bu yüzden yenilenebilir enerji kaynaklarının çevreyi bozmaması ve canlılara zarar vermemesi için, uygun yer seçimi ve yenilenebilir enerji seçimi hususu önemlidir. Bununla birlikte mavi enerji ile ilgili yapılacak olası projelerde yerel kıyı ekolojisi dikkate alınmalı, gemicilik, balıkçılık gibi sektörlerin nasıl etkileneceği değerlendirilmelidir (WWF, 2022b).

3.5. Mavi Biyoteknoloji

Mavi biyoteknoloji deniz organizmalarına odaklanmakta ve yeni ilaçlar, kozmetik ürünler, yiyecek ya da besin takviyeleri oluşturmak için deniz ürünlerinin kullanılmasını kapsamaktadır (<https://www.biomedya.com>). Günümüzde ise mavi biyoteknoloji hızlı bir gelişim sürecindedir ve akuakültür, biyokimya, genetik, genomik, sağlık, kozmetik, çevre, biyoenerji ve benzeri alanlarda bir noktaya gelmiştir (TÜDAV, 2018: 28). Küresel mavi biyoteknoloji pazarının 2020 yılında COVID-19 pandemisinin ortasında 3,7 milyar ABD doları olarak tahmin edilmiş ve 2025 yılına kadar ise 6,4 milyar ABD dolarına ulaşabilme potansiyeline sahip olduğu tahmin edilmektedir (<https://www.globenewswire.com>; Hurst vd., 2016: 9). Türkiye’de mavi biyoteknoloji ile ilgili çalışmalar ve girişimler yenidir (Mete ve Usta, 2019: 103).

3.6. Derin Deniz Madenciliği

Gezegeneğimizin %70'ini kaplayan deniz ve okyanuslar zengin bir petrol, doğal gaz ve mineral hazinesidir. Ancak uzmanlar, derin deniz madenciliği, ekolojiye telafisi olmayan zararlar verebileceği konusunda uyarılmaktadır (Sharma ve Sharma, 2020: 722). Türkiye'de derin deniz alanları ile ilgili araştırmalar konusunda yeterli bilimsel düzeye gelinmemiştir (<https://tudav.org>). Ancak yapılan çalışmalara göre, bu tür faaliyetler hem deniz dibi habitatını etkileyecek hem de suların kimyasını değiştirecektir (<http://www.cevreciyiz.com>). Greenpeace, "Derin Sorun: Derin Deniz Madenciliğinin Bulanık Dünyası" adlı raporunda, derin deniz madenciliğinin, okyanuslarda kaçınılmaz ve onarılmaz zararlara yol açabileceğini, biyoçeşitlilik kaybına sebep olma riskiyle karşı karşıya kalılabileceğini ve çevresel zararları artıracağını ortaya koymaktadır (Greenpeace, 2020: 2). Bununla birlikte, derin denizin henüz tam olarak tanımadığımız eşsiz canlılara ev sahipliği yaptığını ve "daha derin denizi inceleme şansımız olmadan onun harikalarını yok edebileceği" vurgulanmıştır (Greenpeace, 2019: 5).

4. Ekonomik Faaliyetlerin Denizlere Yol Açtığı Sorunlar

Denizler, dünya ekonomisine fayda sağlayan, ekonomik fırsat kaynağı olarak görülmektedir (WWF, 2018: 4; Martínez-Vázquez vd., 2021a: 2). Ancak ekonomik kalkınma faaliyetlerinden kaynaklanan zararlı kirleticilerin, hem deniz ortamına hem de insanlar üzerinde olumsuz etkileri olabilmektedir. Nitekim hızlı ve kontrolsüz mavi büyüme çok sayıda çevresel sorun ve sosyal adaletsizlik doğurma riski taşımaktadır. Dolayısıyla meydana gelebilecek toplumsal ve çevresel zararları minimuma indirmek için insan refahının ve çevresel sürdürülebilirliğin de ön planda tutulması gerekmektedir (Bennett vd., 2021: 3-7).

Kontrolsüz ekonomik büyüme ekosistemlere zarar vermektedir. İnsan faaliyetleri ve toprak, su, gıda ve diğer kaynaklara yönelik artan talepler, kıyı ekosistemleri üzerinde daha da baskı oluşturarak, okyanus sağlığında daha önce hiç görülmemiş oranlarda genel bir düşüşe yol açmaktadır (PEMSEA, 2015: 13). İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde su ekosistemleri, sınırsız kaynaklar ve büyük ölçüde atık depoları olarak görülmüştür. Balık stoklarına yönelik ölçsüz erişim ve talep artışının yanı sıra aşırı avlanma, ormansızlaşma, sürdürülemez balıkçılık uygulamaları, tarımsal atık ve plastiklerden kaynaklı kirlilik habitat bozulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca dar kıyı arayüzünde ve kıyıya yakın bölgelerdeki plansız kalkınma gibi faaliyetler de bu habitatları olumsuz etkilemektedir. Deniz sıcaklığının artışı, okyanus asitlenmesi ve büyük okyanus akıntılarındaki değişim gibi durumlar deniz yaşamını ve habitatları tehdit etmektedir (World Bank, 2016: 3-5).

OECD tarafından hazırlanan "2030'da Okyanus Ekonomisi" başlıklı raporda, antropojenik karbon emisyonlarının zamanla arttığından, okyanus karbonunun çoğunu emerek okyanus asitlenmesine yol açtığı belirtilmiştir. Ayrıca deniz sıcaklıkları ve deniz seviyelerinin yükselmesi ve okyanus akıntılarının değişmesi neticesinde biyoçeşitlilik ve habitat kaybına, şiddetli okyanus hava olaylarının sıklığına sebep olmaktadır (<https://marine.copernicus.eu>). Bununla birlikte aşırı avlanma ve yıkıcı balıkçılık uygulamaları, deniz habitatlarını bozmaya ve balıkçılığın verimliliğini düşürmeye devam etmektedir. Diğer bir endişe kaynağı ise deniz çöpüdür. Okyanuslara her yıl yaklaşık olarak 8 milyon ton plastik atığın girildiği tahmin edilmektedir. Okyanuslarda biriken plastikler canlıların yaşamını tehdit etmekte ve biyoçeşitliliğe zarar vermektedir. Okyanus ve kıyıları ayrıca değişen hava koşulları, yaşanan aşırı hava olayları, yükselen deniz seviyeleri, kıyı erozyonu, kirlilik ve deniz istilacı türlerin yayılması tehditleri ile karşı karşıyadır (PEMSEA, 2015: 13-14; Delibalta ve Yıldız, 2021). WWF ve Londra Zooloji Derneği'nin birlikte hazırladığı rapora göre, 1970 yılından 2016 yılına kadar izlenen memeli, kuş, çift yaşamlı, sürüngen ve balık popülasyonlarında ortalama %68 azalma kaydedilmiştir (WWF, 2020: 4).

Günümüzde dünyadaki en büyük problemlerden biri çevresel bozulmadır. Çevresel bozulma, kirlilik, biyoçeşitlilik kaybı ve hayvanların neslinin tükenmesi, ormansızlaşma, çölleşme, küresel

ısınma vb. konuları kapsayan dünya çapında ciddi bir sorundur. Çevresel bozulma, sanayileşme, kentleşme, aşırı nüfus artışı, tüketim talebinin artması ve ekonomik faaliyetler vb. gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır (Maurya vd., 2020: 2-3). Hızlı nüfus artışı, tarımın yoğunlaşması ve kıyı bölgelerinin hızlı bir şekilde kentleşmesi vb. nedeniyle okyanus ve deniz kirliliği gibi çevresel bozulmalar da ciddi boyutlara gelmiştir. Deniz kirlenmesi, “deniz ekosistemine zarar veren, insan sağlığını bozan, balıkçılık da dâhil olmak üzere, denizlerdeki faaliyetleri engelleyen, denizin kullanım kalitesini etkileyen ve değerini azaltan madde veya enerjinin insanlar tarafından deniz ortamına doğrudan veya dolaylı olarak bırakılması” olarak ifade edilebilir (United Nations, 2014: 7; <https://cevreonline.com>). İçinde bulunduğumuz iklim krizi ayrıca plastik kirliliği, petrol kirliliği, atık boşaltımı, yasadışı balıkçılık ve aşırı avlanma, yabancı türlerin girişi ve koruma alanları eksikliği gibi durumlar denizleri tehdit eden sorunlar arasındadır. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), geçen yüzyılda deniz seviyesinin küresel ölçekte 10-20 cm yükseldiğini ve bunun ağırlıklı olarak küresel ısınmadan kaynaklandığını, bu yüzyılda ise 40-60 cm daha yükseleceğini belirtmektedir (Greenpeace, 2021). Bu bağlamda, okyanus ve deniz kirliliği gibi çevresel felaketler göz ardı edilemeyecek kadar ciddi boyutlara gelmiştir. Bunun en belirgin göstergelerinden biri ise 2021 yılında Marmara Denizi’nde gerçekleşen müsilaj sorundur. Müsilaj sorunu daha önce de yaşanmıştır. Marmara Denizi’nin taşıma kapasitesinin çok üzerinde olan kentsel, endüstriyel ve tarımsal atıklar ile iklim değişikliği, deniz suyunun beklenenden fazla ısınması müsilaj oluşumunun ana sebepleri arasında görülmektedir. Marmara Denizi’nde oluşan yoğun müsilajın balıkçılık, turizm faaliyetleri ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır (Akar, 2022: 237-245). Okyanus ve deniz kirliliği ekosistemi tehdit etmektedir. Dolayısıyla okyanus ve deniz kirliliğinin kontrol altına alınması ve önlenmesi büyük önem taşımaktadır.

5. Sonuç

Yaşanan küresel ekonomik, sosyal ve ekolojik krizler sebebiyle alternatif çözüm arayışlarına girilmiş ve sürdürülebilir kalkınmanın temeline dayanan yeşil ekonomi, yeşil büyüme, mavi ekonomi ve mavi büyüme gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin yerleşik iktisat öğretisinin yetersiz olduğu düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim çevrenin ve okyanusların bozulması, giderek artan küresel ısınma ve şiddetlenen iklim krizi, biyoçeşitliliğin azalması ve türlerin yok olması aynı zamanda eşitsizliğin artması ve sosyal kapsayıcılığın tam olarak sağlanamaması, yerleşik ekonominin yetersizliğini destekler niteliktedir.

Çevre sorunlarının giderek artması ve ciddi boyutlara ulaşması tüm canlıları tehdit etmektedir. Bu çerçevede ekonomik kalkınmayı gerçekleştirirken, toplumun iyileştirilmesi ve çevrenin korunmasını hedefleyen sürdürülebilir kalkınma kavramı önemli hale gelmiştir. Ancak özellikle 1970’li yıllardan itibaren çevrenin korunmasına ilişkin küresel ölçekte atılan adımlar, yapılan pek çok kongre, zirve ve imzalanan antlaşmalar ile günümüz durum dikkate alındığında, bu konudaki çabaların yetersiz kaldığı görülmektedir.

Üç tarafı deniz ile kaplı olan, jeostratejik ve coğrafi konumu ve doğa güzellikleri ile Türkiye için mavi ekonomi önemli bir gelir kaynağı olmakla birlikte, söz konusu ekonomik faaliyetler gerçekleştirilirken çevrenin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Türkiye’de ekonomik büyüme ve istihdam yaratma gibi katkıları açısından özellikle su ürünleri yetiştiriciliği ve balıkçılık ve deniz turizmi sektörleri önemli sektörlerdir. Türkiye, mavi ekonomi bakımından önemli potansiyele sahiptir. Ancak mavi ekonomiden fayda sağlamak isterken, aşırı avlanma, atık bırakılması, deniz ve kıyı kirlilikleri gibi durumlar denizlere zarar vermektedir. Bu yüzden okyanus ve denizlerdeki biyoçeşitlilik korunmalı, çöpler ve atıklar denize atılmamalı ve atıkların geri dönüşümü sağlanmalıdır. Mavi ekonomiyi gerçekleştirirken çevresel ve toplumsal zararların en aza indirilerek gerçekleştirilmesi ve buna yönelik çözümler üretilmesi gerekmektedir. Yapılan ekonomik faaliyetler neticesinde çıkabilecek muhtemel sosyal ve çevresel riskleri göz önünde

bulundurarak, çevreye uyumlu ve çalışana yönelik politikaların geliştirilmesi ve etkin bir şekilde uygulanması büyük önem taşımaktadır. Çevre sorunları çoğunlukla insan kaynaklı olarak karşımıza çıktığından, çözümü yine insanların elindedir. Çevrenin ve doğanın korunması ile tüm canlılara sağlıklı ve güvenli bir yaşam sağlamak ve sürdürmek için insanların da sorumluluk alması gerekmektedir. Ekolojik farkındalığın oluşturulması ve insanların çevreye duyarlı olmaları konusunda daha da bilinçlendirilmesi için erken yaşlardan itibaren çevre eğitimi verilmesi ve çevre etkinliklerinin artırılması son derece önemlidir. Ayrıca çevre sorunlarının en aza indirilmesi için sorunun bilimsel uygulamalar ışığında ulusal ve uluslararası iş birliği çerçevesinde ele alınarak, çevrenin korunması, devamlılığının sağlanması böylece temiz ve yaşanabilir bir çevrenin oluşturulması için çalışmaların daha da artması gerekmektedir.

Okyanus kaynaklarının korunmasına öncelik verilmesi önemlidir. Ekonomik büyüme ve kalkınma gerçekleştirilirken çevrenin göz ardı edilmesi uzun vadede felaket sonuçlar doğuracaktır. Çevreyi göz ardı eden büyüme ve kalkınma politikaları, daha fazla çevresel bozulmalara yol açacak ve bu çevresel bozulmalar ülke kalkınmasını engellemekle kalmayıp, insanların ve diğer tüm canlıların sağlığını ve geleceğini tehdit edecektir. Nitekim canlıların yaşamlarını sürdürebilmesi için büyük önem taşıyan denizlere, okyanuslara ve çevreye verilen her zarar, aynı zamanda insanlara ve diğer tüm canlılara da zarar vermektedir. Bu yüzden daha fazla çevresel felakete sebep olmadan hem şimdiki hem de gelecek nesillere sürdürülebilir bir yaşam bırakmak için rotanın çevrilmesi gerekmekte ve uygun, koordineli stratejiler ile politikalar üzerine çalışılmalıdır.

Kaynakça

- Abdullahzade, C. (2009). Gemilerden kaynaklanan petrol kirliliği: Türk hukukundaki son gelişmelerin değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(4), 693-710.
- Açıkalm, S. ve Apaydın, F. (2021). Çevre sorunları, sürdürülebilir kalkınma ve çevre ahlakı, Ş. Karabulut (Ed.), *İktisadi teori ve gelişmelere gelenekçi ve yenilikçi yaklaşımlar* içinde (ss. 121-135). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ada, A. A. ve Kılıç, Z. (2014). Sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir bankacılık: AB ve Türkiye'deki uygulamalar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 203-212.
- Akar, S. M. (2022). COVID-19'un tetiklediği çevresel sorunlar: Marmara Denizi'nde görülen müsilaj ve dışsallıkları. 13. International Conference on Political Economy Inequality and Unemployment in the time of COVID-19, 23-25 June 2022, İstanbul, Turkey, 237-246.
- Akay, B. (2020). Mavi büyüme stratejisi: Türkiye'nin kıyı ve deniz turizmine yönelik bir inceleme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 3051-3063.
- Akdoğan, D. A. (2019). Sürdürülebilir bir mavi ekonomi ve kamu politikaları. 10. International Congress on Current Debates in Social Sciences (CUDES), 3-5 December 2019, İstanbul, Turkey, 43-48.
- Akinyemi, O. E., Osabuohien, E. S., Alege, P. O. ve Ogundipe, A. A. (2017). Energy security, trade and transition to green economy in Africa. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 127-136.
- Alharti, M. ve Hanif, I. (2020). Impact of blue economy factors on economic growth in the SAARC countries. *Maritime Business Review*, 5(3), 253-268. DOI: 10.1108/MABR-01-2020-0006
- Altaş, İ. H. ve Şahin, E. (2019). Dünya'da ve Türkiye'de dalga enerjisi. *Elektrik Mühendisliği*, 465, 43-53.
- Andersson, J. (2013). Blå energi: en strategisk innovationsagenda för marin energi.

- Argın, M. ve Yerci, V. (2015). The assessment of offshore wind power potential of Turkey. 9th International Conference on Electrical and Electronics Engineering, 966-970.
- Avcı, T. B. (2019). Biyoteknolojinin renkleri. Erişim Adresi: <https://www.biomedya.com/biyoteknolojinin-renkleri> (Erişim tarihi: 11.04.2022).
- Bennett, N. J., Blythe, J., White, C. S. ve Campero, C. (2021). Blue growth and blue justice: ten risks and solutions for the ocean economy. *Marine Policy*, 125.
- Bir, J., Golder, Md. R., Zobayer, F. A., Das, K. K., Chowdhury, S. Z., Das, L. M., ve diğerleri. (2020). A review on blue economy in Bangladesh: prospects and challenges. *International Journal of Natural and Social Sciences*, 7(4), 21-29.
- Boran, Ş. (2017). Su ürünleri yetiştiriciliği ve ekonomiye katkısı. Ar&Ge Bülten 2017 Kasım Aralık – Sektörel, İzmir Ticaret Odası.
- Bostancı, S. H. ve Erbaş, A. E. (2019). Kent planlamada yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı üzerine stratejik yaklaşımlar, S. H. Bostancı, D. Ç. Yıldırım ve E. Nişancı (Ed.), *İktisadi, teknik ve strateji boyutları ile Türkiye’de enerji sorunsalı* içinde (ss. 263-281). Ekin Yayınevi.
- Chen, S., De Bruyne, C. ve Bollempalli, M. (2020). Blue economy: community case studies addressing the poverty–environment nexus in ocean and coastal management. *Sustainability*, 12(11), 4654, 1-18. DOI: 10.3390/su12114654
- Choudhary, P., G, V.S., Khade, M. Savant, S., Musale, A., G, R. K. K., ve diğerleri. (2021). Empowering blue economy: from underrated ecosystem to sustainable industry. *Journal of Environmental Management*, 291, 112697, 1-16. DOI: 10.1016/j.jenvman.2021.112697
- Çoban, M. N. ve Ölmez, Ü. (2017). Mavi ekonomi ve mavi büyüme. *Turkish Studies*, 12(3), 155-166.
- Çöteli, F. T. (2020). Su ürünleri 2020. Ürün Raporu, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- Çöteli, F. T. (2021). Su ürünleri 2021. Ürün Raporu, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- Delibalta, F. ve Yıldız, B. (2021). Okyanusların durumu ve korunması: bir giriş. Erişim adresi: <https://bilimveaydinlanma.org/okyanuslarin-durumu-ve-korunmasi-bir-giris/> (Erişim tarihi: 18.04.2022).
- Deniz Kirliliği ve Nedenleri. (2022). Erişim adresi: <https://cevreonline.com/deniz-kirliligi-ve-kaynaklari> (Erişim tarihi: 16.04.2022).
- Deniz Ticaret Odası. (2019). Türkiye’de deniz turizmi, İstanbul.
- Deniz Ticaret Odası. (2021). Deniz ticareti.
- Deniz Ticaret Odası. (2021). Denizcilik sektörü raporu, İstanbul.
- Destebaşı, A. N., Yavuz, Ö. ve Toplar, S. (2015). Yeşil ekonomi ile sürdürülebilir kalkınma. Ege Üniversitesi 18. Uluslararası İktisat Öğrencileri Kongresi, 28-30 Nisan 2015, İzmir.
- Diñçer, F. İ., Bayram, G. E. ve Ak, S. (2018). Dünyada ve Türkiye’de deniz turizmi açısından kıyı alanlarını koruma yönetiminin incelenmesi. 4. Ulusal Deniz Turizmi Sempozyumu “Küresel Eğilimler-Yerel Etkiler”, 23-24 Şubat 2018, İzmir.
- Drejer, I., Andersen, P. H. ve Gjerding, A. N. (2014). Offshore vindindustri i Danmark: organisering og udvikling af et spirende forretningssystem. Aalborg Universitet.

- ECORYS, Deltares ve Oceanic Development. (2012). Blue growth: scenarios and drivers for sustainable growth from the oceans, seas and coasts. Third Interim Report.
- Erdoğan, O. ve Çetin, O. (2021). The effects of maritime transport on the Turkish economy. *SSRN Electronic Journal*, 1-13. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3880804>
- European Environment Agency. (2021). European maritime transport. Environmental Report 2021, EMSA.
- European Environment Agency. (2022). <https://www.eea.europa.eu/tr/highlights/ab-denizyolu-tasimaciligi-birinci-cevresel> (Erişim tarihi: 13.04.2022).
- FAO. (2020). The state of world fisheries and aquaculture 2020. Sustainability in action. Rome.
- Global Marine Biotechnology Market to Reach \$5 Billion by 2026. (2022). Erişim adresi: <https://www.globenewswire.com/news-release/2022/03/11/2401843/0/en/Global-Marine-Biotechnology-Market-to-Reach-5-Billion-by-2026.html> (Erişim tarihi: 11.04.2022).
- Göksu, Y. ve Atik, O. (2017). Deniz turizmi yönetmeliğinin günübirlik gezi tekneçiliği yönünden değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 89-108.
- Greenpeace. (2019). Derin deniz, madencilik tehdidi altında, Sayı 140.
- Greenpeace. (2020). Deep trouble: the murky world of the deep sea mining industry.
- Greenpeace. (2021). <https://www.greenpeace.org/turkey/blog/denizlerimiz-neden-can-cekisiyor/> (Erişim tarihi: 16.04.2022).
- Gür, B. ve Çiçek, G. (2021). Çanakkale bölgesi elma (*Malus domestica* L.) çeşitlerinde budama artık katsayısının ve yenilenebilir enerji potansiyelinin belirlenmesi. *ÇOMÜ LJAR*, 2(3), 1-8.
- Hurst, D., Børresen, T., Almesjö, L., De Raedemaeker, F. ve Bergseth, S. (2016). Marine biotechnology strategic research and innovation roadmap: insights to the future direction of European marine technology. Marine biotechnology ERA-NET: Oostende.
- Islam, M. K., Rahaman, M. ve Ahmed, Z. (2018). Blue economy of Bangladesh: opportunities and challenges for sustainable development. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 5(8), 168-178.
- Jafrin, N., Saif, A. N. M. ve Hossain, M. I. (2016). Blue economy in Bangladesh: proposed model and policy recommendations. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(21), 131-135.
- Kabil, M., Priatmoko, S., Magda, R. ve Dávid, L. D. (2021). Blue economy and coastal tourism: a comprehensive visualization bibliometric analysis. *Sustainability*, 13, 3650, 1-25. DOI: <https://doi.org/10.3390/su13073650>
- Kozan, G. Y., Özdemir, S. S. ve Günlü, E. (2014). Turizm yazınında “deniz turizmi”nin olgusal gelişimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 6(2), 115-129.
- Kutluay Tutar, F., Ekici, M. ve Tutar, N. F. (2021). Geleneksel kahverengi ekonomiden yeşil ekonomiye geçişte yeşil istihdam. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(84), 2890-2904. DOI: <http://dx.doi.org/10.26449/sss.3331>
- Küpelı, D. G. ve Güney, C. (2019). Türkiye’de yenilenebilir enerji ve enerji politikası. TMMOB 6. Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi, 23-25 Ekim 2019, Ankara.

- Lee, K-H., Noh, J. ve Khim, J. S. (2020). The blue economy and the United Nations' sustainable development goals: challenges and opportunities. *Environment International*, 137, 105528, 1-6. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.105528>
- Martínez-Vázquez, R. M., Milán-García, J. ve de Pablo Valenciano, J. (2021a). Challenges of the blue economy: evidence and research trends. *Environmental Sciences Europe*, 33, 61, 1-17. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12302-021-00502-1>
- Martínez Vázquez, R. M., Milán García, J. ve de Pablo Valenciano, J. (2021b). Analysis and trends of global research on nautical, maritime and marine tourism. *Journal of Marine Science and Engineering*, 9(1), 93, 1-19. DOI: <https://doi.org/10.3390/jmse9010093>
- Matthews, R. (2022). Environmental implications of three types of economies: brown, blue and green. Erişim adresi: <https://thegreenmarketoracle.com/2013/10/04/environmental-implications-of-three/#:~:text=A%20brown%20economy%20is%20one,like%20coal%2C%20oil%20and%20gas.> (Erişim tarihi: 19.04.2022).
- Maurya, P. K., Ali, S. A., Ahmad, A., Zhou, Q., da Silva Castro, J., Khan, E ve Ali, H. (2020). An introduction to environmental degradation: causes, consequence and mitigation, V. Kumar, J. Singh ve P. Kumar (Ed.), *Environmental degradation: causes and remediation strategies volume 1* içinde (ss. 1-20). Agro Environ Media.
- Mensah, J. (2019). Sustainable development: meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: literature review. *Cogent Social Sciences*, 5(1), 1-21. DOI: <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>
- Mete, E. ve Usta, C. (2019). The blue economy in Turkey, A. Akinci (Ed.), *Interdisciplinary public finance, business and economics studies volume II* içinde (ss. 97-108). Berlin: Peter Lang.
- Muslu, A. (2015). Deniz turizminde rekabet stratejisi olarak ürün farklılaştırması. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4(2), 28-46.
- OECD. (2021). Fisheries and aquaculture in Turkey.
- Oğuz, S. C. (2021). COVID-19 salgınının dünya ticareti ve deniz taşımacılığına etkileri. Erişim adresi: <https://kalkinmaguncesi.izka.org.tr/index.php/2021/04/12/covid-19-salgininin-dunya-ticareti-ve-deniz-tasimaciligina-etkileri/> (Erişim tarihi: 06.04.2022).
- Okyanusların Kalbindeki Sorun: Derin Deniz Madenciliği. (2019). Erişim adresi: <http://www.cevreciyiz.com/haber-detay/5934/okyanuslarin-kalbindeki-sorun-derin-deniz-madenciligi> (Erişim tarihi: 11.04.2022).
- Ordu Ticaret Borsası. (2020). Su ürünleri ve balıkçılık raporu.
- Önal, E. ve Yarbay, R. Z. (2010). Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynakları potansiyeli ve geleceği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 18, 77-96.
- Önder, H. (2018). Sürdürülebilir kalkınma anlayışında yeni bir kavram: döngüsel ekonomi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 196-204.
- Özalemdar, L. (2021). Biyoloji eğitimi ve ekonomi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 67-90.
- Özdemir, Ü. (2012). Türkiye'de gemilerden kaynaklı deniz kirliliğinin incelenmesi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(2), 373-384.
- Öztürk, D., Güray, İ, Gül, M. ve Akyıldız, H. (2017). A general framework for short sea shipping. *GİDB Dergi*, Sayı: 9, 57-65.

- PEMSEA. (2015). Blue economy for business in East Asia: towards an integrated understanding of blue economy.
- Renault, J-F., Schwietering, T., Schumacher, K. Schumacher, G., Grimm, V. ve Konold, D. (2016). Übergang in eine Green Economy: Notwendige strukturelle Veränderungen und Erfolgsbedingungen für deren tragfähige Umsetzung in Deutschland, Teilvorhaben: Internationale Bestandsaufnahme des Übergangs in eine Green Economy.
- Rickels, W., Weigand, C., Grasse, P., Schmidt, J. ve Voss, R. (2019). Does the European Union achieve comprehensive blue growth? progress of EU coastal states in the Baltic and North Sea, and the Atlantic Ocean against sustainable development goal 14. *Marine Policy*, 106, 103515. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2019.103515>
- Roberts, J. ve Ali, A. (2016). The blue economy and small states. Commonwealth Blue Economy Series, No. 1. Commonwealth Secretariat, London.
- Scholaert, F., Margaras, V., Pape, M., Wilson, A. ve Kloecker, C. A. (2020). The blue economy: overview and EU policy framework. European Parliament.
- Shakouri, B. ve Yazdi, S. K. (2017). Causality between renewable energy, energy consumption, and economic growth. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 12(9). DOI: <https://doi.org/10.1080/15567249.2017.1312640>
- Sharma, B. ve Sharma, B. (2020). Blue economy: impact of corona pandemic. *International Journal of Management*, 11(09), 717-728.
- Subasinghe, R., Soto, D. ve Jia, J. (2009). Global aquaculture and its role in sustainable development. *Reviews in Aquaculture*, 1(1), 2-9. DOI: 10.1111/j.1753-5131.2008.01002.x
- Sürdürülebilir Kalkınma Hakkında Temel Bilgiler. (2022). Erişim adresi: <http://www.surdurulebilir kalkinma.gov.tr/temel-tanimlar> (Erişim tarihi: 18.04.2022).
- Sürme, M. ve Dağlıoğlu, T. (2019). Su altı dalış turizmi tercih nedenlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 377-385.
- Şenoğlu, G., Erden Topal, Y. ve Gürsoy Haksevenler, B. H. (2022). Yenilenebilir enerji kullanımı ve artırılmasına ilişkin politika önerileri: İstanbul örneği. *İdealkent*, 13(35), 171-196.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022). <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201146/deniz-turizmi-tesisleri-ve-araclari-istatistikleri.html> (Erişim tarihi: 08.04.2022).
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020). Ulaşan ve erişen Türkiye 2020.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2022). Kruvaziyer istatistikleri. Erişim adresi: <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr/kruvaziyer-istatistikleri> (Erişim tarihi: 08.04.2022).
- The Ocean Economy in 2030 – by OECD. (2017). <https://marine.copernicus.eu/news/ocean-economy-2030-oecd#:~:text=In%202030%2C%20they%20are%20anticipated,fish%20processing%20and%20port%20activities> (Erişim tarihi: 16.04.2022).
- The World Bank. (2013). From brown growth to green: the economic benefits of climate action. Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/06/25/growing-green-europe-and-central-asia> (Erişim tarihi: 19.04.2022).
- Toplu Yılmaz, Ö. (2021). Türkiye’de sürdürülebilir mavi ekonomi için balıkçılık desteklerinin değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 906-923.

- TÜDAV. (2014). Derin denizler. Erişim adresi: <https://tudav.org/calismalar/denizel-biyocesitlilik/derin-deniz/> (Erişim tarihi: 11.04.2022).
- TÜDAV. (2018). 2017 yılı Türkiye denizleri raporu.
- TÜİK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Su-Urunleri-2020-37252> (Erişim tarihi: 12.12.2021).
- TÜİK. (2022). <https://data.tuik.gov.tr/> (Erişim tarihi: 18.05.2022).
- UNCTAD. (2020). The COVID-19 pandemic and the blue economy: new challenges and prospects for recovery and resilience.
- UNEP. (2009). Global Green New Deal, Policy Brief.
- UNEP. (2010). Green economy: driving a green economy through public finance and fiscal policy reform, Working Paper.
- UNEP. (2015). Blue economy: sharing success stories to inspire change.
- United Nations. (t.y.). Blue economy definitions. Erişim adresi: https://www.un.org/regularprocess/sites/www.un.org.regularprocess/files/rok_part_2.pdf (Erişim tarihi: 11.05.2022).
- United Nations. (2014). Blue economy concept paper. Erişim adresi: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2978BEconcept.pdf> (Erişim tarihi: 29.06.2022).
- United Nations Economic Commission for Africa. (2018). Africa's blue economy: opportunities and challenges to bolster sustainable development and socioeconomic transformation. Issues Paper.
- Voyer, M., Quirk, G., McIlgorm, A. ve Azmi, K. (2018). Shades of blue: what do competing interpretations of the blue economy mean for oceans governance?. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 20(5), DOI: <https://doi.org/10.1080/1523908X.2018.1473153>
- WCED. World Commission on Environment and Development. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.
- Wenhai, L., Cusack, C., Baker, M., Tao, W., Mingbao, C., Paige, K., ve diğerleri. (2019). Successful blue economy examples with an emphasis on international perspectives. *Frontiers in Marine Science*, 6(261), 1-14. DOI: 10.3389/fmars.2019.00261
- World Bank. (2016). Blue economy development framework: growing the blue economy to combat poverty and accelerate prosperity, Oceans 2030.
- World Bank. (2017). The potential of the blue economy: increasing long-term benefits of the sustainable use of marine resources for small island developing states and coastal least developed countries.
- World Bank. (2019). Going global: expanding offshore wind to emerging markets. Energy Sector Management Assistance Program.
- WWF. (2015a). All hands on deck: setting course towards a sustainable blue economy.
- WWF. (2015b). Principles for a sustainable blue economy.
- WWF. (2018). Getting it right in a new ocean: bringing sustainable blue economy principles to the Arctic.
- WWF. (2020). Yaşayan gezegen raporu 2020 – Biyolojik çeşitlilik kaybını tersine çevirmek.

- WWF. (2022a). Sürdürülebilir balıkçılık. Erişim adresi: https://www.wwf.org.tr/calismalarimiz/oceans/surdurulebilir_balkclk/ (Erişim tarihi: 12.04.2022).
- WWF. (2022b). https://www.wwf.org.tr/ne_yapiyoruz/iklim_degisikligi_ve_enerji/yenilenebilirnerji_ve_enerjiverimlilik/kisakisayenilenebilirrenerjikaynaklari/ (Erişim tarihi: 09.04.2022).
- Yaman, K. ve Caka, C. (2016). Türk limanlarında gemilerden kaynaklanan deniz kirliliğini önleme konvansiyonu kapsamında atık alım tesisi kurulması, işletimi ve yönetimi. ISEM2016, 3rd International Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alanya – Turkey, 667-674.
- Yıldırım, G. (2022). Mavi ekonomi: Türkiye'nin ABD, Çin, Yunanistan ve Bangladeş ile mukayeseli analizi. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2, 427-451.
- Yılmaz, V. (2018). Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil büyüme arasındaki ilişki. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 6(2), 79-89.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİ: TÜRKİYE'DE SAĞLIK SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI PERSPEKTİFİNDEN KAPSAMLI BİR META ANALİZ ÇALIŞMASI

Alptuğ AKSOY^{1*}
Serap TAŞKAYA²

Öz

Bu kapsamlı meta analiz çalışması, sağlık sektörü çalışanlarının iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkileri baz alarak hazırlanan yurtiçi yayınların özetini sunmaktadır. Çalışma için veriler Ocak 2022 tarihinde toplanmıştır. Araştırmanın evrenini Ulusal Tez Merkezi üzerinde taranan yüksek lisans ve doktora tezleri, DergiPark Akademik ile TR Dizin tarafından endekslenmiş makaleler oluşturmaktadır. Taramalar ve dahil etme kriterleri neticesinde toplam 46 çalışmanın analiz için uygun olduğuna karar verilmiştir. Kapsamlı meta analiz programı kullanılarak gerçekleştirilen analizler sonucunda, sağlık sektörü çalışanlarının iş tatmini ve örgütsel bağlılıkları arasındaki randomize etki büyüklüğünün genel z ve p testi değerlerinin anlamlı, pozitif ve orta düzeyde olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırma kapsamı içerisinde incelenen 2 adet çalışmaya ait güven aralıklarının alt limitlerinin diğer çalışmalara göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uygun etki büyüklüğü modeline karar verme aşamasında önce gerekli heterojenite testleri yapılmış, *Cohrane Q* testinin ki kare test sonucu ve *Higgins'in I²* test istatistikleri neticesinde araştırma verilerinin homojen dağılmadığı, orman grafiği sonuçları da göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen yayın yanlılığı testleri, çalışmada yayın yanlılığı olmadığına ve elde edilen sonuçların güvenilir olduğuna işaret etmektedir. Elde edilen bulguların ileride yapılacak çalışmalara yol gösterici olduğu ve sağlık yöneticileri ile politika yapıcılar için kanıta dayalı bilgiler sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Bilimleri, Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini, Sağlık Çalışanları, Meta Analiz

JEL Kodları: M10, C88, I10

THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND JOB SATISFACTION: A COMPREHENSIVE META-ANALYSIS STUDY FROM THE PERSPECTIVE OF HEALTHCARE WORKERS IN TURKEY

Abstract

This comprehensive meta-analysis study presents a summary of domestic publications based on the relationship between job satisfaction and the organizational commitment of healthcare professionals. The data of the study were collected in January 2022. The population of the research consisted of master's and doctoral theses, which were scanned on the National Thesis Center, and articles indexed by DergiPark Academic and TR Index. As a result of the screenings and in accordance with the inclusion criteria, it was decided a total of 46 studies that were suitable for analysis. As a result of the analyses carried out using the comprehensive meta-analysis program, it was revealed that the general z and p test values of the randomized impact size between the job satisfaction and organizational commitment of the health sector workers were significant, positive, and moderate. It was concluded that the lower limits of the confidence intervals of the 2 studies examined within the scope of the research were lower than the other studies. Before deciding on the appropriate impact size model, necessary heterogeneity tests were performed, and it was determined that the research data were not homogeneously distributed as a result of the Chi-square test result of the Cochran's Q test and Higgins' I^2 test statistics, considering the forest graph results. Publication bias tests performed within the scope of the study indicate that there is no publication bias in the study and the results obtained are reliable. It is considered that the findings obtained will guide future studies and will provide evidence-based information for health managers and policymakers.

Keywords: Healthcare Sciences, Organizational Commitment, Job Satisfaction, Healthcare Workers, Meta Analysis

JEL Codes: M10, C88, I10

¹ Öğr. Gör. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Bahçe Meslek Yüksek Okulu, Bankacılık ve Finans Bölümü, ORCID: 0000-0002-2103-0968

* Sorumlu Yazar (Corresponding Author): aksoyalptug@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3072-5232

Başvuru Tarihi (Received): 09.06.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Gelişmekte olan ülkelerin pandemi koşulları, artan niteliksiz göç ve ekonomik krizler gibi etkilerle büyük bir hızla değişen demografik yapısı ve buna bağlı genel sağlık sistemlerinde kamu beklentilerinin yaşattığı değişimler; sağlık sektörü ve sağlık çalışanları için ciddi zorlukları da beraberinde getirmektedir (Chegini ve diğerleri, 2019: 86). Bunlara ek olarak değişen hastalık kalıpları, sağlıklı yaşam paradigması, hızlı kentleşme ve sanayileşme, artan talep ve tüketici beklentileri, küreselleşmenin etkileri ve artan sağlık maliyetlerinin yanı sıra özellikle hastanelerde görülen aşırı iş bölümü, yüksek uzmanlaşma düzeyi, belirsizliklerin önceden tahmin edilememesi gibi birçok etmen, sektörün yapısal karmaşıklık düzeyini de arttırmıştır (Köse ve Köse, 2017: 54; Merican ve bin Yon, 2002: 18-20). Son zamanlarda yaşanan tedarik zincirindeki büyük kırılmalar, hastanelerin her zamankinden daha kıt kaynaklarla faaliyetlerine devam etmelerini bir anlamda mecbur kılmış olup buna rağmen, operasyonel olarak etkili ve verimli çalışmalar beklenen sağlık kurumlarının hizmet kalitesinin ve maliyetlerinin belirlenmesinde en büyük rolü oynayan sağlık çalışanlarının da mesleki anlamda performansını olumsuz yönde etkilemiştir (Al-Aameri, 2000: 531).

Sağlık sisteminin tüm paydaş beklentilerine etkin bir şekilde sürdürülebilir olarak cevap verebilmesi, sağlık çalışanlarının değişen teknolojik gelişmelere ayak uydurabilmeleri ve daha da önemlisi sektörde sağlam bir konuma gelebilmeleri için teknolojik üstünlükler konjonktürel olarak belirli rekabetçi avantajlar sağlasa da asıl olan, sistemi oluşturan kurumlarda çalışan nitelikli işgücü ve bu insan kaynağının yarattığı toplam hizmet kalitesinin etkinliğidir (Lin ve diğerleri, 2020: 666; Köse ve Köse, 2017: 54). Sağlık kurumları üzerinde yapılmış olan çalışmalar, sektörel bazda yaşanan işgücü yönetimi ile ilgili stratejik zorlukların ve hizmet kalitesini etkileyen faktörlerin iki temel noktaya vurgu yapmaktadır (Farsi ve diğerleri, 2010; Wu ve Norman, 2006; Köse ve Köse, 2017; Akanbi ve Itiola, 2013). Bunlar iş tatmini ve örgütsel bağlılıktır. Bu bağlamda değerlendirilecek olunursa iş tatmini ve örgütsel bağlılık sadece ilgili çalışanı değil, aynı zamanda hastaları, örgütsel performansı, üretkenliği ve bir bütün olarak sağlık sektörünü etkilediği için de önemlidir (Ahmad ve Oranye, 2010: 582-583).

1. Literatür

1.1. İş Tatmini

İş tatmini, çalışanların mevcut ve gelecekteki iş davranışlarının güçlü bir yordayıcısı olan iş veya iş deneyimlerine yönelik olumlu olarak geliştirdikleri kişisel algıları olarak düşünülebilir (Jones ve diğerleri, 2009: 139). Ancak işi tatmin edici veya yetersiz kılan şey sadece iş deneyimleri çerçevesinde gelişen algılar değil, aynı zamanda çalışan bireylerin işle ilgili beklentileri de olabilir (Lu ve diğerleri, 2005: 211-212). Çalışanların iş ile ilgili olarak katıldıkları eğitim ve geliştirme programları, iş özerkliği, iş çeşitliliği, ücretten memnuniyet, karar verme süreçlerine katılım, entegrasyon, adil muamele algıları, uygun terfi politikaları ve kurum içi denetim mekanizmalarının sağlıklı olarak çalışması gibi faktörlerde çalışanlarda iş tatmini seviyelerinde pozitif yönde etki etmektedir (Lambert ve diğerleri, 2007: 647). Tam tersi durumda gelişen iş tatminsizliği ise iş stresi, rol çatışması, rol belirsizliği, aşırı iş yükü, tehlikelilik ve tıbbi konularla ilgili gelişen endişeler gibi deneyimlerden ortaya çıkabilmektedir (Lambert ve diğerleri, 2004b: 7-8). Bunlara ek olarak çalışanlar arasında görülen düşük düzeyde iş tatmininin kuruluşun zamanının iş dışı görevleri yerine getirmek için harcama, psikolojik olarak işten ayrılma, iş yeri çalışma ortamını negatif yönde değiştiren davranış kalıpları geliştirme, devamsızlık, yüksek işgücü devir oranı, aktif olarak grup aktivitelerine katılmama gibi olumsuz sonuçlarda gözlenebilmektedir (Camp, 1994: 297; Lambert, 2004a: 210-211).

Çalışanların iş deneyimleri, yaşamları boyunca aynı kuruluştaki veya işte çalışıp çalışmayacaklarının önemli bir belirleyicisi olacağı için iş görenlerin iş tatminlerinin örgütsel bağlılıkları ile beraber analiz edilmesi sürdürülebilirlik ve verilen hizmet kalitesi açısından kritik

bir öneme sahiptir. Genellikle çalışanlarda görülen yüksek iş tatmini düzeyleri iş hayatında daha az stres yaşamalarına neden olacak ve bu durum çalıştıkları kurumda daha uzun süre verimli olarak kalma eğilimlerini arttıracaktır (Akanbi ve Itiola, 2013: 19).

1.2. Örgütsel Bağlılık

Son zamanlarda işe yeni alınan çalışanlar için uzun oryantasyon süreleri ve oturma açma ikramiyeleri (sign-on bonuses) gibi yaratıcı işe alma süreçleri, pozisyon için başvuru yapan adayların yalnızca işe alınmanın bir öncelik olmadığını aynı zamanda bunları elde tutma çabalarının da işe alım faaliyetleri kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Çalışanları işe almak, belirli pozisyonlarda ihtiyaç duyulan yetki ve sorumlulukların yerine getirilmesi için istihdam edilmesi işlemidir. Fakat yüksek işgücü devir oranları bu pozisyonlarda çalışan iş görenlerin yerine sürekli olarak yeni adayların değerlendirilmesi, işe alımları ve alınanların tekrar eğitilmesi gibi zorlukları beraberinde getirir (Carver ve Candela, 2008: 985). Bu noktada çalışanları elde tutmanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılıklarının desteklenmesi sektördeki işgücü yönetiminin zorluklarını mümkün olan minimum düzeyde tutmak için etkili bir strateji olarak göze çarpmaktadır (Siew ve diğerleri, 2011: 21). Örgütsel bağlılık, bir çalışanın belirli bir organizasyona katılım ile özdeşleşme derecesinin; aidiyet duygusu ve devam eden istihdam isteği çerçevesindeki tutumları olarak ifade edebilir (Chang, 2015: 725; Mowday ve diğerleri, 1979: 226). Örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanlar kuruluşun amaç ve değerlerine inanır ve onları kabul ederler. Bu inanç ve kabul beraberinde çalıştıkları kurum için çaba sarf etme isteği ve işyerinde kalma; bir başka deyişle üyeliklerini sürdürme isteği ile sonuçlanır (Al-Haroon ve Al-Qahtani, 2020: 520). Kurum içerisinde örgütsel bağlılığın farklı şekillerde ortaya çıkış biçimi gözlenebilir (Deniz ve diğerleri, 2013: 694). Bunlardan ilki, iş görenlerin çalıştıkları sağlık kurumunun amaçlarını benimsemesi ve bunları yüksek düzeyde içselleştirip bağlanabilme halidir. Bu tip güçlü duygusal bağlılık geliştirmiş olan iş görenler gerçek anlamda örgütte çalışmak istedikleri için çalışmaya devam ederler (Allen ve Meyer, 1996: 253). Bağlılığın bir diğer çıkış biçimi ise çalışan için kurumdan ayrılma maliyetinin yüksek olma ihtimali algısıdır. Bu gibi durumlarda iş görenler çalıştıkları kurumdan ayrılmanın yaratacağı psikolojik ve maddi kayıpların işyerine devam etme durumunda katlanmak zorunda oldukları maliyetten çok daha yüksek olacağına karar verirler (Allen ve Meyer, 1990: 3). Bunun doğal bir sonucu olarak, çalışanlar işyerlerinde çalışmaya devam ederler. Bir başka durumda ise çalışanlar örgütte kalma noktasında kendilerine bir ahlaki zorunluluk ve yükümlülük atfeder. Bu tip bağlılık formunu gösteren iş görenler çalıştıkları kurumda devam etmenin vefalı, doğru ve etik bir davranış biçimi olduğuna inanırlar (Meyer ve diğerleri, 2002: 21).

1.3. İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi

İş tatmini ve örgütsel bağlılık ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde iş tatmini kavramının, bağlılık arkasında yer alan ana faktörlerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır (Chegini ve diğerleri, 2019: 87). Araştırmacılar daha çok iş tatmini daha yüksek olan çalışanların çalıştıkları kurumlara daha sadık olacaklarını ve örgütsel amaçlara ulaşmak için daha ciddi çaba göstereceklerini ortaya çıkarmışlardır (Chang, 2015: 740; Lowe, 2012: 29). Bu çerçevede, iş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramları arasında yüksek düzeyde ilişki görülmesinin beklentisine yol açar. Ancak Glisson ve Durick (1988)'e göre çalıştığı kurumun amaç ve değerlerine yüksek oranda bağlılık gösteren iş görenlerin bu yüksek bağlılık düzeyine rağmen yaptıkları işin bazı boyutlarını beğenmemeye durumu söz konusu olabilmekte ve bu durum iş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramlarının nedensellik bağlamında ele alınmaması gerektiğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen değişkenler üzerindeki ilişkilerin yönünü ortaya koyma amaçlı olarak endüstriyel davranış ve psikoloji alanında yapılmış boylamsal çalışmalardan ortaya çıkan tartışmalı ve çelişkili sonuçlarda

bu argümanı destekler niteliktedir (Bateman ve Strasser, 1984; Curry ve diğerleri, 1986; Koslowksy ve diğerleri, 1991).

Sağlık sektörü çalışanları kapsamında incelemeler yapmış araştırmacıların bazıları yüksek düzeyde iş tatminine sahip olan çalışanların aynı zamanda yüksek düzeyde örgütsel bağlılık tutumlarına sahip olduklarını ortaya koymuştur (Mahmoud, 2008; Chegini ve diğerleri, 2019; Al-Aameri, 2000; Tosun ve Ulusoy 2017; Gregory ve diğerleri, 2007; Knoop, 1995; Sikorska-Simmons, 2005; Ingersoll ve diğerleri, 2002; Shore ve Martin, 1989; Ho ve diğerleri, 2009; Wu ve Norman, 2006; Li ve diğerleri, 2020; Karem ve diğerleri, 2019; Ahmad ve Oranye, 2010; Nehrir ve diğerleri, 2010; Yang ve Chang, 2008; Lin ve diğerleri, 2013).

İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında yürütülen kapsamlı meta analiz çalışmalarında da araştırma konusu olan değişkenler arası pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir (Ülbeği ve Yalçın, 2016; Güleç ve Samancı, 2018; Esfahani ve Heydari, 2019; Shahjehan ve diğerleri, 2019; Mathieu ve Zajac, 1990; Tett ve Meyer, 1993).

Yurtiçinde gerçekleştirilmiş ve sağlık sektörü çalışanları özelinde yürütülmüş konuyla ilgili çok sayıda tez ve makale türündeki ampirik araştırmalarda da iş tatmini ve örgütsel bağlılık değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu saptanmıştır (Top, 2012; Gider ve diğerleri, 2011; Akbolat ve diğerleri, 2015; Ergün ve Çelik, 2015; Kırkpınar ve İşcan, 2018; Yanık ve diğerleri, 2013; Gökaslan ve Kanad, 2020; Çınar ve Kavlak, 2009; Korkut ve Meral, 2018; Denizli, 2020; Darıcan, 2019).

İş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramları ile ilgili olarak alan yazınında gerçekleştirilen araştırmalara bakıldığında, bu değişkenlerin ölçümü için farklı araştırmacılar tarafından oluşturulan çeşitli ölçeklerin kullanıldığı görülmektedir. Literatürde sıklıkla göze çarpan iş tatmini ölçeği Weiss, Dawis, England ve Lofquist tarafından 1967 yılından geliştirilen “Minnesota İş Tatmini Ölçeği” dir. Churchill Jr., Ford, Walker (1974), Hackman ve Oldham (1980), Spector (1985) ve Cammann vd. (1979, 1983) tarafından geliştirilmiş iş tatmini ölçekleri de mevcuttur. Örgütsel bağlılık değişkeni için yaygın olarak Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen ölçek, araştırmaların uygulama safhasında kendine yer bulmuştur. Yazında, sözü edilen değişkenle ilgili olarak tercih edilen diğer ölçekler ise: Lu, Chiou ve Chang (2000), Mowday, Steers ve Porter (1979), Pearce, Branyiczki ve Bigley (2000) ve Cook ve Wall (1980) tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıda bahsedilen birbirinden bağımsız olarak tamamlanmış sağlık çalışanları arasında örgütsel bağlılık ve iş tatmini üzerine yapılmış araştırmalara bakıldığında bu çalışmaların, birbirinden farklı sonuçlar ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmalardan elde edilen sonuçların niceliksel araştırma sentez metotları kullanılarak bütünleştirilmesi, daha büyük örneklem topluluğu ile daha keskin sonuç ve çıkarımlarda bulunarak örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkinin gücü hakkında tek bir gösterge elde etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın, sağlık araştırmacılarına, akademisyenlere ve başta yönetici pozisyonlarında görev alanlar üzere geri kalan tüm kademelerdeki sektör çalışanlarına ileride yapacakları çalışmalarda veya araştırmalarda yol gösterici nitelikte olması beklenmektedir.

Ülkemizde 2013 yılından itibaren kullanımı artan meta analiz çalışmaları (Can, 2019: 2725), özellikle sağlık araştırmaları alanının klinik boyutunda birçok hastalığın tanı ve tedavi aşamalarının ilerletilerek genişletilmesi, kurumsal çerçevede hastaneler ve diğer sağlık hizmeti veren kurum ve kuruluşların etkinlik, verimlilik ve hizmet politikaları için yol gösterici olması (Yiğit, 2020: 24), endüstriyel psikoloji kapsamında ise bu kurum ve kuruluşlarda çalışan iş görenlerin en temel hizmet olan sağlık hizmetlerini her anlamda daha kaliteli verebilmesi için belirleyici olan motivasyonel faktörlerin tespit edilmesi için kritik anlamda değer taşımaktadır.

2. Yöntem

Yapılan araştırma için veri kümesini, Türkiye’de sağlık alanında sürdürülmüş örgütsel bağlılık ve iş tatmini kavramlarını aynı anda araştırma içeriğinde barındıran çalışmalar oluşturmaktadır. Bu çalışmalar Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezinde yer alan yüksek lisans-doktora ve tıpta uzmanlık tezleri, TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin kapsamında endekslenen dergilerdeki makaleler ve DergiPark AKADEMİK platformundaki özgün çalışmalardan ibarettir.

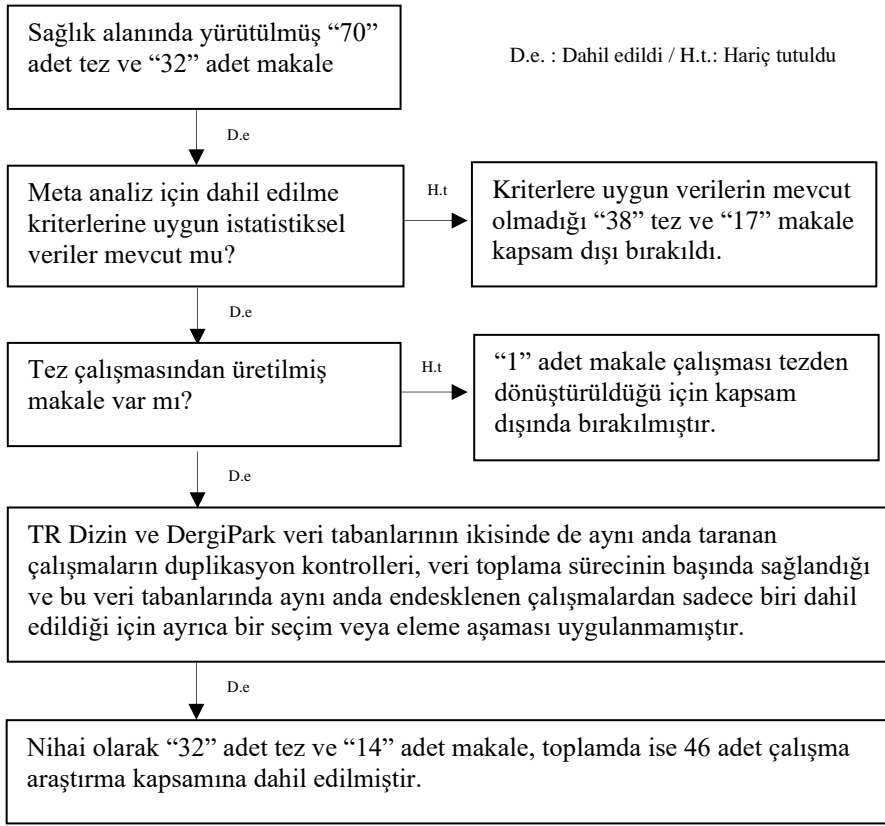
Analizlere dahil edilecek araştırmaların belirlenmesi için ilk etapta, Ocak 2022 tarihinde yukarıda bahsedilen veri tabanlarında kaynak taraması yapılmıştır. Bu aşamada, “bağlılık” ve “iş tatmini” / “iş doyumunu” terimleri, ilgili veri tabanlarının başlık ve özet alanlarında taranacak şekilde arama gerçekleştirilmiştir. Arama sonucunda çıkan çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiş ve dahil edilme kriterleri oluşturularak, bir Excel sayfasına aktarılmıştır. Çalışmaların dahil edilme kriterleri; sağlık alanında yapılmış, hakem değerlendirmelerinden geçmiş tez ya da makale olması, korelasyonel meta analiz için uygun n ve r değerlerini içermesi ile tezden üretilmiş ya da duplike yayınlar olmamasıdır. Yayın seçiminde herhangi bir zaman aralığı kısıtı konulmamıştır ve nihayetinde toplamda 46 çalışma, araştırmaya dahil edilmiştir. Dahil edilen çalışmalara ait seçim ve eleme şeması Şekil 1’ de verilmiştir.

Veri toplamasının ardından, meta analiz aşamasına geçilmiştir. Meta analiz, belirli bir konuda birbirinden bağımsız olarak yapılmış bireysel çalışmalardan elde edilmiş geniş bir analiz sonuçlar kümesinin bulgularının bütünleştirilip, nicel ve tekrarlanabilir bir sentez üretmek amacıyla kullanılabilir metodolojik ve istatistiksel bir yaklaşımdır (Glass, 1976: 3). Meta-analiz çalışmalarının güçlü yanı, aynı verilere erişimi olan başka araştırmacıların yapabileceği şekilde sistematize edilmiş ve tekrarlanabilir bir metodolojiyi kullanması neticesinde sonuçların katı bir minimuma indirgenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Laroche ve Soulez, 2012: 80).

Meta-analiz kapsamında araştırmaların yazar adları, çalışmanın tamamlandığı yıllar, korelasyon katsayıları ve örneklem büyüklükleri, verilerin analizi için Kapsamlı Meta Analiz (Comprehensive Meta Analysis, CMA) programına kaydedilmiştir. Programa söz konusu verilerin saklanması ardından, çalışmalar arasındaki korelasyon dağılımlarının örnekleme göre değişip değişmediği yani homojen ya da heterojen olup olmadığının tespiti yapılarak, uygun model seçimine gidilmektedir (Field, 2001: 162). Heterojenliği belirlemek amacıyla üç adet test kullanılabilir. Bunlar Cochrane'nin Q testi (ki-kare) ve Higgins'in I^2 ve orman grafiğidir. Q istatistiği için hesaplanan ki-kare testinin P değerinin 0,1'den küçük olması istatistiksel heterojenlik göstermektedir. Higgins'in I^2 testinin %25'in altındaki bir değer alması homojenliği ve %75'in üzerindeki bir değeri heterojenliği işaret etmektedir. Orman grafiğinde ise güven aralıkları arasında daha fazla örtüşme olması, daha fazla homojenliği vurgulamaktadır (Ahn ve Kang, 2018: 108-109).

Heterojenlik testi neticesinde dağılımlar homojen ise uygun meta analiz yöntemi olarak sabit etki modeli, heterojen ise randomize etki modeli seçilmektedir. Sabit etki modelindeki temel varsayım dahil edilen araştırmaların ortak bir etki büyüklüğünü paylaştığıdır (Borenstein vd., 2021: 203). Bu modelin kullanım amacı tanımlı tek bir evren için ortalama etki büyüklüğünün hesaplanmasıdır. Randomize etki büyüklüğünün hesaplandığı yöntemde ise, meta analize dahil edilmiş çalışmaların daha büyük evrenleri temsil yeteneği vardır. Bu temsil gücü ve evrenlere genellenebilmesi, araştırmaya dahil edilen çalışmaların işlevsel anlamda eşit olmadığı durumundan kaynaklanmaktadır (Ünal, 2017: 118).

Şekil 1: Meta-Analize Dahil Edilen Çalışmaların Seçim Aşamaları

Model seçimi ile, meta analizde çalışmaların ortak etki büyüklüğü hesaplanmaktadır. Çalışmalar arasındaki etkileri karşılaştırmak için kullanılan ortak etki büyüklüğünün ölçümü ve ölçüm değerinin yorumlanması için farklı araştırmacılar tarafından oluşturulmuş çeşitli değerler bulunmaktadır (Lakens, 2013: 3). Korelasyon katsayıları için etki büyüklükleri sınıflaması 0-0,19 çok zayıf, 0,20-0,39 zayıf, 0,40-0,59 orta, 0,60-0,79 güçlü, 0,80 ve üstü çok güçlü şeklindedir (Morrens ve diğerleri, 2022: 2).

Meta analizde son olarak, çalışmalardan elde edilen ortak etki büyüklüğünü etkileyebilecek eksik çalışmaların varlığının araştırılması için yayın yanlılığının değerlendirilmesi gerekmektedir (Tawfik ve diğerleri, 2019: 6). Bir çalışmanın bilimsel bir dergi tarafından yayınlanma şansı, genellikle sonuçlarının istatistiksel önemi ile ilişkilidir. Eğer çalışma istatistiki anlamda önemli bulgulara ulaşırsa, yayınlanma olasılığı daha yüksek iken, istatistiksel olarak anlamlı bulunmayan çalışmaların yayınlanma şansı yok gibidir. Bu da yayınlanmış çalışmaların meta analizinde yayın yanlılığına neden olur (Lin ve Chu, 2018: 785). Yayın yanlılıklarının varlığı, bir grafik testle (bir huni grafiği) veya Egger testi ile Begg ve Mazumdar sıra korelasyon testi gibi resmi istatistiksel testler kullanılarak tespit edilebilmektedir (Sedgwick, 2015: 1). Huni grafikte yayın yanlılığını anlamak için dağılımın simetrik olup olmadığına ve sol alt köşede yayınların varlığına bakılması, gerekmektedir. Egger regresyon analizi ile Begg ve Mazumdar sıra korelasyonu p istatistiklerinin 0,05’ten küçük değer alması da yayın yanlılığına işaret etmektedir (Tawfik ve diğerleri, 2019: 6).

3. Bulgular

Çalışmanın bu bölümü sağlık çalışanlarında algılanan örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkinin incelenmesini test eden meta analiz bulguları ve konu ile ilgili bazı tanımlayıcı istatistiklerin olduğu bilgileri sunmaktadır. Tablo 1’de araştırma kapsamı içerisinde dahil edilmiş olan 15.401 örneklemlili 46 çalışmaya ait yıllara göre dağılım frekansları ve bunlara karşılık gelen yüzdeler verilmiştir. Sağlık sektörü iş görenleri üzerinde yapılmış örgütsel bağlılık ve iş tatminini konu alan çalışmalar, meta analiz araştırmasının yöntem kısmında belirtilmiş arama alanlarında taranmış ve konu ile ilgili olan çalışmaların 2000 yılından itibaren başladığı ortaya çıkmıştır. Bu verilere göre konu ile ilgili araştırmaların en yoğun şekilde yapıldığı yıllar ise 2018 ve 2019’dur. Bahsedilen zaman aralığında yapılmış olan toplam 14 adet çalışmanın genel kümülatif toplam içerisindeki ağırlığı yaklaşık %30 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 1: Meta Analize Dahil Yapılmış Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Çalışmanın Yapıldığı Yıl	Frekans	Yüzde (%)
2000	1	2,1
2008	1	2,1
2009	1	2,1
2010	3	6,5
2011	2	4,3
2012	5	10,8
2013	3	6,5
2014	1	2,1
2015	5	10,8
2016	1	2,1
2017	3	6,5
2018	8	17,3
2019	6	13
2020	3	6,5
2021	3	6,5
Toplam	46	100

Tablo 2’de görüldüğü üzere, meta analiz kapsamında incelenen araştırmalar ağırlıklı olarak (%69,5) Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi kapsamında taranan tezlerden elde edilmiştir. TR Dizin ve DergiPark arama motorlarından konu ile ilgili tezden üretilmemiş makale toplamı ise 14 olarak bulunmuştur. Çalışmaya dahil edilen makale sayısı, çalışma kapsamında incelen bütün yayınların yaklaşık olarak %30’unu oluşturmaktadır.

Tablo 2: Meta Analize Dahil Edilmiş Çalışmaların Türlerine Göre Dağılımı

Çalışmanın Türü	Frekans	Yüzde (%)
Yüksek Lisans Tez Çalışması	28	60,8
Doktora Tez Çalışması	1	6,5
Tıpta Uzmanlık Tez Toplam	32	2,1
TR Dizin Makale	8	69,5
DergiPark Makale	6	17,3
Toplam	46	100

Bulgular kısmının bu bölümden sonrası meta analiz sonuçlarını kapsamaktadır. Meta analizde öncelikle model seçiminin uygunluğuna ilişkin heterojenite testlerinin yapılması gerekmektedir. Tablo 3’te sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişki düzeylerine ilişkin

heterojenlik testleri olan Q testi ile Higgins’in I^2 testi sonuçları yer almaktadır. Tablo 3’teki Q testi sonucunda hesaplanan değer 825,125’tir ve p istatistiki değeri 0,00’dan küçüktür. Higgins’in I^2 testi sonucu ise %94,546 şeklinde bulunmuştur. Cochran Q testinin ki kare test sonucunun p değerinin istatistiki olarak anlamlı olması ile I^2 test sonucunun yüzde değerinin %75’ten fazla olması, çalışmada yer alan etki büyüklüklerinin heterojen dağıldığını göstermektedir. Bu durumda araştırmada randomize etki modelinin uygun olduğuna karar verilmiştir.

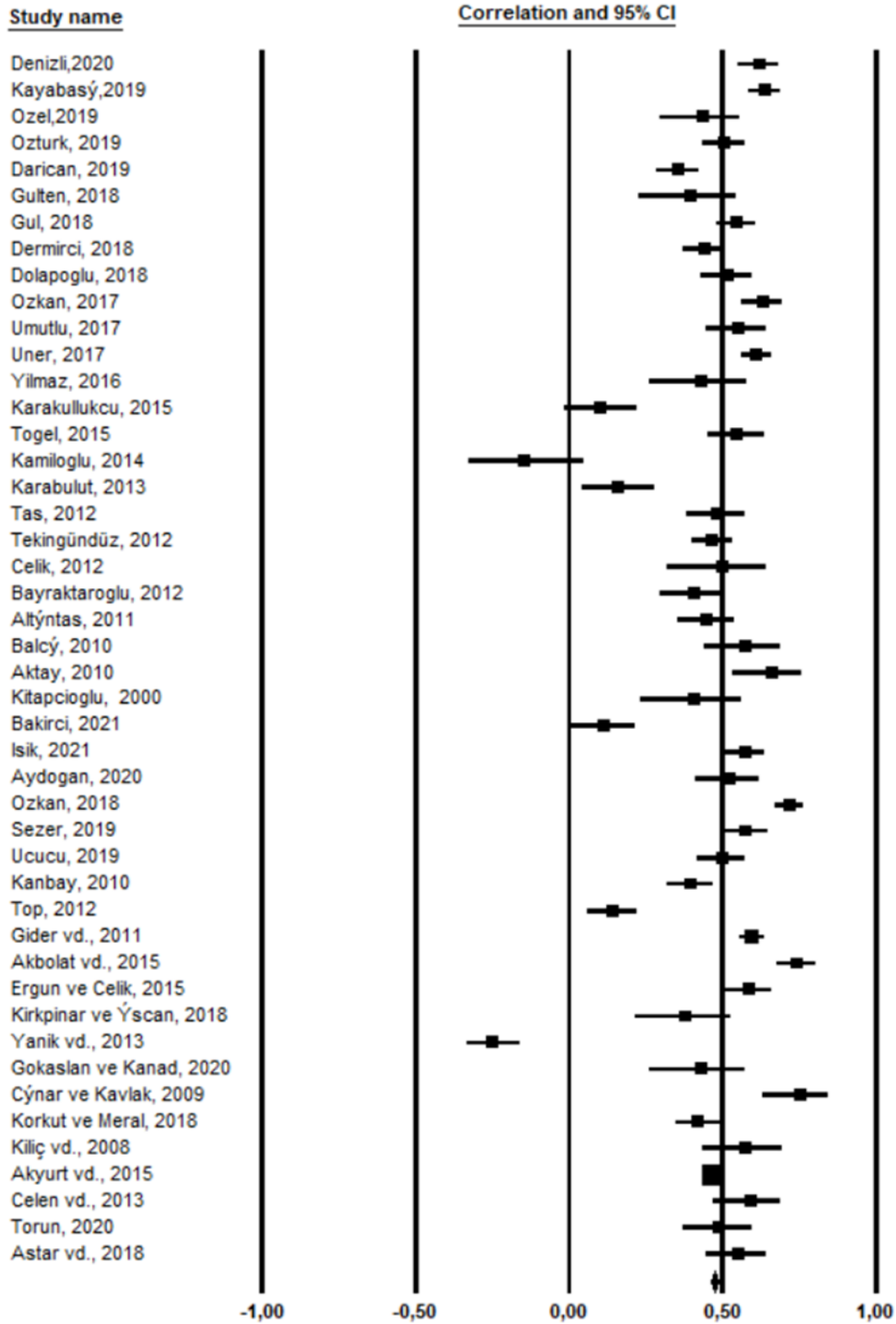
Tablo 3: Örgütsel Bağlılık ile İş Tatmini Arasındaki Korelasyon Katsayılarına İlişkin Heterojenlik Testi Sonuçları

Model	Etki Büyüklüğünün %95 Güven Aralığı				Nul test (Çift Yönlü)		Heterojenlik Testi			
	Çalışma Sayısı	Nokta tahmini (r)	Alt Sınır	Üst Sınır	Z Değeri	P	Q değeri	Serb. Der.	p	I^2
Sabit	46	0,473	0,460	0,485	63,431	0,000	825,125	45	0,000	94,546
Rastgele	46	0,478	0,422	0,529	14,653	0,000				

Şekil 2’de diğer bir heterojenite testi olan orman grafiği sonuçları bulunmaktadır. Orman grafiği, meta-analiz neticesinde çalışmalardan elde edilen etki büyüklüğü sonuçları ile güven aralıklarını aynı grafikte birlikte sunmaktadır. Bu çizgiler güven aralığını, kareler ise her bir çalışmanın etki büyüklüğünü göstermekte olup, genel etki büyüklüğü olan orta çizginin etrafında saçılım göstermesi heterojeniteyi temsil etmektedir (Guddat, 2012: 2). Şekil 2’de yer alan orman grafiği incelendiğinde, genel olarak çalışmaların randomize etki büyüklüğü değeri etrafında yer aldığı gözlemlenmektedir ve çalışmaların homojen dağılmadığına işaret etmektedir.

Çalışmada etki büyüklükleri heterojen olarak dağılım gösterdiğinden dolayı, etki büyüklüğü hesaplamasında randomize etki modelinin kullanılması uygun görülmektedir. Tablo 4’te etki modellerine göre hesaplanan istatistikler yer almaktadır. Buna göre örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkiye ait randomize etki büyüklüğü $r=0,478$ ’dir. Cohen’in sınıflandırması baz alındığında, sağlık çalışanları arasında örgütsel bağlılık ile iş tatmini arasında pozitif yönlü ve orta derecede bir ilişki olduğu saptanmıştır. Söz konusu etki büyüklüğü için %95 güven aralığı 0,422 ile 0,529 arasındadır. Randomize etki modeline ait genel z ve p testi değerleri de anlamlı düzeydedir. Ancak Kamiloğlu (2014) ile Yanık ve diğerleri (2013) tarafından yapılan çalışmaların güven aralıklarının alt limitlerinin diğer çalışmalara göre daha düşük olduğu gözlemlenmektedir.

Şekil 2: Meta Analizde Yer Alan Çalışmalara Ait Orman Grafiği Sonuçları

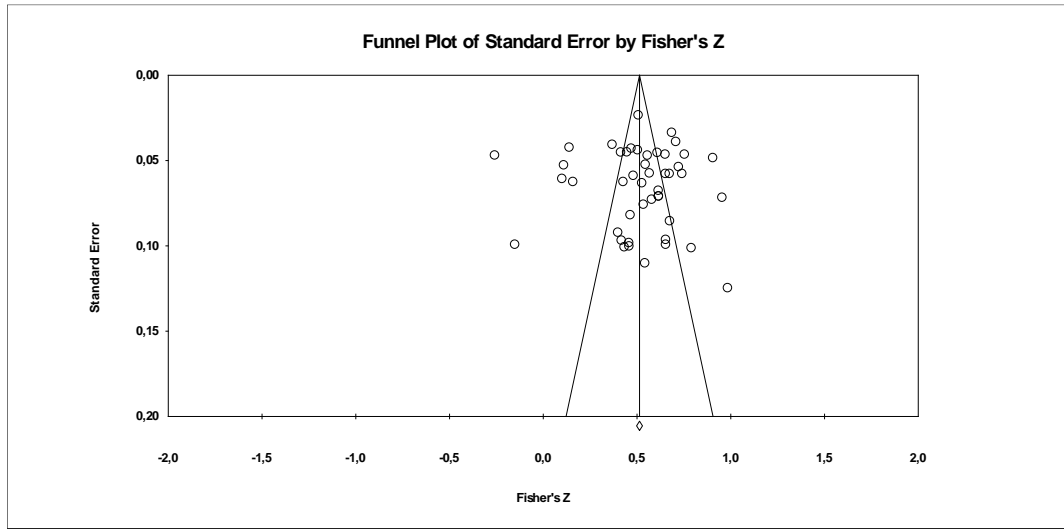
Tablo 4: Etki Modellerine Göre Hesaplanan İstatistikler

Model	Çalışma Adı	r	Alt Limit	Üst Limit	Z Değeri	p Değeri
	Denizli,2020	0,620	0,551	0,681	13,427	0,000
	Kayabası,2019	0,639	0,582	0,690	16,189	0,000
	Ozel,2019	0,436	0,297	0,557	5,685	0,000
	Ozturk, 2019	0,507	0,435	0,573	11,812	0,000
	Darican, 2019	0,355	0,283	0,423	9,069	0,000
	Gulten, 2018	0,397	0,226	0,544	4,325	0,000
	Gul, 2018	0,545	0,479	0,605	13,378	0,000
	Dermirci, 2018	0,440	0,369	0,506	10,933	0,000
	Dolapoglu, 2018	0,515	0,427	0,593	9,864	0,000
	Ozkan, 2017	0,631	0,558	0,695	12,806	0,000
	Umutlu, 2017	0,550	0,445	0,640	8,679	0,000
	Uner, 2017	0,611	0,560	0,657	18,087	0,000
	Yilmaz, 2016	0,431	0,258	0,577	4,588	0,000
	Karakullukcu, 2015	0,103	-0,016	0,219	1,695	0,090
	Togel, 2015	0,549	0,449	0,635	9,088	0,000
	Kamiloglu, 2014	-0,147	-0,330	0,047	-1,488	0,137
	Karabulut, 2013	0,160	0,038	0,277	2,572	0,010
	Tas, 2012	0,485	0,384	0,574	8,339	0,000
	Tekingündüz, 2012	0,467	0,397	0,532	11,466	0,000
	Celik, 2012	0,497	0,318	0,642	4,938	0,000
	Bayraktaroglu, 2012	0,405	0,297	0,502	6,847	0,000
	Altıntas, 2011	0,449	0,352	0,537	8,176	0,000
	Balcı, 2010	0,576	0,436	0,689	6,790	0,000
	Aktay, 2010	0,660	0,533	0,758	7,808	0,000
	Kitapcioglu, 2000	0,410	0,233	0,561	4,312	0,000
	Bakirci, 2021	0,112	0,009	0,213	2,122	0,034
	Isik, 2021	0,574	0,509	0,632	14,000	0,000
	Aydogan, 2020	0,524	0,412	0,620	7,957	0,000
	Ozkan, 2018	0,720	0,671	0,763	18,623	0,000
	Sezer, 2019	0,575	0,494	0,646	11,287	0,000
	Ucucu, 2019	0,499	0,418	0,572	10,412	0,000
	Kanbay, 2010	0,394	0,316	0,467	9,164	0,000
	Top, 2012	0,141	0,058	0,222	3,332	0,001
	Gider vd., 2011	0,597	0,553	0,638	20,295	0,000
	Akbolat vd., 2015	0,743	0,673	0,800	13,297	0,000
	Ergun ve Celik, 2015	0,589	0,510	0,658	11,652	0,000
	Kirkpinar ve İscan, 2018	0,381	0,217	0,524	4,340	0,000
	Yanik vd., 2013	-0,250	-0,335	-0,161	-5,406	0,000
	Gokaslan ve Kanad, 2020	0,430	0,261	0,574	4,667	0,000
	Cınar ve Kavlak, 2009	0,756	0,630	0,843	7,895	0,000
	Korkut ve Meral, 2018	0,421	0,345	0,491	9,896	0,000
	Kiliç vd., 2008	0,576	0,431	0,692	6,597	0,000
	Akyurt vd., 2015	0,470	0,433	0,505	21,532	0,000
	Celen vd., 2013	0,590	0,470	0,689	7,903	0,000
	Torun, 2020	0,491	0,370	0,596	7,068	0,000
	Astar vd., 2018	0,550	0,445	0,640	8,679	0,000
Fixed		0,473	0,460	0,485	63,431	0,000
Random		0,478	0,422	0,529	14,653	0,000

Şekil 3’te sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılık ve iş tatmini ilişkisini inceleyen ve ülkemizde gerçekleştirilen çalışmalarda yayın yanlılığı olup olmadığı incelemeye yönelik oluşturulan huni grafiği bulunmaktadır. Grafiğin y eksenini etki büyüklüğü standart hatalarını, x eksenini ise Fisher z testi etki büyüklüğü sonuçlarını işaret etmektedir. Huninin tam ortasında yer alan çizgiye göre yayınların simetrik bir şekilde dağılım göstermesi, yayın yanlılığı olmadığını göstermektedir. Çalışmaların çoğunun huninin üst kısmında yer alması ve sol alt köşede yer alan çalışma olmaması ise, analizde yer alan tüm çalışmaların istatistiksel açıdan anlamlı çalışmalar olduğu anlamına

gelmektedir. Şekil 3'te de görüldüğü üzere, çalışmalar genel olarak huni grafiğinin orta eksenin etrafında simetrik olarak dağılmaktadır. Bu nedenle yayın yanlılığı olmadığına karar verilmiştir.

Şekil 3: Meta Analizde Yer Alan Çalışmaların Huni Grafiği

Yayın yanlılığı için huni grafiğinin yanı sıra Egger'in doğrusal regresyon analizi ile Begg ve Mazumdar'ın sıra korelasyon testleri de incelenmiş ve analiz sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur. Her iki testin çift yönlü p değerlerinin anlamlı olmaması yani 0,05'ten büyük olması yayın yanlılığı olmadığını göstergesidir. Bu çalışmada Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre Egger'in regresyon analizindeki çift yönlü p değeri 0,857 ve Begg ve Mazlumdar'ın sıra korelasyon testinde çift yönlü p değeri 0,978'dir. Her iki test değerlerinin istatistiksel anlamlılık derecesi 0,05'ten büyük olduğundan dolayı, yayın yanlılığı bulunmadığı sonucuna erişilmiştir.

Tablo 5: Meta Analizde Yer Alan çalışmaların Yayın Yanlılığı Testleri

Egger'in Regresyon Analizi		Begg ve Mazumdar'ın Sıra Korelasyonu	
Sabit	0,329	Tau	-0,003
Standart hata	1,818	Tau'nun Z değeri	0,028
Alt Limit	-3,335	p değeri (tek yönlü)	0,487
Üst Limit	3,993	p değeri (iki yönlü)	0,978
t değeri	0,181		
sd	44		
p değeri (tek yönlü)	0,429		
p değeri (iki yönlü)	0,857		

4. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma sağlık sektörü çalışanlarında algılanan örgütsel bağlılık ve iş tatmini düzeylerinin arasındaki ilişkiyi meta analiz yöntemiyle ölçmek ve değerlendirmek için tasarlanmıştır. Kapsamlı meta analiz yöntemiyle sağlık sektöründe görev yapan her kademe ve birimdeki hemşireler, doktorlar, hasta bakıcılar, yöneticiler, akademisyenler, hizmetli ve sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılık ve iş tatmini düzeylerini konu alan bilimsel nitelikli çalışma bulgularının bir takım istatistiksel analizi tamamlanarak çıkan sonuçların yeniden yorumlanma imkanı sağlanmış ve bu bulgular indirgenerek ve bütünleştirilerek sektör çalışanlarının iş tatmini ve örgütsel bağlılık ilişkisi noktasında ortak bir kanıya ulaşılmak istenmiştir.

Bu çıkış noktası göz önünde bulundurularak meta analize dahil edilebilme kriterlerini sağlayan toplamda 46 çalışma ve bunların oluşturduğu 15.401 örneklem incelenmiştir. Analize dahil edilmiş çalışmaların yayın türüne göre %69,5’i (32 adet) Ulusal Tez Merkezi kapsamında endekslenen tezlerden, yaklaşık olarak %17’si (8 adet) TUBİTAK-ULAKBİM TR Dizin kapsamında endekslenen dergilerde yer alan makale çalışmalarından ve geri kalan %13’lük (6 adet) kısmı ise DergiPark AKADEMİK platformundaki özgün eserlerden meydana gelmektedir.

Bu çalışmada da sağlık sektörü çalışanlarının örgütsel bağlılık ve iş tatmini düzeylerinin ilişkisi pozitif yönlü ve orta düzey olarak ortaya konmuştur ($r=0,478$, $p<0,000$). Örgütsel bağlılık, çalışanların öz yönetimi, örgütsel vatandaşlık davranışı ve genel çaba düzeyleri için gerekli olan bir faktör olarak ele alınabilir (Staley ve diğerleri, 2003: 512). Çalışanların yüksek iş tatmini ve örgütsel bağlılık seviyelerinde olmaları onların örgütsel vatandaşlık davranışı göstermelerine de neden olacak ve bu durum iş görenlerin daha uzun süre çalıştıkları kurumda devam etmesine neden olacaktır (Moorman ve diğerleri, 1993: 220). Bu yüzden çalışanların örgütsel bağlılığını geliştirmek, iş tatmini ve örgütsel vatandaşlık davranışı gibi örgütsel çıktılar için önem arz etmekte ve aynı zamanda çalışanların elde tutulması ve yüksek oranda devamsızlıktan kaçınma noktasında da kritik bir öneme sahip olmaktadır (Bowman ve diğerleri, 2016: 21-22; Sow, 2015: 3; Hausknecht ve diğerleri, 2008: 9).

Konu ile ilgili literatüre bakıldığında genel olarak elde edilen bulgular bu meta analiz çalışmasında çıkan sonuçlarla örtüşen niteliktedir. Cantarelli ve diğerleri (2016) tarafından toplamda 22 araştırma ve 564.846 örneklem üzerinde yapılan kapsamlı meta analiz çalışmasındaki randomize etki modeline göre, örgütsel bağlılıkla iş tatmini arasındaki ilişkinin 0,56 olduğu sonucuna erişilmiştir. Kore’de sağlık sektörü çalışanları üzerinde tasarlanan ve iş tatmini örgütsel bağlılık işten ayrılma niyeti ve iş stresi gibi değişkenlerin birlikte incelendiği benzer bir meta analiz çalışmasında da iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında güçlü ilişkiler ($r=0,62$, $k=14$, $n= 3.876$) olduğu ortaya konmuştur (Choi ve Kim, 2016). İş tutumlarının işten ayrılma üzerindeki etkisinin moderatör rolündeki birkaç psikometrik değişken (iş tatmini ve örgütsel bağlılık) ile farklı modeller test edilerek incelendiği Tett ve Meyer (1993) tarafından gerçekleştirilen meta analiz çalışmasında da iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü güçlü ilişkiler ($r=0,698$, $k=68$, $n=35.282$) bulunmuştur. Blegen (1993) tarafından hemşireler üzerinde gerçekleştirilen meta analiz çalışmasında yer alan iş tatmini ve örgütsel bağlılıkla ilgili 9 araştırmanın sonucunda da önceki literatürle örtüşen sonuçlar bulunmuştur. Bu çalışmada hemşirelerde ölçülen örgütsel bağlılık ve iş tatmini arası ilişki düzeyi 0,527 ($n=2.595$) olarak rapor edilmiştir. Shahjehan ve diğerleri (2019) tarafından yürütülmüş ve iş tatmini, örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık davranışı kavramlarının birlikte bağımsız değişken olarak ele alındığı meta analiz çalışmasında iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki randomize etkinin 0,546 ($k=70$) olduğu hesaplanmıştır. Yine İran’da 2017 yılına kadar hastane çalışanları üzerinde yapılmış olan çalışmaların toplandığı bir meta analiz çalışmasında örneklem grubunun iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyleri arasında pozitif yönlü ve orta düzey ($r=0,442$, $p<0,001$) bir ilişki olduğu saptanmıştır (Esfahani ve Heydari, 2019).

Yurtiçinde de konu ile ilgili yapılmış çalışmalar mevcuttur. 2008-2016 yılları arasında eğitim kurumlarında tamamlanmış toplamda 11 adet araştırmanın incelendiği bir meta analiz çalışmasında örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki etki büyüklüğü 0,525 olarak bulunmuştur (Gedik ve Üstüner, 2017). Örgütsel adalet, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel bağlılık, tükenmişlik, örgütsel özdeşleşme, sinizm, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti gibi örgütsel davranış bilimlerinde sıklıkla araştırılan değişkenlerin toplu olarak incelendiği Türkiye’de yapılmış bir diğer meta analiz çalışmasında ise örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki korelasyon katsayısı 0,669 ($k=15$, $n= 4.402$) olarak tespit edilmiştir (Ülbeği, 2016). Yine 2016 yılında Türk Psikoloji Dergisinde yayınlanmış düzenleyici değişkenlerin de işleme alınarak toplamda 68 adet çalışmanın incelendiği kapsamlı bir meta analiz çalışmasında örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişki 0,604 ($k=50$, $n=10.818$, $p<0,01$) olarak bulunmuştur (Ülbeği ve Yalçın, 2016).

İş tatmini ve örgütsel bağlılık, çalışanların ve kurumların yüksek performans göstermeleri için elzemdir (Güleç ve Samancı, 2018: 9). Hızlı ürün yeniliği ve yüksek kaliteli çıktının eşzamanlı başarısını desteklemek adına iş yapış süreçlerindeki tüm parçalar için gerekli olan fiziksel ve zihinsel değişikliğin yeni bir çalışma biçimine uyarlanması gibi karmaşık performans faaliyetleri ile birlikte, sağlık çalışanlarının hastane sağlık programlarına katılımını artırmak veya bilgi paylaşımı sürecini iyileştirmek gibi basit ve gündelik işler içinde iş görenlerin bağlılık ve iş tatmini düzeylerinin yüksek olması gerekmektedir (Flynn, 1994: 55; Stenholm ve diğerleri, 2015: 252; Palumbo ve diğerleri, 2013: 514; Assari ve diğerleri, 2016: 113). Görüldüğü üzere özellikle iş görenlerin çalıştıkları kurumla yüksek bağlılık geliştirmelerinin, örgütün performansı ve sonuçları üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Dolayısıyla, iş tatmini ile birlikte örgütsel bağlılığın organizasyon için kesinlikle göz önünde bulundurulması gereken bir etmen olduğu rahatlıkla söylenebilir (Naqvi ve diğerleri, 2011: 66). Yönetici pozisyonunda görev yapan çalışanlar için de bu gibi performans ile ilgili engelleri aşmadaki etkinliğin, liderlik eylemine dönüştürülmesi düzeyinde yüksek çalışan bağlılığı gerekmektedir (Paglis ve Green, 2002: 231).

Sonuç olarak, bu çalışmada sağlık çalışanlarında örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasında orta düzeyli ve pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu ve her iki değişkenin örgütsel davranış bilim dalı altında yer alan diğer tüm kuramları etkilediğinden dolayı, sağlık kurumları yöneticilerinin çalışan memnuniyetini artırmayı ve kurumsal bağlılığı sağlamayı amaçlayan performans yönetimi stratejileri geliştirmesi kaçınılmazdır.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Alptuğ Aksoy, Serap Taşkaya
Kaynakça

- Ahmad, N. ve Oranye, N. O. (2010). Empowerment, job satisfaction and organizational commitment: a comparative analysis of nurses working in Malaysia and England. *Journal of Nursing Management*, 18(5), 582-591.
- Ahn, E. ve Kang, H. (2018). Introduction to systematic review and meta-analysis. *Korean Journal of Anesthesiology*, 71(2), 103.
- Akanbi, P. A. ve Itiola, K. A. (2013). Exploring the relationship between job satisfaction and organizational commitment among health workers in Ekiti State, Nigeria. *Journal of Business and Management Sciences*, 1(2), 18-22.
- Akbolat, M., Işık, O. ve Tengilimoğlu, D. (2015). Personel uygulamalarının örgütsel bağlılığa, örgütsel bağlılığının iş tatminine etkileri. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 17(2), 3-27.
- Al-Aameri, A. S. (2000). Job satisfaction and organizational commitment for nurses. *Saudi Medical Journal*, 21(6), 531-535.
- Al-Haroon, H. I. ve Al-Qahtani, M. F. (2020). Assessment of organizational commitment among nurses in a major public hospital in Saudi Arabia. *Journal of Multidisciplinary Healthcare*, 13, 519-526.
- Allen, N. J. ve Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 1-18.
- Allen, N. J. ve Meyer, J. P. (1996). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: An examination of construct validity. *Journal of Vocational Behavior*, 49(3), 252-276.

- Assari, H., Safi, V. ve Assari, M. (2016). An evaluation on the relation of organizational commitment and knowledge sharing a case study: Trade Ministry Rahbar Informatics ServiceCo. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7(5), 111. doi:10.5901/mjss.2016.v7n51p111.
- Bateman, T. S. ve Strasser, S. (1984). A longitudinal analysis of the antecedents of organizational commitment. *Academy of Management Journal*, 27(1), 95-112.
- Blegen, M. A. (1993). Nurses' job satisfaction: a meta-analysis of related variables. *Nursing Research*, 42(1), 36-41.
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P. ve Rothstein, H. R. (2021). *Introduction to meta-analysis*. USA: John Wiley & Sons Inc.
- Bowman, T. G., Mazerolle, S. M. ve Dodge, T. M. (2016). Retention initiatives used by professional bachelor’s athletic training program directors. *Athletic Training Education Journal*, 11(1), 18–26. DOI:10.4085/110118.
- Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, D. ve Klesh, J. (1979). *The michigan organizational assessment questionnaire*. Unpublished Manuscript, University of Michigan, Ann Arbor.
- Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, G. D., ve Klesh, J. (1983). *Michigan organizational assessment questionnaire*. In Seashore, S. E., Lawler, E.E., Mirvis, P. H. ve Cammann, C. (Eds.), *Assessing organizational change: a guide to methods, measures, and practices* (pp. 71–138). New York: Wiley-Interscience.
- Camp, S. D. (1994). Assessing the effects of organizational commitment and job satisfaction on turnover: An event history approach. *The Prison Journal*, 74(3), 279-305.
- Can, Ş. (2019). Türkiye’de sosyal bilimler alanında yapılan meta-analiz çalışmalarına yönelik bir içerik analizi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(42), 2725-2741. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1415>.
- Cantarelli, P., Belardinelli, P. ve Belle, N. (2016). A meta-analysis of job satisfaction correlates in the public administration literature. *Review of Public Personnel Administration*, 36(2), 115-144.
- Carver, L. ve Candela, L. (2008). Attaining organizational commitment across different generations of nurses. *Journal of Nursing Management*, 16(8), 984-991.
- Chang, C. S. (2015). Moderating effects of nurses’ organizational support on the relationship between job satisfaction and organizational commitment. *Western Journal of Nursing Research*, 37(6), 724-745.
- Chegini, Z., Janati, A., Asghari-Jafarabadi, M. ve Khosravizadeh, O. (2019). Organizational commitment, job satisfaction, organizational justice and self-efficacy among nurses. *Nursing Practice Today*, 6(2), 86-93.
- Choi, S. E. ve Kim, S. D. (2016). A meta-analysis of the variables related to job satisfaction among Korean nurses. *Contemporary Nurse*, 52(4), 462-476.
- Churchill Jr, G. A., Ford, N. M. ve Walker Jr, O. C. (1974). Measuring the job satisfaction of industrial salesmen. *Journal of Marketing Research*, 11(3), 254-260.
- Cook, J. ve Wall, T. (1980). New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfilment. *Journal of Occupational Psychology*, 53(1), 39-52.

- Curry, J. P., Wakefield, D. S., Price, J. L. ve Mueller, C. W. (1986). On the causal ordering of job satisfaction and organizational commitment. *Academy of Management Journal*, 29(4), 847-858.
- Çınar, İ. ve Kavlak, O. (2009). İzmir ilinde çalışan ambulans ve acil bakım teknikerlerinde iş doyumunun ve buna etki eden faktörlerin incelenmesi. *Akademik Acil Tıp Dergisi*, 8(3), 33-37.
- Darıcan, Ş. (2019). *Hastanelerde personel güçlendirmenin iş tatmini, yöneticiye güven ve örgütsel bağlılık üzerine etkisi ve buna yönelik bir araştırma*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.
- Deniz, N., Noyan, A. ve Ertosun, Ö. G. (2013). The relationship between employee silence and organizational commitment in a private healthcare company. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 99, 691-700.
- Denizli, F. (2020). *Medikal turizm kapsamındaki sağlık çalışanlarının memnuniyet ve örgütsel bağlılık düzeyleri: Kayseri Örneği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Kayseri Üniversitesi, Kayseri.
- Ergün, E. ve Çelik, S. (2015). Yöneticilerin görev ve çalışan odaklı liderlik davranışları ve hemşirelerin iş tatmini, örgütsel bağlılığı ve iş stresi arasındaki ilişki. *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 23(3), 203-214.
- Esfahani, P. ve Heydari, A. (2019). The relationship between job satisfaction and organizational commitment in hospitals of Iran: A meta-analysis. *Pajouhan Scientific Journal*, 17(3), 8-15.
- Farsi, Z., Dehghan-Nayeri, N., Negarandeh, R. ve Broomand, S. (2010). Nursing profession in Iran: an overview of opportunities and challenges. *Japan Journal of Nursing Science*, 7(1), 9-18.
- Field, A. P. (2001). Meta-analysis of correlation coefficients: A monte carlo comparison of fixed- and random-effects methods. *Psychological Methods*, 6(2), 161.
- Flynn, B. B. (1994). The relationship between quality management practices, infrastructure and fast product innovation. *Benchmarking For Quality Management & Technology*, 1(1), 48-64. doi:10.1108/14635779410056886.
- Gedik, A. ve Üstüner, M. (2017). Eğitim örgütlerinde örgütsel bağlılık ve iş doyumunu ilişkisi: Bir meta analiz çalışması. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 41-57.
- Gider, Ö., Şimşek, G., Ocak, S. ve Top, M. (2011). Hastane organizasyonlarında örgütsel bağlılık ve iş doyumunun analizi: Hemşireler ve tıbbi sekreterler üzerine bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 9(35), 93-101.
- Glass, G. V. (1976). Primary, secondary, and meta-analysis of research. *Educational Researcher*, 5(10), 3-8.
- Glisson, C. ve Durick, M. (1988). Predictors of job satisfaction and organizational commitment in human service organizations. *Administrative Science Quarterly*, 33(1), 61-81.
- Gökaslan, S. ve Kanad, N. (2020). üçüncü basamak bir üniversite hastanesinde asistan ve uzman doktorların iş doyumunu ve motivasyonunu etkileyen faktörler. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 21(1), 92-97.
- Gregory, D. M., Way, C. Y., LeFort, S., Barrett, B. J. ve Parfrey, P. S. (2007). Predictors of registered nurses' organizational commitment and intent to stay. *Health Care Management Review*, 32(2), 119-127.

- Guddat, C., Grouven, U., Bender, R. ve Skipka, G. (2012). A note on the graphical presentation of prediction intervals in random-effects meta-analyses. *Systematic Reviews*, 1(1), 1-5.
- Güleç, D. ve Samancı, S. (2018). The relationship between organizational commitment and jobsatisfaction in Turkey: A meta-analytical study. *International Journal of Human and Behavioral Science*, 4(1), 9–21. doi:10.19148/ijhbs.408904.
- Hackman, J. R. ve Oldham, G. R. (1980). *Work redesign*. USA: Addison-Wesley.
- Hausknecht, J. P., Hiller, N. J. ve Vance, R. J. (2008). Work-unit absenteeism: effects of satisfaction, commitment, labor market conditions, and time. *Academy of Management Journal*, 51(6), 1223–1245. doi:10.5465/amj.2008.35733022.
- Ho, W. H., Chang, C. S., Shih, Y. L. ve Liang, R. D. (2009). Effects of job rotation and role stress among nurses on job satisfaction and organizational commitment. *Bmc Health Services Research*, 9(1), 1-10.
- Ingersoll, G. L., Olsan, T., Drew-Cates, J., DeVinney, B. C. ve Davies, J. (2002). Nurses’ job satisfaction, organizational commitment, and career intent. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 32(5), 250-263.
- Jones, M. K., Jones, R. J., Latreille, P. L. ve Sloane, P. J. (2009). Training, job satisfaction, and workplace performance in Britain: evidence from WERS 2004. *Labour*, 23, 139-175.
- Karem, M. A., Mahmood, Y. N., Jameel, A. S. ve Ahmad, A. R. (2019). The effect of job satisfaction and organizational commitment on nurses’ performance. *Journal of Humanities And Social Sciences Reviews*. 7(6), 332-339.
- Kırkpınar, S. ve İşcan, Ö. F. (2018). Liderlik tarzlarının iş tatmini ve örgütsel bağlılığa etkileri. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(1), 1-29.
- Knoop, R. (1995). Relationships among job involvement, job satisfaction, and organizational commitment for nurses. *The Journal of Psychology*, 129(6), 643-649.
- Korkut, Y. ve Meral, Y. (2018). Örgütsel adaletin, örgütsel bağlılık ve iş doyumunu üzerine etkileri: hekimler üzerinde bir araştırma. *PressAcademia Procedia*, 7(1), 393-402.
- Koslowksy, M., Caspy, T. ve Lazar, M. (1991). Cause and effect explanations of job satisfaction and commitment: the case of exchange commitment. *The Journal of Psychology*, 125(2), 153-162.
- Köse, S. D. ve Köse, T. (2017). The effect of job satisfaction on organizational commitment of healthcare personnel. *IOSR Journal of Business and Management*, 19(1), 54-59.
- Lakens, D. (2013). Calculating and reporting effect sizes to facilitate cumulative science: a practical primer for T-tests and ANOVAs. *Frontiers in Psychology*, 4, 863, 1-12.
- Lambert, E. G. (2004a). The impact of job characteristics on correctional staff members. *The Prison Journal*, 84(2), 208-227.
- Lambert, E. G., Hogan, N. L. ve Griffin, M. L. (2007). The impact of distributive and procedural justice on correctional staff job stress, job satisfaction, and organizational commitment. *Journal of Criminal Justice*, 35(6), 644-656.
- Lambert, E. G., Reynolds, K. M., Paoline III, E. A. ve Watkins, R. C. (2004b). The effects of occupational stressors on jail staff job satisfaction. *Journal of Crime and Justice*, 27(1), 1-32.
- Laroche, P. ve Soulez, S. (2012). Meta-analysis for marketing research. *Recherche Et Applications En Marketing (English Edition)*, 27(1), 79-104.

- Li, N., Zhang, L., Xiao, G., Chen, Z. J. ve Lu, Q. (2020). Effects of organizational commitment, job satisfaction and workplace violence on turnover intention of emergency nurses: A cross-sectional study. *International Journal of Nursing Practice*, 26(6), e12854, <https://doi.org/10.1111/ijn.12854>.
- Lin, J. Y., Lin, C. J. ve Cheng, C. J. (2013). A study of the relationship between job stress, job burnout, job satisfaction and organizational commitment among medical radiologists in Taiwan. *Journal of Information and Optimization Sciences*, 34(2-3), 149-167.
- Lin, L. ve Chu, H. (2018). Quantifying publication bias in meta-analysis. *Biometrics*, 74(3), 785-794.
- Lin, W. Q., Yuan, L. X., Kuang, S. Y., Zhang, X. X., Lu, C. J., Lin, T. T., ... ve Wang, P. X. (2020). Work engagement as a mediator between organizational commitment and job satisfaction among community health-care workers in China: A cross-sectional study. *Psychology, Health & Medicine*, 25(6), 666-674.
- Lowe, G. (2012). How employee engagement matters for hospital performance. *Healthcare Quarterly*, 15(2), 29-39.
- Lu, H., While, A. E. ve Barriball, K. L. (2005). Job satisfaction among nurses: A literature review. *International Journal of Nursing Studies*, 42(2), 211-227.
- Lu, K. Y., Chiou, S. L. ve Chang, Y. Y. (2000). A study of the professional commitment changes from nursing students to registered nurses. *The Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 16(1), 39-46.
- Mahmoud, A. H. (2008). A study of nurses' job satisfaction: the relationship to organizational commitment, perceived organizational support, transactional leadership, transformational leadership, and level of education. *European Journal of Scientific Research*, 22(2), 286-295.
- Mathieu, J. E. ve Zajac, D. M. (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, 108(2), 171-194.
- Merican, I. ve bin Yon, R. (2002). Health care reform and changes: The Malaysian experience. *Asia Pacific Journal of Public Health*, 14(1), 17-22.
- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L. ve Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of vocational behavior*, 61(1), 20-52.
- Moorman, R. H., Niehoff, B. P. ve Organ, D. W. (1993). Treating employees fairly and organizational citizenship behavior: Sorting the effects of job satisfaction, organizational commitment, and procedural justice. *Employee Responsibilities And Rights Journal*, 6(3), 209-225, doi:10.1007/BF01419445.
- Morrens, M., Overloop, C., Coppens, V., Loots, E., Van Den Noortgate, M., Vandenameele, S., ... ve De Picker, L. (2022). The relationship between immune and cognitive dysfunction in mood and psychotic disorder: A systematic review and a meta-analysis. *Molecular Psychiatry*, 1-10.
- Mowday, R. T., Steers, R. M. ve Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224-247.

- Naqvi, S. A. H., Hashmi, M. A., Raza, S. A., Zeeshan, A. ve Shaikh, F. M. (2011). Impact of supportive leadership and organizational learning culture as a moderator on the relationship of psychological empowerment and organizational commitment. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(8), 65-71.
- Nehrir, B., Ebadi, A. B. A. S., Sh, T., AA, K. Z. ve Honarvar, H. (2010). Relationship of job satisfaction and organizational commitment in hospital nurses. *Journal Mil Med*, 12(1), 23-26.
- Paglis, L. L. ve Green, S. G. (2002). Leadership self-efficacy and managers’ motivation for leading change. *Journal of Organizational Behavior*, 23(2), 215–235. doi:10.1002/job.137.
- Palumbo, M. V., Sikorski, E. A. ve Liberty, B. C. (2013). Exploring the cost-effectiveness of unit-based health promotion activities for nurses. *Workplace Health & Safety*, 61(12), 514–520. doi:10.3928/21650799-20131206-01.
- Pearce, J. L., Branyiczki, I. ve Bigley, G. A. (2000). Insufficient bureaucracy: Trust and commitment in particularistic organizations. *Organization Science*, 11(2), 148-162.
- Sedgwick, P (2015). What is publication bias in a meta-analysis? *Bmj*, 351, 1-2.
- Shahjehan, A., Afsar, B. ve Shah, S. I. (2019). Is organizational commitment-job satisfaction relationship necessary for organizational commitment-citizenship behavior relationships? A meta-analytical necessary condition analysis. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 2657-2679.
- Shore, L. M. ve Martin, H. J. (1989). Job satisfaction and organizational commitment in relation to work performance and turnover intentions. *Human Relations*, 42(7), 625-638.
- Siew, P. L., Chitpakdee, B. ve Chontawan, R. (2011). Factors predicting organizational commitment among nurses in state hospitals, Malaysia. *IIUM Medical Journal Malaysia*, 10(2), 21-28.
- Sikorska-Simmons, E. (2005). Predictors of organizational commitment among staff in assisted living. *The Gerontologist*, 45(2), 196-205.
- Sow, M. T. (2015). *Relationship between organizational commitment and turnover intentions among healthcare internal auditors*. (Unpublished Doctorial Dissertation), Walden University, USA.
- Spector, P. E. (1985). Measurement of human service staff satisfaction: Development of the job satisfaction survey. *American Journal of Community Psychology*, 13(6), 693.
- Staley, A. B., Dastoor, B., Magner, N. R. ve Stolp, C. (2003). The contribution of organizational justice in budget decision-making to federal managers’ organizational commitment. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 15(4), 505–524. doi:10.1108/JPBAFM-15-04-2003-B002.
- Stenholm, D., Mathiesen, H.ve Bergsjo, D. (2015). Knowledge based development in automotive industry guided by lean enablers for system engineering. *Procedia Computer Science*, (44), 244–253. doi:10.1016/j.procs.2015.03.047.
- Tawfik, G. M., Dila, K. A. S., Mohamed, M. Y. F., Tam, D. N. H., Kien, N. D., Ahmed, A. M. ve Huy, N. T. (2019). A step by step guide for conducting a systematic review and meta-analysis with simulation data. *Tropical Medicine and Health*, 47(1), 1-9.

- Tett, R. P. ve Meyer, J. P. (1993). Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: Path analyses based on meta-analytic findings. *Personnel Psychology*, 46(2), 259-293.
- Top, M. (2012). Hekim ve hemşirelerde örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve iş doyumunu profili. *Istanbul Business Research*, 41(2), 258-277.
- Tosun, N. ve Ulusoy, H. (2017). The relationship of organizational commitment, job satisfaction and burnout on physicians and nurses? *Journal of Economics & Management*, 28 (2), 90-111.
- Ük, T. (2020). *Örgütsel sinizm ve sonuçları: Bir meta analizi uygulaması* [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Ülbeği, İ. D. (2016). Örgütsel adaletin meta analiz yöntemiyle incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 101-112.
- Ülbeği, İ. D. ve Yalçın, A. (2016). Örgütsel bağlılık ve iş doyumunu ilişkisinin meta analiz yöntemiyle incelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 31(77), 80-98.
- Ünal, S. B. (2017). *Dönüşümcü liderliğin örgütsel çıktılara etkisi: bir meta-analiz çalışması* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Weiss, D. J., Dawis, R. V., England, G. W. ve Lofquist, L. H. (1967). *Manual for the Minnesota satisfaction questionnaire: Minnesota studies in vocational rehabilitation*. Minneapolis: Industrial Relations Center, University of Minnesota, USA.
- Wu, L. ve Norman, I. J. (2006). An investigation of job satisfaction, organizational commitment and role conflict and ambiguity in a sample of Chinese undergraduate nursing students. *Nurse Education Today*, 26(4), 304-314.
- Yang, F. H. ve Chang, C. C. (2008). Emotional labour, job satisfaction and organizational commitment amongst clinical nurses: A questionnaire survey. *International Journal of Nursing Studies*, 45(6), 879-887.
- Yanık, A., Ekin, A. ve Söyük, S. (2013). Kurumsal bağlılık ile iş tatmini arasındaki ilişki ve sosyodemografik özelliklerin etkileri üzerine bir uygulama örneği. *Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*. 53(2), 72 – 86.
- Yiğit, A. (2020). Türkiye’de hastane verimliliğinin meta analiz yöntemiyle tespit edilmesine yönelik bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(1), 24-32.

KURUMSAL KİMLİK TASARIMLARINDA LOGO, AMBLEM VE ARKETİP İLİŞKİSİ

Aysun ERZİNCAN^{1*}, Nurcan YILDIZ²,
Demet PARLAK³, Erol TÜRKMEN⁴,
Burak EVREN⁵, Büşra UYSAL⁶,
Melek ARSLAN⁷, Levent MERCİN⁸

Öz

Kurumsal kimlik, bir şirketin kendisini halka nasıl sunduğudur. Şirketin nasıl görüldüğü, davrandığı ve iletişim kurduğu çalışmalarıdır. Kurumsal kimlik şirketin pazar alanında, iç paydaşları ve dış paydaşları arasında tanınmasına ve farklılaşmasına yardımcı olur. Ayrıca kurumsal kimlik ile marka imajı oluşturarak müşterilerine daha güvenilir olduklarını hissettirir.

Kurumsal kimliğin iç ve dış mecrada görünen yüzü amblem ve logolardır. Amblemler oluşturulurken kurumun ürünleri, kurum felsefesi, kurumsal davranışları, cinsiyeti, değerleri, misyon ve vizyonu dikkate alınır. Bunların yanında amblemler hazırlanırken algılarımızı, bilinçaltı ve üstündeki duyguları değiştirip geliştirdiği, bunların düşünceler haline gelmesini sağladığı için arketipler önemlidir. Bu çalışmada halk tarafından bilinen logo ve amblemlerin arketip ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu arketip türleri kavramsal olarak ele alınarak dünya genelinde bilinen amblemlerin arketipleri analiz edilmiştir.

Araştırmada 12 arketip, görsel örneklerle irdelenmiştir. Farklı sektörlerden oluşan 9 firmanın amblemi yaratıcı, bakıcı, yönetici, soytarı, sıradan insan, aşık, kahraman, asi, sihirbaz, masum, bilge ve kâşif arketipi sınıflamasına göre incelenip analizi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kurumsal Kimlik, Marka, Logo, Arketip, Amblem

THE RELATIONSHIP OF LOGO, EMBLEM AND ARCHETY IN CORPORATE IDENTITY DESIGNS

Abstract

Corporate identity is how a company presents itself to the public. How the company looks, behaves, and communicates are the studies. Corporate identity helps the company to be recognized and differentiated in the marketplace, among its internal and external stakeholders. In addition, it creates a corporate identity and brand image, making its customers feel that they are more reliable.

Emblems and logos are the visible face of corporate identity both inside and outside. While creating the emblems, the products of the institution, corporate philosophy, corporate behaviors, gender, values, mission and vision are taken into consideration. In addition to these, while the emblems are being prepared, it is important for archetypes as it changes and develops our perceptions, subconscious and higher emotions, and enables them to become thoughts. In this research, archetypal relationships of logos and emblems known by the public are emphasized. By considering these archetype types conceptually, archetypes of emblems known around the world were analyzed.

In the research, 12 archetypes were examined with visual examples. The emblems of 9 companies from different sectors were examined and analyzed according to the archetype classification of creator, caregiver, manager, jester, ordinary person, lover, hero, rebel, magician, innocent, wise and explorer.

Keywords: Corporate Identity, Brand, Logo, Archetype, Emblem

¹ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-7406-4344

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): tasarim@keramika.com.tr

² Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0003-3777-052X

³ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-0572-4855

⁴ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-4122-8330

⁵ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-0768-106X

⁶ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-0648-008X

⁷ Kütahya, Keramika Tasarım Merkezi, ORCID: 0000-0002-6889-3031

⁸ Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, ORCID: 0000-0001-5721-6054

Başvuru Tarihi (Received): 10.06.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Kimlik, endüstriyel anlamda kendisini geliştirmeye odaklanmış ve özellikle de benzeri faaliyet gösteren firmalar arasında öne çıkmayı amaç edinmiş firmalar için hem iç hem de dış paydaşlar tarafından nasıl algılandığını gösteren bir kavramdır. Derin ve Demirel (2011:158), kurumların da tıpkı insanlar gibi bir kimliğe ihtiyaç duyduğunu, çünkü kimliğin, herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan ve benzerlerinden ayıran özelliklerin tamamı olduğunu belirtmiştir. Ona göre kimliği bulunmayan kurumlar tüketiciler tarafından göz ardı edilmektedir. Bir kurumun kendisini ifade edebilmesi ve dışarıda kendini temsil edebilmesi için oluşturulan görsel ve fiziksel bütünlüklerin tamamı o kurumun kimliğini oluşturmaktadır. Kurumsal kimlik ise, “bir firmanın görsel ve fiziksel olarak kendini ifade etmesi ve ayırt edici özelliklerini öne çıkartması olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde firmalar için kimlik geliştirme ihtiyacı pazarlarda, şirketlerde ve toplumlarda kesin bir ihtiyaç haline gelmiştir. Uzun vadeli kurumlar için rakiplerinden farklı olmak ve hedef kitlesi tarafından tanınmak kurumların hedefleri arasındadır” (Karadeniz, 2009).

Kurumsal kimlik bir kurumun kim ve ne olduğuyla ilgili olarak geleceğe dönük amaçlarının ve hedeflerinin ne olduğu konusunun yanı sıra yapı ve yönetim anlayışıyla da ilgilidir. Bu durum kurumun hedef kitlesi ve çalışanlarına karşı davranış biçimlerini de içermektedir. Kurum içerisindeki çalışanlar, kurumu temsil ederken tüketicilerin kendilerini nasıl algılayacağına yön verecek faaliyetler içerisinde olmaktadır. Günümüzde giderek artan kurumsal kimlik çalışmalarında kurumsal marka kimliğinin temel ilkeleri klasik marka kimliğinin ilkelerinden farklıdır. Çünkü kurumsal marka kimliği firmanın tüm ihtiyaçlarına hitap edecek şekilde tasarlanmaktadır. Geçtiğimiz yirmi yılda kurumsal kimliğe gösterilmekte olan ilgiye rağmen kurumsal kimliğin gerçek tanımı hakkında ve kesin bir kavram olması konusunda fikir birliğine varılamamıştır (Ghayour Khan & Khan, 2016). Ancak pek çok tanıma sahip olan kurumsal kimlik terimi, genel olarak bir organizasyonun algılanan ticari karakterini ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Şirketlerin hem iç hem de dış kurumsal kimlikleri aynı olmak zorundadır. Kurumsal kimlikle oluşturulan stratejiler, yüksek oranda tanınabilirliği, ayırt ediciliği ve özerk bir pazar yaratmayı amaçlamaktadır. İlk olarak 1970’lerde Amerikalı reklam ve pazarlama uzmanlarınca tanımlanan kurumsal kimlik kavramı, özünde net bir kimliğin bir firmanın özgünlüğünü korumasına ve firmanın kurumsal hedefine ulaşmasına yardımcı olduğu fikrine varmışlardır.

Kurumsal kimliğin amacı şirket vizyonunu ve misyonunu halka ve çalışanlara tutarlı bir biçimde sunulmasını sağlamaktır. Bu amaca kurumsal davranış, görsel kimlik ve kurumsal iletişimde dahil edilmekle birlikte tüm şirket faaliyetleri koordine edilir ve kurumsal idealle uzlaştırılır. Kurumsal kimlik, bir şirkete olan bağlılığı amaçlar, o kimlikle de tutarlı bir biçimde bir kural haline gelir. Coca-Cola ve BMW, bu tutarlılığı göstererek kurumsal kimlik stratejini uygulayan başarılı şirketlere örnek gösterilebilir. Pek çok şirket güven oluşturmak ve rakiplerinden farkını ortaya koyabilmek için kurumsal kimliğini geliştirmektedir. Şirketler için net bir kimlik, pazarda marka etkisini ve farkındalığını arttırmaya yardımcı olmaktadır. Kurumsal kimlik, şirkete olan bağlılığı güçlendirmek için marka kimliği ile birlikte hareket etmektedir. Bu hem çalışanlar hem de tüketiciler arasında oluşan sadakati arttırmaya yardımcı olmaktadır. Şirket imajının önemli bir bileşeni olan kurumsal kimlik, şirket içerisindeki çalışanların şirket misyonunu yansıtarak belirli bir değere göre hareket etmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda kurumsal kimlik pozitif bir kurumsal kültürün yapı taşı olmaktadır (“Textbroker”, 2022).

Kurumsal kimlik göstergeleri arasında amblem ve logo gibi unsurlar, o kurumun dışa yansıyan yüzüdür. Amblem ve logo, kurumun hem kurum içinde hem de kurum dışında insanlarla kurumun görünürlüğünün yüzleştiği ilk ürün olmakla birlikte, buna bağlı olarak oluşturulan diğer kurumsal kimlik ürünleri, kurumsal iletişimi, kurumsal davranışı ve kurumsal felsefeyi oluşturarak insanlarla etkileşim halinde olan kurumsal kimliği meydana getirmektedir. Logo ve amblemler

tasarlanırken firmanın misyonu, vizyonu, ürünleri, arketipi, felsefesi, değerleri, hedef kitlesi vb. birçok unsur göz önüne alınır. Firma amblemlerinin akılda kalıcı olması ve paydaşlarıyla bir bağ kurması için ayrıca bir arketipe dayandırılmaya çalışılır. Bu araştırmada amblemler tasarlanırken müşterilerin zihinlerinde kolay ve daha uzun süreli yer edinebilmesi amacıyla arketiplerin ne kadar önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Bu noktadan hareketle önemli firmaların amblemlerinin arketip ilişkisi incelenmiş ve bu arketip ilişkisi kurularak oluşturulan amblemler analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Bu konunun daha önce bu kapsamda ele alınmamış olması, araştırmanın gerekçesini oluşturmuştur.

1. Bulgular Ve Yorum

Bu bölümde, araştırmanın gerekçesini oluşturan kurumsal kimliğin önemi, kurumsal kimlik imajı oluşturmada logo ve amblemlerin rolü; logo ve amblemlerin izleyiciler üzerinde etkili olabilmesinde logo ve amblem ile arketip ilişkilerinin kurulmasının önemi üzerinde durulmuş ve uygulama örneklerinin analizi ile desteklenmeye çalışılmıştır.

1.1. Kurumsal Kimliğin Geçmişi

İnsanların sosyal hayatlarında ve toplum içerisinde bir birey olarak kendilerini göstermeleri ve bu toplum içerisinde beraber yaşayabilmek için kendilerini ifade etme ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte tarihte soylularda, krallarda, şehirlerde ve askeri üniformalarda kurumsal kimliğin bazı öğelerine rastlanmaktadır. Kimlik olarak kullanılan bu işaretler, o toplumda yaşayan kişileri bir arada tutarak bütünlük oluşturmalarını ve hedeflerine ilerlemelerini sağlamalarını amaçlamaktadır. Üretim, ticaret ve endüstrileşmeyle birlikte kurumların bir kimliğe sahip olma arzusu, kendilerini ifade etme ve birlik olma ihtiyaçlarının ortaya çıkması ile birlikte, tarihi akış içerisinde farklı sembol ve görsel imgeler oluşturmaya ihtiyaç duymuşlardır.

1.2. Kurumsal Kimliğin Firmalar Üzerinde Yaratmış Olduğu İmaj

Kurumsal kimlik, sembollerle oluşturulan ve firmanın karakterini ortaya çıkartan bir olgudur. Kurumsal kimlik ve kurumsal imaj, birbirini tamamlayan ve her noktada birbirine öncülük eden bir bütün olarak kabul edilebilir. Bu iki olgu, kurumun tüketici ve rakipleri tarafından algılanmasını ve fark edilmesini sağlamaktadır. İmaj, kişilerin gözünde gezilip görülerek, dokunularak, tadarak ya da koklanarak oluşan bir olgu olduğu bilinmektedir. İlerleyen süreçlerde teknolojinin gelişmesi neticesinde dünyanın herhangi bir yerinde yer alan bir kişi veya firmanın kendisinin yaratmış olduğu bir eylem, dünyanın başka bir yerinde de karşılık bulabilmektedir. Kurumsal firmalardaki imaj olgusu, teknoloji ile birlikte paylaşıldığı her alanda önemini arttırmıştır. İmaj olgusunun artan önemi ile birlikte firmalarda oluşturulan imaj ve bu imajı pazarlayan kişi için ayrı bir iş alanı haline gelmiştir (Fidan, 2013).

Kurumsal imajının, kurum kimliğinin oluşum süreci dikkate alınarak ortaya çıkmasının yanı sıra kurumun önceden belirlediği tüketici ve çalışanlar üzerinde bıraktığı etki ile de olduğu kabul edilmektedir. Kurumsal kimlikte kullanılan görsel imgelerin yanı sıra kurum felsefesi, arketipleri, kurumsal mekân tasarımı, kurumsal davranış, kurumun değerleri, kurumun misyonu ve vizyonu, kurumun dünyada benzerlerine göre sunduğu farklılıkları, kurumsal iletişim gibi öğeler, kurumsal imajı şekillendirmekte olup tüketicilere ve rakiplere kurum hakkında bilgiler vermektedir.

1.3. Logo ve Amblem Nedir?

Logo, şirketlerin görsel unsurlarını özgün yazı karakterleri ile gösteren, amblem ise, şirketleri temsil eden ve şirketin özelliklerini yansıtacak anlamların yüklendiği özel olarak tasarlanmış sembol ya da biçimlerdir. Görsel imgeler aracılığıyla meydana getirilen tasarımlar (logo, amblem) tüketici üzerinde zihinsel süreci harekete geçirmek amacıyla hazırlanmaktadır. Bu süreçte logo, özellikle rekabetin arttığı pazarda şirketin farklılığını göstermekte zorlandığı durumlarda önemli bir rol üstlenmektedir (Resim1). Logo, şirketler ve tüketici arasında soyut olan şeylerle görsel

olarak iletişim kurabilmeyi, kurumun kimliğinin gelişmesi ile markanın tanınırlığını artırabilmekte ve tüketici üzerinde genel bir düşüncenin yer almasını sağlayabilmektedir. Tasarlanan logonun anlamı açık bir şekilde ifade edilmiş ise şirket ve ürün ile bağ daha rahat bir biçimde kurulabilmektedir. Logo, şirket veya markanın bir dışavurum biçimi olmakla birlikte şirketin itibarını arttıracak bir araç olarak da kullanılabilir. Doğru yönetilen bir kurumsal kimlik çalışmasında logo, rekabet avantajı sağlayarak kurumun ön planda olmasını sağlamaktadır. Şirketin veya markanın hatırlanma sürecini hızlandıran bir unsur olarak logo, aynı zamanda şirketin imzası olarak da tüketici ve rakipleri üzerinde etkili olmaktadır. Şirketler için tasarlanan logolarda şekil ve renk gibi etmenler, şirketin tüketiciye sundukları ile bağlantılı bir şekilde hazırlanmalıdır. Zira kolay hatırlanan logolar, özgün ve güçlü bir etki bırakacak şekilde tasarlanmaktadır (Bayçu ve Ustaoglu, 2015).

Resim 1: Benzer Giyim Ürünü Üreten Firmaların Farklı Logo Örnekleri

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Logo_of_Mango_\(new\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Logo_of_Mango_(new).svg), <https://www.levis.com.tr/>, <https://www.mavi.com/>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Logolar, bazen amblemler ile birlikte kullanılabilir. Bir otomobil firması olan Renault'un logo ve ambleminin hem simge hem de kimliğine uygun olacak karakterdeki yazı ile hazırlandığı görülür (Resim 2). Yine bir otomobil firması olan Peugeot'un marka kimliği, güçlü bir sembol olarak görülen aslan figürü ile oluşturulmuştur (Resim 3). Timsah figürünü kullanan Lacoste ve elması ile tanınan Apple da markasında sadece sembole yer vermiştir (Karsak, 2009) (Resim 4-5).

Resim 2: Renault Logo Resim 3: Renault Logo Resim 4: Lacoste Logo Resim 5: Apple Logo

Resim 2 Kaynak: <https://www.pngwing.com/tr/free-png-hxbmc>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Resim 3 Kaynak: <https://t24.com.tr/haber/peugeot-yeni-logosunu-tanitti,935533>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Resim 4 Kaynak: <https://www.mainlinemenswear.co.uk/blog/2016/lacoste-logo-crocodile/>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Resim 5 Kaynak: <https://www.freelogovectors.net/apple-computer-logo-ai-file/>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

1.4. Logonun Tarihsel Süreci

M.Ö. 7000 yılları ve öncesi, dünyanın her yerinden ilkel insanlar mağara duvarlarına hayvan betimlemeleri yaparak grafik sanatların temellerini atarken, kendilerini, kültürlerini ve fikirlerini semboller ile resimlerle temsil etti. Mısırlılar resimlerin sözcükleri veya sesleri temsil ettiği resmi bir yazı sistemi olan hiyeroglifleri geliştirdi. MÖ 2125 ve 1991 yılları arasında, Mısır tasarımlarında ızgaralar (grid) ortaya çıktı. Bu geliştirme, logoların orantılarının korunmasını ve aynı tasarımın yeniden üretilmesini kolaylaştırdı. Aynı zaman diliminde, Çin'de hat sanatının karakter biçimindeki kökleri gelişti. Burada her kelimenin veya fikrin kendi sembolü vardı ve bu temel daha sonraki dilleri, hatta daha az görsel olanları bile etkiledi.

Ortaçağ Avrupa'sına bakıldığında, hanedan armaları ve sembolik işaretlerin olduğu iki farklı görsel dilin ortaya çıktığı görüldü. Tasarım öğeleri anlam kazandı ve insanların en sevdiği "markaları" belirlemelerine yardımcı oldu. Aristokrasinin dışında, nüfusun çoğu okuma yazma bilmiyordu. Yüksek Orta Çağ'da (MS 900 - 1300), nüfus artmaya başladı ve giderek daha fazla

insanın şehirlere taşınmasına neden oldu. Toplum, kendi kendini idame ettiren tarımsal yaşam biçimlerinden daha uzmanlaşmış ve çeşitlendirilmiş ticarete geçti. Bu, insanların ihtiyaç duydukları her şeyi yapamayacakları için daha fazla metalaşma anlamına geliyordu. Mağazalar, hangi mal veya hizmetleri sağladıklarını belirlemek için tabelalar asmaya başladı (Land, 2017).

MS. 105'te Çin'de bir kağıt yapım endüstrisi başlamıştı . Bu daha sonra Japonya'ya ve Avrupa'ya, yayıldı. Johannes Gutenberg, matbaayı 1440'ta icat etti, bu da basılı materyallerin üretiminin çok daha yaygın hale gelmesine neden oldu ve materyal yazarları ve matbaacıları çalışmalarının mülkiyetini talep etmeye çalışırken modern logo tasarımı için de zemin hazırladı. 1800'ler boyunca, matbaanın yapısındaki değişiklikler basılı malzemelerin seri üretimini sağladı. İlk kez toplu olarak renkli baskıya izin veren kromolitografi, 1840'ta ABD'ye geldi ve renkli baskılı etiketler, reklamlar ve posterler yaygın olarak kullanılır hale geldi. Ayrıca Sanayi Devrimi ile orta sınıf oluştu. İlk kez toplumun üst kademelerinde olmayan insanlar harcanabilir gelire sahip oldu. Bu da perakende ve şehir merkezlerinde artışa neden oldu. Doğal olarak, işletmeler kuruldukça ve büyüdükçe markalaşma da gelişti.

Frank Mason Robinson, 1885 yılında Coca-Cola logosunu tasarlayarak modern logo tasarımı çağını başlattı (Resim 6). Yüzyılın başlarında, işe gidip gelen veya kasabanın hemen dışından gelen insanlar bir Coca-Cola logosu arayabilirler ve bir şeyler içmek için durabilirlerdi. Coca-Cola'nın logosu, dünyanın en çok tanınan markaları arasında yer almaya devam etmektedir.

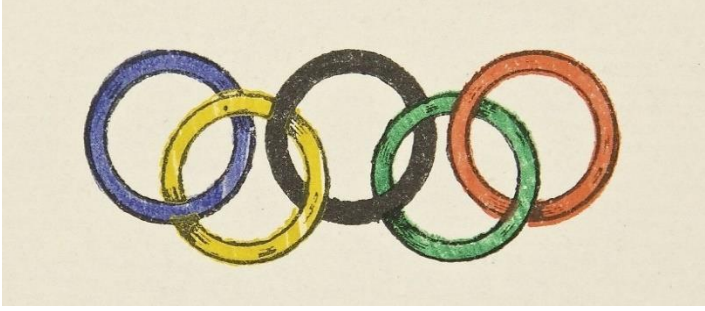
Resim 6: *Coca-Cola logosu*

Kaynak: <https://www.npr.org/sections/money/2012/11/15/165143816/why-coke-cost-a-nickel-for-70-years>, Erişim Tarihi: 19.09.2022

1910 ve 1913 yılları arasında ticari logolar ABD ve Avrupa'da yaygın bir iletişim aracı haline geldi. İlk kez 1913 yılında halka duyurulan (Resim 7) ve Pierre de Coubert tarafından tasarlanan olimpiyat oyunları bayrağı, logoların ticari pazarın ötesine geçtiğini gösterdi. Ticari bir firmanın sembolü olma biçiminin önüne geçen, toplumsal kimliğe ve kültürel iletişim rolüne geri dönen logoların, yalnızca ticari markalar olmadığı, daha derin kültürel öneme sahip olduğu gerçeği kanıtlanmış oldu (olympics.com).

Resim 7: Olimpiyat oyunları logosunun ilk hali, 1913

Kaynak: <https://olympics.com/ioc/olympic-rings>, Erişim Tarihi: 19.09.2022

1956'da Paul Rand, insan gözü ve arı içeren ikonik, piktografik IBM logosunu tasarladı. Çoğu logo tarihçisi bunu logo tasarımı tarihinde bir dönüm noktası olarak görür. İster ikonik bir görüntü isterse bir trend olsun, 1950'ler, logoları çevreleyen düşüncede bir paradigma kaymasına yol açtı. Şirketler sembollerin ne kadar etkili olabileceğini fark ettikçe, insanlar sadece tanımlama amacıyla faydacı logolar oluşturmaktan uzaklaşmaya ve işletmelerini kasıtlı olarak markalaştırma konusunda çok daha fazla düşünmeye itti (Land, 2017).

1960'ların başında, Londra grafik tasarım ve sanat yönetmeni camiasındaki çeşitli düşünce liderleri, bu düşünceli logo tasarımı dalgasını sürdürerek, tüm tasarım alanını daha genel olarak geliştirmek için işbirliği yapmaya karar verdi. 1962 ve 1964 yılları arasında, Charles Csuri ve A. Michael Noll, logo tasarımında gelecek değişiklikleri işaret eden ilk bilgisayar sanatlarından bazılarını yarattılar.

1960 yılında Chermayeff & Geismar tarafından hazırlanan Chase logosu , modern logo tasarımının önünü açtı. Bugün sahip olduğumuz başarılı logolar, ağırlıklı olarak, etkili olan basit ve kolay tanınabilir logo işaretlerinden oluşmaktadır. Milton Glaser, New York Eyaleti Ticaret Bakanlığı için bir pazarlama kampanyası için klasik I heart NY piktogramını tasarladı (1977). 20. yüzyılın ikinci yarısında, işletmeler için bir logo bir zorunluluk haline geldi. Müşterilerin firmaları hatırlamalarının benzersiz, basit ve temiz bir logoya sahip olmasından geçtiği inancı oluştu.

1970'lerde bilgisayarla oluşturulan görüntü (CGI) ve bilgisayar destekli çizim (CAD) teknolojileri geliştirildi. 2000'lerin başında Adobe, InDesign ve Photoshop'u geliştirerek geniş kitlelere sofistike dijital grafik tasarım araçları getirdi. Dijital çağla birlikte toplum değişmeye başladı; insanlar medyalarını giderek daha fazla ekranlarda tüketmeye başladılar. Tasarımcılar ve markalar logolarıyla yaratıcı olmaya başladılar. Örneğin 1980'lerde MTV ortaya çıktı ve temel bir logo aldı ve sürekli değişmesini sağladı. Ünlü patates cipsi markası Ruffles, eğlenceli ve eğlenceli bir logo ile karşımıza çıktı. Karakterler temel çizginin dışında, bu da oyunculuğu iletmek için harika bir numara. Bu arada, gerçek tipografi düzensiz ve son "f", "l" üzerine bindirilmiş beyaz bir çerçeveye sahip gibi görünüyor. "Ruffles" adı, patates cipsinin sahip olduğu çıkıntılardan gelir ve bunu üst üste binen iki harfte hafifçe görebilirsiniz (Keung, 2022).

2000'lerin başında Web 2.0'in yükselişiyle küçük bir değişiklik görüldü. Bu terim, genel olarak web sitelerinin nasıl geliştirildiği ve kullandıkları teknolojilerdeki bir değişimi ifade ederken, aynı zamanda görsel bir hareket haline geldi. Web 2.0 logosu her yerde bulunur hale geldi: yuvarlak harfler, parlak renkler ve çoklu geçişler (genellikle kelime işaretinin ortasından geçen net bir şekilde çizilmiş bir çizgi ile). Dünya dijital teknolojilerle daha rahat hale geldikçe, artık 2 boyutlu bir dünyada 3 boyutlu bir alanı taklit etmek gerekli değildi.

2010'ların bize öğrettiği şey, markaların logolarında uyarlanabilirliği benimsemeleri gerektiğidir. 20-30 yıl yaşayan bir logonun tek versiyonunun günleri geride kaldı. Büyük markalar bile güncel kalmak için logolarını düzenli olarak güncellemeleri gerektiği gerçeğini benimsedi.

Bunun tam bir revizyon yapmak anlamına gelmediğini, bunun yerine logonuzu güncel tutmak için ince stil değişiklikleri yapmak anlamına geldi (Resim 8).

Resim 8: *Unicef Logo değişim süreci*

1946

1986

2016

Anadolu'ya bakıldığında ise Osmanlı döneminde, padişahların ferman, resmî belge ve kitabelerinde tuğra adı verilen logo olarak da nitelendirilebilecek yazılı işaretler kullanılmıştır. Zira tuğra, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek makamını temsil eden bir simge olarak kullanıldığı bilinmektedir (Resim 9).

Resim 9: *Kanuni Sultan Süleyman Tuğrası* **Resim 10:** *Kuru Kahveci Mehmet Efendi Logo*

Resim 9 Kaynak: <https://www.istanbulantiksanat.com/urun/4311142/tugra-altin-ile-elle-cekilmis-ve-tezhib-edilmis-kanuni-sultan-suleyman-tugrasi>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Resim 10 Kaynak: <https://www.tazedirekt.com/kurukahveci-mehmet-efendi-b-12>, Erişim Tarihi: 18.02.2022

Türk grafik tasarımının modern öncülerinden olan İhap Hulusi Görey, 1930 yılında Kuru Kahveci Mehmet Efendi logosunu tasarlamıştır. Hazırlanan bu logo günümüzde de firma tarafından kullanılmakta olup, kurumsal kimliğinin en önemli unsuru olma özelliğini hala taşımaktadır (Resim 10).

1.5. Kurumsal Kimlik, Logo ve Amblem İlişkisi

Marka kimliğinin etkili olabilmesi için güçlü bir sembole sahip olması gerekmektedir. Etkili bir görsel kimlik tasarımına sahip olan firmalar beraberinde tüketiciler tarafından kolayca hatırlanabilmektedir. Logo ve amblemlerin tüketiciler üzerindeki tanıtım gücü, hem zihinsel hem de görsel algıyı etkileyebilmektedir. Tüketici üzerindeki bırakılan iz, logo ve amblemin gücünü de o derece açığa çıkarmaktadır. Hızlı bir şekilde algılanabilen logo ve amblem, firmanın imajının oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Logo ve amblemler, şirketlerin kimliklerini kazanabilmelerinde etkili bir rol oynayarak markayı göz önüne çıkartıp görsel algıda seçiciliği arttırmaktadır. Bir ürün piyasaya sürüldüğünde pazarda oluşan rekabet ortamında farklı ürünleri de satın almak isteyen tüketici, ürünü şirketin logosu ve amblemi ile fark etmektedir. Tüketici ve rakip firmalar üzerinde marka bilincinin yerleşebilmesi için en önemli basamaklardan biri de firmanın kullandığı logo ve amblemde, ifade tarzının şirketi anlatabilmesidir (Topçu, 2017). Sembollere yüklenen bu anlamlar, logo ve amblemi sembolik özelliğinin öteye taşımakta ve ona

derinliği olan bir geçmiş veya kimlik yüklemektedir. Bu da o logo ve amblemi hikayeleştirilebilir, insanlar ile onun arasında duygusal bir bağ kurdurulabilir ve hatırlanabilir hale getirebilir. Bunun sağlanabilmesi için arketip kavramı ne çıkmaktadır.

1.6. Arketip Nedir?

Arketip terimi Jung'un psikoloji literatürüne kazandırmış olduğu bir terimdir. Buna göre arketip, bilinçaltı ve üstündeki duyguları düzenleyen, bu duyguları değiştirip gelişmiş düşünceler haline gelmesini sağlayarak bütünleştiren kavram olarak tanımlanabilmektedir. Ortaklaşa bilinç dışından geçerek biçimlenen mitolojinin bize sunmuş olduğu temalara arketip ismini veren Jung, bu ismi vermeden önce "başlangıçtan beri var olan imgeler" ve "Ortaklaşa bilincin hakimleri" isimlerini kullanmaktaydı. Jung, St. Augustinus'un "ideae principales" olarak yapmış olduğu tanımdan yola çıkarak "Arketipler" ismini kullanmayı tercih etmiştir. St. Augustus'a göre arketipin tanımı: "Esas düşünceler, belli bazı biçimlerdir, ya da Őeylerin sabit ve değişmez nedenleridir. Bunlar oluşturulmazlar, sonsuza dek aynı Şekilde devam ederler ve ilahi anlayış içinde kapsamaktadırlar. Ve kendileri yok olmamalarına rağmen, var olabilen ve yok olabilen her Şey bunların biçimlerine göre oluşur." Yapılan bu tanımlar doğrultusunda Platon'un "idea"sıyla eşanlamlı bir kavram olduğu da ifade edilebilmektedir. Arketip kavramının Jung tarafından keşfedildiği düşünülse de ilk olarak Platon'un ideasiyla var olduğu bilinmektedir (Akt: Ersoy, 2021).

Kişilerin davranışını ortaya koyan dört temel arketip bulunmaktadır. Her bir arketipin kendine özgü bir değeri, anlamı ve özellikleri vardır. Evrensel karakterli arketiplerin dünya üzerindeki tüm insanların bilinaltılarında yatmakta olduğuna inanılmaktadır. Arketipler bir bütün olarak değerlendiğinde kişilerin benliğinin toplamını canlı tutmaktadır. Arketipte ilk kaynak, insan yaşantısının bilinç dışında olduğu düşünülen Őeklidir. İnsanlar, kendi yaşamlarına dahil edebilmek için, bilinç dışında var olduğu kabul edilen arketiplere uzanarak, onların yansımalarını zmlenmek ve bilinç dışına çıkartılmaları gerektiğine inanmaktadırlar (Jung, 2006).

Mitolojide, masallarda, inanç sistemlerinde ve sanatta görülen arketiplerin kaynağı insanın bilinç dışında var olan olgularıdır. Bu olgu geçmiş ile gelecek arasında bir bağ kurmak amacıyla kullanılmaktadır. Şirketler tarafından oluşturulan marka kimliklerinde de insan kimliklerinde algıladığımız gibi, atalarımızın geçmişten gelen tecrübeleri ile bilgi birikimlerinden faydalanılmaktadır. Mark ve Pearson arketiplerin güvenirliğini test edebilmek amacı ile 2000'li yılların başında farklı kültürleri kapsayacak geniş çaplı bir araştırma yaparak işlevlerini belirleyecek pek çok arketipi araştırmıştır (Yılmaz, 2018).

Arketipler genel olarak değerlendirildiğinde 5 farklı başlıkta toplanabilmektedir;

"1. Hikyesel karakterler, 2. Baskın karakterler, 3. Duygusal olguları ortaya çıkaran karakterler, 4. Kendiliğinden meydana gelen karakterler, 5. Kültürel değerlere sahip karakterler" (Toker, 2020) olarak genel bir ereve içerisinde değerlendirilebilmektedir.

Belirtilen arketip karakterleri bilge, kahraman, aşık, uyumsuz, kşif, masum, asi, sihirbaz, Őakacı, içimizden biri, yardım sever, yaratıcı gibi karakter özelliklerine sahip olabilmektedir. Bu tip arketipler sıklıkla karşımıza çıkmakla birlikte, bazı markalar, geçmiş hikyelerine göre oluşturdukları karakterlerin üzerinden hazırladıkları tasarımlarla, onları yeniden gündeme getirerek Şirket hikayeleri ile btnleştirmektedirler (Toker, 2020).

1.7. Marka Logoları ve Amblemlerin Arketip İlişkisi

Logo, amblem ve arketip ilişkisi marka kimliğini insanlaştırma kuramı olarak tanımlanabilmektedir. İnsanlar bir ürünü satın alma sürecinde marka imajı ile kendisinin imajlarını kıyaslayarak kendilerine uygun olup olmadığına dikkat etmektedirler. Makam aracı olarak kullanılan Mercedes, BMW ve Audi st düzey yöneticiler tarafından tercih edilirken Opel ve Wolkswagen ise daha az resmi olan kişilerin tercih ettiği markalar arasında yer almaktadır.

Tüketicilerin markaları insanlaştırma çabalarından dolayı çoğu zaman güçlü ve pozitif imajı çizen markalar diğerlerine oranla daha fazla oranla tercih edilmektedir (Lloyd & Woodside, 2013).

Logo ve amblemlerde yer alan karakterler tüketici üzerinde etki yaratmakta, kolay ve anlaşılır kılmakta, bu yüzden tüketicinin aklında kalabilen markalar tercih sebebi olmaktadır. Bazı markalar logo ve amblemlerinin yanı sıra marka imajlarını oluşturma sürecinde marka kişiliklerini yansıtmak amacı ile arketipler kullanmaktadırlar. Kullanılan bu arketipler sayesinde markaya ait özellikler tüketicinin zihninde yer edinerek somut özelliklerle tanınabilmektedir. Tüketiciler tarafından tercih edilen her bir marka, tüketicilerin duygusal ve fiziksel temel ihtiyaçlarına cevap veren, statüsünü koruyan ve isteklerini temsil eden karakterlerle canlandırılmaktadır. Arketipler ile oluşan bu karakterler marka ile birlikte olmakta ve tüketicilere ürünleri sunan şirketle yakınlaşmalarını sağlamaktadır. Arketipsel imgeler, tüketicilerin temel ihtiyaçları ve istekleri bakımından temsil edilen karakterler olmakla birlikte ürünleri satın almaya yönelik yapılan reklamlarda da sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca markaların isimleri değişiklik gösterse de şirketler tüketicinin satın alma kararlarını yönlendirebilmek için farklı birçok arketipin hikayesinde kullanılmaktadır (İplikçi, 2018).

2. Arketiplerin Marka İmajını Oluşturmadaki Önemi

Dünya'daki şirketler, gelişim ve değişimin hızlı bir şekilde ve sürekli olarak ilerlemesinden oldukça fazla etkilenmektedir. Gelişen teknoloji, ulaşılabilirliğin kolaylaşması ve artan tüketim gibi etkenler pazar ortamında birden fazla rakibin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Rekabetin bu kadar güçlü olduğu pazarlarda şirketlerin farklılıklarını ortaya koyması ve sorunlara çözüm odaklı yaklaşması fikri, marka oluşturmada etkin rol oynamaktadır. Marka oluşumunda tüketiciler tarafından doğru algılanıp, hatırdakalmak ve uzun vadeli ilişkiler kurabilmek için markalaya kişilik kazandırmak amaçlanmıştır. Marka kişiliğini oluşturmada en etkin yöntem görsel kimlik ve reklamlarda arketipin kullanılmasıdır. Arketipler aracılığı ile markaların anlamlı bir hikayesi ortaya çıkarılarak bir kişiliğe sahip olunması sağlanmaktadır. Tüketiciler arketipler sayesinde marka ile aralarında bir bağ kurarak kendilerini o marka ile özleştirebilmektedirler (Eren ve Dal, 2019).

Arketipler Jung (2020: 30) tarafından yaratıcı, bakıcı, yönetici, soytarı, sıradan insan, aşık, kahraman, asi, sihirbaz, masum, bilge ve kâşif olmak üzere 12 türe ayrılmıştır. Bu marka arketipleri evrensel özellik taşımaktadır (Jung akt: Kuttaş, 2020). Bu türlerin özellikleri şöyledir:

2.1. Yaratıcı: Bu arketip çeşidi, insanları düşünmeye sevk eden ve farklı fikirlerin ortaya çıkmasını sağlayan türdendir. Bu arketip düşündüğümüz farklı fikirlerin gerçekleştirilebileceğine inanmamızı, uzun soluklu değer yaratılmasını ve kendi kültürünün oluşturulmasını sağlar. Yaratıcı arketipin, yeniliklere açık ve risk alabilen hırslı bir yönü vardır. Farklı yollar izleyerek farklı çalışmalar ortaya koyar ve sanatçı ruhludur. Bu arketipin temsilcilerinden bazıları; tasarımcılar, mimarlar, modacılar, yazılımcılar ve müzisyenlerdir (Kuttaş, 2020). Yaratıcı arketipi yeni şeyler oluşturan ve farklı teknolojiler üreten firmalar tarafından da kullanılmaktadır. Apple ve Sony bunun en önemli örneklerindedir. Playstation gibi inovatif bir ürünü piyasaya süren Sony, yaratıcı markalar arasında yerini almaktadır (Resim 11).

Resim 11: Sony Logo

The image shows the Sony logo, which consists of the word "SONY" in a bold, black, sans-serif font. The letters are evenly spaced and have a consistent thickness throughout.

Kaynak: <https://www.pngwing.com/tr/free-png-korga/download>, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.2. Bakıcı: Bu arketipin en bilinen özelliği “başkaları için yapmak” fikrini önemsemesidir. Bakıcı arketipi tüketiciye sevgilerini ve bakım ihtiyaçlarını verdiğini ifade etmektedir. Bu arketipin genel özellikleri özveri, fedakârlık, güvenilirlik, şefkat, merhamet, başkalarının güvenliği, mutluluğu ve

konforlu yaşam sürmesidir. Anne, baba, doktor, hemşire gibi karakterle birlikte bu örnekler daha da genişletilebilir. Bakıcı arketipi yardımsever ve korumaya muhtaç kişilere bakan bir karakterdir (Storytelling In Branding, 2017). Bu arketip türünde koruma işlevi öne çıkmaktadır. Özellikle hijyen sektöründeki markaların kullandığı bu arketip türü Protex ve Activex markalarının kimlik arketipi haline gelmiştir (Resim 12).

Resim 12: Protex ve Activex logo

Kaynak: <https://seeklogo.com/vector-logo/200022/protex>, <https://activex.com.tr/>, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.3. Yönetici: Gücü ve otoriteyi temsil eden bu arketip karakterinin temel amacı tüm kontrolü ele almak, dünyaya hükmetmek ve gücü sürdürmektir. Lider pozisyonunda olmaktan hoşlanan yönetici arketipi, kontrol grubunu organize hale getirmektedir. Patron, aristokrat, idareci, müdür ve yönetici olarak bilinen bir arketip karakteridir. Yönetici arketipi otoriteyi temsil etmektedir. Gücün yöneticisi olarak bilinen bu arketip gücün kontrolünü elinde tutmak ve çevresindekilere ilham kaynağı olmakla ünlüdür (Faber & Mayer, 2009). Yönetici marka arketipini kullanan şirketler kontrol sağlayıcı fonksiyonlarını ön plana çıkartmak istemektedir. Bu marka arketipine verilebilecek en iyi örnek Rolex markasıdır (Resim 13).

Resim 13: Rolex Logo

Kaynak: <https://marka-logo.com/rolex-logo/>, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.4. Soyтары: Soyтары arketipi eğlenceli ve haylazdır. Bu özellikleri ile dikkat çeker. Soyтары arketipi 'bir kez yaşıyorsun bu hayatı' mottosundan yola çıkarak bazı markalara konu olmuştur. Soyтары hayatı dolu dolu yaşar ve motivasyonunu neşe ve zevkle yükseltir (Brandl, 2009). Soyтары arketipinin sorumluluk bilinci olmamakla birlikte çoğu zaman ciddi ortamlarında farkına varamaz. Karşısına çıkan problemleri de alaycı bir tutum sergileyerek çözmeye çalışır. Soyтары arketipi kimi zaman insan kimi zaman da hayvan görüntüsü ile karşımıza çıkmaktadır (Breese, 2005). Hokkabaz arketipi olarak da bilinen soyтары arketipi iyi zaman geçirmeyi sağlamak özelliğiyle de bilinmektedir. Bu arketip çeşidi ile ilgili verilebilecek örnek M&M markasıdır (Resim 14).

Resim 14: M&M Logo

Kaynak: <https://i.pinimg.com/originals/3a/c2/b9/3ac2b96960f4b8e1766cf699fb0bc0fc.jpg>, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.5. Sıradan İnsan: Sıradan insan arketipi çoğunlukla emekçi sınıfını ve halktan birini temsil etmektedir. Bu arketipin özellikleri arasında erdemli, gerçekçi, samimi, alçak gönüllü ve kaderci olması yer alır. Sıradan insan arketipi, hemen hemen her yerde karşımıza çıkabilecek daha çok sıradan insanları yansıtmaktadır. Sıradan insan arketipine sokakta, alışverişte hemen hemen her

yerde rastlamak mümkündür. Herkesle uyum ve iletişim içinde olmayı seven bu arketip, kendisi ile barışık olan ve hayattan keyif alan alabilen insanları yansıtmaktadır. Sıradan insan arketipine sahip olan markaların en önemli özelliği tüketicilerin kendilerinden mutlu olmasını sağlamaya çalışmalarıdır. Son yıllardaki en büyük temsilci olarak Dove (Resim 15) markası sıradan insan arketipine örnek gösterilmektedir. Güzel bir cilt için pahalı ürünlere ihtiyacın olmadığı mesajını veren bu marka, reklam filmlerinde de sıradan görünümlü kadınları tercih etmektedir (Yılmaz ve Sarı, 2019).

Resim 15: *Dove Logo*

Kaynak: <https://marka-logo.com/dove-logo/>, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.6. Aşık: Tüm insani sevgileri kapsayan aşık arketipi aynı zamanda cinsel kimlikleri de temsil etmektedir. Herhangi bir cinsiyete dahil olmayan bu arketip, içerisinde romantizm barındıran pek çok üründe kullanılmaktadır. Partnerlik, hayat arkadaşlığı ve dostluk gibi kavramlar içerisinde olan bu arketip, samimiyet vurgusu yaparak tüketici ile özel bağ kurmaya çalışan markaların tercih ettiği bir arketiptir. Kendini güzellik ve çekicilik kavramlarıyla konumlandırmış olan bu arketip baştan çıkarıcı ve kaprisli olmakla da en temel özelliklerini sergilemektedir (Summak ve diğ., 2020). Karşılıklı sevgi alışverişinde bulunmayı ön plana çıkartan aşık arketipi için ilk akla gelen örnek Algida'nın dondurma markası olan Magnum'dur ("Verapatent", 2021) (Resim 16).

Resim 16: *Algida Amblemi*

Kaynak: <https://www.algida.com.tr/algida-hakkinda/algida-tarihcesi.html>, Erişim Tarihi: 05.03.2022

2.7. Kahraman: Cesareti ile kötülüğe meydan okuma olarak tanımlanan kahraman arketipi bu özelliği ile çevresindekilere ilham vermektedir. Kahraman arketipi savaşçı, mücadeleci, kurtarıcı, süper kahraman, asker, şampiyon sporcu ve takım oyuncusu olarak şekillenmektedir. Kahraman arketipinin bulunduğu yerler müsabakalar, caddeler, çalışma ortamları ve enerji ve hareketin çok olduğu mekanlardır. Kahraman arketipi, özdeşleşen görsel, doğal arazi, hareket halinde bulunan ofis ortamları, at, otomobil, uçak, insan ve hızlı hareket eden ya da edebilen her şey, güçlü renklerle destekleyen imajlardır. Kahraman arketipli markaların tüketicileri hırslı ve problemler karşısında çözüm arayan kişilerdir. Kahraman arketipin özünde kendini o şekilde görmemek ve yaptığı şeyin sadece görevi olduğunu bilmek yatar. Markaların temel arketiplerinden biri olan kahraman, diğer arketiplere bu özelliği ile dönüşebilmektedir. Tüketicinin o markanın ürünleri ile kurmuş olduğu ilişki kahramanın destansı hikayesi ile benzerlik göstermektedir (Tsai, 2006). Kahraman arketipini, pek çok temizlik ürünlerinin reklamlarında zorlu lekeler ve mikroplardan koruyan, onları yüzünü güldüren ve kendilerini bir kahramanmış gibi hissetmelerini sağlayan Mr. Muscle markasında sıklıkla kullandığı görülmektedir (Yılmaz ve Sarı, 2019) (Resim 17).

Resim 17: *Mr. Muscle Amblemi*

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Mr_Muscle_Man\(1\).jpg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Mr_Muscle_Man(1).jpg), Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.8. Asi (Haydut): Kuralları çiğnemek için yaratılmış olan asi arketipinin en büyük özelliği kendini geleneksel sistemden kurtarıp kuralları bozmaya çalışmasıdır. Sistemi tersine çevirebileceğine inanan bu arketip çeşidi kurallara bağlı kalmayı asla kabul etmez. Asi arketipi haydut ve devrimci olarak bilinmektedir. Asi arketipini kullanan markalar birçok role sahiptir. Piyasada bulunan benzerleriyle aynı pozisyonda olmaktan kaçınırlar. İsyankâr ve topluma uygun olmayan kişiler olarak değerlendirilirler. Asi arketipinin aklında her zaman iyi bir dünya için yapılabilecek birçok şey vardır. Mevcut düzene karşı daha iyi bir düzenin oluşabileceğini gösterir. Ve bunu gerçekleştirmede kendinde bu gücü bulabilir. Kendinden korkulması onu mutlu eder. Toplum sistemi içerisinde çalışmayan bu arketip kurallara uymama, aykırılık ve kuralları yıkma özelliği taşımaktadır. Asi arketipine örnek olarak gösterilebilecek marka Harley Davidson'dur (Mark M. & Pearson C.S., 2001) (Resim 18).

Resim 18: *Harley Davidson Amblemi*

Kaynak: https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Harley-Davidson_logo.svg, Erişim Tarihi: 22.02.2022

2.9. Sihirbaz: Sihirbaz arketipinin rolü dönüştürmek olup, altında yatan tema evrenin yasalarını keşfetmektir. Bu arketip önsezilere ve anlamlı tesadüflere dikkat çekmektedir. Sihirbaz arketipine örnek olarak gösterilebilecek en iyi karakter Harry Potter ve Paulo Coelho'nun Simyacı kitabında yer alan karakterdir. Dünya düzenin anlayabilmek ve evrenin yasalarını keşfetmek ister. Sihirbaz arketipi dönüşümün sebebinin arkasında bilimin olduğuna, dua veya meditasyonla akıl sağlığını koruduğuna, bununla birlikte büyük işler gerçekleştirebileceğine inanır. Bu arketipe en uygun marka olarak Calgon gösterilmektedir (Purkis & Lee, 2012) (Resim 19).

Resim 19: *Calgon Amblemi*

Kaynak: <https://www.calgon.com.tr/>, Erişim Tarihi: 24.02.2022

2.10. Masum:

Masum arketipi, akıllara küçük yaştaki çocukların ve sakin bir gençlik hayatına sahip olan kişilerin akla gelmesinden kaynaklı çocuk arketipinin yansıması olarak bilinmektedir. Bu arketipin en bilinen özellikleri arasında güvenli, saf, erdem sahibi, mutlu, pozitif, ümitli ve naif ve alçakgönüllü olmaktır. Son zamanlarda Greenpeace'in de katkıları ile genetiği ile oynanmış organizmaların

ithalatına yönelik alınan tepkilerin fazlaşması sebebiyle birtakım gıda markalarının halkın duyarlılığını göz önüne alarak masum arketipinden daha fazla yararlanmaya başladıkları görülmektedir. Bu durumun en belirgin örneklerinden biri de Sanset Gıda'ya ait olan Sarelle markasının reklamıdır.

Kendin olmakta özgür olduğunu ifade eden masum arketipinin en büyük amacı mutlu olmaktır. En büyük korkusu yanlış yapmaktan dolayı cezalandırılmak olan bu temanın stratejisi ise tüm işleri doğru yapmaktır. Masum arketipinin en zayıf noktası naifliğinden dolayı sıkıcı olmaktır. Ütopik bir dünyanın hassas temsilcisi olan arketipin yeteneği ise inancı ve iyimserliğidir. Markalar tarafından tüketicilere çocuksu, sevimli, mistik ve otantik bir karakter olarak görülmektedir. Bu arketipe verilebilecek marka örnek ise Nestle Pure Life'dir (Yılmaz, 2018) (Resim 20).

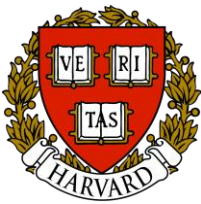
Resim 20: Nestle Pure Life Amblemi

Kaynak: <https://www.nestle.com.tr/markalarimiz/su/nestlepurelife>, Erişim Tarihi: 24.02.2022

2.11. Bilge: Bilge arketip, bilginin ve öğretinin güzel bir evren oluşturmadaki önemine vurgu yapmaktadır. Bilge arketip ustalık, profesör, filozof, öğretmen, bilim insanı, alanında uzman gibi tanımlamalar ile şekillenir (Kurultay, 2017). Bilginin insanları özgürleştirdiği düşüncesinden yola çıkarak hareket eden bu arketip çeşidi akademik, felsefi, zeki, ermiş, uzman, bilim adamı, öğretmen isimlerini almıştır. Tüketicilere bilimsel açıdan yaklaşarak farklı çözümler sunan ve onları bakış açısı yönünden geliştirebilen markalar bu arketipi tercih etmiştir. Bilge arketipini kullanan markalar tüketicilerine daha iyi düşünmeyi ve kıyaslama yapabilmeyi taahhüt eden mesajlar göndererek, bilgili davranış ve farklı düşünme becerilerinden dolayı onları tercih ettiğini söylemektedir. Bu markalar Harvard (Resim 21), Oxford, CNN, Nielsen, Milupa, Hacı Şakir olarak sıralanmaktadır (Boyacı, 2019).

Resim 21: Harvard Üniversitesi Amblemi

Kaynak: <https://marka-logo.com/harvard-logo/>, Erişim Tarihi: 24.02.2022

2.12. Kâşif: Kâşif arketipinin temel nitelikleri hareket halinde olması maceracı ve yerinde duramaması bağımsız ve lider olması, toplum kurallarına karşı gelmesi, kendisinde bulduğu potansiyeli gösterme isteği, heyecanı, dünya görüşü, bireyselliği ve özgürlüğe olan düşkünlüğüdür. Özgürlüğüne olan aşırı düşkünlüğü ile tanının kâşif arketipine örnek verilebilecek markalar Red Bull (Resim 22), Corona Extra, The Norht Face 'dir (Yakın V., ve Ay, Yakın, M., 2014).

Resim 22: Red Bull Amblem

Kaynak: <https://marka-logo.com/red-bull-logo/>, Erişim Tarihi: 24.02.2022

3. Kurum ve Firmaların Amblemlerinin Arketip İlişkinin Analizi

Arketiplerin, doğuştan itibaren var olduğu kabul edilir. Bunlar inançları, tutumları ve davranışları etkileyen kolektif bilinç dışı güçleri temsil eder. Bu temsiller -arketipler- insan davranışını harekete geçirir. Arketipler, insanın doğuştan gelen deneyimleri olduğu için zaman içinde ve tüm toplumlarda aynı özelliği gösterir, ancak ikonik temsiller ve semboller aracılığıyla yerel kültür kodları olarak yansır (Stevens, 1982). Efsanelerde ve efsanelerde bulunan evrensel temalar ve karakterler, her yerde insanların rüyalarında tekrarlanır. Bu içsel deneyim, özünde tüm insanlarda aynıdır. Pazarlama uzmanları markalarının anlamını yönetmeye çalışırken çoğu zaman kendilerini tamamen kaybolmuş hissederler. Çünkü, bir sistem sunan herhangi bir referans noktası, çerçeveden yoksundur. Marka, özünü somutlaştırarak kültürler arasında paylaşılan ve anında tanınma ve bağlantı oluşturan bir anlam kazanır. Arketipler, doğal olarak özgün ve otantik olmanın yanı sıra, markalara manevi ve mistik bir üstünlük sağlar, derin ve anlamlı bir bağlantı oluşturmaya yardımcı olur. Çünkü, arketipler bilinçsiz bir istek sağlar (Siraj & Kumari, 2011). Tüketici satın alma kararlarının ve davranışlarının yaklaşık %90'ının bilinçsiz olduğu dikkate alındığında (Lindstrom, 2010), arketiplerin kullanımının, bilinçli ve rasyonel kararların ötesine geçebilen ve bilinçaltına ulaşabilen güçlü bir araç olarak hizmet ettiği söylenebilir. Bu noktadan hareket ile aşağıda Dünya'daki bazı firmaların logoları, arketipleri açısından irdelenmiştir.

İran Hava Yolları

Resim 23: IranAir Havayolları Amblem ve Arketip Örneği

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Iran_Air_Logo.svg, Erişim Tarihi: 24.02.2022

İran ulusal hava yolları, olarak bilinen IranAir yeniden markalaşma çalışmalarına başlamasının ardından yeni bir amblem arayışına girmiştir. İran'da yapılan bir yarışma sonucunda belirlenen şirket logosunda Hüma kuşu arketipine yer verilmiştir. Hüma kuşu, İran mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. İyi şans getirdiğine inanılan bu mitolojik kuşun, göklerden asla ayrılmadığı düşünülmektedir. Cennet kuşu olarak da anılan Hüma kuşu, İran hava yollarının simgesi haline gelmiştir ("Affdu", 2020) (Resim 23). İran mitolojisinde oldukça önemli olan Hüma kuşunun en önemli özellikleri cennet ve devlet kuşu olması, göğün yedi kat üzerinde uçtuğuna inanılması, felekler ve burçlar arasında dolaşarak Allah'a ulaştığı düşüncesidir. Daima gökyüzünde yaşadığına inanılan Hüma'nın yere sadece kırk arşın yaklaştığı ve o esnada düşen gölgesi kimin üzerine gelirse hükümdar veya zengin olacağına inanılmaktadır. Tehlike anında yavrularını kanatlarının altında koruduğuna ve onu bilerek öldüren kişinin kırk gün içerisinde öleceği rivayetler arasında yer almaktadır (İslam Ansiklopedisi, 1998).

IranAir markasında yer alan Hüma kuşunun bulunduğu amblemin türü kâşif arketipi olarak tanımlanabilir. Kâşif arketipinin temel özellikleri arasında yer alan sürekli hareket halinde oluşu ve yerinde duramaması, bağımsızlığı, heyecanı ve özgürlüğe olan aşırı düşkünlüğü, firma arketipiyle örtüşmektedir.

Starbucks

Resim 24: Starbucks Amblem ve Arketip Örneği ve Gelişim Süreci

Kaynak: https://logos-download.com/wp-content/uploads/2016/03/Starbucks_Logo_2011.png, Erişim Tarihi: 31.03.2022

Starbucks, 6 kıtada ve 76 ülkede hizmet veren dünyaca ünlü bir markadır. 1971 yılında Starbucks ismini alan bu marka bir ikon veya logoya ihtiyaç duymuştur. Kahvenin okyanusları aşarak gelmesi logonun oluşum sürecinde denizcilik üzerine araştırmalar yapılması gerektiği sonucunu çıkartmıştır. Denizcilikle uğraşılan bir kasaba olan Seattle’de kurulmuş olması da bir diğer sebeptir. Yapılan araştırmalar sonucunda karşılaşılan efsanevi siren karakterinin firma için en uygun ikon olduğu kararı verilmiştir. Kahvenin okyanusları aşarak gelmesi, Seattle’nin bir denizci kasabası olması ve Sirenin efsanevi bir deniz yaratığı oluşu firmanın birçok özelliğini mükemmel bir şekilde tamamlamıştır (Resim 24). Kurulduğu yıldan itibaren amblemde kullanılan siren karakteri günümüze kadarki süreçte değişimlere uğramıştır. 2011 yılında amblem ile tanınan firma Starbucks Coffee yazısına ihtiyaç kalmadığını düşünerek sadece yeşil sembollü deniz kızını kullanmaya başlamıştır (“İenstitu”, 2020).

Starbucks firmasına ait olan amblem kâşif arketipi türü olarak tanımlanabilir. Bu arketip keşfedici, maceracı, bireysel ve araştırmacıdır. Starbucks firması da kurulduğu günden bu yana geçirmiş olduğu değişimler ve katmış olduğu yeniliklerle bu arketip kişiliğinin tüm özelliklerini taşımaktadır. Sembolünde sadece siren karakterinin kullanılması ve firmanın isminin amblemde yer almaması da bu arketip türüne ait özelliklerinden özgür ruhlu ve cesaretli olduğunu göstermektedir.

Nike

Nike, Amerika Birleşik Devletleri’nde kurulmuş olan ünlü spor ayakkabı, spor giysi ve spor aksesuarları markasıdır. Blue Ribbon Sports ismiyle kurulan bu firma, daha sonra Jeff Johnson’ın rüyasında Yunan mitolojisine ait Zafer Tanrıçası Nike’ı görmesiyle değiştirilerek Nike ismini almıştır. Daha sonra 1971 yılında bu isme uygun olarak Portland Eyalet Üniversitesinde Grafik tasarım öğrencisi olan Carolyn Davidson’dan amblem tasarlaması istenmiştir. Kanatlı Zafer Tanrıçası Nike’nin duruşundan ve etek kıvrımlarındaki hareketten yola çıkılarak Swoosh simgesiyle amblem tasarımı hazırlamıştır (“Superhaber”, 2018) (Resim 25). Nike Logosu, bir şekilde en iyi duygusal iletişim türüdür. Şirket, “Just Do It” (1988) sloganı ve görsel unsurları aracılığıyla, ürünlerinin psikolojik etkisini artırmaya çalışmıştır.

Nike markası kahraman arketipine sahiptir. Cesareti ile tanınan bu arketip türü enerjik, hırslı, odaklanan, savaşçı, mücadeleci, şampiyon, sporcu ve takım oyuncusu özellikleriyle bilinmektedir. Yıllar içerisinde geçirmiş olduğu değişimlerden de anlaşılacağı gibi sadece Swoosh simgesini kullanarak Nike markası logosunda cesaretini göstermiştir. Nike’ın 2. Arketipi Jester’dır. Soyтары arketipi, oynayarak veya komik şakalar yaparak güzel anlar yaşamakla ilgilidir. Arketipik markalaşmanın anahtardır ve Hero marka arketipi Nike için önemli bir anahtardır.

Resim 25: Nike Ambleminin Yıllara Göre Değişim Süreci

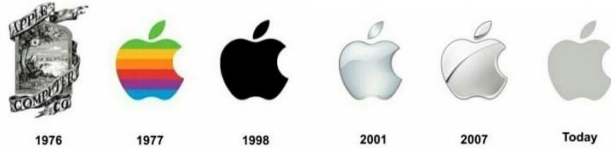
Kaynak: <https://www.pazarlamasyon.com/6-dev-markanin-logolarina-dair-iliginc-detaylar>, Erişim Tarihi: 31.03.2022

Apple

Apple, 1976 yılında Steve Jobs, Ronald Wayne ve Steve Wozniak tarafından kurulmuştur. Kurulduğu günden bu yana marka değerini çok yükseklerle taşıyan bu firma logosuyla da dikkat çekmektedir. Apple kurucuları, vermiş oldukları röportajlarda “Apple” isminin diğer teknik isimlerden daha eğlenceli olduğunu düşündükleri için bu ismi verdiklerini belirtmişlerdir. Bu amblem, Newton’un ağacın altında oturduğu sırada kafasına düşen elmanın görüntüsünün soyutlanmış sembolünün görüntüsünü yansıtmaktaydı. Apple markasına ait olan amblemin bir diğer hikayesi ise İngiliz matematikçi Turing’e aittir. İngiliz matematikçi, bilgisayar bilimcisi ve kriptolog olan Turing, aynı zamanda bilgisayar biliminin de kurucusu sayılmaktadır. Modern bilgisayarın temellerini atan ve yapay zekaya yönelik araştırmaları bulunan Turing, savaş zamanında da gizli kodları çözmesiyle tanınmaktadır. Elma sembolünün oluşumunda Turing’in ölüm sebebinin de etkili olduğu söylenmekte ve ona ithafen sembolün geliştirildiği düşünülmektedir.

1977 yılında renkli bir elma sembolüne sahip olan marka, 1998 yılında sadelikten yana bir yaklaşım sergileyerek siyah renkte bir elma amblemi ile devam etmiştir. Günümüze kadar gelen süreçte elmanın şekli değişmese de renklerinde değişimler yaşanmıştır. Apple markasına ait olan tasarım çizgisinin değişmesi, amblemin bugünkü halini almasında etkili olmuştur (“Özkara H.”, 2015) (Resim 26).

Resim 26: Apple Ambleminin Yıllara Göre Değişim Süreci

Kaynak: <https://sosyamedya.com/gecmisten-gunumuze-markalarin-logo-evrimi/>, Erişim Tarihi: 31.03.2022

“1984” Super Bowl reklamını piyasaya sürdüğünde, kendine bir Outlaw (asi) arketipi oluşturmuştu. Outlaw'ın sloganı “kurallar çiğnenmek içindir” ve temel arzuları devrimdir. Çoğu zaman rezil ve asi olan Outlaw, tıpkı Steve Jobs'un iMac'e odaklanmak için Apple'ın ürün gruplarını küçülttüğü zaman olduğu gibi, çalışmayan her şeyi altüst etmek isteyen bir yıkıcı özellik içermiştir. Bu yüzden birincil arketip olarak Asi arketipi Apple'a atfedilebilir.

Apple logosu yaratıcılık, kendini ifade etme, yenilikçilik ve uygunsuzluk ile ilişkilendirilen, dünyanın en çok tanınan görsellerinden biridir. Elma genel anlamda bilgi ve özgürlüğün sembolü olmuştur. Kelt geleneğinde elma ağacı, yaratıcılığın simgesidir. Tüm bilgiler ışığında Apple markasının yaratıcı arketipe sahip bir firma olduğu da söylenebilir. Bu arketipin temsilcilerinin başında yazılımcılar ve tasarımcılar gelmektedir. Yaratıcı arketip, düşünmeye sevk eden ve farklı fikirler ortaya atabilen markaları temsil etmektedir. Bu tanıma en çok uyan markaların başında Apple gelmektedir. Fakat Apple reklamlarına bakıldığında sıradan insanlar görünür. Örneğin biri dükkânda çalışan bir kadın, diğeri ise okula giden bir erkek çocuk. Apple herkes için yaratılmıştır. Bu nedenle Apple, Everyman'ı (sıradan adam) arketipini yansıttığı da

belirtilebilir. Herkes insanlarla iletişim kurar, onlarla arkadaş olur ve ait olma amacı taşır. Apple'ın mağazaları ve paketlemede Everyman'ın istediği şey basit ve samimi bir şekilde yapılır. Ayrıca Everyman arketipinin temel özelliği pratik olmasıdır. Ürünleri, en büyük kullanıcı ara yüzlerinden ve kullanıcı deneyimlerinden birine sahiptir.

Türk Hava Yolları

1933 yılında kurulan Türk Hava Yollarına ait olan amblem, 1959 yılında yaban kazından esinlenilerek Mesut Manioğlu tarafından tasarlanmıştır. THY ambleminin ilham kaynağı olan yaban kazı, birçok canlının nefes dahi alamadığı 9.000 metre yükseklikte kıtalar arası uçabilme özelliğine sahiptir. Yıllar içerisinde birçok değişime uğrayan amblemde değişmeyen tek şey yaban kazı simgesidir (“Turkish Airlines”, 2022) (Resim 27).

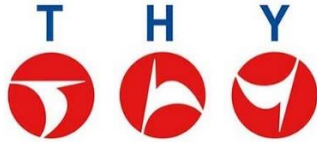
Resim 27: Türk Hava Yolları Ambleminin Yıllara Göre Değişim Süreci

Kaynak: <https://www.havayolu101.com/2014/09/07/havayolu-sirketlerinin-logolarindaki-degisim/>, Erişim Tarihi: 31.03.2022

THY'nin amblemi incelendiğinde, sembol olarak yaban kazının soyutlanmış bir betimlemesi olduğu ve ayrıca hız ile yükselişi temsil ettiği söylenebilir. Yaban kazının soyutlanmış sembolik şekli yeniliği, gelişimi ve özgürlüğü temsil eden bir anlam taşıdığı; kuş şeklinin hareket yönünün geleceğe doğru konumlanmış olması ise firmanın sektörde lider olmayı hedeflediği ve bu sembolü o yüzden kullandığı söylenebilir. Kırmızı zemin üzerinde beyaz renkte bulunan soyut kuş ve daire şekli güveni simgelerken, soyut kuş figürü farklı yönlere çevrildiğinde THY'ı harflerinin olduğu görülür (Çat ve Akbulak, 2020) (Resim 28).

Resim 28: Türk Hava Yolları Amblemi

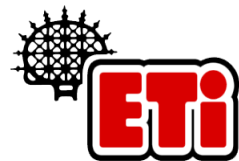

Kaynak: <https://www.fotoselli.com/thy.html>, Erişim Tarihi: 31.03.2022

THY bilge arketipine sahip olan bir markadır. Bu arketipin en önemli özelliği bilgi ve akıldır. Türk Hava Yolları'nın birçok reklam filminde tüketici daha etkili düşünmeye ve ayırt etmeye yönlendirilmektedir. Ayrıca THY'nin bilge tüketiciye ulaşmak için en önemli unsur olarak güvenilirlik özelliğini kendisine görev edindiği belirtilebilir.

Eti

Resim 29: Eti Amblem ve Arketip Örnekleri

Kaynak: <https://www.kliksoft.net/en/portfolio-item/eti/>, Erişim Tarihi: 31.03.2022

1962 yılında kurulan Eti, marka ismi olarak Anadolu'nun en eski uygarlıklarından biri olan Hititlerin simgesi Hitit Güneş Kursunu sembol olarak kullanmıştır. Hitit Uygarlığında sanatı temsil eden, dini törenlerin de sembolü olan bu güneş kursu, çok eski uygarlıklara ev sahipliği yapan

Anadolu'yu da temsil ettiği söylenebilir (Resim 29). Eti markası, her yaşa ve her kesime hitap etme özelliğinden dolayı sıradan insan arketipi özelliği taşıdığı belirtilebilir. Halktan birini temsil eden bu arketip gerçekçi, samimi ve alçak gönüllü olma özellikleriyle Eti markasının reklamlarında kullanılmakta ve her yerde ulaşılabilir olma özelliği ön plana çıkartılmaktadır. Sıradan insan arketipine sahip olan markalardaki en önemli özellik, tüketicilerin mutlu olmasını sağlamaktır. Eti markası da bu özelliği kullanarak, reklamlarda “mutluluk denince akla hemen onun adı gelir Eti, Eti, Eti” mottosunu kullanmıştır.

Ferrari

1929 yılında İtalya'da kurulan Ferrari'nin amblemi, 1946 yılında kendi adına üretimlerine başladığı otomobillerin amblemleri sarı zemin üzerinde siyah bir beygir betimlemesinden oluşmaktadır. Enzo Ferrari, hayranı olduğu pilot Francesco Baracca'nın anısına ambleme onun simgesini kullanmıştır. Baracca'nın kullanmış olduğu uçağın gövdesinde şahlanmış bir at figürü bulunmaktadır. Savaş esnasında öldüğü alana anıt olarak bu at figürü dikilmiştir. Pilotun annesinin izniyle Enzo Ferrari şahlanmış at simgesini ambleminde kullanmaya başlamıştır. Sarı zemin üzerine siyah renkte kullanılan şahlanmış atla birlikte amblemin üzerine İtalya'nın bayrak renklerinin kullanıldığı şeritler yerleştirilmiştir. Amblemin üzerinde imza şeklinde yer alan S. ve F. harfleri Ferrari'nin ahır anlamına gelmektedir (“Turbologo”, 2021).

Ferrari, yarışçı olma özelliğinden dolayı kahraman arketipi karakterine uymaktadır. Cesareti ve kötülüğe meydan okuyan özellikleriyle bilinen kahraman arketipi her zaman çevresindekilere ilham kaynağı olmuştur. Savaşçı, mücadeleci, yarışçı, takım oyuncusu ve şampiyon olarak bilinen bu arketip özelliği müsabakaların, hareketin ve enerjinin olduğu yerlerdedir. Kahraman arketipiyle özdeşleşen görsellerin başında atlar, otomobiller, uçaklar gibi hızlı hareket eden güçlü renklere sahip olan simgeler gelir. Bu özelliklerin hepsini bir arada barındıran Ferrari markasının kullanmış olduğu ambleme, oluşturulduğu günden bu yana değişimler yaşanmış sadece şahlanan at figüründe herhangi bir değişim yapılmamıştır. At figürü güveni ve gururu temsil ederken, şahlanmış at sembolü ise saldırganlığı ve hızı temsil etmesi ile Ferrari markası ile bütünleşmiştir (Resim 30)

Resim 30: Ferrari Ambleminin Yıllara Göre Değişim Süreci

Kaynak: <https://turbologo.com/de/blog/ferrari-logo/>, Erişim Tarihi: 01.04.2022

Maserati

Resim 31: Maserati Amblemi ve Arketip Örneği

Kaynak: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Maserati_logo.svg, Erişim Tarihi: 01.04.2022

Maserati'nin ambleminde Tridante bulunmaktadır. Tridante tasarlanırken, 16. yy.dan beri Bolonya'da Maggiore Meydanındaki Neptün çeşmesinde yükselen Neptünün mızrağından esinlenilmiştir. Tridante adı verilen bu mızrak, roma mitolojisinde Neptün, Yunan mitolojinde de

Poseiden tarafından kullanılmaktadır. Maseratinin logosunda yer alan Tridente sembolü, Roma mitolojisinden esinlenilerek oluşturulmuştur. Bu sembol 1920’li yıllardan bu yana markanın ilk dönemlerinden itibaren otomobillerinde kullanılmıştır. Maserati halen bu mızrağı gururla kullanarak modellerinin belirgin biçimde tanınmasını sağlamaktadır (“Çalışkan, B., D.”, 2018) (Resim 31).

Maserati, kahraman arketipine sahip bir marka olma özelliği taşımaktadır. Savaşçı, mücadelecisi, şampiyon, yarışçı gibi birçok anlamı bulunan bu arketip Maserati’nin marka kimliği ile de örtüşmektedir. Bu arketipe ait olan ürünlerin tüketici kitlesi güçlü ve çözüm odaklı kişilerdir.

CNBC

Resim 32: CNBC Amblem ve Arketip Örneği

Kaynak: <https://www.pngwing.com/en/search?q=cnbc>, Erişim Tarihi: 01.04.2022

CNBC amblemi bir tavus kuşundan esinlenilerek tasarlanmıştır. Mor kısımda tavus kuşunun kafası mevcuttur. Her bir diliminin başka bir renk olması sadece Amerika’ya değil tüm dünyaya vermiş olduğu yayın hizmetini anlatmak içindir. 1950’li yılların başında NBC’nin sahibi RCA şirketi ilk renkli televizyonu üretmiştir. Renklerin bir diğer anlamı da buradan gelmektedir (“Ak, M.”, 2015) (Resim 32).

Sıradan insan arketipine sahip olan CNBC markası tüm dünyaya yapmış oldukları yayınlara her kesime ulaştığını göstermektedir. Sıradan insan arketipi genellikle tüm halkı temsil etmektedir. Bu arketipin en önemli özelliği ise gerçekçi, samimi ve alçak gönüllü olmasıdır. CNBC markası da yapmış olduğu yayınlarla bunu gösterebilmektedir.

4. Sonuç

Firmalar, tıpkı insanlar gibi bir kimliğe ihtiyaç duyarlar. Kimlik, herhangi bir nesneyi belirlemeye ve benzerlerinden ayırmaya yarayan özelliklerin bir bütünüdür. Kurumsal bir kimliğe sahip olmayan firmalar tüketiciler tarafından pek fazla tercih edilmemektedir. Firmanın kendini ifade edebilmesi ve dışarıda temsil edilebilmesi için görsel bütünlük sağlayacak bir kimlik oluşturması gerekmektedir. Bu kimlik ile firmayı insanlarla tanıştıran ilk görsel, logo ve amblemdir. Bu görsel unsur ile birlikte kullanılması gereken bazı özellikler ise kurumsal iletişim, kurumsal felsefe ve marka imajıdır.

İnsanlar binlerce yıldır logoları ve grafik ikonografiyi kullanmıştır. Eski Mısırlılar, hiyerogliflerini ilk olarak eşyalarını markalamak ve tanımlamak için ele almıştır. Daha sonra, orta çağda, farklı evlerin ve soyluların durumunu tanımlamak için armalar gibi grafik görüntüler kullanılmıştır. Aslında bu görüntüler günümüzün logoları olarak ifade edilebilir.

Kurumsal kimliğin geçmişten günümüze geçirmiş olduğu tarihsel süreçte 1860’lı yıllarda İngiliz sömürgeciliği altında bulunan Hindistan üzerinde hâkimiyet kurmak için ortak sembol hazırlamasıyla başladığı bilinmektedir. Bu başlangıçtan günümüze kadarki geçen süreçte birçok kurum, kuruluş ve firma, semboller ile logolarıyla firmalarının karakterini ortaya çıkarttıkları kimlikler oluşturmuşlardır. Kurumsal kimlikler aynı zamanda marka imajı oluşturarak birbirlerini tamamlamış ve her noktada birbirine öncülük etmiştir. Bu iki olgu; kurum, kuruluş ve firmayı tüketici ve rakipleri tarafından algılanıp fark edilmesini sağlamaktadır. Bu yüzden logo ve amblemin kullanımı ile birlikte birçok alanda marka kimliğinin etkin olabilmesi için bu semboller zorunlu hale geldi.

Ticari dünyanın katlanarak büyüdüğü 20. Yüzyılda, hızlı bir şekilde ilerleyen renkli baskının ve reklam endüstrisinin tanıtılması ile potansiyel müşteriler ve akılda kalıcı olmak isteyen şirketler için logolar zorunlu hale geldi. Ancak o zamanlar hedefli pazarlama kavramı olmadığı için, tasarımcılar aynı görüntüleri birden fazla ürün için kullanma eğilimindeydi. Geçtiğimiz yüzyılda logo ve amblemler, şu anda sahip olduğumuz çok sayıda işletme ve endüstri nedeniyle popülerlikte büyük bir artış gösterdi. İşletmeler, kendilerini rakiplerinden ayırmak için basit bir işareten daha fazlasına ihtiyaçları olduğunu keşfetti, çünkü benzersiz ve akılda kalıcı bir yaklaşıma ihtiyaçları vardı.

Günümüzde logo ve amblemlerin kolay, anlaşılır ve akılda kalıcı karakterler içermesi, tüketici üzerinde olumlu etki yarattığı ve bu karakterlere sahip markaların daha çok tercih edildiği söylenebilir. Bu yüzden bazı markalar logo ve amblemlerinde yer alan sembollerle karakteristik özellikleri arasında bağ kurarak reklam çalışmalarında bu karakterleri kullanmaktadırlar. Ayrıca markalar insan varlığının temel yapı taşlarını ve gerçekçiliği oluşturan öğeler içerisinde yerini aldığına inandıkları için arketiplere de yönelmektedirler. Markaların kurumsal imajlarına göre kullanmakta olduğu 12 adet arketip karakteri bulunmaktadır. Bu arketiplerle birlikte markalar tüketici ile aralarında duygusal ve fiziksel bağ kurarak zihinde yer edinmeyi hedeflemektedirler. Özellikle arketipsel sembollere, tüketicileri satın almaya iten reklamlarda sıklıkla yer verilmekte, bu semboller satın alma kararlarını yönlendirebilmek için kullanılmaktadır.

Bu araştırmada yaratıcı, bakıcı, yönetici, soytarı, sıradan insan, aşık, kahraman, asi (haydut), sihirbaz, masum, bilge ve kâşif arketip türleri örneklerle irdelenmiştir. Bu noktadan hareket ile İran Hava Yolları, Starbucks, Nike, Apple, Türk Hava Yolları, Eti, Ferrari, Maserati ve CNBC markalarının logo ve amblemlerinin arketip ilişkileri incelenmiştir. Yapılan inceleme neticesinde CNBC, İran ve Türk Hava Yolları gibi firmaların bir arketipi var iken Apple gibi bazı firmaların ise iki hatta üç arketipinin olduğu anlaşılmıştır. Araştırmada firmaların marka reklamlarında bu arketiplerin özelliklerine göre kampanyalar yaptıkları görülmüştür. Örneğin Apple'ın 1984'de Super Bowl reklamını piyasaya sürdüğünde, kendine bir Outlaw (asi) arketipi oluşturmuştur. Bu analizden de anlaşılacağı gibi, bir logo veya amblemin evrensel özellikler içermesi yanında yerel kodlara gönderme yapması da beklenmelidir. Bu özellik, logo ve amblem ile arketip ilişkisinin kurulmasına yardım eder. Nitekim aynı unsur İran Hava Yolları, Maserati, Eti, Nike ve Ferrari'nin amblemleri için de söylenebilir.

Tasarım açısından logo ve amblemler, karmaşıklıktan basitliğe doğru büyük bir eğilim gösterdi. Yaşam tarzlarımız daha karmaşık hale geldikçe, aşırı bir görsel yüklenme yaşandı. Her gün televizyon izlediğimizde veya bir dergiyi karıştırdığımızda her biri dikkatimizi çekmeye çalışan çok sayıda görüntü yaşarız. Bu nedenle, logo ve amblemler artık karmaşıklıktan "Less is More" tasarım konsepti benimsemiştir. Logo ve amblem ne kadar basitse, modern dünyada o kadar kolay ve hızlı tanınır hale gelir anlayışı hâkim oldu. Nesilden nesile logolar ne kadar değişirse değişsin, marka dünyasında kalmak için burada olduklarını söylemek anlamlı olur.

Elde edilen verilere göre, logo ve amblemlerin sadece görsel bir imaj oluşturması yanında arketip ilişkisinin kurularak tasarlanması, firma hakkında edinilen algı ve imajın kolay unutulmamasına katkı sağlayabilir. Hatta logo ve amblemler ile arketip ilişkisinin kurulması sayesinde, markaya olan güven duygusu gelişebilir. Arketipler firmanın sunduğu hizmet ve işler hakkında, müşteriye firma ile ilgili kalıcı fikirler verebilir. Bu yüzden grafik tasarımcıların logo ve amblem tasarlarken bu unsura dikkat etmeleri önerilebilir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Aysun Erzincan, Nurcan Yıldız, Demet Parlak, Erol Türkmen, Burak Evren, Büşra Uysal, Melek Arslan, Levent Mercin

Kaynakça

- Affdu. (2020, 11 Şubat). Erişim adresi: <https://www.affdu.com/tr/airline-logos.html> (2022, 24 Şubat).
- Ak, M., (2015, 17 Şubat). Erişim adresi: <https://onedio.com/haber/zekice-tasarlanilmis-20-logo-ve-uzerindeki-gizli-mesajlar-455671> (2022, 1 Nisan).
- Bayçu, S. U. & Firdevs Diğdem, U., (2015). Kurum kimliği: Logo ve rengin çağrışımları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 27-40.
- Boyacı. M. (2019). Sosyal medyanın marka kişiliği yönünden kullanımı: Markaların sosyal medyadaki kişilik sunumları ile hedef kitlelerin marka kişilik algısını karşılaştırmaya yönelik bir araştırma. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, İstanbul.
- Brandl, S., (2009). The Archetype genogram: An exploration of its possible usefulness in counseling, *Master of Arts from Prescott College in Counseling Psychology*, 27.
- Bresse C., (2005). Archetypes, *University of Metaphysical Sciences Pub*, 10.
- Çalışkan, B., D., (2018, 15 Mayıs). Erişim adresi: <https://www.oggusto.com/gentlemen/otomobil/maserati-bir-italyan-efsanesinin-tarihi> (2022, 1 Nisan).
- Çat, A. K. & Akbulak, B., (2020). Marka iletişimi bağlamında havayolu şirketlerinin logolarına yönelik bir inceleme, *International Journal of Arts & Social Studies (ASSTUDIES) Dergisi*, Dönem / 3(4), 56.
- Derin, N. & Erkan, T., D., (2011). Kurum imajının kurum kimliği açısından açıklanabilirliği: İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezi örneği, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 13(2), 155-192.
- Eren, C. & Dal, E. N., (2019). Markaların kişilik arketiplerinin algılanması: Otomobil markaları üzerine bir araştırma. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 43, 41.
- Ersoy, E., (2021). Jung'un Arketip Kavramı, *Anadolu Aydınlanma Vakfı Dergisi*, https://www.aktuelsikoloji.com/d/file/jung_arketip.pdf, 1.
- Faber, M.A. & Mayer J.D., (2009). Resonance to archetypes in media: There's some accounting for taste, *Journal of Research in Personality*, 43(3), 308-309.
- Fidan, A., (2013). Kişisel ve kurumsal açıdan imaj oluşturma, imaj yaratma ve imaj yenileme süreçlerine ilişkin tespitler ve bireysel / kurumsal imaj oluşturma ve imaj koruma modeli önerisi. *Kent Akademisi, Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 6(3), 64-67.
- Ghayour, K., M. & Omar, K., (2016). Corporate identity, Corporate Branding and Brand Image, *Linneuniversitetet Kalmar Växjö, Master's Thesis*, 63.
- İienstitu. (2020, 25 Mayıs). Erişim adresi: <https://www.iienstitu.com/blog/starbucksun-hikayesi-ve-logosunun-anlami> (2022, 31 Şubat).
- İplikçi, H., G., (2018). Marka imajının geliştirilmesi sürecinde arketipsel sembolizm ve semiyoloji. *Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar IV*, 262-263.
- Jung, C., G., (2006). *Analitik psikoloji*. Ender Gürol Çev., İstanbul: Payel Yayınları, 52.
- Karadeniz, M., (2009). The importance of creating a successful corporate identity and corporate image for enterprises in marketing management. *Journal of Naval Science and Engineering*, 5(3), 1-15.

- Karsak, B., B., (2009). Logo değişiminin kurumsal kimlik ve kurumsal imajla bağlantısı: Unilever örneği, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi, Marmara İletişim Dergisi*, 15, 115.
- Keung, L. (2022). 70s Logo design: Groovy Logos from the 1970s and retro logo inspiration. <https://design.tutsplus.com/articles/70s-logo-design-groovy-logos-from-the-1970s-and-retro-logo-inspiration--cms-39486>
- Kurnaz, C. (1998). Hüma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 18, ss. 478). İstanbul: TDVİAM.
- Kurultay, A., B., (2017). Arketipler: Markaların yeni anlam yaratıcıları, *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 360.
- Kuttaş, D., I., (2020). Marka arketipleri bağlamında mekân tasarımı: Hazır giyim mağazaları. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lant, K. (2017). The history of logos. <https://99designs.com/blog/design-history-movements/the-history-of-logos/>
- Lloyd S., Woodside, A.G, (2013). Animals, archetypes, and advertising (A3): Theory and the practice of customer brand symbolism. *January Journal of Marketing Management*, 29(1-2), 5-25.
- Mark, M., & Pearson, C. S., (2001). The Hero and the Outlaw, *Building Extraordinary Brands Through the Power of Archetypes*, 0071364153, 13-123.
- Özkara, H. (2015, 29 Haziran). Erişim adresi: <http://hanifezkara.blogspot.com/2015/01/apple-logosu-ve-altin-oran.html> (2022, 31 Mart).
- Purkiss, J. & Lee, David R., (2012). Brand you turn your unique talents into a winning formula. *Artesian*, 78-79.
- Storytelling in B., (2017). The difference in Brand Archetypes Between Western and Asian Tech Brands- Based on Carl Jung's 12 archetypes model, *Aalto University*, P.O. BOX 11000, 00076 AALTO www.aalto.fi Abstract of master's thesis, 30.
- Summak, M. E., Aytekin, Mücahit & Önder, G., (2020). Marka kişiliği oluşturmada kullanılan arketipler: Koronavirüs sürecindeki reklamlara yönelik bir içerik analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 483-504.
- Superhaber. (2018, 15 Nisan). Erişim adresi: <https://www.superhaber.tv/nike-logosu-nasil-yapildi-hikayesi-nedir-haber-95414> (2022, 31 Mart).
- Textbroker. (2022). Erişim adresi: <https://www.textbroker.com/corporate-identity> (2022, 21 Şubat).
- Toker, K. A., (2020). Mitlerin iletişimsel gücü: yeniden üretilen ve yaşayan mitoslar. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Topçu, Ö., (2017). Kurumsal kimlik oluşturmada bir logonun markaya etkisi, *e-Journal of New Media / Yeni Medya Elektronik Dergi- eJNM*, 1 (2), 159-161.
- Tsai, S., (2006). Investigating archetype-icon transformation in brand marketing, *Marketing Intelligence and Planning*, 24(6), 648-663.
- Turbologo. (2021, 6 Mayıs). Erişim adresi: <https://turbologo.com/tr/blog/ferrari-logo/> (2022, 1 Nisan).

- Turkish Airlines. (2022). Erişim adresi: <https://www.turkishairlines.com/tr-int/basin-odasi/hakkımızda/hikayemiz/> (2022, 31 Mart).
- Verapatent. (2021). Erişim adresi: <https://verapatent.com/marka-kisiligi-nedir/> (2022, 21 Şubat).
- Yakın, V., Canan, Ay & Y., M., (2014). Reklamlarda kullanılan marka kişilik arketiplerinin gösterge bilimsel analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(1), 347.
- Yılmaz, B. & Bektaş, S., (2019). Marka kişiliği oluşumunda ve yansıtılmasında reklamlarda arketip kullanımı: Türkiye'nin en değerli ilk 10 markasının reklamlarına yönelik bir analiz. *Akdeniz İletişim Dergisi*, 32, 90-116.
- Yılmaz, F. B., (2018). Carl Gustav Jung'un arketipleri bağlamında "Persil, Magnum ve Eti Canga" reklam filmlerinin çözümlenmeleri, *Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları E-Dergisi*, 1(1), 102.

Araştırma Makalesi / Research Article

**XVI. YÜZYIL OSMANLI-AVUSTURYA İLİŞKİLERİ TARİHİNE KATKI:
1574 TARİHLİ AVUSTURYA AHİDNAMESİ**

Büşra AKTAŞ KÜTÜKÇÜ¹

Öz

Uluslararası hukukun en önemli belgeleri olan Osmanlı ahidnamelerinden günümüze orijinal olarak az sayıda belge ulaşmıştır. Bu belgelerin birçoğu ilgili devletlerin arşivlerinde muhafaza edilmekte olup kimileri bilinmeyen yollarla bu arşivlerden çıkarılmıştır. XVI. yüzyılın birbirine oldukça benzeyen çok uluslu iki güçlü devleti olan Osmanlı ve Avusturya arasındaki doğrudan diplomatik temaslar sonucunda üretilen ahidnamelerden günümüze yalnızca 1562 ve 1565 tarihli iki tanesinin ulaştığı bilinmekte idi. Yakın zamanda Sultan II. Selim'e ait 1574 tarihli ahidnamenin orijinali tarafımızca British Library'de tespit edilmiştir.

Bu makalede öncelikle Sultan II. Selim döneminin sonuna kadar Osmanlı-Avusturya ilişkileri ahidnameler bağlamında incelenmiştir. Daha sonra bu dönem sonuna kadar verilmiş ahidnamelerin neşirleri hakkındaki bilgiler derlenmiştir. Son olarak 1574 tarihli ahidname diplomatik hususiyetleri açısından tahlil edilmiştir. Bu ahidnamenin metni ve dijital nüshası ilk defa bu makale ile neşredilmiş ve diplomatik bilimi açısından XVI. yüzyıl Osmanlı ahidnameleri arasındaki konumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahidname, Antlaşma, Diplomasi, Diplomatika.

**A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF OTTOMAN-AUSTRIAN RELATIONS IN
THE XVI. CENTURY: AHDNAME OF 1574**

Abstract

A limited number of original Ottoman ahdnames, one group of the most important documents of international law, have survived to present day. Although many of these documents are kept in the relevant states' archives, some of them have been taken away from these archives in a questionable way. Only two of the ahdnames produced by Ottoman Empire and Austria from the sixteenth century were known that they have survived to the present day. These were produced in 1562 and 1565. Recently, we have found an original ahdname which is belonged to Selim II, and it is dated 1574, in the British Library.

In this study, first, the relationship between Ottoman Empire and Austria is examined through ahdnames until the end of the Selim II period. Then, information about the texts of ahdnames is compiled until end of this period. Finally, the ahdname, dated 1574, is analyzed in terms of its diplomatic characteristics. The text and digital copy of this ahdname are published for the first time in this article and its position among the Ottoman ahdnames of 16th century in terms of diplomatic science has been investigated.

Keywords: Ahdname, Treaty, Diplomacy, Ottoman Diplomatics.

¹ Arş. Gör. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, busra.aktas@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9934-3908.

Başvuru Tarihi (Received): 15.06.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Osmanlı ve Avusturya ilişkilerinde ilk resmi temas XVI. yüzyılın başında önce elçi Hans von Thurn ve ardından ikinci elçi olarak Freiherr von Konigsegg'in İstanbul'a gönderilmesi ile gerçekleşmiştir. İlk elçinin İstanbul'daki faaliyetleri ile ilgili pek bilgimiz bulunmamakla birlikte Konigsegg'e verilen talimatlar içerisinde Osmanlılara bir ittifak teklifi ile birlikte ticaretle alakalı taleplerin de bulunduğu bilinmektedir (Teply ve Baykal, 1969: 248-249; Arıkan, 1984: 197). Her ne kadar ilk diplomatik temaslar Mohaç'tan yaklaşık çeyrek yüzyıl öncesine tarihlense de bu savaş neticesinde Osmanlılar ve Habsburglar komşu hale gelmiştir. Bu gelişme sonucunda taraflar arasında esas amacı Macaristan topraklarının hâkimiyeti olan uzun ve zorlu mücadeleler patlak vermiş, bunun bir neticesi olarak da diplomatik süreçler yoğunlaşmıştır. Taraflar arasındaki diplomatik ilişkilere dair en eski belge Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Ferdinand'a yazdığı 1527 tarihli namedir. Ne yazık ki bu belge bu gün mevcut olmamakla birlikte bu namenin Tercüman Yunus Bey tarafından İtalyanca olarak yazıldığı bilinmektedir (Aydın, 2007: 49; Güzel, 1994: 1000). Bu mektupla başlayan ve Zitvatorok Barış Antlaşması'na kadar geçen süreçte bu iki devlet arasında Osmanlı Devleti'nin Habsburg Hanedanı'na göre daha kuvvetli bir müzakere pozisyonuna sahip olduğu bir diplomatik ilişkiler dönemi başlamıştır (Savaş, 2002: 555-557).

Mohaç Muharebesi ile Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi akabinde başlayan anlaşmazlıklar, yapılan müzakereler sonucu 22 Haziran 1533 tarihinde taraflar arasında ilk antlaşmanın yapılması ile neticelenmiş ve çözüme kavuşmuştur. Bu antlaşmaya göre Kanuni Sultan Süleyman, Macaristan'ın kuzeyinde Ferdinand'ın elinde bulunan topraklar üzerindeki egemenliğini kabul etmiş; Ferdinand ise Macaristan toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçerek Zapolya'yı Osmanlı vasalı olarak tanımıştır. Böyle bir tarihsel akış içinde Osmanlı-Avusturya arasındaki ilk antlaşma yapılmıştır. (Gökbilgin, 1979: 113-116; 1970: 22-24. Petritsch'e göre bu antlaşma şifahi olarak kalmış, yazılı hale getirilmemiştir. Bkz. Petritsch, 1991: 14). Günümüze herhangi bir şekilde orijinali yahut tercümesi ulaşmayan bu antlaşma Osmanlı-Avusturya ilişkileri açısından ilk olması hasebiyle büyük önem taşımaktadır.

Taraflar arasında 1533 yılında yapılan ilk antlaşmanın ardından Zapolya'nın 1540 yılında ölümüne kadar Macar toprakları konusu, dolayısıyla Avusturya ilişkileri Osmanlılar için askıya alınmıştır. Zapolya'nın ölümüyle Ferdinand'ın Macar tahtının kendisine ait olduğu iddiasıyla tekrar Budin'e girmesi bu meseleyi tekrar Osmanlıların gündemine taşımış ve toplanan harp divanında Ferdinand'a karşı bir sefere çıkılmasına karar verilmiştir. (Gökbilgin, 1979: 119-120). 1541'de Budin'in geri alınarak beylerbeyliği statüsüne alınması ve çevresindeki Peçuy, Şikloş, Estergon, Tata ve İstolni Belgrad gibi mevkiilerin fethi ile bu eyaletin güvenliğinin sağlanması takip eden üç yıl boyunca Macaristan toprakları üzerindeki savaşı durdurmuş ve Ferdinand'ı barış için gayret göstermeye sevk etmiştir. İran ile savaş ihtimalinin bulunması padişahı Avusturya'ya karşı bir müddet düşmanca hareket etmekten alıkoymuştur. 1546 yılı sonlarında başlayan müzakereler Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya ile barışı kabul ederek 19 Haziran 1547 tarihinde 5 yıllık bir ahidname vermesine kadar sürmüştür. Avusturya'ya 30.000 dukalık vergi² mükellefiyeti getirerek Osmanlılar lehine mali hükümler içeren bu ahidnamenin uzun vadede Ferdinand'ın elinde bulundurduğu toprakların sınırlarında bir savunma hattı oluşturması sebebiyle Avusturya için daha elverişli olduğu müşahede edilmektedir. (Gökbilgin, 1979: 119-131; 1970: 32-34; Emecen, 2002: 512; 2022: 380-381; Tracy, 2016: 146).

² Barışın en mühim özelliği olan Osmanlılara ödenecek olan 30.000 dukalık haraç taraflar arasında farklı şekillerde telakki edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman bu meblağı kendisine ait olan toprakların karşı tarafa devri sebebiyle ödenen klasik bir "haraç" olarak görmekteydi. Ferdinand ise bu miktarı daha çok bir "iltizam", ödenmesi gereken bir arazi vergisi olarak algıliyordu (Emecen, 2022: 381-382). Bu konuda oldukça detaylı bir çalışma için Bkz. (Özsoy, 2015: 263-267).

Kanuni Sultan Süleyman tarafından Avusturya'ya ilk ahidname verildikten sonra sınır problemleri tamamen çözülmeyiş de denizlerdeki donanma faaliyetleri bir süreliğine durmuştur. Sultan Süleyman bu tarihten sonra İran üzerine sefere çıkmış (1548-1549), padişahın bu meşguliyeti Erdel'deki hadiseler sebebiyle sekteye uğramıştır. General Goivanni Battista Castaaldo kumandanlığında bir Habsburg kuvvetinin Erdel'e girmesi üzerine Tuna havzasında yeniden harekete geçilmiştir. Bir dizi harekât sonucunda Erdel ve esasen Budin'in güvenliği sağlanmıştır (Tracy, 2016: 146; Gökbilgin, 1955: 71-74; Emecen, 2022: 508; Maxim, 2012: 94).

Erdel'de bu hadiseler yaşanırken Ferdinand Rüstem Paşa'ya yazdığı 1551 tarihli mektubunda bu vaziyet hakkında sorumlu olmadıklarını ve hem Macar arazisinde hem Akdeniz'de düşmanlığa son verilerek yeniden sulh ortamının oluşturulması için elçi göndermeyi arzu ettiğini beyan etmektedir (Gökbilgin, 1955: 72-73). 1553 yılından sonra Macaristan topraklarındaki mücadeleler bir nebze durulmuş, Ferdinand'ın müzakere yoluna gittiği görülmüştür. İlk olarak 1 Mart 1553'te yapılan mütarekenin ardından taraflar arasında uzun yıllar süren bir müzakereler dönemi başlamıştır. Bu döneme ait günümüze ulaşmış 1559 tarihli bir ahidname taslağı mevcuttur (Schaendlinger ve Römer, 1983: 59-62). Bu belge ile ilgili Busbecq'in yapmış olduğu müzakereler (Bu konu ile ilgili Bkz. Tracy, 2014: 195-206) sebebiyle bazı bilgiler bulunmakla birlikte kaynaklar genellikle belgeden bahsetmezler. Takip eden yıllarda süregelen hudut hadiseleri ile karşılıklı tecavüzler barışın tesisini geciktirdiyse de nihayet 1 Haziran 1562 tarihinde Avusturyalılara bir ahidname daha verilmiştir (Jorga, 2017: 60-62; Gökbilgin, 1979: 143-144; 1955: 76-77).

Avusturya'ya 1562 tarihli ahidnamenin verilmesi Balkanlarda kısa süreli bir durgunluk meydana getirdiyse de sınırlardaki olaylar devam etmiş, Macaristan'daki birtakım yerler hakkındaki sorunlar pratikte giderilememiştir. Ferdinand kendisi için asimetrik koşullarda uzun yıllar süren ve sonunda da vazgeçmek zorunda kaldığı mücadelesinin ortadan bu şekilde kalkmasından kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Bu ahidnamenin verilmesi sürecindeki yazışmalar Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunan 6 Numaralı Mühimme Defteri'nde mevcuttur. Ferdinand'ın ölümü dolayısıyla Maximilian'a yazılan name-i hümayunda dostluğun devamı arzu ediliyorsa bunun bir mektupla bildirilmesi hususu ifade edilmektedir (6 Numaralı Mühimme Defteri, 1995: 34). Yine aynı defterde kayıtlı başka bir name-i hümayun Maximilian'ın kendisi ve kardeşleri adına ahidnameyi teccid talebinin Komaran'daki verginin ödenmesi şartıyla kabul edileceğini bildirmektedir (6 Numaralı Mühimme Defteri, 1995: 186-187). Ayrıca Sadrazam Semiz Ali Paşa İstanbul'daki Avusturya elçisi Albert von Wyss'i huzuruna çağırarak hem iki yıllık verginin tediyelerini hem de ahidnamenin kalan süre için teccidi hususunu gündeme getirmiştir. Kanuni'nin Ferdinand'ın oğlu ve halefi Maximilian'ın cülusunu tebrik için Viyana'ya gönderdiği Bali Çavuş aracılığıyla da ahidnamenin yenilenmesi hususundaki Avusturya'nın tutumunu sordurduğu bilinmektedir. Bu şartlar altında taraflar arasındaki sulh teccid edilmiş, Kanuni Sultan Süleyman'ın sağlığındaki son Avusturya ahidnamesi 1565 yılında verilmiştir (Jorga, 2017: 62; Gökbilgin, 1966: 1; 1979: 147; Uzunçarşılı, t.y.: 409).

XVI. yüzyıl boyunca Osmanlılar ve Habsburglar arasındaki sorunlar yenilenen ahidnamelere rağmen bitmemiş, barış görüşmeleri sürerken bir yandan da askeri harekât ve ihlaller devam etmiştir. Erdel'deki olaylar gün geçtikte tırmanmış ve Erdel prensinden Osmanlılara gönderilen mektuplarda Erdel'in tamamen imparatorun eline düşmesi tehlikesinden sıkça söz edilmiştir. Bu hadiseler sebebi ile Bosna beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa harekete geçerek Krupa ve Novi'yi ele geçirmiştir. Maximilian ise bir taraftan savaş hazırlıklarına devam ederken diğer taraftan diplomatik teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüsleri yürütmek için İstanbul'da bulunan Macar asıllı elçi Hosszuthoty'nin ihtilafli konulara çözüm hususunda tatminkâr bulunmayan elçiliği ve gelirken Avusturya'nın ödemesi gereken vergiyi getirmemiş olması Avusturya'ya karşı yeni bir sefer kararı alınmasına sebep olmuştur (Gökbilgin, 1966: 1-5; 1979: 147; Emecen, 2002: 519-520; Jorga, 2017: 64-68; Uzunçarşılı, t.y.: 409-410).

Yaşının ilerlemesi ve bozulan sıhhati sebebiyle 10 yıldan fazla zamandır sefere çıkmayan Kanuni Sultan Süleyman Avusturyalıların müstahkem kaleleri olan Zigetvar ve Eğri kalelerini alarak Macaristan'daki Habsburg mukavemetini kırmak üzere son seferine çıkmıştır. 1 Mayıs 1566'da İstanbul'dan hareket eden Sultan Süleyman ve ordusu Ağustos ayı başlarında Zigetvar muhasarasına başlamıştır. İyi korunan bu kalenin muhasarası 1 aydan fazla sürmüş ve büyük kayıplar verilmiştir. Nihayet 7 Eylül günü kale düşmüş, ancak bir önceki gece Sultan Süleyman vefat etmiştir. O esnada Anadolu'da bulunan Şehzade Selim acilen İstanbul'a çağrılarak tahta çıkmıştır. Belgrad'a kadar gelerek orduyu karşılayan II. Selim kapıkulu askerine cülus bahşisi dağıtmıştır. Yeni sultanın ülkesine dönmesinden sonra 1567 yılı başında Avusturya imparatoru hem cülus tebriki, hem de sulh görüşmeleri için elçilerini yeniden görevlendirmiş, o ana kadar İstanbul'da savaş esiri olarak tutulan elçiler huzura kabul edilmiştir. Hudut kaleleri, arazi taksimi ve oralardaki reayanın vergilerine dair konuların 14 celse ve 7 ay süren müzakereler sonucunda Avusturya'ya 29 Şubat 1568 tarihli bir ahidname verilerek taraflar arasında yeniden sulh tesis edilmiştir (Gökbilgin, 1966: 6; 1979: 147-148; Jorga, 2017: 64-68; Uzunçarşılı, t.y.: 498-499; Tracy, 2016: 199).

1568 ahidnamesi ile taraflar arasındaki fiilî savaş durumu sona ermiş, Avusturya ile ilişkilerin durgun bir hüviyete bürünmesiyle Osmanlılar ülkenin diğer sınırları ile ilgili harekete geçmek için müsait bir durum bulmuşlardır. Bu sayede II. Selim döneminin en önemli hadisesi olan Kıbrıs'ın fethi gerçekleşmiş ve Doğu Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyeti kati suretle tesis edilmiştir (Turan, 1966: 436-438).

Bu ahidnameden sonra Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde bazı önemsiz hudut hadiseleri dışında kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. 1571 yılında Erdel prensi Janos Sigismund'un ölümü dolayısıyla yeniden ortaya çıkan Erdel tahtı meselesi kısa süreliğine Avusturya ile ilişkilerde bir gerginlik meydana getirmiş; herhangi bir savaş ilanı olmaksızın karşılıklı çatışmalar baş göstermiştir. Avusturya-Rus işbirliğine karşı Osmanlıların Fransızlarla ittifak hâlinde iki farklı adayı desteklediği taht mücadelesi süreci Osmanlıların desteklediği Stephan Bathory'nin Erdel prensi olması ile sonuçlanmıştır. Bu meselenin ortadan kalkmasından sonra taraflar arasında en önemli çatışma nedeni 1568 tarihli ahidnamenin Türkçe metni ile bu metne ait Latince çeviri arasındaki farklılıklar dolayısıyla bazı sınır köyleri ile alakalı ortaya çıkan anlaşmazlıklar olmuştur. Bu anlaşmazlıkların giderilmesi amacıyla Kral Maximilian İstanbul'da bulunan elçileri vasıtasıyla 1576 yılı itibarıyla geçerlilik süresi dolacak olan 1568 tarihli ahidnamenin süresini uzatma talebinde bulunmuştur. Uzun bir müzakere sürecinin ardından Sultan II. Selim bu talebi kabul etmiş ve 1576 yılından itibaren geçerli olmak üzere 1574 yılında bir ahidname hazırlatmıştır (Bu süreç hakkında detaylı bilgi için Bkz. Tracy, 2021: 90-97)

1574 tarihli bu ahidnamenin varlığını birçok kaynak teyit etmekle birlikte Osmanlı-Habsburg ilişkilerine dair güncel çalışmalarda ahidnameye dair herhangi bir metin ya da belgenin günümüze ulaşmadığı bildirilmiştir. Ancak bu ahidnamenin Mühimme defterlerinde yer alan bir sureti hiçbir değerlendirmeye tabi tutulmaksızın Yusuf Alperen Aydın'ın yüksek lisans tezinde yayınlanmıştır (Aydın, 2001: 90-92).

Bu ahidname ile ilgili olarak Jorga (2017: 251-22) ve Kütükoğlu (1979: 622) Sultan III. Murad tarafından onaylandığını bildirmişlerse de bu ahidnamenin II. Selim tarafından tanzim ettirildikten sonra onaylanarak Avusturya'ya gönderilmek üzere gerekli hazırlıkların yaptırıldığı arşiv kaynaklarınca teyit edilmektedir. 1574 tarihli ahidnamenin 26 numaralı Mühimme Defteri'nde (26 Numaralı Mühimme: 313-315) "*Beç kralına yazılacak ahdnâme-i hümayun suretidir*" başlığı ile yer alan olan suretindeki muamele kayıtları bu açıdan son derece aydınlatıcıdır. *Yevmü'l-erba'a fi 25 sene 982 Tercüman Mahmud'a verildi*³ ve *Altın kozalak ve serâser kese ile fi 6 Şa'bani'l-*

³ Jorga, Tercüman Mahmud'un 1574 yılı sonunda ahidname ile birlikte Prag'a geldiğini ve hatta burada vefat ettiğini haber vermektedir (Jorga, 2017: 251).

*mu'azzam sene 982*⁴ şeklindeki bu kayıtlar Sultan II. Selim'in vefatından yaklaşık 1 ay öncesine tarihlenmektedir.

Ahidnamenin Avusturya'ya ulaştığını Sultan III. Murad'ın Avusturya'ya vermiş olduğu 1575 tarihli yeni bir ahidname vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Jorga'nın eserinde (2017: 252) 22 Kasım 1575 tarihinde onaylandığı ifade edilen ahidname Sultan III. Murad'ın vermiş olduğu ahidnamedir. II. Selim'in vefatından yaklaşık 1 yıl sonra düzenlenen bir mühimme kaydında tespit edilen ahidname sureti gelişmelerin seyri ve daha önceki belgeye atıf yapmış olması dolayısıyla önemli bir bilgi kaynağıdır. Aydın (2001: 96-98) tarafından yayınlanan bu belge olayın mahiyetini ve gelişmeleri değerlendirmek bakımından önemli bilgiler vermektedir. 27 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki (27 Numaralı Mühimme: 105-107) “*Beç kralına yazılan mücedded ahdnâme-i hümayun suretidir*” başlıklı kayıt 1575 tarihli ahidnamenin suretidir. *Fi'l-yevmi's-sâlis 19 şehri Şa'bani'l-mu'azzam sene 983 be-makam-ı Kostantiniyye* kayıtları mevcut olan bu ahidname suretinde 1574 tarihli ahidnameye dair açıklamalar şu şekilde yer almaktadır:

“mâbeynde mün'akid olan sulh u salâhda meşrut olan vergi ile David Ugnad nam mu'teber elçiniz gönderip merhûm ve mağfurun-leh babam Sultan Selim Han aleyhi'r-rahme ve'l-gufrân ile vâki' olan emn u emân ve sulh u salâhın sekiz yılı tamam oldukda merhûm babam tâbe serâhu zamanında yine virgünizi virmek şartıyla ve ba'zı şurût-ı uhûd ile on yıla değin mâbeyn sulh üzere olmasın rica ettiğinizde sekiz yıla değin sulh u salâha ruhsat verilib merhûm ve mağfurun-leh babam nevvera'llâhu merkaduhu ahdnâme-i hümayûnların inâyet edip ol esnâda irâdet-i sübhânî ve meşiyet-i yezdânî mukâreneti ile serîr-i saltanat-ı sa'âdet-masîr-i hâkânî ve taht-ı sa'âdet-baht-ı hüsvânî cenâb-ı celâdet-me'âbıma müyesser ve mukadder olmağla iltimas ve istid'ânız muktezâsınca ve kâ'ide-i kadîme-i hâkânî mucibince ben dahi merhûm babam tâbe serâhu verdiği ahdnâme-i hümayûnda ma'hûd ve mestur olan şerâit ile kabul edip ol bâbda sana nâme-i hümayûnum inâyet ettiğim ecilden”

Yukarıda Sultan III. Murad'ın ahidnamesinde de ifade edildiği üzere bugün elimizde mevcut 1574 tarihli ahidname Sultan II. Selim tarafından verilmiş ve yine kendisi tarafından onaylanarak Avusturya'ya gönderilmiştir. Kısa bir süre sonra Sultan II. Selim vefat etmiş ve yerine tahta çıkan Sultan III. Murad Avusturya'dan gelen talep üzerine babası Sultan II. Selim'in vermiş olduğu 1574 tarihli ahidnameyi tecdiden 1575 tarihli yeni bir ahidname vermiştir. 22 Kasım 1575 tarihinde Sultan III. Murad tarafından onaylanan işte bu yeni ahidnamedir. Bu belge Sultan II. Selim'in vermiş olduğu ahidnamenin Sultan III. Murad tarafından onaylandığına dair literatürde yer alan karışıklığı gidermesi bakımından son derece önemlidir. “*Beç kralına yazılan mücedded ahdnâme-i hümayun suretidir*” başlığı bu belgenin 1574 tarihli ahidnamenin tecdidi mahiyetinde ilkinden farklı ve yeni bir ahidname olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1. Ahidname Metinlerinin Neşirleri Hakkında Bilgiler

Osmanlı-Avusturya ilişkileri çok sayıda araştırmacı tarafından farklı yönleri ile ele alınmış, hatta doğrudan bu ahidnameler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda ahidnamelerin orijinallerine veya suretlerine ait metinler yayınlanmış, bu yayınlar mütevazı bir külliyat meydana getirmiştir. XVI. yüzyıl Avusturya ahidnamelerine ait metinlerden günümüze ulaşanlarının yayınları hakkındaki bilgiler aşağıda derlenmiştir.

⁴ Ahidnameler genellikle altın kozalak ve serâser denilen altın ve gümüş telle dokunmuş bir kese içerisinde gönderilirdi. Kesenin ağzı sim kordonla bağlandıktan, kordonun uçları kozoğın karşılıklı deliklerinden geçirildikten sonra içine eritilmiş kırmızı mum dökülür, üzerine de mühr-i hümayun (sonraları devlet arması ve padişahın tuğrası) basılırdı. Kozalaktan çıkan, uçları püsküllü kordonlara da birkaç düğüm atılırdı. Bu tür önemli belgelerin gönderilmesi sırasında çavuşlar veya tercümanlar refakat ederek belge ilgili ülkeye ulaştırılırdı. (Bozkurt, 2002: 232).

1547 ahidnamesinin orijinali ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Şimdiye kadar bu ahidnameye ait metne Feridun Bey'in meşhur eseri *Münşe'âtü's-Selâtin* vasıtasıyla erişilmiş ve ilgili yayınlarda hep bu metin kullanılmıştır (Feridun Bey, 1858: 76-78). Bunun dışında bu metnin ayrıca Kanuni Sultan Süleyman devri kanunlarını derleyen bir mecmuada da suretine rastlanmaktadır. Bu nüshanın yer aldığı, farklı bir hat ve kalemle sonradan eklendiğini tahmin ettiğimiz *Kanunnâme ve Hutût-ı Hümayûn ve Nâme-hâ-yı Hümayûn mürâsele bi-etrâf* başlıklı mecmuada tarih bulunmamaktadır. (Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1970, 145b-148b). Bu metin Osmanlı-Avusturya ilişkilerine dair günümüze ulaşan en eski ahidname nüshası/suretidir.

XX. yüzyılın başında Osmanlı hukuk belgelerine dair bir derleme olarak hazırlanmış olan *Külliyât-ı Kavanin* adlı eserde bu belge "Hükümet-i seniyyeye senevî 30.000 Macar altını verilmek üzere beş sene müddetle idâme-i sulh ve salaha dair Macar kralı Ferdinand ve biraderi İspanya kralı Charles-Quint ile Dersaâdet'te münakid muâhedename" başlığı ile yer almaktadır (Karakoç, 2006: 5).⁵

E. D. Petritsch'in Viyana Devlet Arşivleri'ndeki Osmanlı belgelerine dair katalog mahiyetindeki eserinde Kanuni Sultan Süleyman ile I. Ferdinand ve V. Charles arasında beş yıllık barış ve ateşkes başlığı ile verilmiş olan bu ahidnamenin içerik bilgisi ve ilgili neşriyata dair bilgiler mevcuttur (Petritsch, 1991: 50-51). Metnin transkripsiyonu ilk olarak Yusuf Alperen Aydın tarafından hazırlanan bir yüksek lisans tezinde yer almıştır (Aydın, 2001: 67-70). Daha sonra aynı metin Uğur Kurtaran'ın önce yüksek lisans tezi olarak hazırlayıp ardından kitaplaştırmış olduğu çalışmasında kullanılmıştır (Kurtaran, 2009: 47-50).⁶

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait 1559 tarihli ahidname taslağı bugün Viyana Devlet Arşivi'nde (Haus-, Hof- und Staatsarchive) mahfuzdur. Bu belgeden Anton Schaendlinger'in 1983 yılında Kanuni dönemine ait 36 belgeyi yayınladığı çalışması vasıtasıyla haberdar olmaktadır. Bu belgeye Schaendlinger, çalışmasında hem transkripsiyonu hem de tıpkıbasımı ile yer vermiştir (Schaendlinger, 1983: 59-62). Schaendlinger belgenin üst kısmında yazılı olan "*ahdnâme-i hümayûnun suretidir*" başlığı nedeniyle bu belgeyi ahidname sureti olarak değerlendirmiş olmakla birlikte V. L. Ménage, 16. yüzyıl Osmanlı belgelerinin rükünleri üzerine yazdığı makalede söz konusu belgenin Busbecq'in müzakereleri sırasında Osmanlılar tarafından önerilmiş olan bir ahidname taslağı olduğunu ortaya koymuştur (Ménage, 1985: 284-285).

Sultan II. Selim'in Avusturya'ya verdiği 1562 tarihli Avusturya ahidnamesi günümüze ulaşan en eski Türkçe Avusturya ahidnamesidir. Bu ahidname Viyana Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmekte olup ilk kez Schaendlinger'in eserinde yayınlanarak ilim âlemine tanıtılmıştır (Schaendlinger, 1983: 67-70). Schaendlinger'in metnine daha sonra Y. Alperen Aydın (2001: 71-76) ve Uğur Kurtaran (2009: 53-57) Osmanlı-Avusturya ahidnamelerini ana kaynak olarak kullandıkları çalışmalarında yer vermişlerdir. Son olarak Yusuf Yıldız, Kanuni dönemi Osmanlı-Habsburg ilişkilerine dair eserinde bu belgenin transkripsiyonu ve tıpkıbasımını yayınlamıştır (Yıldız, 2013: 263-275).

⁵ Buradaki bilgilere göre Noradounghian'ın (1897: 30-31) Osmanlı ahidnamelerini ihtiva eden katalog mahiyetindeki eserinde Edirne'de verildiği belirtilmiş olan bu ahidnamenin Feridun Bey münşeatında mevcut Türkçe metne göre ise İstanbul'da hazırlandığı yazılıdır. Ayrıca "Türkçe metinde tarih sehven 1545'tir" bilgisi mevcuttur. Birbirinden ufak farklılıklar ihtiva eden mevcut iki metin incelendiğinde Feridun Bey münşeatına ait metinde Hicri tarihle birlikte 1545 tarihi verilmiş olmakla birlikte yeni tespit ettiğimiz Kanunname'de yalnızca Hicri tarihin bulunduğu görülmektedir. Bu durum Miladi tarihin asıl metinde bulunmadığı, ahidnameden suretin çıkarılması sırasında bu tarihin yanlış olarak ilave edildiği veya bu iki mecmua yazarının farklı nüshalar gördükleri kanaatini doğrulamaktadır. Bunun yanında her iki nüshada da yer bilgisi İstanbul olarak verilmiştir.

⁶ Bu eserde metin bilgisi olarak her ne kadar Feridun Bey'e atıf yapılmış olsa da yapılan okuma hataları metnin Y. Alperen Aydın'ın tezinden alındığını göstermektedir.

II. Selim tarafından Avusturyalılara verilen ikinci ahidname 1565 tarihli olup Viyana Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu ahidname de ilk kez Schaendlinger tarafından yayımlanmıştır (Schaendlinger, 1983: 87-90). Bu ahidnamenin 1995 yılında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri tarafından yayımlanan 6 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki (6 Numaralı Mühimme, 1995: 444-447) suretini Aydın, Osmanlı-Habsburg ahidnamelerine dair 2001 yılında hazırladığı yüksek lisans tezinde kullanmıştır (Aydın, 2001: 76-80). Sonrasında Kurtaran aynı metni kendi çalışmasında değerlendirmiştir (Kurtaran, 2009: 63-66). Bu ahidnamenin verilmesi için ön şart olan gecikmiş vergilerin teslim edildiğine dair birtakım belgeler de yine daha önce yayınlanarak ilim dünyasına kazandırılmıştır.⁷

1568 ahidnamesinin orijinali ne yazık ki günümüze ulaşmamış olmakla birlikte bu ahidname sureti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Düvel-i Ecnebiye defterleri (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafı, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Nemçe Ahidname Defteri, 57/1, 1-3), Münşe'âtü's-Selâtin (Feridun Bey, 1858: 96-100) ve Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yapmış olduğu antlaşmaları derleyen Muâhedât Mecmuası (Muâhedât Mecmûası, 2008: 60-65) vasıtasıyla bilinmektedir. Bu metinler daha önce Aydın (2001: 81-87) ve Kurtaran (2009: 69-72) tarafından neşredilmiştir. Ayrıca bu ahidnamenin Viyana Devlet Arşivi'nde birtakım eksiklikleri havi bir sureti daha yakın zamanda tespit edilmiştir.⁸

1574 tarihli ahidnameye dair bazı belgeler daha önce bu konuda çalışma yapmış araştırmacılar tarafından tespit edilirse de hem herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmayı hem de orijinal ahidnamenin bulunmayışı sebebiyle dikkat çekmemiştir. Ahidnamenin orijinali yakın zamanda tarafımızca British Library'de (British Library, Asian & African Studies Collections, Lansdowne MS 23) tespit edilmiştir. 1574 tarihli bu ahidnamenin 26 numaralı Mühimme Defteri'nde bulunan sureti (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, 26 Numaralı Mühimme Defteri, ss. 300-302) daha önce Y. Alperen Aydın tarafından transkribe edilmiştir (Aydın: 2001: 90-92). H. 25 Recep 982/ M. 10 Kasım 1574 tarihli bu kayıt "*Beç kralına yazılacak ahdnâme-i hümayûn suretidir*" başlığını taşımaktadır ve orijinali tarafımızca tespit edilmiş olan ahidnamenin bir suretidir. Bu iki metin arasında çok az sayıda ve önemsiz fark bulunmaktadır.

2. Ahidnamenin Diplomatik Hususiyetleri

XV. yüzyıldan itibaren bazı rükün ve şartları ihtiva eden sistematik bir form üzerine inşa edilen Osmanlı ahidnameleri XVI. yüzyıl itibariyle gelişerek klasik formunu kazanmıştır. Klasik bir Osmanlı ahidnamesi Giriş Protokolü, Vesikanın Muhtevası ve Son Protokol olarak üç ana başlık altında toplanan ve Davet (Invocatio), Nişan Formülü, Unvan (Intitulatio) Tuğra (Legitimatıo), Elkab (Inscriptio), Nakil/İbلاغ (Expositio/Narratio), Ahidname Maddeleri, Yemin (Sanctio), İtimad Formülü (Corroboratio), Tarih (Datatio) ve Mahall-i Tahrir (Locatio) olarak adlandırılan temel rükünlerden oluşmaktadır. XVI. yüzyıla ait ahidnamelerin çok büyük bir çoğunluğu bu rükünlerin tamamını ihtiva etmekteyse de bazı rükünlerin ihmal edildiği belgeler de mevcuttur. Bazı farklılık ve eksiklikler yalnızca bir belgeye has bir durum olabileceği gibi, devletler bazında ortaya çıkan farklılıklar da mevcuttur. Örneğin Venedik ve Fransa ahidnamelerinin vazgeçilmez bir rükünü olan Nişan Formülü Avusturya ve Lehistan ahidnamelerinde herhangi bir şekilde yer almamaktadır. İncelememize konu olan 1574 tarihli Avusturya ahidnamesi rükünleri bakımından

⁷ 6 Numaralı Mühimme'de (1995: 436-438) yayımlanan bir name-i hümayun sureti ile Schaendlinger'in (1983: 94-95) yayınladığı nişan-ı şerif verginin ödendiğini gösteren resmi kayıtlardır. Bu belgelerden Schaendlinger'in yayınladığı nişan-ı şerife mühimme defterleri arasında rastlanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Kolçak, 2013: 323-324).

⁸ Viyana'daki suretin üslup ve kelime farklılıklarından anlaşıldığına göre bu belgenin ahidnamenin aslından suret alınarak hazırlandığı görülmektedir. Kelimelerdeki yazım hataları bir Osmanlı kâtibince yapılabilecek yazım hataları değildir. Bu bağlamda bu hatalar muhtemelen kopyalama sırasında okunamayan kelimelerden kaynaklı meydana gelmiştir. Bu ahidname metni Muâhedât Mecmûası'nda (2008: 63-65) 1563 tarihi ile kayıtlı ahidname sureti ile birebir örtüşmektedir. İki ahidname metni arasındaki 1565 tarihli ahidname ise tamamen farklı bir metin inşa tarzına sahiptir.

değerlendirildiğinde XVI. yüzyılda Avusturya'ya verilmiş olan diğer ahidnameler gibi Nişan Formülü dışındaki tüm rükünleri ihtiva etmektedir.

1574 tarihli Avusturya ahidnamesi Charles Rieu'nun hazırlamış olduğu British Museum Türkçe Yazmalar kataloğunda yaklaşık olarak 168 cm uzunluğunda, 36 cm genişliğinde ve Divani hatla 24 cm alanda yazılı 21 satırdan oluşan bir rulo biçiminde tavsif edilmektedir (Rieu, 1888: 78). Ahidnamenin genel görünümü incelendiğinde yazılı kısmın Osmanlı belgelerinde görmeye alışık olduğumuzun aksine sayfanın en üstü itibarı ile başladığı dikkat çekmektedir. Bu görünüm belgenin *Davet (invocatio)* formunun bulunduğu üst kısmının tahrip olduğu veya kesilerek çıkarıldığı izlenimini vermektedir. Belgenin kalan kısmında da üst kısımlar hem sağ hem de sol köşelerden ciddi şekilde tahrip olduğu için baş kısmının da tahrip olduğu kanaati güçlenmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere söz konusu tahribat dolayısıyla belgenin en üstünde altın mürekkeple yazılmış bulunan iki satırın okunması güçleşmektedir. Bu iki satır uzun yıllar hatalı olarak *İkinci Davet* rüknü olarak düşünülmeyle birlikte esasen *Unvan (intitulatio)* rüknünün ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak XVI. yüzyıl boyunca Allah ve peygamberin adının padişahın tuğrasının altında yazılmasından kaçınmak için bu ifadelerin sembolik olarak tuğranın üst kısmına stilize biçimde yazılması şeklinde bir uygulama benimsenmiştir. Bu bölüm *Sadakat Formülü (formula devotionis)* olarak adlandırılmış bir alt bölümdür ve onursal bir yükseklik ifade etmesi bakımından tuğranın üzerine çıkarılmıştır (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ménage, 1985: 285-292). Bu yazım ve ifade biçimi Osmanlı ahidnamelerinde ilk kez 1525 tarihli Lehistan ahidnamesinde 4 satırlık son derece gelişkin bir formda karşımıza çıkmaktadır (Kołodziejczyk, 1999: 12-13). 1574 tarihli Avusturya ahidnamesinde günümüze ulaşmış eksik iki satırı bulunan bu bölümde *Menbâ 'u'l-lütf ve 'l-kerem olan enbiyâ / Muhammed rasulu'llahın salla'llah u aleyhi ve sellem teslimen kesîrân mu'cizât-ı kesir* kelimeleri okunabilmektedir.

II. Selim devrinin son ahidnamesi olan bu belgenin orijinallik ve otantikliğinin en önemli göstergesi olan *Tuğra (legitimatio)* altın mürekkeple gayet muntazam bir şekilde çekilmiştir. Herhangi bir tezyinatı bulunmayan bu *Tuğra* son derece sade bir formdadır. Literatürde bu belgenin onaylanmasına dair yer alan karışıklığı gidermede Sultan II. Selim'e ait bu tuğranın varlığı da önemli bir delildir. Zira, Osmanlılarda hiçbir zaman için padişahın kendi tuğrası dışında bir tuğra ile belge düzenlenmemiştir.

1574 tarihli bu ahidname Tuğranın ardından doğrudan *Unvan (intitulatio)* formülü ile başlamaktadır. Bu formülde 5 satır boyunca Anadolu, Rumeli, Arap yarımadası ve Kafkasya topraklarında hüküm sürülen yerlerin uzun bir listesi verilmektedir. Sultan II. Selim'in hükümlerlik sahasını son derece geniş bir şekilde tanımlayan bu unvan *Tımışvar, Budun ve sâir vilayet-i Üngürüs*'ün de dâhil edildiği görülmektedir. Bu ahidname dışında bu yerler yalnızca 1559 tarihli ahidname taslağında bulunmaktadır. Bu durum zikredilen yerlerin unvana eklenmesinin özel bir amacı olduğu kanaatini doğurmaktadır. Bunun sebebi Habsburglarla süregelen Macar toprakları mücadelesinde Osmanlı üstünlüğünün hatırlatılmak istenmesi olmalıdır. Ardından padişahın silsilesinin Sultan II. Murad'a kadar sayıldığı bölüm gelmektedir. Burada II. Selim'in kendisi, babası Kanuni Sultan Süleyman ve dedesi Yavuz Sultan Selim'in isimleri altın mürekkeple yazılmıştır. Takip eden 2,5 satır boyunca padişahın kudretinin ve ülkesinin büyüklüğünden bahisten sonra bu bölüm Osmanlı ahidnamelerinde rastlamadığımız türden "*hamden alâ âlâyihi'l-cezil ve şükren alâ ni'mâyihî'l-cemîl*" şeklinde bir hamd ü sena ile bitmektedir.

Kanuni Devrinden itibaren Avusturya'ya verilen ahidnamelerin en dikkat çekici bölümünü *Unvan* rüknü ihtiva etmektedir. Osmanlı ahidnameleri arasında Avusturya'ya verilmiş olanlarda bu rükün son derece uzun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İki taraf arasında mücadele konusu olan stratejik öneme sahip yerlerin padişahın hükümet alanı içerisinde sayılması açıkça bir güç ve

kudret vurgusu olarak değerlendirilebileceği gibi iki devlet arasındaki Avrupa üzerindeki iktidar mücadelesinin de bir yansıması olarak görülebilir.

Akabinde muhatap devlet adamının isminin zikredileceği *Elkab (inscriptio)* kısmına geçiş yapılmaktadır. Avusturya kralı Maksimilian'ın elkabı başında *hâlâ* kelimesi ile birlikte *sen ki Rim halkının güzidesi ve hürmetlisi ve Alaman vilayetlerinin ve Çeh ve İslövin ve Hırvat memleketlerinin imparatorusun ve hâkimi ve Maksimilyanoş kralısın* şeklindedir. Bu ahidnamenin unvan ve elkab rükünlerindeki ifadeler arasında bulunan derin farklılık XVI. yüzyılda Osmanlıların dünyaya ve en önemli rakiplerine bakış açısını özetleyen somut örneklerden biridir.

XVI. yüzyıl Avusturya ahidnamelerinin tamamında Avusturya kralları "*Rum halkının güzidesi, Alaman vilayetlerinin imparatoru ve Çeh ve İslövin ve Hırvat ve sâir yerlerin kralı ve hâkimi*" olarak tanımlanmıştır. 1562, 1565, 1568 ve 1574 tarihli Avusturya ahidnamelerinde bu tanımlamadan önce elkab formülleri bulunmasına karşılık 1574 tarihli ahidnamede herhangi bir elkab formülü kullanılmamıştır.

Padişahın kendisini ve muhatabını tanıttığı protokollerden sonra ahidnamenin veriliş sebebini açıkladığı *Nakil/İblağ (expositio/narratio)* kısmı gelmektedir. Bu kısımda II. Selim, Avusturya kralının muahede hükümlerini düzeltmek ve barış usulünü sağlamlaştırmak (temhid-i kavâ'id-i mu'âhedât ve teşyid-i merâsim-i musâlehât) maksadıyla elçilerle mektup gönderdiğini ifade etmektedir. Mektupta M.1576/H. 983 yılında süresi dolacak olan mevcut ahidnamenin bu tarihten itibaren on yıllığına yenilenmesinin Maximilian tarafından talep edildiği ifade edilmektedir. Mevcut durumun bu şekilde nakledilmesinden sonra belgenin düzenleniş amacını bildirerek bunu muhatabına açıklayan *İblağ (narratio)* bölümü gelmektedir. Bu kısımda ilk olarak padişah Avusturya'nın ödemekte olduğu yıllık 30.000 Macar altını haracın eskiden olduğu gibi ödenmeye devam edilmesi gerektiğini ihtar etmektedir. Ardından Kral Maximilian'ın kardeşlerinin ve kardeşlerinin oğulları ile Erdel voyvodalarının da Eflak ve Boğdan voyvodaları gibi zabt ettikleri yerlerle birlikte ahidname kapsamına alındığı bildirilmektedir.

Daha sonra ahidnamede Avusturya tarafının asıl talebi olan iki devlet arasındaki sınırlarda anlaşmazlık konusu olan birtakım yerlerin tespiti için gerekli talimatın verildiği kayıt altına alınmıştır. Sınırlarda bulunan ve daha önce tespit edilmiş olan sorunlara yönelik Osmanlı padişahınca emirler gönderilen köylere dair teftiş için Budin muhafızı Mustafa Paşa'nın görevlendirildiği, Avusturya tarafından gönderilecek görevlilerin de bu yerleri görüp inceledikten sonra söz birliği sağlanarak buradaki ihtilafların giderilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu durumun giderilmesinin barış ve dostluğun muhafazası açısından önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca "*işbu emn u emân ale't-tevâlî muhkem ve mukarrer kala deyü rica etdüğünüz i'lâm eyledikleri ecilden iltimâsınız hayyiz-i kabulde vâki' olup*" ifadeleri ile bu barış ve dostluğun ara verilmeksizin devamının Avusturya tarafından talep edilmesi üzerine Sultan'ın bunu kabul ederek ahidnamenin düzenlenme amacını bildirdiği *İblağ (narratio)* bölümünün sona erdiği görülmektedir.

Nakil/İblağ (expositio/narratio) bölümünün tamamlanmasının ardından *Ahdname Maddeleri* bölümüne geçilmiştir. İki maddeden oluşan bu kısmın ilk maddesi sınırlarda ihtilaf konusu olan köyler hususunun çözümüne dairdir. Meselenin Osmanlılar adına Budin muhafızı Mustafa Paşa ile Avusturya'dan gönderilecek olan görevliler tarafından söz konusu yerlerde yapılacak tahkikatla çözümleneceği bildirilmiştir. Ahidnamenin ikinci maddesinde ise önceki ahidnamenin aynen kabul edildiği beyan edilmiştir. Bu maddede Sultan Selim'e ait 1568 tarihli ahidname süresinin 1576 yılı itibarıyla sona ermesinin ardından yenileneceği ifade edilmiştir. Günümüze ulaşmış XVI. yüzyıl Osmanlı ahidnameleri tecdid mahiyetinde bile olsalar önceki ahidnameye ait maddelerin mufassal şekilde yeni ahidnamede tekrar kayıt altına alındığı görülmektedir. Buna karşılık 1574 tarihli bu ahidnamede tecdid edilen ahidnamenin maddeleri tekrar yazılmamış, muhtasar olarak "*sabikâ inâyet olunan ahdnâme-i hümayûnumda mukayyed olan şurut üzere mukaddema verilen ahdnâme tarihi dokuz yüz seksen üç Ramazanının yirminci gününde vâki' olan Yenar ayında*

tamam olduktan sonra ol tarihten girü sekiz yıla varınca ahd u emân tecdid olunup bu ahdnâme-i hümayûnu verdim” şeklinde özet bir ifade ile beyan edilmiştir. Benzer bir durum Sultan II. Selim’in Venedik’e vermiş olduğu 1573 tarihli ahidnamede de müşahede edilmektedir. Osmanlı diplomatiğinde yalnızca iki belgede görülen bu özelliği dolayısıyla 1574 tarihli ahidname özel bir konuma sahiptir.

Ahidname maddelerinin kısaca kayıt altına alınmasından sonra Sultan II. Selim ahidname şartlarına Avusturya tarafından uyulduğu sürece 8 yıl boyunca barışın geçerli olacağını bildirmektedir. Ardından ahidnamelere ait en önemli hususiyet olan *Yemin (Sanctio)* rüknü “*eymân-ı şeddâd ile yemin ederim ki yeri göğü yoğ iken var eden perverdigârın birliğıyçün ve ulu peygamberimiz Muhammed Mustafa salla’llâhu aleyhi ve sellem mu’cizâtı hakkıyçün*” şeklinde kısa bir biçimde yer almaktadır. *Yemin (Sanctio)* kısmının devamında Osmanlı padişahına bağlı yerel beylerin ve Erdel, Eflak ve Boğdan voyvodalarının da ahdi bozacak davranışlardan kaçınacağı belirtilmiştir. Son olarak Fransa, Leh beyleri ve Venedik beylerinin de ahidnameye dâhil edildiğinin bildirilmesiyle ahidname son bulmuştur.

Ahidnamelerin Son Protokolünün bir bileşeni olarak XVI. yüzyıl ahidnamelerinin neredeyse tamamında görülen ve padişaha ait belgelerde meşruiyeti sağlayan bir araç olarak tuğraya atıf yapan *İtimad Formülü* (şöyle bilesiz alâmet-i şerife i’timad kılasız) bu ahidnamede ihmal edilmiştir. *Tarih (datatio)* rüknünden ve *Mahall-i Tahrir (locatio)* ise belgenin en sonunda okunamayacak biçimde tahrir olmuştur. *Tarih* kısmından yalnızca “*Tahriren fi*” ve “*tis’a mie*” kelimeleri okunabilmektedir. *Mahall-i Tahrir* bölümünde ise “*Be-makam*” ibaresinden sonra bir tek *kaf* harfi kalmıştır. Orijinal ahidnamelerin birkaç istisna dışında tamamı hükümet merkezi olan İstanbul’da yazılmıştır. Bu nedenle tahrir olmuş olsa da *Mahall-i Tahrir*’in “*Be-makam-ı Kostantiniyye*” şeklinde okunması yanlış olmayacaktır.

Netice itibariyle, XVI. yüzyıl itibariyle tekâmülünü tamamlayarak klasik formunu kazanmış olan Osmanlı ahidnameleri içerisinde 1574 tarihli Avusturya ahidnamesi gerek dil ve üslup özellikleri ve gerekse ihtiva ettiği diplomatik rükünleri bakımından eksiksiz bir XVI. yüzyıl Osmanlı ahidnamesi özelliği göstermektedir.

3. Sonuç

XVI. yüzyılda Macar krallığının Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte siyasi varlığı ortadan kalkmış ve bu suretle başlayan Osmanlı-Avusturya ilişkileri büyük mücadelelerle XVIII. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Osmanlı ve Avusturya, siyasi ve diplomatik ilişkilerini, varlıklarını birbirleri için tehdit olarak algılayan iki büyük rakip olarak yürütmüşlerdir. Bu ilişkiler XVI. yüzyıl çerçevesinde ele alındığında en büyük problemin Macaristan’dan kalan toprakların hâkimiyetine dair olduğu görülmektedir. Dolayısıyla mücadelelerin kaynağını çok büyük oranda sınırlarla ilgili anlaşmazlıklar oluşturmuştur. XVI. yüzyıl boyunca sınır bölgesi bu iki önemli gücün mücadelelerine sahne olmuş ve taraflar arasında yoğun bir diplomasi trafiği yaşanmıştır.

Bu diplomatik temaslara dair günümüze çok az sayıda orijinal ahidname ulaşmıştır. Anton C. Schaendlinger, 1983 yılında yapmış olduğu çalışmada Osmanlıların Avusturya’ya vermiş olduğu ahidnamelerden 1562 ve 1565 tarihli olanları yayınlarken bilim dünyasına tanıtmıştır. Şimdiye kadar XVI. yüzyıla ait Avusturya ahidnamelerinden yalnızca bu ikisinin günümüze ulaştığı bilinmekte idi. Ancak yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sonucunda Sultan II. Selim’e ait 1574 tarihli ahidnamenin orijinalinin British Library’de mevcut olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Bu ahidname 1568 tarihli ahidnamenin Türkçe metni ile Latince çevirisi arasındaki farklılıklar sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlıkları gidermek üzere düzenlenmiştir. Literatürde 1574 tarihli bu ahidnamenin II. Selim tarafından verildikten sonra III. Murad tarafından onaylandığı şeklinde bilgiler mevcut olmasına rağmen yapmış olduğumuz çalışma neticesinde II. Selim ve III. Murad tarafından iki ayrı ahidname verildiği ortaya konmuştur.

Ahidname, orijinaliği sebebiyle tarih çalışmaları açısından büyük bir önem taşımakla birlikte diplomatik bilimi açısından incelendiğinde de kendine has karakteri ile dikkat çekmektedir. XVI. yüzyıl, Osmanlı ahidnamelerinin gelişimini tamamlayarak klasik formunu aldığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyıla ait bütün Osmanlı ahidnameleri oldukça tafsilatlı bir yapıda iken Sultan II. Selim'e ait 1574 tarihli ahidname muhtasar bir özellik göstermektedir. Bu ahidname, kendisinden önceki ahidnameye ait maddeleri tekrar kayıt altına almaksızın hepsini kabul ettiğini bir cümle ile beyan etmektedir. Bu istisnai durum 1574 tarihli ahidname dışında yalnızca yine aynı döneme ait 1573 tarihli Venedik ahidnamesinde mevcuttur. Dolayısıyla Sultan II. Selim'in saltanatının son döneminde Osmanlı ahidname dili ve yapısında yenilikler yapılmaya çalışıldığı söylenebilir.

4. 1574 Tarihli Avusturya Ahidnamesi Metni⁹

Menbâ 'u'l-lütf ve'l-kerem olan enbiyâ-i [belgede kopukluk]

Muhammed rasulu'llahın salla'llah u aleyhi ve sellem teslimen kesîrân mu'cizât-ı kesir [belgede kopukluk]

Tuğra

- 1) Ben ki sultan-ı selâtîn-i memâlik-i Rum ve Arab ve Acem ve hakan-ı havâkîn-i Çin ve Hıta ve Türk ve Deylem nerimân-ı savlet-girdârî kahraman-ı sahâ-i taht-ı kirsâ ve tâcidâr-ı şehsuvâr-ı arsa-i leşker [-i âteş]keş ve kişver-güşâ-yı şehriyâr-ı iklim-bahş ve memleket-ârâ-yı
- 2) ferman-fermâ-yı kayâsire-i asr u evân sâhib-kırân-ı karn ve nusret-iktirân olup Akdeniz etrafında olan bilâd-ı sipehr-irtfâ'ın ve Karadeniz etrafında olan kılâ' ve bukâ'ın ve nâdire-i asr olan
- 3) Mısr ve Sa'îdü'l-a'lânın ve Bağdad-ı dârü's-selâmın ve bilâd-ı Haleb ve Şam'ın ve bender-i Cidde ve Beytullahi'l-haramın ve Medine-i Münevvere ve Kuds-i Şerif-i lâzımü'l-ihtirâmın şerefumu'llahu te'âlâ şerefen ve ta'zimen ve vilayet-i Yemen ve Aden ve San'a'nın ve memâlik-i Habeş
- 4) ve Basra ve Lahsa'nın ve Kürdistan ve Gürcistan ve Luristan ve Van'ın ve Deşt-i Kıpçak ve Diyar-ı Tatar'ın ve külliye vilayet-i Anadolu ve Karaman ve Rum ve Zülkadriye'nin ve umûmen memâlik-i Rumeli ve Cezâyir ve Kıbrıs ve Eflak ve Boğdan ve Erdel'in vilayet-i
- 5) Berberiyye'nin ve *Tımuşvar ve Budun tahtının ve sâir vilayet-i Üngürüs'ün* bunlardan ma'adâ şimşir-i zafer-te'sirimiz ile feth ve teshir olunmuş nice diyâr-ı azimü'l-i'tibarın husûsen kuvvet-i kâhire-i hüsrevânemiz ile alınmış ânce kılâ' ve bilâd-ı nâmdârın padişahı ve sultanı
- 6) Sultan Selim Han bin Sultan Süleyman Han bin Sultan Selim Han bin Sultan Bayezid Han bin Sultan Mehmed Han bin Sultan Murad Han'ım bi-inâyetillahi'l-meliki'l-akder inân-ı semend-i sa'âdet-mend-i meydân-ı sahib-kıran-ı kabza-i kadr-i kudretime mukadder ve savlecân-ı sahâ-i kişver-güşâ ve gît-i
- 7) *şânı* keff-i kifâyet-bahşıma mukarrer ve müyesser olup arsa-i arz bi't-tûl ve'l-arz diyâr-ı şark ve memâlik-i Çin'den tâ be-aksâ-yı rû-yı zemin-i leme'ât-ı barekât-ı şimşir-i kazâ-te'sir ile tâbân ve münevver ve cümle-i rub'-ı meskûn ve heft iklim-i ziman-ı iktidarına mün'atîf ve müsehhir olup bi'l-cümle taht-ı âlî-baht-ı
- 8) sa'âdet-*meşhûrumun* ednâ pâyesine nisbet kasr-ı kayser-i pür-kusûr ve mülk-i mevrûs-ı ma'delet-meşhûdumun bir kabzası mülk-i meliki İskender ve Şah-ı fağfur olup hâtem-i mülk-i

⁹ Metnin transkripsiyonu esnasında altın harflerle yazılmış kısımlar kalın karakterler ile (bold olarak) gösterilmiştir. Ayrıca belge 26 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki suret ile karşılaştırılmış, belgede suretten farklı olarak yer alan kelimeler eğik karakterler ile (italik olarak) gösterilmiştir.

Süleymânî şâyeste-i engişt-i cihan-bânî olup sahâif-i rû-yı zemin-i zîr-i nigîn-i ma‘delet-mekîn ve sa‘âdet-karînîm olmuşdur

9) hamden alâ âlâyihi’l-cezîl ve şükren alâ ni‘mâyihî’l-cemîl *hâlâ* sen ki Rim halkının güzidesi ve hürmetlisi ve Alaman vilayetlerinin ve Çeh ve İslavin ve Hırvat memleketlerinin imparatorusun ve *hâkimi ve Maksimilyanoş kralın* bâb-ı a‘lâ ve *hâb-ı mu‘allâmız ki* melce-i selâtin-i izâm-ı devrân

10) ve melâz-ı havâkin-i asr u evân olup *mukbil-i şifâh-ı kayâsire-i devrân* ve mezd-i *cem-i ekâsire-i zemin* ve zamandır temhid-i kavâ‘id-i mu‘âhedât ve teşyid-i *merâsim-i musâlehât* için irsâl eylediğiniz mefâhirü’l-âyân-ı milleti’l-mesihîyye Karlo Rim ve David Ugnad nam yarar ve kâr-güzâr mu‘teber ve makbul

11) elçilerinüzle nâme gönderip hazret-i İsa nebiyy-i alâ nebiyyinâ ve aleyhi’s-selâti ve’s-selâm tarihinin bin beş yüz yetmiş altı ve lâkin? mukaddemâ verilen ahdnâme-i hümâyûn tarihi Yenar ayında tamam olduğu zamanda ki bizim ulu peygamberimiz hazret-i risâlet-penâh salla’llahu aleyhi ve sellem

12) hicreti tarihinin dokuz yüz seksen üç tarihinde vâki‘ olan mâh-ı Ramazan-ı şerifin yirminci gününden on yıla varınca memleket ve vilayet emn u emân ve âmme-i re‘âyâ istirahat ve itminân üzere olup kemakân mâbeynde dostluk muhkem ve mukarrer olmak bâbında istid‘â-yı inâyet

13) edip ve sâl-be-sâl âsitâne-i sa‘âdet-ittisâlimize her Yenar ayında bî-kusur ve lâ-küsûr otuz bin Üngürüs altını irsâl ve îsâl olunması kemakân uhdenizde olup şol şartla ki oğullarınız ve karındaşlarınız ve oğulları vâki‘ olacak sulh u salâhda bile olup

14) ve vilayet-i Erdel’e min ba‘d vâki‘ olan voyvodalar Eflak ve Boğdan voyvodaları gibi zabt ettiği *vilayet* ve memleket ile ahdnâmede dâhil olup ve serhadde vâki‘ olup bundan akdem fasl-ı nizâ‘ olmağışün bu canibden defa‘âtle ahkâm-ı şerife ve defter gönderilen

15) karyeler hususu Budun muhafazasında olan *düstûr-ı mükerrem müşîr-i mufahham* vezirim Mustafa Paşa edema’llahu iclâlehûya sipariş olunup sizin canibinizden ta‘yin olunacak vekilleriniz ile ma‘an defterde nizâ‘ olunan köyleri görüp teftiş ve tefahhus edip arz edeler ki ittifakla fasl-ı

16) nizâ‘ oluna *ki* ol nizâ‘ sebebi ile sulh u salaha halel gelmeye işbu emn u emân ale’t-tevâlî muhkem ve mukarrer kala deyü rica etduğünüz i‘lâm eyledikleri ecilden iltimâsınız hayyiz-i kabulde vâki‘ olup defterde ta‘yin olunan karyeler hususu Budun muhafazasında olan

17) *müşârünileyh* vezirime sipariş olunup emr-i şerifimiz mucibince vekilleriniz ile mahall-i nizâ‘ın üzerine varıp fasl-ı nizâ‘ edip arz etdiklerinde tarafeynin rızasıyla cevap verilip ve zikr olunan şartlardan ma‘adâ sabıkâ inâyet olunan ahdnâme-i hümâyûnumda mukayyed olan

18) şurut üzere mukaddema verilen ahdnâme tarihi dokuz yüz seksen üç Ramazanının yirminci gününde vâki‘ olan Yenar ayında tamam olduktan sonra ol tarihten girü sekiz yıla varınca ahd u emân tecdid olunup bu ahdnâme-i hümâyûnu verdim mâdâm ki

19) tarih-i mezbûrdan sekiz yıla varınca zikr olunan şartlardan ma‘adâ mukaddemâ verilen ahdnâme-i hümâyûnumda şart u ahd olunanlara sizden vekillerinizden ve kapudanlarınızdan muhâlefet sâdir olmayıp mer‘î ve mukarrer tutula ben dahi eymân-ı şeddâd ile yemin ederim ki yeri göğü yoğ iken

20) var eden perverdigârın birliğıçün ve ulu peygamberimiz Muhammed Mustafa salla’llahu aleyhi ve sellem mu‘cizâtı hakkıçün bu mu‘âhede olunan müddet içinde mâdâm ki ol canibden ahde mugâyir hâlet olmaya beğlerbeğlerimizden ve beğlerimizden ve kapudan ve subaşılarımızdan ve Erdel ve Eflak ve Boğdan voyvodalarından asla memleket

21) ve vilayetinize dahl ve ta‘aruz koşulmayalar ve Françe kralı [ve Leh beğleri ve Venedik beğleri ki kadimü’l-eyyâmdan atabe-i aliyye-i sipehr-irtifâ‘ımızla edegelmışlerdir ve bunlar bi’l-

fi‘il¹⁰] dostluk üzeredir mâdâm ki [dostluk] üzere olalar mûmâileyh kral dahi ânlarla dostluk üzere ola.

Tahriren fi [belgede kopukluk] tis‘a mie

Be-makam-ı K[ostantiniyye]

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

British Library, Asian & African Studies Collections, Lansdowne MS 23.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, 26 Numaralı Mühimme Defteri, 313-315. Hüküm no: 908.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, 27 Numaralı Mühimme Defteri, 105-107. Hüküm no: 256.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafi, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Nemçe Ahidname Defteri, 57/1, 1-3.

Kanunnâme ve Hutût-ı Hümayûn ve Nâmehâ-yı Hümayûn mürâsele bi-etrâf. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 1970, 145b-148b.

Feridun Ahmed Bey (1859). *Münşe‘âtü’s-Selâtin* (C. II). İstanbul.

İkincil Kaynaklar

Arıkan, Z. (1984). Busbeck ve Osmanlı imparatorluğu. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 197-224.

Aydın, B. (2007). Divan-ı Hümayun tercümanları ve Osmanlı kültür ve diplomasisindeki yerleri. *Osmanlı Araştırmaları*, 29, 41-86.

Aydın, Y. A. (2001). *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg anlaşmaları ve uygulamaları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bozkurt, N. (2002). Kozak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 232-234). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Emecen, F. (2002). Sultan Süleyman çağı ve cihan devleti. *Türkler* içinde (C. 9, ss. 501-520). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Emecen, F. (2022). *Kanuni Sultan Süleyman ve zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gökbilgin, M. T. (1966). Kanunî Süleyman'ın 1566 Szigetvar seferi sebepleri ve hazırlıkları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 16 (21), 1-14.

Gökbilgin, M. T. (1970). Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa siyasetinin sebep ve âmilleri, geçirdiği safhalar. *Kanunî Armağanı* içinde (ss. 5-39). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

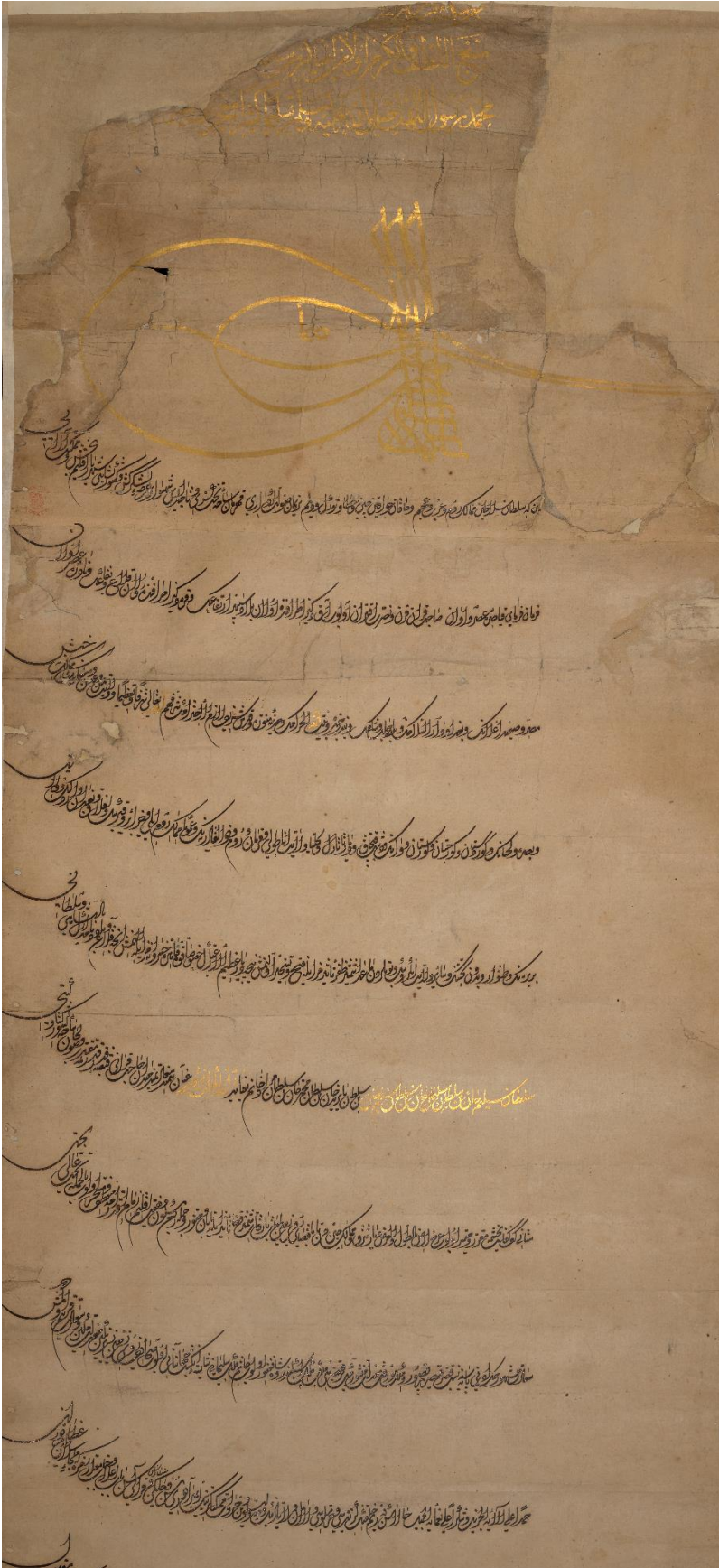
Gökbilgin, M. T. (1979). Süleyman I. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 11, ss. 99-155). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

¹⁰ Köşeli parantez içindeki bu kısım orijinal belgede kopmuş olup önemine binaen 26 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki suretten nakledilmiştir.

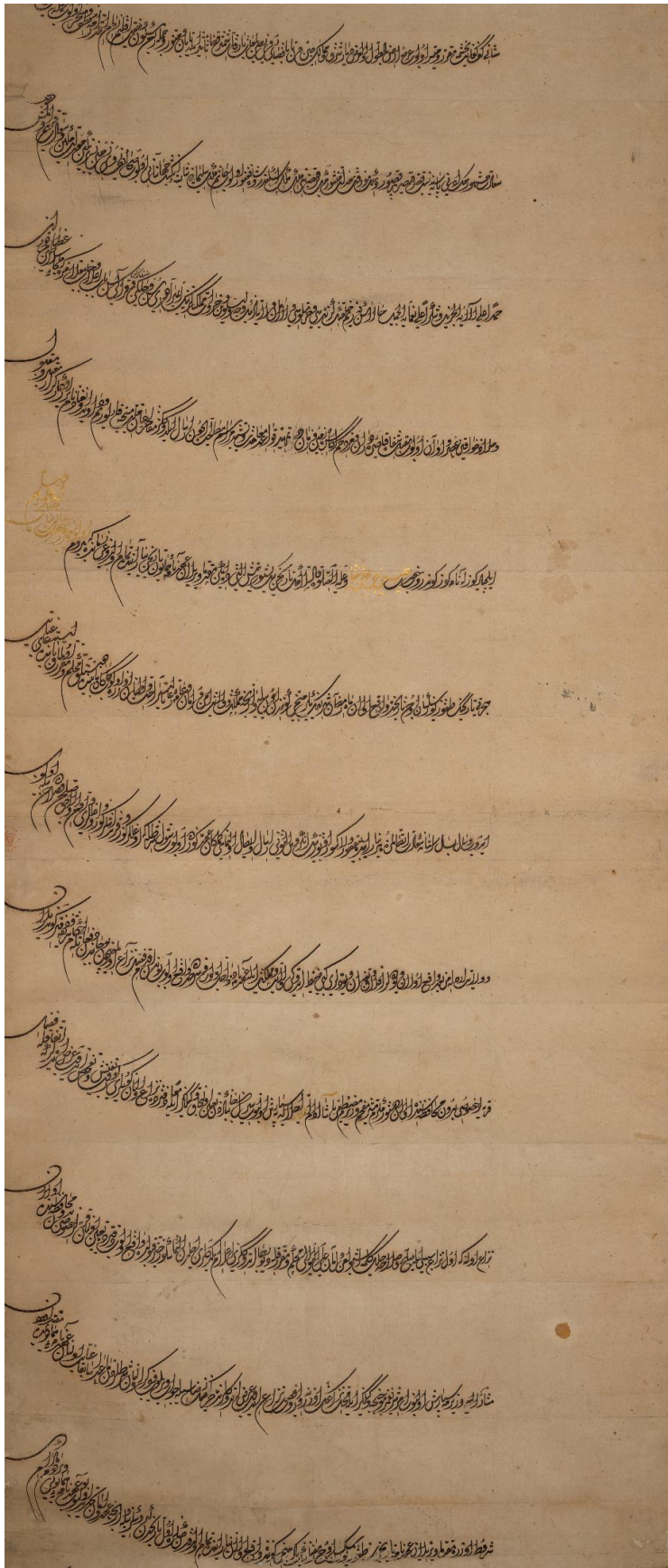
- Gökbilgin, M. T. (2018). XVI. Asır ortalarında Osmanlı devletinin Tuna havzası ve Akdeniz siyasetleri, bunlar arasındaki alâka ve irtibat, muhtelif veçheleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13 (4), 63-77.
- Güzel, A. (1994). Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Avusturya Devlet Arşivi'nde bulunan mektuplarından bazılarının muhteviyatı hakkında. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler içinde* (ss. 999-1013). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jorga, N. (2017). *Osmanlı imparatorluğu tarihi 3. cilt (1538-1640)*. (N. Epçeli, çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Karakoç, S. (2006). *Külliyât-ı kavânîn*, (Cilt I-II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kolçak, Ö. (2013). XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg mücadelesinin bir kaynağı olarak mühimme defterleri. *Tarih Dergisi*, 53, 295-349.
- Kołodziejczyk D. (1999). *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th-18th century): an annotated edition of 'ahdnames and other documents*. Leiden: Brill.
- Kurtaran, U. (2009). *Osmanlı diplomasi tarihinden bir kesit Osmanlı Avusturya diplomatik ilişkileri 1526-1791*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (1979). Murad III. *İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 8, ss. 615-623). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Maxim, M. (2012). Tımsıvar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde* (C. 41, ss. 94-95). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ménage, V. L. (1985). On the constituent elements of certain sixteenth-century Ottoman documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 48 (2), 283-304.
- Petritsch, E. D. (1991). *Regesten der osmanischen dokumente im österreichischen staatsarchiv I band (1480-1574)* (Ek cilt 10/1). Viyana.
- Özsoy, E. (2015). Haraç mı onursal-hediye mi? XVI. Yüzyıl ikinci yarısı Osmanlı-Habsburg ilişkileri hakkında bir değerlendirme, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 33, 263-276.
- Rieu, C. (1888). *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum*. Londra: Longmans.
- Savaş, A. İ. (2002). Osmanlı devleti ile Habsburg imparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler. *Türkler içinde* (C. 9, ss. 555-566). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Schaendlinger, A. C. ve Römer, C. (1983). *Die schreiben Süleymans des prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem haus-, hof- und staatsarchive zu Wien-transkriptionen und übersetzungen*. Viyana: Austrian Academy of Sciences Press.
- T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564-1565) özet, transkripsiyon, indeks I*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Teply, K. ve Baykal, B. S. (1969). Nemçe imparatorlarının İstanbul'a yolladığı elçi heyetleri ve bunların kültür tarihi bakımından önemli tarafları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (12-13), 247-263.
- Tracy, J. D. (2014). The ambassador as third party: Busbecq's summary account for the year 1559. *Acta Historiae*, 22 (2), 195-206.
- Tracy, J. D. (2016). *Balkan wars – Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499-1617*. New York: Rowman and Littlefield.

- Tracy, J. D. (2021). The logic of kleinkrieg: the “book of Halil beg” in Habsburg-Ottoman diplomacy, 1550–76. *Austrian History Yearbook*, 52, 90-97.
- Turan, Ş. (1966). Selim II. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 10, ss. 434-441). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât mecmûası* (Cilt III). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (t. y.). *Osmanlı tarihi “İstanbul’un fethinden Kanuni Sultan Süleyman’ın ölümüne kadar”* (II. Cilt) (7. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, Y. (2013). *Osmanlı-Habsburg ilişkileri: Kânûnî-Şarlken-Busbecq.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

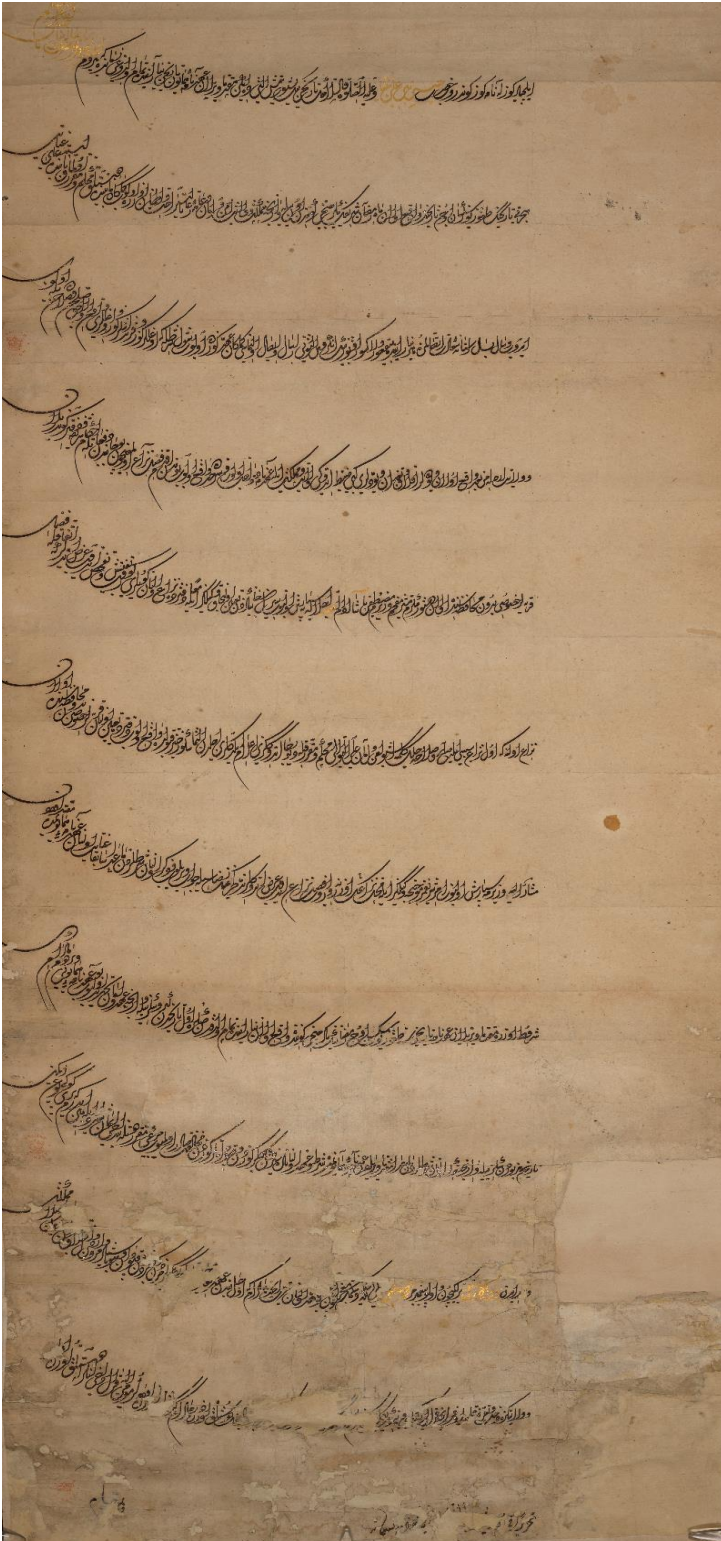
EK 1: 1574 tarihli ahidname-I

EK 2: 1574 tarihli ahidname-II

EK 3: 1574 tarihli ahidname-III

Araştırma Makalesi / Research Article

MİLLİYETÇİLİK YAZINININ TARİHSEL SERÜVENİNİN BİBLİYOMETRİK ANALİZ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ

Rukiye SAYGILI¹

Öz

Bu çalışma, dünyadaki milliyetçilik akademik yazınının gelişimini bibliyometrik analiz aracılığıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Akademik yazında milliyetçiliğin gelişiminin nasıl şekillendiği soruna cevap arayan bu çalışmanın bir benzerinin -milliyetçilik yazınına dair Türkiye’de bibliyometrik bir çalışmanın- bulunmaması, bu çalışmayı daha anlamlı hale getirmektedir. Bu bağlamda Türk siyaset bilimi yazınına katkı sağlamak, bu çalışmanın hedeflerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Web of Science veri tabanında milliyetçilik ile yazının gelişimine göre onunla ilişkili kavramlar ve teorilere yönelik 1975-2021 yılları arasındaki 9175 makaleyi incelemektedir. Söz konusu makaleler; atıf analizi, ortak yazar analizi, ülkelere göre ortak atıf analizi, ülkelere göre ortak yazar analizi, ortak varlık analizi ve bibliyometrik haritalama aracılığıyla ele alınmıştır. Yapılan bu çalışmanın sonucuna göre; milliyetçilik, ırkçılık, etnisite ve modernizm kavramlarının multidisipliner ve interdisipliner bir nitelik sergileyen milliyetçilik yazınında geçmişte olduğu gibi günümüzde de oldukça yoğun bir şekilde çalışıldığı ve gelecekte milliyetçiliğin bir çalışma alanı olarak potansiyel varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Bibliyometrik Analiz, Web of Science

Jel Kodları: Y1.

EXAMINING THE HISTORICAL ADVENTURE OF NATIONALISM LITERATURE BY THE METHOD OF BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Abstract

This study aims to evaluate the development of nationalism academic literature in the world through bibliometric analysis. The absence of a similar study -a bibliometric study on the nationalism literature in Turkey-, which seeks to answer the question of how the development of nationalism is shaped in academic literature, makes this study more meaningful. In this context, contributing to the Turkish political science literature constitutes another goal of this study. This study examines 9175 articles between 1975-2021 on nationalism and related concepts and theories according to the development of the literature in the Web of Science database. There were discussed through co-author analysis on country basis, co-citation analysis on country basis, co-author analysis, co-entity analysis, and bibliometric mapping. According to the results of this study, it has been determined that the concepts of nationalism, racism, ethnicity and modernism have been studied intensively in the nationalism literature, which has a multidisciplinary and interdisciplinary nature, today as well as in the past, and that nationalism continues its potential existence as a field of study in the future.

Keywords: Nationalism, Bibliometric Analysis, Web of Science

Jel Codes: Y1.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, rsaygili@selcuk.edu.tr, ORCID 0000-0003-4204-7037.

Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Milliyetçilik, gerek simgesel retoriğe sahip toplumsal hareket olarak gerekse de ideoloji olarak sosyal bilimlerde çokça rağbet gören ve aynı zamanda itinalı yaklaşılan bir araştırma nesnesidir. İnterdisipliner ve multidisipliner bir niteliğe sahip milliyetçiliğin akademik yazındaki tarihsel serüveni oldukça yenidir. 19.yy'ın başlarından itibaren siyasi haritaları değiştiren ve toplumsal yaşamda dönüşümler meydana getiren milliyetçilik, başlangıçta ulus-devletleşme süreci ile bağımsızlık hareketlerini meşrulaştırmak için kaleme alınan yazının konusunu oluşturmuştur. Özkırımlı'ya göre (1999: 10-12) milliyetçiliğin akademik yazındaki tarihsel gelişiminin ilk basamağını 20.yy'ın ilk çeyreği oluşturmaktadır. Milliyetçilik sosyal bilimler yazınına ilk kez 1920'lerde girmiştir. Sonraki aşamada ise Carleton Hayes'le başlayan ve Hans Kohn'un girişimleriyle karşılaştırmalı ve derinlemesine incelenen milliyetçilik, akademik itibarını kazanmaya başlamıştır. Milliyetçiliğin akademik yazındaki tarihsel gelişiminde diğer önemli aşamayı ise II. Dünya Savaşı sonrası başlayan dekolonizasyon sürecine yönelik çalışmalar ile 1960'lara damgasını vuran modernleşme ekolünün araştırmaları ve neo önekiyle ortaya çıkan ideolojik yaklaşımlar oluşturmaktadır. Milliyetçilik yazınının gelişiminde dönüm noktası oluşturan dönem ise milliyetçilik teorilerinin gelişmeye başladığı ve birbirleriyle diyalog kurarak fikir teatisi yapıldığı 1980'lerdir. Bu dönemde, farklı görüşlerle yoğrulan milliyetçilik yazını belirginleşmiş ve milliyetçilik tartışmaları gittikçe yoğunlaşmıştır. Milliyetçilik akademik yazını, Sovyetlerin dağılıp Soğuk Savaş'ın bitmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Mikro milliyetçilikler, ayrılıkçı hareketler, etnik çatışmalar ve hatta Avrupa'nın coğrafi sınırları içinde yaşanan soykırımın etkisiyle milliyetçilik, bir önceki on yıldaki popüleritesini korumuş ancak o dönemden farklı olarak akademik yazında etnik milliyetçiliğe yönelik çalışmaların ağırlığı artmıştır. 2000'li yıllara geçişle birlikte küreselleşmenin belirgin etkisi, milliyetçiliği bir süre uyumaya bıraksa da klasik tasniflerin yeni toplumsal gerçekleri ve toplumsal koşulları açıklamada yetersiz kalması nedeniyle yeni araştırma konularının ortaya çıkışı, liderler ve siyasi partilerin siyasaları ve söylemleri, cinsiyet ya da ırka dayanan yeni kimlik talepleri, Avrupa Birliği gibi ulus üstü örgütlere tepkiler gerek ayrılıkçı hareketlerinin varlığı ile artan göçmen mobilizasyonu gibi gelişmeler milliyetçiliğin küresel bir biçimde yükselişine neden olmaktadır (Bieber, 2018; Brubaker, 2016). Bu bağlamda insanların bilinçlerini şekillendiren, simgesel sistemlerini yapılandıran ve ideolojik tutumlarını belirleyen milliyetçilik, bireylerin kim olduğunu anlamlandırmakta ve onların gündelik söylemleri ile eylemlerine yön vermeye devam etmektedir. Fakat milliyetçilik, sadece bireysel açıdan önemli değildir. Dünyanın her yerinde kolektif kimliklerin inşası, ulus-devletleşme süreci, kamu politikalarının oluşumu ve uluslararası ilişkilerin yürütülmesi gibi birçok etki sebebiyle de milliyetçilik; yerel, ulusal ve küresel boyuta sahiptir. Bu noktalardan hareketle günümüzde milliyetçilik, akademik yazında hala önemli bir yekûn tutmaktadır. Yukarıda bahsedilen tarihsel akıştan hareketle bireysel, yerel, ulusal ve küresel boyutlara sahip milliyetçiliğin akademik yazındaki gelişiminin analizi; onun bir araştırma nesnesi olarak etkisini, değerini, çalışma sıklığını ve akademik ömrüne yönelik tahminlerin belirlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda çalışma, uluslararası milliyetçilik yazınının gelişimini, var olan değişimini, mevcut durumunu, ana araştırma temalarını ve araştırma nesnesi olarak milliyetçiliğin geleceğini bibliyometrik teknik vasıtasıyla irdelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Türkiye'deki milliyetçilik yazınına yönelik bibliyometrik analizin kullanılması, çalışmanın özgünlüğünü oluşturmakta ve bu yönüyle çalışmanın akademik yazına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Milliyetçiliğin kültürel boyutu, ona yüklenen iyi ya da kötü anlamlar, milliyetçilik ekseninde gelişen pratikler ve onun diğer ideolojilerle kurduğu ilişkiler, milliyetçiliğe yönelik tipolojiler ile teorik yaklaşımları da işin içerisine dâhil etmiştir. Bu durum bir yandan milliyetçilik yazını zenginleştirirken öte yandan milliyetçilikle ilişkilendirilen kavramların sayısının da muazzam artış meydana getirmiştir. Böyle bir durum çalışmanın sınırlılığını net bir şekilde ortaya koymayı gerektirmektedir. Nitekim milliyetçiliğin yüzyıllardır ilişkilendirildiği kavramlar ile milliyetçilik teorileri, analizin ana temaları olarak belirlenmiştir.

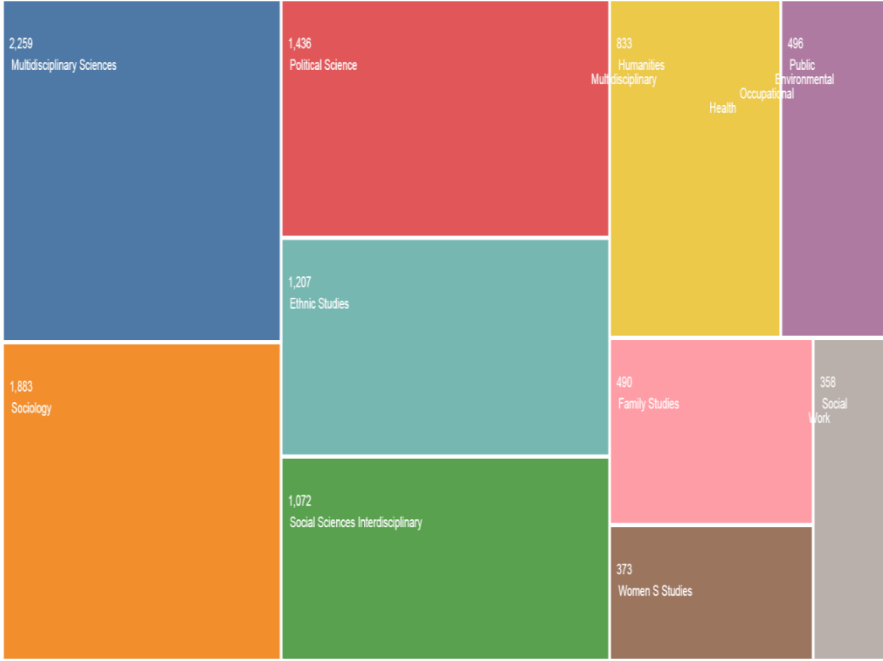
2. Araştırma Metodolojisi

Bibliyometri; bir bilim alanının atıf ve yazar gibi belirli özellikleri temel alınarak niceliksel olarak incelenmesini ifade etmektedir (Al ve Tonta, 2004: 19). Nitel ve nicel değişkenleri belirleyen ve araştırma nesnesini oluşturan konuya yönelik profili belirleyen (Öztürk M. ve Gök, 2020a: 75) bibliyometrik analiz, aynı zamanda belirli bir araştırma alanında ortaya çıkan ana eğilimlerin çözümlenmesine, gelecek araştırma yönelimlerinin belirlenmesine ve belirli bir alanın entelektüel yapısının tasvir edilmesine yardımcı olmaktadır (Mukherjee, Kumar, Mukherjee ve Goyal, 2022: 866). Bibliyometrik analiz, herhangi bir alanın tarihsel gelişimini değerlendirmek ve yazar, yayın ile atıf kalıplarını belirlemek amacıyla çeşitli istatistiksel teknik ve analizler kullanılmaktadır (Broadus, 1987: 374). Daha sarıh bir şekilde açıklanacak olursa “*bibliyometrik analiz bir çalışmanın diğer makaleler tarafından kaç kez alıntılındığına ve kaynak gösterildiğine bakılarak makaleler ve araştırma konuları arasındaki bağlantıları göstermek için tasarlanmış bir analiz tekniğidir.*” (Maditati, Munim, Schramm ve Kummer, 2018’den aktaran Öztürk M. ve Gök, 2020b: 1671). Bibliyometrik analizlerde atıf analizi, ortak atıf analizi, bibliyografik eşleştirme, ortak varlık analizi, ortak yazar analizi ve bibliyometrik haritalama vb. analiz türleri bulunmaktadır (Waltman, Van Eck ve Noyons, 2010; Van Eck ve Waltman, 2010). Bibliyometrik analiz yöntemlerinde yukarıda zikredilen analizleri yapmak amacıyla Citespace, SciMAT, Jigsaw, Carrotssearch, Action Science Explorer ve VOSwiver gibi programlar mevcuttur (Öztürk R., 2020a: 2802). Ancak çalışmada, yukarıda belirtilen analizleri kapsamlı bir şekilde sunan ve anlamlı sonuçlar elde edilen, VOSviewer 1.6.18 yazılım programı kullanılmıştır.

Bibliyometrik analiz metodu, turizmden eğitime pazarlamadan yönetime kadar birçok alanda kullanılan bir yöntemdir (Öztürk R., 2020b: 3255). Bu nedenle bibliyometrik analiz, siyaset bilimi yazınında da kullanılmaya uygundur. Siyaset bilimini temel alan bibliyometrik araştırmalarda (Mas-Verdu, Garcia-Alvarez-Coque, Nieto-Aleman, ve Roig-Tierno, 2021) veriler, sıklıkla kullanılan Web of Science veri tabanından elde edilmiş ve bu nedenle bu çalışmada da zikredilen veri tabanı kullanılmıştır. Araştırmada milliyetçilik kavramına ilişkin akademik yazın incelenmiş, birçok araştırma türü içerisinden araştırmayı anlamlı kılan çalışmaların makaleler olduğuna karar verilmiş ve makaleler analiz nesnesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca araştırma makaleleri içerisinden uygun yazının değerlendirmeye tabii tutulması amacıyla açık erişimli makaleler araştırma kapsamına dâhil edilmiştir. Milliyetçilik kavramına ilişkin çalışmalar belirlenirken Web of Science veri tabanında Boolean taraması yapılmıştır. Araştırmaya yönelik oluşturulan anahtar kelime kombinasyonu; “nationalism” OR “ethnicity” OR “racism” OR “patriotism” OR “chauvinism” OR “fascism” OR “primordialism” OR “perennialism” OR “Ethno-Symbolism” OR “modernism” OR “ethnie” olarak belirlenmiştir. Araştırılacak makaleleri kapsayan zaman diliminin uzun olması, çok fazla makalenin bulunması ve milliyetçilik yazınında birçok kavramın bulunması gibi handikapları aşmak için bu anahtar kelimeler, milliyetçilik yazının gelişimine ve teorilere uygun olarak seçilmiştir.

Çalışmada araştırma alanı olarak milliyetçilik kavramının hâkim olduğu tarih, sosyoloji, sosyal bilimler ve özellikle siyaset bilimi yazını temel alındığı için bu yazına ait olmayan araştırma alanları çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Araştırmada dil olarak İngilizce filtrelenmiştir.

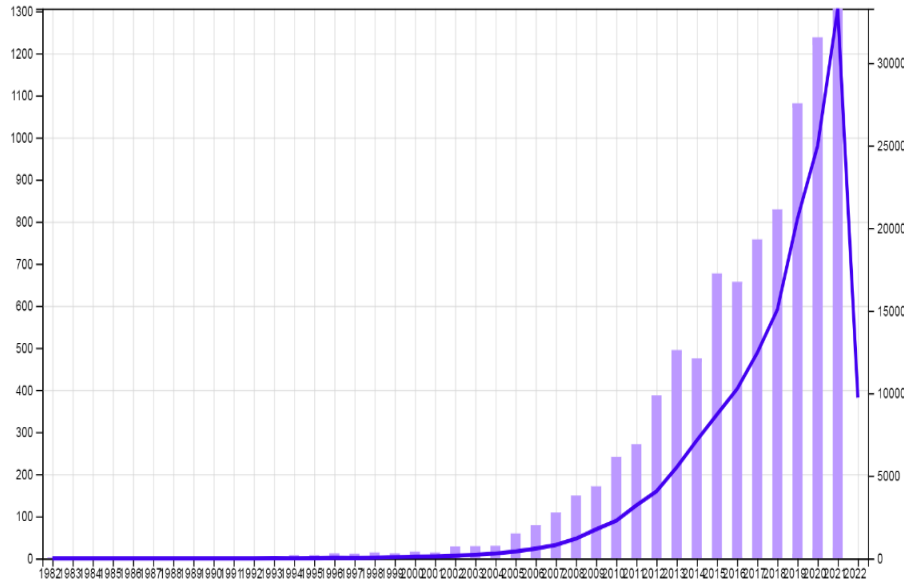
Şekil 1: Alan Dağılımı

Milliyetçilik kavramına ilişkin 1975 yılı öncesinde belirtilen kriterler çerçevesinde herhangi bir çalışmaya rastlanmadığı için araştırma, 1975-2021 yıllarına tekabül eden dönemde yayımlanan 9175 adet makale üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu makalelerin alan dağılımına bakıldığında ise 2259'u multidisipliner çalışma, 1883'ü sosyoloji, 1436'sı siyaset bilimi, 1207'si etnik çalışma, 1072'si sosyal bilimler disiplinleri arasındadır. Bu bağlamda milliyetçilik çalışmalarının multidisipliner bir yönü olduğu açıktır. Bununla birlikte sosyal bilimlerin iki amiral alanı olan sosyoloji ve siyaset bilimi, bu sıralamada ikinciliği ve üçüncülüğü paylaşmaktadır. Şekil 1 incelendiğinde milliyetçilik, birçok disiplin ve alanın çalışma konusu haline gelmesi bakımından da incelenmeye değerdir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan milliyetçilik yazını incelenirken bibliyometrik analiz yöntemlerinden atıf analizi, ortak yazar analizi, ortak atıf analizi, ortak-varlık analizi ve bibliyometrik haritalama analizlerinden yararlanılmıştır. Söz konusu analize dair sonuçları anlaşılır kılmak adına kesirli diğer bir ifadeyle fraksiyonel hesaplama yöntemi (Van Eck ve Waltman, 2010) kullanılmıştır.

3. Araştırma Bulguları

Araştırma bulgularının analizini yapmak adına ilk olarak 1975-2021 yılları arasındaki yayın ile atıf sayılarına yer verilmiş ve yıllara göre yayınlar ile atıfların dağılımı Şekil 2'de şu şekilde ele alınmıştır:

Şekil 2: *Yıllara Göre Toplam Yayın ve Atıf Sayıları*

Şekil 2, ilgili yıllardaki atıf ile yayınların dağılımını ele almaktadır. Bar grafiği yıllar içerisindeki yayın sayılarını göstermektedir. Milliyetçilik yazınına yönelik yıllara göre yayın sayıları incelendiğinde ise 1975 yılından 2021 yılına kadar bu konuda yapılan çalışmaların sayısında düzenli artış görülmektedir.

Şekil 3: *Son Yıllara Göre Yayın Sayısı*

Son yıllarda yapılan çalışma sayılarının incelendiği Şekil 3'e göre 2021 yılında 1306, 2020 yılında 1238 ve 2019 yılında ise 1081 adet çalışma yayımlanmıştır. Milliyetçilikle ilgili çalışmalar tıpkı atıf sayıları gibi her sene düzenli bir artış göstermektedir. Diğer bir ifadeyle yayınlara yapılan atıf sayıları, yayın sayısına paralel olarak her yıl artmaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik yazınında kavrama ilişkin olarak ilk yayının yapıldığı 1975 yılından analizin yapıldığı 2021 Aralık ayına kadar olan süre içerisinde milliyetçilik alanında yapılan çalışmaların yıllar içerisinde artış

göstererek milliyetçiliğe dair yazının genişlediğini ve milliyetçiliğin araştırma nesnesi olarak popülerliğini koruduğunu ifade etmek mümkündür.

Araştırma kapsamında yazar ve dergilerin performansına ilişkin 1975-2021 yılları arasındaki yıllık ortalama toplam alıntı ve atıf sayısı ile toplam atıf sayısı göstergelerine yer verilmiş ve elde edilen bulgulardan ilk yirmi tanesi Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: *Atıf Yapılan Yazar ve Dergi Sıralaması*

Yazar İsimleri	Dergi İsimleri	Total Atıf Sayısı	Ortalama Atıf Sayısı
Fearon ve Laitin (2003)	American Political Science Review	3418	170,9
Williamson ve diğerleri (2020)	NATURE	2187	729
Yuval-Davis (2006)	European Journal of Womens Studies	1098	64,59
Kalmijn (1998)	Annual Review of Sociology	1065	42,6
Kosinski, Stillwell ve Graepel, (2013)	Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America (PNAS)	1021	102,1
Tishkoff ve diğerleri (2009)	SCIENCE	959	68,5
Brubaker (2005)	Ethnic and Racial Studies	856	47,56
Paradies ve diğerleri (2015)	PLoS one	735	61,25
Brubaker (2002)	Archives Europeennes De Sociologie	774	36,86
Prejean ve diğerleri (2011)	PLoS one	735	61,25
Mele ve diğerleri (2015)	SCIENCE	694	86,75
Hill Collins (2015)	Annual Review of Sociology	675	84,38
Cutter ve Finch (2008)	Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America (PNAS)	595	39,67
Kelly, Wilson ve Heymsfield (2009)	PLoS one	593	42,36
Habyarimana, Humphreys, Posner, ve Weinstein (2007)	American Political Science Review	513	32,06
Scheepers, Gijssberts ve Coenders (2002)	European Sociological Review	499	23,76
Ginter ve diğerleri (2011)	SCIENCE	496	41,33
Gee ve diğerleri (2011)	Du Bois Review-Social Science Research on Race	494	41,17
Williams ve Mohammed (2013)	American Behavioral Scientist	485	48,5
Yu ve diğerleri (2013)	PLoS one	483	48,3

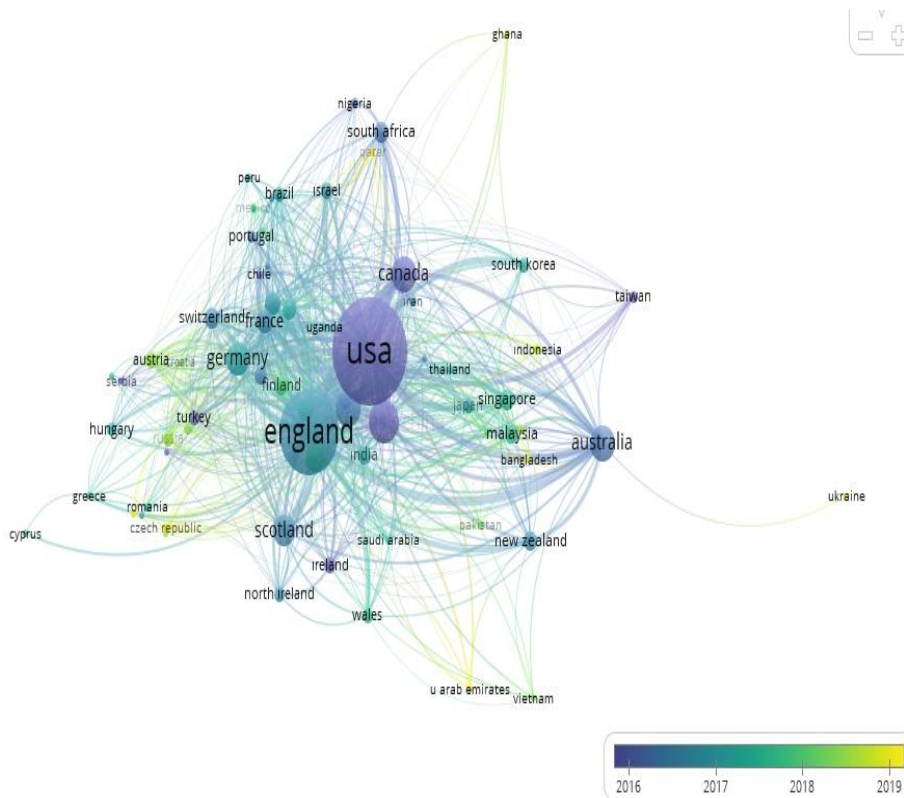
Araştırma göstergelerine göre milliyetçilik çalışmalarında en çok atıf alan yazarların ilk beş sırasında “Ethnicity, Insurgency, and Civil War” başlıklı çalışmasıyla Fearon ve Laitin (2003), “Open SAFELY: Factors associated with COVID-19-related Death Using” başlıklı çalışmasıyla Williamson vd. (2020), “Intersectionality and Feminist Politics” başlıklı çalışmasıyla Yuval-Davis (2006), “Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends” başlıklı çalışmasıyla Kalmijn (1998), “Private Traits and Attributes Are Predictable From Digital Records of Human Behavior” başlıklı çalışmasıyla Kosinski ve diğerleri (2013) yer almaktadır. Yukarıdaki isimlerin çalışmaları incelendiğinde milliyetçilik ile ilişkili anahtar kelimelerin multidisipliner ve interdisipliner çalışmalara konu olması sebebiyle çalışmalardan bazılarının sağlık, genetik ve biyoloji alanlarında

kaleme alındığı görülmektedir. Bu tabloya göre iki husus daha öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Williamson ve diğerleri'nin (2020) çalışmasıyla ilişkilidir. Covid-19 salgınına odaklanan bu çalışma, kısa bir süre önce yayınlanmasına rağmen ortalama atıf sayısının yüksekliği açısından dikkate değerdir. İkinci husus ise diğer yazarlara göre Brubaker'ın iki çalışmasının en çok atıf yapılan çalışmalar listesinde sıralanmasıdır.

Tablo 1'e göre yazarların sıralamasına paralel olarak onların yayın yaptıkları dergiler ise sırasıyla *American Political Science Review*, *Nature*, *European Journal of Womens Studies*, *Annual Review of Sociology* ile *PNAS*'dır. Tablo'daki dergiler en çok atıf alan yazarlar açısından incelendiğinde dört çalışma PLoS one, üç çalışma SCIENCE, iki çalışma American Political Science Review, iki çalışma Annual Review of Sociology, iki çalışma PNAS'da ve diğer çalışmalar ise farklı dergilerde yayımlanmıştır.

Milliyetçiliğin akademik yazınına ilişkin ortak yazar analizi yapılmıştır. Ortak yazar analizi bilimsel iş birliği modellerini anlamak ve değerlendirmek için kullanılan analiz yöntemidir (Sampaio, Fonseca ve Zicker, 2016). Ortak yazar analizi, bir araştırma alanının zaman içerisindeki gelişiminin incelenmesi açısından sıklıkla kullanılan analiz yöntemlerinden biridir (Zan, 2019: 508). Bu doğrultuda milliyetçilik çalışmalarının ilgili yazında gelişiminin değerlendirilmesi ve ana akım olan çalışmaların özellikle hangi ülkeler tarafından ortaya çıkarıldığının belirlenmesi için ülkelere göre yapılan ortak yazar analizi ve söz konusu analizin görsel haritasına Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 4: Ülkelere Göre Ortak Yazar Analizi

Söz konusu şekilden hareketle ortak yazar analizi kapsamında en fazla ortak yazarlığa sahip olan ülkelerin sırasıyla İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Almanya, İskoçya, Kanada ve Avustralya olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bu ülkelerin özellikle 2016 ve 2018 yılları arasında ortak yazarlı çalışmalar yürüttüğü sonucuna ulaşılmaktadır. 2018 yılından sonra ise bu ağlara Endonezya, Çek Cumhuriyeti ve Malezya menşeli çalışmaların dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin ortak yazarlık ağlarının 2016-2017 yılları arasında İngiltere ve ABD ile olduğu 2018-

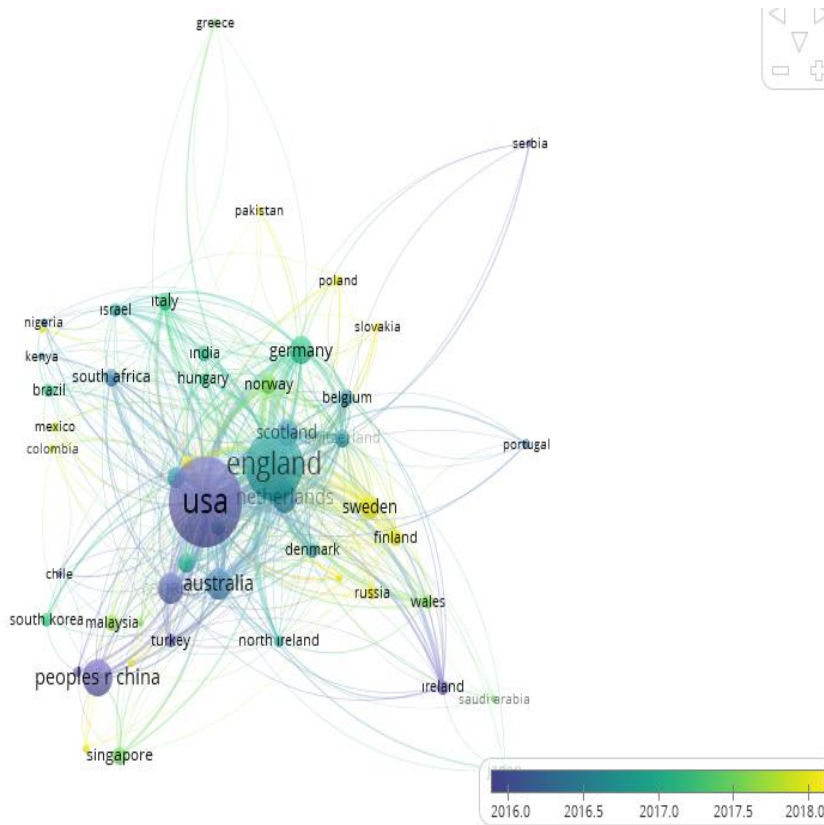
2019 yıllarından sonra ise Polonya, Romanya, Avusturya, Brezilya ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkeler ile bu ağın gelişmeye başladığı görülmektedir. 2019 yılı ve sonrasında ise Birleşik Arap Emirlikleri, Gana ve Rusya'nın milliyetçilik çalışmalarına yönelik ortak yazar ağları daha fazla gelişmiştir. Bununla birlikte milliyetçilik çalışmalarının temel alındığı yazının gelişimini belirlemek amacıyla ortak yazar analizi, yazar bazında da değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmenin sonuçları Tablo 2'de şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 2: *Yazarlara Ortak Yazar Analizi*

Yazar	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	Ağ Bağlantı Gücü
David R. Williams	18	2020	7.00
Samuel L. Perry	14	410	11.00
Andrew L. Whitehead	12	359	11.00
Lars-Erik Cederman	11	1246	5.00
Li Liu	10	110	4.00
Eldad Davidov	9	625	2.00
Thomas Fletcher	9	125	2.00
Gilbert C. Gee	8	653	3.00
Naveed Sattar	8	244	3.00
Eric Kaufmann	8	151	1.00
Hedwig Lee	7	450	3.00

Milliyetçilik yazınına ilişkin bibliyometrik veriler incelendiğinde etnisite, iç savaş ve bağımsızlık isyanları gibi konular çalışan David R. Williams ve Lars-Erik Cederman'ın alanda en fazla atıf alan yazarlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte göç konusunda çalışmalar yapan Eldad Davidov ve ırkçı ayrımcılığın psikolojik ve fiziksel sağlığa yönelik etkisine odaklanan Gilbert C. Gee'nin yayınlarının sıklıkla atıf alan yayınlar olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca ilgili yazında Hristiyan milliyetçiliği ile beyaz ırk sınırları üzerine eserler kaleme alan Samuel L. Perry'in çalışma sayısı ve ağ bağlantı sayısı da göz önünde bulundurulduğunda yazarın alandaki diğer yazarlarla en fazla işbirliği içerisinde bulunan ve ortak yazarlı çalışmaları ile alana en fazla katkı sağlayan yazar olduğunu ifade etmek mümkündür.

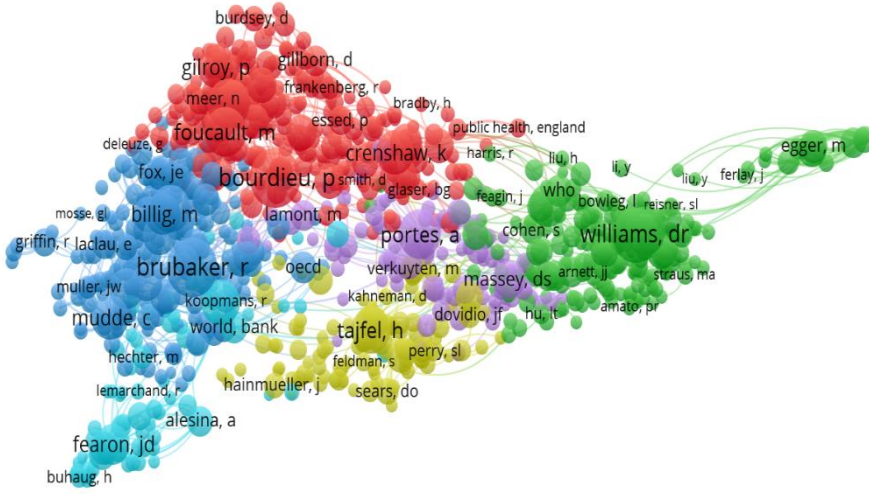
Ülke temelinde en fazla atıf alan çalışmaların tespitinde kullanılan atıf analizleri; belirli bir konudaki kaynakların ne kadar süre ile alanda hâkim olduğunu, ilgili alandaki bilgi birikiminin ne kadar süreyle kullanıldığını ve dolayısıyla değişim gösterdiğini tespit etmek amacıyla yapılan analizdir (Al ve Tonta, 2004: 21). Bu doğrultuda ortak yazar analizinden elde edilen sonuçların desteklenmesi ve milliyetçilik yazınının gelişiminin değerlendirilmesi amacıyla çalışmada atıf analizi de ülkelere göre ele alınmış ve elde edilen verilere Şekil 5'te yer verilmiştir.

Şekil 5: Ülkelere Göre Atıf Analizi

Ülkelere göre ortak yazar analizi sonuçlarında olduğu gibi ülkelere göre atıf analizinde de ABD ve İngiltere’de yapılan çalışmalar, en fazla atıf alan yayınlardır. Bu bağlamda milliyetçiliği temel alan çalışmaların bu iki ülke ekseninde şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda en çok atıf alan çalışmalar, 2016-2017 yılları arasında ABD, Çin, Avustralya, Türkiye, Danimarka ve Kanada’nın dâhil olduğu kümede yer almaktadır. 2017 yılından sonra ise İngiltere, Japonya ve İsviçre’yle birlikte yapılan çalışmaların ön plana çıktığı görülmektedir. 2018 yılında milliyetçilik alanında yapılan çalışmalarda ise Rusya, Finlandiya, İsveç, Endonezya, Çek Cumhuriyeti, Polonya, Pakistan ve Birleşik Arap Emirliklerine ait olan çalışmaların ön plana çıktığı görülmektedir.

Atıf analizi, incelenen bilim alanındaki bilgi birikimine yönelik (Culnan, 1987) önemli bilgiler sunmakla birlikte ortak atıf ise alan ya da yazının gelişiminin incelenmesi açısından daha sağlıklı bilgiler sunabilmektedir. Ortak atıf analizi, belirli bir bilimsel alanın temel fikirleri arasındaki ilişkileri ayrıntılı olarak sunarken belirli bilimsel alanla ilgili temel bilimsel makaleleri tanımlamaya da hizmet etmektedir. Ortak atıf analizleri, alanın gelişimine öncülük eden ana akımların ve alandaki farklı görüş ve düşünce akımlarının ortaya çıkarılması için sıklıkla kullanılan bir analizdir (Ferreira, Fernandes ve Ratten, 2016). Bu nedenle çalışma kapsamında ortak atıf analizi yapılmış ve elde edilen bulgular Şekil 6’da şu şekilde gösterilmiştir:

Şekil 6: Yazarlara Göre Ortak Atıf Analizi

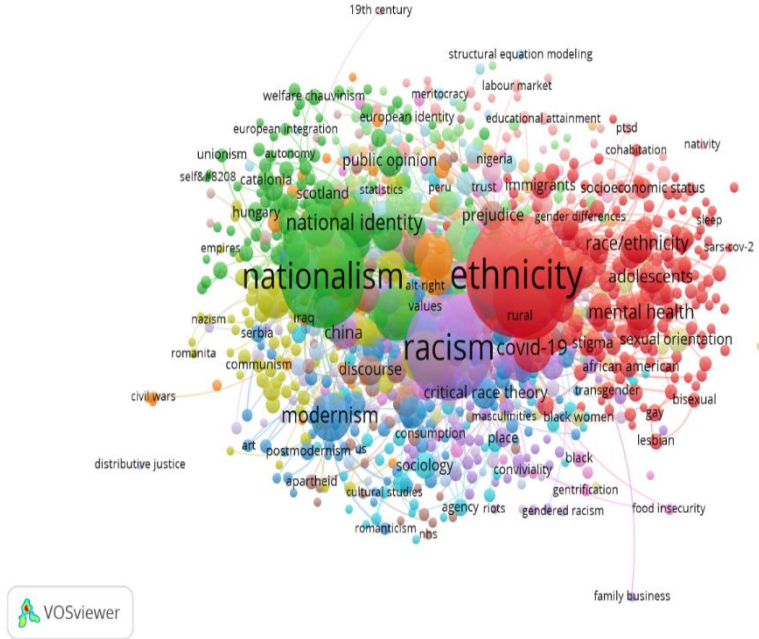
Şekil 6'da göre yazarlara göre ortak atıf analizi sonucunda milliyetçilik alanında hâkim olan ana akımların altı küme altında toplanabildiği ifade edilebilmektedir. Milliyetçilik alanına yönelik ilk kümeyi Pierre Bourdieu'un düşüncelerini temel alan yayınlar oluşturmaktadır. Bourdieu'nun (1989 ve 2015) alan, habitus, simgesel çatışma, alan, sosyal sermaye, simgesel güç ve sınıflandırma mücadeleleri gibi kavramlarından hareketle yeni çalışmalar üretilmektedir. Yazına hâkim olan diğer bir küme ise Rogers Brubaker'ın çalışmaları temelinde oluşturmaktadır. Çalışmada en çok atıf alan yazarlar listesinde iki çalışmasıyla yer alan Brubaker (1990, 1996, 2004, 2005, 2020); etnisite, göç, diaspora, kimlik, vatandaşlık, popülizm ve ulus bilinci vb. kavramlara odaklanarak milliyetçilik yazınına hacimli bir külliyyat kazandırmıştır. Üçüncü küme ise Henri Tajfel'in başı çektiği çalışmalar ekseninde şekillenmektedir. Bir sosyal psikolog olan Tajfel (1974), sosyal kimlik teorisinin kurucularındadır. Sosyo-psikolojik perspektifle Tajfel'in (1969, 1970) milli ve etnik sadakat, gruplar arası davranış, önyargı ile milli tutumların şekillenmesi gibi konularda yaptığı çalışmalar, milliyetçilik yazınına katkı sağlamaktadır. Ortak atıf analizine göre milliyetçilik yazınına hakim olan bir diğer küme ise göç, göçmen ve karşılaştırmalı milliyetçilikler gibi konularda çalışan Alejandro Portes (1996, 1999), Afrika milliyetçiliği çalışan James S. Coleman (1958) ve eski Yugoslavya etnik grupları ile milliyetçilikleri üzerine odaklanan Garth Massey (1994, 2006) gibi yazarların çalışmalarından meydana gelmektedir. Beşinci küme ise; ırk, etnisite ve bunlarla ilişkili alt kavramlar olan etnik bağlar ile ırksal bağlar, üzerinden sağlık (fiziksel ve mental), stres, eşitsizlik ve ayrımcılık gibi konuları araştıran ve halk sağlığı ile sosyal psikoloji alanında çalışmalar yapan David R. Williams ve diğerlerinin (1997 ve 2003) ekseninde gelişmektedir.² Son küme ise alanda nispeten daha az atıf alan ve dolayısıyla alana nispeten daha az hâkim olan etnisite, isyan ve iç savaş konularına odaklanan James D. Fearon (2003) ve Lars-

² Farklı disiplinlerde kaleme alınan bu çalışmalara dair bir derkenar açmak gerekmektedir. Söz konusu çalışmalardan hareketle milliyetçilikle yakından ilişkili olan ırk ve etnisite, aynı zamanda sağlık bilimleri ile (sosyal) psikoloji alanlarında da temel değişkenler arasında yer almaktadır. Halk sağlığını tehdit eden ırksal/etnik eşitsizlikler ile diskriminasyon gibi olgular, bireylerin bu değer ve tutumlar üzerinden kendilerini tanımlama refleksi vasıtasıyla milli ya da etnik gibi sosyal kimliklerin oluşumuna ve gelişimine katkı sağlamaktadır. Hatta bir millet içindeki azınlık hareketleri ya da ırk/etnik temelli toplumsal hareketlerin kökenine bakıldığında bu eşitsizlikler ile ayrımcılığın öne çıktığı görülmektedir. Öte yandan ise sosyal bilimler dışındaki söz konusu alanlarda ırk ya da etnisiteyi değişken olarak kullanan çalışmaların varlığı, milliyetçiliğin interdisipliner ve multidisipliner yönü olduğunu göstermesi açısından da anlamlıdır.

Erik Cederman (2010) ile metodolojik milliyetçilik ve etnik sınırlar konularında eserler kaleme alan Andreas Wimmer (2002, 2008) gibi yazarlardan oluşmaktadır.

Araştırmanın temel amacına uygun olarak milliyetçilik yazınının temel araştırma temalarını belirlemek için ortak varlık analizi tercih edilmiştir. Milliyetçilik yazınına ilişkin ortak varlık analizi sonuçları Şekil 7’de ele alınmıştır.

Şekil 7: Ortak Varlık Analizi

Söz konusu analizin sonuçlarının yer aldığı Şekil 7’ye göre milliyetçilik yazınında öne çıkan kavramlar, on altı küme etrafında toplanmaktadır. Kümelerin tamamına yer vermenin imkânsızlığı nedeniyle öne çıkan kümelerden bahsetmek gerekmektedir. Milliyetçiliğe yönelik temalar kümeleştirildiğinde milliyetçilik, etnisite, ırk, ırkçılık ve modernizmin yer aldığı kümelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Yukarıdaki şekle göre öne çıkan bu kümelerinin hepsi birbiriyle ilişkilidir. Başka bir deyişle milliyetçilik yazınına katkı sunan araştırmacılar; milliyetçilik, etnisite, ırkçılık ve modernizm konularından herhangi birisini çalışırken bu kavramlara değinmektedir. Özellikle bu kümelerde etnisite ve ırkçılık arasında çok yoğun bir etkileşim bulunmaktadır. Milliyetçilik kümesinde milli kimlik, vatandaşlık, kamuoyu, şovenizm, popülizm ve otonomi gibi kavramlar daha fazla önem kazanmaktadır. Katolonya ve İskoçya’yla simgeleşen ayrılıkçı hareketler ile Avrupa entegrasyonu ve Avrupa kimliği gibi günümüz milliyetçilik tartışmalarında hala büyük önem taşıyan bu kavramların ya da örnek olayların da bu kümede yer aldığı görülmektedir. Kohibitasyon, kadın, ergen, ırk/etnisite ve sosyo-ekonomik statü gibi kavramlar, etnisite kümesinde öne çıkmaktadır. Bu kümede dikkat çeken iki husus yer almaktadır. Bunlardan ilki, günümüz kimlik tartışmalarının önemli parametreleri olan cinsiyet kimlikleri, cinsel kimlikler, cinsel yönelim ile cinsiyet farklılıkları gibi kavramları konu edinen çalışmaların bu kümeyle kurduğu ilişkidir. İkincisi ise Covid-19 salgını nedeniyle yapılan çalışmaların etnisite altında kümelenmesi ve Covid -19 ile onun etkilerini inceleyen çalışmalarda milliyetçiliğin genelde ırk, etnisite, sağlık, stigma ve ayrımcılık gibi kavramlarla

ilişkilendirilmesidir. Bunlarla birlikte maskülenite, Afro-American ve cinsiyetçi ırkçılık gibi anahtar kelimeler ırkçılık başlığı altında toplanmaktadır. Bu kümede klasik ırkçılığın unsurlarıyla birlikte toplumsal değişme ve yeni toplumsal hareketlere paralel biçimde cinsiyet, cinsel kimlik ve kadın çalışmaları da göze çarpmaktadır. Ayrıca ortak varlık analizi doğrultusunda modernizm

kümesi altında tüketim, sanat, postmodernizm, eleştirel ırk teorisi ve romantizm gibi kavramlar yer almaktadır. Bu çalışmalar, gerek milliyetçiliğin modernleşmeyle iç içe geçen ilişkisi gerekse milliyetçilik teorilerinde ağırlığı olan modernist teorinin varlığı açısından anlamlı bir Milliyetçilik Yazınının Tarihsel Serüveninin Bibliyometrik Analiz Yöntemiyle İncelenmesi 222 bütünlük oluşturmaktadır. Tüm bunların ışığında milliyetçilik çalışmalarında öne çıkan temaların geçmişten itibaren milliyetçilikle ilişkili olan kavramlardan meydana geldiği görülmektedir.

4. Sonuç

Milliyetçilik, bir ideoloji ya da retorik olarak akademik yazına girdiği andan itibaren araştırılmaya değer bir çalışma konusu haline gelmiştir. İlk dönemlerde ırk ve etnisite kavramlarıyla eş anlamlı kullanılsa da ulus devletleşme süreci, dünya savaşları ya da bağımsızlık hareketleri gibi siyasal gelişmeler ve milliyetçiliğin farklı ideolojilerle kurduğu (in)organik ilişkiler, milliyetçiliği hiçbir dönem göz ardı edilemeyen bir araştırma nesnesi haline getirmiştir. Bu bağlamda çalışmada 1975-2021 yılları arasında yayımlanan 9175 makale üzerinden milliyetçilik yazınının serüveni, bibliyometrik analiz aracılığıyla ele alınmaktadır. Buna göre incelenen yayımların konu dağılımı, ortak yazar ağları, ortak atıf durumu ve yazar profili açısından bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu çalışmada anahtar kelimeler doğrultusunda alan, her ne kadar sosyal bilimlerle sınırlandırılrsa da en çok atıf alan yazarlar ve çalışmalar incelendiğinde fen bilimleri ile sağlık bilimleri alanında yayımlanan eserlerin ve dergilerin ön plana çıkması, milliyetçiliğin interdisipliner ve multidisipliner niteliğe haiz bir çalışma alanı olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Ülke bazında ortak yazar ve atıf analizine göre milliyetçilik yazınında İngiltere ve ABD ön plana çıkmakta ve bu ülkeler ile diğer ülkelerdeki yazarlar arasında karşılıklı ilişkiler bulunmaktadır. Yazar bazında ortak atıf analizine göre sosyoloji ve siyaset bilimi alanında çalışma yapan bilim insanlarıyla birlikte sosyal psikoloji ve sağlık bilimleri alanında çalışan akademisyenler, anahtar kelimeler çerçevesinde milliyetçilik yazınına katkı sağlamaktadır. Milliyetçilik akademik yazınında milliyetçilik, etnisite, ırkçılık ve modernizm ana temalar olarak ön plana çıkmaktadır. Milliyetçilik yazınında geçmişten itibaren bu kavramların birbirleriyle ilişkisi bilinmektedir. Ancak ortak varlık analizinde milliyetçilik teorilerinden ilkçilik ile etno-sembolcülüğün bir ağırlığının olmaması, milliyetçilik teorilerinin mevcut toplumsal koşullar ve gerçeklere biraz uzak kaldığı ihtimalini akıllara getirmektedir. Bu bağlamda çalışma; milliyetçilik yazınında yazının geleceği, yazında kullanılacak kavramların mahiyeti ile yeni teorik çerçeve oluşturulması açısından sonraki çalışmalar için bir kapı aralamıştır.

Kaynakça

- Al, U., ve Tonta, Y. (2004). Atıf analizi: Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü tezlerinde atıf yapılan kaynaklar. *Bilgi Dünyası*, 5(1), 19-47.
- Bieber, F. (2018). Is nationalism on the rise? Assessing global trends. *Ethnopolitics*, 17(5), 519-540.
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 1, 14-25.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayırım beğeni yargısının toplumsal eleştirisi* (D. Fırat ve G. Berkkurt, Çev.). İstanbul: Heretik Yayınları.
- Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of “bibliometrics”. *Scientometrics*, 12(5), 373-379.
- Brubaker, R. (1990). Immigration, citizenship, and the nation-state in France and Germany: A comparative historical analysis. *International Sociology*, 5, 379-407.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, R. (2005). The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28(1), 1-19.
- Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 43(2), 163–189.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, R. (2016). *Trans: Gender and race in the age of unsettled identities*. Princeton, NJ:

Princeton University Press.

- Brubaker, R. (2020). Populism and nationalism. *Nations and Nationalism*, 26(1), 44-66.
- Cederman, L. E., Wimmer, A. ve Min, B. (2010). Why do ethnic groups rebel? New data and analysis. *World Politics*, 62(1), 87-119.
- Coleman, J. S. (1958). *Nigeria: Background to nationalism*. California: University of California.
- Cutter, S. L. ve Finch, C. (2008). Temporal and spatial changes in social vulnerability to natural hazards. *PNAS*, 105(7), 2301-2306.
- Fearon, J. ve Laitin, D. (2003). Ethnicity, insurgency and civil war. *American Political Science Review*, 97(1), 75-90.
- Ferreira, J. J. M., Fernandes, C. I. ve Ratten, V. (2016). A co-citation bibliometric analysis of strategic management research. *Scientometrics*, 109(1), 1-32.
- Gee, G. C. ve Ford, C. L. (2011). Structural racism and health inequities: Old issues, new directions. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 8(1), 115-132.
- Ginther, D. K., Schaffer, W. T., Schnell, J., Masimore, B., Liu, F., Haak, L. L. ve Kington, R. (2011). Race, ethnicity and NIH research awards. *SCIENCE*, 333(6045), 1015-1019.
- Habyarimana, J., Humphreys, M., Posner, D. ve Weinstein, J. (2007). Why does ethnic diversity undermine public goods provision?. *American Political Science Review*, 101(4), 709-725.
- Hill Collins, P. (2015). Intersectionality's definitional dilemmas. *Annual Review of Sociology*, 41(1), 1-20.
- Hodson, R., Sekulic, D. ve Massey, G. (1994). National tolerance in the Former Yugoslavia. *American Journal of Sociology*, 99(6), 1534-1558.
- Kalmijn, M. (1998). Inter marriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 395-421.
- Kelly T.L., Wilson K.E. ve Heymsfield S.B. (2009). Dual energy X-Ray absorptiometry body composition reference values from NHANES. *PLoS ONE*, 4(9), e7038.
- Kosinski, M., Stillwell, D. ve Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *PNAS*, 110(15), 5802-5805.
- Mas-Verdu, F., Garcia-Alvarez-Coque, J. M., Nieto-Aleman, P. A. ve Roig-Tierno, N. (2021). A systematic mapping review of European Political Science. *European Political Science*, 20(1), 85-104.
- Mele, M., Ferreira, P. G., Reverter, F., DeLuca, D. S., Monlong, J., Sammeth, M., Young, T. R., Goldmann, J. M., Pervouchine, D. D., Sullivan, T. J., Johnson, R., Segre, A. V., Djebali, S., Niarchou, A., Wright, F.A., Lappalainen, T., Calvo, M., Getz, G., Dermitzakis, E. T., Ardlie, K. G. ve Guigo, R. (2015). The human transcriptome across tissues and individuals. *SCIENCE*, 348(6235), 660-665.
- Mukherjee, D., Kumar, S., Mukherjee, D. ve Goyal, K. (2022). Mapping five decades of international business and management research on India: A bibliometric analysis and future directions. *Journal of Business Research*, 145, 864-891.
- Özkırmılı, U. (1999). *Milliyetçilik kuramları eleştirel bir bakış*. İstanbul: Sarmal Yayıncılık.
- Öztürk, M. ve Gök, S. G. (2020a). Covid-19 döneminde yönetim yazınındaki araştırma trendlerinin bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Kapadokya Akademik Bakış*, 4(2), 73-89.

- Öztürk, M., ve Gök, S. G. (2020b). Örgütsel dedikodu kavramına genel bir bakış: Bibliyometrik analizi ile kavramsal çerçeveden gelecek araştırma yönelimlerine. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1668-1683.
- Öztürk, R. (2020a). Niş pazarlama yaklaşımının bibliyometrik analiz ile incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2799-2810.
- Öztürk, R. (2020b). The trends of marketing literature during the COVID-19 Pandemic: A review with bibliometric analysis. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16, 3251-3273.
- Paradies, Y., Ben, J., Denson, N., Elias, A., Priest, N., Pieterse, A., Gupta, A., Kelaher, M. ve Gee, G. (2015). Racism as a determinant of health: A systematic review and meta-analysis. *PLOS ONE* 10(9), e0138511.
- Portes, A. ve Rumbaut, R. G. (1996). *Immigrant America: A portrait*. California: University of California Press.
- Portes, A., Guarnizo, L. E. ve Landolt, P. (1999) The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 217-237.
- Prejean J, Song R, Hernandez A, Ziebell R, Green T, Walker, F., Lin, L.S., An, Q., Mermin, J., Lansky, A. ve Hall, H. I. (2011). Estimated HIV incidence in the United States 2006-2009. *PLOS ONE* 6(8), e17502.
- Sampaio, R. B., Fonseca, M. V. D. A. ve Zicker, F. (2016). Co-authorship network analysis in health research: Method and potential use. *Health Research Policy and Systems*, 14(1), 1-10.
- Scheepers, P., Gijsberts, M. ve Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.
- Sekulić D., Massey, G. ve Hodson, R. (2006). Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia. *Ethnic and Racial Studies*, 29(5), 797-827.
- Tajfel, H. (1969). The formation of national attitudes: A social-psychological perspective. Muzafer Sherif ve Carolyn Sherif (Ed.), *Interdisciplinary Relationships in the Social Sciences*. New York: Routledge.
- Tajfel, H. (1970). Aspects of national and ethnic loyalty. *Social Science Information*, 9(3), 119-144.
- Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(2), 65-93.
- Tishkoff, S. A, Reed, F. A, Friedlaender, F. R, Ehret, C., Ranciaro, A., Froment, A., Hirbo, J. B, Awomoyi, A. A, Bodo, J. M., Doumbo, O., Ibrahim, M., Juma, A. T., Kotze, M. J., Lema, G., Moore, J. H, Mortensen, H., Nyambo, T. B., Omar, S. A, Powell, K., Pretorius, G. S., Smith, M. W., Thera, M. A., Wambebe, C., Weber, J. L. ve Williams, S. M. (2009). The genetic structure and history of Africans and African Americans. *SCIENCE*, 324(5930), 1035-1044.
- Van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538.
- Waltman, L., Van Eck, N. J. ve Noyons, E. C. (2010). A unified approach to mapping and clustering of bibliometric networks. *Journal of Informetrics*, 4(4), 629-635.

- Williams D.R., Yu, Y., Jackson J. S. ve Anderson N.B. (1997). Racial differences in physical and mental health: Socio-economic status, stress and discrimination. *Journal of Health Psychology*, 2(3), 335-351.
- Williams, D. R., Neighbors, H. W. ve Jackson, J. S. (2003). Racial/ethnic discrimination and health: Findings from community studies. *American Journal of Public Health*, 93, 200-208.
- Williams D.R. ve Mohammed S.A. (2013). Racism and health I: Pathways and scientific evidence. *American Behavioral Scientist*. 57(8),1152-1173.
- Williamson, E. J., Walker, A. J., Bhaskaran, K., Bacon, S., Bates, C., Morton, C. E., Curtis, H. J., Mehrkar, A., Evans, D., Inglesby, P., Cockburn, J., McDonald, H. I., MacKenna, B., Tomlinson, L., Douglas, I. J., Rentsch, C. T., Mathur, R., Wong, A. Y. S., Grieve, R., Harrison, D., Forbes, H., Schultze, A., Croker, R., Parry, J., Hester, F., Harper, S., Perera, R., Evans, S. J. W., Smeeth, L. ve Ben G. (2020). Factors associated with COVID-19 related death using Open SAFELY. *Nature*, 584, 430–436.
- Wimmer, A. (2008). The making and unmaking of ethnic boundaries: A multilevel process theory. *American Journal of Sociology*, 113(4), 970-1022.
- Wimmer, A. ve Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2, 301-334.
- Yu, Z., Han, S., Zhu J., Sun X., Ji, C. ve Guo, X. (2013). Pre-Pregnancy body mass index in relation to infant birth weight and offspring overweight/obesity: A systematic review and meta-analysis. *PLoS ONE*, 8(4), e61627.
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193-209.
- Zan, B. U. (2019). Doğrudan atıf, ortak atıf ve bibliyografik eşleşme yaklaşımlarına dayalı olarak araştırma alanlarının değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 501-516.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DEKİ KATILIM BANKALARINA ENTEGRE RAPORLAMA MODELİ ÖNERİSİ: GÜNEY AFRİKA ÖRNEĞİ

İbrahim YAVUZ¹

Öz

Entegre raporlama, kuruluşların finansal ve finansal olmayan bilgilerini, değer yaratma temelinde, kısa orta ve uzun vadede değerini nasıl yaratıldığını, korunduğunu veya tüketildiğini sunan raporlama faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Faaliyetlerini yerine getirme biçimi İslami ilkelere dayalı olan katılım bankacılığı (faizsiz bankacılık) sektörü ise faizsiz finans varlıkları içerisindeki büyüklüğü her geçen yıl artan sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak IIRC Database (veri tabanı) incelendiğinde, dünyada entegre rapor yayımlayan az sayıda faizsiz bankanın olduğu görülmektedir. Çalışmada, dünyada entegre raporlamanın en iyi olduğu ülke olan Güney Afrika'da faaliyet gösteren ve IIRC Database'de yer alan faizsiz bankaların entegre raporlarının incelenmesi ve Türkiye'deki katılım bankalarına rehberlik etmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Entegre Raporlama, Faizsiz Bankacılık, Kılavuz İlkeler, İçerik Öğeleri

JEL Kodları: G21, M40, M41

INTEGRATED REPORTING MODEL PROPOSAL FOR PARTICIPATION BANKS IN TURKEY: THE CASE OF SOUTH AFRICA

Abstract

Integrated reporting is defined as the reporting activity that presents financial and non-financial information of organizations, on the basis of value creation, how value is created, preserved or consumed in the short, medium and long term. The interest-free banking sector, whose way of carrying out its activities is based on Islamic principles, emerges as the sector whose size in interest-free financial assets is increasing every year. However, when the IIRC Database is examined, it is seen that there are few interest-free banks in the world that publish integrated reports. In the study, it is aimed to examine the integrated reports of interest-free banks in the IIRC Database operating in South Africa, the country where integrated reporting is the best in the world, and to guide other interest-free banks.

Keywords: Integrated Reporting, Interest-Free Banking, Guiding Principles, Content Elements

JEL Codes: G21, M40, M41

¹ Öğr. Gör. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Simav Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-2099-0625

Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

İşletmeler, kurum ve kuruluşlar tarafından halihazırda uygulanan ve finansal bilgileri içeren finansal raporlama ve kuruluşların sosyal, çevresel ve yönetim performansını raporlayan sürdürülebilirlik raporlaması, 21. yüzyıl ile birlikte kurumsal raporlamanın içeriğini etkileyen çevresel, sosyal, yönetsimsel birçok değişik nedeniyle paydaşların bilgi ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştır. Kurumsal raporlamanın güncel raporlama faaliyeti entegre raporlamanın değişen ve gelişen paydaş beklentilerine cevap verebileceği beklenmektedir. Öyle ki entegre raporlar, kuruluşların hem finansal bilgilerini hem de sürdürülebilirlik bilgilerini içeren raporlardır. Entegre raporlarda, finansal performans, risk ve fırsatlar, strateji, iş modeli ve sürdürülebilirlik bilgileri raporlanmaktadır.

Son yıllarda gerek yapılan akademik çalışmalar ve ilgili kurum kuruluşlara ait çalışmalar gerekse entegre rapor yayımlayan kuruluşların yer aldığı IIRC Database (veri tabanı)'ye bakıldığında entegre raporlamaya olan ilgi her geçen gün artmakta, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ilkeleri benimsenmekte ve yayımlanan entegre rapor sayısı artmaktadır. Ancak entegre raporlama, kurumsal raporlamada gelişen ve işletmeler, kurum ve kuruluşlar tarafından benimsenmeye çalışılan bir raporlama olarak uyum süreci zaman alabilecektir. Zira kuruluşlar buldukları ülkenin yasal mevzuatları, uyguladıkları Uluslararası Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları da düşünülerek henüz sürdürülebilirlik bilgilerini raporlama ile ilgili düzenlemelere devam etmektedir.

Faizsiz bankalar, İslami ilkeler doğrultusunda faaliyet gösteren, İslami finans sektörünün en önemli kuruluşlarıdır. Faizsiz bankacılık sektörünün İslami finans sektörü içerisindeki gelişimi ve payı düşünüldüğünde, faizsiz bankaların kurumsal raporlamanın yeni bileşeni entegre raporlamayı uygulaması da önem arz etmektedir. Öyle ki faizsiz bankalar, finansal hizmetler sektöründe faaliyet gösteren kuruluşlar olarak paydaşlarına finansal bilgilerini finansal tablolar aracılığıyla sunmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edilen değişim süreci entegre raporlamayı ihtiyaç haline getirmiş ve entegre rapor yayımlayan kuruluşlar, paydaşlar nezdinde daha şeffaf, hesap verebilir olarak kabul edilmektedir. Güney Afrika'da faaliyet gösteren faizsiz bankalar entegre raporlamayı uygulamakta, bunlardan ABSA ve Standart Bank, IIRC Database'de entegre rapor yayımlayan kuruluşlar içerisinde listelenmektedir.

Dünyada az sayıda entegre rapor yayımlayan faizsiz banka olduğu düşünüldüğünde bu çalışmanın yapılması önem kazanmaktadır. Bu amaçla çalışmada öncelikle entegre raporlama ve faizsiz bankacılık ile ilgili bilgi verilecek sonrasında IIRC Database'de yer alan ve aynı zamanda Güney Afrika'da faaliyet gösteren faizsiz bankaların 2021 yılına ait entegre raporları Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi değer yaratma kavramı, kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri kapsamında incelenecektir.

1. Entegre Raporlama

1.1. Entegre Rapor ve Entegre Raporlama Kavramı

Finansal raporlar, sektörleri farklı olan dolayısıyla farklı iş modellerine sahip olan işletmelerin, kurum ve kuruluşların paydaşlarına (müşteriler, çalışanlar, rakipler, düzenleyici kurum ve kuruluşlar, rakipler, toplum, devlet) sunduğu bilgiler sadece finansal bilgileri içermektedir. Ancak finansal raporlama, son yüzyıla girerken ortaya çıkan yönetim sorunları, iklim değişikliği, sınırsız ihtiyaçlara karşılık kaynakların yetersiz kalması, fakirlik, eşitsizlik, toplumsal problemler, su kıtlığı, çevre kirliliği ve bunların etkileri gibi finansal olmayan bilgileri sunmada yetersiz kalmıştır (Dumay, Bernardi, Guthrie ve Demartini, 2016). Öyle ki finansal raporlar, finansal tablolar aracılığıyla kâr, nakit akışı, varlık ve kaynakların belirli bir tarihteki durumu, özkaynak değişimini paydaşların kullanımına sunmayı mümkün kılarken, işletme faaliyetlerinin sosyal, çevresel ve

yönetimsel sonuçlarını, değer nasıl yaratıldığını, korunduğunu, tükendiğini yansıtmaya ihtiyacına cevap verememiştir.

Yukarıda ifade edilen finansal raporlamanın kendine özgü eksiklikleri nedeniyle, işletmeler, kurum ve kuruluşlar, paydaşlarının ihtiyaç duyduğu bilgileri karşılamak amacıyla kurumsal yönetim raporları, çevresel raporlar, sürdürülebilirlik raporları yayımlamaya başlamışlardır. Ancak bu raporlama araçları da strateji, yönetsel faaliyetler, finansal ve finansal olmayan bilgiler arasındaki bağlantıyı sağlayamamış, entegre raporlama adında yeni bir kurumsal raporlama aracına ihtiyaç duyulmuştur (“International Integrated Reporting Council” [IIRC], 2011).

Entegre raporlama, entegre düşünce temelinde, bir kuruluş tarafından değer nasıl yaratıldığı, korunduğu ve tükendiğini ve değer yaratma süreci ile ilgili bilgilendirmeyi gösteren entegre bir raporun düzenlenmesi sürecidir. Entegre rapor ise, kuruluşun stratejisinin, kurumsal yönetiminin, performansının ve beklentilerinin kuruluşun dış çevresi bağlamında kısa orta ve uzun vadede değer nasıl yaratılacağını kısa ve öz bir şekilde sunulmasıdır. Entegre düşünce, bir işletme, kurum ve kuruluşun fonksiyonel birimleri arasındaki ilişkileri ve sermaye öğelerini nasıl etkilediğini ya da sermaye öğelerinden nasıl etkilendiğini değerlendirmesidir (IIRC, 2021). Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde sermaye öğeleri; finansal sermaye, üretilmiş sermaye, sosyal ve ilişkisel sermaye, insan sermayesi, doğal sermaye ve entelektüel sermaye olarak ele alınmıştır (IIRC, 2021).

Entegre raporlama, sermaye öğelerinin işletmelerin, kurum ve kuruluşların dış çevresi ve risk ve fırsatları dikkate alınarak oluşturulan iş modeli kapsamında iş faaliyetleri sürecine dâhil edilmesi, gerçekleştirilen faaliyetler sonucunda sermaye öğeleri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerin sunulmasını içeren bir süreçtir. Entegre raporlama, işletmelerin, kurum ve kuruluşların amaçları, vizyon ve misyon hedefleri, stratejileri doğrultusunda, paydaşlarının ihtiyaç duyduğu finansal ve finansal olmayan bilgileri, kısa, orta ve uzun vadede değeri nasıl yarattığı ve yaratılan değeri nasıl koruduğu ve tükettiğine yönelik raporlama faaliyetidir. Bu sürecin sunulduğu rapora ise entegre rapor denmektedir.

1.2. Entegre Raporlamanın Gelişimi ve Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi

Gerek Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi yayımlanmadan önce gerekse yayımlandıktan sonra entegre raporlamanın gelişiminde birçok kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlar:

- Güney Afrika Yönetim Enstitüsü (Institute of Directors in Southern Africa-IoDSA)
- The Prince’s Accounting for Sustainability Project (A4S)
- Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative-GRI)
- Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu (International Federation of Accountants-IFAC)
- Güney Afrika Entegre Raporlama Komitesi (The Integrated Reporting Committee of South Africa-IRC)
- Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi (International Integrated Reporting Council-IIRC)
- Karbon Saydamlık Projesi (Carbon Disclosure Project-CDP)
- İklim Beyanları Standartları Kurulu (Climate Disclosure Standards Board-CDSB)
- Sürdürülebilirlik Muhasebe Standartları Kurulu (Sustainability Accounting Standards Board-SASB)
- Değer Raporlama Vakfı (Value Reporting Foundation)
- Uluslararası Sürdürülebilirlik Standartları Kurulu (International Sustainability Standards Board—ISSB)

Bu kuruluşların her biri 2009'dan ve kuruluşlarından itibaren çalışma alanlarıyla ilgili IIRC ile bir araya gelerek entegre raporlamanın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Entegre raporlamanın temeli niteliğindeki ilk Çerçeve, A4S tarafından 2007'de yayımlanan Bağlı Raporlama Çerçevesi (Connected Reporting Framework-CRF)'dir. CRF'nin amacı, kuruluşların faaliyetlerini etkileyen ve faaliyetlerinden etkilenen çevresel, sosyal ve yönetsel konularda ve finansal ve finansal olmayan bilgileri raporlamada rehberlik etmektir. 2009'da, Güney Afrika'da, Prof. Mervyn King'in başkanlığını yaptığı King Komitesi (King Committee) tarafından kurumsal yönetim alanında kuruluşlara yol göstermek amacıyla yayımlanan King I ve King II'nin devamı olan King III yayımlanmıştır. King III'ün 9. Bölümünde entegre raporlamadan da bahsedilmiştir.

2009'da, Galler Prensi, Londra'da A4S tarafından düzenlenen forumda, IFAC ve GRI'yi, entegre raporlama ile ilgili çalışmaların yapılması için iş birliğine davet etmiş, Ağustos 2010'da da IIRC kurulmuştur. ("Accounting for Sustainability" [A4S], 2019). IIRC, kuruluşundan sonra entegre raporlama ile ilgili birçok çalışma yapmış, taslak çerçeve hazırlamış ve uygulanabilirliği konusunda kamuoyunun görüşünü almıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda Çerçeve'ye nihai şekli verilmiş ve Aralık 2013'te Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi yayımlanmıştır.

Türkiye'de entegre raporlama gönüllü olarak uygulanmakta olup, zorlayıcı mevzuat ve yasal düzenlemeleri bulunmamaktadır. Türkiye'de entegre raporlamanın gelişimine yönelik yapılan çalışmalar şu şekilde özetlenebilir:

-2011'de Türkiye Kurumsal Yönetim Derneği (TKYD) ve İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği (SKD) tarafından, Türkiye'de entegre düşünce ve entegre raporlamanın benimsenmesi ve uygulamasının yaygınlaşması konusunda farkındalık oluşturmak için çalışma grubu kurulmuştur. 2013'te Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK)'na TKYD aracılığıyla Prof. Dr. Güler Aras tarafından sunulan projenin kabul edilmesiyle entegre raporlama ile ilgili ilk somut adım atılmıştır ("Entegre Raporlama Türkiye Ağı" [ERTA], t.y.).

-2013'te Karğın, Aracı ve Aktaş'ın yapmış olduğu, "Entegre Raporlama: Yeni Bir Raporlama Perspektifi" adlı çalışma Türkiye'de entegre raporlama ile ilgili ilk akademik çalışma olup, entegre raporlama içeriği, dünyadaki entegre raporlama uygulamaları değerlendirilmiştir. Çalışmada entegre raporlamanın kurum ve kuruluşlar tarafından uygulanması önerilmiş, entegre raporlama ile ilgili çerçevenin yayımlanmasından sonra entegre raporlama uygulamasının benimseneceği ve yaygınlaşacağı ifade edilmiştir (Karğın, Aracı ve Aktaş, 2013).

-2013'te Garanti Bankası A.Ş. ve Çimsa, entegre raporlama uygulamak üzere, Türkiye'den IIRC'ye üye olan ilk kuruluşlar olmuştur (ERTA, t.y.).

-2015'te Prof. Dr. Güler Aras ve Gaye Uğur Sarıoğlu, Türkiye'de entegre raporlama ile ilgili yayımlanan ilk rehber kitap olan "Kurumsal Raporlamada Yeni Dönem: Entegre Raporlama" adlı çalışmada, kurumsal raporlamanın gelişimi, kurumsal raporlama evriminde dönüm noktası niteliğinde olan entegre raporlama ve dünyadaki entegre raporlama uygulamalarından bahsedilmiştir (Aras ve Uğur Sarıoğlu, 2015).

-2015'te Çimsa, SKD Türkiye, Garanti Bankası A.Ş., Global Compact Network Türkiye, Argüden Yönetişim Akademisi, IIRC Türkiye Büyükelçisi, Borsa İstanbul, TKYD ve TÜSİAD'ın katılımıyla Türkiye'deki kurum ve kuruluşların, şirketlerin, işletmelerin entegre düşünme ve entegre raporlama uygulamalarını benimsemelerine destek olmak amacıyla ERTA kurulmuştur (ERTA, t.y.).

-02/10/2020 tarih ve 31262 sayılı RG'de yürürlüğe giren "Kurumsal Yönetim Tebliği (II-17.1)'inde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (II-17.1.a)"de halka açık ortaklıkların faaliyet raporlarında sürdürülebilirlik ilkelerine yer verilmesi, verilmiyorsa nedenlerinin açıklanması gerektiği (uy ya da açıkla) belirtilmiştir. Faaliyet raporlarında sürdürülebilirlik ilkelerinin

uygulanması gönüllük esasına dayalı olup, sürdürülebilirlik ilkeleri ile ilgili “Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi” yayımlanmıştır (Sermaye Piyasası Kurulu [SPK], t.y.). Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi, genel ilkeler, sosyal ilkeler, çevresel ilkeler ve kurumsal yönetim ilkeleri olmak üzere 4 bölümden oluşmaktadır.

Son olarak Ocak 2021’de revize edilen Çerçeve 2 bölümden oluşmaktadır: Giriş ve Entegre Rapor. Giriş bölümünde Çerçeve’nin kullanımından ve temel kavramlardan bahsedilmektedir. Çerçeve’de entegre raporlama ile ilgili temel kavramlar; değer yaratma, sermaye ögeleri ve değer yaratma süreci olarak ele alınmıştır. Çerçeve’nin 2. bölümünde entegre raporun hazırlanmasında yol gösterici ilkeler olan Kılavuz İlkeler ve entegre bir raporda bulunması gereken ögelerin neler olması gerektiğini gösteren İçerik Öğelerinden bahsedilmektedir. Aşağıda önce değer yaratma, değer yaratma süreci ve sermaye ögelerinden bahsedilecek, sonrasında kılavuz ilkeler ve içerik ögelerine değinilecektir.

1.2.1. Değer Yaratma ve Değer Yaratma Süreci

IIRC’nin 2013’te yayımlanmış olduğu “Value Creation Background Paper” adlı çalışmada değer yaratma, kuruluşların iş/faaliyet süreçlerine aşağıda bahsedilecek olan sermaye ögelerini ve diğer girdileri dâhil etmesi, iş/faaliyet süreci sonucunda bu girdilerin dönüştürülmesini temel alan iş modeli aracılığıyla kuruluşun kendisi, hissedarları, çevre, toplumu içeren çok geniş paydaş grubu için oluşturulan faydayı ifade etmektedir (IIRC, 2021).

Değer yaratma süreci ise Çerçeve’nin 2.20-2.29 ilkeleri arasında belirtilmiştir. Değer yaratma süreci kısaca şu şekilde özetlenebilir: Kuruluşlar, dış çevrenin de dâhil olduğu ortamda, amaçları, vizyon ve misyon hedefleri doğrultusunda faaliyet göstermektedir. Kuruluşun faaliyet süreçlerinde kullanacağı sermaye ögeleri girdi olarak alınmakta, risk ve fırsatlar, strateji ve kaynak aktarımı, performans ve görünüm ile oluşturulan iş modeli doğrultusunda gerçekleştirilen iş faaliyetleri sonucunda çıktı elde edilmektedir. Sonuçta faaliyet sürecine giren sermaye ögeleri üzerinde olumlu/olumsuz etki oluşturulmaktadır.

1.2.2. Sermaye Ögeleri

Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi, 2.11’de sermaye ögeleri, kuruluşun faaliyetleri ve faaliyetleri sonucunda artan, azalan ya da dönüştürülen değerler stoku olarak tanımlanmıştır. Çerçeve 2.15’te sermaye ögeleri; finansal, üretilmiş, sosyal ve ilişkisel, doğal, entelektüel sermaye ve insan sermayesi olarak sınıflandırılmıştır. Aşağıda Tablo 1’de sermaye ögelerinin özellikleri özetlenmektedir.

Tablo 1: Sermaye Ögeleri

Sermaye Ögesi	Sermaye Ögesinin Tanımı
Finansal Sermaye	Kuruluşun mal üretiminde veya hizmet sağlamasında kullandığı, borçlanma, öz sermaye ya da hibe (bağış) gibi finansman, faaliyetler ya da yatırımlar yoluyla edinilen sermayeyi ifade etmektedir.
Üretilmiş Sermaye	Kuruluşun mal üretiminde veya hizmet sağlamasında kullandığı üretilmiş nesnelere. Örneğin; binalar, ekipmanlar, karayolları, limanlar, köprüler, atık ve su arıtma tesisleri gibi altyapı unsurları.
Fikri Sermaye	Patentler, telif hakları, yazılımlar, haklar ve lisanslar gibi fikri mülkiyet unsurları ile zımni bilgi, sistemler, prosedürler ve protokoller gibi kuruluşa ait olan sermayeyi ifade etmektedir.
İnsan Sermayesi	Kuruluş çalışanlarına ait yeterlilikler, yetenekler, deneyimler, yeniliğe karşı bakış açıları ve motivasyonları gibi özelliklerdir. Kuruluşlar, insan sermayesi kapsamında çalışanlarından, kurumsal yönetim çerçevesine, risk yönetimi yaklaşımına, etik değerlere uyum sağlamalarını ve bunu desteklemelerini beklerler. Çalışanların kuruluş stratejisini, hedeflerini, anlama, geliştirme ve uygulama konusunda yeteneklere sahip olması gerekir. Kuruluşa duyulan sadakat, süreç, ürün ve hizmetleri geliştirmedeki motivasyon, liderlik, iş birliği ve yönetme yeteneği de kuruluşların çalışanlarda aradıkları özelliklerdir.
Sosyal ve İlişkisel Sermaye	Toplumsal normlar, ortak değerler ve davranışlar, önemli paydaşlarla olan ilişkiler, karşılıklı güven ve etkileşime girme isteği, kuruluşun geliştirdiği marka ve itibarla ilgili maddi olmayan varlıklar gibi toplum ve paydaşlar tarafından kabul edilen ve aralarındaki gelenek ve ilişkiler ile toplumsal refahı artırma yeteneğidir.
Doğal Sermaye	Hava, su, toprak, madenler, ormanlar, biyolojik çeşitlilik ve ekosistem sağlığı gibi kuruluşun hali hazırda sahip olduğu ya da gelecekte sahip olacağı refah düzeyini destekleyen ürün ve hizmetlerin üretilmesinde katkısı olan yenilenebilir ve yenilenemez doğal kaynaklar ve süreçleri ifade etmektedir.

Kaynak: IIRC, 2021: 18-19'dan faydalanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

1.3. Kılavuz İlkeler ve İçerik Ögeleri

1.3.1. Kılavuz ilkeler

Kılavuz ilkeler, Çerçeve'de, entegre raporun hazırlanmasında kullanılan, entegre raporun içeriğinin nasıl olacağı ve bilgilerin nasıl sunulacağı konusunda yol gösteren ilkeler olarak tanımlanmaktadır (IIRC, 2021). Çerçeve 3.1'de; stratejik odak ve geleceğe yönelim, bilgiler arası bağlantı, paydaşlarla ilişkiler, önemlilik, kısa ve öz olma, güvenilirlik ve eksiksizlik (tamlik), tutarlılık ve karşılaştırılabilirlik olmak üzere 7 Kılavuz İlke mevcuttur. Aşağıda Tablo 2'de Kılavuz İlkelerin özellikleri özetlenmektedir.

Tablo 2: Kılavuz İlkeler ve Özellikleri

Kılavuz İlkeler	Özellikleri
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	<ul style="list-style-type: none"> *Kuruluşun stratejisi ve kaynak aktarımı *Kuruluşun pazardaki konumu ve kuruluşun iş modelini etkileyen risk ve fırsatlar *Geçmiş ve gelecek performans arasındaki ilişki ve bu ilişkinin yönünü değiştirebilecek faktörler *Kuruluşun gelecekteki stratejik yönünü belirlerken geçmiş deneyimlerden neler öğrendiği
Bilgiler Arası Bağlantı	<ul style="list-style-type: none"> *İçerik öğeleri *Dün, bugün ve yarın *Sermaye öğeleri *Finansal bilgiler ve diğer bilgiler *Nicel ve nitel bilgiler *Yönetim bilgileri, yönetim kurulu bilgileri ve kuruluş tarafından rapor edilen bilgiler *Entegre rapordaki bilgiler, kuruluşun diğer bildirimlerindeki bilgiler, diğer kaynaklardan gelen bilgiler
Paydaşlarla İlişkiler	<ul style="list-style-type: none"> *Paydaşların değer algısının ne olduğunun anlaşılması *Henüz ilgi çekmeyen ancak önemi giderek artan konular, trendler *Günlük işlerle ilgili paydaşlarla iletişime geçilmesi *Başlıca paydaşların meşru ihtiyaç ve beklentilerinin anlaşılması
Önemlilik	<ul style="list-style-type: none"> *Önemlilik belirleme süreci; ilgili konuların belirlenmesi, ilgili konuların öneminin belirlenmesi, önem derecelerine göre konulara öncelik verilmesi ve maddi konular hakkında açıklanacak bilgilerin belirlenmesi *Raporlama sınırının belirlenmesi
Kısa ve Öz Olma	<ul style="list-style-type: none"> *Entegre bir rapor kısa ve öz olmalıdır *Entegre raporda sunulan bilgiler mantıklı bir yapıyla sunulmalıdır *Kavramlar net, mümkün olduğunca az kelime ile ifade edilmelidir *Raporda mesleki ifadeler ve oldukça teknik kelimeler olmamalı
Güvenilirlik ve Tamlık	<ul style="list-style-type: none"> *Entegre bir rapor için güvenilirlik; sunulan bilgilerin dengeli ve maddi hata içermeyecek şekilde sunulmasıdır *Entegre bir rapor için tamlık (eksiksizlik); maliyet/fayda, geleceğe yönelik bilgiler ve rekabet avantajı ile ilgili konular
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	<ul style="list-style-type: none"> *Entegre bir rapor için tutarlılık; raporlama ilkelerinin birbirinin izleyen dönemlerde değiştirilmeden kullanılması *Temel performans göstergeleri de tutarlılık kavramının kapsamına dâhildir *Entegre bir rapor için karşılaştırılabilirlik; rapor, hem kuruluşun geçmiş dönem raporlarıyla hem de aynı sektördeki diğer kuruluşlarla karşılaştırılabilirliği sağlamalıdır

Kaynak: IIRC, 2021: 25-37’den faydalanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

1.3.2. İçerik Öğeleri

Çerçeve’de kurumsal genel görünüm ve dış çevre, kurumsal yönetim, iş modeli, risk ve fırsatlar, strateji ve kaynak aktarımı, performans, genel görünüm, hazırlık ve sunum temeli olmak üzere 8 İçerik Öğesine yer verilmiştir. Aşağıda Tablo 3’te içerik öğelerinin özellikleri verilmektedir.

Tablo 3: İçerik Öğeleri ve Özellikleri

İçerik Öğesi	Özellikleri
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	Kurumsal genel görünüm kapsamında, entegre bir rapor, kuruluşun misyonunu, vizyonunu ve amacını tanımlamalı ve kuruluşun kültür, etik, değerler, mülkiyet, işletme yapısı, temel faaliyetler, pazarlar, değer zinciri içerisindeki yerini sunmalıdır. Bir kuruluşun dış çevresi; rakipler, müşteriler, tedarikçiler, kilit paydaşların meşru istek ve ihtiyaçları, ekonomik denge, küreselleşme, mikro ve makro koşullar, rakiplerin güçlü ve zayıf yönleri, müşterilerin talepleri, teknolojik değişim, demografik değişimler, sağlık sistemleri ve toplumsal değerler sistemindeki değişimler, iklim değişikliği, kaynak kıtlığı, faaliyet gösterilen yasal ortam, siyasi gelişmeler gibi birçok unsuru ve dış çevreyi etkileyen faktörleri içerir
Kurumsal Yönetim	Kuruluşun kısa, orta ve uzun vadede değer yaratma yeteneğini etkileyen ve yönetsel bir süreç içerisinde yer alan bilgilerin açıklanması gerekir.
İş Modeli	Girdiler ve iş faaliyetleri yoluyla stratejik amaçlarına ulaşmayı ve kısa orta ve uzun vadede değer yaratmayı hedefleyen bir sistemdir. Entegre bir raporun iş modelinin girdileri, iş faaliyetlerini, çıktıları ve sonuçları açıklaması.
Riskler ve Fırsatlar	Kısa, orta ve uzun vadede faaliyetlerle ilgili sermaye öğeleri üzerinde ve sermaye öğelerinin hem elde edilmesinde hem de kalitesi üzerinde etkili olan, iç ve dış risk ve fırsatları açıklanması.
Strateji ve Kaynak Aktarımı	Kuruluşun kısa, orta ve uzun vadede değer nasıl yaratıldığını, korunduğunu veya azaldığını gösteren entegre bir raporda, stratejik amaçlarını, stratejilerini uygulamak için kaynakların nasıl tahsis edildiğini, başarıları ve ulaşılması beklenen sonuçları nasıl ölçeceğini sunması ve tanımlaması.
Performans	Performans, kuruluşun temel faaliyetleri sonucunda ulaştığı finansal (nicel) ve finansal olmayan (nitel) bilgiler, kuruluşun sermaye unsurları üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri, hedefler, risk ve fırsatlar üzerindeki finansal olmayan göstergelerin etkileri ve bu etkileri ölçmek için kullanılan yöntemler, kilit paydaşlarla olan ilişkilere verilen önem, paydaşların ihtiyaç ve beklentilerinin ne ölçüde dikkate alındığı, geçmiş ve bugünkü performans arasındaki ilişkileri içermekte olup bu konulara ilişkin bilgilerin entegre raporda sunulması.
Genel Görünüş	Kuruluşun zaman içinde beklediği değişikliklerin ve güvenilir ve şeffaf analizler sonucunda elde edilen bilgilerin entegre raporda raporlanması.
Hazırlık ve Sunum Temeli	Kuruluşun entegre raporun hazırlanması ve sunumunun yapılmasında; önemlilik belirleme sürecinin özeti, raporlama sınırı ve raporlama sınırının nasıl belirlendiği hakkında açıklama ve maddi konuları ele almak için kullanılan çerçevelerin ve yöntemlerin özetinin açıklanması gerekir.

Kaynak: IIRC, 2021, 4A-4H'den faydalanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

2.3. Entegre Raporlamaya İlişkin Güncel Veriler

IIRC tarafından Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nin yayımlanmasından sonra, kuruluşlar doğrudan entegre raporlamaya geçiş yapmasalar bile entegre raporlamanın önemli bir unsuru olan sürdürülebilirlik konuları ile ilgili bilgilerini ya yıllık faaliyet raporları ya da sürdürülebilirlik raporları aracılığıyla paydaşlarına sunmaktadırlar.

Güney Afrika, Johannesburg Borsası'na kote olan işletmelerin raporlarının entegre rapor olarak yayımlanmasını zorunlu kıldığı ilk ülkedir. <https://clientportal.jse.co.za/companies-and-financial-instruments> ve <https://african-exchanges.org/membership/>den alınan bilgiye göre JSE'ye kote

olan 400’den fazla işletme vardır. Bu işletmeler 2011’den itibaren başlayan hesap dönemlerine ilişkin entegre rapor yayımlamak durumundadırlar.

IFAC ve GRI’nin bir araya gelerek 2010’da IIRC’yi kurması ve sonrasında 2013’te IIRC’nin Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’ni yayımlamasıyla birlikte IIRC, entegre raporlamanın geliştirilmesi ve kullanımının yaygınlaştırılması için birçok ağ kurmuştur (“Integrated Reporting”, t.y.): <IR> Business Network (ER İşletme Ağı), <IR> Academic Network, <IR> Network for Professional Accountancy Bodies, <IR> Technology Initiative, <IR> Regional Committees, Integrated Thinking & Strategy Group.

IIRC, entegre raporlamanın dünya genelinde benimsenmesini sağlamak ve kuruluşlara rehberlik etmek amacıyla entegre raporlama yapan işletmelerin deneyimlerinin paylaşıldığı The <IR> Business Network (ER İşletme Ağı)’u kurmuştur. <https://www.integratedreporting.org/ir-businessnetwork/>’den alınan bilgiye göre ER İşletme Ağı’nda 65 işletme bulunmaktadır.

IIRC ve Black Sun, IIRC Database’de, entegre rapor yayımlayan kuruluşları altı bölge şeklinde sınıflandırmaktadır. Bu bölgeler Güney Amerika, Kuzey Amerika, Avustralya, Avrupa, Asya ve Afrika bölgeleridir.

2. Faizsiz Bankacılık

Faizsiz bankacılık (İslami bankacılık/katılım bankacılığı), gerçekleştirilen bir ticari faaliyet sonucunda elde edilen kârdan ya da özkaynaktan pay alma hakkı veren ve karşılığında, para veya gelecekte elde edilebilecek olası değerler üzerinden ödeme taahhüdüne karşılık mal ve hizmetin teslim edilmesi temelinde faaliyet gösteren bankacılık türü olarak adlandırılmaktadır (Yatbaz, 2019).

5411 sayılı Bankacılık Kanunu 3. maddede katılım bankaları, özel cari hesaplar ve katılma hesapları aracılığıyla fon toplayan ve kredi kullandıran kuruluşlar ile yurt dışında bu özelliklere sahip olan bankaların Türkiye’deki şubelerini ifade etmektedir (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, m.3).

Faizsiz bankaların kendine özgü birtakım çalışma prensipleri vardır. Faizsiz bankaların gerçekleştirdikleri her türlü faaliyetlerin faiz içermemesi, kâr veya zarar paylaşımı esasına dayalı olması, belirsizlik (gharar) ve kumar (meysir) içermemesi, alacağın iskontolu satılmaması, haram olan mal ve hizmetlerin alım satımının yapılmaması, buna aracılık veya finanse edilmemesi gibi prensipler, faizsiz bankaların uygulamadaki temel dayanaklarını oluşturmaktadır (Pervez, 1990).

Faizsiz bankaların en temel kaynak sağlama (fon toplama) yöntemleri, cari hesaplar ya da katılma hesapları aracılığıyla fon toplamaktır. Faizsiz bankaların varlıkları ise, maliyet artı kâr marjlı satış olan murabaha, icara (kiralama), müşaraka ve mudaraba (kâr paylaşımı) ve vekâlet hizmetleri olabilmektedir. Faizsiz bankaların bu işlemlerinin mutlaka reel bir varlık temelli olması gerekir (“International Monetary Fund” [IMF], t.y.).

Küresel İslami (faizsiz) finans sektörünün varlık büyüklüğü 2020 itibariyle 2,698.2 milyar ABD \$’a ulaşmıştır. Varlık büyüklüğünün 1,841.8 milyar (1,8 trilyon) \$’lık kısmı bankacılık varlıklarına, 689.5 milyar \$’lık kısmı sukuk varlıklarına, 143.8 milyar \$’lık kısmı İslami fon varlıklarına, 23.1 milyar \$’lık kısmı tekâfül (İslami sigortacılık) varlıklarına aittir (“Islamic Financial Services Board” [IFSB], 2021). Küresel İslami bankacılık varlıkları içinde, en büyük payın 469,658 milyar ABD \$’ı ve %25,5 ile Suudi Arabistan’a (2019’da %24,9) ait olduğu görülmektedir. Bir önceki dönemde %28,6 ile İslami bankacılık varlıklarında en büyük paya sahip olan İran ise 2020’de %22’lik pay ile ikinci sırada yer almıştır. Türkiye ise küresel İslami bankacılık varlıklarından %3’lük bir pay almaktadır. Genel olarak Suudi Arabistan, İran, Malezya, BAE, Katar ve Kuveyt’in, İslami bankacılık varlık toplamının %80,6’sına sahip olduğu görülmektedir (IFSB, 2021).

3. IIRC Database’de Yer Alan Faizsiz Bankaların Entegre Raporlarının Entegre Raporlama Çerçevesi Kapsamında İncelenmesi

Faizsiz bankaların entegre raporlamaya geçişinin diğer işletme, kurum ve kuruluşlara göre daha uzun zaman alabileceği söylenebilir. Öyle ki yukarıda yapılan tanımından da anlaşılacağı üzere faizsiz bankalar, finansal hizmet sektöründe faaliyet gösteren kuruluşlardır. Entegre rapor ise, hem finansal hem de finansal olmayan bilgileri içermektedir. Finansal kuruluşlar olan faizsiz bankalar, finansal bilgiye dayalı faaliyet yapılarının olması nedeniyle finansal tablolar setinden oluşan finansal raporlama yapmaktadır.

Finansal sermaye ve beşeri sermaye kısıtları, çevresel ve sosyal konularda yönetim kademelerinin ve denetim komitelerinin bilgi eksikliği, finansal olmayan bilgileri desteklemeyen bilgi sistemlerine sahip olunması ve kontrol süreçleri entegre raporlama faaliyetinin amacını zayıflatabileceğinden entegre raporlamaya geçiş sürecini olumsuz etkilemektedir.

Entegre raporlama faaliyeti için önemli bir endişe de entegre raporlamanın her ülke ve işletme için geçerli olabilecek raporlama faaliyeti olup olmadığıdır. Yatırımcılar, müşteriler, tedarikçiler, borç verenler gibi çok geniş paydaş grubunun ihtiyaçları her ülkede, aynı ülke içerisinde pazarlar ve sektörler arasında, yine kültüre göre farklılık göstermektedir. Özellikle aile işletmelerinin yaygın olduğu Asya’da, entegre raporlamanın içerdiği karmaşık bilgilere ihtiyaç duyulmadığı ifade edilmektedir. Entegre raporlama faaliyetini benimsemek, küçük ve orta boy işletmeler (KOBİ) için de katlanılması gereken maliyet içerdiğinden sadece finansal yapı olarak güçlü olan işletmelerin entegre raporlamayı kabul edebileceği ifade edilmiştir. IIRC bu konuyla ilgili KOBİ’lerin de rekabet avantajı elde etmesinde entegre raporlamanın kendilerine yardımcı olabileceğini ifade etmektedir. KOBİ’ler stratejilerini ve iş planlarını entegre raporlar aracılığıyla yatırımcılarına sunduklarında, yatırımcılara faaliyetlerini daha iyi anlatabilecekler ve yatırımcıların kendilerine daha fazla yatırım yapmalarını sağlayabileceklerdir (“Institute of Certified Public Accountants of Singapore” [ICPAS] ve IIRC, 2013).

Finansal raporlama, kuruluşlar tarafından uygulanmaya devam eden kurumsal raporlama aracıdır. Her ülkenin yerel mevzuat düzenlemeleri doğrultusunda entegre raporlama uygulaması, uluslararası karşılaştırılabilirlik açısından farklılık oluşturabileceğinden uluslararası tek bir raporlamaya ulaşma konusunda endişeler de söz konusudur.

Yukarıda ifade edilen birçok nedenle kuruluşlar, entegre raporlama uygulamada çekimser davranabilmektedir. Ancak geçmişte meydana gelen birçok sosyal, çevresel ve yönetişimsel değişiklikler ülkeler ve kuruluşlar nezdinde entegre raporlamanın önemini ortaya koymuştur. Güney Afrika, bu değişim sürecini erken bir cevap vermiş ve Mart 2010’dan itibaren borsada işlem gören işletmelerin entegre rapor uygulamasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle çalışmada Güney Afrika’da faaliyet gösteren ve IIRC Database’de listelenen faizsiz bankalar araştırma kapsamına alınmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Güney Afrika’da entegre raporlama faaliyetine yönelik genel bilgilere değinilecek sonrasında ise IIRC Database’de yer alan iki faizsiz bankanın entegre raporları incelenecektir.

3.1. Güney Afrika’da Entegre Raporlama

IIRC tarafından Aralık 2013’te, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi yayımlanmadan, entegre raporlamanın JSE’ye kote olan işletmeler tarafından 2010’dan sonra başlayan hesap dönemlerinde uygulanmasının zorunlu kılındığı ilk ülke Güney Afrika’dır. <https://clientportal.jse.co.za/companies-and-financial-instruments> ve <https://african-exchanges.org/membership/>’den elde edilen bilgiye göre JSE’ye kote olan 400’den fazla işletme bulunmaktadır. JSE’ye kote olan işletmelerin sayısı düşünüldüğünde entegre raporlamanın Güney Afrika’daki gelişiminin oldukça hızlı olacağı beklenebilir bir durumdur.

Güney Afrika, Çerçeve yayımlanmadan, Çerçeve’nin geliştirilmesi için IRC of South Africa tarafından “Framework for Integrated Reporting and The Integrated Report Discussion Paper” adlı tartışma kağıdını yayımlayan ilk ülke olmuştur. Aralık 2013’te Çerçeve’nin yayımlanmasından sonra Çerçeve’de belirtilen ilkeler doğrultusunda yayımlanan entegre rapor sayısı ve rapor kalitesi artış göstermiştir.

Güney Afrika’da, 2016’da King IV’ün yayımlanmasından sonra Johannesburg Borsasında (JSE) işlem gören işletmelere, 1 Ocak 2017’den itibaren başlamak üzere, düzenleyecekleri entegre raporlarda King IV ilkelerinin de esas alınması zorunluluğu getirilmiştir (Ernst & Young, 2021).

Ernst & Young (EY)’un yapmış olduğu “Excellence in Integrated Reporting 2021” adlı çalışmada Güney Afrika’daki işletmelerin yayımlamış olduğu entegre raporların dünya genelinde yayımlanan entegre rapor kalitesinin üzerinde olduğu ve tek başına Güney Afrika’nın entegre raporlamada dünya ile kıyaslanabileceği ifade edilmiştir. EY’nin çalışmasında Güney Afrika’da 2021 yılında en iyi entegre rapor ödülüne layık görülen 10 işletme sırasıyla şu şekildedir: Redefine Properties Ltd., Nedbank Group Ltd., Kumba Iron Ore Ltd., Anglo Amerikan Platinum Ltd., Vodacom Group Ltd., Netcare Ltd., Truworths International Ltd., Absa Group Ltd., Oceana Group Ltd. ve Standart Bank Group Ltd. Bu işletmelerden ilk üç sırada yer alan işletmeler ise Uluslararası ER Çerçevesi’nin gerekliliklerine en yakın raporlama yaptığı gerekçesiyle “onur” ödülüne layık görülmüştür (Ernst & Young, 2021).

EY (2021)’in çalışmasında Güney Afrika’da yayımlanan 100 entegre rapordan 30’unun çeşitli paydaş gruplarına, 25’inin ise finansal sermaye sağlayanlara yönelik olduğu ifade edilmiştir. Yine 38 işletmenin entegre raporunda tam finansal tablo setine, 17 işletmenin TMS 34 uyarınca ara dönem finansal tablolarına, 37 işletmenin finansal tablo özetlerine yer verilmiştir (Ernst & Young, 2021).

Güney Afrika’da ABSA, Standart Bank Group, HBZ Bank LTD, Firstrand Bank LTD ve Albaraka Group olmak üzere beş adet faizsiz banka faaliyet göstermektedir. Güney Afrika’da borsada işlem gören şirketlerin/işletmelerin entegre rapor yayımlaması zorunlu olduğundan bu bankaların tamamı entegre rapor yayımlamakta olup, Standart Bank ve ABSA’nın entegre raporları IIRC Database’de listelenmektedir.

Çalışmanın yapıldığı dönemde 2022 döneminden önce sona eren raporlama dönemi olduğu için 2021 döneminde yayımlanan entegre raporlar incelenecektir. Daha önce bilgi verildiği üzere entegre raporlamanın JSE’ye kote olan işletmelere zorunlu kılındığı ilk ülke Güney Afrika’dır. IIRC Database’de Güney Afrika’da faaliyet gösteren ve EY (2021)’in raporunda en iyi entegre rapor yayımlayan 10 kuruluş ödülüne layık görülen faizsiz bankalar olan ABSA ve Standart Bank’ın 2021 dönemine ait entegre raporları incelenecektir.

3.2. ABSA Group Limited Integrated Report 2021

ABSA, Güney Afrika’da faaliyetlerini faizsiz bankacılık alanında yürüten bir kuruluştur. <https://www.absa.africa/absafrica/investor-relations/annual-reports/>’den alınan bilgiye göre, ABSA ilk entegre raporunu 2018 yılında yayımlamıştır. Aşağıda ABSA’nın 2021 yılına ait entegre raporu değer yaratma, kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri kapsamında incelenecektir.

3.2.1. Sermaye Öğeleri ve Değer Yaratma

ABSA (2021)’de, ABSA’nın Uluslararası ER Çerçevesi’ne uygun olarak iş modeli kapsamında değer yaratma süreci ve bu süreçte kullandığı sermaye öğeleri ve faaliyetlerinin sermaye öğelerini nasıl etkilediği entegre raporunun 10. sayfasında gösterilmektedir.

ABSA, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde belirtildiği gibi sermaye öğelerini 6 başlıkta toplamış ve değer yaratma sürecini tanımlamıştır. ABSA, sermaye öğeleri üzerinde değer yaratma yeteneğini etkileyen faktörleri maliyet ve gelir farklılaşması olarak ifade etmiş ve iş

faaliyetlerini açıklamıştır. ABSA (2021)'de, farklı coğrafyalarda faaliyet gösterilmesi, dijitalleşme, operasyonel verimlilik, güvenli müşteri ilişkileri hizmetleri maliyet farklılaşması başlığı altında ele alınmıştır. Yine portföy çeşitliliği ve farklı coğrafyalardaki faaliyetler, geniş müşteri tabanı, çapraz satış uygulaması, çeşitli ürün grubu olması, borca dayalı ilişkilerden işlemsel ve müşteri kazanımı anlayışına sahip olunması, küresel kalkınmaya verilen destek, düşük karbonlu bir sistemi destekleyici girişimler ise gelir farklılaşması başlığı altında ele alınmıştır. ABSA'nın iş sürecinde; ödeme, tasarruf ve yatırım hizmetleri sunmak, satın almalar ve fon sağlamak için destekte bulunmak, iş ve finansal riskleri yönetmek, finansal ve iş desteği sağlamak, risklere karşı koruma sağlamak gibi faaliyetler bulunmaktadır (ABSA, 2021).

ABSA, sermaye öğelerini faaliyet sürecine dahil ederek faaliyetlerinin sermaye öğeleri üzerindeki etkilerini entegre raporunda sunmuştur. ABSA (2021) 'e göre, finansal sermayeden hisse başına net değer ve üretilmiş sermayeden dijital bankacılığı kullanan müşteri sayısının yükseldiği, insan sermayesinden çalışan devir oranının düştüğü, sosyal ve ilişkisel sermayeden müşteri deneyiminin yükseldiği, entelektüel sermayeden bilgi teknolojileri modernizasyon geliştirmenin arttığı, doğal sermayeden ise karbon emisyonunun azaldığı ve ABSA'nın iş modelinin değer yaratma sürecine pozitif etki sağladığı söylenebilir (ABSA, 2021).

3.2.2. Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim

ABSA, entegre raporunun 39-41. sayfalarında stratejik çerçevesini 5 temel hedef kapsamında açıklamıştır. Pazar liderliği, müşteri odaklı ortak olmak, dijitalleşme öncelikli olmak, kazanma odaklı, yetenekli ekibe sahip olmak, gerçekleştirilen faaliyetlerin faydalı olması temel hedefler olarak belirlenmiştir. Çerçeve'deki kılavuz ilkelerden stratejik odak ve geleceğe yönelim ilkesi doğrultusunda stratejik odak noktalarını açıklamıştır.

3.2.3. Bilgiler Arası Bağlantı

ABSA'nın 2021 yılı entegre raporu, kuruluşun amacı, değer yaratma sürecinde kullanılan sermaye öğeleri, strateji ve iş modeli, kurumsal yönetim, önemli konular, bugün ve gelecekteki risk ve fırsatlar, finansal ve finansal olmayan bilgiler, paydaşlara ait bilgiler birbiriyle bağlantılı bir şekilde verilmiştir.

Bilgiler arası bağlantının sağlanmasına yönelik, ABSA'nın 2021'e ait entegre raporunun 6. sayfasında, 15 ülkede, 989 faaliyet alanında, 35.267 çalışan ile faaliyet gösterdiği, 2.7 milyon aktif dijital müşterisinin olduğu belirtilmiş, faaliyetlerinde hizmet edilen insanlardan esinlendiği, yerel zorluklara karşı çözüm üretilmeye çalışıldığı, Afrika'nın büyümesinde ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında öncü bir rol oynamak istendiği, değer tüm paydaşlar için yaratılmak istendiği ifade edilmiştir (ABSA, 2021).

Yine bilgiler arası bağlantı ilkesi gereği, risk ve fırsatları oluşturabilecek önemli konular (ss.30-38), bu risk ve fırsatlara karşı stratejik sorumluluklara değinilmesi bilgiler arası bağlantının göstergesidir.

3.2.4. Paydaşlarla İlişkiler

ABSA, 2021 yılında yayımlanan entegre raporunu temelde yatırımcılar için hazırladığını belirtmiş olmakla birlikte paydaşlarla ilişkileri kapsamında genel bir değerlendirmeyi entegre raporunun 25-29. sayfalarında ele almıştır. Entegre raporun 25-27. sayfalarında Yatırımcılar, müşteriler, çalışanlar, düzenleyiciler, toplum ve gezegen başlıkları altında bu paydaşların kim olduğu, ihtiyaçları ve beklentileri, ihtiyaç ve beklentilere verilen stratejik cevap ve değer yanıtlarına, 28. ve 29. sayfalarında ise paydaşlarla ilişkilere yönelik performans ölçümü ile ilgili bilgilere yer verilen raporda, her bir paydaş grubuna karşı odaklanılan konulara değinilmiştir. Böylelikle ABSA'nın 2021 entegre raporunda paydaşlarla ilişkilerin Uluslararası ER Çerçevesi'ne göre hazırlandığı söylenebilir.

3.2.5. Önemlilik

ABSA, sermaye ögeleri üzerinde kısa, orta ve uzun vadede değer yaratma yeteneğini etkileyebilecek olan konuları sıralamıştır. Önemli konulara ilişkin genel bilgiler şu şekildedir:

- Çalışma ortamından kaynaklanan riskler (sf.31-32),
- Ekonomik büyümeyi sürdürmek (sf.33),
- Devlet ve sektör bağlantısının kurulması (sf.34),
- Toplumsal değişimin yönetilmesi (sf.35),
- İklim değişikliği ve yeşil dönüşüm (sf.36),
- Mevzuat değişimi (sf.37)
- Dijital kapsayıcılık (sf.38)

3.2.6. Kısalık ve Öz Olma

ABSA Group Limited Integrated Report 2021, rapor hakkında genel bilgiler, stratejik amaç, yaratılan değer ve olasılıkların sunulması, güçlü yönetim ile yaratılan ve korunan değer, ek bilgiler bölümlerinden oluşmaktadır. Raporun girişinde 1. ve 2. sayfada, finansal ve risk açıklamaları, çevresel, sosyal ve yönetim açıklamaları, hissedar bilgilerine ilişkin açıklamalara nereden ulaşılabileceği ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

110 sayfadan oluşan ABSA (2021)’nin Uluslararası ER Çerçevesi Kılavuz ilkelerinden kısalık ve öz olma ilkesi doğrultusunda hazırlandığı söylenebilir.

3.2.7. Güvenilirlik ve Tamlık

Güvenilirlik ve tamlık ilkesi, entegre bir raporda, olumlu ya da olumsuz maddi konuların dengeli ve maddi hata içermeyecek şekilde yer almasını ifade etmektedir. ABSA’nın 2021 entegre raporunun 75-78. sayfalarında, “doğal sermaye” başlığı altında, kuruluşun çevreye olan etkilerinin yönetimine ilişkin olumlu sonuçlara/verilere yer verilmiştir. Rapora göre ABSA, enerji kullanımını bir önceki yıla göre %0.3, karbon emisyonunu %1.9, kağıt kullanımını %27.2 azaltmıştır.

Raporun 46-49. sayfalarında, sermaye ögelerinden finansal sermayeye ilişkin performans ölçümlerine yer verilmiştir. ABSA’nın toplam yabancı kaynaklarının (2021’de 1,5 milyar Güney Afrika Randı) ve toplam varlıklarının (2021’de 1,5 milyar Güney Afrika Randı) 2021’de 2020’ye göre %7 arttığı, özkaynak toplamının ise 2021’de, 2020’ye göre %13 artış ile 143,5 milyon Güney Afrika Randına ulaştığı görülmektedir. Kuruluşun toplam geliri, 2020’de 81,4 milyon Güney Afrika Randı iken, 2021’de %6 artış ile 85,9 milyon Güney Afrika Randı olmuştur. Finansal sermayeye ilişkin daha geniş bilgi için raporun 46-49. sayfaları incelenebilir.

Raporda olumlu maddi konuların yanında olumsuz konulara da yer verildiği görülmektedir. Raporun 27. ve 28. sayfalarında paydaşların beklentilerine ve isteklerine ne ölçüde cevap verildiğine ilişkin performans ölçümlerine yer verilmiştir. Performans ölçümlerinde, paydaş sınıflandırmasında yer verilen müşterilere yönelik yapılan ölçümlerde müşteriler arasında adil olmak ölçüm skorunun 2021’de, 2020’ye göre %0.9 azalarak %79.5 olduğu görülmektedir. Yine yüksek performanslı çalışanların elde tutulması oranının 2020’de %96.5 iken 2021’de %95.4 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Toplum başlığı altında, eğitim ve becerilere katkı, sağlık ve sosyal adalete katkıya ilişkin 2020’de 380 milyon Güney Afrika Randı katkı yapılırken bu tutar 2021’de 195 milyon olarak gerçekleşmiştir.

ABSA, entegre raporunun 4. sayfasında, yıllık finansal tablolarının Ernst & Young ve KPMG tarafından denetlendiğini, enerji kullanımı ve karbon emisyonu finansal olmayan bilgilerine

yönelik PwC'den sınırlı güvence alındığını belirtmiştir (ABSA, 2021). Sınırlı güvence tanımına ilişkin bilgilere <https://www.absa.africa/content/dam/africa/absaafrica/pdf/sens/2021/Absa-Group-Limited-assurance-definitions.pdf> den ulaşılabilir.

ABSA, finansal bilgilere ilişkin sunumu entegre raporunda kısmen yapmış olsa da yıllık finansal raporlarını entegre rapordan ayrı bir şekilde yayımlamıştır. Yıllık finansal raporlarına ilişkin bilgilere ise <https://www.absa.africa/absaafrica/investor-relations/financial-results/> den ulaşılabilir.

3.2.8. Karşılaştırılabilirlik ve Tutarlılık

ABSA ilk entegre raporunu 2018'de ikincisini 2019'da üçüncüsünü 2020'de ve dördüncüsünü de 2021'de yayımlamıştır. ABSA'nın, Uluslararası ER Çerçevesi Kılavuz İlkelerinden karşılaştırılabilirlik kapsamında değerlendirme yapabilecek dört entegre raporu mevcuttur.

Raporun, sermaye öğelerine yönelik performans göstergelerinin verildiği bölümde: Finansal bilgiler kapsamında sayfa 47'de, 2019, 2020 ve 2021 yıllarına ait karşılaştırmalı özet bilanço kalemlerine ve özet gelir tablosu kalemlerine, finansal olmayan bilgiler kapsamında sayfa 78'de çevresel etkilerin yönetimi ile ilgili performans göstergelerine yer verilmiştir. Görüldüğü gibi ABSA (2021)'nin karşılaştırılabilirlik ve tutarlılık ilkesi kapsamında hazırlanmasına çalışıldığı söylenebilir.

3.2.9. Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre

Çerçeve'de belirtilen kurumsal genel görünüm ve dış çevre kapsamında, kuruluşun entegre bir raporda ne iş yaptığını ve hangi koşullarda faaliyet gösterdiğini sunması gerekmektedir. Raporun 7. sayfasında ABSA'nın ürün ve hizmetleri, 9. sayfasında ABSA'nın Afrika bankacılık sektörü kapsamında genel bir karşılaştırması, 20-24. dış çevreye (ekonomik görünüm, rekabet ve teknolojik değişim, sosyo-politik çevre gibi), ilişkin bilgilere yer verilerek kurumsal genel görünüm ve dış çevre ilkesine uygun sunum yapılmıştır.

3.2.10. Kurumsal Yönetim

Raporun 81-103. sayfaları arasında kurumsal yönetim ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Raporun 82. sayfasında yönetim kurulu üyeleri, 83. sayfada yürütme kurulu, 84. sayfada yönetim kurulu yapısı, 86-94. sayfalarında yaratılan değeri korumak ve geliştirmek başlığı altında King IV'ün de önemli ilkeleri olan etik liderlik, iyi performans, etkili kontrol ve güven ve yasallık kapsamındaki değerlendirmelere, 100-103.sayfalarında kısa orta ve uzun vadede değer yaratma üzerinde önemli konulardan olan ücretlendirmeye değinilmiştir. Raporun 13-19. sayfalarında ise hali hazırda görev yapan ve 1 Nisan 2022'den itibaren göreve gelecek olan grup başkanının genel değerlendirmelerine yer verilmiştir.

3.2.11. Risk ve Fırsatlar

ABSA, 2021'e ait entegre raporunda, risk ve fırsatlara ilişkin bilgileri (önemli konuları) 30-38. sayfalar arasında açıklamıştır. ABSA'nın buna yönelik önemli başlıklarına "4.2.5.Önemlilik" başlığı altında değinildiği için ayrıca sıralanmayacaktır.

Çalışma ortamından kaynaklanan riskler başlığı altında; yerel ve küresel ekonominin toparlanmasındaki belirsizlik, dış ve iç etkenlerden kaynaklanan stratejik, yürütme ve iş riskleri, çevresel ve sosyal riskler, dolandırıcılık, mali suçlar, siber riskler, yeni düzenlemeler ve gözetim nedeniyle artan uyum riski ifade edilmiştir (ABSA, 2021). Banka raporun 33-38. sayfalarında ise tanımlanan risklere yönelik tanımlamalar ve stratejilere yer vermiştir.

4.2.12. Hazırlık ve Sunum Temeli

ABSA, 2021'de yayımladığı entegre raporunun sınırını amaç, değer yaratma, yaratılan değeri koruma ve değer aşınması, strateji ve iş modeli, kurumsal yönetim ve önemli konular olarak

belirlemiştir. ABSA, finansal raporlama sınırını ise ortaklıklar, ortak girişimler, yatırımcılar olarak belirlemiştir. ABSA, yatırımcılarla ilişkiler kapsamında ise, yatırımcılar, müşteriler, çalışanlar, toplum ve düzenleyicilerle ilişkilere yer vermiştir. Raporda aynı zamanda sermaye öğelerine de değinilmiştir.

Yukarıda ABSA’nın 2021’e ait entegre raporu, Uluslararası ER Çerçevesi kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri kapsamında genel itibariyle incelenmiştir. Yukarıda başlıklar altında değinildiği için iş modeli, strateji ve kaynak aktarımı, performans, genel görünüş ilkeleri ayrıca incelenmemiştir.

4.3. Standart Bank Group Annual Integrated Report 2021

Standart Bank, merkezi Güney Afrika’da olmak üzere Afrika Kıtası’ndaki 20 ülkede, müşteri odaklı, dijital önem veren, sürdürülebilir büyümeye odaklanan faizsiz banka olarak faaliyetlerini yürütmektedir. (Standart Bank IR, 2021).

Standart Bank, Güney Afrika’da Johannesburg Stock Exchange’ye kote olan işletmelere entegre raporlama hazırlama zorunluluğunun getirildiği 2011’den itibaren entegre rapor yayımlamakta, entegre rapor hazırlanırken Uluslararası ER Çerçevesi’nin dikkate alındığını belirtmiştir.

Standart Bank’ın, 2021 dönemine ait entegre raporu incelendiğinde, entegre raporda, kısmen finansal bilgilere, risklere ve iş süreçlerinde kullanılan girdilere yönetim ve ücretlendirme politikasına yer verdiği görülse de yıllık finansal tablolarını, kurumsal yönetim ve ücretlendirme raporunu, ESG raporunu, toplum için raporunu ayrı bir şekilde yayımladığı belirtilmiştir.

3.3.1. Sermaye Öğeleri, Değer Yaratma ve İş Modeli

Standart Bank’ın 2021 yılına ait entegre raporunun 21. ve 22. sayfalarında kuruluşun değer yaratma gelişimine yer verilmiştir. Raporda kuruluşun değer yaratmasını etkileyen konuların entegre düşünce temelinde dikkate alındığı ifade edilmiştir. (Standart Bank IR, 2021). Standart Bank, değer yaratma sürecinde, müşteri deneyiminin dönüştürülmesi (müşteri odaklılık ve çalışanların gelişimi), risk bağlantılı iş süreçleri ve faaliyet süreçlerinde mükemmellik, sürdürülebilir büyüme, kaynak dağıtımı ve paydaşlara hesap verebilirliğin sağlanmasının önemli olduğunu belirtmiştir.

Standart Bank IR’de, 31. ve 32. sayfalarda, iş modeli kapsamında girdiler, iş süreçleri ve sonuçlar ele alınmıştır. Raporun 31. sayfasında girdiler; müşteri odaklılık, çalışanların gelişimi, risk, operasyonel mükemmellik, sonuçlar; finansal sonuçlar ve çevresel, sosyal ve ekonomik etkiler olarak belirtilmiştir. Kuruluşun paranın nasıl kazanıldığına yönelik iş faaliyetleri ve faaliyetlerin ölçümüne yönelik değer sürücüleri bilgileri 33-36. sayfalarda açıklanmıştır. 37. Sayfada ise kuruluşun etki alanlarının neler olduğuna yer verilmiştir. Raporun 38-125. sayfalarında değer sürücülerine ilişkin performans ölçüm sonuçları ele alınmıştır. Buradaki performans ölçümlerine ilişkin bilgi aşağıdaki alt başlıklarda verilecektir.

3.3.2. Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim

Standart Bank, entegre raporunun 27-29. sayfalarında, “Stratejimiz” başlığı altında, amacını, stratejik önceliklerini, başarı ölçümleri başlıklarını, kısa, orta ve uzun vadeye yönelik stratejilerine yönelik bilgi verilmiştir. Bankanın stratejik öncelikleri arasında; güçlendirilmiş dijital ürün ve hizmetlerle müşteri deneyimini yükseltmek, yenilikçi ve uygun maliyetli ürün ve hizmetleri ortaklaşa sunarak mükemmelliğe ulaşmak, uzun vadeli, çevresel ve sosyal açıdan sürdürülebilir büyüme ve değer sağlamak, kaynakları sorumlu bir şekilde tahsis etmek ve olumlu etki yaratmak için çaba göstermek olarak ifade edilmiştir (Standart Bank IR, 2021). Raporun 28. ve 29. Sayfalarında ise değer sürücülerine yönelik hedeflere değinilmiştir. Standart Bank’ın Uluslararası ER Çerçevesi Kılavuz İlkelerinden stratejik odak ve geleceğe yönelim ilkesine uygun entegre bir rapor hazırladığı söylenebilir.

3.3.3. Kurumsal Yönetim

Standart Bank, raporun 126-144. sayfaları arasında “Hesap Verebilir Olmak” başlığı altında kurumsal yönetim ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Raporun 128. sayfasında kurumsal yönetim felsefesine yer verilmiş ve kurumsal yönetimin King IV’te yer alan temel ilkeler olan paydaşlarla ilişkiler, liderlik, etik ve kurumsal vatandaşlık, strateji, performans ve raporlama, yönetim yapıları ve yetki devri, fonksiyonel alanların yönetimi çerçevesinde yürütüldüğü belirtilmiştir. 134. ve 135. sayfada yönetim kurulu komitelerine ve temel faaliyet performans göstergelerinin neler olduğuna, 136-140. sayfalar arasında liderlik yapısına, 141-144. sayfalar arasında ücretlendirme politikası özetine yer verilmiştir. Yine raporun 9-11. sayfalarında Başkanın açıklamalarına, 12-19. sayfalar arasında CEO’nun değerlendirmelerine yer verilmiştir. Raporun 154-162. sayfalarında ücretlendirme politikasına yer verilmiştir.

3.3.4. Risk ve Fırsatlar

Standart Bank, 2021’e ait entegre raporunun 78-93. sayfalarında risk ve fırsatlara ilişkin bilgilere yer vermiştir. Banka, raporun 82. sayfasında riski nasıl yönettiklerine ilişkin bilgilere yer vermiştir. Raporda, risk yönetiminde, karşılaşılan risklere ilişkin geleceğe yönelik bütüncül bakış açısı ile hareket etmek, çalışma ortamındaki tehditleri ve fırsatları değerlendirmek ve iyi geliştirilmiş risk yönetimi çerçevesinin rehberliğinde risk ve sermaye yönetimi yaklaşımında tutarlı olmak gerektiği ifade edilmiştir.

Standart Bank, raporun 83. ve 84. sayfasında riskleri; stratejik riskler, finansal riskler ve finansal olmayan riskler olarak gruplandırmıştır. Stratejik riskler; strateji pozisyon riski, strateji uygulama riski ve itibar riski olarak ele alınmış, finansal riskler ise kredi riski, piyasa riski, fon ve likidite riski, ülke riski ve sigorta riski olarak değerlendirilmiştir. Standart Bank, finansal olmayan riskleri; siber risk, teknoloji riski, bilgi riski, iş esnekliği riski, çevresel, sosyal ve yönetim riskleri, insan riski, uyumluluk riski, yasal risk, model riski, vergi riski, fiziksel varlıklar, emniyet ve güvenlik riski olarak ele almıştır (Standart Bank IR, 2021).

Standart Bank, entegre raporunun 85-88. sayfalarında kurumsal riskleri de sıralamıştır. Kurumsal riskler; stratejinin uygulanması, müşteri değeri önerisinin rekabet edebilirliği, teknolojik istikrarsızlık, dijital kanallar üzerinden dolandırıcılık, büyük değişiklikleri yönetme yeteneği, çevresel, sosyal ve yönetim risklerini yönetmede kaynak yetersizliği, dijital dönüşümdeki mevzuat kısıtları, yazılım saldırıları, iklim değişikliğinin etkileri olarak sınıflandırılmıştır. Banka, kurumun karşı karşıya kalabileceği risklere ilişkin etkilerin neler olabileceğine ve alınabilecek önlemlere de değinmiştir. (Standart Bank IR, 2021).

3.3.5. Performans

Standart Bank, entegre raporunun 33-36. sayfalarında “Stratejik Gelişimimiz” başlığı altında değer sürücülerine yönelik ölçüm özetlerine yer vermiş, değer sürücülerine ilişkin daha detaylı bilgilere ise 38-125. sayfalarında yer vermiştir.

33. sayfada müşteri odaklılık değer sürücüsüne ilişkin performans ölçümlerine yer verilmiştir. Raporda, aktif müşteri sayısının, müşteri memnuniyetinin, finansal olmayan hizmetlerden elde edilen gelirin 2021’de, 2020’ye göre yükseldiği görülmektedir. 34. sayfada müşteri gelişimi değer sürücüsüne ilişkin; çalışan kaybı oranının 2021’de 2020’ye göre yükseldiği, çalışan çeşitliliğinin ve çalışanların yıllık öğrenim saatinin 2021’de 2020’ye göre yükseldiği söylenebilir. Yine risk değer sürücüsü ölçümlerinden likidite karşılama oranının, operasyonel mükemmellik değer sürücüsünden bulut sistemlerinin kullanılma oranının yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Finansal sonuçlara bakıldığında ise; elde edilen yıllık gelirin 2018’den itibaren yükseldiği, maliyet/gelir oranının, kredi kaybı oranının 2021’de 2020’ye göre düştüğü, başa baş kazanç oranının 2021’de 2020’ye göre yükseldiği, aktif kârlılığının ve temettü ödeme oranının 2021’de

2020'ye göre yükseldiği ifade edilmiştir. Entegre raporun 107-120. sayfaları arasında finansal performans sonuçlarına ilişkin daha geniş bilgi verilmiştir. Raporun 114. sayfasında gelir tablosuna ilişkin bilgi verilmiştir. Rapora göre toplam gelir 2020'de 108.6 milyar Güney Afrika Randı iken 2021'de 113. milyar Güney Afrika Randı'na yükselmiştir. Bilançoya ilişkin bilgilere 115. sayfada yer verilen raporda, Standart Bank'ın varlıklarının ve yükümlülüklerinin 2021'de 2020'ye göre arttığı ancak varlıklarının daha fazla arttığı görülmektedir.

Standart bank entegre raporunda finansal olmayan performansa ilişkin bilgilere de yer vermiştir. Standart Bank'ın kurumsal sürdürülebilirlik puanı 2020'de %60 iken 2021'de %61'e yükselmiş, CDP iklim skorunun C olduğu belirtilmiş, ESG risk oranının orta risk düzeyinde olduğu, küresel 100 en sürdürülebilir şirketler sıralamasında 2019'da 51. sıradan 2020'de 53. sıraya gerilediği, BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına ulaşmaya çalıştığı söylenebilir (Standart Bank IR, 2021).

Entegre raporun 122-125. sayfalarında Standart Bank'ın çevresel sosyal ve ekonomik konuları nasıl yönettiğine ilişkin performans ölçümlerine yer verilmiştir. Banka, raporda, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda; kişilerin ve işletmelerin sürdürülebilir finans ürünlerine, çevresel, sosyal ve yönetim bağlantılı yatırımlara ve yeşil enerji çözümlerine erişmesini sağladığını, güvenli ve uygun fiyatlı konutlara kolay erişim imkânı sunduğunu, finansal okuryazarlığı desteklediğini belirtmiştir (Standart Bank IR, 2021). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yapılan katkılar için raporun 122-125. Sayfaları incelenebilir.

3.3.6. Önemlilik

Standart Bank, 2021 dönemine ait entegre raporunun 25. ve 26. sayfalarında iş süreçlerini etkileyebilecek önemli konulara değinmiş ve Çerçeve'de olduğu gibi bu önemli konuları paydaşları için kısa, orta ve uzun vadede değer yaratma yeteneğini etkileyebilecek konular olarak nitelendirmiştir (Standart Bank IR, 2021). Kuruluş, önemli konuları belirlerken, toplum için önemli olan konuları belirlediğini, bunların da paydaşların beklenti ve endişeleri ile bilgilendirildiğini, faaliyet gösterilen ekonomik, sosyal ve çevresel bağlam ve işin karşı karşıya olduğu riskler ve fırsatları dikkate aldıklarını ifade etmiştir. Yine kuruluş önemli olan konuların, değer yaratma ve koruma yeteneğini etkileyen ve değer tükmesine karşı koruma sağladığını ve kurumsal risk değerlendirme sürecinin bir parçası olarak belirlendiğini ifade etmiştir (Standart Bank IR, 2021). Raporun 26. sayfasında önemli konuları belirlerken orta vadedeki riskler de ele alınmış ve bu risklere karşı risk haritası oluşturulmuştur.

3.3.7. Strateji ve Kaynak Aktarımı

Standart Bank, raporun 30. sayfasında kaynak tahsisi çerçevesini açıklamıştır. Kuruluş, kaynak tahsisi sürecinin sürdürülebilir büyüme ve değer sağlamak üzere tasarlandığını, belirli bir müşteri ihtiyacını karşılamaya odaklandığını ifade etmiştir. Standart Bank, kaynak tahsisinde, yatırımın gerçekleştirilebilir olup olmadığının göz önünde tutulduğunu belirtmiştir (Standart Bank, 2021).

Raporda, kaynak tahsisinin şu temel amaçlar için yapıldığı ifade edilmiştir (Standart Bank, 2021):

- Müşterilere daha verimli hizmet vermek, ilgili, kişiselleştirilmiş ve yenilikçi çözümler yaratıp dağıtmak için yatırım yapmak,
- Portföyü, temel bankacılık hizmetlerini büyütmek, sermaye açısından verimli işler geliştirmek ve büyütmek, yüksek büyüme gösteren pazarlara yatırım yapmak ve yeni iş modellerini ölçeklendirmek için bilinçli olarak değiştirmek,
- Ülkeler genelinde risk iştahını düzenli olarak gözden geçirmek ve değiştirmek,
- Ölçülmesi kolay, eyleme dönüştürülebilir ve strateji ile uyumlu ölçümler geliştirmek, takip etmek.

3.3.8. Hazırlık ve Sunum Temeli

Standart Bank, 2021'e ait entegre raporunda, 3. sayfada, raporlama dönemini, raporda yer verilen bilgilerin orta vadeye odaklı olduğunu, entegre raporlama sınırını, sürdürülebilirlik raporlaması sınırını, raporun hazırlanmasında kullanılan temel çerçeveleri, 25. ve 26. sayfalarda ise önemli konuları belirleme sürecini açıklamıştır.

3.3.9. Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik

2011'den itibaren entegre rapor yayımlayan Standart Bank, iş modeline dahil ettiği girdilere ilişkin performans ölçümlerini 2018, 2019, 2020 ve 2021 yıllarına ait olmak üzere karşılaştırmalı olarak sunmuştur. Son dört yıla ilişkin aynı performans göstergelerinin kullanılması, Standart Bank'ın tutarlılık ve karşılaştırılabilirlik ilkesine uygun sunum yaptığını göstermektedir.

3.3.10. Güvenilirlik ve Eksiksizlik

Standart Bank IR 2021 incelendiğinde, kuruluşun geleceğe yönelik iş süreçlerini etkileyebilecek olumlu ve olumsuz sonuçlara yer verdiği görülmektedir. Standart Bank, iklim değişikliği ve sürdürülebilir finans kapsamında, 16,2 milyar Güney Afrika Randı değerinde 14 sürdürülebilir finansman kredisi sağlamış ve 5,8 milyar Güney Afrika Randı değerinde 8 sürdürülebilirlik finansman bonusu düzenlemiştir (Standart Bank IR, 2021).

Standart Bank, raporun 4. sayfasında 2021 dönemine ait entegre raporun güvencesine yönelik birleşik güvence modelinin uygulandığını belirtmiştir. Standart Bank, 2021 yılı entegre raporunun denetlenmediğini ancak konsolide yıllık finansal tablolardan alınmış ve denetim görüşü alınmış bilgilerin entegre raporda yer verildiğini ifade etmiştir. Kuruluşun dış denetçileri KPMG ve PwC'dir. ESG bilgilerinin güvencesi PwC'den alınmıştır (Standart Bank IR, 2021).

3.4.3.11. Kısalık ve Öz Olma

Standart Bank Integrated Report 2021, kuruluşun raporlama paketi, liderlik anlayışı, değer yaratma hikâyesi, değer sunulması, hesap verebilir olma, entegre raporlama ilkeleri, ek bilgiler bölümünden oluşmaktadır. 168 sayfadan oluşan Standart Bank Integrated Report 2021, 110 sayfadan oluşan ABSA (2021)'e göre kısalık ve öz olma ilkesine uygun olma ilkesinden uzak olduğu söylenebilir.

3.3.12. Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre

Raporun 6. sayfasında ABSA'nın ürün ve hizmetleri, faaliyet gösterilen ülkeler, 7. sayfasında kuruluşun kendisini nasıl organize ettiği, 9-11. Sayfalarında Başkan'ın, 12-19. sayfalarda CEO'nun, Standart Bank'ın bankacılık sektörü kapsamında genel bir değerlendirmesine ilişkin bilgilere yer verilerek kurumsal genel görünüm ve dış çevre ilkesine uygun sunum yapılmıştır.

3.3.13. Bilgiler Arası Bağlantı

Standart Bank'ın 2021'e ait entegre raporu, kuruluşun amacı, değer yaratma sürecinde kullanılan sermaye öğeleri, strateji ve iş modeli, kurumsal yönetim, önemli konular, bugün ve gelecekteki risk ve fırsatlar, finansal ve finansal olmayan bilgiler, paydaşlara ait bilgiler birbiriyle bağlantılı bir şekilde verilmiştir.

Bilgiler arası bağlantının sağlanmasına yönelik, Standart Bank'ın 2021'e ait entegre raporunun 6. sayfasında, 20 ülkede, 1.143 faaliyet alanında faaliyet gösterdiği, tüketici ve yüksek net değere sahip 15.7 milyon ve 761 bin iş ve ticari aktif dijital müşterisinin olduğu belirtilmiş, müşteri odaklı, dijital önem veren, sürdürülebilir büyümeye odaklanan faizsiz banka olarak faaliyetlerini yürütmektedir (Standart Bank IR, 2021). Yine bilgiler arası bağlantı ilkesi gereği, risk ve fırsatları oluşturabilecek önemli konulara (ss.25-26) değinilmiştir.

3.4.14. Paydaşlarla İlişkiler

Standart Bank IR 24. sayfada menfaat sahipleri için önceliklere ilişkin bilgilere değinilmiştir. Banka, faaliyetlerinin ölçeği ve paydaşlarının çeşitliliği göz önüne alındığında, merkezi olmayan bir paydaş politikası benimsendiğini, yöneticileri ilgili konularda çeşitli paydaşlarla düzenli olarak iletişim kurduğunu ve önemli paydaş önceliklerini ve endişelerini bildirmekten sorumlu olduğunu belirtmiştir (Standart Bank IR, 2021).

Entegre raporun “Entegre Raporlama İlkeleri” bölümünde, sayfa 150 ve 151’de menfaat sahipleri sınıflandırmasını şu şekilde yapmıştır: Müşteriler, düzenleyiciler, çalışanlar, paydaşlar ve yatırımcılar ve toplum. Banka aynı zamanda menfaat sahiplerine karşı sorumlulukları ve onların beklenti ve isteklerine ne yönde cevap verildiğine ilişkin performans ölçüm metriklerine yer verilmiştir.

4. Sonuç

Entegre raporlama, kuruluşların, faaliyet gösterdiği dış çevre bağlamında, finansal ve finansal olmayan bilgilerini entegre düşünce temelinde, kısa, orta ve uzun vadede değerin nasıl yaratıldığı, korunduğu veya tükendiğini sunan raporlama faaliyetidir. Kuruluşlar, entegre bir rapor hazırlarken IIRC tarafından yayımlanan Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde yer alan temel kavramlar, kılavuz ilkeler ve içerik öğelerinden faydalanmaktadır.

Entegre raporlama ülkeler tarafından henüz gönüllü olarak uygulanmakla birlikte, hazırlanan raporlarda finansal bilgilerin yanında finansal olmayan bilgilere de yer verilmesi paydaşların kuruluşlardan beklentileri arasındadır. Bu anlamda ülkelere, zorunlu mevzuat düzenlemeleri yapmalar dahi kuruluşların entegre raporlamaya geçişini kolaylaştıracak ve rehberlik edecek düzenlemeler yapmaları beklenmektedir. Güney Afrika, Mart 2010’dan sonra başlayan hesap dönemleri için Johannesburg Borsası’na kayıtlı olan işletmelere entegre raporlamanın zorunlu kılındığı ilk ülkedir. Güney Afrika için bu zorunluluğun, IIRC Database ve uluslararası araştırmalara bakıldığında entegre raporlama kalitesine yansıdığı görülmektedir.

Güney Afrika’da faaliyet gösteren faizsiz bankaların tamamı entegre raporlama yapmaktadır. Bu bankalardan ikisi IIRC Database’de yer almaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye’deki katılım bankalarına model önerisi sunmak amacıyla ABSA ve Standart Bank’ın 2021 yılına ait entegre raporları araştırma kapsamına alınmıştır. ABSA ve Standart Bank’ın 2021 yılı entegre raporları Çerçeve’de yer alan değer yaratma, kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri kapsamında incelenmiştir.

Yapılan araştırma ve inceleme sonucunda, çalışmanın araştırma bölümünde detaylı olarak ele alındığı üzere, her iki faizsiz bankanın 2021 yılı entegre raporlarını Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi kılavuz ilkeler ve içerik öğelerine uygun olarak hazırladığı ve entegre raporların entegre raporlama kalitesini yansıttığı görülmüştür. Bu anlamda, Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarına, Güney Afrika’da faaliyet gösteren ABSA ve Standart Bank entegre raporları model olarak önerilmektedir.

İncelenen entegre raporlarda sunulduğu gibi entegre raporlamanın tüm kuruluşlar genelinde katılım bankalarına sağlayacağı faydalar söz konusudur. Öyle ki entegre raporlama ile; paydaş gruplarının ihtiyaç duyduğu ekonomik bilgileri içeren finansal unsurlar ve sosyal, çevresel ve yönetim bilgilerini içeren finansal olmayan bilgiler tek bir raporda sunulabilecek, finansal risklerin yanında finansal olmayan riskler daha iyi yönetilebilecek, sermaye öğeleri üzerinde değerin nasıl yaratıldığı, korunduğu, tüketildiği görülebilecek, sermaye daha etkin tahsis edilebilecek, gelecekteki nakit akışlarının nasıl yönetilebileceğine ilişkin bilgi verilebilecektir. Aynı zamanda çalışanlar, kuruluşun geleceğe yönelik beklentileri ve hedeflerinin neler olduğu konusunda bilgi sahibi olacaklar, böylelikle kendi hedef ve beklentileri ile uyumlaştıracaklar ve kuruluşa olan örgütsel bağlılıkları artabilecektir.

Kaynakça

- ABSA Group Limited. (2021). *Absa Group Limited Integrated Report 2021*. Erişim adresi: <https://www.absa.africa/content/dam/africa/absafrica/pdf/sens/2021/Absa-Group-Integrated-Report.pdf>.
- Accounting for Sustainability (A4S). (2009). Timeline. Erişim adresi: <https://www.accountingforsustainability.org/en/about-us/impact/timeline.html#item-2009>.
- African Securities Exchange Association (ASEA). (t.y). Membership. Erişim adresi: <https://african-exchanges.org/membership/>.
- Dumay, J., Bernardi, C., Guthrie, J. ve Demartini, P. (2016). Integrated Reporting: A Structured Literature Review. *Accounting Forum* 40(3), 166-185.
- Entegre Raporlama Türkiye Ağı (ERTA). (t.y). Entegre raporlama Türkiye hakkında. Erişim Adresi: <http://www.entegreraporlamatr.org/tr/hakkimizda/biz-kimiz.aspx>.
- Ernst & Young. (2021). *Excellence in Integrated Reporting 2021*. Erişim adresi: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_za/topics/assurance/ey-2021-excellence-awards-report.pdf.
- Institute of Certified Public Accountants of Singapore (ICPAS) ve International Integrated Reporting Council (IIRC). (2013). *The Future of Corporate Reporting, ICPAS-IIRC Roundtable Special Report*. <http://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2013/06/ICPAS-IIRC-Roundtable-Report.pdf>.
- International Financial Stability Board (IFSB). (2021). *Islamic Financial Services Industry Stability Report*. Erişim adresi: <https://www.ifsb.org/download.php?id=6106&lang=English&pg=/sec03.php>.
- IIRC. (2011). *Towards Integrated Reporting Communicating Value in The 21st Century*. Erişim adresi: https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2011/09/IR-Discussion-Paper-2011_spreads.pdf.
- IIRC. (2021). *International Integrated Reporting Framework*. Erişim adresi: <https://integratedreporting.org/resource/international-ir-framework/>.
- International Monetary Fund (IMF). (t.y.). Islamic Banking. Erişim adresi: <https://www.imf.org/external/themes/islamicfinance/>.
- Integrated Reporting, (t.y.). Erişim adresi: <https://www.integratedreporting.org/ir-businessnetwork/>.
- Johannesburg Stock Exchange (JSE). (t.y.). Listed Companies. Erişim adresi: <https://clientportal.jse.co.za/companies-and-financial-instruments>.
- Karğın, S., Aracı, H. ve Aktaş, H. (2013). Entegre raporlama: Yeni bir raporlama perspektifi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. Ankara SMMMO. MUVU 2013-1, 27-46.
- Pervez, I.A. (1990). Islamic finance. *Arab Law Quarterly*, 5(4), 259-281.
- Sermaye Piyasası Kurulu (SPK). (t.y). Kurumsal Yönetim Tebliği (Iı-17.1)'Nde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (II-17.1.a). Erişim Adresi: <https://www.spk.gov.tr/Duyuru/Goster/20201002/0>.
- Standart Bank Group. (2021). *Standart bank group annual integrated report*. Erişim adresi: https://thevault.exchange/?get_group_doc=18/1648704899-AnnualIntegratedReport2021.pdf.

Yatbaz, A. (2019). *Faizsiz bankacılık fon kullandırma yöntemlerinin uluslararası muhasebe standartları kapsamında incelenmesi: Bir alan çalışması*. [Yayımlanmamış doktora tezi].T.C. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü. İstanbul.

5411 Sayılı Bankacılık Kanunu. (2005, 1 Kasım). *Resmi Gazete*. (Sayı: 25983, Mükerrer). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/11/20051101M1-1.htm>.

Araştırma Makalesi / Research Article

NÜFUS POLİTİKALARI BAĞLAMINDA TÜRKİYE NÜFUSUNUN DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜMÜ, YAPISAL DEĞİŞİMİ VE GELECEĞİ

Mustafa KÖSE¹
Özlem SERTKAYA DOĞAN^{2*}

Öz

Gelişen dünyada sağlık koşullarının iyileşmesi ve yaşam standartlarının artmasıyla ilişkili olarak ölüm oranlarındaki düşüşler doğum oranlarındaki düşüşlere öncülük etmiştir. Doğurganlık ve ölümlülük hızlarının genellikle çok yüksek düzeylerden çok düşük seviyelere gerilemesi sonrasında Demografik Dönüşüm süreci yaşanmıştır. Doğumlara yön vermek amacıyla kamu otoritelerince uygulanan nüfus politikaları da demografik değişim sürecinde etkili olmuştur. Demografik Dönüşüm küresel bir süreç olmakla birlikte ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri ve sosyoekonomik özellikleri demografik değişim sürecinin ülke bazında farklı zamanlarda yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye’de yirminci yüzyılın ortalarından itibaren doğurganlık ve ölümlülük oranlarında meydana gelen belirgin düşüşler Demografik Dönüşümün hızlı bir biçimde yaşanmasıyla neticelenmiştir. Bir süreç olarak devam eden bu demografik değişim ülke nüfusunun yapısal özelliklerinin de değişmesinde etkili olmuştur. Bu çalışmada Türkiye’de yaşanan Demografik Dönüşümün toplam nüfus yapısına etkileri ve ülke nüfusunun geleceği Birleşmiş Milletlerin (BM) nüfus projeksiyonları bağlamında incelenmiştir. Çalışma, Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve BM’nin nüfus sorgulamalarından elde edilen nicel veriler kullanılarak yapılmıştır. Elde edilen bulgular doğurganlık hızını nüfusun yenilenme düzeyinde tutmak amacıyla ebeveynlerin çocuk sahibi olmalarını engelleyen olumsuz koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik tedbirlerin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nüfus politikası, Nüfus projeksiyonu, Yapısal değişim, Demografik dönüşüm, Türkiye
JEL Kodları: N35, R23, Q56,

DEMOGRAPHIC TRANSITION, STRUCTURAL CHANGE AND FUTURE OF TURKEY'S POPULATION IN THE CONTEXT OF POPULATION POLICIES

Abstract

Across the developed world, declines in mortality rates associated with the improvement in health conditions and increase in living standards led to declines in fertility rates. The demographic transition process has been experienced as the fertility and mortality rates declined from very high levels to very low levels. Population policies implemented by public authorities to address births have also been effective in the demographic change process. Although the demographic transition is a global process, the development levels and socioeconomic characteristics of the countries have caused the demographic change process to be experienced at different times on a country basis. Significant decreases in fertility and mortality rates since the middle of the twentieth century in Turkey resulted in a rapid demographic transition. This demographic change, which continues as a process, has been effective in changing the structural characteristics of the country's population. In this study, the effects of the demographic transition in Turkey on the total population structure and the future of the country's population have been examined based on the population projections of the United Nations (UN). The study based on the quantitative data obtained from the population surveys of the State Institute of Statistics, Turkish Statistical Institute (TSI) and the UN. The study reveals the necessity of measures to eliminate the negative conditions that prevent parents from having children in order to keep the fertility rate at the level of the reproduction rate.

Keywords: Population policy, Population projection, Structural change, Demographic transition, Turkey
JEL Codes: N35, R23, Q56.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, ORCID: 0000-0003-3206-2508

² Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, ORCID: 0000-0001-7435-626X

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): srkydgn@istanbul.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Modern toplumların titizlikle üzerinde durduğu sosyal konulardan biri de “nüfus” meselesidir. Nüfus kavramı genel olarak sınırları belirli bir coğrafi ünite ve belirli bir zaman diliminde yaşayan insanların toplam sayısını ifade etmektedir (Bostan ve Sertkaya Doğan, 2019). Nüfus Ansiklopedisinde modern kullanımda nüfus kavramı McNicoll (2003) tarafından “bir ülkede, şehirde, kasabada veya başka bir yerleşim biriminde yaşayan insanların toplam sayısı” (s.730) olarak tanımlanmıştır. Özgür (2017) ise bu terimi “bir alanda yaşayan insan sayısının büyüklüğü, artışı, dağılışı, yoğunluğu ve özellikleriyle ilgili çok boyutlu bir kavram” şeklinde açıklamıştır (s.3). Bu tanımlardan hareketle nüfus olgusu özünde insan popülasyonunun büyüklüğünü, dağılışı desenini, nitel ve nicel özelliklerini ifade etmektedir. Herhangi bir coğrafi ünite ve yaşayan insanların sayısal büyüklüğünün, mekânsal dağılışının ve yaş özelliklerinin bilinmesi uygulanacak sosyoekonomik politikalar ve geleceğe yönelik planlar açısından kilit rol oynamaktadır. Yerleşim birimlerinin toplam nüfusu, üç temel demografik bileşen olan doğum, ölüm ve göç hareketlerine bağlı olarak artmakta ya da azalmaktadır. Dolayısıyla hem kırsal hem de kentsel yerleşim birimlerinde coğrafi mekânın yaşam koşulları bağlamında nüfus dinamikleri tarihsel süreç içerisinde değişime açıktır.

Bir ülkenin ya da idari ünitenin nüfus büyüklüğünü bilmek eski çağlardan beri insanların ilgisini çekmiş ve özellikle merkezi teşkilata sahip devletler farklı yöntemlerle sınırları içerisinde yaşayanların nüfus özelliklerini kayıt altına almışlardır (Gibson ve Jung, 2002). Askerlik çağına gelen erkeklerin sayısını tespit etmek, vergi yükümlüsü sayısını belirlemek, insan kaynaklarını olası savaş durumlarında etkin kullanmak ve yönetim altındaki insanların nüfus büyüklüğünü kaydetmek gibi askeri, siyasi ve sosyoekonomik amaçlarla düzenli ya da düzensiz nüfus sayımları yapılmıştır (Karal, 1943). Modern anlamda belirli periyotlarda olacak şekilde nüfus sayımları 19. Yüzyıldan itibaren yapılagelmektedir (US Census Bureau, 2022). Günümüzde ise genellikle iki farklı yöntemle (*De Jure* ve *De Facto*) demografik bilgiler toplanmakta ve rapor edilmektedir.

Nüfus kayıtlarına göre dünya genelinde mikro hem de makro-mekânsal düzeyde nüfusun büyüklüğü, nüfus artış hızı, yaş yapısı doğum ve ölüm gibi demografik özellikler tarihsel süreç içerisinde sürekli değişmektedir. Nüfus koşulları tarihsel olaylar üzerinde etkili olduğu gibi tarihi olaylar (savaşlar, salgın hastalıklar, ölümcül hastalıkları önleyecek ilaçların bulunması, insan ömrünün uzaması ve hükümetlerin uyguladığı nüfus artışını dengeleyen ya da destekleyen politikalar) nüfus büyüklüğünü önemli ölçüde etkilemektedir (Haupt ve Kane, 2000). 1800’lü yıllara kadar insanlık tarihi boyunca nüfus çok yavaş artmış ve dünya nüfusun büyüklüğünde esaslı değişimler yaşanmamıştır. 18. Yüzyılın sonlarında başlayan Demografik Dönüşüm süreciyle (Yüceşahin, Adalı ve Türkyılmaz, 2016) birlikte dünya nüfusunun artışı hız kazanmıştır. Öncelikle Batı Avrupa’da özellikle de İngiltere ve Fransa’da başlayan ve diğer Avrupa ülkelerine yayılan bu süreç 20. yüzyılda tüm dünyada ülkelerinde yaşanmaya başlamıştır (May, 2005). Birleşmiş Milletler (BM) nüfus tahminlerine göre 1800’lü yılların sonunda 1 milyar olan toplam dünya nüfusu doğum oranlarındaki artış önemini korurken ölüm oranlarının hızla düşmesi neticesinde yalnızca 130 yılda katlanarak 2 milyara ulaşmış ve iki katına çıkmıştır. 1975 yılına gelindiğinde 45 yıl gibi kısa bir süre 4 milyara erişen dünya nüfusunun toplam büyüklüğü günümüzde 8 milyara yaklaşmıştır (The World Bank, 2022).

Özellikle modernleşmeyle birlikte toplumların sosyoekonomik, kültürel ve politik anlamda yaşadığı dönüşüm nüfusun nicel özelliklerinde esaslı değişikliklere maruz kalmasına neden olmuştur (Köse, 2021). Aynı zamanda nüfus dinamiklerindeki değişim de tüm dünyada sosyal ve teknolojik değişimin arkasındaki başlıca güçlerden biri olmuştur (Weeks, 2021). Modern toplumlar nüfus büyüklüğünü, artış hızını ve göç süreçlerini kontrol etmek amacıyla birtakım politikalar geliştirmişlerdir. Uygulanan politikalar neticesinde dünya nüfusu bir Demografik Dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte tüm dünyada belirgin olan ölümlülük hızındaki azalmalara

(Yüceşahin, 2011) toplam doğurganlık hızındaki düşüşler eşlik etmiştir (Özgür, 2019). Bunun neticesinde Demografik Dönüşümün bir sonucu olarak dünya nüfus büyüklüğünde meydana gelen değişimin yanında toplumların yaş yapısında da esaslı değişiklikler kendini hissettirmiştir. Fakat bu demografik evrim dünya genelinde her ülke ya da coğrafi bölgede aynı oranda yaşanmamaktadır. Özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkeleri Demografik Dönüşümlerini tamamlarken gelişmekte olan ülkelerin nüfus özellikleri Demografik Dönüşümün son aşaması yansıtmaktadır.

Türkiye özelinde ise cumhuriyetin kuruluşundan itibaren uygulanan nüfus politikaları bireysel davranışları etkilemekle birlikte ülke genelinde demografik eğilimleri şekillendirmede kilit bir rol oynamıştır. Dönemler itibariyle nüfus artış hızı farklılık göstermesine karşın bu politikalar neticesinde 1923 yılından 2020 yılına kadar ülke nüfusu 6 kattan daha fazla artmıştır. Sonuç olarak tüm dünya ülkelerinde etkisini hissettiren Demografik Dönüşüm Türkiye nüfusunda da önemli sonuçları doğurmaktadır. Buna ilişkin olarak çalışmada öncelikle dünya ülkelerinde uygulanan nüfus artış hızını dengelemeyi, desteklemeyi ve azaltmayı hedefleyen nüfus politikaları irdelenmiştir. Daha sonra Türkiye’de ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından günümüze kadar uygulanan nüfus politikaları değerlendirilerek ülkenin tecrübe ettiği demografik evrim tüm boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca nüfus dinamikleri ve bu dinamiklerdeki değişimin toplum hayatına yansımaları değerlendirilerek gelecekte Türkiye nüfusunu nelerin beklediği yapılan nüfus projeksiyonları sonuçlarına göre tartışılmıştır.

1. Veri ve Yöntem

DİE, TÜİK ve BM’nin nüfus sorgulamalarından elde edilen nüfus büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, nüfus artış hızı, toplam doğurganlık hızı, kaba doğum hızı ve kaba ölüm hızları çalışmanın veri kaynağını oluşturmaktadır. Ulusal düzeyde 1927 yılından 2007 yılına kadar rapor edilen nüfus sayım sonuçları ve 2007’den günümüze kadar açık erişime sunulan adrese dayalı demografik veriler nüfus yapısında meydana gelen değişimin analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Doğurganlık ve ölümlülük hızlarında yaşanacak artış ya da azalışların nüfusun nitel ve nicel özelliklerinde ne tür değişimler doğuracağı ileriye dönük olarak yapılan nüfus projeksiyonlarıyla ortaya konulmaktadır. Ayrıca BM’nin Nüfus Şubesi (United Nations Population Division) ülkelerin güncel nüfus verilerine göre ülkelerin doğum, ölüm ve göç hareketlerinde yaşanan eğilimleri dikkate alarak nüfus projeksiyonları üretmektedir. Güncel olarak 2020 yılından 2100 yılına kadar 5 yıllık aralıklarla nüfus projeksiyonları yapılmıştır. 2019 yılında BM tarafından ülkeler bazında yapılan nüfus projeksiyonları ülkelerin ulusal düzeyde toplam nüfusunun yapısal özelliklerinin değişimi ve demografik süreçte yaşayacağı evrimin ortaya konmasına olanak sunmaktadır. Çalışmada doğurganlık ve ölümlülük gibi başlıca demografik veri setleri kullanılarak tarihi süreç içinde Türkiye’nin deneyimlemiş olduğu Demografik Dönüşüm incelenmiştir. Ayrıca uygulanan nüfus politikaları ve güncel demografik göstergeler değerlendirilerek nüfusun yenileme düzeyinde tutulmasının ülkenin geleceğinin önemi açısından vurgulanmıştır.

2. Nüfus politikaları

Literatürde nüfus politikası kavramı için birbirinden farklı tanımlar bulunmaktadır. Nüfus Ansiklopedisinde (2003) Nüfus Politikası kavramı “demografik değişimi doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemesi ve yönlendirmesi amacıyla hükümetler tarafından oluşturulan kurumsal düzenlemeler ile özel programlar” olarak tanımlanmıştır (s.752). May (2012) ise bu kavramı; “demografik değişimler ile sosyoekonomik ve politik hedefler arasındaki dengesizlikleri önlemek, geciktirmek ya da değerlendirmek için kamu otoriteleri tarafından doğrudan ya da dolaylı alınan tedbirler” şeklinde tanımlanmıştır (s. 61). Nüfus politikaları; nüfusun büyüklüğü, coğrafi dağılımı (ulusal ve uluslararası), artış hızı ve demografik nitelikleri gibi önemli değişkenleri etkileyerek sosyal, ekonomik, politik, demografik ve diğer toplumsal hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla tasarlanmış önlem ve programlar olduğu Birleşmiş Milletler (2019) tarafından

belirtmiştir. Micklin (1992) “Az gelişmiş ülkelerin nüfus politikaları” isimli makalesinde nüfus politikalarının demografik olarak belirli sonuçlar üretmek üzere hükümetler tarafından tasarlandığını vurgulamaktadır (s.49). Tüm bu tanımlara bakıldığında nüfus politikaları; nüfusun büyüklüğünü, coğrafi dağılışını, artışını kontrol altında tutmayı, göç süreçlerini yönetmeyi ve nüfusla ilgili problemlere çözüm üretmeyi hedefleyen ulusal hükümetlerin kasıtlı girişimleridir. Dolayısıyla nüfusla ilgili problemleri çözmek amacıyla uygulanan bu tedbirlerin sosyoekonomik ve hukuki dayanakları mevcuttur.

Nüfus büyüklüğü insanlık tarihi boyunca askeri, siyasi ve ekonomik üstünlüğün sembolü olarak kabul edilmiştir (Aksoy, 2016). Dolayısıyla devletler doğurganlık düzeyini attırmak amacıyla evlilikle ilgili birtakım yasalar çıkarmışlardır (May, 2012). 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ortalarına kadar süren savaşlar neticesinde nüfusun siyasi ve askeri güç kazandıracağı yönündeki düşünce pekişmiş ve nüfus büyüklüğü devletler tarafından önemsenmiştir. Aynı zamanda 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen sosyoekonomik gelişmelere ve modernleşme sürecine bağlı olarak ülke nüfuslarının nicel ve nitel özellikleri de değişime uğramıştır. Modern dünyada sosyoekonomik değişim süreçlerinin hızlı ve yoğun olması önemli toplumsal dönüşümlerin ve sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedirler (Giddens, 2013). Bu bağlamda yaklaşık olarak son 200 yılda meydana gelen savaşlar, toplumsal kargaşalar ve salgın hastalıklar ülke nüfuslarının azalmasına neden olurken teknolojik ilerlemeler, sağlık sisteminde önemli gelişmelerin kaydedilmesi ve toplumsal refahın artması ölümlülük oranlarının azalmasına neden olmuştur. Merkezi otoriteler toplam nüfuslarının büyüklüğünü ve gelişim seyrini kontrol etmek amacıyla birbirinden farklı politikalar uygulamışlardır. Dünya ülkelerinde nüfus artış hızını yükseltmeye yönelik politikalar (pronatalist), nüfus atış hızını düşürmeye yönelik politikalar (antinatalist) ve nüfusunun nicelik ve niteliğini geliştirmeye yönelik iyileştirici politikalar olmak üzere üç farklı politika uygulanmıştır (Atalay Şimşek ve Atalay, 2020). Aslında uygulanan tüm bu nüfus politikalarının temel hedefi, ülkeler için optimal nüfus seviyesine ulaşmaktır. Nüfus politikalarının tarihi 14. ve 15. yüzyıllara kadar uzansa da (Quine, 1996) hem otoriter hem de liberal demokratik rejimler 19. yüzyılın sonlarından itibaren nüfusla ilgili daha fazla kararlar almışlardır (Cuşco, Solomon ve Clewing, 2021). Nüfus politikaları da tüm diğer sosyal politikalarda olduğu gibi politikacılar ve siyaset kurumu tarafından belirlenir ve uygulanır. Nüfusla ilgili alınan kararlar ve uygulanan politikalar uygulandığı toplumda doğurganlığı etkilemektedir. Ayrıca bu politikalar nüfusun nitel özelliklerini belirleyen nüfus dinamiklerinin değişmesine etki eden sosyoekonomik faktörleri de dikkate almaktadır. Bu ilişkin olarak nüfus politikalarının yalnızca ülke/coğrafi mekân ölçeğinde değil aynı zamanda dönem/zaman bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Pronatalizm kavramı genellikle bireysel, aile ve toplumsal refaha erişmek amacıyla doğumların teşvik edilmesini ifade etmektedir (Heitlinger, 1991). Pronatalist politikalar ise ulusal bir hükümetin ülke nüfusunu attırmak amacıyla doğurganlık oranını attırmaya yönelik kasıtlı çabalarını kapsamaktadır (Pendleton, 1978). Dünyada özellikle Avrupa kıtasında yer alan ülkelerde doğurganlık oranının azalması 19. yüzyılda belirgin hale gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde bu ülkelerde doğum oranlarında meydana gelen düşüş eğilimi çeşitli hükümetler tarafından ciddiye alınmış ve doğumları arttırmak için önemli kaynaklar tahsis edilmiştir (Bradatan ve Firebaugh, 2007). 14. ve 15. yüzyıllarda Fransız hükümetleri evliliği teşvik eden yasalar çıkararak toplam nüfuslarını attırmaya yönelik politika izlemişlerdir (Quine, 1995). 1800’lü yılların başında Malthus’un nüfus artışına ilişkin uyarılarının dikkate alınmasıyla birlikte doğum atışını hedefleyen fikirler azalmaya başlasa da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa kıtasında en uzun doğurganlık düşüşü geçmişine sahip olan Fransa’da pronatalist politikalar siyasi hayata egemen olmuştur (Quine, 1995). Doğumları arttırmayı hedefleyen nüfus politikaları özellikle I. ve II. Dünya Savaşlarından itibaren nüfus artış hızı düşük olan diğer Avrupa ülkelerinde de benimsenmiş ve zorlayıcı ya da esnek pronatalist politika kararlamaları yürürlüğe

konulmuştur. Modern uluslar zorlayıcı ya da ilerici reformlar aracılığıyla toplam nüfuslarında önemli ölçüde sosyo-biyolojik değişimi desteklemeye çalışmıştır (Cuşco ve diğerleri 2021). 1920'li yılların sonu itibariyle Almaya ve İtalya nüfus artışını hızlandırmak amacıyla daha zorlayıcı ve sistematik nüfus politikalarını uygulamışlardır. Almaya devleti hem kırsal da hem de şehir merkezlerinde doğumu özendirici programlar başlatmışlardır. Özel olarak tarımla uğraşan bireylere uygun koşullara sahip evlilik kredilerinin sağlanmasının yanında kırsalda yaşayan geniş ailelere konut ve küçük arazi hibeleri gibi istisnai teşvikler verilmiştir (Pendleton, 1978). Aynı şekilde Fransa 1939 yılında "Code de la famille" (Aile Yasası) adlı yasayı benimseyen kapsamlı bir politikaya geçiş yapmışlardır. Bunların yanında İsveç nüfus artış hızını dengede tutmak amacıyla daha esnek politikalar uygulamıştır. Vergi reformları, çocuk yardımları ve 1930'larda İtalya, İsveç ve İspanya'da kullanılan evlilik kredileri çoğu Avrupa ülkelerinde 1920-1940 yılları arasında pronatalist politikalar olarak uygulamaya konulmuştur (Bock, 1991). 20. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kuzey Amerika, Avustralya ve Avrupa'da ileri sanayi toplumlarında doğurganlıktaki düşüş çok hızlı olmuştur (Yüceşahin, 2011). 1970'lerin başlarına gelindiğinde uzun vadede nüfusun yenilenme düzeyinin altına düşen doğum sayısını arttırmak amacıyla Doğu Avrupa ülkelerinde güçlü pronatalist politikalar uygulanmaya konulmuştur (McIntosh, 1982). Bu politikalar kapsamında komünist ülkeler çocuk sahibi olan ailelere çocuk ve anne yardımının yanında konut tahsisinde öncelik tanımışlardır (Demeny ve McNicoll, 2003). Coğrafi konum, sosyoekonomik ve siyasi yapı bakımından büyük farklılıklar gösteren bu ülkelerde doğurganlık düşüşünün zamanlamasında ve dağılım deseninde önemli benzerlikler yaşanmıştır. Çok düşük doğurganlık ve nüfus artış oranının devamlı azalması kalkınma politikalarının tasarımı ve uygulanması önündeki en büyük engel fikrinden hareketler pronatalist uygulamalar önemsenmiştir. Sonuç olarak yaşanan nüfusu ve ekonomik kalkınmayı desteklemek amacıyla vasıflı işgücüne ihtiyaç duyulan ileri düzey gelişmiş ülkelerde doğum yanlısı uygulamalar ulusal politika haline gelmiştir. Nüfuslarının yaşlanmasından ve gelecekte toplam nüfus büyüklüğünde azalma riski olan uluslar, toplam doğurganlık oranını arttırarak nüfusu yenilenme düzeyinde tutmak amacıyla 2013'ten bu yana doğum yanlısı politikaları benimsemiştir (Jones ve Hamid, 2015). Dünya çapında belirli doğum öncesi girişimlerin sistematik bir muhasebesi olmamakla birlikte doğurganlık hızlarında aşağı yönlü hareketin uzun dönem boyunca devam etmesi neticesinde doğum yanlısı politikalarda dikkate değer genişlemeler görülmüştür.

Antinatalizm kavramı ise nüfus atış hızını düşürmek amacıyla daha az veya hiç çocuk olmamasını hedefleyen ve Çin'de uzun bir dönem uygulanan Tek Çocuk Politikası gibi nüfus politikalarını ifade etmektedir (Morioka, 2021). Nüfus artış hızı kalkınma hızından daha yüksek olan birçok ulus ekonomik gelişme hedeflerine ulaşabilmek amacıyla aile planlamasını önceleyen nüfus politikalarını izlemişlerdir. Modern dünyada nüfus artışını engelleyecek antinatalist politikalar 20.yüzyılda tartışılmaya başlanmış (Morioka, 2021) ve bu yüzyılın ortalarında Hindistan doğumları kontrol etmek amacıyla aile planlamasını teşvik ederek antinatalist bir nüfus politikası benimsemiştir (Kirk ve Nortman, 1967). Bu anlamda Hindistan nüfus artışını kontrol etmek amacıyla ulusal bir programı ilan eden ilk ülke olmuştur (Ehrlich, 1988). Japonya da doğurganlığı azaltmak amacıyla bir dizi önlemleri yürürlüğe koyan ülkelerin başında gelmektedir (May, 2012). Doğurganlık oranındaki artış hızının düşürülmeye çalışılmasındaki temel hedef ekonomik kalkınmanın önündeki risklerden kaçınmak olmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren nüfus kontrolü daha özeldede aile planlaması bağlamında temellenen nüfus politikalarını benimseyen ulusların sayısı hızla artmıştır. Yüksek doğurganlık düzeyinin ve hızlı nüfus artışının sosyal ve ekonomik kalkınmanın önündeki büyük engel teşkil etmesi düşüncesinden hareketle doğum kontrol yöntemlerini içeren nüfus politikaları gelişmekte olan ülkelerin daha fazla ilgisini çekmiştir (May, 2012). Örneğin Arap dünyasında 1930'lu yıllarda doğurganlık oranı çok yüksek olan Mısır'da 1950'lerin başına kadar aile planlamasına hükümet müdahalesi gerçekleşmemiş ve ancak 1965 yılında doğum kontrolünü önceleyen aile planlaması programları nüfus politikalarına entegre edilmiştir (Wisensale ve Khodair, 1998). 1970 ve 1980li yıllarda ise Asya kıtası başta olmak üzere

Latin Amerika ve Karayipler’de bulunan birçok ülkede doğum kontrolü temelli aile planlaması programları tasarlanarak uygulamaya konulmuştur (May, 2012). Ancak antinatalist politikalara rağmen dünya nüfusunun sürekli artmasından dolayı aile planlaması ya da diğer uygulamaların doğum oranlarını düşürmedeki rolünü tahmin etmek zordur (Ehrlich, 1988). 20. yüzyılın son 10 yılına girilirken sosyoekonomik kalkınma politikalarıyla bütünleşmesi öngörülen nüfus politikaları da bu süreçte evrim yaşamıştır (Ashford, 1995). Bu tarihlerde nüfus ve kalkınma konferanslarında geleneksel nüfus kontrol yaklaşımlarından aile üyelerinin sağlık ve refahını önceleyen nüfus planlarına geçişin önemi vurgulanmıştır (May, 2012). Tarihsel süreç içerisinde dünya ülkelerinde doğumları desteklemek ya da doğumları sınırlandırmak amacıyla doğrudan ya da dolaylı olarak uygulanan nüfus politikaları Tablo 1’de sınıflandırılmıştır.

Tablo 1: *Doğurganlığı arttırmak ve dengelemek için uygulanan politikalar.*

	Pronatalist Politikalar	Antinatalist Politikalar
Ekonomik Kararlar	Doğum yardımları	Ücretsiz doğum kontrolü
	Vergi indirimleri	Daha küçük hane halkına sahip aileler için ücretsiz eğitim
	Anne ve ev hanımlarına emekli maaşı verilmesi	Doğumu erteleyen ailelere parasal teşvikler
	Çocuk yardımları	
	Doğum izni	Doğum kontrol eğitimi
Sosyal Kararlar	Aile planlarının askıya alınması	Aile planlamasını destekleyen bilinçlendirme kampanyaları başlatılması
	Devlet destekli çocuk bakımı	Propaganda ve reklam kampanyaları
	Evlilik ajanslarının kurulması	Aile planlamasına yönelik özel kliniklerin oluşturulması
	Kürtajı engelleyen malzemelerin ithalatı ve satışı yasaklanması	Medya aracılığıyla çekirdek ailenin özendirilmesi
	Evlilik ve aileyi teşvik eden yazılar yayınlanması	
Sağlık Kararları	Evlilik kurumunun teşviki ve korunması	
	Asgari evlilik yaşının düşürülmesi	
	Kürtajın kısıtlanması	Sterilizasyonun yasallaştırılması
	Sterilizasyonun yasak olması	Kürtajın yasallaştırılması
	Doğum kontrol yöntemlerinin yasaklanması	Ücretsiz doğum kontrol ilaçlarının dağıtılması
	Evlilik öncesi tıbbi muayenenin zorunlu kılınması	

3. Türkiye’de uygulanan nüfus politikaları

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar uygulanan nüfus politikaları bir bütünlük göstermemektedir. Bu süreçte değişen sosyoekonomik ve toplumsal koşullar nüfus meselesinde de birbirinden farklı politikaların oluşturulmasında etkili olmuştur. Ülke tarihinde hem doğum sayısını dolayısıyla da ülke nüfusunu arttırmayı amaçlayan pronatalist politikalar hem de doğumları dengelemeyi amaçlayan antinatalist politikalar benimsenmiştir. Bu nüfus politikalarını kronolojik olarak analiz eden akademisyenlerden Doğan (2011) temelde pronatalist ve antinatalist politikaların önemsendiği iki farklı dönemin varlığını vurgularken Aksoy (2016) ise antinatalist politikalara geçiş dönemini ayrı bir aşama şeklinde değerlendirerek üç farklı yaklaşımı ifade etmiştir. Diğer taraftan 2010 yılına gelindiğinde 15-49 yaş arası kadın başına düşen ortalama çocuk sayısının nüfusun kendini yenileme katsayısının altına düşmesi ve 65+ nüfusun oransal olarak artması neticesinde 2014-2018 yılları arasında uygulanan Onuncu Kalkınma Planı’nda doğurganlık hızını arttırmak amacıyla etkin nüfus politikalarının gerekliliği vurgulanmıştır. Buna ilişkin olarak Eryurt ve diğerleri (2013), Oktay (2014), Özdemir (2017), Sertkaya Doğan ve Bostan (2019) ve Gökburun (2020), pronatalist nüfus politikaların tekrar uygulamaya başlandığı dördüncü bir dönemi dillendirmişlerdir. Dolayısıyla Türkiye’de uygulanan nüfus politikaları 1927- 1965

dönemi pronatalist, 1965- 2014 antinatalist ve 2014 sonrası ikinci pronatalist dönem olarak ele alınabilir. İkinci pronatalist politikalara geçme sebebi doğurganlık oranlarının düşmesi, yaşlı nüfusun toplam nüfus içinde oransal olarak artması ve yapılan projeksiyon çalışmalarının geleceğe yönelik toplam nüfusun azalacağını öngörmesidir. Siyasi otoritelerin yasal düzenlemeleri, hükümet yetkililerinin söylemleri ve planlama teşkilatının nüfusa ilişkin programları gibi demografik yapıyı değiştirmek amacıyla doğrudan ya da dolaylı olarak uygulanan nüfus politikaları toplum yapısının şekillenmesinde önemli derecede etkili olmuştur (Özdemir, 2017). 1912 yılından 1922 yılına kadar 10 yıllık sürede Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde birçok cephede Türk milleti tarihinin en büyük felaketlerinden birini yaşayarak büyük kayıpları vermiştir (Aksoy, 2016). 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti dramatik şekilde azalmış bir nüfus devralmıştır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Askeri, ekonomik ve politik anlamda nüfus miktarının önemli bir güç olarak görüldüğü dönemde kuruluş yılı itibariyle Türkiye eksik nüfus problemiyle karşılaşmıştır (Aksoy, 2016). Uzun süren savaşlarda erkek nüfusunun önemli oranda azalması, fazla nüfusun askeri güç olarak görülmesi, tarımsal üretimin çoğunlukla insan gücüne dayalı olması ve her alanda ekonomik atılımlar için insan gücünün gerekliliği gibi sebeplerle nüfus artışına ihtiyaç duyulmuştur (Akın ve Aykut, 2011). Yeni kurulan Cumhuriyet'le birlikte toplum yaşamının modern anlamda yeniden inşa edilmesi ve nüfus azlığına mutlaka çözüm üretilmesi için nüfus artışına duyulan ihtiyaç belirginleşmiştir (Eryurt ve diğerleri, 2013). 1923 yılından itibaren bu konuda görüşler bildirilmiş, ön hazırlıklara başlanmış ve 1927 yılında yapılan ilk resmi nüfus sayımı sonrasında elde edilen verilere istinaden pronatalist nüfus politikalarına yönelik kararlar alınmıştır (Aksoy, 2016). Dolayısıyla temelde sosyoekonomik kalkınmayı desteklemek amacıyla 1927 yılından itibaren nüfus arttırıcı politikalar benimsenmiş, doğum artışı özendirilmiş, ailelere parasal teşvikler sağlanmış ve nüfus politikalarının yol haritası belirlenmiştir. Ayrıca 1926 yılından itibaren devletin yönetici kadroları doğurganlığı ve dolayısıyla nüfusu attırma gerekçesiyle doğrudan ve dolaylı olarak birtakım düzenleme yapmışlardır (Semiz, 2010). Kasıtlı olarak çocuk düşürmek ve düşürtmeye sebep olmak 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nda ağır ceza kapsamına alınmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1963). Bu yasal düzenlemeler ve sosyoekonomik teşviklerle Türkiye nüfusunun arzu edilen seviyeye getirileceğine dair ortak bir fikir kapsamında 1927 yılında ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Bu tarihte Türkiye Cumhuriyeti'nin toplam nüfusunun 13.648.270 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2). Toplam nüfusun çoğunluğunun (%80) kırsal yerleşim birimlerinde yaşamasının yanında sosyoekonomik kalkınma bağlamında nüfus büyüklüğünün yetersiz olduğuna yönelik görüş birliğine varılmıştır. Bu tarihten itibaren ülkenin toplam nüfusunu ivedilikle istenilen seviyeye ulaştırmak için doğumu destekleyici kanunlar çıkarılmaya başlanmıştır.

1930 yılında yürürlüğe giren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu nüfusu arttırmayı hedefleyen politikaların temelini oluşturmaktadır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Bu kanunla birlikte gebeliği önleme yöntemlerinin engellenmesinin yanında çocuk düşürmeye sebep olacak her türlü malzemelerin üretilmesi, ithali, kullanılması, dağıtılması ve kullanılmasının teşvik edilmesi yasaklanmıştır (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü [HÜNEE], 2009). Ayrıca bu kanun kapsamında Sağlık Bakanlığı doğumları arttırmayı teşvik etmenin yanında altı ve daha fazla çocuk sahibi olan annelere maddi ödül veya madalya takdim etmek üzere görevlendirilmiştir (Akın ve Aykut, 2011). 1936 yılına gelindiğinde gebelik önleyici bilgilerin yayılması ve kısırlaştırmanın yasaklanması şeklinde Türk Ceza Kanunu'nun ilgili maddesinde değişiklik yapılmıştır (DPT, 1963). Dahası, Mecburi Evlendirme, Evlilik Yaşının Aşağı Çekilmesi, Evlilik Dışı Doğan Çocukların Kayıt ve Tescili, Yol Vergisi ve Gizli Nüfusların Yazımı gibi yasalar doğumları desteklemek amacıyla TBMM'den çıkartılmıştır (Aksoy, 2016). Uzun yıllar süren savaş dönemlerinin sonrasında barış ortamının oluşması ve doğumu destekleyici uygulamalar neticesinde ülke nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Nüfus artışını hedefleyen politikaların egemen olduğu 1923'lü yıllardan 1955 yılına kadar toplam doğurganlık hızı kadın

başına 5.5 doğumdan 7 doğuma ulaşmıştır (Aksoy, 2016). II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllar itibariyle biraz azalsa da savaş sonrası dönemde tekrar yükselişe geçmiştir. Toplam doğurganlık hızı 1965'li yıllara kadar yüksek değerini koruyarak kadın başına 6-7 doğum seviyesinde kalmıştır (Peker, 2016). Temelde yüksek doğurganlık hızına bağlı olarak 1927 yılından 13,6 milyon olan nüfus büyüklüğü 1960 yılına kadar iki katından daha fazla artarak 28 milyona ulaşmıştır (HÜNEE, 2009).

Tablo 2: *Yıllara göre Türkiye'nin nüfus büyüklüğü, nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızı*

Sayım Yılı	Nüfus	Yıllık Nüfus Artış Hızı (%)	Nüfus Yoğunluğu
1927	13.648.270	-	18
1935	16.158.018	21.1	21
1940	17.820.950	17.03	23
1945	18.790.174	10.59	24
1950	20.947.188	21.73	27
1955	24.064.763	21.75	31
1960	27.754.820	28.53	36
1965	31.391.421	24.62	41
1970	35.605.176	25.19	46
1975	40.347.719	25	52
1980	44.736.957	20.65	58
1985	50.664.458	24.88	65
1990	56.473.035	21.71	73
2000	67.803.927	18.28	88
2010	73.772.988	15.88	96
2014	77.695.904	13.3	101
2015	78.741.053	13.4	102
2016	79.814.871	13.5	104
2017	80.810.525	12.4	105
2018	82.003.882	14.7	107
2019	83.154.997	13.9	108
2020	83.614.362	5.5	109
2021	84.680.273	12.7	110

Kaynak: DİE ve TÜİK verilerinden faydalanarak hazırlanmıştır.

Bu süreçte hızlı nüfus artışı ve şehirleşme hareketlerine bağlı olarak işsizlik, ekonomik durgunluk ve çarpık kentleşme baş göstermiştir (Eryurt ve diğerleri, 2013). Bunun sonucunda 1950'li yıllardan itibaren doğum arttırıcı politikaların devamlığı sağlık sektörü ve sivil toplum kuruluşları (STK) gibi çeşitli çevrelerce tartışılmaya başlanmıştır (HÜNEE, 2009). 1959 Yılında Prof. Dr. Nusret Fişek yönetiminde Orta Anadolu'da 137 köy yerleşmesinde doğurganlık ve ana-bebek ölüm hızlarına yönelik bir çalışma yürütülmüştür (Akın, 2012). Araştırma neticesinde yüksek doğurganlıktan dolayı ana-bebek sağlığının ciddi biçimde bozuk olduğu anlaşılmış ve doğurganlığı kısıtlayıcı politikaların benimsenmesine yönelik birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. İstem dışı gebeliklerin ve güvenli olmayan düşüklerin anne adaylarının sağlığını olumsuz etkilemesi neticesinde anne ve çocuk sağlığına ilişkin itirazların güçlenmeye başladığı bu dönemde doğumu destekleyici politikalarda gevşemeler başlamıştır (Akın ve Aykut, 2011; Eryurt ve diğerleri, 2013). 1960 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı yetkilileriyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı görevlileri arasında doğum destekleyici nüfus politikalarından doğum dengeleyici politikalara geçilmesi gerekliliği konusunda fikir birliğine varılmıştır (Doğan, 2011). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) hızla artan nüfusun ekonomik gelişme çabalarını güçleştirdiği fikrinden hareketle pronatalist nüfus politikalarının şiddetle değiştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 1963). Bu anlamda 1965 yılında yürürlüğe konulan 557 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun kararları antinatalist nüfus politikalarına ilişkin düzenlenen ilk resmî eylem niteliğindedir (Aydoğan ve Çoban, 2016). Bu kanun kapsamında 1936 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanununun nüfusla ilgili hükümleri kaldırılarak

gebeliği engelleyici ilaç ve araçların ithali, satışı dağıtımı ve kullanımı yasal hale getirilmiştir (HÜNEE, 2009). Temelde doğurganlık hızını düşürmeye ilişkin tasarlanan nüfus politikalarının uygulanması aile planlaması hizmetlerinin halka ulaştırılması için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı görevlendirilmiştir (Peker, 2016).

Bu dönemde (1955-1960) toplam doğurganlık hızı 6,26 olmakla birlikte 1960 yılında nüfus artış binde 28,53 ile en yüksek seviyeye çıkmıştır (DİE, 1995). Dolayısıyla aynı tarihlerde uygulamaya konulan nüfus politikalarının öncelikli amacı ölümlülük hızındaki düşüşlerin gerisinde kalan doğurganlık oranını düşürmek ve yurtdışına işgücü göçünü özendirerek ekonomik kalkınmanın önündeki en büyük engellerden biri olan işsizliğe alternatif çözüm yolları sunmaktır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Dolayısıyla 1961 yılında Almanya ile yapılan anlaşma dikkat çekicidir. Türkiye-Almanya İşgücü Antlaşması, 30 Ekim 1961 tarihinde Batı Almanya ile Türkiye arasında imzalanmıştır. Bunun yanı sıra daha sonraki yıllarda da Fransa, Hollanda, Belçika gibi ülkelerle de anlaşmalar yapılmıştır. *'Avusturya, Belçika ve Hollanda ile 1964 yılında, Fransa ile 1965 ve İsveç ile 1967 yılında ikili anlaşmalar yapmıştır'* (Şahin Kütük, 2015: 611). Uygulanan sosyoekonomik politikalar neticesinde 1963 yılından 1980 yılına kadar toplam doğurganlık hızı sürekli azalma eğilimi göstererek kadın başına 6,3 doğumdan 4,03 doğum seviyesine kadar gerilemiştir (Tablo 3) (Özgür, 2004). Fakat toplam doğum oranında görülen önemli düşüşe rağmen doğurganlık hızındaki düşüşün ölüm hızındaki düşüşten daha yavaş olması neticesinde doğal nüfus artışı devam etmiştir (HÜNEE, 2009). Hızlı nüfus artışına bağlı olarak 1955 yılından 1985 yılına kadar 30 yıllık sürede ülkenin nüfus büyüklüğü 24 milyondan 50,6 milyona ulaşmıştır (DİE, 1995).

Tablo 3: Türkiye'de Yıllara Göre Toplam Doğurganlık Hızının Değişimi (1935-2020).

Yıl	TDH	Yıl	TDH
1935-1940	6,66	2008	2,16
1940-1945	6,55	2009	2,1
1945-1950	6,85	2010	2,08
1950-1955	6,62	2011	2,05
1955-1960	6,26	2012	2,11
1960-1965	6,10	2013	2,11
1965-1970	5,70	2014	2,19
1970-1975	5,59	2015	2,16
1980	4,03	2016	2,11
1988	3,02	2017	2,08
1993	2,65	2018	2
1998	2,61	2019	1,88
2003	2,23	2020	1,76

Kaynak: DİE, HÜNEE ve ADNKS verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Yaşanan sosyal ve ekonomik değişimlerle Demografik Dönüşüm arasındaki karşılıklı ilişkiden hareketle 1978 yılında hazırlanan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma planında nüfus politikalarının sosyoekonomik politikaların bir uzantısı olduğu ifade edilmiştir (Doğan, 2011). Bu çerçevede anne-çocuk sağlığı hizmetlerinin etkin biçimde yürütülmesini ve bebek ölüm oranlarının düşürülmesini öncelleyen uygulamaların nüfus politikalarıyla birlikte ele alınmasının gerekliliği vurgulanmıştır (DPT, 1979). Dolayısıyla ülkenin nüfus politikaları Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus büyüklüğünün ekonomik, askeri ve siyasi güç olarak görüldüğü politikalarla toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamayı ve refah düzeyini arttırmayı hedefleyen nüfus politikalarına doğru bir değişim gösterdiği söylenebilir (Aydoğan ve Çoban, 2016). 1950'lerden itibaren değişmeye başlayan sosyoekonomik koşullar Türkiye'nin nüfus yapısının da değişmesine neden olmuştur. 1980'li yıllara gelindiğinde ise bu yapısal değişim nüfus politikalarına ilişkin yeni yasal düzenlemelere de zemin hazırlamıştır (Özdemir, 2017).

1980 askeri darbesinden sonra hazırlanan Anayasa'da kendine yer bulan aile planlaması böylece anayasal statüye kavuşmuştur (HÜNEE, 2009). 1982 Anayasa'sının 41. Maddesinde *'Devlet,*

ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar şeklinde ifade edilerek aile planlaması kavramının önemi ve nüfus planlamalarının yapılmasında devletin rolü vurgulanmıştır. Anayasa'nın kabulünden kısa süre sonra 24.05.1983 tarihinde doğum oranlarını düşürmeye yönelik politikalardan oluşan 557 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun kararları yeniden düzenlenerek daha geniş kapsamlı ve daha liberal bir kanun olan 2827 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun adında yeni bir yasa çıkarılmıştır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Bu yasanın 4. maddesinde nüfus planlaması kavramı *'fertlerin istedikleri sayıda istedikleri zaman çocuk sahibi olmaları demektir'* şeklinde tanımlanmış ve nüfus planlamasının gebeliği önleyici tedbirlerle sağlanacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda hem erkek hem de kadınlar için tıbben bir sakınca görülmediği takdirde gönüllülük esasına dayalı olarak sterilizasyon yöntemlerinin serbest bırakılmasının yanında 10 haftaya kadar olan gebeliklerin sosyoekonomik sebeplerden dolayı kürtajla sonlandırılması yasallaştırılmıştır (HÜNEE, 2009). Ayrıca bu dönemde, daha önceki yıllarda anne ve çocuk sağlığına ilişkin artan sorunlara çözüm üretmek ve aile planlamasına yönelik sağlık hizmetlerinin geliştirilmesini hedefleyen önlemler alınmıştır (Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması [TNSA], 2003). 1984 yılında hazırlanan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1985-1989) sosyoekonomik kalkınmanın en önemli bileşeninin insan kaynağı olduğu vurgusu yapılmış ve toplam nüfusun nitel özelliklerinin iyileştirilmesi temel ilke olarak benimsendiği belirtilmiştir. Doğum oranı ve nüfus artış hızının toplum refahının artışına bağlı olarak düşeceği yönündeki beklentiler daha da güçlenmiştir. Bu doğrultuda doğurganlığın yüksek olduğu yerleşim birimlerinde toplumun eğitim, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanarak sosyal yardım ve sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanma düzeylerinin arttırılacağı ifade edilmiştir. Diğer taraftan anne ve çocuk sağlığı hizmetlerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasını amaçlayan programların diğer sağlık hizmetleriyle bütünleştirilerek sağlık alanında da yeterli teşkilatlanmaya gidileceği kalkınma hedeflerinde belirtilmiştir. Bu bağlamda güçlü bir şekilde uygulanan doğumları kontrol edici nüfus politikaları ve insanların nitel özelliklerini arttırmayı önceleyen aile planlaması programları neticesinde antinatalist politikalara geçiş yapılan dönemde düşmeye başlayan doğurganlık hızı düşmeye devam etmiştir. Bu dönemde ölüm oranındaki aşağı yönlü hareket devam etse de doğurganlık hızındaki önemli azalmalar sonucu yıllık nüfus artış hızı 1985-1990 döneminde düşmeye başlamıştır (Doğan, 2011). Genel nüfus sayımı verilerine göre 1955-1960 döneminde binde 28 ile en yüksek düzeyine ulaşan Türkiye'nin nüfus artış hızı 1985-1990 yıllarında binde 22 seviyesine kadar gerilemiştir (DİE, 2003). Ancak bu dönemde Türkiye'de doğurganlık, ölümlülük ve nüfus artış hızlarındaki değişim kentsel ve kırsal yerleşim birimlerinin yanında alt nüfus gruplarında da homojen değil heterojen bir şekilde yaşanmıştır. Bu dönemin ayırt edici özelliği olarak bölgesel farklılıklar devam etse de sosyoekonomik kalkınma düzeyinin ve refah seviyesinin artışıyla birlikte Demografik Dönüşüm sürecine girilmiştir. 1970 ve 1975 yılları arasında kadın başına 5,6 seviyesinde olan toplam doğurganlık hızı 1990'lı yılların sonunda yarıdan daha fazla azalarak 2,6 çocuk seviyesine düşmüştür. Doğurganlık verileri 2001 yılı itibarıyla yıl bazında açıklanmaya başlanmıştır. 2001 yılında 2,38 olarak istatistiklere giren toplam doğurganlık hızı yaşanan çok küçük değişimlerle birlikte düşmeye devam etmiş 2010 yılında 2,08 seviyesine gerilemiştir. Bu durum doğurganlık düzeyi nüfusun yenileme düzeyi olan 2,1'in altına düştüğünü göstermektedir. Bununla birlikte nüfus artış hızındaki aşağı yönlü eğilim devam etmiş ve 1990-2000 döneminde yapılan genel nüfus sayım yılları arasında yıllık nüfus artışı binde 18 olarak hesaplanırken 2008 yılında binde 13,1 düzeyine kadar gerilemiştir.

Doğurganlık düzeyinin nüfusun yenilenme düzeyinin altına düşmesiyle birlikte doğum hızındaki aşağı yönlü hareketin uzun vadede devam etmesi sonucu nüfusun yapısal özelliklerinde yaşanacak esaslı değişimin toplumsal hayata ilişkin oluşturacağı olumsuzluklar ve riskler tartışılmaya başlanmıştır (Alper, Değer ve Sayan, 2012; Eryurt ve diğerleri, 2013). Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2008 yılında yaptığı konuşmada 'en az üç çocuk' mesajı vermesiyle birlikte genç nüfusu korumak ve nüfus artış hızını yükseltmek amacıyla 1965 yılına kadar Türkiye'de

uygulanmış doğum yanlısı politikalara dönüşün sinyali siyasi otorite tarafından verilmiştir (Atalay Şimşek ve Atalay, 2020). Nitekim 2013 yılında hazırlanan Onuncu Kalkınma Planında (2014-2018) doğurganlık hızının düşmeye devam etmesiyle birlikte üretken nüfusun payının azalacağı ve çalışma çağındaki nüfusun bakmakla yükümlü olduğu yaşlı nüfusun artacağı vurgulanarak doğurganlık hızını arttırmak amacıyla etkin ve uygun zamanlı nüfus politikalarının geliştirilmesinin gerekliliği belirtilmiştir. Ayrıca kalkınma planında üretken ve dinamik nüfus yapısının korunarak yaşam standartlarının yükseltilmesi üzerinde durulmuştur. Özellikle kadınların iş ve aile yaşamını uyumlu bir şekilde sürdürmelerine yönelik politikaların hayata geçirileceği, doğuma bağlı hak ve izinlerin arttırılacağı, kreşlerin teşvik edileceği ve esnek çalışma imkanlarının sağlanacağı ifade edilmiştir. 2019'da yürürlüğe giren On Birinci Kalkınma Planında genç ve dinamik nüfus yapısının korunacağı ve doğurganlık hızının nüfusun yenileme düzeyinin üzerinde tutulması amacıyla bir önceki kalkınma planının döneminde iş ve aile yaşamını uyumlaştırmak için uygulanan politikalarının sonuçları değerlendirilerek gerekli revizyonların yapılacağı ve ilave tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. Buna göre doğumları desteklemeye yönelik tasarlanan nüfus politikalarının uygulanmasına devam edeceği güçlü bir şekilde vurgulanmış ve doğurganlık oranlarının arttırılması öngörülmüştür. Ayrıca toplam nüfus içinde yaşlı insanların oranının attığı vurgulanarak yaşlı nüfusun ekonomik ve sosyal hayata katılımı arttırmaya yönelik hizmet ve politikaların geliştirileceği ifade edilmiştir.

Onuncu ve On Birinci Kalkınma planlarının yürürlükte olduğu dönem içerisinde 2018 yılına kadar nüfusunun yenileme seviyesinde seyreden toplam doğurganlık hızı bu tarihten itibaren 2'nin altına düşmüş ve 2020 yılına kadar aşağı yönlü eğilim devam etmiştir. Ülkenin yıllık nüfus artış hızı ise yıllar itibariyle aşağı ve yukarı yönlü dalgalanmalarla birlikte 2021 yılında binde 12,6'ya kadar gerilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerde sağlanan iyileşmeler yanında ekonomik gelişmelerle birlikte toplumun refah seviyesinin artması neticesinde toplam doğurganlık hızı aşağı yönlü bir grafik çizmiştir. Kadınların çalışma hayatına dahil olması ve istihdam piyasasındaki rollerinin her geçen gün artmasıyla birlikte doğurganlık düzeyindeki düşüş daha da belirgin hale gelmiştir (Özdemir, 2017). Refah seviyesi ile doğurganlık düzeyi arasındaki yakın ilişkiden dolayı mevcut doğurganlık eğiliminin yakın gelecekte de devam edeceği tahmin edilmektedir (Eryurt ve diğerleri, 2013).

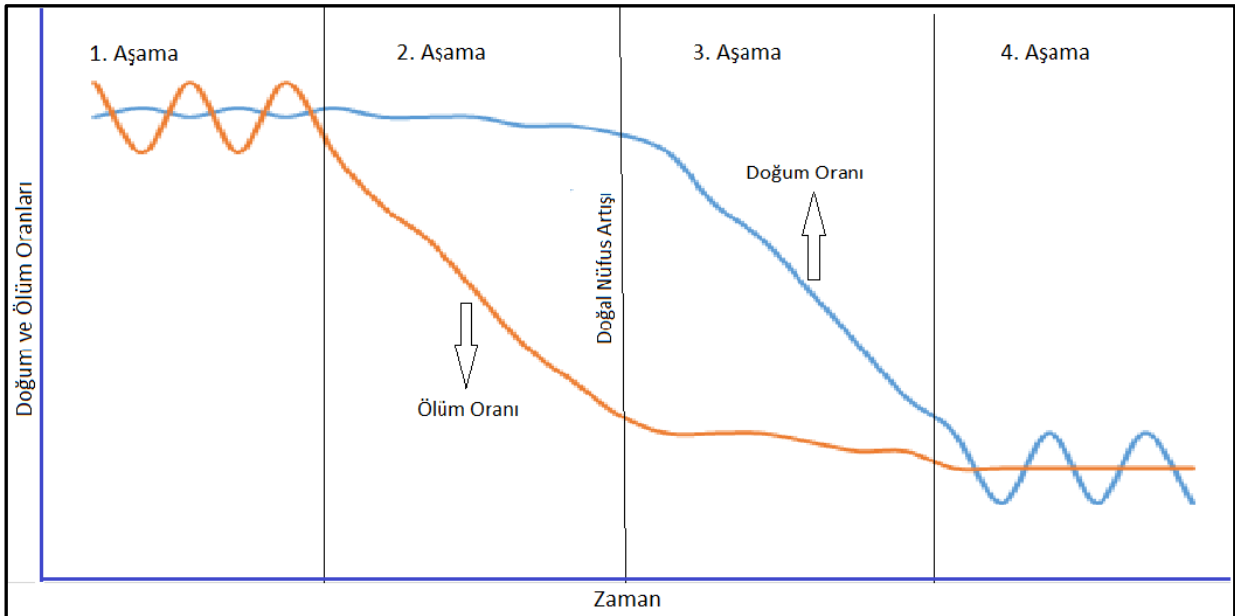
4. Demografik Dönüşüm Kuramı ve Türkiye nüfusunun Demografik Dönüşümü

Sosyoekonomik gelişme ve modernleşmeyle bağlantılı olarak sağlık koşullarının iyileşmesi ve yaşam standartlarının artmasıyla birlikte gelişen toplumların nüfus büyüklüğü ve yaş yapısında demografik değişim başlamıştır (Reher ve Sanz-Gimeno, 2007). Dünyada ilk defa 1929 yılında nüfusbilimci Warren Thomsan tarafından tartışılan ve takip eden yıllarda Frank Notestein (1953) ile Kingsley Davis (1945 ve 1963) gibi bilim adamları tarafından sistematik hale getirilen Demografik Dönüşüm Kuramı doğurganlık ve ölümlülük hızlarının genellikle çok yüksek düzeylerden çok düşük seviyelere gerilemesini ifade etmektedir (Caldwell, 2006). Sanayileşme faaliyetleri sonucu ekonomik kalkınma ve modernleşmeye bağlı olarak erken dönemde sosyoekonomik olarak gelişim yaşayan ülkelerde doğurganlık ve ölümlülük hızlarında önemli düşüşler yaşanmıştır. Buna ilişkin olarak son 200 yılda sanayi devrimi sonrasında sosyoekonomik değişim üzerine temellenen Demografik Dönüşüm toplumsal yapıların da değişmesinde etkili olmuştur (Reher, 2004; Lee ve Reher, 2011). Sanayi devrimi öncesinde tarım toplumlarında yüksek doğum oranlarının yüksek ölüm oranlarını büyük ölçüde dengelemesi sonucu nüfus artış hızı çok düşük olmakla birlikte yaş yapısı oldukça durağandır (Bongaarts, 2009). 20. Yüzyılda dünya genelinde ölümlülük hızlarının düşmesiyle birlikte nüfus artış hızı ve ortalama yaşam beklentisi artarak nüfusun yaş yapısında esaslı değişimler yaşanmaya başlamıştır (Yüceşahin, 2011). Nüfus kompozisyonunun değişmesi sonucu toplum içinde yaşlı bireylerin oranı yetişkin ve gençlere kıyasla artış göstermektedir (Özgür, 2019). Başta Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri olmak üzere gelişmiş ülkelerde yaşanan bu durum demografik değişim olarak adlandırılmakta ve

küresel bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Demografik Dönüşüm Kuramı dünya ülkelerinin doğum-ölüm hızları ve toplumların nüfusunun yaş yapısında meydana gelen değişimin gözlemlenmesi, analiz edilmesi ve yorumlanmasını sağlayan önemli bir modeldir.

1940'lerde doğum ve ölüm oranlarıyla toplam nüfus değişimi arasındaki ilişkiyi irdeleyerek Demografik Dönüşüm olduğunu kavramsallaştırmak amacıyla birbirini izleyen 5 farklı aşama olarak ortaya atılan (Peker, 2016) Demografik Dönüşüm modelinin daha sonraki yıllarda 4 aşamalı türevleri de benimsenmiştir (Yüceşahin, 2011; Aksoy, 2016; Sertkaya Doğan, 2019). Bu Demografik Dönüşümün 4 evresi; başlangıç, iki geçiş ve son olarak bitiş aşamalarından oluşmaktadır (Şekil 1). Demografik Dönüşüm Kuramına göre başlangıç aşaması insanlık tarihinde tüm toplumların uzun süre yaşadığı bir dönemi ifade etmektedir. Sanayi devrimi öncesi tarım toplumlarında doğurganlık ve ölümlülük hızlarının yüksek olmasından dolayı bu süreçte nüfus artış hızı çok düşüktür. Dolayısıyla kırsal yaşamın egemen olduğu, eğitim ve sağlık hizmetlerin yetersiz olduğu ülkelerin nüfus özellikleri dönüşüm teorisinin birinci evresini yansıtmaktadır. İkinci aşama ise sanayileşmeye başlayan Avrupa ülkelerinde teknolojik koşulların gelişmesi ve sağlık hizmetlerinin artmasıyla birlikte ölüm hızlarının düşmeye başladığı fakat doğum hızlarının görece olarak yüksekliğini koruduğu dönemi ifade etmektedir. Ekonomik olarak tarımdan sanayiye doğru yapısal bir değişim yaşayan ülkelerde ölümlülük hızındaki belirgin düşüşler ülkelerin nüfus artış hızının yüksek düzeylere ulaşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda sanayileşmeyi tam olarak tamamlamamış ve nüfus artış hızı yüksek olan gelişmekte olan ülkelerin nüfus özellikleri geçiş kuramının ikinci evresini yansıtmaktadır. Üçüncü aşama ise sanayileşme faaliyetlerinin tamamlanmasıyla birlikte ekonomik kalkınmayı sağlayabilen ülkelerde doğum hızındaki düşüşe bağlı olarak hızlı nüfus artışının azaldığı dönemi ifade etmektedir. Ekonomik kalkınmışlık ve modernizasyonla bağlantılı olarak hem doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaşması hem de kadınların kendi üreme kararlarını verme konusunda artan yetkileri gibi toplumsal nedenlerden dolayı doğurganlık hızlarında önemli düşüşler meydana gelmektedir. Son olarak dördüncü aşama ise doğum hızındaki aşağı yönlü hareketlere bağlı olarak doğum-ölüm hızları arasında düşük seviyede yeni bir dengenin kurulduğu ve nüfus artış hızının durağan hale geldiği bir dönemi ifade etmektedir. Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkeleriyle Japonya'nın nüfus özellikleri dönüşüm kuramının son aşamasını yansıtmaktadır.

Şekil 1: Demografik Dönüşüm Modelinin aşamaları.

Kaynak: Arise (2020)'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Gelişmekte olan dünya ülkelerinin doğurganlık hızlarındaki düşüş Avrupa'nın deneyiminden farklılık göstermekle birlikte 20. Yüzyılda Demografik Dönüşüm küresel bir boyut kazanmıştır (Reher, 2004) gelişmekte olan ülkelerde doğurganlık hızındaki düşüş Avrupa'da olduğundan daha hızlı gerçekleşmesinden dolayı Demografik Dönüşüm gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere daha yaşanmıştır (Yüceşahin, 2011). Demografik Dönüşüm Kuramı bağlamında Türkiye nüfusunun yaklaşık yüz yıllık sürede tecrübe ettiği dönüşüm sosyoekonomik şartlardaki değişime ve uygulanan nüfus politikalarına bağlı olarak 4 farklı dönemlere ayrılarak incelenebilir (Bostan ve Sertkaya Doğan 2019). Birinci evre 1935-1945 yıllarını kapsamaktadır. Bu tarihlerde siyasi askeri ve ekonomik nedenlerden dolayı ülke nüfusunu artırmak için doğum yanlısı politikalar geliştirilmiştir. Bu süreçte hem doğum oranları yüksek hem de toplam doğurganlık hızı yüksek olmakla birlikte nüfusun büyük çoğunluğu (%80) kırsal yerleşim birimlerinde yaşamaktadır (Peker, 2016). Türkiye'de Demografik Dönüşüm sürecinin başlangıç aşamasında ülke genelinde eşit bir mekânsal dağılım göstermemekle birlikte doğurganlık ve ölümlülük hızları yüksektir. Cumhuriyetin erken döneminde toplam doğurganlık hızı kadın başına 6,8 doğuma kadar yükselmiştir. İkinci evre 1945-1965 dönemini kapsamaktadır. Uzun yıllar süren savaşların sona ermesiyle birlikte kıtlık ve yoksulluğun nispeten ortadan kalkması sonucu bu dönemde ölüm oranları azalmış ve nüfus artışı hızlanmıştır (Aksoy, 2016). Ayrıca sağlık hizmetleri konusunda alınan önlemler ve yapılan iyileştirmeler ölüm oranlarında belirgin düşümlere zemin hazırlamıştır (Semiz, 2010). Dolayısıyla Demografik Dönüşümün bu evresinde doğum hızlarındaki artış devam ederken ölüm hızlarında aşağı yönlü hareketler başlamış ve nüfus artışı hızlanarak devam etmiştir. Dönüşümün üçüncü evresi 1965-2000 yılların arasında kalan dönemi kapsamaktadır. Hızlı nüfus artışının ekonomik kalkınmanın önündeki en önemli engellerden biri olarak görülmesi neticesinde 1965 yılından itibaren doğumları dengelemek amacıyla pronatalist politikalara geçiş yapılarak nüfus planlamasına gidilmiştir. Doğum destekleyici politikaların katı olarak uygulandığı süreçte yasal olmayan düşükler neticesinde anne ve çocuk sağlığına ilişkin artan itirazlar pronatalist politikalarda gevşemelere zemin hazırlamıştır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Ayrıca kentleşme hareketleri ve kadınların daha fazla çalışma hayatına girmesiyle birlikte doğum oranlarında azalmalar başlamıştır. 1983 yılında Nüfus Planlaması Hakkındaki Kanun revize edilerek daha kapsamlı ve daha liberal bir yasa çıkarılmıştır. Bununla birlikte hükümetler nüfus politikalarında aile planlaması uygulamalarına öncelik vermenin yanında anne-çocuk sağlığına yönelik hizmetlerin geliştirilmesi için önlemler alınmıştır (Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması [TNSA], 2008). Tüm bu çabalar neticesinde 1965 yılından 2000 yılına kadar toplam doğurganlık hızı kadın başına 6 doğumdan 2.6 doğumlara kadar gerilemiştir. Dolayısıyla Demografik Dönüşümün ölüm oranlarındaki düşüşlerden sonra doğum oranlarında da düşüşler başlar öngörüsü bu dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca bu süreçte ülkenin doğurganlık düzeyinde görülen aşağı yönlü değişim beklenenden çok daha hızlı gerçekleşmiş ve toplum hızlı nüfus artış dönemini artık geride bırakmıştır (Behar, 1999). Demografik değişimin son evresini ise 2000 yılından günümüze kadar geçen zaman dilimi oluşturmaktadır. Türkiye'de bu tarihe kadar doğurganlık düzeyi kentsel yerleşim birimlerinde kırsal yerleşim birimlerinde daha düşük olarak ölçülmüştür. 2000'li yıllardan itibaren ise hem toplam doğurganlık beklenenden daha fazla düşmüş hem de doğurganlık seviyesindeki kır-kent farkı azalmaya başlamıştır (TNSA, 2008). Bu dönemin en karakteristik özelliği doğurganlık ve ölümlülük hızlarının düşmesi ve bu hızlardaki aşağı yönü hareket devam etme eğilimi göstermektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan farklı nüfus politikalarının yanında sağlık, eğitim ve ekonomi alanında yaşanan gelişmelerle kentleşme hareketleri Türkiye tarihinde Demografik Dönüşüm sürecinin deneyimlenmesinde etkili olmuştur. Diğer taraftan 1983 yılında kabul edilen 2827 Sayılı Nüfus Planlaması Kanunu'yla doğum kontrol yöntemlerinin yasal hale getirilmesiyle birlikte takip eden süreçte gebeliği önleyici modern yöntemlere olan talebin artması ve doğumların ebeveynler tarafından bilinçli olarak kontrol edilmeye başlanması ülkenin Demografik Dönüşümünde önemli bir faktör olmuştur (Yüceşahin, 2009). Türkiye'nin doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki aşağı yönlü hareketlerin devamı (Tablo 4) neticesinde hem

doğurganlık ve ölümlülük hızlarının çok düştüğü hem de her yıl artan ölçüde nüfusun yaşlandığı yeni bir demografik rejime girildiği görülmektedir (Eryurt ve diğerleri, 2013). Sonuç olarak Avrupa ülkelerinin 100 yıl ya da daha fazla bir sürede deneyimlediği Demografik Dönüşümü Türkiye 50-60 yıllık bir süreye sığdırarak dönüşümü çok hızlı gerçekleştirmiştir.

Tablo 4: Yıllara göre Türkiye'nin kaba doğum ve ölüm hızları

Yıl	Kaba Doğum Hızı (%)	Kaba Ölüm Hızı (%)
1950-1955	48,4	18,8
1955-1960	46,9	18,4
1960-1965	44,3	17,6
1965-1970	40,3	16,7
1970-1975	38,7	15,0
1975-1980	36,4	13,0
1980-1985	33,8	10,8
1985-1990	27,7	8,8
1990-1995	25,1	7,7
1995-2000	22,6	6,5
2000-2005	19,7	5,7
2005-2010	18,7	5,5
2010-2015	17,1	5,0
2015-2020	15,2	5,2

Kaynak: DİE ve TÜİK verilerinden faydalanarak hazırlanmıştır.

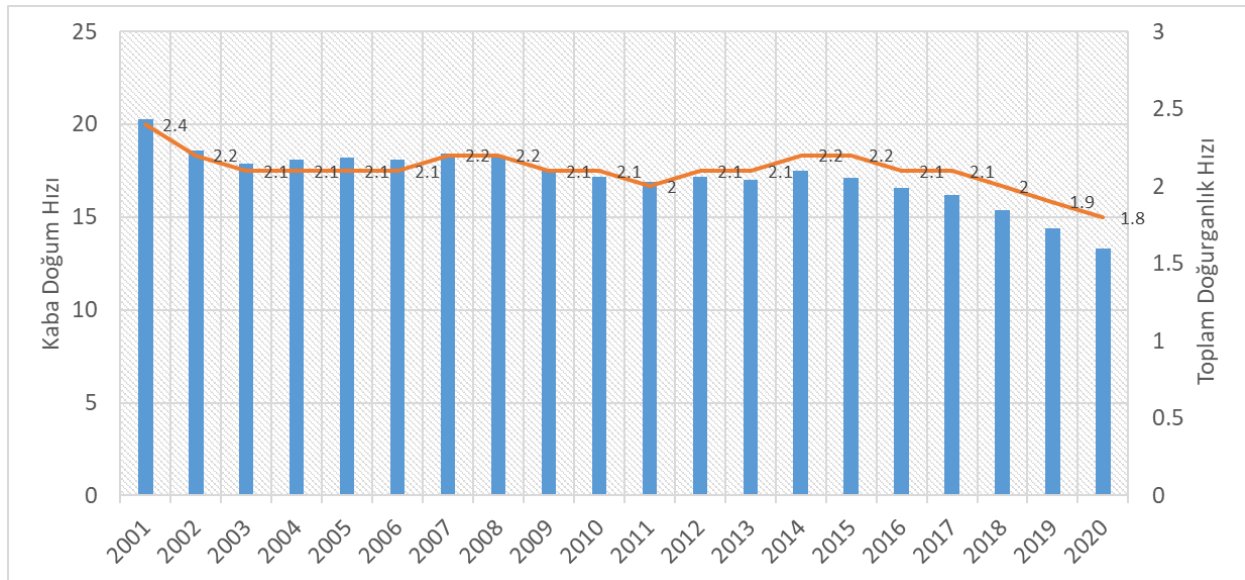
5. Türkiye Nüfusunun Geleceği

Ekonomik kalkınmışlık ile nüfusun gelişimi arasındaki karşılıklı ilişkiye bağlı olarak ülkelerin sosyoekonomik durumu ve nüfusun yaşam kalitesine göre demografik özellikleri de evrilerek şekillenmektedir. Türkiye nüfusun nitel ve nicel özellikleri Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede ülkenin deneyimlediği sosyoekonomik gelişmeye bağlı olarak esaslı değişimler yaşamıştır. Ülke tarihinde görece kısa bir zaman diliminde doğurganlık ve ölümlülük hızları yüksek düzeylerden düşük düzeylere inerken doğuştan beklenen yaşam süresi yükselmiştir (Peker, 2016). Ayrıca kır-kent bağlamında nüfus dağılışının mekânsal örüntüsünde meydana gelen değişim Demografik Dönüşümde önemli bir rol üstlenmiştir. 1920 yılından toplam nüfusun %20'si kent merkezlerinde yaşarken ülke 1950'li yıllar itibariyle kırsalda başlayan çözümler neticesinde kırdan kente göç olgusuyla tanışmıştır. Kentlere yoğun göçlerin başladığı 1950 yılında il ve ilçe merkezinde yaşayanların oranı yaklaşık %25 iken 1997 yılına gelindiğinde ise kentli nüfus oranı %65'e yükselmiştir. Özellikle kentleşme hareketlerine bağlı olarak büyük kentlerin çoğunda nüfus yığılması yaşanmıştır (Güngör ve Adıgüzel, 2019). Gelinen noktada toplam nüfusun %93'ten daha fazlası il ve ilçe merkezlerinde yaşar durma gelmiştir. Bu süreçte meydana gelen sosyoekonomik dönüşüme bağlı olarak mikro düzeyde farklılıklar olmasına rağmen ülke genelinde geleneksel aile yapısı zayıflamış ve geniş aileden çekirdek aile modeline doğru bir geçiş yaşanmıştır. Ayrıca kentleşme süreciyle hanehalkı boyutunun küçülme trendine girmesi, eğitim seviyesinin artması kadınların daha fazla iş dünyasında istihdam edilmesi, çiftlerin evlilik yaşını ötelemesi, çocuk doğurmanın daha maliyetli hale gelmesi ve az çocuk sahibi olmanın avantajlarından yararlanma isteği gibi nedenlerden dolayı kentlileşen aileler yeni üreme modellerini benimsemişlerdir (Yüceşahin, 2009; Sertkaya Doğan, 2018).

Türkiye'de 2017 yılı itibariyle 2 çocuğa kadar düşen doğurganlık düzeyi bu tarihten itibaren daha da düşmeye devam ederek 2018 yılı itibariyle 2 doğumun da altına düşmüştür (Şekil 2). Doğurganlık düzeyinin nüfusunun yenileme seviyesinin altına düşmesiyle birlikte toplam nüfusun yapısal özelliklerinde meydana gelen dönüşümün muhtemel sonuçları sıklıkla tartışılmaya başlanmıştır (Eryurt ve diğerleri, 2013). Doğurganlık hızında meydana gelebilecek artış ya da azalışların nüfusun nitel ve nicel özelliklerinde ne tür değişimler doğuracağı ileriye dönük olarak yapılan nüfus projeksiyonlarıyla ortaya konulmaktadır. 2019 yılında Birleşmiş Milletler tarafından

ülkeler bazında yapılan nüfus projeksiyonlarını kullanarak toplam nüfusun yapısal özelliklerinin değişimi ve demografik süreçte yaşayacağı evrim ortaya konulabilir. Birleşmiş Milletler ülkelerin doğum, ölüm ve göç hareketlerinde yaşanan eğilimleri dikkate alarak 2020 yılından 2100 yılına kadar 5 yıllık aralıklarla nüfus projeksiyonları yapmıştır. Ayrıca demografik süreç içerisinde doğum değerlerinde meydana gelen değişimler analiz edilerek farklı doğurganlık düzeylerine göre nüfus projeksiyonları da üretilmiştir. Doğurganlık hızının sabit kalacağını varsayan senaryoya göre kadın başına doğumların 2020-2100 döneminde 2.08 olacağı öngörülürken orta düzey doğurganlık senaryosuna göre kadın başına doğumların bu periyotta 1,99'dan 1,73'e düşeceğini öngörmektedir. Diğer taraftan yüksek doğurganlık senaryosu toplam doğurganlık hızının çok az artış ve azalış eğilimlerine rağmen uzunca bir süre boyunca 2,24 civarında kalacağını öngörürken düşük doğurganlık senaryosu ise bu hızın 1,74'ten 1,23'e kadar düşeceğini öngörmektedir. Ayrıca ülkelerin gelecek yıllarda nüfus büyüklüğü tahmin etmek için kuşak bileşen yöntemini kullanarak 5'er yıllık periyotta nüfus tahminleri üretmektir. Bu yöntem aynı yaş kuşağının doğurganlık oranlarını, hayatta kalma olasılıklarını ve göç sayılarını kullanarak nüfus projeksiyonları yapmaktadır. Orta düzey doğurganlık senaryosuna göre nüfus artış hızındaki aşağı yönlü hareket devam etmesine rağmen 2020 yılında 84.339.000 olan Türkiye'nin toplam nüfusu 2060 yılına kadar 97.941.000'e ulaşacağı ve bu tarihten sonra toplam nüfusunun azalma eğilimi göstererek 2100 yılında 86.100.000'e gerileyeceği öngörülmektedir.

Şekil 2: Toplam doğurganlık ve kaba doğum hızının değişimi (2001-2020).

Nüfusun yaş yapısına göre sosyoekonomik politikalar üretmek ve geleceğe yönelik planlar yapabilmek amacıyla nüfus projeksiyonlarıyla toplam nüfusunun büyüklüğü yanında nüfusun farklı yaş gruplarına göre muhtemel dağılımı da belirlenmektedir. Bileşmiş Milletler ülkelerin demografik özelliklerinin mevcut eğilimlerini dikkate alarak ülkelerin yaş yapısında gelecekte yaşanacak olası değişimleri de 5'er yıllık periyotlarda üretmişlerdir. Tüm senaryolar nüfusun yaş gruplarının dağılımında esaslı değişimlerin yaşanacağını göstermektedir. 2020 yılında '0-14' yaş grubunda yer alanlar toplam nüfusun %23,9'unu oluştururken 2100 yılına kadar genç nüfus olarak kabul edilen 15 yaş altındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payı tüm senaryolarda düşmektedir. Doğurganlık seviyesinin artacağını öngören senaryolarda genç nüfus payının %18,5'e düşeceği belirtilirken doğurganlık düzeyinin sabit kalacağını varsayan senaryolara göre genç nüfus payının %16'lara kadar düşeceği öngörülmektedir. Diğer taraftan doğurganlıkta azalma öngören senaryolara göre ise 15 yaş altındaki genç nüfus oranı uzun vadede %10'un altına düşmektedir. 2020 yılında toplam nüfusun %67'si '15-64' yaş grubunda iken 80 yıllık zaman diliminde çalışma çağındaki nüfusun payı da tüm senaryolara göre düşeceği öngörülmektedir. '15-64' yaş gurubunda

beklenen düşüş 15 yaşının altındaki düşü kadar olmamakla birlikte doğurganlık hızının artacağını ve azalacağını varsayan senaryolara göre yetişkin nüfusunun payı %56 ile %53 arasında olacağı belirtilmektedir.

Bu periyotta yapılan nüfus projeksiyonlarına göre Türkiye'nin içinde bulunduğu demografik rejim bağlamında en belirgin değişim yaşlı nüfus grubunda beklenmektedir. 2020 yılında nüfusun yaklaşık %9'u 65 ve üzeri yaş gurubunda iken, 2100 yılında 65 yaş üstündeki nüfusun toplam nüfus içindeki payı tüm senaryolarda artış göstermektedir. Doğurganlık düzeyinin azalacağını öngören senaryolarda %25 seviyelerine çıkan yaşlı nüfus payı, doğurganlık düzeyinin sabit kalacağını ve artacağını öngören senaryolarda %33 seviyesine kadar ulaşmaktadır. Dolayısıyla nüfusun yaş kompozisyonu içinde yaşlı nüfus oranının tüm senaryolara göre sürekli artarken genç ve yetişkin nüfus oranı sürekli azalmaktadır. Sonuç olarak nüfusun gelecekteki büyüklüğü ve yapısına ilişkin değişimi ortaya koymak için farklı doğurganlık düzeylerine göre oluşturulan nüfus projeksiyonları Türkiye nüfus büyüklüğünün çok fazla değişmeyeceğini ortaya koyarken yaş gurupları arasında ise esaslı değişimlerin yaşanacağını öngörmektedir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada ortaya konulan veriler, Türkiye'de nüfus büyüklüğünü kontrol etmek amacıyla cumhuriyet tarihi boyunca farklı dönemlerde doğumları destekleyici pronatalist ve doğumları azaltıcı antinatalist politikalarının uygulandığını göstermektedir. Bu nüfus politikaları neticesinde alınan kararların Türkiye'nin demografik özelliklerinin değişimine etkisi Türkiye demografi yazınında detaylıca tartışılmıştır (Semiz, 2010; Aykut ve Akın, 2011; Doğan, 2011; Eryurt ve diğerleri; Oktay, 2014; Aksoy, 2016; Aydoğan ve Çoban 2016; Yüceşahin, Adalı ve Türkyılmaz, 2016; Özdemir, 2017; Gökburun, 2020). Bu çalışmada ise nüfus politikalarına ilişkin olarak Türkiye'nin tecrübe ettiği Demografik Dönüşüm ve nüfusunun geleceği TÜİK ve BM nüfus sorgulamaları doğrultusunda değerlendirilmiştir.

1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımında Türkiye Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 13,6 milyon olarak tespit edilmiş ve bu nüfus büyüklüğünün sosyoekonomik kalkınma için yetersiz olduğu düşüncesinden hareketle hızlı nüfus artışını gerçekleştirmek amacıyla ivedilikle pronatalist politikaların uygulanmasına yönelik bir dizi kararlar alınmıştır. Bu çerçevede TBMM'den Mecburi Evlendirme, Evlilik Yaşının Aşağı Çekilmesi, Evlilik Dışı Doğan Çocukların Kayıt ve Tescili, Yol Vergisi ve Gizli Nüfusların Yazımı gibi kanunlar çıkartılmıştır. 1927-1965 dönemi artan nüfusun sosyoekonomik gelişmelere olumlu katkı yapacağı gerekçesiyle nüfusu arttırmayı hedefleyen nüfus politikalarının uygulandığı bir dönem olmuştur. Pronatalist politikaların uygulanması neticesinde hızlı nüfus artışına bağlı olarak 1927 yılında 13, 6 milyon olan ülkenin nüfus büyüklüğü 1965 yılında 31,3 milyona yükselmiştir. 35-40 yıllık bir sürede Türkiye nüfusunda yaşanan demografik değişiklikler uygulanan nüfus politikalarına önemli itirazları da beraberinde getirmiştir (Akın ve Aykut, 2011). 1960'lı yıllarda doğum destekleyici politikaların sıkı bir şekilde uygulanmasına bağlı olarak anne-çocuk sağlığına yönelik itirazların artması ve hızlı nüfus artışının ekonomik kalkınmayı engellediği görüşünün ağırlık kazanmasıyla birlikte yeni nüfus politikalarının gerekliliği Birinci Kalkınma Planı'nda vurgulanmıştır.

1965 yılında kabul edilen 557 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkındaki Kanun'la birlikte pronatalist politikalarından antinatalist politikalara geçiş yapılarak nüfus planlamasına gidilmiştir. Böylece Türkiye'de doğurganlık ve ölümlülük hızlarını düşürmeyi amaçlayan nüfus politikalarının uygulamaya konulmasıyla birlikte yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde gebeliği önleyici yöntemlerin kullanımının yaygınlaşması doğurganlık hızının önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. 1965 yılından 2000'li yıllara kadar toplam doğurganlık hızı kadın başına 6.2 doğumdan 2.4 doğuma kadar gerilemiştir. Bu süreçte nüfusunun nicel ve nitel özelliklerinin hızlı bir biçimde değişmesine bağlı olarak ülkenin demografik yapısında esaslı bir dönüşüm meydana gelmiştir. Dolayısıyla doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki aşağı yönlü hareketin sürekli devam etmesi

neticesinde 2000'li yıllardan itibaren Türkiye yeni bir demografik rejime girmiştir. Bu süreçte aile planlamasıyla birlikte doğum kontrolünün kent yerleşmelerinin yanında kırsal yerleşim birimlerini de kapsayacak şekilde yaygınlaşması doğurganlığın sürekli azalma eğiliminde olduğu yeni bir aile formunun oluşmasında etkili olmuştur.

2010'lu yıllar itibariyle doğurganlık hızının nüfusun kendini yenilme katsayısının altına düşmesi ve 65+ nüfusun oransal olarak artmasıyla birlikte genç ve aktif nüfus oranını korumayı hedefleyen etkin nüfus politikaları tartışılmaya başlanmıştır. Buna ilişkin olarak 2014-2018 yılları arasında uygulanan Onuncu Kalkınma Planı'nda doğurganlık hızını arttırmaya yönelik pronatalist uygulamalar ülkenin nüfus politikalarında tekrar ön plana çıkmıştır. Yeni nüfus politikalarıyla doğurganlık seviyesini ve örüntüsünü etkileyerek mevcut demografik yapıya yön vermek hedeflenmiştir. 2000'li yılların başında toplam doğurganlık hızı 2.4'lere kadar düşmüştür. Toplumsal hayatın önemli ölçüde değişmesi ve istihdam edilen nüfus içinde kadınlarının oranının artmasıyla ilişkili olarak doğurganlık hızı yıllar bazında yukarı ve aşağı yönlü dalgalanmalarla birlikte uzun dönemde düşüş eğilimi göstermektedir. 2014 yılından itibaren pronatalist politikaların önemsenmesine rağmen toplam doğurganlık hızı 2020 yılında 1.8'e kadar gerilemiştir. Geline nokta eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve işgücü alanında esaslı bir dönüşüm yaşanması orta ve uzun vadede toplam doğurganlık hızındaki aşağı yönlü hareketin de devam edeceğini göstermektedir. Birleşmiş Milletler tarafından yapılan nüfus projeksiyonları sonuçlarından elde edilen doğurganlık senaryoları da kadın başına düşen doğum sayılarının uzun dönemde düşeceği öngörülmektedir. Sonuç olarak; doğurganlık hızını nüfusun yenilenme seviyesinde tutmak amacıyla ebeveynlerin çocuk sahibi olmalarını engelleyen olumsuz koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik tedbirlerin alınması ve ülkenin toplum yapısına uygun doğum yanlısı politikaların etkin olarak uygulanması gerekmektedir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Mustafa Köse, Özlem Sertkaya Doğan.

Kaynakça

- 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu. (1930, 6 Mayıs). *Resmî Gazete* (Sayı: 1489). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1593.pdf>
- 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982, 9 Kasım). *Resmî Gazete* (Sayı: 17863). Erişim adresi: www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf
- 2827 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (1983, 24 Mayıs). *Resmî Gazete* (Sayı: 18059). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2827.pdf>
- 557 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (1965, 10 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 11976). Erişim adresi: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc048/kanuntbmmc048/kanuntbmmc04800557.pdf
- Akın, A. ve Aykut, N. B. (2011). Araştırmadan uygulamaya: Nüfus politikasının oluşturulmasında Türkiye deneyimi. *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 3, 3-11.
- Akın, A. (2012). Türkiye'de değişen nüfus ve sağlık politikaları doğrultusunda, isteyerek düşükler ve üreme sağlığı hizmet sunumunda geleceğe bakış. *Turkish Journal of Public Health*, 10 Special Issue, 43-60.
- Aksoy, E. (2016). 1919-1955 Yılları arasında Türkiye'nin nüfus yapısı ve uygulanan nüfus politikaları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 27-45.
- Alper, Y., Değer, Ç. ve Sayan, S. (2012). *2050'ye doğru nüfusbilim ve yönetim: Sosyal güvenlik (Emeklilik) sistemine bakış*. İstanbul: TUSİAD Yayınları.

- Arise, L., (2020). Demographic transition theory human geography UPSC. Erişim adresi: <https://lotusarise.com/demographic-transition-theory-upsc/>.
- Ashford L. S. (1995). New perspectives on population: Lessons from Cairo. *Population bulletin*, 50(1), 1-44.
- Atalay Şimşek, S. ve Atalay, E. (2020). Türkiye nüfus politikalarına genel bakış. *Turkish Studies-Social*, 15(7), 41-51.
- Aydoğan, E. ve Çoban, E. (2016). Türkiye’de nüfus sayımları ve uygulanan nüfus politikaları. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2), 113-126.
- Behar, C. (1999). *Türkiye'nin fırsat penceresi: Demografik dönüşüm ve izdüşümleri*. İstanbul: TUSİAD Yayınları.
- Blake, J. ve Davis, K. (1963). Population and public opinion – the need for basic research. *American Behavioral Scientist*, 6(9), 24-29.
- Bradatan, C. ve Firebaugh, G. (2007). History, population policies, and fertility decline in eastern europe: A case study. *Journal of Family History*, 32(2), 179-192.
- Bock, G. (1991). Antinatalism, maternity and paternity in national socialist racism. G. Bock, P. Thane (Ed.) *Maternity and gender policies* içinde (ss. 233-255). New York: Routledge.
- Bongaarts, J. (2009). Human population growth and the demographic transition. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1532), 2985-2990.
- Bostan, H. ve Sertkaya Doğan, Ö. (2019). Türkiye’nin demografik dönüşümü ve nüfus projeksiyonlarına göre fırsatlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 24(41), 61-90.
- Caldwell, J.C. (2006). *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer,
- Cuşco, A., Solomon, F. ve Clewing, K. (2021). *Migration and population politics during war (time) and peace (time)*. Mega Publishing House.
- Demeny, P. ve McNicoll, G. (2003). *The encyclopedia of population*. New York: Macmillan Reference.
- DİE. (1995). *Türkiye Nüfusu. 1923-1995 Demografik yapısı ve gelişimi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası
- DİE. (2003). *2000 Genel nüfus sayımı: Nüfusun sosyal ve ekonomik Nitelikleri*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası
- DPT. (1963). *Birinci Kalkınma Planı 1963-1967*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1968). *İkinci Kalkınma Planı 1968-1972*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1973). *Üçüncü Kalkınma Planı 1973-1977*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1979). *Dördüncü Kalkınma Planı 1979-1983*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1984). *Beşinci Kalkınma Planı 1985-1989*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1989). *Altıncu Kalkınma Planı 1990-1994*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (1995). *Yedinci Kalkınma Planı 1996-2000*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (2000). *Sekizinci Kalkınma Planı 2001-2005*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- DPT. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

- DPT. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Doğan, M. (2011). Türkiye’de uygulanan nüfus politikalarına genel bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(23), 293-307.
- Ehrlich P. (1988). *The population bomb*. (Revised ed.). New York: Ballantine Books.
- Eryurt, M. A., Canpolat, Ş. B., Koç, İ. (2013). Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Politikaları: Öngörüler ve Öneriler. *Amme İdaresi Dergisi*, 46(4), 129-156.
- Gibson, C. ve Jung, K. (2002). *Population division, historical census statistics on population Totals by race, 1790 to 1990, and by Hispanic Origin, 1970 to 1990, for The United States, regions, divisions, and states U.S. Census Bureau*. Washington DC.
- Giddens, A. (2013). *Sosyoloji* (Mehmet Ali Sarı ve Hüseyin Özel, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları (2006).
- Gökburun, İ. (2020). Türkiye’nin demografik dönüşüm sürecinde nüfus politikalarının rolü. *Gelecek Vizyonlar Dergisi*, 4 (Coğrafya Özel Sayısı), 1-15.
- Güngör, Ş. Adıgüzel, F. (2019). Kentsel yeşil alanlar için mekânsal yeterlilik ve ulaşılabilirlik analizi: Nevşehir örneği. A. Uysal ve H. İcen (Ed.), *Kapadokya Araştırmaları* içinde (ss. 87-105). Ankara: Pegem Akademi.
- Haupt, A. ve Kane, T. T. (2000). *Population Handbook*. Population Reference Bureau Washington, DC.
- Heitlinger, A. (1991). Pronatalism and women’s equality policies. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 7(4), 343-375.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2009). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2008*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.
- Jones, G. W. ve Hamid, W. (2015). *Singapore’s pro-natalist policies: To what extent have they worked? In Low and lower fertility*. Cham Springer.
- Karal, E. Z. (1943). *Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.
- Kirk, D. ve Nortman, D. (1967). Population policies in developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 15(2), 129-142.
- Köse, M., (2021). Coğrafi planlama. M. Doğan, M. Köse ve F. Ayhan (Ed.), *Coğrafi planlama* içinde (ss. 1-13). Ankara: Pegem Akademi.
- Lee, R. D. ve Reher, D. S. (2011). Introduction: The landscape of demographic transition and its aftermath. *Population and Development Review*. 37, 1-7.
- May, J. F. (2005). Population policy. M. Micklin (Ed.) *Handbook of population* içinde (ss.827-852). New York: Springer.
- May, J. (2012). The role of population policies. *Études*, 417, 441-452.
- May, J. F. (2012). Population policies in developing countries. J. F. May (Ed.) *World population policies* içinde (ss. 129-170). Dordrecht: Springer.
- McIntosh, C. A., (1982). Population policy in Western Europe: Responses to low fertility in France, Sweden, and West Germany. *International Journal of Politics*, 12(3), 3-100.
- Micklin, M. (1992). LDC population policies: A challenge for applied demography. *Journal of Applied Sociology*, 9, 45-62.

- Morioka, M. (2021). What is antinatalism?: definition, history, and categories. *The Review of Life Studies*, 12, 1-39.
- Notestein, F. (1953). *Economic problems of population change*. Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists.
- OECD (2006). *Glossary of statistical terms*. Erişim adresi: <https://stats.oecd.org/glossary/>
- Oktay, E. Y. (2014). Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından günümüze uygulanan nüfus politikaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 31-53.
- Özdemir, A. (2017). Doğum kontrol teşviklerinden en az üç çocuğa: tarihsel süreçte Türkiye’de antinatalist ve pronatalist politikaların seyri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 65-75.
- Özgür, M. E. (2017). Türkiye’de toplumsal doğurganlık hızının mekânsal dağılışı, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 1-12.
- Özgür, M. E. (2017). Nüfus dinamikleri, çevre ve sürdürülebilirlik. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 15(1), 1-26.
- Özgür, E. M. (2019). Yaşlanmanın coğrafyaları: Coğrafi gerontolojide ilerleme, tartışmalar ve araştırma gündemi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17(1), 78-109.
- Peker, M. (2016). Türkiye’de nüfussal dönüşüm. *Sosyoloji Dergisi*, 34, 133-196.
- Pendleton, B. F. (1978). An historical description and analysis of pronatalist policies in Italy, Germany and Sweden. *Policy Sciences*, 9(1), 45-70.
- Quine, M. S. (1995). *Population politics in twentieth century Europe: Fascist dictatorships and liberal democracies*. Routledge.
- Reher, D. S. (2004). The demographic transition revisited as a global process. *Population, Space and Place*, 10, 19-41.
- Reher, D.S. ve Sanz-Gimeno, A. (2007). Rethinking historical reproductive change: Insights from longitudinal data for a Spanish town. *Population and Development Review*, 33, 703-727.
- Semiz, Y. (2010), 1923-1950 döneminde Türkiye’de nüfusu arttırma gayretleri ve mecburi evlendirme kanunu (Bekârlık Vergisi). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 423-469.
- Sertkaya Doğan, Ö. (2018). Türkiye’de 2040 ve 2060 nüfus projeksiyonlarına göre demografik fırsatlar. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, 26-42.
- Şahin Kütük, B. (2015). Türkiye’den Batı Avrupa’ya işçi göçünün sosyolojik çalışmalarına yansımaları. *Journal of Sociological Studies*, 0(52), 609-654.
- The World Bank (2022). World Polulaiton Totals by Years, Erişim Adresi: <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/stories/a-changing-world-population.html>
- Thompson, W. S. (1929). Population. *American Journal of Sociology*, 34(6), 959-975.
- Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması. (2003). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması. (2008). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- TÜİK (2022, Haziran). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) [Basın Bülteni]. Erişim adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>

- United Kingdom (2021). Office for National Statistics. Erişim adresi: <https://www.ons.gov.uk/census>
- United Nations (2019) World Population Prospects. Erişim adresi: <https://population.un.org/wpp/>
- US Census Bureau (2022). Census Bureau datasets Erişim adresi: https://www.census.gov/history/www/census_then_now/
- Weeks, J. R. (2021). *Population: An introduction to concepts and issues* (13th ed.). Cengage Learning
- Wisensale, S. K. ve Khodair, A. A. (1998). The two-child family: The Egyptian model of family planning. *Journal of Comparative Family Studies*, 29(3), 503-516.
- Yüceşahin, M. M. (2009). Türkiye'nin demografik geçiş sürecine coğrafi bir yaklaşım. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7, 1-25.
- Yüceşahin, M. M. (2011). Küresel bir süreç olarak demografik dönüşüm: Mekânsal bir değerlendirme. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9(1), 11-28.
- Yücesahin, M. M., Adalı, T. ve Türkyılmaz, A. S. (2016). Population policies in Turkey and demographic changes on a social map. *Border Crossing*, 6(2), 240-266.

Araştırma Makalesi / Research Article

**İLHANLI DEVLETİ'NİN SON HÜKÜMDARI EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN'IN
EMİR ÇOBAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRAKİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ
(728-736/1327-1335)**

Firdevs ÖZEN¹

Öz

Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han, 1317 yılında tahta çıktıktan sonra yaklaşık on yıl emîrî'l-ümerâ Çoban'ın gölgesi altında ismen hükümdardı. 1327 yılında Emîr Çoban'ı bertaraf edip yönetimin kontrolünü ele geçirdikten sonra her konuda en büyük destekçisi vezir tayin ettiği Gıyâsüddîn Muhammed ve hanımı Bağdâd Hâtûn oldu. Bu dönemde Emîr Çoban'ın büyük çabalar sonucu dizginlemeyi başardığı Moğol askerî aristokrasisi yeniden hareketlenmeye başladı. Moğol emîrleri, Gıyâsüddîn Muhammed ile Bağdâd Hâtûn'un devlet üzerindeki hâkimiyetine karşı tepkililerdi. Bunun sonucunda bir takım isyanlar patlak verdi. İsyânlar başarılı şekilde bastırılmakla birlikte saraydaki hizipleşmeler devletin sona yaklaştığının habercisiydi. Ebû Sa'îd, Altın Orda saldırısına karşı çıktığı seferde rahatsızlanarak 1335 yılında vefat etti. Onun ölümü ile İlhanlı Devleti fiilen sona erdi. Bundan sonra karışıklık ve savaşlarla geçecek yaklaşık 20 yıllık dönem, Hülegü soyundan gelen hiçbir yetkisi olmayan "gölge hanlar" devri olarak bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Sa'îd Bahâdır Han, Gıyâsüddîn Muhammed, Bağdâd Hâtûn.

**THE LAST RULER OF THE ILKHANID STATE ABÛ SA'İD BAHÂDUR KHAN'S
ACTIVITIES AFTER THE DEATH OF AMİR CHUPAN AND HIS DEATH
(728-736/1327-1335)**

Abstract

The last Ilkhan Abû Sa'îd Bahâdur Khan was nominally the ruler under the shadow of amîrî'l-omarâ Chupan for about ten years after he ascended the throne in 1317. After eliminating Amîr Chupan and taking control of the administration in 1327, his biggest supporters in all matters were Ğiātuddîn Mohammed, whom he appointed a vizier, and his wife, Baghdād Khātûn. In this period, the Mongol military aristocracy, which Amîr Chupan managed to restrain as a result of great efforts, began to mobilize again. The Mongol amirs were reacting against the domination of Ğiātuddîn Mohammed and Baghdād Khātûn over the state. As a result, a number of rebellions broke out. Although the rebellions were successfully suppressed, the schisms in the palace heralded the end of the state. Abû Sa'îd died in 1335 during the campaign against the Golden Horde attack. With his death, the Ilkhanid State de facto came to an end. After that the twenty-year period that will pass with turmoil and wars is known as the era of "the shadow khans", who are descended from Hülegü and have no authority.

Key Words: Abû Sa'îd Bahâdur Khan, Ğiātuddîn Mohammed, Baghdād Khātûn.

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, firdevs.ozen@gmail.com, ORCID:0000-0003-1323-4685.

Başvuru Tarihi (Received): 03.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

İlhanlı Devleti tahtına çocuk yaşta çıkan Ebû Sa'īd Bahādur Han, iktidarının ilk on yılında güçlü *emîrû'l-ümerâ* Çoban'ın vesâyeti altında, hiçbir konuda hükmü olmayan bir hükümdar konumundaydı. "Emîr Çoban'ın iktidar devri" olarak niteleyebileceğimiz bu dönem, Çoban'ın başarılı seferleri ile özdeşleşmiştir.

Ebû Sa'īd'in saltanatının başlarında İlhanlı Devleti'nin doğu sınırındaki Çağatay Hanlığı'nın Horâsân üzerinde hak iddia etmesi nedeniyle bir takım sorunlar yaşanmaktaydı. Bu dönemde Ölceytü zamanında İlhanlı Devleti'ne sığınan Çağataylı Şehzâde Yasavur, Horâsân'da isyan ederek İlhanlıların bölgeden sorumlu emîri Yasavul'u öldürdü (717/1317) (Herevî, 1362: 640; Hâfız-ı Ebrû, 1317: 73; Hâfız-ı Ebrû, 1389: 141; İsfizârî, 1338, I: 468; Âyetî, 1383: 342; Kâşânî, 1384: 214; Mîrhând, 1380, V: 4327; Hândmîr, 1333, III: 201; Semerkandî, 1372, II: 61; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 893). Merkezde ise vezir Reşîdüddîn Fazlullâh, mevkidaşı Tâcüddîn 'Alîşâh'ın entrikaları sonucunda Ölceytü Han'ı zehirleyerek öldürdüğü suçlaması nedeniyle oğlu ile birlikte idam edildi (718/1318) (Âyetî, 1383: 253; Kâşânî, 1384: 195; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 612; Hâfız-ı Ebrû, 1317: 77; Mîrhând, 1380, V: 4330; Hândmîr, 1333, III: 200; Hândmîr, 1976: 315; Şebânkâre'î, 1376: 278; Semerkandî, 1372, II: 62; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 894; Tebrîzî, 1383, I: 496, 514; Yahyâ Kazvînî, 1314: 147; İbn Haldûn, 1368, IV: 789; Ömerî, 2014: 425). Emîr Yasavul'un öldürülmesi ile Horâsân'da rahat hareket etme imkânı bulan Yasavur, Mâzenderân'a kadar ilerledi. Aynı anda Altın Orda Hanı Özbek de Azerbâycân'a hareket etmişti. Ebû Sa'īd, Emîr Hüseyin'i Horâsân tarafında görevlendirirken; Emîr Çoban'ı Gürcistân'a, Özbek Han'ın güçlerini karşılamaya gönderdi. Çoban, Horâsân'daki durumun aciliyetinden ötürü Errân'dan ayrılıp Horâsân'a yöneldi. Ancak Altın Orda askerlerinin Kür Nehri kıyısına ulaşip İlhanlı ordusunun karşısına mevzilenmesi üzerine Horâsân'a gitmekten vazgeçip Kür kıyısına geldi. Çoban'ın gücünden korkan ve Derbend tarafına çekilen Özbek Han, Çoban tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 84; Âyetî, 1383: 348; Mîrhând, 1380, V: s. 4333; Hândmîr, 1333, III: 205; Aharî, 1954: 52; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 614; Semerkandî, 1372, II: 64; İbn Haldûn, 1368, IV: 790). Emîr Hüseyin ve Emîr Çoban'ın sonuçsuz kalan seferleri sonucunda Horâsân'daki idarî boşluğu değerlendiren Şehzâde Yasavur ise bölgeyi ele geçirme çalışmalarını hızlandırdı. Bu sırada 719/1319 yılında Emîr Çoban'ın geleceği açısından son derece önemli bir iç isyan patlak verdi. Onun devlet üzerindeki otoritesinden rahatsız olan kıdemli Moğol emîrleri Emîr Kurmışı ve Emîr İrincin'in önderliğinde isyan ettiler. Emîr Çoban'ı öldürmeye yönelik bu isyan, Çoban ve İlhan Ebû Sa'īd tarafından başarıyla bastırıldı (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 96 vd.; Mîrhând, 1380, V: 4341 vd.; Hândmîr, 1333, III: 205-207; Aharî, 1954: 52-53; Şebânkâre'î, 1376: 274-278; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 614-615; Âyetî, 1383: 350-353; Semerkandî, 1372, II: 71 vd.; Yezdî, 1387, I: 191; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 896; Kâdî Ahmed Gaffârî, 1338: 214; Tebrîzî, 1383, II: 334; İbn Haldûn, 1368, IV: 790; Nuveyrî, 2004, XXXIV: 230-233; Bağdâdî, 2010: 60-62). Emîr Çoban'ın aynı yıl Ebû Sa'īd'in kız kardeşi Satı Bik Hâtûn ile evlenmesi, yönetimde elde ettiği gücü daha da pekiştirdi (Hamdullâh Müstevfî, 1339: 615; Âyetî, 1383: 321; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 896). Yasavur tehlikesinin devam ettiği Horâsân'da ise Emîr Hüseyin, İlhan tarafından isyanı bastırmakla görevlendirildi. Bir süre devam eden zorlu mücadelenin ardından Şehzâde Yasavur, Emîr Hüseyin ile işbirliği yapan Çağataylı akrabaları tarafından 720/1320 yılında öldürüldü (Herevî, 1362: 765-769; İsfizârî, 1338, I: 508-511; Hâfız-ı Ebrû, 1317: 104 vd.; Mîrhând, 1380, V: 4348 vd.; Hândmîr, 1333, III: 203-204; Semerkandî, 1372, II: 74 vd.; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 897, 899; İbn Haldûn, 1368, IV: 789-790). Devletin doğusunda güvenlik temin edilirken; batıda, Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın vâililik yaptığı Anadolu'da da ilginç gelişmeler yaşanmaktaydı. Burada güçlü bir yönetim kurarak Karamanoğullarının başını çektiği Türkmen beyliklerini baskı altına alan Timurtaş, 722/1322-1323 yılında bağımsızlığını ilân etti. Merkeze yönelik bu ciddi başkaldırı baba Çoban tarafından engellendi ve Timurtaş tekrar itaat altına alındı (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 114-115; Mîrhând, 1380, V: 4356-4357; Hândmîr, 1333, III: 207; Aharî, 1954: 53; Hamdullâh Müstevfî,

1339: 615-616; Semerkandî, 1372, II: 87-88; Ömerî, 2014: 155). Vezir Tâcüddîn 'Alîşâh'ın 724/1324 yılındaki ölümü ve yerine Rüknuddîn Sâyin'in getirilmesi ile Emîr Çoban yönetimde gücünün zirvesine ulaştı. İlhanlı ülkesi, Çoban ve oğulları arasında paylaşıldı. Sonrasında Sâyin'in Çobanlılar aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu ortaya çıkınca Çoban tarafından azledildi ve onun tüm yetkileri Çoban'ın oğlu Dimaşk Hoca'ya tevdi edildi (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 115-116; Aharî, 1954: 54; Şebânkâre'î, 1376: 279; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 616; Mîrhând, 1380, V: 4359-4360; Hândmîr, 1333: 208-209; Hândmîr, 1976: 322; Semerkandî, 1372, II: 90-91; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 903-904). Emîr Çoban, 725/1325 yılında Altın Orda Hanlığı'na ciddi bir darbe indirdi. Özbek Han'ın Kuzey Azerbâyçân'a yaptığı saldırıyı püskürterek savaşı Altın Orda topraklarına taşıdı ve hem kendi adına, hem de İlhanlı Devleti adına büyük bir başarı kazandı (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 117; Aharî, 1954: 53; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 616-617; Yezdî, 1387, I: 191-192). Bundan sonra yaşanan olaylar, Ebû Sa'îd ile Emîr Çoban'ın arasının açılması ve birbirine karşı harekete geçerek savaşın eşiğine gelmesiyle sonuçlandı. Emîr Çoban, 728/1327 yılında sığındığı Kert Meliki Gıyâsüddîn Muhammed tarafından idam edildi. Böylece Ebû Sa'îd'in ismen hükümdar olduğu saltanatının ilk devri sona erdi.

1. Ebû Sa'îd'in Yaptığı Görevlendirmeler ve Bağdâd Hâtûn ile Evlenmesi

Emîr Çoban ve oğullarını ortadan kaldırarak devlete tam anlamıyla hâkim olmayı başaran Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın yönetimle ilgili konularda hayatının sonuna kadar en büyük yardımcısı veziri Hoca Gıyâsüddîn Muhammed² oldu. Ebû Sa'îd, ilk önce çeşitli görev değişiklikleri yaptı. Kitbuka Noyan'ın torunu olan Emîr Narin Tugay'ı Horâsân Vâliliği'ne, dayısı Emîr Muhammed Çiçek'i Anadolu Vâliliği'ne, diğer dayısı Emîr 'Alî Pâdişâh'ı Bağdâd Vâliliği'ne ve Kutluğşâh'ın oğlu Emîr İkbâlşâh'ı Gürcistân Vâliliği'ne tayin etti. Emîr Sutay, Diyâr-ı Bekir Vâliliği'ndeki yerini korudu. Daha sonra Errân'a hareket edilmesini emretti. Ebû Sa'îd, Emîr Çoban'ın Emîr Şeyh Hasan-ı Celayirî ile evli olan kızı Bağdâd Hâtun'a çok âşıktı. Onunla evlenmek istemiş; ancak Çoban'ın tepkisi ile karşılaşmıştı. Bir araya gelmeleri önündeki en büyük engelden yani Emîr Çoban'dan kurtulunca Kadı Mübârekşâh'ı huzuruna çağırdı. Emîr Şeyh Hasan'a gitmesini emrederek, hanımı Bağdâd Hâtun'u boşaması gerektiğini bildirmesini buyurdu. Kadı Mübârekşâh, dinî açıdan doğru olmayan bu durumun tuhaflığının farkında olmakla beraber Şeyh Hasan'ın yanına gitti. Ona İlhan'ın emîrlere saygı gösterip yerine getirmeye mecbur olduğunu söyledi. Şeyh Hasan, istemese de İlhan'a karşı gelemeyeceği için Bağdâd Hâtun'u boşadı. Mübârekşâh, Şeyh Hasan'ın yanından döndükten sonra İlhan'a müjdeyi verdi. Yalnız şer'î yasa gereği *iddet* süresi denilen belli bir sürenin geçmesi gerekiyordu. İddet süresinin geçmesiyle Ebû Sa'îd, Bağdâd Hâtun ile görkemli bir törenle evlendi ve ona "Hândigâr" unvanını verdi. Güzel olması dışında akıllı bir kadın olan Bağdâd Hâtun başta idârî ve malî konular olmak üzere devlet idâresinde oldukça etkiliydi. Bu şekilde Emîr Çoban'ın yerini bir nevi kızı Bağdâd Hâtun almış oldu. Onun himayesi sayesinde Çobanlıların hayatta kalanlarına hiçbir şey yapılmadı (Safedî, 1998, II: 192; Ebî'l-Fidâ, t.y., IV: 96; İbn Tağrîberdî, 1985, III: 381; Hâfız-ı Ebrû, 1317: 139-140; Mîrhând, 1380, V: 4386-4387; Hândmîr, 1333, III: 215; Şebânkâre'î, 1376: 295; Semerkandî, 1372, II: 115-117; Yezdî, 1387, I: 193; Tebrîzî, 1383, I: 523; Yahyâ Kazvîni, 1314: 147; İbn Battûta, 2004, I: 324-325; Ömerî, 2014: 111-112; Beyânî, 1352/2015: 145; Âştîyânî, 1389: 348; Nebe'î, 1352: 193-194; Zerrînkûb, 1378: 534; Tiesenhausen, 1941: 363; Browne, 1956, III: 171; De Nicola, 2017: 101; Spuler, 1987: 142; Sümer, 1970, I: 92; Uzunçarşılı, 1930-31: 82; Uzunçarşılı ve Edgüer, 2014: 98; Yuvalı, 2017: 286; Dalkesen, 2011: 563; Melville, 1999: 29; Gilli-Elewy, 2012: 715; Savory, 1986, I: 908; Atwood, 2004: 110; Konukçu, 1991, IV: 444; Tüysüz, 2021: 270-271).

² Ebû Sa'îd, Gıyâsüddîn Muhammed'i vezirlik makamına getirdikten sonra, vergi toplama konusunda halka baskı yapılmamasını, verginin âdil bir şekilde toplanmasını ve en önemlisi halkın vergisini ödeyebileceği bir düzen kurulmasını emretti.

Bağdād Hâtûn'u boşayan Emīr Şeyh Hasan ise İlhan Ebû Sa'īd tarafından Errân, Kuzey Azerbâycân, Mugân ve Şirvân bölgelerine *Emīr-i Ulus*³ atandı (Nahçivânî, 1971, I: 3; Sümer, 1970, I: 92; Jackson, 1983, I: 375).

2. Emīr Narin Tugay ve Emīr Taştēmür İsyanının Bastırılması

İlhan tarafından yapılan görevlendirme ile Horâsân Vâlisi tayin edilen Emīr Narin Tugay, şehzâdeliği sırasında Horâsân'da iken onun maiyetinde olan emīrlerdendi. Narin Tugay, kötü bir karaktere sahipti. Çoban'ın başkentte görevli oğlu Dımaşk Hoca ile de sorunlar yaşamış, hatta onu babasına şikâyet etmiş; ancak Çoban'ın iyi niyetli girişimi neticesinde Ebû Sa'īd'in maiyetine yeniden dâhil olmuştu. Narin Tugay, İlhan'ın Çobanlılara olumsuz tutum takınmaya başlamasıyla onu Emīr Çoban'a karşı kışkırtmaya çalıştı. Çobanlıların devlet üzerindeki hâkimiyetleri diğer birçok emīr gibi onu da huzursuz ediyordu. Narin Tugay, Emīr Çoban ve oğullarının 728/1327 yılında öldürülmesi ile aradığı fırsatı buldu. Çobanlıların geniş mülklerine el koyarak zenginleşti. Büyük bir gurur ve kibire kapıldı. Tavırlarından hazzetmeyen İlhan, onu yakınında görmek istemediği için merkezden uzaktaki Horâsân Vâliliği'ne atadı. Narin Tugay bu görevlendirmeden hoşnut kalmadı. Beklentisi Çoban'ın makamı yani *emīrû'l-ümerâlık*tı. İsteksiz bir şekilde yeni görev yeri olan Horâsân'a geldi. Burada öncelikli hedefi, Kert Meliki Gıyâsüddîn'e bağlı olan Herât tümenini ele geçirmektir. Konudan haberdâr olan Melik Gıyâsüddîn, Mâzenderân'a gelerek Narin Tugay ile görüştü. Gıyâsüddîn ondan umduğunu bulamayınca Irâk'a yönelip İlhan'ın huzuruna çıktı. Ondan Narin Tugay'ın Kertlerden alacağı yerlerle ilgili yeni bir yarlıg aldı. Bunu öğrenen Narin Tugay, Gıyâsüddîn'e çok öfkelenirdi. Hemen Herât'a bir elçi göndererek Melik Gıyâsüddîn'in oğlu Melik Şemsüddîn'i çağırdı. Şemsüddîn'in bu çağırışı dikkate almaması üzerine Rey Meliki ve Emīr Argunşâh'ı büyük bir ordu ile Herât'a gönderdi. Şemsüddîn bu orduyu da, Herât'a gelen Narin Tugay'ın başında olduğu orduyu da yenilgiye uğrattı. Savaş haberini *orduda* iken alan Gıyâsüddîn hemen dönüş izni alarak yola çıktı. Rahat durmaya niyeti olmayan Narin Tugay bu sefer de Çağataylıların Mâverâünnehir'den Horâsân'a saldıracağı ile ilgili duyum aldığını söyleyerek İlhan'dan yardım talep etti. Ebû Sa'īd; kıdemli emīrlere Taştēmür, 'Alî Pâdişâh ve Muhammed Bik'i büyük bir ordu ile Horâsân'a gönderdi.⁴ Emīrlere, Narin Tugay'ın tehlikenin geçtiği ve desteğe gerek kalmadığı şeklindeki mesajından sonra başkent Sultâniyye'de birkaç gün beklediler. Narin Tugay, Nişâbûr ve diğer Horâsân beldelerini yağmalayarak elde ettiği ganimetle Sultâniyye'ye geldi. Burada Horâsân'daki Çağatay saldırısına karşı koymak için görevlendirilen emīrlere buluştu. Görüşmelerinin ana konusu, Bağdād Hâtûn ve vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in Ebû Sa'īd'i etki altına alıp devlet işlerini ele geçirmelerinden kaynaklanan sıkıntılardı. Narin Tugay ve vaziyetten rahatsız olan Taştēmür, 'Alî Pâdişâh ve Muhammed Bik aralarında anlaşarak Bağdād Hâtûn ve Gıyâsüddîn Muhammed'i ortadan kaldırmak için bî'at ettiler. Ardından Ucan'a gitmek üzere yola çıktılar. İlhan, onların üzerine doğru geldiklerini öğrenince korkuya kapıldı. Yanlarına birini göndererek Horâsân'a geri dönmelerini emretti. Ancak emīrlere devlet işlerinde tek söz sahibi olan Bağdād Hâtûn ve Gıyâsüddîn Muhammed'e karşı çok öfkeliydiler. Bundan ötürü İlhan'ın buyruğunu yerine getirmedi. Emīr Tarhan, Taştēmür ve Muhammed Bik'i yakalayıp İlhan'ın huzuruna getirmekle görevlendirildi. Kısa sürede yakalanan iki emīr İlhan'ın huzuruna çıkarıldı. Taştēmür ve Muhammed Bik ondan özür dilediler ve Gıyâsüddîn Muhammed ile ümerâdan bazı kişilerin şefâati ile affedildiler. İlhan, onlara yeniden Horâsân'a gitmelerini buyurdu. Fakat Taştēmür raslantı eseri dönüş yolunda Narin Tugay ile karşılaştı. Bir araya gelen iki emīr tekrar birleşerek İlhan'a başkaldırdı. Asi emīrlere 'Alî

³ İlhanlı Devleti askerî bölge olarak dört ulusa ayrılmakta olup her bölgenin en büyük askerî kumandanına *emīr-i ulus* ya da *ulus emīri* denilmekteydi. İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s.255.

⁴ Mîrhând ve Hândmîr, Ebû Sa'īd'in Horâsân'a sadece Emīr Taştēmür'ü gönderdiğini belirtir. Bkz. Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, Tas. ve Tahşiyeye. Cemşid Kiyânfer, Tehrân 1380, s.4389; Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, Tehrân 1333, s.216.

Pâdişâh onlara katılmadı ve tımarının olduğu tarafa giderek burada inzivaya çekildi. Yapılan antlaşmaya göre mütteliklerden Taştëmür, Kazvîn sınırında beklerken; Narin Tugay Sultâniyye'ye hareket etti. Diğer taraftan Ebû Sa'îd, Narin Tugay'ın Horâsân'daki baskıya dayalı, adaletsiz yönetiminden memnun değildi. Bu nedenle Narin Tugay Sultâniyye'de kabul görmedi. Ayrıca Bağdâd Hâtûn tarafından da tepkiyle karşılandı. Narin Tugay, son bir teşebbüste daha bulundu. Ümerâyı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Onlara 'Alî Pâdişâh ve Taştëmür'ün ayaklanmaya hazır olduklarını söyledi. Tüm çabasına rağmen hiçbir kesimden umduğu desteği bulamayınca vezir Gıyâsüddîn Muhammed'le görüştü. İlhan'ın affi için yardım isteme niyeti ile giderek çıkışta onu öldürmeyi tasarladı. Hiçbir şeyden haberi olmayan Gıyâsüddîn Muhammed, Narin Tugay'ın arzusunu yerine getirmek için İlhan'la konuşmaya gitti. Neyse ki İlhan, Narin Tugay'ın plânı hakkında önceden bilgi edinmişti. Vezirinin iyi niyetine hayret etti ve Narin Tugay'ın derhal yakalanmasını emretti. Narin Tugay, İlhan'ın hakkında verdiği yakalama emrini öğrendikten sonra Sultâniyye'den Horâsân tarafına kaçtı. İlhan'ın arkasından gönderdiği Hoca Lûlû'yu atlatmayı başardı; fakat Rey sınırında yakalanarak Sultâniyye'ye götürüldü. Mütteliki Taştëmür ise gelişmeleri beklediği Kazvîn civarında ele geçirildi. Narin Tugay ve Taştëmür, Sultâniyye'de bulunan İlhan'ın huzuruna elleri bağlı bir şekilde getirilerek hemen idam edildiler (729/1329)⁵ (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 140-141; Hamdullâh Müstevfî, 1339: 621-622; Mîrhând, 1380, V: 4388-4392; Hândmîr, 1333, III: 216-218; Hândmîr, 1976: 328-329; Semerkandî, 1372, II: 117-123; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 908; Âştîyânî, 1389: 351-353; Ma'denken, 1375: 84-85; Howorth, 1970, III: 618-622; Gilli-Elewy, 2012: 716). Emîr Çoban sonrası dönemde vuku bulan Emîr Narin Tugay ve Emîr Taştëmür isyanı, Ebû Sa'îd'in otoritesine yönelik son ciddi tehlike kabul edilmektedir.

Bu isyan hareketinin ardından Ebû Sa'îd, Horâsân Vâliliği'ne Emîr 'Alî Kuşçı'nın oğlu Emîr Şeyh 'Alî'yi atadı (730/1329-1330). Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed, Narin Tugay isyanında pay sahibi olmasına karşın vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in aracılığı ile İlhan tarafından bağışlandı ve Horâsân vezirliğine tayin edildi. Horâsân'ın büyük kısmı, son 1-2 yılda Narin Tugay'ın zorbalığından dolayı ekonomik olarak yıkıma uğramış, halk çözümü başka yerlere göç etmekte bulmuştu. Bölgenin uğradığı zararı telafi etmek isteyen İlhan, halktan dîvânî vergilerin dışında vergi alınmamasını emretti. Ayrıca tarıma ve bayındırlık faaliyetlerine destek oldu. İsyanda adı geçen İlhan'ın dayısı Emîr 'Alî Pâdişâh, İlhan'ın annesi Hacı Hâtûn'un müdahalesi ile ceza almaktan kurtuldu. Ancak gözden düştü ve Bağdâd'da kaldı. İsyanda devlete muhalif bir tavır sergilemesinin dışında Dîmaşk Hoca'nın da katili olan Mısır Hoca uzun süredir İlhan'ın maiyetinde olduğu için bağışlandı. Ebû Sa'îd'in ölümüne kadar Kirmân'da kaldı ve bir takım resmî görevlerle meşgul oldu (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 141; Mîrhând, 1380, V: 4393; Hândmîr, 1333, III: 218; Semerkandî, 1372, II: 123-124; Âştîyânî, 1389: 353; Howorth, 1970, III: 622; Melville, 1999: 34-35).

3. Emîr Şeyh Hasan'ın Anadolu Umûmî Vâliliği'ne Tayin Edilmesi

732 yılı başları/1331'de Bağdâd Hâtûn'un yönetimdeki etkinliğini kıskanan bazı kötü niyetli devlet adamları Bağdâd Hâtûn ile eski eşi Emîr Şeyh Hasan'ın gizlice mektuplaştıkları ve Ebû Sa'îd'i öldürmeyi plânladıkları şeklinde bir iftira ortaya attılar. Buna inanan İlhan, Emîr Şeyh Hasan'ın yakalanarak idam edilmesini emretti. Emîr Şeyh Hasan'ın annesi Ölceyey Hâtûn, İlhan'ın halasıydı. İdam hükmünü öğrenince hemen yeğenin huzuruna çıkarak oğluna şefâatçi oldu. Halasını kırmayarak kuzenini affeden İlhan tek bir şart öne sürdü. Şeyh Hasan, Kemâh Kalesi'nde ikâmet edecek ve annesini de yanında götürecekti. Olayla ilgili yapılan soruşturma sonucunda müfterilerin yalanı kısa sürede ortaya çıktı. Hepsisi Ebû Sa'îd'in emri ile idam edildi. İlhan'ın bu isnada inanması ile gözden düşen ve büyük üzüntü yaşayan Bağdâd Hâtûn ise eski

⁵ Hândmîr, Narin Tugay ve Taştëmür'ün 727/1327'de idam edildiklerini kaydeder. Bkz. Hândmîr *a.g.e.*, C. III, s.218; Henry H. Howorth, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century, The Mongols of Persia*, Part III, Taipei 1970, s. 622.

konumuna tekrar kavuşmakla kalmadı; gücünü ve nüfûzunu daha da artırdı (Nebe'î, 1352: 195). Bu sırada Ebû Sa'īd, Emīr Devletşâh'ı Anadolu Vâliliği'ne atamıştı. Fakat o yolda rahatsızlandı ve Anadolu'da vefat etti. Haberi alan İlhan, Anadolu vilâyetini bir yıllık sürgünün ardından suçsuzluğu ortaya çıkan Emīr Şeyh Hasan'ın sorumluluğuna bıraktı (733 yılı başları/1332) (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 142; Mîrhând, 1380, V: 4393-4394; Hândmîr, 1333, III: .215; Aharî, 1954: 57-58; Şebânkâre'î, 1376: 285; Semerkandî, 1372, II: 126-127; Yezdî, 1387, I: 193; İbn Haldûn, 1368, IV: 792; Âştiyânî, 1389: 354; Howorth, 1970, III: 623; Boyle, 1968, V: 412; Spuler, 1987: 143; Sümer, 1970, I: 93; Uzunçarşılı ve Edgüer, 2014: 99; Yuvalı, 1997, XVI: 311; *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 2016: 174; Konukçu, 1991, IV: 444; Melville, 1999: 35-36; De Nicola, 2017: 101-102; Oktay, 2007: 302; Dalkesen, 2011: 563-564; Tüysüz, 2021: 271; Macit, 2019: 18; "Hasan Büzürg", 1987, V/1: 316).

4. Emīr Musafir İnak Olayı

Ebû Sa'īd Bahādur Han'ın son yıllarında yaşanan bu iç sarsıntı, İlhanlı Devleti'nde hizipleşmelerin geldiği noktayı ve ve kıdemli Moğol emīrlerinin eski güçlerini kazandıklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ebû Sa'īd, Fârs vilâyetine 734/1333-1334 yılında Emīr Musafir İnak'ı tayin etmişti. Bu tayinden önce Fârs bölgesini Emīr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü, Emīr Çoban'ın himâyesi altında idâre ediyordu. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed'le aralarının iyi olması ona büyük avantaj sağlamıştı. İlhanlı Devleti'nin güney ve batı kısımlarında büyük bir güce ve nüfûza sahipti. Şîrâz ve Şebânkâre'de yıllık geliri 100 tümen (1.000.000 dinar) olan geniş mülkleri vardı. Mahmûdşâh, olumsuz bir takım söylentilerden dolayı Fârs Vâliliği'nin kendisinden alınıp Emīr Musafir İnak'a verilmesine çok üzölmüşü. Görevi haksız şekilde elde ettiğini düşündüğü Musafir İnak'a düşmanlık beslemeye başladı. Musafir, İlhan'a yakınlığı nedeniyle diğer kıdemli emīrlerin de tepkisini çekmekteydi. Emīr Mahmûdşâh, aleyhine gelişen bu durumu değerlendirdi ve Emīr Sultânşâh, Emīr Muhammed Bik, Emīr Muhammed Pilten, Emīr Mahmûd İsen Kutluğ ve Emīr Eratna⁶ ile birleşerek Musafir İnak'a karşı müttefik oldu. Bu grup kalabalık bir atlı kuvvetle Musafir'in evine saldırdılar. Zorlukla kaçan Musafir, İlhan'ın sarayına yöneldi. Emīrlerin amacı, Musafir İnak ile birlikte vezir Gıyâsüddîn Muhammed'i de ele geçirmektir. Musafir İnak'ı sarayın kapısına kadar kovaladıktan sonra arkasından birkaç ok attılar. Daha sonra sarayı kuşatarak İlhan'dan Musafir'i istediler. İlhan, iki taraf arasında kaldığı için bir çözüm yolu bulamadı ve Musafir'i dışarı göndermek zorunda kaldı. Bu esnada Emīr Çoban'ın oğlu Emīr Suyrgan ve Hoca Lûlû kalabalık bir kuvvetle İlhan'ın yardımına geldiler. Zor duruma düşen emīrler geri çekilmek zorunda kaldılar. Ebû Sa'īd, adı geçen emīrlerin yakalanıp öldürölmelerini emretti. Emīrler kısa süre içinde ele geçirildiler. İdam edilmeleri beklenirken vezir Gıyâsüddîn Muhammed onlara şefâatçi oldu ve bu şekilde ölümden kurtuldular. Emīrlerinin karşıt eylemde bulunmasına çok sinirlenen İlhan, onların her birini hapsedilmek üzere bir kaleye gönderdi. Mahmûd İsen Kutluğ Horâsân'a, Emīr 'Alî Kuşçı'nın yanına; Sultânşâh, Kirmân vilâyetindeki Sîrcân Kalesi'ne; Muhammed Pilten, Kirmân'daki Bam Kalesi'ne; Muhammed Bik, Natanz Kalesi'ne; Mahmûdşâh İncü, İsfehân'ın Taberek Kalesi'ne, Mahmûdşâh'ın oğlu Mes'ûdşâh da Anadolu'ya, Emīr Şeyh Hasan'ın yanına gönderildi. Suçu bağışlanıp *orduya* geri çağırılan Mahmûdşâh ve Anadolu'da Emīr Şeyh Hasan'ın nâ'ibliğine getirilen Mes'ûdşâh dışında bu komplonun içinde yer alan emīrlerin hepsi Ebû Sa'īd vefat edene kadar gönderildikleri kalelerde hapsedildiler (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 142-143; Mîrhând, 1380, V: 4395-4396; Hândmîr, 1333, III: 218; Aharî, 1954: 58; Semerkandî, 1372, II: 128-129; Beyânî, 1382: 17; Âştiyânî, 1389: 354; Ma'denken, 1375: 166-168; Howorth, 1970, III: 623; Spuler, 1987: 143; Sümer, 1970, I: 93; Melville, 1999: 36-40; Piriyev, 1978: 27-28).

⁶ Bu olaya karışan emīrlerle ilgili Emīr Eratna'nın adını sadece Aharî zikreder. Abū Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*, Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon, Lahey 1954, s. 58.

5. Ebû Sa'îd'in Vefatı

Ebû Sa'îd, 735 yılı sonlarında/1335'de Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın Derbend üzerinden Azerbâycân'a saldırı düzenleyeceği haberini aldı ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra büyük bir ordu ile Errân'a hareket etti. Ordu, Şîrvân sınırına ulaştığında askerlerin büyük kısmı sıcak havadan dolayı hastalandı. Bu arada İlhan'ın da sağlık durumu bozuldu. İki hafta sonra biraz düzelir gibi olduysa da hastalığı nüksetti. Tabîbler onun zehirlendiği konusunda hemfikir. Yapılan tedaviye rağmen Ebû Sa'îd, 13 Rebî'ül-Âhir 736/30 Kasım 1335⁷ günü Karabağ'da vefat etti (Nebe'î, 1352: 195-196). Bu sırada Özbek Han komutasındaki Altın Orda ordusu, Derbend'den geçerek Kür Nehri kıyısına geldi. İlhan'ın Bağdâd Hâtûn'dan sonra evlendiği, aynı zamanda Bağdâd Hâtûn'un yeğeni olan ve o sırada hamile olan hanımı Dilşâd Hâtûn¹¹⁸ ordudan ayrıldı ve İlhan'ın dayısı olan Emîr 'Alî Pâdişâh'ın yanına Diyâr-ı Bekir'e gitti. Son İlhan'ın ölümü üzerine vasiyeti uyarınca uzaktan kuzeni olan Arpa Ga'un hükümdar adayı yapıldı. Ebû Sa'îd'in naaşı hayatta iken Sultâniyye'de, eski adıyla *Şehrûyâz*⁹ da yaptırmış olduğu kümbete defnedildi (Hâfız-ı Ebrû, 1317: 143-145; Mîrhând, 1380, V: 4397-4398; Hândmîr, 1333, III: 219; Şebânkâre'î, 1376: 290-293; Aharî, 1954: 59; Semerkandî, 1372, II: 129-132; Fasîh-i Hâfî, 1386, II: 912; Natanzî, 1383: 126; Yezdî, 1387, I: 193; Tebrîzî, 1383, II: 334; Devletşah, 1977, II: 282-283; Yahyâ Kazvînî, 1314: 147; Kâdî Ahmed Gaffârî, 1338: 214; Safedî, 1998, II: 69; Makrîzî, 1418/1998, III: 207; Ebî'l-Fedâ'îl, 1973: 61; İbn Tağrîberdî, 1985, III: 442; İbn Haldûn, 1368, IV: 649; İbn Kesîr, 2017, XIV: 279; 791; İbn Battûta, 2004, I: 325; Bağdâdî, 2010: 67, 81; Beyânî, 1371, II: 514-515; Beyânî, 1382: 16; Beyânî, 1388: 358; Âştîyânî, 1389: 354-355; Zerrînkûb, 1378: 535; Meşkûr, 1366: 236; Browne, 1956, III: 57-58; Howorth, 1970, III: 623; Hüseyin Hüsâmeddin, 2007, II: 296; Spuler, 1987: 143; Spuler, 1971: 1122; Galstyan, 2017: 137, 144; Oktay, 2007: 295, 302; Album, 1984: 60; Wing, 2007: 81; Gilli-Elewy, 2012: 716; Prawdin, 1961: 379; Boyle, 1968, V: 413; May, 2021: 360. Ebû Sa'îd'in yayınladığı yarlıklarla ilgili bkz. Özgüdenli, 2005: 65-103).

Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu geniş coğrafyada başlayan dâhili mücadeleler, uzun süreli karışıklık ve çatışmalara yol açtı. Ebû Sa'îd'in erkek çocuğu veya yakın bir erkek akrabası olmadığı için İlhanlı toprakları, nüfuzları gittikçe artan, birbirine rakip kabile emîrleri, vâliler ve devlet adamlarının mücadelesi haline geldi. Bu süreçte İlhanlı şehzâde ve emîrlerinin gerçek anlamda insiyatifi ele alamaması, İlhanlı Devleti'nin parçalanması sonucunu doğurdu. Celayir, Suldus ve Uyrat boylarından emîrler tahta çıkardıkları Hülegü soyundan gelen kuklaları konumundaki gölge hanlar vasıtasıyla ele geçirdikleri bölgelerde kendi devletlerini kurma çabası içine girdiler. İlhanlı mirasından pay almak isteyen siyasî oluşumların kimisi kısa ömürlü olmakla birlikte belli bölgeleri ellerinde tutan Celayirliler, Eratnalılar, Muzafferîler, İncülüler, Serbedârîler ve Kertler bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürdüler (Devletşah, 1977, II: 283; Yahyâ Kazvînî, 1314: 148; İbn Haldûn, 1368, IV: 774; İbn Battûta, 2004, I: 289; İbn Kesîr, 2017, XIV: 279; Dımaşkî, 1987: 264; Hüseyin Hüsâmeddin, 2007, II: 296; Beyânî, 1371, II: 515; Beyânî, 1388: 359-360; Nebe'î, 1352: 234-235; Murtazavî, 1385: 8, 13-15; Zerrînkûb, 1378: 535; Meşkûr, 1366: 237; Browne, 1956, III: 58; Petrushevsky, Jahn ve Smith, 1366: 18-19; Petrushevsky, 1968, V: 483; Lane, 2003: 9; Blair, 1983: 305; Lane-Poole, 2020: 315;

⁷ Aharî, Ebû Sa'îd'in ölüm tarihini 736 yılı Rebî'ül-Evvel ayı/19 Ekim-17 Kasım 1335 olarak kaydeder. Aharî, *a.g.e.*, s. 59.

⁸ Dilşâd Hâtûn ile ilgili bkz. Charles Melville, "Delsâd Kâtûn", *Elr*, Vol. VII, 1994, s.255.

⁹ Ebû Sa'îd'in defnedildiği yeri Hâfız-ı Ebrû, *Şehr-i Veyâz*, Semerkandî, *Şerûyâz*, Natanzî, *Şehr-i Yâzek* olarak ifade eder. Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, Neşr. Hânâbâ Beyânî, Tehrân 1317, s. 146; Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla '-i Sa'deyn Mecma '-ı Bahreyn*, C. II, Neşr. 'Abdülhüseyin Nevâ'î, Tehrân 1372, s.132; Mu'înuddîn-i Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'îni*, Neşr. Pervîn İstahrî, Tehrân 1383; s.126.

Smith, 2000: 51-52; Prawdin, 1961: 379; Allsen, 2001: 40; Wing, 2007: 77; Özgüdenli, 2006: 167; Özgüdenli, 2009: 359; Uyar, 2020: 79).

6. Ebû Sa'īd'in Şahsiyeti

Küçük yaşta tahta çıkan ve yönetimde uzun süre Emīr Çoban'ın gölgesinde kalan Ebû Sa'īd, selefleri gibi güçlü ve yetenekli bir İlhan değildi. Buna karşın bilim adamları ve edipleri her zaman korur, Farşça şiirler yazardı. Farsça ve Moğolca hat dışında (Şebânkâre'î, 1376: 273, 286; Yezdî, 1387, I: 193; Murtazavî, 1385: 187; Barthold, 1997, IV: 46; Jackson, 2022: 534-535), şehzâdeliği döneminde bulunduğu Horâsân'da Arapça hat levhaları yazdığı da bilinmektedir (Semerkandî, 1372, II: 55; Lambton, 1953: 254; Barthold, 1997, IV: 46; Özgüdenli, 2006: 166). Sanatsal yönleri ağır basan bir hükümdar olarak musikiyle ilgiliydi. Çok güzel ud çalardı (İbn Tağrîberdî, 1985, III: 442; Turan, 2009: 395; Barthold, 1997, IV: 46; Akkuş, 2020: 253). Eski Moğol geleneklerine merak duyan Ebû Sa'īd, kemikleri kazıyarak bakılan fal türüyle ilgilenmişti. Fal ile ilgili kehânet sahibi olduğu hakkında şöhreti vardı (Roux, 2001: 434). Devrinin karakteristik özelliği; yaptırdığı mescidler, medreseler, hankâhlar, ilmî merkezler, dârü's-siyâdeler ve minyatür eserlerdir. Hükümdarlığında Azerbâyçân ve Anadolu¹⁰ da çok sayıda eser yaptırmıştı. 731-732/1331'de yaptırdığı Merend Câmî Mescidi ve 733/1332-1333 yılında Zencân ile Mîyâne arasında inşâ ettirdiği Serçem Kervansarayı¹¹ mimarî açıdan dikkate değer eserlerdir (Togan, 1979, II: 110; Zerrînkûb, 1378: 550). Yine Berda'a'da 721-722/1322'de bir kule inşâ ettirmişti (Togan, 1979, II: 110). O da babası Ölceytü Han gibi icraatları ile Azerbâyçân ve Anadolu'da halkın sevgisini kazanmış, Azerbâyçân'da dört âdil hükümdardan biri olarak kabul edilmiş ve Ramazân aylarında câmilere kendisine dualar edilmiştir (Enverî, 1928: 14; Akkuş, 2020: 253). Ölceytü Han zamanında devletin resmî mezhebi haline gelen Şi'îlik yerine Sünnîlik'in Hanefî mezhebini seçmiş, bu şekilde Sünnîler Gazan Han dönemindeki eski saygınlıklarını yeniden kazanmışlardır (Bausani, 1968/2002, V: 543; Şahin, 2010: 124; Üçok, 1981: 149; Akkuş, 2020: 251-252; Haykıran, 2016: 87; Lambton, 1953: 255; Spuler, 1987: 267-268; Spuler, 1971, VII: 1122). Hutbelerden ve kestirdiği sikkelerden On İki İmam'ın adını çıkartarak Dört Halife'nin adını tekrar kullanmaya başlamıştır.¹² Bölgede Sünnîlik adına gelişen olumlu ortam, XV. yüzyıl başlarında Safevî Devleti'nin kurulması ile değişmeye başlayacaktır. Ebû Sa'īd, 719/1318-1319 yılında, Anadolu ve diğer bölgelerde patlak veren kıtlık, pahalılık ve doğal afetlerin içki, kumar ve fuhşun İlhanlı ülkesindeki yaygınlığı nedeniyle yaşadığını düşündüğü için meyhaneleri, kumar oynanan ve zina yapılan yerleri kapatıp bu eylemlerin yapılmasını yasaklamıştır. Uygulanan din ve vicdan hürriyeti politikaları ile Fransisken ve Dominiken tarikatları açtıkları manastırlar vasıtasıyla çalışmalarını rahat şekilde yürütmüşlerdir (Arslan, 2018: 452-453; Roux, 2001: 434). Bununla birlikte Ebû Sa'īd'in bazı kiliseleri kapattığı ve Hristiyanları baskı altına aldığından da bahsedilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1985, III: 442; İbn Kesîr, 2017, XIV: 147; Yuvalı, 1994: 552; Jackson, 2022: 535). Ebû Sa'īd, amcası Gazan Han'ın izinden giderek hankâh yapımına ve mutasavvıfların korunmasına da özen göstermiştir. Babası Ölceytü ve veziri Gıyâsüddîn Muhammed gibi Şeyh Safiüddîn-i Erdebilî ile yakın ilişkileri mevcuttu (İbn Bezzâz, 1373: 912; Âştiyânî, 1389: 355; Murtazavî, 1385: 127, 179-180, 232-233, 343, 363; Spuler, 1987: 212-213; Amitai, 2007: 35-36; Kırzioğlu, 1953, I: 458). Ebû Sa'īd adına Mekke'de sadaka dağıtılırken, hutbelerde adının Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'dan sonra zikredilmesi artık İslâmiyet'in Moğollar arasında kökleştiğinin göstergesi kabul edilmektedir (İbn Battûta, 2004, I: 346; Beyânî,

¹⁰ Ebû Sa'īd döneminde Anadolu'da inşâ edilen eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşâsı – Rum Diyarında İslamî Mimari, 1240-1330*, Çev. Merve Özkılıç, İstanbul 2018.

¹¹ Menûçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlhanân*, Tehrân 1385, s. 180; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 273; Donald N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran, The Il khânid Period*, New York 1969, s. 180.

¹² Ebû Sa'īd'in sadece iki sikkesinde Şi'î imamların isimleri bulunmaktadır.

1371, II: 504). Ebû Sa'îd, Anadolu'da şâir Enverî ve Ahmedî'nin de övgüsünü kazanmış; Ahmedî, "İskendernâme" adlı meşhur eserinde onu yücelterek İlhanlı Devleti'nin zulüm nedeniyle değil, Ebû Sa'îd dönemindeki aşk maceraları nedeniyle sona erdiğini iddia etmiştir (Beyânî, 1371, II: 503-504; Togan, 1970: 231; Kitapçı, 2005: 220-221; Arslan, 2018: 451). Devrin önemli simalarından Evhâdî de ahlâk ve tasavvuf konusunda yazdığı "Cem'-i Cam" isimli eserini 734/1333 yılında Sultâniyye'de ona arz etmiştir (Haykıran, 2016: 138-139).

Ebû Sa'îd devrinin bir diğer özelliği, Şâhnâme'nin resimli bir kopyasının yapılarak Moğollara resimli şekilde destansı bir tarih yaratılmak istenmesidir. "Ebû Sa'îdnâme" olarak adlandırılan ve bugün büyük kısmı New York'da bulunan bu büyük İlhanlı Şâhnâmesi onun hükümdarlık zamanında, 730-731/1330 yılında hazırlanmıştır (Soudavar, 1996: 95-158; Togan, 1970: 272g).

7. Sonuç

Son İlhan Ebû Sa'îd dönemi genel olarak Emîr Çoban'ın iktidar dönemi (717-728/1317-1327) ve Emîr Çoban sonrası dönem (728-736/1327-1335) olarak ikiye ayrılmaktadır. Yaklaşık on yıl süren Emîr Çoban dönemi Ebû Sa'îd'in Çoban'ın hâkimiyeti altında ismen hükümdar olduğu, birçok önemli olay ve gelişmenin yaşandığı bir dönem iken; Emîr Çoban'ın ölümünden sonraki yaklaşık sekiz yıllık dönemin nispeten sakin geçtiği söylenmekle beraber İlhanlı Devleti'nin yıkılışını hazırlayan şartlar bu dönemde tamamlanmıştır. Çoban'ın ölümünden sonra devleti bağımsız bir şekilde idâre edeceğini düşünen Ebû Sa'îd'in bu hayalinin gerçekleşmediği görülmektedir. Emîr Çoban 717/1317'den, idam edildiği 728/1327 yılına kadar devletin geleceğini tehdit eden kıdemli Moğol emîrlerini kontrol altında tutmayı başarmıştı. Fakat babası Ölceytü Han gibi zayıf bir hükümdar olan Ebû Sa'îd zamanında merkezî yönetim iyice zayıfladı. Emîr Çoban sonrası dönemde Çoban'ın yerini bir nevi vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve Bağdâd Hâtûn aldı. Ancak bu iki ismin devlet yönetiminde üstün duruma gelmesi, Moğol askerî aristokrasisinde hoşnutsuzluğa neden oldu. Emîr Narin Tugay ve Emîr Taştëmür'ün isyanında, ayrıca Emîr Musafir İnak'a karşı hazırlanan suikast girişiminde görüleceği gibi zıt gruplar arasındaki mücadele iyice açığa çıktı. Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 736/1335 yılında bir vâris bırakmadan gerçekleşen ani ölümü ile İlhanlı Devleti sona erdi ve yaklaşık yirmi yıl sürecek karışık bir döneme girildi. Celayir, Suldus ve Uyrat boylarına mensup Moğol emîrleri, Hülegü soyuna mensup olmak dışında bir özelliği olmayan kuklaları konumundaki gölge hanları tahta çıkararak İlhanlı topraklarını paylaşma yarışı içine girdiler.

Kaynakça

- Abdî-zâde Hüseyin Hüsâmeddin Yasar. (2007). *Amasya tarihi*. (C. 2). Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- 'Abdullâh b. Fethullâh el-Bağdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî). (2010). *Târîhü'd-düveli'l-İslâmiyye fî'ş-şark*. (el-Üstâd T. N. el-Hamdânî, Dirâse ve Tah.). Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- 'Abdullâh b. Lütfullâh Hâfız-ı Ebrû. (1389). *Târîh-i selâtîn-i Kert*. (M. Hâşim Muhaddis, Tas.). Tehrân: Merkez-i Pejûhşî-yi Mirâs-ı Mektûb.
- Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî. (1954). *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*. (J. B. Van Loon, Neşr. ve İngilizce Terc.). Lahey.
- Akkuş, M. (2020). *Moğollarda din ve siyaset –İlhanlı hanlarının dini kişiliği ve uygulamaları-*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Allsen, T. (2001). *Culture and conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Amitai, R. (2007). Sufis and shamans: some remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate. *The Mongols in the Islamic lands: studies in the history of the Ilkhanate* içinde (pp. 15-43). Aldershot.
- Arslan, İ. (2018). *Moğollar arasında İslâmiyet'in yayılışı*. İstanbul: Metamorfoz Yayınları.
- Âştiyânî, A. İ. (1389). *Târîh-i Moğûl*. Tehrân: Mü'essese-yi İntişârât-ı Nigâh.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*, New York.
- Avrasya'nın sekiz asrı Çengizogulları*. (2016). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Âyetî, A. (1383). *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*. Tehrân: Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî.
- Barthold, W. (1997). Ebû Sa'īd. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 44-46). Eskişehir: MEB Yayınları.
- Bausani, A. (1968). Religion under the Mongols. J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge history of Iran* içinde. (Vol. 5, pp. 538-549). Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Bausani, A. (2002). İlhanlı hakimiyeti zamanında İran'da din. (M. Uyar, Çev.). *TAD*, 20(32), 223-231.
- Beyânî, Ş. (1352). *Zen der İrân-ı 'asr-ı Moğûl*. Tehrân: Müessese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân.
- Beyânî, Ş. (1371). *Dîn u devlet der İrân-ı 'ahd-ı Moğûl*. (C. 2). Tehrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Beyânî, Ş. (1382). *Târîh-i âl-i Celâyir*. Tehrân: Müessese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân.
- Beyânî, Ş. (1388). *Moğûlân ve hükûmet-i İlhânî der İrân*. Tehrân.
- Beyânî, Ş. (2015). *Moğol dönemi İran'ında kadın*. (M. Uyar, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Blair, S. S. (1983). The coins of the later Ilkhanids: a typological analysis. *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 26(3), 295-317.
- Blessing, P. (2018). *Moğol fethinden sonra Anadolu'nun yeniden inşâsı – Rum diyarında İslamî mimari, 1240-1330*. (M. Özkılıç, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Boyle, J. A. (1968). Dynastic and political history of the Il-Khâns. J. A. Boyle (Ed.). *The Cambridge History of Iran* içinde. (Vol. 5, pp. 303-422). Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Browne, E. G. (1956). *A literary history of Persia*. (C. 3). Cambridge: Cambridge the University Press.
- Dalkesen, N. (2011). İlhanlı hanedanlığında siyâset ve kadın. Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağda kadın* içinde (ss. 553-566). Ankara: Lotus Yayınları.
- De Nicola, B. (2017). *Women in Mongol Iran*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Devletşah. (1977). *Devletşah tezkiresi (tezkiRETÜ'Ş-ŞUARÂ)*. (N. Lugal, Çev., C. 2). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2004). *İbn Battûta seyahatnâmesi*. (A. S. Aykut, Çev., İnceleme ve Notlar, C. 1). İstanbul: YKY.
- Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî. (1384). *Târîh-i Ülcâyâtü*. (M. Hamblî, Neşr.). Tehrân: İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî.

İlhanlı Devleti'nin Son Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın Emîr Çoban'ın Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü (728-736/1327-1335)

- Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî. (1985). *el-menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*. (N. M. 'Abdül'azîz, Neşr., C. 3). Kâhire.
- El-Melikü'l-Mü'eyyed 'İmâdüddîn İsmâ'îl Ebî'l-Fidâ. (t. y). *Kitâbü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. (S. M. 'Abdüllatîf el-Hatîb vd. Tah., C. 4). Matba'atü'l-Hüsniyye el-Mısriyye.
- Enverî. (1928). *Düstûrnâme-yi Enverî*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Fasîh-i Hâfî. (1386). *Mücmel-i Fasîhî*. (S. M. N. Nasr Âbâdî, Neşr., C. 2). Tehrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Galstyan, A. G. (2017). *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar*. (İ. Kemaloğlu, Rusça'dan Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Gilli-Elewy, H. (2012). On women, power, and politics during the last phase of the Ilkhanate. *Arabica*, 59, 709-723.
- Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî. (1383). *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtü'l-cinân*. (C. Sultân el-Kurrâ'î, Neşr., C. 1-2). Tebrîz: İntişârât-ı Sutûde.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (1339). *Târîh-i güzîde*. (A. Nevâ'î, Neşr.). İrân: Çâphâne-yi Firdevsî.
- Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr. (1976). *Düstûrü'l-vüzerâ*. (S. Nefisî, Neşr.). Tehrân: İntişârât-ı Ekbâl.
- Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr. (1333). *Târîh-i habîbü's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*. (C. 3). Tehrân: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm.
- Hasan Büzürg. (1987). *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5/1, ss. 316). İstanbul: MEB Yayınları.
- Haykıran, K. (2016). *Moğollar zamanında Yakın Doğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Howorth, H. H. (1970). *History of the Mongols from the 9th to the 19th century, The Mongols of Persia*. (Vol. 3). Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company.
- İbn Bezzâz el-Erdebîlî. (1373). *Safvetü's-safâ*. (G. T. Meed, Mukaddime ve Tas.). Tebrîz.
- İbn Haldûn. (1368). *Târîh-i ibn-i Haldûn*. (A. Âyetî, Farsça'ya Çev., C. 4). Tehrân: Müessese-yi Mutâla'ât-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî.
- İbn Kesîr. (2017). *el-bidaye ve'n-nihaye büyük İslâm tarihi*. (M. Keskin, Çev., C. 14). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Jackson, P. (1983). Abû Sa'îd. *Encyclopaedia Iranica* içinde. (Vol. 1, pp. 374-377).
- Jackson, P. (2022). *Moğollar ve İslâm dünyası fetihten ihtidâya*. (A. F. Doğan, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî. (1338). *Târîh-i cihân ârâ*. Tehrân: Kitâb Furûşî Hâfız.
- Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî. (1372). *Matla'-i sa'deyn mecma'-i bahreyn*. (A. Nevâ'î, Neşr., C. 2). Tehrân: Müessese-yi Mütâla'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars tarihi*. (C. 1). İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kitapçı, Z. (2005). *Türk Moğol boyları arasında İslâmiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Konukçu, E. (1991). Bağdad Hatun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (C. 4, ss. 444). İstanbul: TDVİAM.
- Lambton, A. K. S. (1953). *Landlord and peasant in Persia*. London-New York-Toronto: Oxford University Press.

- Lane, G. (2003). *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: a Persian renaissance*. London ve New York: Routledge Curzon.
- Lane-Poole, S. (2020). *İslam devletleri tarihi, başlangıçtan 1927 yılına kadar*. (H. E. Eldem, İlavelerle Birlikte Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Macit, E. (2019). Celâyirliler'de kadın ve siyaset. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 11, 11-36.
- Ma'denken, M. (1375). *be-yâsâ resîdegân der 'asr-ı İlhânî*. Tehrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- May, T. (2021). *Moğol imparatorluğu*. (Ü. E. Uysal, Çev.). İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Melville, C. (1994). Delsâd Kâtûn. *Encyclopaedia Iranica* içinde. (Vol. 7, pp. 255).
- Melville, C. (1999). *The fall of Amir Chupan and the decline of the Ilkhanate, 1327-37: a decade of discord in Mongol Iran*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies.
- Meşkûr, M. C. (1366). *Târih-i Îrân-zemîn*. Tehrân: İntişârât-ı İsrâkî.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkâre'î. (1376). *Mecma'u'l-ensâb*. (M. H. Muhaddis, Tah.). Tehrân: Müessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (1380). *Târih-i ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*. (C. Kiyânfer, Tas. ve Tahşiye, C. 5). Tehrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Mu'înüddîn Muhammed-i Zemçî İsfizârî. (1338). *Ravzâtü'l-cennât fi evsâf-ı medînet-i Herât*. (S. M. K. İmâm, Neşr., 1. Bahş). Tehrân: Mu'allim-i Dânişgâh-ı Tehrân.
- Murtazavî, M. (1385). *Mesâ'il-i 'asr-ı İlhânân*. Tehrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr-i Yezdî.
- Mu'înüddîn-i Natanzî. (1383). *Müntehabü't-tevârih-i Mu'înî*. (P. İstahrî, Neşr.). Tehrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Nebe'î, E. (1352). *Çûpâniyân, der târih-i İlhâniyân yâ târih-i âl-i Çupân*. Tehrân.
- Nizamüddin Dîmaşkî. (1987). *Zafernâme*. (N. Lugal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oktay, H. (2007). *Ermeni kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2005). İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa'īd Hân'a Ait Dört Yarlıg. *Belleten*. 69(254), 65-103.
- Özgüdenli, O. G. (2006). Moğollar. *Turco-iranica ortaçağ Türk-İran tarihi araştırmaları* içinde (ss. 161-171). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân han ve reformları (1295-1304), Moğol İranında gelenek ve değişim*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Petrushevsky, I. P. (1968). The socio-economic condition of Iran under the Īl-khāns. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge History of Iran* içinde. (Vol. 5, pp. 483-537). Cambridge: Cambridge At The University Press.
- Petrushevsky, I. P., Jahn K. ve Smith, J. M. (1366). *Târih-i ictimâ'î-iktisâdî-yi Îrân der dovre-yi Moğûl*. (Y. Âjend, Farsça'ya Çev.). Tehrân: İntişârât-ı İttilâ'ât.
- Piriyev, V. Z. (1978). *Azərbaycan hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı iller)*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Prawdin, M. (1961). *The Mongol empire its rise and legacy*. (Eden and Cedar Paul, Trans.). London: George Allen and Unwin.

- İlhanlı Devleti'nin Son Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın Emîr Çoban'ın Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü (728-736/1327-1335)
- Roux, J. P. (2001). *Moğol imparatorluğu tarihi*. (A. Kazancıgil-A. Bereket, Çev.). Ankara: Kabalcı Yayınevi.
- Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî. (1998). *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*. (A. Ebû Zeyd vd., Tah., C. 2). Dımaşk: el-Matba'atü'l-Evlâ.
- Savory, R. M. (1986). Baghdad khatun. *Encyclopedia of Islam* içinde. (Vol. 1, pp. 908-909). Leiden: Brill.
- Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî. (1362). *Târihnâme-yi Herât*. (M. Zübeyr el-Sıddîkî, Tas.). Kalküta.
- Smith, J. M. (2001). Dietary decadence and dynastic decline in the Mongol empire. *Journal of Asian History*, 34(1), 35-52.
- Soudavar, A. (1996). The saga of Abu-Sa'îd Bahâdor Khân. the Abu-Sa'îdnâmé. J. Raby and T. Fitzherbert (Ed.), *The Court of the Il-khans, 1290-1340* içinde (pp. 95-158). Oxford: Oxford University Press.
- Spuler, B. (1971). Ilkhâns. *Encyclopedia of Islam* içinde. (Vol. 7, pp. 1120-1127). Leiden: Brill.
- Spuler, B. (1987). *İran moğolları*. (C. Köprülü, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-147.
- Şahin, H. (2010). *İlhanlılar döneminde şiilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şerefüddîn 'Alî Yezdî. (1387). *Zafernâme*. (S. S. Mîr Muhammed Sâdık-A.Nevâ'î, Neşr., C. 1). Tehrân: Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî.
- Şihabeddîn b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Mesâlikü'l-ebâr (Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım)*. (A. Batur, Çev. ve Notlar). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû. (1317). *Zeyl-i câmi'ü't-tevârih-i reşîdî*. (H. Beyânî, Neşr.). Tehrân: Çâphâne-yi 'İlmî.
- Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb en-Nuveyrî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. (el-Üstâz İ. Şemsüddîn, Tah., C. 34). Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Takiyüddîn Ebî'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî. (1418/1998). *es-sülûk li-ma'rîfeti düveli'l-mülûk*. (M. 'Abdulkâdir 'Atâ, Tah., C. 3). Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tiesenhansen, W. De. (1941). *Altınordu devleti tarihine ait metinler*. (İ. H. İzmirli, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Togan, Z. V. (1970). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1979). Azerbaycan. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 91-118). İstanbul: MEB Yayınları.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tüysüz, C. (2021). İlhanlı devleti tarihinde Bağdad hatun (hayatı ve siyasi yaşama etkileri). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, 265-276.
- Uyar, M. (2020). *İlhanlı (İran moğolları) devletinin askerî teşkilatı (ortaçağ Moğol ordularında gelenek ve dönüşüm)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1930-31). Anadolu Türk tarihinde üç mühim sima. *TTEM*, 1(5), 64-82.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. ve Edgüer, R. N. (2014). *Sivas şehri*. (R. Toparlı, Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, B. (1981). *İslâm devletlerinde Türk naibeler ve kadın hükümdarlar*. Ankara: DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Matbaası.
- Wilber, D. N. (1969). *The architecture of Islamic Iran. the Il khānid period*. New York: Greenwood Press.
- Wing, P. (2007). The decline of the Ilkhanate and the Mamluk sultanate's eastern frontier. *Mamlūk Studies Review*. 11(2), 77-88.
- Yahyâ b. 'Abdullatîf el-Hüseynî el-Kazvîni. (1314). *Kitâb-ı lübbü't-tevârih*. (S. C. Tehrânî, Haz.), Tehrân: Neşriyât-ı Müessesesi-yi Hâver.
- Yuvalı, A. (1994). İlhanlı hükümdarlarının dinlere bakışı ve bu konudaki uygulamaları. *XII. Türk Tarih Kongresi* içinde (ss. 545-553). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yuvalı, A. (1997). Hasan-ı büzürg. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (C. 16, ss. 311-312). İstanbul: TDVİAM.
- Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Zerrînkûb, A. (1378). *Rûzgârân-ı târîh-i Îrân ez âgâz tâ sukût-ı saltanat-ı Pehlevî*. Tehrân: İntişârât-ı Suhan.

Araştırma Makalesi / Research Article

RELATIONSHIP BETWEEN THE PRICES OF GRAINS, CRUDE OIL AND REAL EFFECTIVE EXCHANGE RATES: EVIDENCE FROM FOURIER TODA-YAMAMOTO CAUSALITY TEST

Semih KARACAN¹

Abstract

This study focuses on grain prices and their determinants in the case of Türkiye. The sustainability of grain prices matters for Türkiye since it is a significant grains importer due to the nutrition habits of its population and its significant processed grain products sector. Therefore, it is vital to portray the relationship between grain prices and their determinants. We employed a detailed causality analysis between wheat, durum wheat, corn, rye, rice, and barley prices and their significant determinants: crude oil and reel effective exchange rates (REER) between January 2003 and December 2020. We first examined unit root properties of the variables with traditional tests and more advanced Fourier ADF and Lagrange Multiplier (LM) tests; then continued with the Fourier Toda-Yamamoto (TY) causality test. The long-term causality results suggest a unidirectional causality from REER to crude oil, wheat, corn, and rye prices; from wheat, barley, and rice prices to Brent oil prices; an ongoing bidirectional causality between REER and barley, rice, and durum wheat prices.

Keywords: Türkiye, Grains Prices, Crude Oil Prices, Real Effective Exchange Rates, Fourier Toda-Yamamoto Causality

JEL Codes: C22, F31, O13

TAHİL FİYATLARI, HAM PETROL FİYATLARI VE REEL EFEKTİF DÖVİZ KURU İLİŞKİSİ: FOURIER TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK TESTİNDEN KANITLAR

Öz

Bu çalışma Türkiye örneğinde tahıl fiyatları ve belirleyicileri üzerine odaklanmaktadır. Beslenme alışkanları ve önemli büyüklükte bir işlenmiş tahıl ürünleri sektörüne sahip olması nedeniyle tahıl fiyatlarının sürdürülebilirliği Türkiye için önemlidir. Bu nedenle buğday, durum buğdayı, mısır, çavdar, pirinç ve arpa fiyatları ile bu ürünlerin belirleyicileri olan Brent petrol fiyatları ve döviz kuru değişkenleri arasındaki ilişkiyi detaylı bir nedensellik analizi ile Ocak 2003 ve Aralık 2020 dönemini kapsayan aylık veri seti ile inceledik. İlk olarak değişkenlerin birim kök özelliklerini geleneksel testlerle ve daha gelişmiş Fourier ADF ve Lagrange Çarpanı (LM) testleri ile inceledik; daha sonra ise Fourier Toda-Yamamoto (TY) testi ile devam ettik. Uzun dönemli nedensellik analizi sonuçları Brent petrol fiyatlarındaki değişmelerin yalnızca pirinç ve durum buğday fiyatlarına yansıdığını ve döviz kuru ile tahıl fiyatları arasında bir geri besleme ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca tahıl fiyatlarındaki değişmelerin birbirini etkilediğini tespit ettik. Bulgulara göre mısır ve pirinç fiyatlarındaki değişmeler diğer tahılları etkilerken, durum buğday, çavdar ve arpa fiyatları ise geri besleme ilişkisi içerisindedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Tahıl Fiyatları, Ham Petrol Fiyatları, Reel Efektif Döviz Kuru, Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik

JEL Kodları: C22, F31, O13

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF Ekonometri Bölümü, semih.karacan@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2854-4144

Received (Başvuru Tarihi) : 10.08.2022 **Accepted** (Kabul Tarihi): 24.10.2022

Introduction

Production of the agricultural commodities has a vital role in the economy of Türkiye. In the early era, agriculture accounted for 40 to 50 percent of the annual GDP and close to 90% of the total exports (Pamuk, 1988: 20). Even against the country's industrial development, its share in annual GDP was still a respectable 6.2 percent in 2021 (TOB, 2022), making it the seventh-largest agricultural producer (FAO, 2022). Historically, a large part of agricultural production consists of various grains. As of 2020, 71 percent of the arable land was reserved for grain cultivation (TMO, 2021). This reserved land is mainly used for wheat (62%), barley (28%), and corn (6.2%) production. Türkiye also has a large-scale processed cereals industry and exports these products to the degree that it is a net importer of cereals. In this context, grain prices and their determinants have been a crucial topic for governments, researchers, and the public.

Globally, governments subsidize agricultural production with varying policies considering long-term strategies. These policies aim to ensure food security and minimize price fluctuations, and they have direct and indirect effects on prices. Thus, the long-term policy changes should be carefully considered in any research scenario. Earlier agricultural development policies were generally implemented through the state-owned Agricultural Bank, Turkish Grain Board, and several cooperatives. Policies were usually built around price support, support purchases, and input, product, or credit subsidies. The inefficiency of these policies eventually led to a new agricultural program planned along with the World Bank. Agricultural Reform Implementation Project (ARIP) was aimed to reduce the burden of inefficient policies on the budget while promoting growth through privatization of state-owned government operations, direct income support, and gradual removal of price and input supports (Olhan, 2012: 146). While the other two parts of ARIP were successfully implemented, the direct income support program eventually failed in 2006 and was phased out by the government. Following the early attempts, Agriculture Strategy Paper was published in 2006 to set the main aims of a new, sustainable, and highly competitive agricultural development policy. The Agricultural Law was adopted along with the paper to define the aims, scope, and subjects of the agricultural policies. Privatization of public economic enterprises and other state-controlled entities has continued, and Agriculture Bank has started allocating resources to fund non-agricultural entities in this era. These structural changes removed subsidies, strategic government entities, and barriers. Therefore, agricultural product prices became more exposed to global factors such as oil prices and currency exchange rates.

Moreover, grain imports started to increase since Türkiye is a significant exporter of cereal end-products, and its population is growing rapidly. Even though there were some late attempts like the "National Unity in Agriculture Project" to regulate the agricultural policies to fight against food inflation, still there are no well-tailored policies to restructure the sector and protect against global fluctuations.

Literature offers several empirical attempts on the topic, and especially the nexus of crude oil prices and various grains prices are widely discussed. The debate is generally shaped around four hypotheses. First, the neutrality hypothesis is supported by Campiche et al. (2007), Reboredo (2012), and Fowowe (2016) among others. Second, the input hypothesis suggests a one-way causality from crude oil prices to prices of agricultural commodities through the input channel. It is supported by the findings of Nazlıoğlu (2011), Gözgör and Kablamacı (2014), Pal and Mitra (2017), and Zaferiou (2018) among others. Third, the bioenergy hypothesis, which is supported by Enders and Jones (2014) among others, claims that the causality is oppositely running from the prices of agricultural commodities to prices of Brent or WTI crude oil due to bioenergy sources emerging as an alternative to petroleum. Lastly, the feedback hypothesis debates that the relationship depends on both the bioenergy and input channels. Thus, the supporting findings debate on a bidirectional causal relationship between the prices of crude oil and agricultural

commodities. The hypothesis is mainly supported by Bayramoğlu and Yurtkur (2015), Rezitis (2015), Fasanya et al. (2018), Gökmenoğlu et al. (2018), Paris (2018), Su et al. (2019) among others.

Even though the topic is widely discussed, a comprehensive revisit is necessary since no conclusive argument is coming forward. More importantly, the recent conflict between Russian Federation and Ukraine can impact grain prices by increasing oil prices, decreasing grain production in both countries, and possible strategic export restrictions in Russia. Also, worldwide economic measures to sustain the well-being of the population in the wake of Covid-19 led to inflation in global prices. Both FED and ECB have recently started to follow anti-inflationist policies, which have implications on the Turkish Lira and purchase power in Türkiye. Therefore, we believe it is vital to portray the relationship between agricultural product prices and their global determinants. As Türkiye is one of the largest importers of Ukrainian and Russian grains and is exposed to global monetary policy changes, the results of the study will be crucial for policymakers to take anti-inflationist measures against upcoming shortages, possible import shocks, and exchange rate fluctuations.

The remainder of the study is structured as follows: The second part provides a brief review of the recent literature; the third part presents the data and methodology for the analysis; the fourth part reveals the results; and the fifth part finally sums up with a discussion and policy recommendations.

1. Literature Review

The literature on the nexus has expanded over the last decade. Studies have especially focused on energy prices since crude oil prices increased significantly (see Nazlıoğlu and Soytas, 2011; Enders and Jones, 2014; Koirala et al., 2015; Fowowe, 2016; Hung, 2021 among others) and alternatives such as biofuel and electricity started to emerge as reliable energy sources (see Kilian, 2009; Lucotte, 2016; Su et al., 2019 among others). In a similar manner, agricultural commodity prices and their relationship with exchange rates have been widely investigated (see Gilbert, 2010; Nazlıoğlu and Soytas, 2012; Bayramoğlu and Yurtkur, 2015; Burakov, 2016 among others).

Recent studies mainly concentrated on causalities. Campiche et al. (2007) investigated the cointegrating relationship between the prices of the crude oil and several agricultural items between 2003 and 2007. They suggested that there is a cointegrating relationship between the prices of corn, soybean, and crude oil. Zhang and Reed (2008) investigated the interaction between the prices of crude oil, grains, and pork in China between January 2000 and October 2008. They found no evidence of a causal relationship among the price series according to Granger causality test results. Balcombe and Rapsomanikis (2008) used a generalized form of the nonlinear bivariate ECM. For the Brazilian sample between July 2000 and May 2006, they found nonlinearities in the adjustment process of sugar and ethanol prices to oil price.

Nazlıoğlu (2011) revealed that capturing the nonlinearities between the prices of crude oil and agricultural commodities was a vital part of capturing the causal relationship. The findings from a weekly dataset suggested a unidirectional nonlinear causality running from crude oil prices to the soybean and corn prices for the 1994 – 2010 period. In contrast to earlier research on nonlinearities by Balcombe and Rapsomanikis (2008) and Nazlıoğlu (2011), Enders and Jones (2014) argued that Flexible Fourier Form equation can correctly include effects of the smooth mean shifts in the estimations. Their estimations regarding the maize prices and crude oil prices reveal that the maize prices increase the price of petroleum due to the upswing in the recent biofuel usage. However, they found no evidence of a unidirectional causal effect from crude oil prices to maize prices.

Reboredo (2012) studied co-movements between global wheat, corn, and soybean prices and Brent crude oil prices for the weekly dataset between 1998 and 2011. They found evidence of a weak

relationship between world oil prices and food prices. Estimated copula models that use different conditional dependence structures supported the earlier literature defending the neutrality hypothesis.

Gözgör and Kablamacı (2014) studied the nexus in detail, using price data belonging to 27 different commodities for the dataset spanning between January 1990 to June 2013. Their findings indicate that a weak USD has a positive effect on the prices of 25 out of the 27 commodities. Wang et al. (2014) claimed that the previous studies did not separately focused on the oil-specific shocks and aggregate demand shocks. The study covers between January 1980 and December 2012, consists of two subsamples to consider the food crisis between 2006 and 2008. The findings from the impulse-response analysis reveal that responses of the prices of the agricultural commodities to oil supply shocks or other oil-specific demand shocks were insignificant in the pre-crisis era, yet in the post-crisis period oil-specific demand shocks statistically significantly responded. Bayramoğlu and Yurtkur (2015) tested the effect of global economic indicators on agricultural producer prices and food prices in Türkiye between February 1999 and June 2014. VAR analyses reveal a feedback relationship between the food industry price index and the USD/TRY rate; one-way causalities are running from the USD/TRY rate and food industry price index to Euro exchange, food industry price index and international food prices to oil prices, agricultural producer prices to international food prices, and food industry price index to agricultural producer prices.

Rezitis (2015) studied the nexus between the exchange rates, prices of a panel of 30 international agricultural commodities, crude oil, and five international fertilizer commodities for a large dataset between June 1983 to June 2013 using a panel VAR approach. The findings indicate a bidirectional causality running between the prices of crude oil and cereals and a unidirectional causality from exchange rates to cereal prices. Moreover, individual-level Granger causality analyses reveal a one-way causality running from wheat and soft red winter wheat prices to crude oil prices and from barley prices to exchange rates. The study also provides findings regarding causality running between the exchange rates, prices of crude oil, and other agricultural commodities such as vegetable oils, protein meals, cotton, bananas, oranges, sugar, meat, and seafood under three subgroups. The results belonging to these subgroups reveal that there is a one-way causality running from crude oil prices to each subgroup. At the same time, there are one-way causalities running from exchange rates to vegetable oils and protein meals subgroup and cotton, bananas, oranges, and sugar subgroup.

Fowowe (2016) investigated the causal relationship for South Africa for the daily period between 2 January 2003 and 31 January 2014 under the assumption of possible nonlinearities between oil prices and agricultural commodities prices. The findings show that the prices of oil and agricultural commodities (maize, sunflower, and soybean) are neutral to changes in each other. Pal and Mitra (2017) used the Johansen cointegration test, wavelet analysis, and the TY causality approach to examine the relationship between crude oil prices and global food price indices over the time period between January 1990 and February 2016. Their findings confirmed the cointegrated relationship between the two, and a one-way causality running from crude oil prices to the world food price index. Furthermore, they contended that crude oil prices drive and co-move with cereals, vegetable oils, sugar, and global food prices.

Fasanya et al. (2018) investigated the case in Nigeria for the period from January 1997 to December 2016. They used ARDL and nonlinear ARDL modeling approaches. They aimed to reveal the importance of the nonlinearities in the nexus between the prices of crude oil and agricultural commodities. According to their findings, price of crude oil has a positive statistically significant effect on the prices of the commodities. They further emphasize that the oil price asymmetries are significant and a pre-test for possible asymmetries and structural breaks should

be initiated beforehand, as almost all the agricultural commodities analyzed in the study were under the influence of structural breaks and both short- and long-run asymmetries. Gökmenoğlu et al. (2018) is another study that focused on Nigeria, employing a monthly dataset ranging between January 2006 and December 2015. They used a panel of agricultural commodities to investigate the relationship between exchange rates and crude oil prices. The findings revealed that the variables are cointegrated according to DOLS and FMOLS estimations; the exchange rates and prices of agricultural commodities are unresponsive regarding the changes in each other; there is feedback between the price of crude oil and agricultural commodities; and there was a unidirectional causality moving towards exchange rates from oil prices.

Paris (2018) examined the nexus considering the rise of biofuels. The study utilized a monthly-to-daily interpolated dataset between 2 January 1986 and 28 November 2014. The study argues that there are nonlinear relationships between crude oil prices and prices of all the agricultural commodities; the biofuel production has contributed to agricultural price increases; a rising oil price effect on the agricultural commodities which are essential for biofuel production; and an increase in the price of other agricultural commodities through the substitution effect. The findings of the study contain vital information since they emphasize the importance of using agricultural commodities as alternative energy commodities at the expense of rising food prices. Zafeiriou et al. (2018) also investigated the linkages between crude oil- and agricultural commodity prices. They estimated two ARDL models to investigate corn – oil and soybean – oil prices relationship for the period from July 1987 to February 2015. Their findings confirm that crude oil prices have an impact on the price of agricultural products used in the production of biofuel. Su et al. (2019) is another work that studied the nexus in the bio-energy context. Their time-varying rolling-window approach to the causality testing illustrated a feedback relationship between the two over certain sub-periods spanning between January 1990 to February 2017, supporting the earlier propositions on the interaction between the energy- and agricultural commodity prices directly through the biofuel channel and indirectly through the input channel.

Hung (2021) focused on the impact of the Covid-19 outbreak on the nexus, investigating the pre-Covid-19 period from 2 February 2018 to 30 January 2020 and the Covid-19 period from 31 January 2020 to 14 May 2020. The findings reveal that the directional association from the crude oil market to agriculture commodity returns was lower than in the opposite direction in general, return spillovers increased during the Covid-19 outbreak, and co-movement of crude oil- and agricultural commodity prices was stronger during the Covid-19 outbreak than the pre-Covid-19 period.

2. Data and the Methodology

We used monthly Brent oil spot prices, REER, and various grain prices (wheat, durum wheat, corn, rice, rye, and barley) data spanning between January 2003 and December 2020. We proxied crude oil prices with Brent oil prices because Brent oil prices better reflect the oil price fluctuations in the oil exporter countries geographically closer to Türkiye. Since geographically closer countries trade more frequently (Karacan, 2021), Brent oil spot prices are expected to be a better indicator than the WTI oil spot prices series for the Turkish case. We also used REER series instead of real exchange rates series. Since US dollars and crude oil prices are closely related due to the US being an oil exporter country, using weighted averages of a basket of currency exchange rates will better reflect the comparative advantage of the Turkish Lira in the global grain markets. Seasonally adjusted Brent oil prices and REER data are taken from the Turkish Central Bank database (EVDS, 2022). Grains data are compiled from the Turkish Statistical Institute (TurkStat, 2022), rearranged as US dollars according to monthly USD – TL exchange rates, and used in their natural logarithmic forms.

The standard procedure for a Granger-type causality test necessitates testing both for both stationarity and for co-integration in the case of higher integration orders as its consistency depends on the asymptotic properties of the Wald test. However, the Toda-Yamamoto (TY) approach (Toda and Yamamoto, 1995) relaxes these shortcomings by estimating a $VAR(p + d)$ model with variables in levels, and d is the maximum integration order (Nazlıoğlu et al., 2019).

Nazlıoğlu et al. (2016) proposed a novel TY type approach that also considers breaks in the causality analysis, relaxing the assumption that the constant term α is invariant over time and defining $VAR(p + d)$ model as in equation (1).

$$y_t = \alpha(t) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \epsilon_t \quad (1)$$

where $\alpha(t)$ are considered as the functions of time and denote possible structural shifts in y_t . Here possible structural shifts with unknown date, number, or form of breaks are captured by the following Fourier approximation described in equation (2).

$$\alpha(t) \cong \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (2)$$

where respectively, γ_{1k} and γ_{2k} are coefficients to measure the amplitude and displacement of the frequency and n is the number of frequencies. Hence, Nazlıoğlu et al. (2016) obtain the framework as in equation (3).

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \epsilon_t \quad (3)$$

However, they discuss that a large n is possibly associated with stochastic parameter variation and decreases degrees of freedom, eventually leading to an over-fitting issue. Therefore, they suggest adding only a single Fourier frequency that mimics multiple breaks with an unknown form following (Becker et al., 2006). Single-frequency form of equation (3) can be defined as in equation (4).

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \epsilon_t \quad (4)$$

The number of Fourier frequency (k) and optimal lag lengths (p) can be assessed by the information criterion of Akaike or Schwarz. Here, the bootstrap distribution of Wald statistic that includes Fourier terms should be used instead of the asymptotic χ^2 distribution following Becker et al. (2004). Bootstrapping increases the power of the test statistic in small samples, and bootstrapped critical values are robust against possible unit root and cointegration issues (see Hatemi-J, 2002; Konya, 2006; Zortuk and Karacan, 2018; Nazlıoğlu et al., 2019).

3. Results

The TY approach is appropriate when the variables are integrated with different orders. Yet, we first investigate the stationarity properties of the data to determine correct d value. Table (1) offers unit root test results. The variables might have been subject to structural breaks or shifts due to economic shocks in the investigated period. However, traditional unit-root tests do not take these properties of the series into account. For this purpose, we utilized Fourier ADF and Fourier LM tests along with the standard ADF test. A possible difference between common ADF tests and their Fourier variants will be pointing to the importance of utilizing Fourier alternatives to the traditional causality tests as well. According to Fourier ADF results, all variables are stationary at

levels. On the other hand, Fourier LM test results suggest that wheat, barley, rye, and rice prices have unit roots in levels.²

Table 1: Test Results for the Unit Root Process

	ADF	ADF w/ Trend	Fourier ADF	Fourier ADF w/ Trend	Fourier LM	Lags (<i>p</i>)	Fourier F. (<i>k</i>)
reer	0.276	-1.713	-2.161	-4.849**	-4.584**	4,4,1,1,1	1,1,1
Brent	-2.855*	-2.728	-4.089**	-4.342**	-4.349**	2,3,1,1,1	1,1,1
wheat	0.616	-2.275	-0.963	-4.29*	-3.761	2,2,1,1,1	1,1,1
corn	0.591	-2.558	-0.675	-5.338***	-4.264**	3,2,1,1,1	1,1,1
barley	0.195	-2.555	0.318	-4.045*	-3.359	1,1,1,1,1	4,1,1
rye	-0.025	-2.313	-1.261	-4.138*	-3.317	4,4,1,1,1	1,1,1
rice	-0.312	-2.712	-1.695	-3.558*	-3.698	4,4,1,1,1	1,3,1
durum	0.596	-2.357	-1.118	-4.162*	-3.827*	2,2,1,1,1	1,1,1

Note: ***, **, and* respectively denote 0.01, 0.05, and 0.10 significance levels.

Since Fourier ADF and Fourier LM tests pointed to contradicted results, we set $d = 1$. We selected lag lengths (p) and Fourier frequencies (k) according to the Schwarz information criterion. Also, the tests are evaluated with heteroskedasticity robust bootstrap standard errors, and table (2) and (3) represent the results accordingly.

Table 2: Test results for TY Causality

	<i>reer</i>	<i>Brent</i>	<i>wheat</i>	<i>corn</i>	<i>barley</i>	<i>rye</i>	<i>rice</i>	<i>durum</i>
<i>reer</i>	-	1.705	9.547***	7.674***	7.242**	6.587**	8.796**	8.582**
<i>Brent</i>	3.566	-	3.362	0.055	1.717	1.906	7.521**	3.443
<i>wheat</i>	4.670*	4.074	-					
<i>corn</i>	0.833	2.316		-				
<i>barley</i>	6.936**	5.062*			-			
<i>rye</i>	3.381	4.623				-		
<i>rice</i>	0.649	2.337					-	
<i>durum</i>	3.565	3.283						-
Lag (<i>p</i>)	2	2	2	2	2	2	2	2

Note: Wald statistics are tested against bootstrapped critical values. Number of bootstrap replications, $R = 1000$. ***, **, and* respectively denote 0.01, 0.05, and 0.10 significance levels.

Conventional TY findings reported in table (2) presents a one-way causality running from rice prices to Brent oil prices (BRENT); from grain prices to REER; from BRENT to barley prices; and finally, a bidirectional causal relationship between REER, wheat, and barley.

However, when we account for nonlinearities such as smooth breaks and price fluctuations in TY model, results from the table (3) point to a one-way causality running from REER to BRENT, wheat, corn, and rye prices; a one way-causality running from wheat, barley, and rice prices to BRENT; a bidirectional causality between REER and barley, rice, and durum wheat prices.

Exchange rates and crude oil prices are generally closely connected in oil exporting countries and net oil importing countries. Beckmann and Czudaj (2013) suggested that the currencies of oil exporting countries generally appreciate while importing country currencies depreciate in the face

² All the variables are stationary in their first differences. To save space, we did not include results belonging to first differences.

of an increase in the crude oil prices. However, effective exchange rates are generally expected to be robust against the fluctuations in the crude oil prices due to being a weighted average of the different exchange rates. Fourier TY test results reveal that this is the case for Turkiye as well. Interestingly though, there is a unidirectional causal relationship running from REER to BRENT. This might be possible through the collective impact of the monetary policies of oil exporter countries on the Turkish Lira. The test results regarding the REER and grain prices draws a clearer picture. Turkish agricultural production largely depends on imported inputs such as combustibles, fertilizers, and seeds. Therefore, the pass-through from REER to grain prices is evident. REER show the average change in the value of Turkish against a basket of foreign currency and can be interpreted as it is. But, more importantly, REER project competitiveness in terms of trade, and we can presume that the changes in the trade competitiveness of the Turkish Lira transmit to grains prices.

Table 3: *Fourier TY Causality Test Results*

	<i>reer</i>	<i>Brent</i>	<i>wheat</i>	<i>corn</i>	<i>barley</i>	<i>rye</i>	<i>rice</i>	<i>durum</i>
<i>reer</i>	-	1.714	3.480	0.331	9.152**	4.088	6.487*	11.424**
<i>Brent</i>	7.780**	-	7.334**	3.072	3.730**	2.489	16.366***	7.584
<i>wheat</i>	12.508***	3.648	-					
<i>corn</i>	6.122**	0.629		-				
<i>barley</i>	30.285***	3.705			-			
<i>rye</i>	8.411***	3.532				-		
<i>rice</i>	13.204***	1.685					-	
<i>durum</i>	13.046**	3.436						-
Lag (<i>p</i>)	2	2	2	2	3	2	3	4
Fourier f. (<i>k</i>)	3	3	3	3	3	3	3	3

Note: Wald statistics are tested against bootstrapped critical values. Number of bootstrap replications, $R = 1000$. ***, **, and* respectively denote 0.01, 0.05, and 0.10 significance levels.

In Turkiye, agricultural production and logistic processes still mostly depend on machinery with combustion engines, which require oil products. Therefore, changes in BRENT are expected to transmit to the grain market through the input channel, and this was the case for barley prices in the findings from the table (2). However, in a riveting manner, our findings from the table (3) assert that the grain prices are unresponsive to changes in BRENT. The unresponsiveness might be due to the increasing (Dedeoğlu and Kaya, 2014) yet still limited price passthrough from global crude oil markets to domestic fuel market in Turkiye.

Recent works on the biofuel case suggest that the increasing biofuel production significantly impacted the relationship between the crude oil- and agricultural commodity prices. The studies argue that the prices of the commodities used in biofuel production³ and their substitutes become effective on the crude oil markets. In parallel with the relevant literature, our findings reveal a one-way causality running from wheat, barley, and rice prices to BRENT. Corn and wheat are the primary sources of bioenergy products regarding grains. However, we report that the changes in BRENT are not transmitted to Turkish corn, rye, or durum wheat prices. In Turkiye, bioenergy production is relatively limited, and produced grains are generally used in the food industry. Yet, Turkish grain prices are subject to global changes in food prices. Thus, the well-documented

³ Biofuels are mainly produced from sugar crops (beet and cane), grains (mainly corn and wheat), and oilseeds (Hervé et al., 2011)

impact of global grain prices on the crude oil market seems to partially transmit to the Turkish case.

The results from tables (2) and (3), in sum, reveal that the linear causality testing approaches are subject to neglected nonlinearities between BRENT, REER, and grain prices. When we account for nonlinearities, transmission between the REER and grain prices becomes apparent. Also, linear modeling completely disregards the unidirectional causality running from wheat and barley prices to BRENT, mitigating the vital role of bioenergy production on crude oil prices.

4. Conclusion

Recent events have drawn attention to a long-going debate on the interlinkages between agricultural commodity prices, energy prices, and exchange rates. Governments employed inflationist policies to sustain the well-being of the public in the wake of the Covid-19 outbreak and started to tighten their food security policies due to the recent war between the Russian Federation and Ukraine, which directly affected the energy and agricultural commodity markets. On the other hand, the Turkish agricultural sector is struggling to find its way in the absence of short- and long-term agricultural policies. Input and import costs are rapidly increasing while the domestic grains production is slowly declining, thus the food security in the short-term and sustainable agricultural production in the long-term are at risk.

Russian Federation is one of the major oil and natural gas producers in the world, and Ukraine has a vital role in the distribution of Russian energy sources to Europe. Both countries also export several agricultural commodities, most notably a variety of grains, and Türkiye is one of their most significant energy and grains importers due to its historical agriculture policies being inefficient. Furthermore, post-pandemic measures of the FED and ECB to suppress the price inflation affected the effective exchange rates in Türkiye due to the Turkish Central Bank's interest rates policy.

Most of the previous literature suggests a link between the three in the global context. Therefore, we investigated the topic using the Fourier TY causality approach to consider existing unit roots, structural breaks, and nonlinearities from January 2003 to December 2020. Emphasizing the importance of the nonlinearities between REER, BRENT, and grain markets, our findings reveal the interlinkages among the three. Changes in REER transmit to BRENT, wheat, corn, and rye prices; changes in wheat, barley, and rice prices transmit to BRENT; and finally, there is transitivity between REER and barley, rice, and durum wheat prices. We also found that the real effective exchange rate of the Turkish Lira and domestic grain prices are neutral to BRENT. We believe that neutrality is due to the low transitivity between global oil prices and domestic fuel prices. Reportedly pass-through of the changes in global oil markets to fuel prices are low in Türkiye and fuel prices are mainly determined by exchange rates. Since changes in the average value of the Turkish Lira and its trade competitiveness transmit to grains prices, it can be said that monetary and trade policies will also impact the grains market. Policies that aim to improve exports by increasing the competitiveness of the Turkish Lira might serve to increase grain prices as the input costs in the sector generally depend on imported sources, jeopardizing food security. Therefore, we suggest short-term policies aimed to reduce input costs in the agricultural sector, which is possible through central bank instruments, and long-term policies aimed to increase the efficiency of the agricultural production and reduce the dependency on the imported inputs.

References

- Balcombe, K., & Rapsomanikis, G. (2008). Bayesian estimation and selection of nonlinear vector error correction models: The case of the sugar-ethanol-oil nexus in Brazil. *American Journal of Agricultural Economics*, 90(3), 658-668.
- Bayramoğlu, A. T., & Yurtkur, A. K. (2015). Türkiye'de gıda ve tarımsal ürün fiyatlarını uluslararası belirleyicileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 63-73.

- Beckmann, J., and Czudaj, R. (2013). Is there a homogeneous causality pattern between oil prices and currencies of oil importers and exporters? *Energy Economics*, 40(1), 665-678.
- Burakov, D. (2016). Oil prices, exchange rate and prices for agricultural commodities: Empirical evidence from Russia. *AGRIS on-line Papers in Economics and Informatics*, 8(665-2016-45118), 33-47.
- Campiche, J. L., Bryant, H. L., Richardson, J. W., & Outlaw, J. L. (2007). *Examining the evolving correspondence between petroleum prices and agricultural commodity prices* (No. 381-2016-22070).
- Dedeoğlu, D., & Kaya, H. (2014). Pass-through of oil prices to domestic prices: Evidence from an oil-hungry but oil-poor emerging market. *Economic Modelling*, 43, 67-74.
- Enders, W., & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Fasanya, I. O., Odudu, T. F., & Adekoya, O. (2018). Oil and agricultural commodity prices in Nigeria: New evidence from asymmetry and structural breaks. *International Journal of Energy Sector Management*.
- Food and Agriculture Organization. (2022). Turkiye at a glance. <https://www.fao.org/turkey/fao-in-turkey/turkey-at-a-glance/en/>
- Fowowe, B. (2016). Do oil prices drive agricultural commodity prices? Evidence from South Africa. *Energy*, 104, 149-157.
- Gilbert, C. L. (2010). How to understand high food prices. *Journal of agricultural economics*, 61(2), 398-425.
- Gokmenoglu, K. K., Güngör, H., & Bekun, F. V. (2021). Revisiting the linkage between oil and agricultural commodity prices: Panel evidence from an Agrarian state. *International Journal of Finance & Economics*, 26(4), 5610-5620.
- Gözgör, G., Kablamaci, B. (2014). The linkage between oil and agricultural commodity prices in the light of the perceived global risk. *Agricultural Economics-Zemledska Ekonomika*, 60 (7), pp. 332-342.
- Hervé, G., Agneta, F., & Yves, D. (2011). Biofuels and World Agricultural Markets: Outlook for 2020 and 2050. In (Ed.), *Economic Effects of Biofuel Production*. IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/20581>
- Hung, N. T. (2021). Oil prices and agricultural commodity markets: evidence from pre and during COVID-19 outbreak. *Resources Policy*, 73, 102236.
- Karacan, S. (2021). Influence of the US and China on the Trade between Developing Country Dyads: Panel Quantile Gravity Model. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (33), 53-66.
- Kilian, L. (2009). Not all oil price shocks are alike: Disentangling demand and supply shocks in the crude oil market. *American Economic Review*, 99(3), 1053-69.
- Koirala, K. H., Mishra, A. K., D'Antoni, J. M., & Mehlhorn, J. E. (2015). Energy prices and agricultural commodity prices: Testing correlation using copulas method. *Energy*, 81, 430-436.
- Lucotte, Y. (2016). Co-movements between crude oil and food prices: A post-commodity boom perspective. *Economics Letters*, 147, 142-147.

- Ministry of Agriculture and Forestry. (2022). Agricultural GDP and share of agriculture at current prices. <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/GSYH.pdf>
- Nazlıoğlu, S. (2011). World oil and agricultural commodity prices: Evidence from nonlinear causality. *Energy policy*, 39(5), 2935-2943.
- Nazlıoğlu, S., & Soytas, U. (2011). World oil prices and agricultural commodity prices: Evidence from an emerging market. *Energy Economics*, 33(3), 488-496.
- Nazlıoğlu, S., & Soytas, U. (2012). Oil price, agricultural commodity prices, and the dollar: A panel cointegration and causality analysis. *Energy Economics*, 34(4), 1098-1104.
- Olhan, E. (2012). Impoverishing agricultural sector within the scope of reforms in Turkey. *X. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 1, 145-152.
- Pal, D., & Mitra, S. K. (2017). Time-frequency contained co-movement of crude oil and world food prices: A wavelet-based analysis. *Energy Economics*, 62, 230-239.
- Pamuk, Ş. (1988). War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey 1939-1945. *New Perspectives on Turkey*, 2, 19-36.
- Paris, A. (2018). On the link between oil and agricultural commodity prices: Do biofuels matter?. *International Economics*, 155, 48-60.
- Reboredo, J. C. (2012). Do food and oil prices co-move?. *Energy Policy*, 49, 456-467.
- Rezitis, A. N. (2015). The relationship between agricultural commodity prices, crude oil prices and US dollar exchange rates: A panel VAR approach and causality analysis. *International Review of Applied Economics*, 29(3), 403-434.
- Su, C. W., Wang, X. Q., Tao, R., & Oana-Ramona, L. (2019). Do oil prices drive agricultural commodity prices? Further evidence in a global bio-energy context. *Energy*, 172, 691-701.
- Turkish Grain Board. (2021). Grain sector report for 2020. <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/hububat2020.pdf>
- Wang, Y., Wu, C., & Yang, L. (2014). Oil price shocks and agricultural commodity prices. *Energy Economics*, 44, 22-35.
- Zafeiriou, E., Arabatzis, G., Karanikola, P., Tampakis, S., & Tsiantikoudis, S. (2018). Agricultural commodities and crude oil prices: An empirical investigation of their relationship. *Sustainability*, 10(4), 1199.
- Zhang, Q., & Reed, M. R. (2008). *Examining the impact of the world crude oil price on China's agricultural commodity prices: the case of corn, soybean, and pork* (No. 1368-2016-108438)
- Zhang, C., & Qu, X. (2015). The effect of global oil price shocks on China's agricultural commodities. *Energy Economics*, 51, 354-364.
- Zortuk, M., & Karacan, S. (2018). Energy-growth nexus revisited: an empirical application on transition countries. *Environment, Development and Sustainability*, 20(2), 605-623.

Araştırma Makalesi / Research Article

**SOYUT İLE SOMUT, İHSAN İSLAMCILIĞI İLE DEMOKRASİ ARASINDA:
İSMET ÖZEL'İN 1980'LERDEKİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Ertuğrul ZENGİN¹

Öz

İsmet Özel 1978 yılında yayımlanan *Üç Mesele* kitabından sonra şair kimliğinin yanında gittikçe gelişen bir şekilde bir siyasi deneme yazarı kişiliği kazanmıştır. Özellikle 1980'li yıllarda *Milli Gazete* bünyesinde yayımladığı fıkraları gündelik siyasetin arka planına bakan bir fikir inşası geliştirmeye çalışan yazılar olmuştur. Bu makalede İsmet Özel'in 1980'li yıllarda gazete yazılarından derlediği kronolojik olarak sırasıyla *Zor Zamanda Konuşmak*, *Taşları Yemek Yasak*, *İrtica Elden Gidiyor*, *Bakanlar ve Görenler*, *Faydasız Yazılar*, *Surat Asmak Hakkımız* ve *Tehdit Değil Teklif* kitaplarında ele aldığı temel meselenin ne olduğu araştırılmıştır. Bu araştırma, Özel fikriyatında belirli temaların araştırılması olarak değil Özel'in ana düşüncesinin izlediği yolun araştırılması yöntemiyle tümevarımcı bir metodolojiyle gerçekleştirilmiştir. Özel, çağımızda hakim tek medeniyet olarak Batı medeniyetine karşı mücadele verebilecek öznenin somut olarak Türkiye vatanında araştırılması gerektiğini savunmuştur. Ancak Özel'in önüne Türkiye'nin somut durumuyla ilgili laik yönetim-Müslüman halk ayrışması ve mevcut Müslüman halkın özne olabilme yetkinliği olarak iki büyük mesele çıkmıştır. Özel'in görüşleri bir yerden sonra soyut prensipler ile Türkiye somutluğu arasındaki gerilimin çözülmesine yönelmiştir. Ütopyaçı-devrimci İslamcılığa karşı eleştiriler getiren İsmet Özel başka bir evrenselciliği benim ihسان/kulluk İslamcılığı olarak adlandırdığım İslamcılığı geliştirmiş ve demokrasi yoluyla söz konusu İslamcılığın Türkiye siyasetinde zemin kazanabilme ihtimalini araştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmet Özel, İslamcılık, evrenselcilik, demokrasi, vatan.

**BETWEEN ABSTRACT AND CONCRETE, ISLAMISM OF BENEFICENCE AND
DEMOCRACY: EVALUATING THE VIEWS OF ISMET OZEL IN 1980'S**

Abstract

İsmet Özel besides being a prominent poet in Turkey, after his book *Three Issues* published in 1978 has become a political essayist in an ever-developing way. Especially in the 1980s, with the articles published in the daily Islamist newspaper *Milli Gazete*, he tried to build a system of thought to conceive the background of daily politics. In this article, the main issue that İsmet Özel dealt with in his books, *Talking in Hard Times*, *Forbidden to Eat Stones*, *Reactionism Goes Away*, *Those Who Look* and *Those Who See*, *Useless Articles*, *Our Right to Pout* and an *Offer Not a Threat*, was searched. This research was carried out with an inductive methodology, not searching specific themes in Özel's thought, but by following the logical line of Özel's reasoning throughout the books. Özel argued that the political subject that can fight against the dominant Western civilization of our age should be found out concretely in the homeland of Turkey. However, two major issues challenging Özel regarding the concrete situation of Turkey, namely the separation of the secular government and the Muslim people, and the competence of the current Muslim people to be really a political subject. Özel's views, after a point, tended to resolve the tension between abstract principles and the concreteness of Turkey. İsmet Özel, who criticized the utopian-revolutionary Islamism, developed another universalism, the Islamism of beneficence/servitude, and explored the possibility of the Muslims of beneficence Islamism gaining ground in Turkish politics through the political regime of democracy.

Keywords: İsmet Özel, Islamism, universalism, democracy, homeland.

¹ Arş. Gör. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ertugrul.zengin@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0471-5252.

Başvuru Tarihi (Received): 15.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Türkiye'de düşüncenin gelişiminin önemli istasyonları kurumlardan ziyade şahıslardır. Bu şahısların herhangi kimseler olmaktan ziyade kendi etraflarında belirli bir şahsiyet *aurası* oluşturmuş kişiler olduklarını söyleyebiliriz. Türkiye'de kabaca sağ ve sol geleneklerden bahsedeceksek sol gelenekte akla gelen kült şahsiyetlerden ilki muhtemelen Nazım Hikmet olacaktır, sağ gelenekte ise hemen onun karşısına Necip Fazıl Kısakürek konur, İslamcı gelenekten devam edersek Sezai Karakoç, Nuri Pakdil gibi isimleri hatırlayabiliriz. İsmet Özel bu şahsiyetler arasında nereden gelip nereye gittiği en çok tartışılmış, görüşleriyle bir yere konması zor olan ama bir taraftan da her daim eleştirilerle beraber güncelliğini koruyan bir düşünür olma vasfındadır. Bu makalede İsmet Özel düşüncesinin bir dönemini, 1980'li yıllardaki İsmet Özel düşüncesini, ele alacağım.

Bir şair-entelektüel-yazar olarak İsmet Özel düşüncesinin içeriği iki yöntemle araştırabilir. Bu yöntemlerden ilki tümünden gelimci yöntemdir. Özel'in 1966'laki ilk kitabının yayınlanmasından itibaren bugüne kadar düşüncesini bir kavram ya da önerme ile açıklanabileceğine dair bir hipotez sunulur ve bu hipotez Özel'in metinleri boyunca bir süreklilik ve bütünlük içerisinde sınırsa burada tümünden gelimci bir yöntem kullanılmış olur. Hüseyin Etil, *İsmet Özel ve Partizan: Aynı Adamın Öyküsü* kitabında İsmet Özel fikriyatını Alman felsefeci, siyaset ve hukuk düşünürü Carl Schmitt'e referansla "partizanlık" kavramı etrafında değerlendirmiştir. Etil, Özel'in bugüne kadar sosyalist, İslamcı ve Türkçü ideolojik çizgilerde anlaşılmaya çalışıldığını halbuki onun bu çizgileri kesen bir ana motif olarak partizanlığa bağlı kaldığını, Müslümanlığın, solculuğun ve Türklüğün bir partizanlık soruşturmasının sonucu olduğunu ifade eder (Etil, 2019, s. 232). O halde Etil'e göre partizanlık kavramının ne olduğunun anlaşılması ve onun Türkiye siyasetindeki genel tezahürünün nasıl ortaya çıktığının incelenmesi İsmet Özel düşüncesini anlamının ön koşuludur.

İsmet Özel düşüncesini incelemek için ikinci yöntemin tümevarım yöntemi olacağını belirtmiştim. Ancak Özel üzerine yazılan tezleri incelediğimizde büyük çoğunluğunun tümevarım veya tüm dengelim yöntemleriyle yazılmadığını görüyoruz. Bu tezlerin bir kısmı İsmet Özel düşüncesinin tamamını ele aldığını iddia eden biyografi-monografi formundadır.² Bir diğer kısmı ise Özel düşüncesinde belirli kavramları aramak şeklinde organize edilmiştir.³ Ancak iki şekilde de Özel'in hangi eserlerinden yola çıkıldığına, şiirlerine mi, nesirlerine mi odaklanıldığına, sadece düzyazıları 1978'den 2022'ye kadar uzanmış bir yazarın hangi döneminin esas alındığına, eğer bütün dönemleri kapsayıcı bir araştırma yapıldığı iddia ediliyorsa bu yıllar ve dönemler boyunca hangi eserlerinin neden öne çıkarıldığına dair bir metot ortaya konulduğuna rastlamıyoruz. Burada

² Burada İsmet Özel üzerine YÖK'ü tez veri tabanındaki 22 tezin tamamını inceleyecek değilim. Ancak yukarıda da belirttiğim gibi bu tezlerin çoğunluğu başlıklarından da anlaşılacağı üzere İsmet Özel düşüncesinin tamamını ele aldığı iddiasındadır. Yayınlanmayan bu tezlerden bazıları; *İsmet Özel: Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinin İncelenmesi* (Ayyıldız, 1993), *İsmet Özel, hayatı, eserleri, poetikası* (Bilgi, 1996), *İsmet Özel'in hayatı, edebi şahsiyeti ve şiirleri üzerinde bir inceleme* (Fedai, 1998), *İsmet Özel, hayatı, şiiri ve poetikası* (Kaya, 2014).

³ İsmet Özel düşüncesi içerisinde "Türklük", "İslamcılık" ya da "modernite" gibi belirli kavramları aramak şeklinde yazılan tezlerin de sorunu Özel düşüncesini başıyla sonu arasında hiçbir fark olmayan dondurulmuş bir kütle olarak ele almasıdır. Söz konusu tez örneklerinden *İsmet Özel'de İslamcılık Düşüncesi* (Kotan, 2016) başlıklı teze baktığımızda yazar her ne kadar İsmet Özel'in hayatını çeşitli dönemlere ayırmış olsa da tezin içerik analizi kısmına geçtiğinde bu dönemler arası geçişin Özel'in fikri inşasındaki gelişimine olan etkisini takip etmez, düşüncelerini süreklilik ya da kopuş ekseninde bir bağlama oturtmaz. Yine *İsmet Özel İslamcılığında Türk Algısı Üzerine Bir İnceleme* (Durmuş, 2022) başlıklı bugün itibarıyla İsmet Özel düşüncesi üzerine yazılmış son yüksek lisans tezinde Özel'in düşünce hayatının çeşitli evreleri olduğu ifade edildikten sonra tezin analiz kısmı olan "İsmet Özel'de Türklük Algısı" kısmında Özel düşüncesinin nereden nereye hangi arayış ve sorularla taşındığına dair sistematik bir açıklamaya girişilmemiştir. Buradaki eleştiri söz konusu tezlerin Özel düşüncesiyle ilgili yaptığı analiz ve saptamaların doğru olup olmamasıyla ilgili değildir; söz konusu tezlerin analiz ve saptamalarının bir metot dahilinde elde edilmediğiyle ilgilidir.

istisna edeceğim bir çalışma Vefa Can Kaya'nın *An Examination of Islamist Discourse in the Face of Western Challenge: The Case of İsmet Özel* (2015) adlı tezi olacaktır. Bu çalışmada Kaya,

Özel'in *Üç Mesele* (1978), *Cuma Mektupları* (1988-1992) ve *Tahrir Vazifeleri* (1994) eserlerini seçerek bu eserler üzerinden bir içerik analizi çalışması yapmıştır. Kaya, her ne kadar İsmet Özel'in 1980'ler boyunca kaleme aldığı diğer kitapları incelemesine neden dâhil etmediğini açıklamasa da en azından Özel'in düşüncelerini belirli bir dönemselleştirmeye tabi tuttuğu için daha kompakt bir çalışma gerçekleştirebilmiştir. Kaya, yaptığı inceleme sonunda İsmet Özel yazınında Batı'nın politik ve felsefi olarak iki şekilde ele alındığını, politik Batı'nın Özel tarafından düşmanlaştırıldığının ancak felsefi Batı'nın Özel tarafından iş birliği yapılabilecek, kendisiyle iletişime geçilebilecek bir kaynak olarak görüldüğü çıkarımını yapmıştır. Söz konusu politik ve felsefi Batı ikiciliğinin Özel düşüncesinde incelenen metinler boyunca bir kurucu çelişki olarak ortaya çıktığını tespit etmiştir (ss. 91-92).

İsmet Özel üzerine yazılan makalelerin dökümüne baktığımızda birçoğunun İsmet Özel şiirleri üzerinde yapılan tematik analizlerden oluştuğunu görüyoruz.⁴ Bu çalışmalardan Celal Fedai'nin "İsmet Özel'in Şiirlerinde 1965-1975 Dönemi Siyasi Olayları ve Halka Bakış" (2018) adlı makalesi "halk" teması üzerinden İsmet Özel şiirlerinin kronolojik sırayla incelenmesi yöntemiyle başarılı bir tümevarım örneği olarak ortaya konulabilir. Fedai değerlendirmesinin sonucunda Özel'in halk kavramına ikircikli baktığını, halka bir taraftan kurucu bir önem atfederken bir taraftan da en romantik vurgularında bile halka karşı eleştirel bir boşluk bıraktığını ve kendi şair benliğini halkın önüne çıkardığını savunur (s. 395). Yine İsmet Özel şiiri üzerine henüz 1975 gibi erken bir tarihte tümevarım yönteminin mükemmel kullanıldığı bir analizin Özel'in şair arkadaşı Ataol Behramoğlu tarafından yapıldığını görüyoruz.⁵ Behramoğlu, Özel şiirine herhangi bir kavramın dayatması altında bakmaz, ilk şiirlerinden itibaren şairi yönlendiren ana duygunun ne olduğuyla ilgilenir. Behramoğlu'na göre, Özel'in ilk şiir kitabı *Geceleyin Bir Koşu*'yu yönlendiren duygu politik olmaktan ziyade psikolojiktir; bu kitaptaki şiirler şairin ergenlik boğuntusu ve bunalımlarını yansıtır (Behramoğlu, 1986, s. 116). Her ne kadar 1969'da yayınlanan *Evet İsyân* kitabıyla beraber İsmet Özel toplumculuğa yönelmiş olsa bile şiirinin kökenindeki bireyci bunalım onun peşini bırakmaz ve onu "yeterince" toplumcu yapmaz (s. 151). Behramoğlu'na göre Özel kendi bedeniyle toplum arasında kalmış, bedenini artık taşıyamadığı yerde ruh haline gelmiş, toplumculuktan dindarlığa yönelmiştir (s. 50). Ancak her şeye rağmen Behramoğlu'na göre Özel bir zamanlar edindiği toplumcu bilinçten de kurtulamayacak, ergenlik boğuntuları, toplumculuk ve ruhçu dindarlık arasında sıkışacaktır (s. 151-152).

Ataol Behramoğlu'nun İsmet Özel şiirini anlamak için kullandığı tümevarım yöntemini ben de İsmet Özel'in 1980'li yıllardaki düşüncelerini takip etmek için kullanacağım. Burada tümevarımın iki özelliği benim için öne çıkacak. Birincisi İsmet Özel'in kitaplarına Behramoğlu'nun da yaptığı gibi kronolojik olarak bakacağım ama Behramoğlu'ndan farklı olarak şiir kitaplarına değil deneme kitaplarına bakacağım. 1977'den itibaren özellikle *Yeni Devir* gazetesi yazarlığıyla beraber İsmet Özel'in düşüncelerini siyasi fıkra ve deneme yazarlığıyla yoğunlukla ifade ettiğini görüyoruz. Nitekim söz konusu yazılara 1980'li yıllardan 2000'li yılların başına kadar *Milli Gazete*'de devam etmiştir Bu Özel'in şair kimliğinin geride kalması ya da önemsizleşmesi anlamına gelmez ancak bu dönemler boyunca bir yazı biçimi olarak düzyazıyı çok daha etkin ve yoğun bir şekilde kullandığı görülmektedir. İkincisi ise Özel'in 1980'li yıllardaki düşüncelerine bakarken bu düşüncelerde belirli bir kavram veya kavram seti aramayacağım. Söz gelimi "1980'lerde İsmet Özel düşüncesinde modernite eleştirisi" gibi bir çalışma yapmayacağım. Çünkü düşünce akışı

⁴ Bu çalışmalardan bazıları için bakınız; (Geçen, 2012), (Balci, 2020), (Atay ve Güven, 2021).

⁵ Ataol Behramoğlu'nun "İsmet Özel Üzerine" adlı yazısı ilk olarak *Militan* dergisinin Kasım 1975 sayısında çıkmıştır. Behramoğlu söz konusu yazıyı daha sonra 1986 yılında basılan benim de burada atıf yaptığım *Yaşayan Bir Şiir* adlı kitabına almıştır.

içerisinden tek bir kavramı çekme tarzı çalışmaların çoğu zaman diğer kavram ve unsurları yalıtın bir seçmeciliğe vardığını müşahede ediyorum. Ancak bu durum araştırmamda çeşitli kavramlara müracaat etmeyeceğim anlamına gelmez, birazdan görüleceği üzere evrenselcilik, soyutluk, somutluk, demokrasi gibi kavramları İsmet Özel düşüncesi içerisinden tartışacağım ancak bu tartışma, İsmet Özel düşüncesinin bizi taşıdığı yol üzerinde ortaya çıkacaktır. Yalıtılmış kavramların seçmece bir şekilde metinlere empoze edilmesi yoluyla değil.

Tümevarımcı yöntemime rağmen çalışmam iki öncülün varlığını varsayar. Aslında bu öncüller metne *a priori* olarak dayatılmış kategorilerden ziyade metinlerin yakın okunmasından ortaya çıkan içkin çıkarımlardır. Ancak yine de bu çıkarımları araştırmamın meşruiyetinin temelleri olarak ileri süreceğim. Bu öncüllerden ilki İsmet Özel'in politika düşünürü (politika üzerine düşünen) bir entelektüel olduğudur, İsmet Özel bir şair ya da deneme yazarı, bir edebiyatçı olmaktan ziyade bir düşünürdür. Düşüncesinin özü ise politiktir. Bunu İsmet Özel'in kendi ifadeleriyle tanımlayabilirim⁶ ancak buradaki vurgum birkaç alıntıdan ibaretlenecek bir vurgu olmaktan ziyade Özel düşüncesinin belirli bir döneminin (burada 1980'ler) yakın okunmasında kendiliğinden ortaya çıkan bir somutluktur. İsmet Özel'in politika düşünürü olmasının yanı sıra öne süreceğim ikinci öncül ise İsmet Özel düşüncesinin belirli bir sistematizasyonunun var olmasıdır. Özel ilk deneme kitabı *Üç Mesele*'den başlayarak 1980 sonrasında da süregelen şekilde bir deneme yazarı olarak düşüncelerini sistematize etmiştir.

Bir düşünürün düşüncelerini sistematize etmesi mantıken iki şekilde olabilir. Ya o düşünür kendi düşüncesini biçimlendirmek için yıllar sürecek yoğun bir zihin uğraşından sonra eserlerini bir fikri sistemi etrafında kaleme alır, bu durumda o düşünürün görüşleri tutarlı ve bütünlüklü bir biçimde ayrıntılandırılarak yapılandırılmıştır, ya da ikinci ihtimal, o düşünür düşüncelerini zamana yayarak belirli meseleleri zaman içinde yazıyla ele alarak sistematize eder. Bu durumda o düşünürün ilk yazısıyla son yazısı arasında hem bir arayışın sürekliliğine şahit oluruz hem de bu arayış içerisinde çeşitli savrulmaları ve çelişkileri müşahede ederiz. Bir düşüncenin sistemli bir şekilde inşa edilmesi demek o düşüncenin herhangi bir çelişkiden ya da boşluktan arı olması demek değildir. Buradaki sistematiklik belirli sorulara ısrarla yanıt arama cehdinden doğan tutarlılık ve bütünlük arayışında aranmalıdır. Düşüncenin sistematize edilmesindeki ilk versiyonun fikri çelişki ya da boşluklara daha az düşmesi beklenirken ikinci versiyonda bu ihtimal daha yüksektir hatta mecburidir. Çünkü düşünmeye ve yazmaya devam etmek sorulara tekrar ve tekrar cevap aramak arzusundan doğar. Bu tekrarlar farklı cevaplar olarak değil, verilen bir cevabın olgunlaştırılması ve yetkinleştirilmesi iradesiyle ortaya çıkar. Elbette bu yetkinleştirilmenin gerçekten başarılıp başarılmadığı, çelişkilerin çözülüp çözülemediği son tahlilde garanti edilemez.

İsmet Özel'in düşüncesinin bir sistematikliğe kavuşması, bir iç tutarlılığa bürünmesi 1980'li yıllarda gerçekleşmiştir. 1980'e kadar İsmet Özel'in şiirlerinin de belirli fikri temayüller etrafında şekillendiğini Celal Fedai'nin ve Atıf Behramoğlu'nun makalelerinde görmüştük. Ancak düz yazı, düşüncüyü ayrıntılandırmak, şekillendirmek, belirli bir yapısalığa ve örüntüye varmak açısından şiirden daha elverişli bir araçtır. Belirli bir düşünce diyalektiğini ancak düz yazı üzerinden takip edebiliriz. Nitekim İsmet Özel 1978'de basılan *Üç Mesele* kitabıyla medeniyetçi-ilerlemeci-teknikçi genel entelektüel kamuoyuna bir cevap üretmeye girişerek bir düşünce dizgesini başlatmıştır. *Üç Mesele*'de ele aldığı kavramlara dair göndermelere, değinilere, atıflara önceki şiirlerinde de elbette rastlamak mümkündür ancak Özel'in 1978'den itibaren şiirden düzyazıya geçişi (şiiri terk etmek anlamında değil ama düz yazıyı daha sık ve yoğun bir iletişim

⁶ İsmet Özel gündelik-propagandacı-pejoratif anlamdaki politikayı değil "her insanın kendi değerleri doğrultusunda yeryüzündeki mevcudiyetini kendi benzerleri arasında kabule şayan kılmak için kendi değerleri doğrultusunda gösterdiği çabalar" olarak ifade ettiği ikinci türden bir politikayı kendi şiir yazımının da arkasındaki ana saik olarak kabul eder (İsmet Özel, 1990, s. 165): "Ancak, siyasi şuurumuzun yücelmesi için şiiri bir alet olarak kullanabiliriz. Yani bizim siyasi alandaki olgunluğumuz şiirle daha yukarı seviyeye çıkabilir. Bu bakımdan ben her zaman siyasetin üstüne üstüne gittim. Yani siyaseti adeta birinci problemmiş gibi vazettim" (İsmet Özel, 1989, s. 13).

aracı olarak kullanmak dolayısıyla) basit bir form geçişi değildir. *Üç Mesele* ile İsmet Özel, kendi gördüğü, gündeme getirdiği meseleleri teorize etmeye, anlamlı bir bütün ve ilişkisellik içinde ele almaya kalkışmıştır. Bu İsmet Özel düşüncesi açısından önemli bir kırılmaya işaret eder. İsmet Özel'in bugüne kadar ulaştığı düşüncesinde *Üç Mesele*'de açtığı çığırın oluşturduğu sürekliliği görebiliriz.

Ancak ben bu makalede *Üç Mesele*'nin üzerini kapatarak İsmet Özel'in 1980'li yıllarda basılan kitapları üzerinden incelememi yapacağım. *Üç Mesele* 1970'li yıllarda sosyalist-milliyetçi ya da İslamcı olması fark etmez entelektüeller arasında hâkim olan ilerlemeciliğe karşı yapılan bir eleştiriydi. 1980 yılında yayınlanan *Şiir Okuma Kılavuzu*, Türkiye'de bir şairin poetika üzerinde yazdığı bir eser olarak önemli bir çalışmadır. Bu çalışma aynı zamanda Özel açısından şiirden, şiirin felsefesine diğer bir deyişle şiirden düzyazıya geçiş yapma momentumunun bir devamı niteliğindedir. Ancak asıl 1984 yılında yayınlanan *Zor Zamanda Konuşmak* kitabıyla beraber İsmet Özel, 1980'lerin siyasal ortamını da gözetererek kendi politik düşünce yapısını inşa etmeye girişmiştir. Ardından gelen *Taşları Yemek Yasak* (1985), *Bakanlar ve Görenler* (1985), *Faydasız Yazılar* (1986), *İrtica Elden Gidiyor* (1986), *Surat Asmak Hakkımız* (1987) ve *Tehdit Değil Teklif* (1987) kitaplarıyla beraber İsmet Özel 1980'li yıllarda kendi düşünce yapısını belirli sorular ve sorunlar etrafında geliştirdi.⁷

Neden 1980'li yıllar sorusunun cevabını 1980 ile 1990 arasını Türkiye siyasetinde yapısal olarak diğer dönemlerden ayırıştırılmış bir dönem olmasında arıyorum. 12 Eylül 1980 darbesi Türk siyasal hayatında açık bir kırılma meydana getirdi. Bu kırılmanın ortaya çıkardığı en önemli neticelerden biri 1980 öncesinin yerleşik siyasal aktörlerinin tasfiyesi oldu. Türkiye'nin 1970'li yıllarına ağırlığını koyan sol-sosyalist, milliyetçi ve İslamcı hareketlerin temsilcileri olan partiler ve gençlik örgütleri kapatıldı, mevcut siyasi liderler siyasetten en azından 80'lerin sonlarına kadar azledildi. 1990 yılı ise hem iki kutuplu dünyanın sonunun gelmesiyle bir dönüm noktası oluştururken hem de iç siyasette Refah Partisi öncülüğünde İslamcı partinin yükselişe geçmesine tekabül edecektir. 1990 ile 28 Şubat post modern darbesinin yaşandığı 1997 arası dönem de Türkiye siyasetinde kendine özgü bir dönemdir. 1997 ile 2002 arası post-darbe dönemi olarak bir geçiş dönemi ise 2002'de Ak Parti'nin iktidara gelmesiyle Türkiye siyasetinde yeni bir dönem açılacaktır. Ancak bizi bu makale özelinde ilgilendiren 1980 ile 1990 arasındaki dönemdir. Bu dönem askeri yönetimin bütün sansürcülüğüne rağmen özellikle 1983 sonrasında yasakların nispeten gevşediği bir siyasal ortamda entelektüellere görece bir otonom alan açmıştır. İdeolojik siyasetin güçlü figürlerinin devreden çıktığı bir ortamda entelektüellere fikirlerini geliştirme ve yayma açısından bir fırsat alanı açılmıştır. İdeolojik hareketlerin güçlü olduğu ortamlarda lider ile kitle arasındaki uyuma hizmet eden fikirler cari olabilirken lider kitle bütünlüğünün bozulduğu ortamlarda görece bağımsız entelektüeller, kitleyi (bu kitleyi de okuyazar kitle olarak almak lazım) etkileme şansını daha fazla bulurlar. Bir siyasi partinin ya da liderin aşırı domine ettiği ortamlar entelektüel gelişim ve tartışma açısından dezavantajlıyken siyasi arenada köklü hiyerarşilerin dağıldığı durumlar entelektüellere kendi mecralarını oluşturmak açısından fırsatlar verir.

1. Düşünürün Yükü: Somut Türkiye'den Soyuta Varmak Olarak Zor Zamanda Konuşmak

İsmet Özel'in 1980'den sonra ilk çıkan kitabı *Zor Zamanda Konuşmak* yazarın *Milli Gazete*'deki denemelerinin derlenmesi ile oluşmuştur. Gazetede deneme yazmanın iki amacı olabilir birinci ve daha yaygın amaç gündeme dair saptamalar ve değerlendirmeler yapmaktır. Şu veya bu siyasi parti liderinin yaptığı bir açıklama üzerine, bir siyasi olay, bir ziyaret, muhtemelen güncel bir kavga üzerine köşe yazarları yazılarını yazarlar. Bu yazılar gündemin yoğunluğunu ve acilliğini yansıtır, okuyucunun duygularına seslenir ve okuyucuyu büyük oranda bir duyguya yönlendirmek ister. Bu

⁷ 1988-1992 yılları arasında çıkan İsmet Özel'in *Cuma Mektupları* serisini Özel düşüncesinin 1980'lerden 90'lara geçiş dönemi olarak değerlendirdiğim için bu incelemede kaynaklarımı Özel'in *Cuma Mektupları* öncesindeki son kitabı olan *Tehdit Değil Teklif* kitabıyla sonlandırdım.

yazıların yazarlarının kendi fikirleri arasında bir iç tutarlılık arama kaygısı yoktur. Elbette siyasi fıkra yazarının bir siyasi görüşü vardır ancak bu görüş sistematik bir düşünce inşa etme ameliyesine girmeyi gerektirmez, çünkü bu tarz bir derinleşme arayışı gündemin sıcaklığını ve yüzer geçerliğini yakalayamaz. Bu sebeple siyasi fıkra yazarı genelde çok da ayrıntısına girilmemiş genel bir siyasi görüş üzerinden olup bitene cevap veren kişidir. Ancak gazete yazarlığının bir de daha az kullanılan bir ikinci yönü olabilir. Burada gazete yazarı gündemi tamamen göz ardı etmese de gündemin gerisinde olup biten kavramsal gelişmelere bakar, amacı gündeme anlık cevap vermek değil, gündemi belirleyen düşünce akışlarına mümkün olduğunca nüfuz etmektir. Bu tarz yazarlar okuyucuya dar bir fikri ya da duyguyu geçirmekle yetinmek istemezler; okuyucuya meselelerin kökenlerini göstermek, gündemin arkasındaki gizil akışa ışık tutmak, bu akışın ritmini ve gidişatını açığa çıkarmak isterler. Bu sebeple İsmet Özel'in de iyi bir örneği olduğu bu ikinci grup yazarlar aslında gazete yazıları yazarken bile bir kitabın bölümlerini yazıyor gibidirler. Görünen gündemin arkasına belirli bir sistematik bakma iştiağı sonucunda yazılar ilk gazetede yayınlansa bile aslında bir kitap çalışmasının fasikülleri olarak ortaya çıkar. İsmet Özel'in yazarlığı 1980 sonrasında bir gazete yazarlığı olmaktan ziyade gazete yazıları aracılığıyla kitap yazarlığıdır.

Bu durumu yazarın 1980 sonrasındaki henüz ilk kitabında müşahede ederiz. *Zor Zamanda Konuşmak* kitabını oluşturan yazılar, 1980'ler boyunca diğer kitaplarında olduğu gibi birbirinden farklı gündemlere ilişkin cevaplar niteliğinde değil; gündemin arkasındaki olgulara bakma cihetinde, meseleleri belirli bir derinlikle el alma arzusuyla oluşturulmuş iç bütünlüğe sahip yazılardır. Bu iç bütünlüğü Özel'in tek bir kitabında bulmayız; onun 1980'ler boyunca ürettiği kitaplar arasında da bir iç bütünlüğü mevcuttur. O halde ilk baskısı 1984 yılında yapılan *Zor Zamanda Konuşmak*'ta belirli bir süreklilikle iç bütünlüğe kavuşturulmaya çalışılan düşüncelerin aynı şekilde Özel'in 80'ler düşüncesinin de girizgâhını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu kitapta açılan tartışmalar diğer kitaplarda da devam ettirilmiş elbette çeşitli vurgu değişiklikleri, düzeltmeler, geri almalar, tekrar ifade etmelerle bir bütünlüğe erişilmeye çalışılmıştır. O halde Özel'in *Zor Zamanda Konuşmak*'ta düşüncesini nasıl inşa ettiğini, kendisini nasıl konumlandığını ona herhangi bir öncül kavram dayatmadan aşama aşama açıklığa kavuşturulmuş.

Özel, *Zor Zamanda Konuşmak* kitabına günlük fıkra yazarının kim olduğuna ilişkin iç içe geçmiş sorularla başlar: “Günlük fıkra yazarı Türkiye'ye özgü bir yaratık. Kimdir? Niçin her gün okuyucunun karşısına çıkar? Söyledikleri bir yaraya melhem olur mu?” (1993, s. 13). Özel'in meseleye bu girişinden günlük fıkra yazarı olmanın hiç de hoş bir durum olmadığını anlarız. Ancak “olan olmuş”, günlük fıkra yazarı olunmuşsa söz konusu yazarı kurtaracak olan yazılarını günlük olmaktan çıkarmaktır. Fıkra yazarı ruhunu ancak gününbirlik kaygıların ötesine geçerek kurtarabilir (s. 14). İsmet Özel, günlük fıkra yazarına dair yaptığı bu genel tespitten sonra hiç vakit kaybetmede İsmet Özel olarak kendi öznel pozisyonunun açık eder. Özel, herhangi bir yazar değil dünyayla diğer insanlarla uyumsuz bir yazardır. Onun dünya, hayat, ölüm karşısında takındığı tavırları takınan başka bir kimse yoktur: “Bu tek başlılık sevimli değildir. Dayanıklılık gerektirir ve insanın gücünü yıpratır” (s. 16). Özel'in sözünü ettiği tek başlılık yıpratıcı olsa da belli ki Özel'in yazılarının varoluşsal dayanağıdır. Özel kendisine özgü, diğerlerine benzemeyen bir bilinçle olup bitene bakan bir yazar olarak kendi ontolojik pozisyonunun diğerlerine karşı sağlamlaştırır.

Özel kendi bilincini diğerlerinden ayırttırdıktan sonra bir sonraki aşamaya geçer ve kendi kendine “ben bir Müslüman olarak ne yapıyorum” sorusunu sorar (s. 30). İsmet Özel'in ne yapıyorum sorusu Lenin'in “ne yapmalı” sorusuna benzer ancak ondan farklıdır. Ne yapmalı, geleceğe ilişkin bir tasavvura gönderme yaparken ne yapıyorum, hali hazırda yaptığım şeye odaklanır. Özel gelecekteki bir aksiyonun planını oluşturmayı değil, şu an alınacak sorumluluğun ne olduğunun açığa çıkarılmasını önceler. Burada aynı zamanda devreye belirleyici bir kavram olarak

“Müslüman” girer, İsmet Özel herhangi biri olarak değil bir Müslüman olarak yapacağını yapıyordur. O halde nedir bu Müslümanlık, İsmet Özel’i nasıl tanımlar?

İsmet Özel’in ne yaptığı ve Müslümanlığın ne olduğu dolayısıyla Müslüman olarak bir şey yapmanın ne olduğu sorusuyla karşı karşıya kalıyoruz. Özel, tam bu noktada bir manevra yapar ve bir adım geriye çekilir. O bir adım geride Düşünce’nin ne olduğu sorusu ortaya çıkar.⁸ Bir entelektüel-yazar-şair, Düşünce’nin ürünüyse o Düşünce’nin ne olduğu ortaya çıkarılmalıdır. Özel bundan sonraki çizgisini belirleyecek önemli bir çıkarım yaparak Düşünce’nin evrensel bir varlık olmadığını her ırkın-kültürün kendi özgü bir düşüncesi var olduğunu söyler.⁹ O halde Düşünce, kültürün ürünüyse, kültürün unsurları olan iklimin, tarihin, yaşama biçiminin ve dilin ürünüdür (s. 33). Özel’e göre “Düşünce ancak yerinde ve zamanında, kendi derin kaynaklarından toprağın yüzüne çıktığında yerli yerine oturabilir, sağlıklı bir işleyiş gösterebilir” (s. 33).

İsmet Özel, *Zor Zamanda Konuşmak*’ta önce günlük fıkra yazarının kim olduğuna baktı, buradan günlük fıkra yazarının nasıl olur da gündeme esir olmadan yazabileceğini araştırdı. Kendisini özel bir bilinç olarak diğerlerinden ayırdı ardından kendi ontolojik pozisyonunu “Müslüman” olarak belirledi. Fakat bununla da yetinmedi, bir düşünen adam olarak düşüncenin ne olduğunun tanımına ulaşmaya çalıştı. Düşüncenin ırk-kültürden kaynaklandığını saptadı. Irk-kültür doğal olarak yer ve zamana bağlıdır, Özel bu durumda soyut/evrensel bir Müslümanlığa değil somut yer-zamanla bağlı bir Müslümanlığa ulaşmak ister. Tam da bu noktada İsmet Özel’in somut ve soyut vatan ayrımı yaptığını görüyoruz. “Soyut vatan insanların son yüzyıldaki propaganda yöntemleriyle zihinlerine dolan “ideolojik” vatanlardır” (s. 35). Burada Özel’in 12 Eylül öncesi sosyalizmine ve İslamcılığına gönderme yaptığı açıktır. Sosyalistler ve İslamcılar üzerinde yaşadıkları somut ve filli bir ülkenin siyasi ve iktisadi yapısı, işleyişi, halkın mevcut durumu ile ilgilenmeyen “içinde yaşadıkları topluma, toplumsal örgütlere “bizim” diyemeyen insanlar halinde olmuşlardır” (s. 35). Bu insanlar Özel’e göre “kendi fantastik dünyalarında, meslek öbeklerinde, siyasi kamplarda buldukları “biz” duygusuna kaçarlar” (s. 36).

Günlük fıkra yazarı-ben İsmet Özel-Müslüman-Düşünce-somut vatan izleği, Özel’i Türkiye’nin nomosuna çıkarır. Özel’e göre eğer bizler somut olarak Türkiye ülkesinde yaşıyorsak, yüzümüzü Türkiye’nin kültürünün ne olduğuna dönmeliyiz. Düşünürün, burada somut ve fiili düşünür olarak İsmet Özel’in vazifesi, Türkiye’nin nomosunu araştırmaktır. Özel’e göre Türkiye’nin nomosuna çeşitli ideolojiler tarafından sınırları çizilmiş Türkiye’yi araştırmakla varılamaz (s. 37). Türkiye’nin nomosuna somut ve var olduğu şekliyle “Türkiye’nin vazgeçilmez değerlerinin “algılanması” sonucunda varılabilir.” (s. 38).

Buraya kadar İsmet Özel düşüncesinin mükemmele yakın bir uyum içerisinde çalıştığını söyleyebiliriz. Bu aşamada sadece evrensel Müslüman kategorisinin nasıl bir yerel kültüre-nomosa indirgenebileceği sorusu sorulabilir. Bu soruya da belirli bir mütevazılık içerisinde cevap verilebilir. Evrensel bir dinin ne olduğunun ve nasıl tecrübe edilebileceğinin somut bir mekânda ve somut bir tarihsel tecrübe içerisinde idrak edilebileceği söylenilebilir. Ancak İsmet Özel böyle bir cevapla yetinmeye razı olmaz, çok daha geniş ufuklara açılmak ister. Nitekim İsmet Özel düşüncesini bundan sonra çetrefilleştiren onun söz konusu mütevazı sınırlar içerisinde ikamet etmemesi olacaktır.

“Bizim savaşımız, Müslümanların savaşı ilginç çağa, çağın ilginçliğine karşı bir savaştır. İlginç bir çağda yaşıyoruz, ama hayatımızı bu bunaltıcı ilginçlikten kurtarmak istiyoruz” (s. 87). İsmet

⁸ Burada Düşünce’nin D’sini bilerek büyük yazdım. Özel’in genel bir düşünceye değil tikel bir Düşünce’ye referans vermesine anıştırma yapmak istedim.

⁹ Özel, Rene Guneon’a atıfla ırk kavramına yüklenen olumsuz çağrışımların kavramın anlamını çarpıttığını ifade eder: “İrk kelimesinin hemencecik kafatası çağrışımı yapması ne yazık ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında, galip tarafın yani ABD ve SSCB’nin müşterek propagandaları yüzündendir. Yoksa ırk kültürel bir kesinliğin belirtisi olarak ele alınabilir. Nitekim Rene Guneon buna yakın bir kullanımı benimsemiştir” (1993, s. 31-32).

Özel ilginç bir çağ kavramını gittikçe açacaktır; ona göre yaşadığımız ilginç çağı karakterize eden Batı medeniyetinin ta kendisidir (s. 92). Özel, görüşlerini sürdürür; Batı medeniyeti sadece bu çağda değil çağlar boyunca “mübadelenin itibari değeri ve sözleşmenin keyfi hükümleri” temel mantığında ortaya çıkmıştır. Bu mantığa göre “iki insan arasındaki münasebet her birinin insanlığına değil, kâğıt üzerindeki değerlerine dayalı olarak kurulur” (s. 93). Özel'e göre yaşadığımız çağda Batı medeniyeti tekilleşmiş, tek medeniyet halini almıştır çünkü Batı medeniyeti coğrafi olarak sadece Batı'da yaşanır değildir, Türkiye'de dâhil olmak üzere Batı dışı dediğimiz yerlerde Batı yaşam tarzına uygun yaşar hale gelmiştir; “Batı medeniyeti dışında kalmak New York'ta ne kadar mümkünse Çorum'da da o kadar mümkündür” (s. 99.).

İsmet Özel, Müslümanların savaşının çağımızda küreselleşen ve tek medeniyet halini alan Batı medeniyetine karşı olması gerektiğini savunur. Özel'in politik öznesi “Müslüman” olarak belirir çünkü Batı sistemine karşı mücadele etme imkânını sadece İslam verir. Çünkü İslam dışı diğer hiçbir “otantik gelenek” Batı sistemini “dışta bırakabilecek “itikadı” mesnede sahip değildir”. “Yalnız İslam “küfir” kelimesine muhteva kazandırabilecek teçhizata sahiptir” (s. 125).

İmdi, İsmet Özel'in düşünce çizgisinin üzerinden tekrar geçsek, Özel'e göre Müslüman, Düşünce'ye hizmet vermelidir, bu düşüncede ancak tarih ve coğrafyayla sınırlı somut vatanda ortaya çıkar. Fakat bu somut vatanda düşünceyle uğraşacak Müslüman'ın gayesi sadece İslam'ı zaman ve mekân sınırları içerisinde idrak etmek değildir; Müslüman aynı zamanda Batı medeniyetine/tek medeniyete karşı da savaşması gereken kişidir. Fakat buradaki savaş söz konusu edilen Müslüman ve “kâfir” in (Batılının) soyut savaşı mıdır? İsmet Özel'in düşünce çizgisine göre böyle olmamalıdır, böyle olursa şimdiye kadar yaptığı somut vatan vurgusu boşa düşer. O halde Özel'in düşüncesinin mantıki sonucu medeniyete karşı savaşacak olan/savaşmaya yetkili politik özne herhangi bir Müslüman değil Türkiyeli Müslümandır. İşte bu noktada İsmet Özel'in mütevazilikten sapması ortaya mantıksal bir zorluk çıkarır. İsmet Özel 'bir Müslüman olarak ben, İslam'ı soyut-teorik olarak değil Selçuklu ve Osmanlı tecrübesine de dayanarak Anadolu coğrafyası içerisinde yaşanan somut İslam olarak tanıyacağım' görüşüyle yetinse söz konusu İslam tecrübesinin nesnel bir biçimde çalışılmasıyla-incelemesiyle yetinilebilirdi, bu da Özel düşüncesine mutlak bir tutarlılık verebilirdi. Ancak Özel böyle bir nesnel çalışmayla yetinmek istemez ve Türkiye Müslümanlığının modern medeniyetle mücadele verebilecek somut bir tecrübe olarak ortaya çıkarılması gerektiğini iddia eder. O halde biz Türkiyeli Müslümanlar olarak sadece bu ülkenin İslami tecrübesini araştırmakla yetinemeyiz aynı anda bu ülkede yaşanan İslam'ın medeniyete karşı savaş verebilecek güçte-potansiyelde olduğunu da kanıtlamamız gerekir. Bu noktada 'İslam'ın zaten böyle bir potansiyeli var' argümanını ileri sürmekle yetinilemez eğer bu argümanla yetinilirse Özel'in soyut vatancı-ümmetçi Müslümanlara yaptığı, ideolojik olma-gerçekten/somuttan kopma eleştirisi boşa düşer. Bu durumda İsmet Özel'in 'zaten İslam'ın böyle bir potansiyeli var' önermesinden fazlasını, 'Türkiye Müslümanlığı tecrübesinin böyle bir potansiyeli var' önermesini kanıtlaması gerekir.

Bu önermenin İsmet Özel düşüncesi açısından doğurduğu sıkıntılı sonuç onu Türkiye Müslümanlığına dair bir soyutlama yapmak zorunda bırakmasıdır. Sadece Türkiye Müslümanlığının güncel ya da tarihi somut araştırmasıyla yetineceğini ileri sürse bu araştırma, ulaşmak istediği medeniyetle savaşacak Müslüman Türk'e göre fazla iddiasız-düşük hacimli kalacaktır; hâlbuki Özel'in 'evet somut Türkiye tecrübesine bakacağım ama bu tecrübe diğer tecrübelerden ayrıksı/farklı bir tecrübedir' görüşünü öne sürmesi gerekir. Türkiye tecrübesi mesela Endonezya tecrübesi, Mısır tecrübesi gibi herhangi bir somut tecrübe değildir, soyutlaştırılabilir bir tecrübedir noktasına varması gerekir. Nitekim Özel tam da bu argümanı kendi düşüncesinin mantıki sonucu olarak ileri sürecektir: “Türkiye hem dünyanın herhangi bir ülkesidir ve hem de dünyanın hiçbir ülkesinin sahip olmadığı özellikle donatılmıştır. Biz, kendimiz de öyleyiz” (s. 185).

İşte somut Türkiye tecrübesinden kâfirle savaşacak Müslümanın çıkarılmasının zorluğu İsmet Özel düşüncesinin 1980'ler boyunca aşmaya çalıştığı esas gerilimdir. Bu gerilimin üretici bir gerilim olduğunu somut Türkiye ve soyutlaştırılabilir tecrübe arasındaki diyalektiğin Özel açısından önemli açılımlar oluşturacağını göreceğiz.

2. Evrenselcilik İçerisinde Arayışlar: Ümmetçilikten Kulluğa *Taşları Yemek Yasak Kitabı*

Zor Zamanda Konuşmak'ta İsmet Özel, Türkiye Müslümanlığını hâkim-modern-teknolojik-tek medeniyete karşı koyma potansiyelinde olan yegâne siyasi varoluş olarak tanımlıyordu. Ancak Özel'in bu tanımının özü itibarıyla soyuta açılan bir tarafı olduğunu iddia etmişim çünkü Türkiye Müslümanlığının somut-nesnel araştırmasıyla bu iddiayı geçerli kılmak kolay değildir. Türkiye'nin nomosunun somut olarak araştırıldığı daha ilk aşamada Türkiye'de kültürel olarak bir seküler-dindar ayrışmasının olduğu yadsınamayacak şekilde ortaya çıkar. Özel bu soruna 80'ler boyunca yazdığı çeşitli pasajlarda çözüm arayacaktır. Nitekim henüz *Taşları Yemek Yasak* kitabının önsözünde “siyasi otoriteler bakımından Türkiye'de yaşayan insanların Müslüman olduğu gerçeği artık görmezlikten gelinmiyor” ifadeleriyle 12 Eylül sonrasında Kemalist laik bürokrasinin de Türkiye halkının Müslüman olduğunu kabullendiğini ifade eder (1993a, s. 7). Özel laik yönetici elit-Müslüman halk ayrışması meselesine ileride dönecektir ama *Taşları Yemek Yasak* kitabında bu ilk sorunu büyük ölçüde bir yana bırakır. Daha acil olarak ele aldığı ikinci mesele Türkiyeli Müslümanların somut olarak ne durumda olduğudur. Laik-Müslüman çatışmasını bir kenara koyduğumuz durumda dahi acaba Türkiyeli Müslümanlar, Özel'in işaret ettiği medeniyete karşı mücadele eden ya da etme potansiyelinde olan özne konumunda mıdır? Özel bu soruya da olumlu cevap veremez ve Türkiyeli Müslümanları üç gruba ayırır. Bu üç grup, Müslüman olmanın sorumluluğunu üzerinden atmak için bahane kılınan “üç kaçamak” ile örtüşür. “İlk kaçamak kendi gücümüzün önemli işleri başarmaya yetmeyeceği inancında beliriyor” (s. 8). Bu ilk kaçamağa saplanan grup apolitik Müslümanlardır, bu Müslümanlar bir politik özne olmak için çaba sarf etmezler, kendilerinde o gücü ya da iradeyi görmezler, daha ziyade merkez siyasetin etkisi altında edilebilirler.

“İkinci kaçamağımız sorumlulukları mensup olduğumuz gruba, çevreye, yapıya yıkmaktır” (s. 8). İkinci gruptaki Müslümanlar yarı politik Müslümanlardır, bu gruptakiler belirli politik sorumlulukları olduğunu kabul eder, kabul etmenin ötesinde kendisini belirli bir gruba, partiye veya cemaate bağlayarak bu sorumluluğu yerine getirdiğini düşünür. Ancak bu Müslümanların da politikliği eksiktir çünkü kurucu-üretici bir bilinçten yoksun bir politikliğe bağlanmışlardır. Söz konusu ikinci gruptaki Müslümanların dar lidercilik-particilik ya da cemaatçilik siyaseti dışına çıkması mümkün değildir. “Ve nihayet belli başlı kaçamaklarımızın üçüncüsü beynelmile İslami hareketlerin bize düşüne sorumluluğu yerine getireceklerini umduğumuz zaman karşımıza çıkar” (s. 9). Bu üçüncü grup Müslümanlar bilinçli olarak politik Müslümanlardır, bunların belirli bir okuryazarlıkları olduğu da anlaşılır fakat bu Müslümanlar politikayı somut olarak Türkiye'nin nomosunda değil evrensel-ümmetçi İslami hareketlerde bulurlar. Bu tarz bir İslami siyaset ise Özel'e göre yine sorumluluğu başından atmaktır çünkü bu gruptakilerde en nihayetinde ümmetin büyük ve aşılabilir sorunlarına yönelerek Türkiye gerçekliğine sırtlarını dönerler, günün sonunda evrenselci Müslümanların da elinde politik etkiye dönüşmeyen bir İslami söylemden fazlası kalmaz.

İsmet Özel, *Taşları Yemek Yasak*'da ümmetçi-evrenselci İslamcılarının yanlış politik bilincine karşı somut olarak sorumluluk alabilecek nomosçu-Türkiyeci bir Müslümanlığı inşa etmeye girişir. Özel, Türkiye'ye özgü bir Müslüman cemaat kurmak ister. Ancak burada şu soru ortaya çıkar Türkiye'de kurulacak Müslüman cemaat, evrenselci-ümmetçi umdeler üzerinde kurulmayacaksa hangi prensipler üzerinde kurulacaktır? Özel bu soruya kendi inşa ettiği özgürlük felsefesiyle cevap verir:

“Kişiliğimize özgü farkları koruyacağız ve birlikte bulunduğumuz Müslüman cemaati sabit yorumun sınırları içine hapsedmek gibi bir ısrarımız olmayacak. Peki, nasıl birleşeceğiz yeni bir düşünme yolu olarak İslam'da? İslam'ın yeni bir düşünme yolu olduğunu anlayabilmek özgür olmaya dayalıdır. İslam özgür olmanın bilgisidir. Hâlbuki kişilikleri silmek ve bir yorumla sistemleştirilmiş bir yapıda gerçeği mutlaklaştırmak yalnızca kula kulluğu getirir ki bu da İslam'ı kundaklamaktan başka bir şey olmaz. Nass'lara yani Kuran-ı Kerim'in muhkem ayetlerini sıkı sıkıya bağlı kalarak ve Resulullah'ın sünnetinden hiç sapmaksızın özgür olmak nasıl mümkündür?” (s. 17).

Özgür Müslümanlar dünya hayatının kısıtlılık ve zorluklarına karşı Batılılardan (Özel terminolojisinde kâfirlerden) farklı bir hareket yolu seçerler (s. 20). Özel, özgür Müslümanların hareket yolunun aynı zamanda bir düşünme yolu olduğunu belirtir. Müslümanların söz konusu özgün düşünme yoluna “kendi insan vasıflarını tanıdıktan sonra birlikte yürümeyi düşündüğü veya seçtiği Müslümanın insan vasıflarını tanımakla ilk adımı atabileceğine inanıyorum” (s. 20) görüşünü öne sürerek Müslümanları bir öz düşünümSELLİĞE çağırır. Fakat bu çağrı da nihayetinde belirsiz bir çağrıdır; Müslüman kendi Müslümanlığı ya da yanındakinin Müslümanlığı üzerinde düşünürken neyi araştıracaktır? Özel, özgürlük felsefesini Müslümanların özgürlüğü ile Batıların hürriyeti arasındaki karşıtlık içerisinden biçimlendirir. İsmet Özel, Müslümanların özgürlüğü ile Batıların hürriyetini kıyaslarken etimolojiye başvurur, öz, ilahi bir cevherdir, ilahi bir cevher olma özelliği sebebiyle Allah tarafından konulmuş emir ve yasaklarla öz güçlenir, Müslümanın özü “gürleşir”, özgürleşir hâlbuki hür olmak sınırlanmamış olmaktır, Batılı insan toplumsal siyasi, ya da ilahi sınırlardan hürleştikçe, bu sınırları aştıkça hürriyete kavuşur. Özgürlük ilahi sınırlarla irtibatlanmakken hürriyet tam tersi bu sınırları yıkmakla ortaya çıkar (s. 22). Özel'e göre ilahi sınırlarla irtibatlanmak ise Müslüman için ancak vahiyle gelen bilgiye uymakla mümkün olur (s. 29).

Özgürlük-hürriyet ayrımı özgürlüğün ne olduğunu anlamamız için önemli bir ayrımdır ancak baştaki soruyu unutmamalıyız. Özel, Türkiye'nin nomosunu belirleyecek Müslümanın özgür olması gerektiğini belirtiyordu; özgür olmak için ise davranışlarımızın şirazesini olan muhkem ayetlere ve Hz Muhammed'in uygulamalarına (sünnet-i seniyye'ye) dönmemiz gerekir (s. 51). Fakat İsmet Özel'in İslam'ın asli kaynaklarına dönme çağrısı fazlaca evrenselci-ümmetçi İslamcılarının kaynaklara dönme çağrısını çağırıştırır mı?

Özel tekrar hatırlarsak yola bir Müslüman günlük fıkra yazarı ne yaparsa anlamlı bir iş yapmış olur sorusunun cevabını araştırmakla başlıyordu. Müslüman fıkra yazarı Düşünce'ye hizmet etmeliydi. Bu düşünce nomosla, tarihi ve coğrafi sınırlarla belirlenen bir düşünceydi. Türkiye özelinde bir düşünce adamı Türkiye'nin nomosunu somut kültürel varlığı içerisinden çalışmalıydı. Ancak Türkiye'nin somut bir şekilde çalışılması da Müslüman düşünce adamı için yeterli değildi çünkü Müslüman düşünce adamı Müslüman olması itibarıyla Batı'nın baskısına karşı mukavemet etmeliydi. Türkiye'nin nomosu Müslüman düşünce adamına kâfire karşı mücadele edebileceği kültürel kaynağı somut olarak sağlayacaktı. Fakat Özel bu noktadan sonra somut vatana bakmakla yetinmedi, söz gelimi Türkiye halkının Müslümanlığının yaşandığı şekliyle kâfirle savaşılabileceği sonucuna ulaşmadı. Tarihsel bir analiz yapıp Türk Müslümanlığının kâfirle savaşmaya en müsait Müslümanlık olduğu araştırmasına da girişmedi. Bunun yerine somuttan soyuta atladı Türkiye'de Müslümanlığın alması gerektiği şekli bir özgürlük felsefesiyle bağlantılı olarak kaynaklara dönmeye buldu. Neticede Özel'e göre Türk halkının İslam'ı somut olarak Kuran ve Sünnet'e dönmüş bir İslam değil, Kuran ve Sünnet'e dönmesi gereken bir İslam'dır. Bu iki önerme arasındaki fark Özel düşüncesi açısından son derece kritiktir, eğer biz somut vatani araştıracaksak somut vatanın İslam'ıyla yetinmemiz gerekir hâlbuki somut vatanın İslam'ının doğru bir İslam olmadığını söylüyorsak orada soyut bir ilke ortaya koyuyoruz demektir, soyut ilke ortaya koyulduğu anda da nomosun alanından çıkıp evrenselin alanına kayma riski ortaya çıkar. ‘Türkiyeli Müslüman şöyle bir Müslümandır ve bu somutluğu itibarıyla doğru Müslümanlıktır’

demek somut bir analizken 'Türkiyeli Müslüman şöyle olmalıdır şöyle olursa o doğru olur' demek soyut bir analizdir.

İsmet Özel'in somut Müslümanlığı ararken soyut Müslümanlığa varması aslında beklenmedik bir durum değildir. Yukarıda da tartıştığım üzere Özel kendisini 'Türkiye Müslümanlığına bakacağım çünkü Türkiye, ülkelerden bir ülke olarak bana somut İslam tecrübesini verecek ve ben İslam'ı bu tecrübe üzerinden okuyacağım' diyerek kendi pozisyonunu sınırlasa düşüncesinde bir çelişki ya da gerilim yaşamazdı. Hâlbuki Özel belirli bir İslam'ı kâfire karşı savaştıracak İslam olarak ortaya çıkarmak ister. Bu da yaşanan, tecrübe edilen bir İslam'dan ziyade yaşanılması beklenen, arzu edilen bir İslam'a zorunlu olarak kapı açar. Bu durumda da İslam aslında kökenlere dönmekle doğru olarak yaşanır soyutluğuna varılır.

Özel kendi kaynaklara dönme düşüncesinin, fundamentalizminin, evrenselci İslamcılarının fundamentalizmiyle yaklaşması tehlikesine karşı kendi pozisyonunu belirginleştirmek için evrenselci-ideolojik İslamcılık eleştirisine yoğunlaşır. İdeolojik İslamcılık İslam'ı dünyevi (ekonomik-siyasal) bir amaç için kullanır. Aslında İslamiyet'i bir amaç uğruna kullanan gruplardan ilki İslamcılar ya da Müslümanlar değil Bolşeviklerdir (s. 70). İslam her zaman düzen sahipleri tarafından kullanılmaya çalışılmıştır ancak bu kullanma daha ziyade halkı düzene sokmak için herhangi bir dinin kullanılabilmesi kadardı. Bolşeviklerin farkı Özel'e göre "doğrudan doğruya İslami ilkelere atıfta bulunmaları, ajitasyon ve propagandalarına dinin esaslarına matuf sloganlar kullanmalarıydı" (s. 70). Sosyalistler doğrudan İslam'ın esaslarına gönderme yaparak sosyalizmle İslam'ın doktriner bakımdan birbirlerine yakın/yakın oldukları tezini ortaya atmışlardır. Özel'e göre Bolşeviklerin bu tezleri kendileri açısından Müslüman halkları kendi yanlarına çekmek bakımından anlaşılabilir ancak esas sorun Müslümanların da söz konusu sosyalist tezler tarafından ikna olmuş olmalarıdır. Özel'e göre "Eğer sosyal adalet ve sosyalizm istiyorsanız asıl sosyal adalet ve sosyalist ilkeler İslam'dadır" görüşü savunulduğu zaman Müslümanların itikatlarının özü boşaltılmış, İslam sosyal amaçlara varmak için araçsallaştırılmış olur (s. 71).

İdeolojik İslamcılık söz konusu araçsallaştırmadan sorumludur o halde İslam'ın ideolojik tezahürleri değil kendisi olarak İslam, Müslümanlar tarafından kabul edilmelidir. Fakat bu kendisi/özü itibarıyla İslam o halde nedir? Bu soruya Özel "hayattan bir istifade yolu değil, hayata bir anlam verme yolu olarak İslam" cevabını verir (s. 80). Özel'e göre "istifademize açık olan şey ibadetlerimiz, kulluğumuzdur" (s. 80). O halde ideolojik İslam ile kulluk olarak İslam arasındaki fark ilkinin "politik, iktisadi ve kültürel baskılardan kurtulmak için İslam'a muhtacız" demesi, ikincisinin ise "İslam'ın hepimize ebedi hayatı sağlayacak damarına yaklaşabilirsek evleviyetle politik, iktisadi ve kültürel yozlaşmadan kurtulacağız" demesidir (s. 84). Özel haliyle ikinci kamptadır.

Özel'in teorik-politik felsefesi son derece cüretkârdır. Bu cüretkârlığı evrenselci-ümmeççi İslamcılığı tanımlama-varoluşu itibarıyla İslam'ı araçsallaştırmak suçlamasıyla mahkûm etmesinde ortaya çıkar. Ancak evrenselci İslamcılığı bu şekilde mahkûm etmek Özel'in kulluk olarak İslam düşüncesini tek başına cisimleştiremez. Özel İslam'ı bir anlam çerçevesi olarak kabul etmek gerektiğini ve onu hiçbir politik, iktisadi, toplumsal hedef için araçsallaştırmamak gerektiğini ifade eder. Ancak bir anlam çerçevesi olarak İslam'ın politik, iktisadi ve toplumsal alanlara söyleyeceği şey ne olacaktır, bu alanlara nasıl bir etkide bulunmak isteyecektir? Eğer bu alanlara bir etkide bulunmayacaksa buradaki kulluk anlayışı son derece bireysel-metafizik bir yere savrulmaz mı soruları ortaya çıkar. Özel, 'kulluk bilincine sahip ol, diğer meseleler kendiliğinden hallolur' tarzı bir kendiliğenciliğe politikayı-araçları yok sayan bir metafiziğe uzun süre saplanamaz. Kulluk olarak İslam projesini politik olarak nasıl işleyeceğinin anlatma gereğini duyar.

3. Bakanlar ve Görenler ve Faydasız Yazılar Kitaplarında İhsan/Kulluk İslamcılığı

İsmet Özel'in ilk baskıları art arda 1985 ve 1986 yıllarında yapılan *Bakanlar ve Görenler* ile *Faydasız Yazılar* kitapları Özel'in şimdiye kadar ki düşüncelerini topladığı kitaplar olmasının yanı sıra kendi İslam projeksiyonunun politik işleyiş ve sonuçlarıyla ilgili analizler yaptığı kitaplardır. Hz. Muhammed'in peygamber olmadan önce katıldığı sosyal yardım teşkilatı Hilfil Fudul örneğini gündeme getirerek “mazlumdan değil de zalimden yana ortaya konulan her davranış gayriislami'dir” (2000a, s. 23) argümanını ileri süren Özel, kulluk merkezli İslamcılığını şekillendirmeye çalışacaktır. Zalimden değil mazlumdan yana olmak, bir siyaset felsefesinin öncülü olabilir ancak tek başına bu öncül mazlumdan yana olma mekanizmalarının pratikte nasıl çalışacağını göstermez. “Mazlumdan yana olma” soyut ifadesinin somut göstergelerinin ne olacağı ortaya koyulmalıdır. Nitekim Özel, kulluk İslam'ının içeriğini geliştirmeye devam ederken pratiğe dair çıkarımlarda bulunabilecek analizler öne sürer. Bu çıkarımları İslam'ın Batı medeniyeti ile karşıtlığı içinde kurar. Özel'e göre Batı medeniyeti oldum olası insanı beden ve zihin olarak ikiye bölerek Kartezyen bir anlayış içinde algılamış, insan zihnini ise yegâne değer ve anlam üretme kaynağı olarak kabul etmiştir (s. 36). İlahi bir sınır tanımayan Batı zihni, öte dünya ve ahiret inancını reddetmiş ancak bununla da yetinmeyerek mevcut dünyayı da olduğu gibi kabul etmemiş zihni olarak oluşturulmuş başka ve yeni dünyalara, “ütopya” ya kapı açmıştır (s. 39). Özel, kulluk merkezli İslamcılığın ütopya yerine “bize verilmiş olanı” kavrayacağımız” “ihسان” siyasetini vaaz edeceğini ifade eder (s. 41):

“Evet, biz Müslümanlar günden güne İslami olan bir hayatı kurmak istiyoruz. Ama bu hayat bir “devrim” gölgesinde avuntu aramak değil, her gün kurmaya çabaladığımız yeni bir anlamın zenginleştirdiği hayattır. Müslümanlığımızı yeni bir toplum organizasyonuna bırakmanın bir afyonkeşlik olduğunu, Allah'ın bizi zamanında ve yerinde yarattığına inandığımız gün çevremizde birçok şeyin aydınlandığını, aydınlatılmaya muhtaç olarak bizi beklediğini kavrayabiliriz. Kâfirler kendilerine birçok gerçeğin kapanmış oluşundan ötürü bir muhayyel hayat pınarı arayabilirler, biz bize verilmiş olanı kavrayarak “ihسان” a ulaşabiliriz” (s. 41).

Bize verilmiş olanı kavrayacağımız ihسان acaba bize verilmiş olanı “kabulleneceğimiz” bir ihسان mıdır? Özel ütopyayı ve devrimi, zihnin ürettiği vizyonlar olarak reddederken acaba yine insan zihninin ürettiği bir metafizikten kaynaklı bir muhafazakârlığa mı varmaktadır? Devrim düşüncesinin reddinin metafizik gerekçelerini Özel bize anlatmaktadır fakat ya “reform”? Eğer reform da insan zihninin ürünü bir batılsa mazlum nasıl kendi durumu düzelterek mekanizmalara, mücadele biçimlerine kavuşacaktır? Özel'in Batı medeniyetinin öncülüğünde insanlığın “doymak, protein almak, herkesin protein alması, çok protein almak meselesine geldi dayandı” (s. 61) ifadesini, ekonomizmin her türlü insan faaliyetinin ana belirleyeni haline geldiği eleştirisini haklı bulmak başkadır, protein meselesinin (ekonominin) insanlık tarihinin başından beri insanların meselesi olduğunu ve bu meselenin nasıl daha hakça ya da adilce çözülebileceğine dair politik-ekonomik mekanizmaların oluşturulması gerektiği başkadır. Ekonomizm eleştirisi ekonominin insan oluşun parçalarından biri olduğu gerçeğini değiştirmez.

Özel'in siyaset felsefesi *anlamayı*, *yapmanın* önüne koyar, önce kulluk bilinci elde edilecek, dünya olduğu gibi kavranılacaktır, ondan sonraki aşama da eylem sahasına geçilebilir. Hâlbuki Müslümanlar Özel'e göre üç yüzyıldır anlamayı bir kenara koymuş, anlam altyapısını oluşturmadan sosyal ve siyasi belirlenimlerin içinde olmuşlardır. Bu anlama kavuşturulmamış politik tavırlar bir İslami özgünlüğe yol açmamış çağın belirlenimleri çerçevesini aşamayan düşünce ve eylemler olarak kalmışlardır.¹⁰ Özel'in *anlama* yaptığı vurgu anlaşılırdır ancak

¹⁰ “Dün olduğu gibi bugün de içinde bulunduğumuz zorlukların hemen hepsi, Müslümanların davranışlarında kalkış noktası olarak tarihi ve sosyolojik verileri esas almalarından doğmaktadır. Her zaman acilen uğraşılması gerektiğine inanılan “sosyal” veya “siyasi” bir konum olduğu kabul edilmiştir. Birinci meseleyi çözmeden ve aralıksız bir meşguliyetle sosyal ve siyasi bir karakter sahibi olan bir meselenin çözümüne bağlanmak aşağı yukarı üç yüzyıldır

anlamdan eyleme nasıl geçileceği belirsizliğini korur. Özel'in anlamın yapıcısı ve ileteni olarak yine evrenselci İslamcılarını hatırlatırcasına bir ilk-kurucu cemaat fikrine yöneldiğini görüyoruz. Özel'e göre "gerçek Müslümanca bir hayata adım atmak için üç kişinin şüpheden arınmış ilişkisi yeter. Sonraki mesele bu içten, dürüst ve açık insan münasebetlerinin daha çok insana mal edilmesidir" (s. 88).

Özel, 1980'lerin ilk kitabı *Zor Zamanda Konuşmak*'ta otantik Düşünce'nin somut vatanın incelenmesiyle ortaya çıkarılabileceğini ve Batı'ya karşı ancak Türkiye Müslümanlığı tecrübesi içerisinde cevap verilebileceğini iddia etmişti. Ancak Özel'in somutluğa yaptığı bu çağrı, *Taşları Yemek Yasak* kitabından itibaren *Bakanlar ve Görenler*'de katmerlenecek bir soyutluğa ulaşacaktır. Özel, ilginç biçimde evrenselci-ümmetçi İslamcılığa karşı bir yerel İslamcılığı da savunuyor değil gibidir. Çünkü böyle bir yerellik vurgusu olması için Türk İslam'ı vurgusu yapması beklenirdi. Türk İslam'ının yaşandığı şekliyle Batı'ya/küfre meydan okuması üzerinde durmalıydı. Hâlbuki Özel, mevcut Kutup-Mevdudi-Şeriatî çizgisindeki evrenselci İslamcılığa karşı kendi evrensel İslamcılığını çıkarıyor gibidir. Ütopyacı İslamcılık ne kadar Türkiye ya da herhangi bir yerel tecrübeyi aşkın evrensel İslamcılık önermesiye benim burada kulluk ya da ihsan İslamcılığı olarak isimlendirdiğim İsmet Özel'in İslamcılığı da aynı şekilde yerel tecrübeleri aşan evrensel bir İslamcılık önermesidir.

Özel'in ihsan İslamcılığının şu ana kadar tartıştığımız kadarıyla üç prensip üzerinde kurulduğu anlaşılıyor. İlk prensip, ihsan İslamcılığının aslında kulluğun ne olduğunun, bu dünyada kulun durum ve vazifesini idrak etmesi/anlamasıyla ilişkili olduğudur. İkinci prensip, söz konusu anlama aşamasında bir Müslüman herhangi bir sosyal veya siyasi angajman/eylem içine girmemelidir. Üçüncü prensip ise ihsan İslamcılığının mevcut Müslümanlık içinde devşirilemeyeceği sıfır noktadan/kulluktan başlamak üzere inanan iki Müslümanın üçüncüsüne sirayet etmesiyle oluşacak bir ilk cemaat yoluyla ortaya çıkacağıdır. Özel'in bu üç prensip üzerine kurulu ihsan İslamcılığının benim müşahede ettiğim problemi ihsan İslamcılığının insanın/kulun kendisine bu dünyada *ihsan* edileni kabul etmesi gerektiğine dair metafizik çıkarıma yol açabilecek olmasıdır. Bu çıkarım insanın durumundaki herhangi bir ekonomik, sosyal ya da siyasi iyileşme arayışını kökensel olarak reddeder. Özel bir taraftan da Hz. Peygamber örneğine referansla¹¹ mevcut ilişkiler içerisinde bir iyileşmeyi mümkün görmez, mevcut ilişkileri tamamen iptal edecek ve yeni bir ilişkiler bütünü kuracak bir cemaatin teşkil etmesini bekler, bu da potansiyel olarak ütopyacı İslamcıların İslamcılığına yaklaşan bir radikalizme göndermede bulunur. Özel'in ütopyacı İslamcılığı bu derece eleştirdikten sonra yine başka bir yerden ütopyacılığa varması bir çelişki midir?

Özel'in düşüncelerini yakından incelediğimizde ütopyacı İslamcılıktan farkını şu şekilde görebiliriz. Özel'e göre kul, ihsan İslamcılığının bir gereği olarak içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumu kabul edecektir. Fakat bu kabul etme ne kabullenme ne de reddetmedir.¹² Bu idrak üzerinden kul, kendi hakikatini düşünce ve teslimiyet yoluyla gündelik hayat içinde

Müslümanların kendi vasıtalarını kayda değer bir biçimde yeniden değerlendirmelerine engel olmuştur. Sosyolojik ve tarihi kalıplarla ifade edilenler kaçınılmaz olarak bu kalıpların açtığı yolda yürümesine sebep olmuştur" (s. 98).

¹¹ "Peygamberimiz (s.a.v) bize bir tek yol göstermiştir. O cahili toplum ve o toplumun kurumlarını ıslah etmemiştir. İnsanlığa parçalanamaz bir kulluk tavrı önermiş, örneklerini göstermiştir. Asr-ı saadette, putperest kafası mümin kafasına "inkilab etmiş" değildir. Yalnızca "iman" kendi hakimiyetini sarsılmaz bir biçimde kurmuştur" (2000b, s. 103).

¹² İlk baskısı 1986 yılında yapılan *Faydasız Yazılar* kitabına bakıldığında Özel'in ihsan İslamcılığını yeni örneklemelerle güçlendirdiğini görüyoruz. Özel'e göre insanın/kulun bu dünyada yapması gereken fakirliğe karşı mücadele etmek değil zenginlik ya da fakirlik kutuplarının birinde zorunlu olarak bulunduğunu idrak etmektir: "İnsan olarak bizim yapabileceğimiz, yapmamız gereken zıtlıkları ortadan kaldırmaya çalışmak değil (zengin-fakir), zıt kutuplardan birinde aldığımız yeri bilmektir. O zaman aydınlığın ve karanlığın bizim için her hal ve şartta bir anlam taşıdığını fark edebiliriz. O zaman zıtlıkların bulunduğu bir dünyada insan olmanın sorumluluğunu yüklenmemiz gerektiğini anlarız" (2000b, s. 61).

keşfedecektir.¹³ Yapması gereken idrak ettiği hakikati gündelik yaşamda bir hal ve davranış biçimi olarak kuşanmasından ibarettir. O halde İsmet Özel'in düşüncesi ütopyacıya varmaz çünkü onun anlayışında, kul içindeki manayı devşiren insandır. Bu mana insanı belirli bir tavra duruşa sürükleyebilir. Ancak bu kısım kendiliğinden zuhur eder ve herhangi bir doktrinle belirlenemez, sınırlanamaz.

İsmet Özel'in çeşitli ince nüanslarla örülü olarak inşa ettiği ihsan İslamcılığı aynı ütopyacı İslamcılık gibi soyut ve evrenseldir. Ancak Özel en başında da ifade ettiğimiz üzere düşüncesini somut vatan üzerinden geliştirme iddiasında olan bir düşünürdü. O halde Özel açısından şu ana kadar soyut olarak ele alınan ihsan İslamcılığının Türkiye Müslümanlığıyla birleştirecek bir somutluk inşası gereklidir. Özel'in 1980'lerde inceleyeceğimiz son üç kitabı olan *İrtica Elden Gidiyor*, *Surat Asmak Hakkımız* ve *Tehdit Değil Teklif* kitaplarındaki ihsan İslamcılığının soyutluğuyla Türkiye'nin somutluğu arasındaki diyalektik incelenecektir.

4. İhsan İslamcılığı ile Türkiye Arasında Bir Bağ Olarak Demokrasi

İsmet Özel, 12 Eylül sonrasında Türkiye'deki Müslümanlara 1980 öncesi ütopyacı İslamcı hareketlerin kendisini tükettiğini, yeni düzende yeni bir İslamcılığın formüle edilmesi gerektiğini söylüyordu. Bu yeni İslamcılık herhangi bir siyasi harekete, partiye ya da lidere bağlanmak şeklinde ortaya çıkmayacak, tek tek, birey olarak insanların kendi içlerinde bulacakları, hakikati idrak edecekleri bir çekirdek toplum formunda ortaya çıkacaktır. Ancak Özel'in ihsan İslamcılığının iki büyük sıkıntısı mevcuttu; birincisi anlam ve eylemi birbirinden koparıyor, politik eylemi çok uzak bir geleceğe ve ağır şartlara tabi kılıyordu; eylem anlamın o kadar uzağına düşmüştü ki bu uzaklığın nasıl aşılabacağı belirsizdi. İkinci problem politik eylemin bu derece uzaklaştırıldığı yerde insanlara kendi içinde buldukları mevcut şartları ihsan bilmeleri telkin ediliyordu, bu da politikayı ikinci defa uzaklaştırma anlamına geliyordu. Özel her ne kadar mutlak bir muhafazakârlık ve pasifizme karşı çekirdek topluluğun müstakbel eylemliliğini bir teorik imkân olarak bıraksa da pratik olarak Müslümanların ne yapacağı hangi araçları nasıl değerlendirecekleri tamamen boşluğa düşmüştü.

İlk basımı 1986 yılında yapılan *İrtica Elden Gidiyor* kitabıyla İsmet Özel kendi geliştirdiği soyut ihsan İslamcılığı ile somut Türkiye arasındaki rabıtayı kurmaya çalışmıştır. Bu makale sathında inceleyeceğimiz Özel'in 1980'lerdeki düşüncelerini tamamlayacak *Surat Asmak Hakkımız* ve *Tehdit Değil Teklif* kitapları *İrtica Elden Gidiyor* kitabında ortaya koyduğu argümanları güçlendireceği kitaplar olacaktır. O halde Özel'in 1980'lerde ilk olarak yayımladığı *Zor Zamanda Konuşmak* kitabı 1980'ler düşüncesinin ana akslarını ortaya koyduğu, geniş ve genel çerçevesini çizdiği kitapsa ardından gelen *Taşları Yemek Yasak*, *Bakanlar ve Görenler*, *Faydasız Yazılar* kitapları ise soyut ihsan İslamcılığının ütopyacı-ümmetçi İslamcılığa karşı geliştirdiği kitaplardır. Özel, *İrtica Elden Gidiyor* kitabıyla soyutla somut arasındaki bağı kurmaya çalışacaktır.

İsmet Özel, Türkiye'yi ihsan İslamcılığının somutlaşabileceği yer olarak görür. "Türkiye'nin meselesini insanın yeryüzünde bulunuşunun sebepleriyle bağlantılı olarak kavramayı" önerir.¹⁴ Nitekim "insanlığın meselesi ile Türkiye'nin meselesi arasındaki isabetli rabıtayı kurabilmiş olsaydık ideolojik saplantılar da bizi yolumuzdan alıkoyamayacaktı" (1990, s. 35). Özel'e göre ideolojiler Türkiye'yi kendi asli meseleleri yapmamış, daha genel meselelerin bir parçası olarak ele almış olmaları itibarıyla haksızdırlar. Türkiye'nin özgünlüğünün ortaya çıkarılması sadece yerel bir kazanım, kendinden menkul bir anlam olarak değil evrensel bir kazanım ve mana olarak

¹³ "Hayatın keşfi, günlük olarak yaşadığımız hayatta yüce olanı bulma çabasında, yüce saydığımız düşüncelerimizin gündelikleştirilmesine çalışılmasında başlasa gerektir" (2000b, s. 73).

¹⁴ "Eğer Türkiye'nin meselesini şu zaman dilimi içinde dünyada değer sahibi olan, içinde yer aldığımız medeniyetin ölçüleri yardımıyla anlamış isek hareket tarzımızı bir türlü tespit edeceğiz; ama eğer Türkiye'nin meselesini insanın yeryüzünde bulunuşunun sebepleriyle bağlantılı olarak kavramış isek neler yapıp neler yapmayacağımızı başka türlü tespit etme durumunda olacağız" (1990, ss. 33-34).

ortaya çıkacaktır. Nitekim hâkim medeniyet Türkiye'nin bu potansiyelinin farkındadır ve bu sebeple Türkiye "sahte meselelerle" küresel güçler tarafında oyalanır.¹⁵ O halde "uyuyan daha doğrusu uyutulan bir su" gibi olan Türkiye'nin uyandırılmasını gerektirir. Türkiye'nin uyandırılması Türkiye'nin nomosunun araştırılması ile olur. Türkiye'nin nomosunun araştırılması Türkiye'nin "ne" olduğunun araştırılması, Türkiye'nin ne olduğunun araştırılması ise Türkiye'nin meselesinin araştırılmasıdır.

Özel'e göre Türkiye ismi, Batılılar tarafından bu ülkeye verilmiş bir isimdir (s. 29). Özel'e göre "Türkiye deyince Batı kültür dairesinin ortaya çıkışıyla doğrudan bağlantılı, buna mukabil hayatietini söz konusu kültürel dairesini meydana getiren değerlerden farklı unsurlara borçlu olan ülkeyi anlıyoruz" (s. 31). O halde nedir Türkiye'yi Türkiye yapan ve onu Batı'dan ayıran değer? Bu değer Özel'e göre açık bir biçimde Müslümanlıktır. Ne sınıf temelli sosyalizm ne de Türkçülük Türkiye'nin kimliğini belirleyebilir. Türkiye bir dar-ül sulh ve dar-ül İslam'dır.¹⁶ Türkiye'nin kimliğini belirleyen Müslümanlıktır o halde Türkiye Müslüman bir ülkedir diyebiliriz ancak tam bu noktada ortaya Türkiye'nin meselesi ortaya çıkar; Türkiye seküler yönetici kadrosuyla Müslüman halk arasında "bölünük" bir ülkedir.¹⁷ Özel'e göre "ülkemizdeki istikrarsızlığın temelinde ülke insanının "nomos"u ile Türkiye için kararlar alma durumunda bulunanların beklentileri arasındaki zıtlık yatıyor" (s. 38). Bu zıtlık da aslında bir aldatmacaya dayanıyor: "Aşılması zorunlu olan aldatmaca, hepsi aynı mayadan yapılmış oldukları halde bir kısım halkın büyük çoğunluğu "güdülmesi" gereken sürü gibi görmelerinden doğuyor" (s. 15).

Peki söz konusu yönetici sınıf ile Müslüman halk arasındaki ayrım nereden doğmuştur, bu ayrım sınıfsal bir ayrım mıdır? Özel'in analizine göre aslında Türkiye tarihinde Batı'da olduğu gibi bir aristokrat sınıfı hiçbir zaman olmamıştır. Osmanlı'da "ilmiyye, seyfiyye ve kalemiye sınıfları Batılı anlamda bir veya birer sınıf değil, merkezi otoritenin işler halde tutulmasına memur yöneticilerdir" (ss. 53-54). O halde Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma devrine kadar üst sınıftakiler "sahip oldukları değerler, moral kuvvet ve dünya görüşü bakımından toplumu oluşturan diğer insanlardan farklı bir konumda olamamışlardır" (s. 54). Alt ve üst sınıflar araların "din ve örf ile yoğrulmuş bir komünite ruhu" nu yüzyıllar boyu Osmanlı ülkesinde sürdürmüşlerdir ancak Batılılaşma devresinden sonra üst ve alt sınıflar arasındaki bu ortak ruh hali bozulmuş önce sahte aristokrasi, sonra burjuvazi sonra da entelektüeller türemiştir (s. 54).

Madem, Özel'e göre Türkiye'de gerçek siyasi bölünme "bir yanda Batı gibi, Batılı gibi olmaya çabalayanlar" ile "Müslüman olmanın hakkını vermek isteyenler" arasındadır (s. 64), Müslüman olmanın hakkını vermek isteyen halkın Batılılaşmış yönetici sınıfına karşı mücadelesinin yolu ve yöntemi ne olacaktır? İsmet Özel'in devrimci mücadeleye mesafeli olduğunu görmüştük, Özel, Türkiye'de bir sıcak çatışma çıkaracak herhangi bir maceraya sıcak bakmaz,¹⁸ Özel için söz konusu mücadelenin en elverişli ve yetkin mekanizması demokrasidir. Özel, Türkiye tarihine

¹⁵ "Kestirmeden gidip Türkiye'nin meselesini anlamak insanlığın meselesini anlayabilmekte ilk adımdır gibi bir hükme varmak istemiyorum. Fakat Türkiye'nin meselesinin içinde yaşadığımız medeniyetin geleceği konusunda yüz yüze gelinebilecek problemlerin en can alıcı olanlarını muhtevî bulunduğu inancındayım. Türkiye'nin meselesinde bizi kolayca yanılgıya sürükleyen husus meselesinin negatif yanısıdır. Yani Türkiye tebarüz edilmemiş özellikleriyle, belirginleşmemiş bunalımlarıyla uyuyan daha doğrusu uyutulan bir sudur. Dolayısıyla Türkiye'nin sahte meselelerle daha çok dolambaçlı bir mekana salıverilmesi içinde yaşadığımız medeniyetin mekanizmasına doğrudan etki eden güçlerin birinci meselesi olabilmektedir" (1990, s. 35).

¹⁶ "Sosyalist anlayış üzerinde yaşadığımız toprakların kime ait olduğu sorusuna tereddütsüz bir cevap veremez. Sosyalistlerin verebileceği net cevap: "Kim sosyalistse topraklar onun olmalıdır" şekline bürünecektir. Türkçü anlayış ise üzerinde yaşadığımız toprakların müstevli tarafından mı, mevali tarafından mı yurt edinildiği sorusunu cevaplayacak yeterlilikte değil. Yaşadığımız toprakların ne olduğuna verilebilecek muhakkak cevap burasının bir dar-ül sulh olduğu yolundadır. Dar-ül İslam'da yaşadığımız muhakkak olmadığı sürece büyük Müslüman çoğunluğun tahkikatı sona ermeyecek" (1990, s. 245).

¹⁷ Burada "bölünük ülke" kavramıyla Samuel Huntington'a referans veriyorum; (2005, s. 33)

¹⁸ "Çünkü Müslümanlar haklı olduklarından emin buldukları sürece toplum karşısındaki sorumlu tutumlarını değiştirmeyecekler. Maceraya atılmak kendini boşluk içinde hissedenlerin payına düşer" (1987, s. 86).

baktığımızda halkın daha henüz demokrasinin doğuş aşamasında bile “yönetim karşısında belirli ve dikkate değer talepleri olduğunu” dolayısıyla “Türk halkının siyasi olgunluğunun başından itibaren demokrasiye” yatkın olduğunu savunur (s. 79). Ancak Türk halkının demokrasiye yatkınlığı basit bir tercih olmanın ötesinde halkın yönetici sınıflara karşı hak mücadelesi vermenin yegâne aracıdır.¹⁹

İsmet Özel demokrasiyi, halkın Türkiye siyasi tarihi içerisinde yönetici sınıflara karşı verdiği tanınma mücadelesi olarak olumlar ancak İslami siyaset sadece halkın söz konusu demokrasi mücadelesine mi indirgenecektir? Eğer böyle olacaksa Özel'in uzun uzun inşa ettiği ihsan İslamcılığını nasıl anlamak gerekir? Birçok ülkede özellikle birçok üçüncü dünya ülkesinde yönetici elit ile halk arasında bir yabancılaşma ilişkisi söz konusu olabilir. Halkın yönetimde ağırlığını arttırmak istemesi birçok ülkede halkın siyaset yönelimini belirleyebilir, Türkiye özelinde farkı oluşturan, halkın Müslümanlığını değerli kılan nedir? Halkın Müslümanlığı yönetimde egemen olursa Batı'ya karşı mücadelede ne değişecektir? Halkın nomosunu oluşturan Müslümanlık, Batı karşısında mücadele verme gücü ve potansiyeline sahip midir? İsmet Özel zeki bir düşündürdür, bu soruları kolayca olumlayıp Türkiye'de halkın Müslümanlığının potansiyel olarak Batı ile mücadele edebilecek ihsan/kulluk Müslümanlığının ta kendisi olduğunu söyleyebilirdi ama Özel bunu yapmaz, çünkü bunu yaptığı takdirde halk Müslümanlığının ihsan Müslümanlığı olduğunu kanıtlaması gerekir. Özel hiçbir zaman halk Müslümanlığına, Türkiye'deki folklorik Müslümanlığa bu payeyi vermez. O halde Batı'yı alt edecek evrenselci ihsan İslamcılığı ile Türkiye'de halkın somut demokrasi mücadelesi nasıl bir araya getirecektir. Bir çekirdek grubun ideolojik siyasetiyle halkın popüler siyaseti nasıl telif edilecektir?

İsmet Özel sadece *İrtica Elden Gidiyor*'da değil 1980'lerde yazdığı diğer iki kitap olan *Surat Asmak Hakkımız ve Tehdit Değil Teklif* te de bu telif sorunu üzerinde yoğunlukla durmuştur. Eğer bunu başarabilirse Özel evrensel ile yereli, soyut ile somutu bir araya getirmeyi başaracaktı. Ancak bu mantıksal olarak mümkün müdür, evrensel ile tikel, soyut ile somut birbiriyle örtüşür mü?

İsmet Özel'in bu konuda elinden geleni yaptığını söyleyerek hakkını vermek isterim. Özel ilk olarak ihsan İslamcılığı çizgisindeki Müslümanlar ile Müslüman halkı birbirinden ayırt eder. Biraz uzun olsa da halk ile öncü Müslümanlar arasındaki farkı anlattığı pasajı alıntılar istiyorum:

“Ancak halk için değişen şartlarda çıkarının yani günübirlik kazancının korunması her şeyden önce gelir. Bu yüzden de kendini kısa kaç altına almış olan mekanizmanın gidişine, yönüne müdahale etmeyi aklına bile getirmez. Tersine bu gidişe, bu yöne doğru adımlarını uydurmaya çalışır. Bu sebepten halkın davranışları yürürlükte bulunan mekanizmaların kökleşmesine, rasyonalizasyonuna, pürüzlerin giderilmesine yarayan davranışlar olur her zaman. Ama bir de çok sayıda insanın belli inançlar çerçevesinde toparlanıp kararlı bir bütün olarak bazı istek ve özlemlerini ifade etmeleri akla gelecektir. Bu durumlar halkın halk olmaktan çıktığı, kalabalığı teşkil eden her birimin teker teker karar alma gücüne sahip şahsiyetler olduğu zamanlardır. İşte bu zamanlarda halkın ortalama zekâsı ve ortalama zevki belirleyici olmaz. Bu zamanlarda belirleyici olan irade ve ısrardır” (1990, s. 83).

İsmet Özel, başka bir yerde kendi iradesiyle halkın da iradesini ortaya çıkaracak katalizörler olarak öncüleri “Allah hizbinin yürütücüleri durumunda bulunan mücahitler” olarak isimlendirir (s. 150-151). Bu mücahitler ile ilgili olan önemli bir husus ise bunların Türkiye'ye has bir grup olmadığıdır. Öyle ki Özel'e göre “Türkiye'de ve dünyanın herhangi bir yerinde İslami düşünme ve davranma biçiminin hayat veren çekirdekleri olduğu zaman rahatlıkla dünya ölçüsünde bir İslam cemaatinden bahsedebiliriz” (s. 122). O halde soru şudur evrensel ihsan İslamcılığının temsilcisi olan söz konusu çekirdek grup ile Türkiye yerelindeki Müslüman halkın siyaseti nasıl

¹⁹ “Bugünün Türkiye'sinde Müslümanlar ülkelerin nomosunu temsil ettikleri halde birinci sınıf yurttaş olma niteliklerini kazanamadıklarını görüyorlar. Müslümanların istedikleri kendi durumları, alanları içinde eksik bir statü sayılmasını giderme talepleridir” (1990, s. 193).

bağdaştırılacaktır? İşte bu durumda da “demokrasi” bir bağdaştırıcı-birleştirici olarak fonksiyon üstlenir. Bir siyasi rejim biçimi olarak demokrasi birçok işlev görebilir ancak 12 Eylül sonrası Türkiye’de Müslümanların siyasetinin mekanizması demokrasi olmalıdır çünkü demokrasi sadece halkın duygu, görüş ve arzularının yönetime aksettirilmesi bakımından araçsal bir rol üstlenmez. Demokrasi aynı zamanda özel yaratılışlı “mücahit” nitelikli Müslümanlarla halk Müslümanlığını da birbirine bağlar.

Türkiye’de Müslümanların uygulaması gereken demokrasi siyasetini İsmet Özel üç önermeyle anlatır. Özel’in ilk önermesi “Müslümanların Türkiye’de veya dünyanın herhangi bir yerinde strateji ve taktik hesaplarına dayalı bir politika içinde olmaları kendi aleyhlerindedir” (s. 169). Müslümanların demokrasi mücadelesi alelade bir demokrasi mücadelesi şeklinde olmayacaktır, belirli idealler çerçevesinde şekillenecektir. Bu ideallerin ilki de insanın kendi tecrübesine anlam verme yetisini kazanmasıdır (s. 168). Tecrübeyi anlama yetisi her kişinin kendisinin yapması gereken içsel yolculukla mümkün olur. Özel’in ikinci önermesi “demokratik işleyişi benimsemiş ve bu istikamette müspet gelişmeler kaydetmeye çabalayan bir toplumda yapılabilecek tek şey doğrudan doğruya hakikate ait bilgilerin elden gelen açıklıkla ifadesinden ibarettir” şeklindedir (s. 172). Buna göre hakikatin bazı “özel” Müslümanlar tarafından kendi bünyelerinde keşfedilmesiyle siyaset ortaya çıkmaz. Hakikati aktarma aşamasına geçildiğinde ihsan İslamcılığı doğar. Söz konusu ihsan İslamcılığı için demokrasi son derece elverişli bir siyasi sistemdir çünkü nihayetinde demokrasi söz söyleme-ıkan etme pratiğinin bir siyasi sistem haline getirilmesidir.

Özel’in ihsan İslamcılığı ile demokrasi arasındaki kurduğu bağı açıklayan üçüncü önerme ise bu demokrasinin ne yapmalı sorusunun cevabı olan strateji ve taktikle belirlenen eylemlere değil bugün ne yapıyorum temkinliliğine dayanmasıdır.²⁰ Özel’e göre “temkinle atacağımız adımlar bizi aceleci kararların budalalığından kurtarır” (s. 229). Nihayet ihsan İslamcılığının Müslümanları yönelteceği politik emir “zulme hizmet etmeyin” dir (s. 238). Özel daha önce bu emri “mazlumdan yana olmak” olarak ifade etmişti. Mazlumdan yana olmak, zulme hizmet etmemekten daha güçlü bir politik önermeydi çünkü zulme hizmet etmeyen birçok insan mazlumun yanında olmayabilir, zalime hizmet etmemek ile mazlumun yanında olmak arasında bir ara kategoride kendine yer bulabilir oysaki mazlumdan yana olmak tavrı daha proaktif bir tavidir, kişi ‘ben zaten zulme hizmet etmiyorum’ diye bir kenarda durabilir ancak mazlumdan yana olan mazlumdan yana olduğunu her an göstermelidir.

İsmet Özel demokrasi ile birleştirdiği ihsan İslamcılığı ile politik eylemin alanını arttıracakmış gibi yaparken yine daraltıyor. Demokrasi nihayetinde ulusal siyaset çerçevesinde siyasal parti gibi mekanizmalarla ve siyasal alana dair çeşitli strateji ve taktiklerle çalışır. Özel, 12 Eylül öncesi ideolojik siyasetin bilinci iptal eden aceleciliğine karşı tedbir almak ister ancak bilince yaptığı aşırı vurgu siyasetin doğasında olan eylemin alanını daraltır. Üstelik bu daralmayı mevcut şartlar ve konjonktür içerisinde bir geçici daralma olarak değil doğrudan İslam’a referansla metafizik olarak ‘haklı’ bir daralma olarak sunar.

1987 yılında basılan *Surat Asmak Hakkımız* kitabında İsmet Özel *İrtica Elden Gidiyor*’daki temaları tartışmaya devam eder, meseleleri genel değerlendirişinde bir değişiklik yapmaz. Dikkat çeken bir vurgusunu Türkiye’de İslami siyasetin sivil toplum karşıtı olma iddialarını reddetmesinde görüyoruz. Özel’e göre “Müslümanlar Türkiye’de devletin despotik değil, yapıcı ve toplum değerlerinin koruyucusu bir konuma sahip olmasını savunan tek siyasi görüşü temsil etmektedir” (1987, s. 86). Özel, 1970’lerin devrimci-yukarıdan aşağıya dönüştürücü siyaseti

²⁰ “Ne yapacağız diye soranlar, ne yapıyorum diye sorsalar ve şu yapılmalıdır diye cevaplayanlar neler yapmış bulduklarını düşünseler belki meselenin çözümü kendiliğinden ortaya çıkacak” (1990, s. 235).

yerine sivil toplumu ve demokratik mekanizmaları önemseyen bir İslami siyasetin olması gerektiğini işaret eder.

İsmet Özel'in demokrasi kavrayışının özgünlüğünü kavramak gerekir. İsmet Özel demokrasiyi pragmatik bir halk siyasetinin gereği olarak görmez; bunun ötesinde daha çekirdek grupçu-özcü İslami siyasetin zemini olarak görür. Nitekim Özel demokrasiyi Batı menşeli görerek reddeden anlayışları eleştirir. Demokrasi uygulandığı her ülkede o ülkenin özgül karakterini taşımıştır, “demokrasi denilince bir tek siyasi form anlaşılmaz” üstelik, “demokrasinin eski Yunan ve Roma temellerine dayandığı tezi sadece dille bağlantılı bir kalıntıdır” (2000c, s. 193).

12 Eylül sonrasında prensip olarak İhsan İslamcılığı, pratik olarak Türkiye'deki Müslümanlar için en uygun siyaset formunun demokrasi olduğu vurgusuna rağmen Özel, söz konusu demokratik sistemde Müslümanların nasıl organize olacağı, Müslümanlara mesela bir partinin mi öncülük edeceği, onları siyasette kimlerin temsil edeceği gibi sorunlar karşısında kafası karışık. Özel, *Tehdit Değil Teklif* kitabında ilk defa Türkiye'deki Milli Görüş geleneğine referansta bulunur üstelik bu referansı son derece olumlu bir tondadır. Özel'e göre “1970 yılından sonra Türkiye'de genel sağcı ideolojiden bağımsız ve Türkiye'nin geleceğinin biçim kazanmasına ilişkin temelli endişeleri barındıran bir İslami tutum kendini su yüzüne çıkarmıştır (2000c, s. 11). Bu özgün İslami tutum daha önce sadece Anadolu'nun Müslümanlaşması sürecinde görülen bir iradenin “kendini dünya ölçüsünde şahsiyetli kılan değerleri yüceltme, kendine bir yurt temin eden düşünce ve inançları hakkı olan yere getirme savaşına girişme” iradesinin bir tezahürüdür (2000c, s. 12).

Her ne kadar doğrudan ismini zikretmese²¹ de İsmet Özel, Milli Görüş hareketini tarihsel birikimin doğal bir sonucu olarak değil tarihin özgün bir anında ortaya çıkan bir irade ve karar olarak görür (s. 12). Ancak Özel'in bu çıkarımı şimdiye kadar tartıştığımız Özel düşüncesi içerisinde belirli çelişkiler ve zorluklar ortaya çıkarır. Özel, 1980 sonrasında tartıştığımız birçok kitabında kendi İslami pozisyonun evrenselci-ütopyacı İslamcılığın karşısına yerleştiğini savunuyordu. Hâlbuki Milli Görüş'ün “milli” referansına rağmen 1960 sonrasında küresel ölçekteki İhvan ve Cemaat-i İslami gibi uluslararası İslami organizasyonların ideolojik olarak karşısında olduğunu söylemek mümkün değildir. Tam tersine söz konusu teşkilatlardan farklılaşan yönlerine rağmen Milli Görüş'ün kendisini 1970 sonrası küresel politik İslami uyanışın dışında değil içinde görmesi beklenir. O halde Milli Görüş'ü Özel'in geliştirdiği İhsan İslamcılığının bir ürünü olarak değerlendirmek güç değil midir? Güçtür, zaten İsmet Özel'de bütün politik projesini Milli Görüş'e bağlamaz. İhsan İslamcılığının temsilcisi olarak çekirdek grup fikrini sürdürür. Hatta bu sefer söz konusu çekirdek grubun Türkiye nüfusu içerisindeki oranını da verir, yüzde altı olarak isimlendirilen bu “özel tavrılı” Müslümanlar, Özel'e göre “küfrün tasallutundan korumaya çalıştığı Müslümanlığını münasip bir fiyat bulduğu zaman satmayan kişilerdir, kişi oğullarıdır” (s. 126).

Söz konusu “özel tavrılı Müslümanlar” yukarıda da tartıştığımız üzere tek başına değil Türkiye'deki Müslüman halk ile ilişki içerisinde kendilerini ortaya çıkarması gereken aktörlerdir. Çünkü söz konusu evrensel Müslüman kategorisi olarak çekirdek grubu Türkiye nomusuna bağlayacak olan Türk halkıdır. Fakat Müslüman Türk halkını belirleyecek olan öz nitelik nedir? Çekirdek grubu anlıyoruz, kendisini gerektiği zaman feda edebilecek üstün niteliklerle donanmış samimi Müslüman bir gruptur. Siyasal hareket ya da parti de anlaşılıyor ancak ya halk? Halkın Müslümanlığını karakterize edecek olan nedir? Özel'e göre halkın Müslümanlığını tasavvuf

²¹ İsmet Özel MSP'nin 1973 seçimlerindeki başarısına yaptığı atıfla Milli Görüş geleneğine göndermede bulunur: “Şartlar ve etkenler ne olursa olsun, Müslümanların gerçek tercihlerini 1973 seçiminde kullandıkları söylenirse büyük bir hataya düşülmüş olmaz” (2000c, s. 141). 12 Eylül sonrasında kapatılan MSP yerine Milli Görüş hareketi tarafından 1983 yılında Refah Partisi kurulmuştu. Necmettin Erbakan'ın diğer 1980 öncesi parti liderleriyle beraber aktif siyasete döndüğü 1987 yılı Refah Partisi'nin Türkiye siyasetin ağırlığı arttırmaya başladığı yıl olarak önemlidir. İsmet Özel 1987 yılında yayınladığı *Tehdit Değil Teklif* kitabında bu gelişmeleri de kendi analizine dahi etmek istemiş olabilir.

karakterize edemez zaten tasavvufi hareketler özleri gereği farklı meşrelerdeki Müslümanlara hitap ederler bütün Müslümanları bir araya getirme gibi bir misyonları yoktur (s. 122). Müslümanları siyasi program bir araya getirebilir mi, bir siyasi parti mesela? Özel'e göre bu soruya da olumlu yanıt vermek güçtür çünkü dar anlamıyla siyasi programların kime hizmet ettiği ancak uzun vadede belli olur hâlbuki Müslüman cemaati için daha güvenilir ve dayanıklı bir zemin gerekir (ss. 122-123). Ancak bu zemini Türkiye açısından pozitif bir zemin olarak değil Özel'e göre negatif bir zemin olarak tasavvur edebiliriz: "İslami hedeflerin gerçekleştirilmesi istikametinde ilerlemek için dayanak kılacağımız bir cemaatimiz yok, bu doğru amma velakin ihanet edebileceğimiz bir cemaatimiz var" (s. 123) Özel'in görüşlerini tekrarlayacak olursa Türkiye'de Müslümanların tasavvuf gibi belirli bir din yorumu üzerinden bir araya getirmek mümkün değildir, onlar bir siyasi program üzerinde de anlaşamazlar ancak kendilerine karşı menfi-düşmanca bir tutumda bir araya zorunlu olarak gelirler. Bu menfi tutum muhtemelen 'başörtüsü yasağı' örneğinde olduğu gibi yönetimin Müslüman halk aleyhine aldığı tutumlarda ortaya çıkıyor. Bu durumlarda Müslüman cemaat aralarındaki farka rağmen birleşebiliyorlar

Müslüman halkı belirleyen ne olursa olsun, Türkiye'de Müslüman bir halkın yaşadığını biliyoruz. Özel'e göre söz konusu Müslüman halkın 1980'ler sonu itibariyle iktidarı devralması gerekir, devralamıyorsa bile en azından iktidara ortak olma zorunluluğu vardır. Özel'e göre "Tanzimat'tan bu yana kendilerine yeni ve geniş imkânlar sunulan kişi ve zümreler, bu imkânları heba" etmişlerdir (s. 53). Müslümanlar ise 12 Mart 1971 Muhtırasından sonra "dikkati çeker tarzda siyaset sahnesine" çıkmış, 12 Eylül'den sonra da Müslüman halkın "sivil karakterli bir hükümeti tercih ediyor olmaları en belirleyici rolü oynamıştır" (s. 70). Özel'e göre bu belirli bir politik bilinçle donanmış Müslüman siyasi tavrı Türkiye ülkesinde eldeki tek yetkin ve olgun siyasi tavidir. Öyle ki; "Müslümanlar, Avrupa Topluluğu'ndan tutun da Tanzimat'a kadar uzanan bir yürüyüş çizgisinin gerçek mahiyetine sorular yöneltebilen, Türkiye için turizmin anlamından tutun da kültür politikamızın neye hizmet ettiğine dair her konuda esasa ilişkin meseleleri gündeme getirme çabasını gösterebilen tek siyasi görüş sahipleridir" (s. 169).

İsmet Özel'in *kâfir'e* karşı somut vatanın araştırılması olarak 1980'lerde *Zor Zamanda Konuşmak* kitabında formüle ettiği argüman uzun bir araştırmadan sonra elle tutulur bir noktaya bağlanır. Özel'e göre "Türkiye'de iktidarı ele alabilecek bu yeni Müslümanlar ne güçlü bir sistem kanadının yedeğinde imkânlar elde etmeyi, ne de bizzat sistemin fonksiyonerleri olmayı isabetli buluyorlar" (s. 102). "Türkiye'nin varolma savaşında en büyük engelin dış güçler tarafından konulduğunu" (s. 59) savunan bu yeni bağımsız Türkiyeli Müslüman bilinç, Türkiye'de yaşayan insanların meselelerinin çözümlerinin mercii Avrupa Konseyi, Rusya ya da Riyad-Tahran gibi uluslararası mahfillerde değil Türkiye'nin kendi içerisinde arıyorlar ya da arayacaklar (s. 59).

5. Sonuç

Hüseyin Etil, İsmet Özel fikriyatını "partizan" kavramı ışığında incelediği kitabında kendi bulgularını şu şekilde ifade etmişti:

"Tıpkı Schmitt'in partizanı gibi Özel'in partizanı da evrenselci, soyut ve mutlakçı ideolojik çerçevelere karşı çıkmaktadır. Özel, ideolojik kavrayışlara karşı somutun dolayimsızlığını, yaşam ve tecrübeyi ileri sürer. En nihayetinde bu hayat tecrübesi belli bir "toprak" parçası üzerinde cisimleşmiş bir topluluğa bağlanır (2020, s. 300)... Özel'in genel eğilimini ikili karşıtlıklar içinde soyutlamamız mümkündür. Partizanın düşünce stili de partizanca cepheleşmelere dayanır: "İdea versus nomos", "pathos versus ethos", "devlet versus millet", "saray versus halk", "Che versus Fidel", "ütopya versus topos", "birey versus topluluk", "roman versus şiir", "zevk versus kavga", "haziran versus partizan" düalizmleri içinde ikincil terimler Özel'inn varoluşunu kurduğu temel zeminlerdir. Tüm bu karşıtlıkları yapılandıran temel ikilik ise "devrimci versus partizan" zıtlığıdır" (s. 333).

Benim İsmet Özel'in 1980'li yıllardaki düşüncesinin gelişimini tartıştığım bu makaledeki bulgularım Etil'in belagatlı anlatımındaki karşıtlıkların zıtlığı içerisindeki İsmet Özel tablosuyla uyusmuyor. Benim yukarıda tartıştığım üzere müşahede ettiğim Özel düşüncesinin en azından 1980'ler için karşıtların zıtlığı olarak değil karşıtların telifi-sentezi arayışı olarak ele alınması gerektirir. İsmet Özel, evrenselci-ütopyacı İslamcılığa karşı çıkmıştır ancak bu İslamcılığın karşısına başka bir evrenselcilik-fundamentalizm çıkarmıştır. Devrimci eylemciliğe karşı olan Özel, kulluk-ihsan İslamcılığının bilince ağırlık verilmiş temkinli eylemliliğini savunmuştur. Benim gördüğüm kadarıyla Özel soyut ile somut arasında somutu seçen bir düşünür değil soyuttan yola çıkarak somutu ele almaya çalışan bir düşünürdür. Özel, kendisinin de ifade ettiği üzere devrimci-ümmetçi İslamcılardan farklı olarak Türkiye meselesini kendi entelektüel arayışının merkezine koymuştur. Ancak bu merkeze koyma Türkiye'yi olduğu haliyle, somutluğuyla merkeze koymaktan ziyade Türkiye'nin ulaşması gereken yeri işaret eden ileriye dönük-vizyoner bir şekilde soyut ile somutun birleştiği bir tavırla merkeze koymadır. Özel'in bazı yerlerde "çekirdek grup", bazı yerlerde "özel tavırlı Müslümanlar", bazı yerlerde "mücahitler" olarak andığı ihsan İslamcılığının merkezindeki, Kuran ve Sünnet Müslümanlığına bağlı olan grup Türkiye'ye-bu topraklara özel bir grup değildir, söz konusu grup soyut ilkeyi taşır, Türkiye'ye özgü olan grup genel Müslüman Türkiye halkıdır. Türkiye'ye özgülük aslında ilki çekirdek grupla halk arasındaki ilişkinin mahiyetinde, ikincisi ise Müslüman halk ile Batıcı yönetici elit arasındaki mücadele ortaya çıkar. Özel burada incelediğimiz son kitap olan *Tehdit Değil Teklif* kitabında 1970'lerde doğmuş olan İslamcı tavrı sahiplenir; söz konusu İslamcı karar ve kararlılık ile halk siyasetinin demokrasi aracılığıyla birleşmesinin 300 yıllık Batılılaşma geleneği içerisinde mevcut Türkiye yönetiminin yapısını değiştirebileceğini umar. İşte bu umut içerisinde ortaya çıkacak Müslümanlık, Özel'e göre *kâfir* (Batı) ile mücadele edecek olan Müslümanlıktır. Bu durumda Türkiye mevcut somutluğuyla değil belirli soyut prensipler çerçevesinde işlenmiş gelecekte ortaya çıkması beklenen bir somutlukla Batı evrenselciliğine karşı mücadele verecektir.

Bu makalede İsmet Özel'in düşüncelerini tümevarım metoduyla inceledim. Bu metodun en büyük faydası belirli bir kavramın bütün bir düşünce silsilesini baskılamasına fırsat vermemesidir. Tümevarım yöntemiyle düşüncenin en başından itibaren nasıl ortaya çıktığı hangi aşamalardan geçtiği, nerelere yöneldiği, nerelerde tıkanıp ve nerelerde tekrar kendisine yol bulduğunun araştırılması mümkün olur. İsmet Özel ilk olarak bir düşünür olarak somut vatana yönelmiş somut vatandan *kâfire* karşı mücadele edecek Müslüman'ın ortaya çıkacağını savunmuştu. Ancak Türkiye'deki mevcut haliyle böyle bir Müslümanlığın ortada gözükmediği bir yerde böyle bir Müslümanlığın çekirdek bir grup tarafından demokratik yöntemlerle bütüne-genel halka yayılacağını savunur. Ancak çekirdek grubun ihsan İslamcılığıyla Türkiye'deki pratik popüler siyasetin nasıl ilişkileneceği mevzuu kolay çözülecek bir mevzuu değildir. Burada demokrasi üzerinde ısrarla durarak Özel demokrasinin neden geçerli tek İslami siyaset olması gerektiğini ispatlamaya çalışır.

İsmet Özel düşüncesinin gücü soyut ile somut, yerel ve evrenseli bir teorik potada sentezlemeye çalışmasıdır. Ancak Özel'in zaafı da tam aynı yerde ortaya çıkar, kendi düşünce çizgisinin estetizmine fazlasıyla bağlı olan Özel tıkanma noktalarını açık etmek istemez bu da kendi içerisinde dürüst olmayan bir düşünceye kapı açar. Evrenselci Batı'nın karşısına Türklüğü çıkaracağını iddia eder, ancak aslında Batı'nın karşısına çıkardığı başka bir evrenselciliktir. Batı karşısına İslam'dan kaynaklanan başka bir evrenselcilik çıkarmasında bir beis yoktur ancak buradaki problem kendi evrenselci ihsan İslamcılığının aynı devrimci-ütopyacı İslamcılık gibi soyut ve evrenselci bir ideoloji olduğunu kabul etmemesi ve kendi kurgusunun İslam'ın ta kendisi olduğunu iddia ederek fundamentalizme sapsmasıdır. Söz konusu fundamentalizme saptıktan sonra Türkiye somutluğuna dönmek ister ama Türkiye'deki halk İslam'ının bu türden bir fundamentalizmi taşımayacağı açıktır. En sonunda Türkiye'de mevcut yüzde altılık bir grubun çekirdek grup olarak ihsan İslamcılığına bağlı olduğunu iddia ederek sorunu 'kökünden' çözmeye

çalışır. Nihayetinde Özel'e göre soyut ile somut, evrensel ile yerel arasındaki gerilimi çözecek olan Türkiye'ye el yordamıyla fırlatılmış yüzde altı olacaktır. İsmet Özel'in söz konusu yüzde altı çözümünden de tatmin olmayacağı ve kendi politik projesinin metafizik dayanağını başka yerlerde arayacağını bekleyebiliriz. Ancak soyut ile somut, yerel ile evrensel arasındaki farkın açık bir şekilde ortaya koyulmadığı her enstantanede üretilecek çözümün belirli bir 'fırlatılmışlığa' dayanması kaçınılmaz olacaktır.

Kaynakça

- Atay, R. ve Güven, B. (2021). Daimi varoluşsal kaygı: İsmet Özel şiir örneği. *Turkish Academic Research Review*, 6(5), 1517-1544.
- Ayyıldız, M. (1993). *İsmet Özel: Hayatı, sanatı ve şiirlerinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Balcı, M. (2020). İsmet Özel şiirlerinde Servet-i Fünun izleri. *Türkiyat Mecmuası*, 30(2), 375-393.
- Behramoğlu, A. (1986). *Yaşayan bir şiir*. İstanbul: Broy Yayınları.
- Bilgi, L. (1996). *İsmet Özel, hayatı, eserleri, poetikası*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Durmuş, H. (2022). *İsmet Özel İslamcılığında Türk algısı üzerine bir inceleme*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Etil, H. (2020). *İsmet Özel ve partizan: Aynı adamın öyküsü*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Fedai, C. (1998). *İsmet Özel'in hayatı, edebi şahsiyeti ve şiirleri üzerinde bir inceleme*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Fedai, C. (2018). İsmet Özel'in şiirlerinde 1965-1975 dönemi siyasî olayları ve halka bakış. *Istanbul University Faculty of Letters Journal of Turkish Language and Literature*, 375-397. <https://doi.org/10.26650/TUDED478092>
- Geçen, S. (2012). İsmet Özel şiirlerinde başkaldırı: Modernizmin yozlaştırdığı düzene başkaldırı. *Turkish Studies*, 7(3), 1215-1228.
- Huntington, S. (2005). Medeniyetler çatışması mı?. M. Çalık (Çev.), M. Yılmaz (Der.), *Medeniyetler çatışması içinde* (ss. 22-49). Ankara: Vadi Yayınları.
- Kaya, A. (2014). *İsmet Özel, hayatı, şiiri ve poetikası* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Kaya, V. C. (2015). *An examination of Islamist discourse in the face of western challenge: The case of İsmet Özel* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kotan, C. (2016). *İsmet Özel'de İslamcılık düşüncesi*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Özel, İ. (1987). *Surat asmak hakkımız*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Özel, İ. (1989). *Sorulunca söylenen*. İstanbul: Çıdam Yayınları.
- Özel, İ. (1990). *İrtica elden gidiyor* (4. Baskı). İstanbul: Çıdam Yayınları.
- Özel, İ. (2000a). *Bakanlar ve görenler* (7. Baskı). İstanbul: Şule Yayınları.
- Özel, İ. (2000b). *Faydasız yazılar* (6. Baskı). İstanbul: Şule Yayınları.
- Özel, İ. (1993a). *Taşları yemek yasak* (2. Baskı). İstanbul: Çıdam Yayınları.

Özel, İ. (2000c). *Tehdit değil teklif*. İstanbul: Şule Yayınları.

Özel, İ. (1993b). *Zor zamanda konuşmak* (5. Baskı). İstanbul: Çıdam Yayınları.

Sarı, A. (2008). İsmet Özel ve Paul Celan'ın şiirlerinde şehir izleği. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 157-171.

Araştırma Makalesi / Research Article

GHOST OF TSUSHİMA OYUNUNUN GREİMAS'IN EYLEYENSEL MODELİNE GÖRE ÇÖZÜMLENMESİ*

Uğur BAKAN^{1*}

Ufuk BAKAN²

Emine Nilüfer ÜSTÜNDAĞ³

Öz

Dijital oyunların başarısı sürükleyici bir öykü ile mekân ve karakterlerin gerçeküstü bir şekilde tasvirleri ile mümkün olmaktadır. Yakın bir geçmişteki popüler oyunların hikâyeleri incelendiği zaman tarihi ve mitolojik olayları konu alan oyunların fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu oyunlardan Ghost of Tsushima, 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun doğu seferi sırasında işgal etmek istediği Japonya'ya bağlı Tsushima Adası'ndaki Jin Sakai komutasında halk direnişini konu almaktadır. Bu çalışma, 2020 yılında Sucker Punch Productions tarafından geliştirilen ve Sony Interactive Entertainment tarafından yayınlanan Ghost of Tsushima oyunundaki olay örgüsünün yapısı Greimas'ın Eyleyenler modeline göre incelenmiştir. Oyunun analizi, Greimas (1973) tarafından geleneksel olarak hikâye anlatımındaki farklı rolleri, işlevleri ve eylemleri incelemek ve tanımlamak için geliştirilen nitel bir yaklaşım olan örnekçeye göre yapılmıştır. Bu modelde senaryodaki ilişkilerin, işlevlerin ve olası eylemlerin birbirleriyle olan bağlantıları bir tabloda sunulmaktadır. Araştırma sonucunda oyundaki olay örgüsü edimsel anlatı modelinin temelini oluşturan ve göstergebilimsel kare olarak da bilinen özne, nesne, gönderici, alıcı, destekleyici ve engelleyici öğelere göre tanımlanarak eyleyenler arasındaki ilişkiler ve anlatının işleyiş şeması ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göstergebilim, Dijital oyun, Greimas'ın Eyleyenler modeli

JEL Kodları: L82, Z13, D83

ANALYSIS OF THE GHOST OF TSUSHİMA GAME ACCORDING TO THE ACTANTIAL MODEL OF GRIEMAS

Abstract

The success of digital games is possible with a gripping story and surrealistic depictions of places and characters. When the stories of popular games in the recent past are examined, the abundance of games that deal with historical and mythological events draws attention. In this study, the structure of the plot in the Ghost of Tsushima game, developed by Sucker Punch Productions and published by Sony Interactive Entertainment in 2020, was examined according to Greimas' model of actors. The analysis of the play is based on its model, a qualitative approach traditionally developed by Greimas (1973) to examine and describe the different roles, functions, and actions in storytelling. This model presents the interconnections of the relationships, functions, and possible actions in the scenario in a table. As a result of the research, the plot in the play was defined according to the subject, object, sender, receiver, supportive and obstructive elements, which form the basis of the pragmatic narrative model and also known as the semiotic frame, and the relations between the actors and the operation scheme of the narrative were revealed.

Keywords: Semiotics, digital game, Greimas's Actantial Model

JEL Codes: L82, Z13, D83

* Bu çalışma, 16-20 Kasım 2021 tarihlerinde Kocaeli'de gerçekleştirilen 1. Uluslararası Sanat Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur

¹ Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, ORCID: 0000-0003-0117-3731

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ufuk.bakan@ikcu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7302-9398

³ Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, , ORCID: 0000-0001-6212-2394

Başvuru Tarihi (Received): 16.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Son 20 yılda dijital oyun dünyası popüler bir eğlence aracının ötesinde hem ekonomik hem de etki açısından baskın bir medya biçimine dönüşmüştür. Bu medya biçimi oyun konsolu gibi sadece oyun amacıyla yapılmış elektronik cihazla kullanılabildiği gibi günlük hayatta yanımızdan ayırmadığımız telefon veya tablet gibi cihazlarla da entegre bir şekilde etkileşimli bir ortam sunmaktadır. Dijital oyunlar artık belirli bir grup insanın eğlence aracı olmasının ötesinde toplumun her kesimine hitap eden popüler kültürün bir parçası haline gelmiştir. Video oyunların gelişimi bilgisayar teknolojisinde yaşanan gelişmelerle doğrudan ilişkili olduğu için 80'li yılların ortalarından başlayarak bilgisayar teknolojisindeki ilerlemeler, oyunların görsel boyutunu zenginleştirmiştir. Ayrıca bağlantı hızlarındaki artış oyunları internet ortamına taşıırken aynı zamanda milyonlarca kullanıcıyı bir araya getirerek sanal bir uzam yaratmıştır. Oyunların arka planında olay akışına uygun olarak farklılaşan müzikler ve ses efektleri kurgusal dünyayla kişilerin bütünleşmesini güçlendirerek ilgi düzeyini canlı tutmaktadır. Newzoo (2022) tarafında küresel oyun pazarının gelişimi üzerine yapılan tahminlerde oyun pazarının büyüme hızının sonraki yıllarda da devam edeceği 2023 yılına gelindiğinde pazar payı büyüklüğünün 200 milyar dolara ulaşacağı ön görülmektedir.

Ekranında piksellerin sayıldığı, görüntülerin derinlikten yoksun ve iki boyutlu olduğu ilk oyunlardan günümüze teknolojiye yaşanan gelişmelerle görselliğin ön plana çıktığı oyunlara doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Sinema kalitesinde görselliğin sağlanması ve oyun mekaniğinin giderek daha karmaşık hale gelmesi kullanıcıların oyun içerisinde geçirdiği süreyi her geçen gün arttırmaktadır. Günümüzde video oyunu endüstrisi binlerce geliştirici ve milyonlarca oyuncunun yararlandığı çok katmanlı bir ekosistem olarak film endüstrisinden daha değerli bir konumda yer almaktadır. Karmaşıklık ve olay örgüsü geliştirme açısından zaman zaman sinema ve televizyona da ilham veren oyunlar AR ve VR gibi teknolojilerle yeni bir boyuta taşınmıştır. Oyunların mekanik özelliklerinin yanı sıra anlatı özellikleri de oyuncuların bir oyunu tercih etmesindeki en önemli unsurların başında gelmektedir. Klasik anlatı yapısı olarak adlandırılan sıralı hikâyeye stratejilerini iyi kullanan çok sayıda oyun bulunmaktadır. Bu oyunlar hikâyeyi etkili bir şekilde anlatmak için ara sahneler, diyaloglar ve metinler gibi çeşitli unsurlardan yararlanmaktadır. Bir anlatı unsuru olarak oyunlarda karmaşık bir dünya yaratabilmek için kültürel formların ve toplumsal yapıların derinlemesine incelenmesi, muazzam bir hayal gücü ve yaratıcılığa sahip olmak gereklidir. Bu çalışmada güçlü bir hikâyeye sahip olan Ghost of Tsushima oyununun anlatı özellikleri Greimas'ın Eyleyenler modeline göre göstergebilimsel olarak çözümlenmiştir.

1. Dijital Oyunlar ve Yapılan Çalışmalar

İlk video oyunları 1950'lerde laboratuvarlarda bilgisayarlar üzerine araştırma yapan bilim insanlarının akademik çalışmaları sonucu iki boyutlu olarak tasarlanan, siyah beyaz ekran üzerinde sınırlı sayıda kişinin erişebildiği deneysel çalışmalarla başlamıştır. 1958 yılında Tennis for Two, 1962 yılında Spacewar, 1978 ve 1980'de Space Invaders isimli video oyunlarının ortak özellikleri incelendiğinde belli başlı bir takım ortak özelliklerinin olduğu görülmüştür. İlk olarak görselliğin iki boyutlu olmasından ve olay örgüsünün sıradan bir düzlemde bir uçağı vurma ya da başka bir şeyi hedef alma, tenis topunu atma üzerine kurgulanmasından ötürü oyuncularda kuşatılma hissi ve görsellik oldukça sınırlı düzeyde gerçekleşmiştir. Gelişen teknolojik yapı, küreselleşme ve bilgi toplumunun ortaya çıkması oyun kavramına farklı bir boyut kazandırmıştır. Dijital çağ ile birlikte oyun oynama platformu dijital evrilmiş, böylelikle geleneksel olarak ifade edilen oyun yerini dijital sistemlere bırakmıştır. Dijital oyun kavramı, oyuncunun elektronik bir sistem ya da bilgisayar ile kurduğu iletişim sonucu oluşan, ekran gibi görüntü iletilicileri ile veri aktarımı temel alınarak oynanan oyunların bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Kamisah & Ah-Nam, 2018, s. 3249). Frasca (2001) dijital oyunu, teknoloji destekli yazı ve görüntüler üzerine kurulmuş, bilgisayar, oyun konsolları gibi elektronik cihaz aracılığıyla oyuncuların tek başına ya da diğer

oyuncular ile etkileşime girdikleri yazılım olarak kavramlaştırmıştır (Frasca, 2001, s.168). 1970’li yıllardan günümüze dijital oyun dünyasındaki gelişmeler sonucunda kullanıcı kitlesi, teknolojik yapı, iş modelleri, ödeme biçimleri ve etkileşim düzeyleri gibi faktörlerde önemli değişimler meydana gelmiş ve oyun sektörü büyük bir ekosistem içerisinde yer alan bir endüstri haline gelmiştir (Misuraca ve Stewart, 2013, s. 21).

Dijital oyun sektörü 2000’li yıllardan başlayarak günümüze kadar hem donanım hem de yazılım alanında çalışan firmaların, kullanıcıların beklentilerine göre yeni çözüm arayışlarına girdiği bir dönemi ifade etmektedir. Bu yükselişin sebepleri arasında internet erişilebilirliği, bilgisayar ve teknik donanım maliyetlerinin ucuzlaması, akıllı telefon ve tablet cihaz kullanımının yaygınlaşması, kolay yayıncılık gibi başlıklar gösterilmektedir (Gough, 2020). İnsan yaşamının önemli bir parçası haline gelen görüntülü ve sesli iletişim, günümüz dijital oyunlarının önerdiği etkileşimli katılımla yeni bir iletişim, sosyalleşme ve eğlenme biçimi olarak görülmektedir. Dijital oyunların, oyuncular üzerinde dinlendirici bir etki yarattığı, oyuncuların liderlik vasfını artırdığı ve etkin bir sosyalleşme aracına dönüştüğü gözlemlenmektedir (Griffiths ve Hunt, 1995, s. 89-193). Dijital oyunların görsel boyutunun giderek ön plana çıkması, pazar payının büyümesi, farklı yaş gruplarındaki kişilere hitap etmesi, şiddet unsurlarını barındırması, kullanıcıların doyum düzeyinde yaşanan değişimler, bu deneyimleri ölçmeye yönelik çeşitli modellerin ve yaklaşımların gelişmesine yol açmıştır. Dijital oyunlara yönelik akademik çalışmalar, 1980 yıllardan başlamasına rağmen asıl gelişme ise 1990’lı yıllardan itibaren hız kazanmış, tarih, antropoloji, psikoloji, sosyoloji, eğitim bilimleri, bilgisayar bilimlerinin içerisinde yer aldığı pek çok disiplinin ilgi duyduğu bir çalışma alanı haline gelmiştir (Birsell ve Yıldız, 2018, s.270). Bu disiplinler üzerine yapılan araştırmalar oyun odaklı, kullanıcı deneyimi ve tasarım analizleri olarak farklı başlıklar altında toplanmıştır. Oyun odaklı araştırmanın dayandığı unsurlar, problem çözme döngüsünden (PS) araştırma döngüsüne (R) kadar çok çeşitli potansiyel kullanım alanlarını içermektedir (Olsson, 2015, s. 10). Kullanıcı deneyimi odaklı çalışmalarda, kullanıcılarının oyun içindeki tepkileri hakkında bilgi toplanarak, tasarım ve planlama sürecinde bu bilgilere yönelik düzenlemeler yapılmaktadır. Bu süreçte oyun kullanıcı araştırmacıları, paydaşların ihtiyaçlarını toplamakta, hedef kitleyi temsil eden kullanıcıları işe almakta, çalışmalar yürütmekte ve bulguları toplarken, tüm bu süreç son kullanıcı için daha iyi bir deneyim geliştirme umuduyla yapılmaktadır (Tisserand, 2018, s.31). Kullanıcı deneyimini ölçmeye yönelik çalışmalar (UX), dijital oyun şirketlerinin oyun geliştirme sürecinde son kullanıcıların gereksinimlerini, düşünme sürecini belirlemeye çalışarak oyun kalitesini geliştirmek, oyunları daha iyi tasarlamak isteyen oyun tasarımcılarına yol göstermeyi amaçlamaktadır. Ayrıca oyun mekaniği açısından belirli görevleri yürütürken kullanıcıların nasıl hareket ettikleri ve oyunu nasıl anlamlandırdığı kullanıcı deneyimini ölçmeye yönelik çalışmalar arasında yer almaktadır.

1.1. Bir Anlatı Aracı Olarak Dijital Oyunlar

Görsel, işitsel öğeler ile işaret sistemlerinden oluşan video oyunlar ilk kez 60’lı yıllarda çizgiler ve noktalarla birlikte siyah ve beyaz renklerden oluşan iki boyutlu grafiksel öğelerle bilimsel amaçlı geliştirilmiştir. 80’li yılların ortalarından başlayarak bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler oyunların görsel boyutunu zenginleştirmiş buna ek olarak bağlantı hızlarındaki artışlar oyunları internet ortamına taşıırken birden çok kullanıcıyı bir araya getirerek sanal bir uzam yaratmıştır. Dijital oyun türlerinden çok oyunculu çevrimiçi rol yapma oyunları, oyuncuların birbirleriyle ve oyun içi kurgulanmış karakterlerle mücadele ve işbirliğinin bulunduğu en popüler türlerin başında gelmektedir (Barnett ve Coulson 2010). Genellikle ağ üzerinden oynanan bu türde farklı kişilik ve yeteneklere sahip karakterler, oyuncularla etkileşim kurarak sanal bir dünyada yaşam sürmektedir. Bu sanal uzamda çeşitli rolleri üstlendiği (MMORPG) ve takım içerisinde kişilerin belli görevleri gerçekleştirdiği çevrimiçi çok oyunculu savaş arenası ya da yaygın kullanımı (MOBA) gibi oyun türlerinin sayısı her geçen gün artarken kullanıcıların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Günümüzde başta World of Warcraft olmak üzere geniş bir kitle tarafından takip edilen çok

oyunculu rol yapma oyunlarına (MMORPG) yönelik birçok çalışma bulunmaktadır (Eklund, 2011; Taylor, 2003; Nardi, 2010).

Video oyunlar üzerine yapılan güncel çalışmalarda anlatıbilim (narratoloji) ve oyunbilim (ludology) arasındaki tartışmalar sürmektedir. Aristoteles'e kadar uzanan narratolojinin başlıca temsilcileri olan Henry Jenkins, Brenda Laurel ve Janet H. Murray, oyunların drama, film, roman gibi anlatı temelli medya ile aynı ekosisteme ait olduğunu iddia etmiştir (Karadeniz, 2017, s. 59). Ludolojik bakış açısı ise bir oyuncunun sanal dünya da aktif bir rol üstlenmesinden ötürü oyunların diğer ortamlardan farklılaştığını öne sürerek kendi kavramsal araçlarıyla açıklanması gerektiğini öne sürmüştür. Dijital oyun araştırmalarının kendini ayrı bir disiplin olarak ortaya koyma çabasına girdiği dönemde Ludoloji yaklaşımı oyunları kendi terminoloji araçlarıyla incelemeye yönelik medya ve film çalışmaları, iletişim, edebiyat eleştirisi gibi diğer disiplinlere yönelik polemiklerin güçlü bir aracı olmuştur. (Demirbaş, 2017, s.11). Ludoloji, oyunun kurgusal içeriklerini göz ardı ederek, kurallar, amaçlar, oyun mekaniği ve benzer biçim özellikleri üzerine odaklanırken geleneksel oyunlarla bilgisayar ortamında oyunlar arasında ayırım gözetmeksizin yaklaşmaktadır. Ludolojiye göre video oyunlar deneysel simülasyonlar olarak kabul edilirken, Narratoloji yaklaşımında ise video oyunlar, interaktif hikâyelerin anlatıldığı ve düşüncelerin şekillendirilmesinde kullanılan yeni bir araç olarak görülmektedir (Frasca, 2003). Oyunlar araçtan ve ortamdan bağımsız olarak tanımlanabilir, oyunun içyapısı materyal temel ekseninde değil, oyun biçiminin özgün nitelikleri ekseninde incelenmesi gerekmektedir (Demirbaş, 2017, s. 359). Buna karşın narratolojiye göre karakterler, sonuçlar, seçimler, atmosfer, paradigma ve olaylar dizisi üzerinde durmaktadır (Raven ve Elahi, 2015). Oldukça karmaşık bir yapıya sahip video oyunlar da olay örgüsü birbirlerinden farklı olsa da kullanıcıların deneyimleyeceği bir atmosfer sunmaktadır. Bu kurgusal dünya da video oyunların öyküleri benzerlik gösterse de karakterler farklı şekilde temsil edilmektedir.

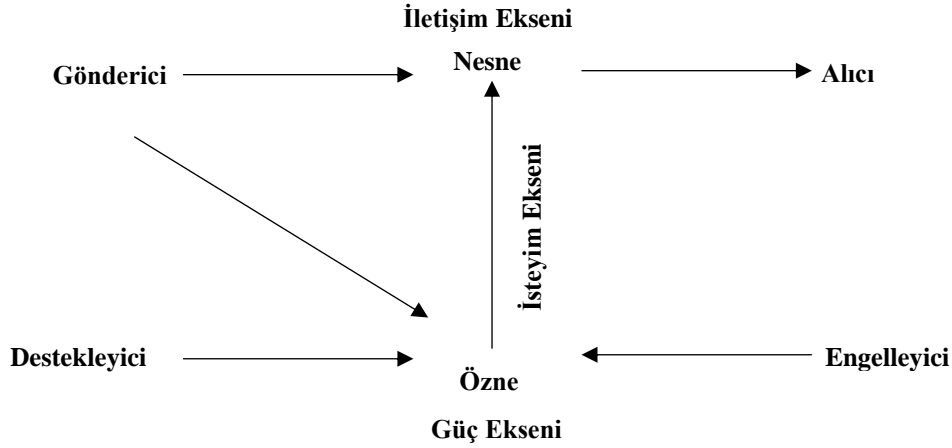
2. Göstergebilimsel Çözümleme

Düşüncenin aktarılmasında bir iletişim aracı olarak kullanılan ve aynı zamanda bir işaretler sistemi olan dil, semiyotik bir yapının ötesinde sosyal bir fenomen olarak görülmektedir. Dilin semiyotik doğasının tezahürleri olarak kabul edilen anlamın çözümlenebilmesi için disiplinler arası bir yaklaşım gerektirirken göstergebilimden yararlanılmaktadır (Zimmerman, 2004). Gösterge (signe), gösteren (signifiant) ile gösterilen (signifié) arasındaki ilişkiyi inceleyen göstergebilim, her türlü nesneyi inceleme alanına dahil etmektedir (Shaumyan, 1987). Göstergebilim kavramının etimolojik kökenine bakıldığında sözcüğün "semeion" ve "logia" sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu görülmektedir. Göstergebilimin kökeni, işaretlerin ve sembollerin (görsel ve dilsel) nasıl anlam yarattığına dair akademik çalışmalarda yatmaktadır. Leech ve Onwuegbuzie (2008) göstergebilimi, konuşma ve metin dahil olmak üzere işaretler arasındaki ilişkileri ve bunların amaçlanan özel anlamlarını araştıran bir bilim olarak tanımlamaktadır. Gösterge teorilerinin uzun bir geçmişi olmasına rağmen, bu alanda öncü çalışmalarıyla bilinen De Saussure'ne göre bir gösterge, hem fiziksel gerçeklikte aldığı formdan (gösteren olarak adlandırılır) hem de izleyicisi tarafından nasıl algılandığından veya yorumlandığından (gösterilenden) oluşmaktadır. Kavram ilk kez dilbilimsel alanda çalışma yapan Saussure'ün eserinde "gösteren" olarak adlandırdığı ses bileşeni ve "gösterilen" olarak adlandırdığı kavramsal bileşende yer almıştır (Saussure, 1974). Göstergebilimin altında yatan varsayım, eylem veya nesnelere anlamlandırmayı mümkün kılan temel bir gelenek ve ayrımlar sisteminin olması gerektiğidir. Bu noktada göstergebilimin rolü, göstergeleri oldukları gibi yapan uzlaşımları keşfetmektir. Bu kuram özellikle dil öğretimi ve edinimi ile ilgili yapılan çalışmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Dilbilimin yöntemlerini nesnelere uygulayan ve her şeyi yani yüz ifadeleri, mimikler, mimari ve resim yapıtları gibi dilsel olmayan bütün olguları da dilsel olgular gibi ele alarak göstergebilimsel olarak yorumlamaya çalışılabilmektedir.

2.1. Greimas'ın Eyleyenler Örnekçesi

Göstergebilimin öncüsü olarak kabul edilen Algirdas Julius Greimas, Saussure'le başlayan yapısalcı dilbilimi çalışmalarında mantık, matematik ve antropoloji gibi birçok alandan yararlanarak yapısalcılık metodolojisini şekillendirmiştir (Greimas, 1966). Bu yaklaşım kısa zamanda büyük bir etki bırakarak, göstergebilim alanında çalışması yapan birçok araştırmacı için temel kaynak haline gelmiştir. Greimas'ın yarattığı göstergebilimsel yaklaşım hayatımızı kuşatan anlamlar evrenini çözümlmeyi ve yeniden anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Greimas'ın göstergebilimi yalnızca bildirişimi(iletişimi) sağlayan yalın göstergeler dizgelerini değil, amaçlı olarak bir bildiri(ileti) sunmayan aynı zamanda anlamsal katmanlardan oluşan, bütün gösterge dizgelerini çözümlenecek bir kuramdır, sürekli gelişmekte olan bilimsel bir tasarıdır (Rifat, 2008, s.58). Greimas'ın geliştirdiği Eyleyenler modelinde gönderen/gönderilen, özne/nesne, yardım eden /karşı çıkan olarak sınıflandırdığı altı birim ve bunlar arasındaki ilişkiyi gösteren bir sentaksik bir model bulunmaktadır (Greimas, 1966). Aktüeryal model olarak da bilinen bu şemada, geleneksel olarak hikâye anlatımındaki farklı rolleri, işlevleri ve eylemleri incelemek ve tanımlamak için kullanılmaktadır (Signori ve Flint, 2019). Öyküdeki ilişkilerin, işlevlerin ve olası eylemlerin tutarlı bir resmini oluştururken projenin kilit oyuncularının bir kontrol listesi üzerinden rolleri tanımlamaktadır. Bu olay örgüsünde eyleyenlerin kim ya da ne olduğu yaptığı işlere göre şekillenmektedir. Bu model esasen öznenin ulaşmayı arzuladığı ve gönderen ile gönderilen arasındaki ilişki nesne üzerinden gerçekleşmektedir. Kısacası, aktüel model, olası geliştirme stratejilerinin belirlenmesi, projelerin planlanması ve iletişim için bir araç olarak kullanılabilir. Greimas'ın yöntemi, karakterlerin anlatı konumlarını, bu konumlar arasındaki bağlantıları ve anlatıların sözcü dizilerinin yürüngelerini betimlemek için büyük bir potansiyele sahiptir. Böylece öykü sürecinde olası geliştirmeler ve değişimler kolaylıkla takip edilebilmektedir.

Şekil 1: Greimas'ın Eyleyenler Örnekçesi (Greimas, 1966).

Greimas modelinde eyleyenler altı kategoriye göre yerleştirilerek, bunlar arasındaki ilişkiler ise iletişim eksenini, isteyim eksenini, edim eksenini üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu modelin merkezinde, göstergebilimsel kare olarak da bilinen anlamlandırmanın temel yapısı olarak bilinen bir sistematik bulunmaktadır. Şekil 1'de görüldüğü gibi, her göstergebilimsel birim, bu temel yapı içinde, karşıtlarıyla ilişkili olarak anlam kazanmaktadır. Daha somut olarak, bir gösterge yalnızca çelişkisi, zıtlığı ve tamamlayıcısı ile ilişkili olarak anlamlıdır. Bu modelde yer alan sözleşme ekseninde gönderici, özneyi harekete geçiren, eksikliği duyulan nesnenin bulunmasında özneyi (kahramanı) teşvik eden, yönlendiren durum ve olay olarak görülmektedir. Bu eksen her ne kadar gönderici ve özne arasındaki ilişkiden kaynaklansa da gönderici ve nesne arasında doğrudan ya da dolaylı bir bağlantının olması gerekmektedir. Her anlatının temelini oluşturan ve öykünün

etrafında şekillendiği kahramanın yapması gereken eyleme, somut veya soyut şeye nesne denilmektedir. Diğer bir deyişle düşünme ya da algılama eyleminden ve düşünen ya da algılayan bir öznenen bağımsız ve farklı olarak var olan olgudur (Kıran ve Kıran, 2011, s. 273). İstek ekseninde ise özne, gönderenin çağrısına uyarak onunla bir anlaşma yapan ve arayışın konusu olan nesneyi bulup getirmekle görevlendirilen eyleyeni (kahraman) tanımlamaktadır. Genellikle özne bir öyküde tek bir şahıs olarak işlense de nadiren bir grup ya da bir düşünce de özne görevi üstlenmektedir. Edim eksenini ya da güç ekseninde özne nesneyi gerçekleştirmek için bir arayışı çıktığında oyu durdurmaya çalışan kişi veya olayların olduğu engelleyici birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar öyküdeki dinamizmi sağladığı gibi alt hedeflerin oluşmasını da sağlamaktadır. Engelleyicilere karşı öznenin yanında yer alan ve arayışını kolaylaştıran, ona görevini yerine getirmede katkıda bulunan yardımcı unsurlar yer almaktadır. Yardım ekseninde konumlanan bu unsurlar, doğrudan engelleyici unsurlarla çatışmak yerine özneye destek vererek onun mücadele gücünü artırma görevini gerçekleştirmektedir.

3. Yöntem

Bu araştırmada, nitel araştırma yaklaşımlarında sıklıkla kullanılan göstergebilimsel çözümleme yöntemi uygulanmıştır. Niteliksel araştırma, meselelerin, olayların veya uygulamaların anlamlarını veya toplumsal üretimini analiz etmekle, standartlaştırılmamış veriler toplayarak ve sayılar istatistiklerinden ziyade metinleri ve görüntüleri analiz etmekle ilgilenmektedir (Flick, 2014, s. 542). Günümüzde söylemsel çözümlemelerin farklı dallarında özellikle anlatıbilimsel ya da göstergebilimsel yaklaşımların yer aldığı çalışmalarda önemli bir artış yaşanmaktadır. Anlam yapılarında kavramları ilişkileri temelinde inşa edildiği yapısalcı bir yaklaşım olan göstergebilimsel çözümlemede metin, sistematik bir şekilde incelenmektedir (Chandler, 2002, s. 118). Bu analiz türü içerik analizinden farklı olarak görsel ve işitsel öğelerle birlikte kavramları derinlemesine inceleyerek anlamın altında yatan yapıları açığa çıkararak anlam oluşturmadaki etkilerini çözümlemeye çalışmaktadır. Bu çalışmada Ghost of Tsushima oyununun anlatı özelliklerini analiz etmek için bir göstergebilimsel çözümleme yöntemi olan ve Greimas (1966) tarafından geliştirilen Eyleyenler modeli kullanılmıştır. Bu modelde kişilerin ne ya da kim olduğundan çok yaptıkları işlere göre kavramlaştırıldığı için bu işleri yürüten kişiler eyleyen olarak tanımlanmaktadır. Eyleyenler modelinde kişilerin işlev ve görev alanlarını tanımlanarak, aralarındaki ilişkiler açığa çıkartılmaya çalışılmaktadır. Anlatılanlar, çok değişik şekillerde gerçekleşse de anlatıdaki olaylar, aynı tip-kişiler çevresinde gelişme gösterdiği için bu eyleyenlerin özellikleri de anlatıdaki ilişkilerine ve işlevlerine göre belirlenmektedir (Rifat, 2008, s.203).

3.1. Örnek Oyun

Ghost of Tsushima oyunu, Washington merkezli Sucker Punch Productions tarafından Play Station 4 platformu için aksiyon-macera türünde geliştirilmiş ve 2020 yılında piyasaya sürülmüştür. Oyun, Moğol İmparatorluğu'nun 1274 yılında doğudaki topraklarını genişletmek amacıyla Japonya'nın Tsushima Adası'na yapmış olduğu saldırılara karşı koymaya çalışan Tsushima adası sakinlerinin mücadelesini anlatmaktadır. Sakai klanının son üyesi olan Jin Sakai'nin üçüncü kişi bakış açısından sunulan oyun Japon samuray filmi temasında oldukça geniş bir alanda geçmektedir. Oyun genel olarak aksiyon türünde kabul edilse de yaklaşık 25 km²'lik bir oyun alanı ile MMORPG tarzı oyunlarda görünen bir açık dünya (open world) özelliğine sahiptir. Oyun üç bölüm (Lord Shimura'nın kurtarılması, Kaneda Kalesi'nin geri alınması, Khotun Khan'ın öldürülmesi) ve toplam 24 aşamadan oluşmaktadır. Ghost of Tsushima oyunu ana karakter Jin Sakai, Jin'in dayısı ve klanın lideri Lord Shimura ve Moğol ordusunun komutanı Khotun Han etrafında şekillenmektedir. Hayatta kalan son samuraylardan biri olan Jin Sakai, müttefiklerinin yardımıyla savaşmak için bir ordu toplamak istemektedir ancak samurayların onurlu taktikleri ve kurallarının Moğollara karşı olası bir mücadele için yeterli olmadığını düşünmektedir. Bu yüzden

Jin, Japonya'nın özgürlüğü için bir savaş yürütürken aynı zamanda samuray geleneklerinin ötesine geçen yeni savaş taktikleri kullanmaktadır. Sonuç olarak samuray geleneklerinin dışına çıktığı için kendisine yeni bir kimlik yaratmış ve klanında "hayalet savaşçı" olarak anılmıştır. Oyunun ilk bölümünde Jin Sakai'nin dayısı ve Sakai klanın lideri Lord Shimura Moğol işgali sırasında kaçırılarak bir kalede tutulmaktadır. Babası ve kardeşleri, Yarikawa İsyanı sırasında Tokiasa Yarikawa tarafından öldürülen Lord Shimura zorluklarla dolu bir yaşam mücadelesi sonucu klanının saygınlığını kazanmıştır. Shimura'nın kız kardeşi, Sakai Klanından Kazumasa Sakai ile evlenmişti ve eşi Kazumasa bir savaşta öldürüldü. Lord Shimura, Kazumasa'nın tören cenazesinde yas tutan Jin'i kanatlarının altına aldı ve onu evladı gibi sahiplendi. Lord Shimura, Jin'i samuray geleneklerine göre yetiştirmiş ve gelecekte kendisi gibi olmasını istemişti. Moğol işgali sonrası esir düşen Shimura'yi kurtarma ve klanı bir arada tutma görevi Jin'e kalmıştır. Shimura sonunda yeğeni Jin Sakai ve diğer müttefikler tarafından kurtarıldı. Oyunun ikinci aşamasında Lord Shimura ile birlikte Sakai klanı Kaneda Kalesi'ni de Moğolların elinden geri almayı başarmaktadır. Oyunda kötü karakteri temsil eden Khotun Han, Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın kuzeni ve tanınmış bir komutan olarak Japonya'yı fethetmek için görevlendirilmiştir. Khotun, adanın fethine ana karayla bağlantısı olan Tsushima adasının Komoda Plajı'ndan başlamaya karar vermiştir. Khotun, adayı ablukaya almak için hazırladığı devasa Moğol ordusu adada yaşayan samurayların direnciyle karşılaşır. Lord Shimura bu mücadelenin ardından Kaneda Kalesi'ne esir olarak götürülmüştür. Han, Japonya'yı boyunduruk altına almasına yardımcı olmak için Japon kültürü hakkında geniş bilgi toplamış ve Japonca konuşmayı öğrenmiştir. Zaman zaman Lord Shimura ile görüşen Han, yeğeninini onu kurtarmak için samurayın geleneksel kurallarını ihlal ettiğini söyleyerek yeğeni Jin'den şüphe etmesine neden olmuştur. Ghost of Tsushima'da Jin'in yeteneklerini artırmak ve görünümünü değiştirmek için çeşitli eşyaların toplanması ve görevlerin tamamlanması gerekmektedir.

3.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmanın amacı Greimas'ın göstergebilimsel bir çözümleme modeli olarak geliştirdiği Eyleyenler Örnekçesi'ne göre Ghost of Tsushima oyununun öyküsünü analiz etmektir. Greimas'ın bu anlatıbilim yaklaşımı hikâyenin doğasını bir kavram ve kültürel bir uygulama olarak incelemektedir (Greimas & Courtés, 1982). Model, bir anlatı şeması aracılığıyla geliştirme süreçlerini başlatmak için etkili bir araç olarak uzun süredir kullanılmaktadır. Greimas aktüel modeli olarak da literatürde geçen bu modelde karakterleri ve aksiyon unsurlarını olay örgüsü içindeki işlevlerine göre ayırt etmektedir. Altı eyleyen, her biri betimlemenin bir eksenini oluşturan iletişim eksenini, isteyim ve güç eksenini olmak üzere üç karşıtlığa bölünmüştür. Bu modelde aktörler bağımsız unsurlar değil, daha çok değiştirilebilir pozisyonlar veya rollere göre şekillenme eğilimindedir. Bu çalışmada Ghost of Tsushima oyunu baştan sonra oynanmış ve oyundaki her bir karakter, mekân ve olay örgüsü aşamalarına göre kaydedilmiştir. İkinci aşamada Greimas'ın eyleyen kuramına dayalı olarak oyunun öyküsü analiz edilmiş ve daha sonra oyunda gerçekleştirilen işlev modeli, eylem modeli ve anlatım modeli olmak üzere üç düzeyde modelde anlatı şemaları aşağıdaki şekilde betimlenmiştir. Greimas'ın eyleyenler örnekçesinde anlatı izlencesi, her anlatıda görülen durumdaki değişimi ifade etmektedir. Çözümleme sırasında eyleyenler ve aralarındaki ilişkiler sembolik olarak şu şekilde gösterilmiştir:

$$A\dot{I} = [\ddot{O}1 \rightarrow (\ddot{O}2 \cap N)] \quad A\dot{I} = [\ddot{O}2 \rightarrow (\ddot{O}2 \cup N)]$$

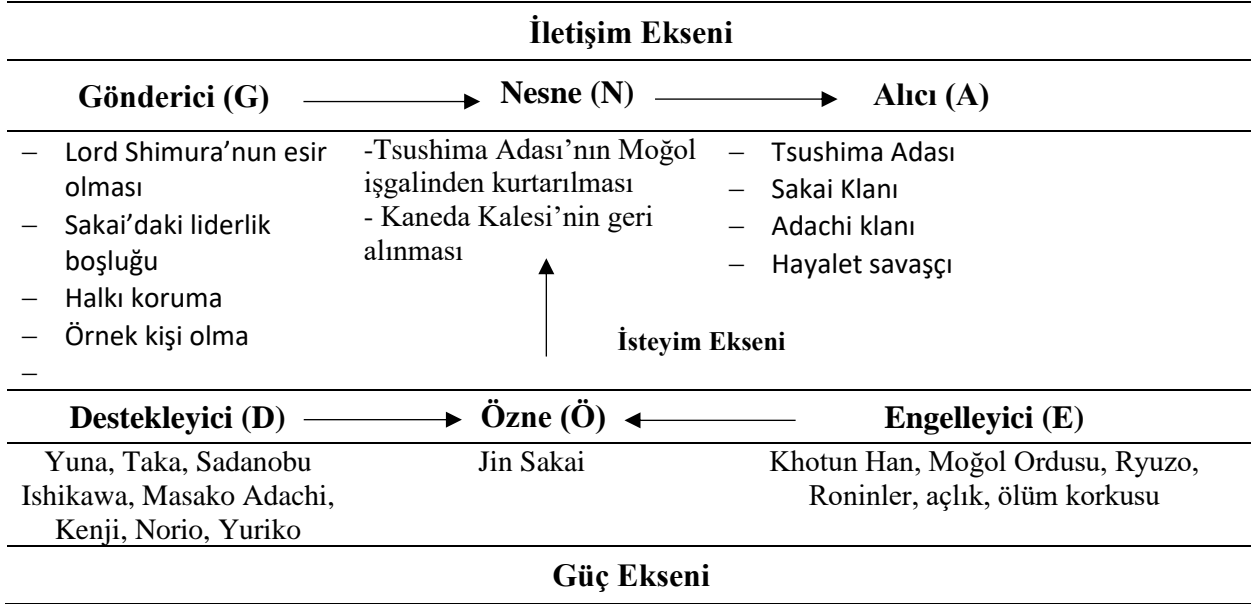
A \dot{I} : Anlatı izlencesi, $\ddot{O}1$: Edim öznesi, $\ddot{O}2$: Durum öznesi, N: Nesne, G: Gönderici, A: Alıcı, D: Destekleyici, E: Engelleiyici, []: Edim sözcüğü (): Durum sözcüğü, \rightarrow : Edim işlevi ya da dönüşüm, \cap : Bağlaşım, \cup : Ayrışım.

Anlatıda özne ve nesnenin bir özelliği taşıma veya kontrol edebilme durumuna göre bağlaşımsal ($\ddot{O} \cap N$) ya da ayrışimsal ($\ddot{O} \cup N$) durum sözcüğüne şekilde konumlandırılmaktadır (Kıran ve Kıran, 2007, s. 275).

4. Bulgular

Bu bölümde, metinlerin incelenmesi sonucunda elde edilen bulgulara ve bu bulguların yorumlarına yer verilmiştir. Öncelikle her bir metnin kesitleri sunulmuş, Greimas'ın eyleyenler örnekçesine göre metnin çözümlemesi aşağıda şekilde yapılmıştır. İlk olarak oyunda yer alan her bir karakterin eksenlerdeki (iletişim, güç, isteyim) rolleri ve birbirleriyle olan bağlantıları eyleyensel örnekçesine göre yerleştirilmiştir. İkinci aşamada ise karakterlerin model içindeki görevleri çözümlenmeye çalışılmıştır.

Şema 2: Greimas'ın Eyleyensel Örnekçesine Göre Ghost of Tsushima Oyunu (Greimas, 1966, p. 207).

4.1. Birinci Kesite İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Oyunun ilk bölümü olan “Lord Shimura'nın kurtarılması” görevinde adanın işgalinde esir düşen klanın liderinin kaleden kurtarılması gerekmektedir. Bu ilk kesitte Jin'in yapması gereken dokuz görevin sonucunda Lord Shimura özgürlüğüne kavuşmaktadır. Jin Sakai'nin Moğol ordusuna karşı başlattığı bu mücadele ilk olarak Sensei Ishikawa, Yuna ve bir demirci olan kardeşi Taka eşlik etmektedir. Tsushima'nın Nagao Klanı altında hizmet etmiş ünlü bir samuray okçusu olan Ishikawa, adanın savunmasında yer almamıştır. Samuraylar içinde bilge bir kişilik olarak kabul edilen Ishikawa, Kaneda Kalesi'nin geri alınmasında yetenekleri ve karizmasıyla ön planda yer almaktadır.

4.1.1. İsteyim Ekseni: Özne ile Nesne Arasındaki İlişki

Özne ile nesne arasındaki ilişki, isteyim ekseninde birbirine göre tanımlanmaktadır. Burada eylemlerin gerçekleşmesi için özne ile nesnenin bağımlı olması gerekmektedir (Aydın, 2017, s. 95). Özne, genellikle hikâyenin çevresinde geliştiği eylemlere katılan kahraman, nesne ise özneyi harekete geçiren, kahramanın gerçekleştirmek istediği eylemin konusu olan bir şey ya da insandır (Kıran ve Kıran, 2011, s. 273). Oyunun öznesi ve ana karakteri olan Jin Sakai (Ö1), Tsushima Adası'ndaki Sakai klanının mevcut lideri (Jitō) olan Lord Shimura'nın yeğeni ve halkını koruma görevini üstlenmek zorunda kalmıştır. Küçük yaştan itibaren dayısı Lord Shimura (Ö2) tarafından Samuray felsefine göre yetiştirilen Jin Sakai, hayatının her döneminde Samuray kurallarına göre hareket etme sorumluluğu baskısı altında kalmıştır. General Khotun Khan'ın (E1) liderliğindeki Moğol ordusunun doğu seferi sırasında Japonya anakarası ile arasındaki önemli bir olan Tsushima Adası'nı işgal ederek halkın büyük bir kısmını katletmiştir (G1). Hayatta kalan halkın tekrar mücadele edebilecek gücü, kaynağı ve lideri bulunmamaktadır. Bu oyunun nesne ise Tsushima

Adası'nı Moğol işgalinden kurtararak Sakai klanını tekrar özgürlüğüne kavuşturmak (N1). Jin Sakai örnekçeye göre özne konumunda ve oyunun sonuçlanmasını sağlayan koşullu görev olan "Lord Shimura'nın kurtarılması" ise ilk nesne olarak konumlandırılmıştır (Ö1 ∪ N1, N2). Çünkü adanın kurtarılabilmesi için öncelikli olarak klanın lideri (Jitō) olan Shimura'nın kaçırılması gerekmektedir. Bu görevin gerçekleşmesiyle samuraylar Shimura'nın liderliğinde tekrar birleşerek adanın kurtarılmasını sağlayacaktır (N1, N2). Rol yapma oyunlarında genellikle zafer ve ilerleme hedefleri olmak üzere iki türde amaç bulunmaktadır (Houghton, 2019). Özellikle Ghost of Tsushima'da olduğu gibi tarihsel romanlara benzeyen bir anlatıya sahip oyunlar, tarihsel olarak belgelenmiş bir ortamdan ilham alsalar da büyük tarihsel olayların anlatımından ziyade öyküyü, hayali karakterler üzerine inşa etmektedirler. Geçmişe bakış yaklaşımları ister gerçekçi ister kavramsal, isterse bir kombinasyon olsun, oyunların büyük çoğunluğu geçmiş tarihsel sorun alanı olarak sunmaktadır (McCall, 2018). Bu yaklaşım oyunda aşamaların oluşturularak belirli görevlerin yapılmasına olanak sağlamaktadır. Oyunun ilk bölümünde Jin (Ö1), klanlar arasında önemli görevlerde bulunmuş arkadaşlarıyla birlikte küçük bir birlik kurarak dayısı ve klanın lideri Lord Shimura'yı kurtarmayı başarmıştır (N2).

4.1.2. İletişim Eksenini: Gönderici Alıcı İlişkisi

Bu eksen gönderici ve alıcı eyleyenler arasındaki yönlendirici ilişkiler olarak yer almaktadır. Gönderici, genellikle anlatılardaki bir rüya, bir hayal, bir ideal gibi soyut bir düşünceyi bir baskı unsuru olarak özneyi bu hedefe doğru yönlendirmektedir. Öznenin eylemi gerçekleştirebilme durumuna göre ödül veya ceza ile karşılaşmaktadır. Modern Japonya'nın kuruluşundan önce merkezi yönetimden bağımsız olarak hareket eden düzinelerce bağımsız klanın birbirleriyle olan savaşları yaklaşık olarak yüzyıl kadar sürmüştür. Bu kanlı iktidar mücadelesinin konu alındığı pek çok sinema filmi ve dizinin yanında birkaç oyun da yapılmıştır. Bu dönemin en iyi ele alındığı oyunların başında gelen Ghost of Tsushima'da konvansiyonel olmayan savaşlarda uzmanlaşmış savaşçılar olan Ninja ve samurayların ön planda olduğu görülmektedir. Greimas'ın modelinde göre oyundaki gönderici Sakai Klanı'nın lideri olan Lord Shimura'nın Moğollar tarafından esir alınması (Ö2 ∪ N1) sonucu Tsushima Adası'ndaki halkı tekrar birleştirecek bir lidere ihtiyaç olunması en önemli gönderici unsur olarak görünmektedir (G1). Alıcı ise bu mücadele sonucunda tekrar özgürlüğüne kavuşacak olan ada halkı (A1) ve mücadele sonunda yeni bir kimlik kazanan Jin (A2) dir. Bu oyunun ana karakteri olan Jin'in asıl amacı dayısı ve klanını kurtarmaktır. Fakat bu serüvende kendi geçmişini sorgulayarak samuray kurallarını terk ederek yeni bir hayat ve kimliği kavuşmuştur (A2). Samuraylar sadece iyi savaşabilen kişiler değil aynı zamanda hayatlarını Bushido (savaşçının yolu) olarak adlandırılan tutum, davranış ve etik kurallara göre sürdürmeleri gerekiyordu (Cleary 2008). 13. yüzyılda geçen Japon geleneklerin baskın bir şekilde işlendiği bu oyunda Jin, klanının önde gelen komutanları arasında ya da Shimura'dan sonra liderliğin önemli adayları olarak görülmemektedir. Sosyal olarak kast sisteminin egemen olduğu samuraylar geleneğinde, bir kişinin lider olabilmesi üstat olarak görünen kişiler tarafından onaylanması gerekmektedir. Jin halkı adına mücadeleye başlarken yalnız ve yeterli tecrübeye sahip olmadığını fark etmiştir. Dijital oyunlarda her zaman avatarlara kendini geliştirebileceği fırsatlar ya da potansiyelini keşfetmesini sağlayacak yönlendirici karakterler sunulmaktadır. Her bir seçime göre değişen paralel anlatı olarak adlandırılan çeşitli olası senaryolar bulunmaktadır. Bu sistemde sıralı senaryolardan farklı olarak oyuncunun bağımsız sahneler ve bölümler içinden akışı seçme şansı verilmektedir. Oyuncu bir harita üzerinden tanımlanmış görevleri, yetenek ve araç geliştirme olanaklarını istediği sırayla tamamlama ya da kısmen tamamlama hakkına sahiptir. Anlamın çözümlenmesinde açısından, coğrafya ve kültür arasındaki ayrım, anlatıcının kendi kavramlarını oluşturma noktasında belirleyici bir rol oynamaktadır (Levi-Strauss, 1987, s. 40). Moğolların adaya ayak bastığı ilk andan itibaren klanın samuray savaşçılarını onurlu bir mücadele vererek hayatlarını kaybetmişlerdir. Halkın çaresizliğini gören Jin (Ö1) istemeyerek de olsa klanına liderlik ederek hayatına yeni bir başlangıç yapmıştır.

4.1.3. Güç Eksenini Destekleyici Engelleyici İlişkisi

Güç eksenini öznenin öykü içindeki mücadele ettiği tüm zıt unsurların karşılaştığı alanı ifade etmektedir. Oyunun ana karakteri Jin Sakai'nin adayı Moğol işgalinden kurtarabilmek için küçük bir birliğe ve deneyimli savaşçılara ihtiyacı bulunmaktadır. Bu mücadele için adanın önemli savaşçıları ve Moğol saldırılarından sağ kurtulmuş küçük birlikleri bir araya getirmeye çalışmaktadır. Oyun içinde Yuna, Taka, Sadanobu Ishikawa, Masako Adachi, Kenji, Norio, Yuriko gibi önemli karakterlerin çeşitli bölümlerde Jin'e yardımcı olmaktadır. Komoda Sahili çıkarması esnasında ağır yaralı olarak kurtulan Jin Sakai, Yarikawa köylülerinden biri olan Yuna (D1) tarafından baygın bir şekilde bulunmuştur. Yuna, Jin'i sahilden kurtardıktan sonra onu Moğol birliklerinden saklarken aynı zamanda da Komoda Kasabası dışında tedavi etmektedir. Bilge bir karaktere sahip olan Yuna, Jin'i bir taraftan iyileştirirken diğer taraftan da "Hayalet" savaşçı olma düşüncesini aşılıyarak çeşitli hırsız taktikleri öğretmektedir. Yuna, Shimura'nın kurtarılmasında için Jin'e kardeşi Taka'nın bulunması şartıyla destek vereceğini söylemektedir. Jin Sakai, Azamo Körfezi'nde bir Moğol tacir tarafından demirci olarak köleleştirilen Taka'nın kaçırılmasına yardım ederek yeni bir destekçi kazanmaktadır. Oyunun bu bölümüne destekçi karakter olan dahil olan Taka, demirci rolüyle aynı zamanda Jin'in ihtiyacı olan araç ve silahların temin edilmesini de sağlamaktadır. Bu anlatı özelliğiyle bir karakter üzerinden okçuluk yeteneği ve yay, samuray zırhı ve grapple hook gibi silahlar öyküye dahil edilmiştir. Ghost of Tsushima'da "rüzgâr" oyuncunun hangi yönde ilerlemesi gerektiğini gösteren önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Engelleyici ana düşman ise, Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han'ın kuzeni olan Moğol İmparatorluğu'nun acımasız generali Khotun Han dur. Ordularıyla birlikte Komoda Sahili'ne çıkarma yaparak birçok kişiyi öldürüp Lord Shimura'yı esir alarak Kaneda kalesine götürmüştür.

Japonya'da 1185-1868 yılları arasındaki dönemde herhangi bir gruba bağlı olmayan ve sadece para kazanmak için savaşan samuraylara "Ronin" denilmekteydi (Hubbard, 2014). Halkın Moğollara karşı direnişini kırmak için bölge halk önderleriyle görüşerek kendi saflarına çekmeye çalışan Khotun Han, Jin'in çocukluk arkadaşı ve Roninler (Hasır Şapkalılar) olarak bilinen paralı savaşçıların lideri Ryuzo'yu ikna etmeyi başarmaktadır (D1 \cap Ö1). Oyun için yaşam mücadelesi veren halkın ideoloji ve değerlerini bir kenara bırakarak hayatta kalmalarını sağlayacak güvence için Jin Sakai ve Khotun Han ile pazarlık yaptıkları görülmektedir. Ryuzo oyunun büyük bir kısmında Jin'e arkadaşlarıyla birlikte yardım ederek Shimura'nın kurtulmasında önemli bir paya sahiptir. Ancak paralı savaşçı olan bu Roninler, aklıktan ölmek üzereyken yiyecek karşılığında Moğol saflarına geçerek Jin'i yalnız bırakarak destekleyici rolünden engelleyici role geçiş yapmıştır (D1 \cup Ö1). Karakterlerin rollerindeki (iyi, nötr, kaotik kötü) değişim sonucu oluşan çatışma durumu izleyici ve okuyucuda önemli etki yaratarak öyküdeki belirsizlik durumunu güçlendirmektedir.

5.2. Oyununun Anlatı İzlenesine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Greimas tarafından geliştirilen anlatı programı (NP), bir eylemi temsil etmek için soyut bir formül olarak kullanılmaktadır. Greimas'in modeli herhangi bir spesifik anlatı örneğinin daha geniş bir genel anlam oluşturma süreciyle nasıl ilişkili olduğunu anlamakla ilgilenmektedir. Bir öykü, genellikle bir anlatıda görünen asıl karaktere atıfta bulunarak öyküyü bu karakter etrafından şekillendirme eğilimindedir. Ancak bunu yaparken anlatısal derinliği sağlayabilmek için yapısal bir mantığı takip etmesi gerekmektedir. Anlatı izlenesi öykünün başlangıcından itibaren kişi üzerinden, uzam ve zaman boyutunun temellendirilmeye çalışmaktadır. Modelin kategorileri arasındaki her mantıksal ilişki, belirli bir dönüşüm olarak yorumlanmaktadır. Bir anlatı yapısı oluşturmanın ikinci bileşeni, ana karakterinizin hikayenizin başından sonuna kadar nasıl gelişeceği ve değişeceği sürecinin takip edilmesidir. Bu değişim sürecinde ana karakterin konumunu destek ve engel unsurlarının etkisi belirlemektedir. Dijital oyunlarda olduğu gibi karakter odaklı anlatılar, karakterin içsel veya kişiler arası mücadelesi gibi dış çatışmalardan daha çok iç çatışmalara

odaklanma eğilimindedir. Böylece anlatı izlencesi öykünün başlangıcından itibaren kişi üzerinden, uzam ve zaman boyutunda değişimleri temellendirilmeye çalışılmaktadır. Tablo 1’de anlaşılacağı üzere oyunun anlatı izlencesi, başlangıç durumu ile bitiş durumu arasındaki değişim sürecini belirtmektedir.

Tablo 1: *Ghost of Tsushima Oyununun Anlatı İzlencesi*

Başlangıç Durumu	Dönüşüm		Bitiş Durumu
Eyletim	Yetilendirici Deneyim: Edinç	Sonuçlandırıcı Deneyim: Edim	Onurlandırıcı Deneyim: Tanınma ve Yaptırım
Jin’in halkını kurtarma isteği	Öznenin yapmak zorunda olması, yapmayı istemesi yapabildiği ve yapmayı bilmesi	Shimura’nun kurtarılması Moğollara karşı birlik oluşturulması	Dayısından gelecek liderliği kaybetme Hayalet “Ghost” kimliği kazanma
Jin’in bağımsız bir kimlik edinme isteği	Giysi, silah, kabiliyet elde etmek		Tsushima halkını kurtarma

1. Evre: Eyletim (Gönderme): Bu evrede gönderici, bir değerler dizgesi içinde özneyi belli bir amaç doğrultusunda eyleme koşullandırır ve edimle ilgili bilgilendirme yapmaktadır. Gönderici istediği eylemi, öznenin yapması için bilgi, istek ve güç şeklinde üç farklı yöntem kullanmaktadır. İlk yöntemde mantıksal kanıtlama şeklinde gerçekleşmekte ve bir durum hakkında özne bilgilendirilmekte ve kendisinden bir hareket beklenmektedir. İkinci yöntem olan istek durumunda öznenin bir beklentiyi karşılayabilmek için baştan çıkarma, güçte ise korkutma ya da kışkırtma söz konusu olmaktadır. Bu oyunda Jin, annesi ve babasını kaybetmiş, dayısı Lord Shimura tarafından himaye altına alınarak yetiştirilmiş bir karakterdir. Başlangıç durumunda başta dayısı olmak üzere Skai klanı halkına borçlu olduğu düşünen Jin’in bir samuray savaşçı gibi eser dayısı ve halkını kurtarmak istemektedir. Bu yolculukta tanıştığı Yuna, Taka ve Ryuzo’un savaş taktiklerinin Moğol’ları yenebilmek için daha etkin olduğu kanaatine varan Jin, samuray geleneklerinden uzaklaşarak yeni bir kimlik kazanmıştır.

2. Evre: Edinç (Yeterlilik, Güçlenme): Anlatı çizgesinin ikinci evresinde özne, gönderici ile yaptığı sözleşmeyi yerine getirebilmek, eylemi gerçekleştirmek ve nesnesine ulaşmak için zorunlu dönüşümleri gerçekleştirmekte bazı yeterlilikleri edinmeye, şartları yerine getirmeye veya eksikliklerini tamamlamaya çalışmaktadır. Ana hikâye, oyuncuların ek beceriler, zırhlar, silahlar ve deneyimler için takip etmeyi seçebilecekleri çoklu yan görevlere ayrılmaktadır. Oyun içinde toplanan erzak, bambu, metal, keten, deri, çiçek gibi objeler baş başı, Ronin giysisi, Samuray zırhı, Katana gibi gereç ve silahlarla takas edilebilmektedir. Engelleyici ve destekleyici eyleyenlerle de bu aşamada karşılaşmaktadır. Jin savaş aletlerinin yanı sıra taktiksel olarak da Khotun Han ve ordusunu yenebilecek bir güçte olmadığını bilmektedir. Cengiz Han’ın kuzeni olan Khotun Han, kalabalık ve acımasız olan Moğol ordusunu dilediği şekilde kullanmaktadır. Orta çağ Japonya’sında küçük klanlar halinde yaşayan ve samuray tekniklerine göre savaşan kişilerin efsanevi bir kahraman etrafında toplanması gerekmektedir. Bu aşamada kahraman (özne), gerekli araç ve yetenekleri kazandığından emin olmak için çeşitli görevleri (Sekans) tamamlayarak sınanmaktadır. Oyunun ilk bölümünde Jin, Yuna ile tanıştıktan sonra ondan öğrendiği bilgilerle Moğol bölgesinde bulunan Taka’yı kurtarmayı başarmıştır (1. Sekans). Samuraylar arasında saygınlığa sahip Ishikawa’a zamanında ihanet etmiş olan öğrencisi Tomoe’yı bulmasına yardım ederek kendi birliklerine katılmasını sağlamıştır (2. Sekans). Ailesinin birçok üyesi Moğol’lar tarafından öldürülen Masako Adachi, ailesinin intikamını almasında yardımcı olan Jin’le birlikte savaşmayı kabul etmektedir (3. Sekans). Ronin’lere katılan eski arkadaşı Ryzo’yu bularak kendileriyle birlikte savaşa katılmaya ikna ederek Ronin’lerin de desteğini almıştır (4. Sekans).

3. Evre: Edim (Gösterme): Edim aşaması öznenin bir durum sözcesinden başka bir durum sözcesine geçildiği evre olarak kabul edilmektedir. Özne gerek isteyerek gerekse mecburiyetten, edinç evresinde edindiği kabiliyet, bilgi ve gücü birleşerek kendinden beklenen eylemi gerçekleştirmektedir. Edim evresinde öznenin isteği ve becerilerinin engelleyicileri alt etmesi için yeterli olmuşsa bu evrede özne nesnesine kavuşmuş olacaktır. Bu evrede Jin, Yuna'yı, bilgeliyle Sadanobu'yu, okçuluk yetenekleri için Masako Adachi'yi, zehirli otlarla oklar yapması için Yuriko'yu ve Budist savaşçıların desteğini almak için keşiş Norio'yu, kendiyile birlikte savaşmaya ikna etmeye çalışmaktadır. Bu aşamada Jin, Moğol ordusunun elinde tutulan dayısını kurtarmak için hırsız taktiklerini uygulamaktadır (5. Sekans). Lord Shimura'yı kurtaran Jin, daha fazla müttefik toplamak için kuşatma altındaki Yarikawa Kalesine gizlice girmektedir (6. Sekans). Kayıp okçularla birlikte Yarikawa kuşatmasını bastıran Jin, bu klanın da güvenini kazanmaktadır (7. Sekans).

4. Evre: Yaptırım (Onaylama): Özne nesneye ulaşmak için uyguladığı dönüşüm işlemlerinin son durumunu gözlemlemektedir. Bu evrede kahramanın gerçekleştirdiği eylemleri gönderici değerlendirip, yapılan sözleşme uyarınca başarısına veya başarısızlığına göre ödül veya ceza vermektedir. Lord Shimura'nun kurtarılması için her şeyi yapan Jin'in mücadele tarzının dayısı tarafından onaylanmayarak Tsushima Adası'nı kurtarmak için Samuray geleneklerine göre mücadeleye bağlı kalmada ısrar etmektedir. Bu geleneksel eylem tarzının adanın kurtuluş için yeterli olmadığını savunan Jin, samurayların kılıçla göğüs göğüsse savaşma tarzının yanında dadısı Yuriko'nun zehirli oklarla yaptığı okların da kullanacağını söylemektedir. Lord Shimura ısrarcı Jin'in fikrini değiştirmek için ilk olarak daha önce kaleden kurtardığı için kendisine bahşettiği veliahtlıktan azledip kendisini sarayda tutmaktadır. Bu oyundaki en şaşırtıcı olay ise dayısının şartlarını dinlemeyen Jin'in kendi "hayalet" kimliğiyle yoluna devam etmesi sonucu "hain" olarak ilan edilerek final sahnesinde dayısıyla çarpışmaya zorlanmasıdır. Skai klanının lideri (Jitō) olmayı reddeden Jin son sahnede dayısını yenerek kendi kimliğine kavuşmaktadır.

5. Sonuç

Dijital oyunlarda 2000'li yıllardan itibaren görselliğin ön plana çıkmasıyla oyunlardaki olay örgüsünün giderek karmaşık bir hale gelmesi, oyuncularının kuşatılma hissini güçlendirirken ilgi düzeyini sürekli canlı tutmuştur. Bunun yanı sıra görsel teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler, kullanıcıların oyun oynama deneyimi üzerinde sanal dünyadaki gerçeklik algısını geliştirilerek eşsiz bir deneyim sunmuştur. Kullanıcıların deneyimlerini ölçmeye yönelik pek çok çalışma yer alırken bu çalışmalar arasında yer alan Hodent (2017) çalışmasında kullanılabilirlik ve bağlanılabilirlik açısından kullanıcı deneyimlerini incelemiştir. Dijital oyunlarda kullanıcı deneyimini ölçmeye yönelik yaklaşımlar oyuncu merkezli, uzman merkezli, otomatikleştirilmiş ve oyun türü temel alınarak geliştirilen yöntemler olarak dört başlık altında ele alınmaktadır (Bernhaupt, 2015). Dijital oyunlarda anlatı özelliklerinin incelenmesine yönelik sistematik olarak yapılmış yeterli çalışma bulunmamaktadır. Herhangi bir yazı gibi, video oyunu yazımı da yaratıcılık, beceri ve oyuncuyla bağlantı kurma yeteneği gerektirir. Bir film senaryosu veya roman yazmaktan tamamen farklı bir şekilde çalışmaktadır. Günümüz görsel teknoloji, animasyon, yapay zekâ gibi unsurlar dinamik anlatı sistemlerine daha fazla olanak sağlamıştır. Oyun içindeki mekanik unsurlar senaryo yazımını önemli ölçüde etkilediği için klasik öykü yazım teknikleri oyun yazarlığı için yeterli olmamaktadır. Bir video oyunundaki anlatı, oyuncunun oyunun içine girmesini ve oyunun sonucunun belirlenmesine aktif olarak katılmasını sağladığı için çok önemlidir. Birçok büyük bütçeli aksiyon-macera oyununda, oyuncular kısa bir süre içinde etkileşim için tasarlanmış faktörler olan oyun mekaniklerine alışmaktadır. Birkaç aşama sonra ancak iyi bir hikâyeye sahip oyunlar, oyuncuların ilgileri koruyabilmektedir. Başka bir deyişle, bir oyuncu film izlemek yerine bir video oynamaya yönlendiren en önemli şey, olay örgüsü içerisinde karakterin yerini alarak oyunun hikayesinde kendi tercihlerine göre ilerlemesini sağlayan kontrol hissidir. Hikâye, oyuncuya görevin tüm hedeflerini karşılayacak şekilde rehberlik etmesi

gerekmektedir. Hironobu Sakagachi tarafından geliştirilen RPG türündeki Final Fantasy oyunu, üç farklı fantastik kıtada geçen ve çeşitli ırkların yaşamlarını anlatan konuyla oyunlarda ilk kez hikâyenin önemine vurgu yapmıştı. Bu oyun birçok devam filmine olduğu gibi sıralı hikayelerle benzersiz bir deneyim sunuyordu. Bir oyunun başarıya ulaşabilmesi için karmaşık senaryoya ya da güçlü bir karaktere ihtiyaç bulunmaktadır. Anlatılar genellikle hayat, ilişkiler ve ana karakterlerin baş etmek zorunda olduğu duruma karşı vermiş olduğu tepki mücadele aracılığıyla karakterin içinde bulunduğu duygu durumu hakkında içgörüler içermektedir. Bir anlatının bütün unsurları ne kadar güçlü olursa olsun, güçlü olmayan karakterler oyuncuların sıkılmasına veya kafasının karışmasına neden olacaktır. Bir video oyunun öyküsünü yazmak için teknik olarak takip edilecek birkaç yaklaşım bulunmaktadır. Bir akış şeması oyunun hikâye akışının bir vizyonunu vererek, hikâyede meydana gelen sapma olasılıklarını ve oyun sırasında gelişebilecek değişiklikleri gösterecektir. Bu çalışmada Greimas'ın göstergebilimsel bir çözümleme modeli olarak Eyleyenler Örnekçesi'ne göre Ghost of Tsushima oyununun öyküsünü incelenmiştir. Ghost of Tsushima'nın tüm hikayesi, oyunun ana karakteri olan Jin'in Moğol mücadelesi sırasındaki gelişimine ve değişimine odaklanmaktadır. Dijital oyunların inanılmaz derecede güçlü ve sofistike anlatı yapısı diğer medya türlerinden farklı olarak önceden belirlenmiş senaryoya uyma bağımlılığını ortadan kaldırmıştır. Güncel oyunların geleneksel sıralı senaryo dışındaki yapısı oyuncuların görevler ve öyküler arasında geçiş yapmasına, iyi ve kötü bir karaktere bürünmesine olanak vermiştir. Oyunlar eğlence bağlamının ötesine geçerek her bir öykü ve karakter, oyuncunun tercihine göre şekillenmektedir. Dijital oynamaya yönlendiren en önemli etmenler arasında, olay örgüsü içerisinde karakterin yerini alması, oyun karakterlerini kendi beklentilerine göre şekillendirebilmesi ve oyunun hikâyesinde kendi tercihlerine göre ilerlemesini sağlayan kontrol hissi bu etmenlerden birkaçını içermektedir. Araştırma kapsamında incelenen Ghost of Tsushima oyununun finalini bu tür anlatının en iyi örneklerinden birini temsil etmektedir. Lord Shimura ve Jin oyunun finalinde karşı karşıya gelmektedir. Büyük ölçüde konuyu etkilemeyen bu sahnede Jin'e, Lord Shimura'yı öldürme ya da bağışlama seçeneği verilmektedir. Bu seçim aslında bir yaşam mücadelesinin ötesinde oyuncunun samuray felsefesine bağlı kalıp kalmayacağını sınamaktadır. Oyuncu samuray felsefine göre Lord Shimura'nın onurlu bir şekilde ölmesine izin vererek arzusunu yerine getirme veya yaşamasına izin vererek yenilginin utancı içinde bırakma arasında bir seçim yapmak zorundadır. Bu seçim Jin'in gelecekte Sakai klanında yetişmiş bir samuray ya da Ghost (Hayalet) savaşçı rollerinden hangisine göre yaşamını devam ettireceğini belirleyecektir. Oyuncu Lord Shimura'yı öldürmeyi seçerse, Jin tek dizinin üstüne çökerek örnek aldığı liderinin gözünün içine bakar ve onu yaşamı boyunca hatırlayacağını söyleyerek oyunu tamamlayacaktır. Oldukça karmaşık bir yapıya sahip video oyunlarda olay örgüsü birbirlerinden farklı olsa da video oyunlarda ana karakter, hedefe ulaşmasında ana karaktere destek olan kurgusal/ yardımcı karakterlerden oluşmaktadır. Buna ek olarak ana karakterin hedefine ulaşması yönünde engeller çıkaran karakterler de bulunmaktadır. Olay örgüsü açısından dijital oyunların öyküleri benzerlik gösterse de karakterler farklı şekilde temsil edilmektedir. Bir oyunun görsel ve mekanik kalitesi kadar anlatı unsurlarının da tutarlı ve ilgi çekici olması oyunun geniş kitleler tarafından benimsenmesini sağlayacaktır. Dijital oyunlar gerçek hayata birebir benzeyen ya da fantastik öğeleri içeren sanal dünyalar yaratarak oyuncuların birden fazla hayatı deneyimlemesine imkân sağladığı için oyun odaklı çalışmalar ve kullanıcı odaklı çalışmaların sayısı her geçen gün artmaya devam etmektedir.

Author Contributions (Yazarlık Katkıları) : Uğur Bakan, Ufuk Bakan, Emine Nilüfer Üstündağ

Kaynakça

Aydın, O. Ş. (2017). Bir görsel tarih anlatısı olarak Ayla filminin Greimas'ın eyleyensel örnekçesine göre çözümlenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(17), 91-100.

- Barnett, J., & Coulson, M. (2010). Virtually real: A psychological perspective on massively multiplayer online games. *Review of General Psychology*, 14(2), 167–179. <https://doi.org/10.1037/a0019442>
- Bernhaupt, R. (2015). User experience evaluation methods in the games development life cycle. regina bernhaupt (Ed.), *Game user experience evaluation* (pp.1-10). Switzerland: Springer.
- Birsen, H. ve Yıldız, M. E. (2018). Video oyun çalışmalarının geleceği: oyuncu merkezli ve kullanıcı deneyimi odaklı yaklaşımlar. *Kurgu*, 26 (3), 268-283.
- Chandler, D. (2002). *Semiotics: The basics*. New York: Routledge.
- Cleary T. F. (2008). *Training the samurai mind: a bushido sourcebook*. Shambhala: Random House.
- Demirbaş, Y. (2017). Oyun çalışmalarında dijital anlatı ile oyun biçimi karşıtlığı ekseninde süren tartışmalara farklı bir bakış. *Moment Dergi*, 4 (2), 352-373.
- Eklund, L. (2011). Doing gender in cyberspace: The performance of gender by female World of Warcraft players. *Convergence*, 17(3), 323–342.
- Frasca, G. (2001). Rethinking Agency and Immersion: Video games as a means of consciousness raising. *Digital Creativity 2001*. 12(3), 167-174.
- Greimas, A. J. (1966). *Structural semantics: An attempt at a method*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Greimas, A. J., & Courtés, J. (1982). *Semiotics and language: An analytical dictionary*. Bloomington: Indiana University Press.
- Griffiths, M. D., & Hunt, N. (1995). Computer game playing in adolescence: Prevalence and demographic indicators. *Journal of Community ve Applied Social Psychology*, 5(3), 189-193.
- Gough, C. (2020). Breakdown of U.S. computer and video games sales from 2009 to 2017 by delivery format, <https://statinvestor.com/data/27070/us-computer-and-video-game-sales-digital-vs-physical/> (Erişim tarihi:1 Temmuz 2022).
- Hodent, C. (2017). *The Gamer's Brain how neuroscience and ux can impact video game design*. New York: CRC Press.
- Houghton, R. (2019, Mayıs 30). *Why are objectives important in historical video games?* The public medievalist. <https://www.publicmedievalist.com/game-objectives>
- Hubbard, B. (2014). *The samurai: swords shoguns and seppuku*. Gloucestershire: History Press.
- Kamisah, O., & Ah-Nam, L. (2018). *Chemistry learning through designing digital games. encyclopedia of information science and technology*, fourth edition. (pp. 3248-3259). USA: Information Resources Management Association.
- Karadeniz, O. Ö. (2017). Oyun İncelemelerinde Ludoloji- Narratoloji Tartışması ve Alternatif Kuramsal Arayışlar. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 27, 57-78.
- Kıran, A. E., ve Kıran, Z. (2011). *Yazınsal okuma süreçleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Leech, N. L., & Onwuegbuzie, A. J. (2008). Qualitative data analysis: A compendium of techniques and a framework for selection for school psychology research and beyond. *School Psychology Quarterly*, 23(4), 587–604.
- Lévi-Strauss, C. (1987). *Anthropology and myth. lectures 1951-1982*. Oxford: Basil Blackwell.

- McCall, J. (2018) Video games as participatory public history. In: Dean, D. (Ed.) *The Companion to Public History* (405–416). John Wiley & Sons, New York.
- Misuraca G., & Stewart, J. (2013). *The industry and policy context for digital games for empowerment and inclusion: Market analysis, future prospects and key challenges in videogames, serious games and gamification*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Nardi, B. A. (2010). *My life as a night elf priest: An anthropological account of World of Warcraft*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Newzoo (2022). *Gaming Industry Trends Report 2022*. <https://newzoo.com/insights/trend-reports/gaming-industry-trends-2022-report-games-esports-gamestreaming-cloud-metaverse>
- Ollerhead, S. (2019). Teaching across semiotic modes with multilingual learners: Translanguaging in an Australian classroom. *Language and Education*, 33(2), 106-122.
- Olsson, C.M. (2015). Fundamentals for writing research. Lankoski, P., & Bjork (Ed.), *Game research methods: An overview* (pp. 151-170). ETC Press: Pittsburgh.
- Raven, P. G., & Elahi, S. (2015). The New Narrative: applying narratology to the shaping of futures outputs. *Futures*, 74, 49-61. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2015.09.003>
- Rifat, M., (2008). *XX. Yüzyılda dilbilim ve göstergebilim kuramları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.
- Saussure, F. de (1974) *General course in linguistics*. New York. Philosophical Library.
- Shaumyan, S. (1987). *A semiotic theory of language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Signori, P., & Flint, D. J. (2019). Revealing the unique blend of meanings in corporate identity: An application of the semiotic square. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 28(1), 26–42. doi:10.1080/10696679.2019.1662312
- Taylor, T. L. (2003). Multiple pleasures women and online gaming. *Convergence*, 9(1), 21–46.
- Tisserand, D. (2018). It is all about process. In A. Drachen, P. M. Babaei, L. E. Nacke (Ed.), *Games User Research* (pp. 31-44). Oxford University Press.
- Frasca, G. (2003). Simulation versus Narrative. in Wolf, Mark J. P. and Perron, Bernard. (Eds.), *The Video Game Theory Reader* (pp. 221-235). New York, Routledge.
- Zimmerman, E. (2004). *Narrative, interactivity, play, and games*. London: MIT Press.

Araştırma Makalesi / Research Article

KASTAMONU SANCAĞINDA 1919 SEÇİMLERİ

Taner BİLGİN¹

Öz

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti işgallere karşı direnişe geçme kararı almıştır. Bu süreç Sivas Kongresi'nin toplanması ile başlamış, kongrede alınan en önemli karar meclisin bir an önce açılması için seçimlerin yapılması olmuştur. Bunun için öncelikle milli teşkilatlanmanın güçlenmesi gerekmektedir. Kurulan müdafaa-i hukuk merkezleri ile milli teşkilatlanma giderek hızlanmıştır. Böylece seçimlerde Temsil Heyeti adına aday gösterilebilecek isimler belirlenip Sivas'a bildirilmeye başlanmıştır. Daha sonra Ali Rıza Paşa hükümetinin Ekim 1919'da seçim kararı almasıyla Osmanlı Devleti'nde 1919 seçim süreci resmi olarak başlamıştır. 12 Ocak 1920 tarihinde meclisin açılmasına kadar devam eden bu süreçte Kastamonu Sancağında da seçimler yapılmış ve dört mebus seçilerek meclise gönderilmiştir. Bu sonuçlara göre seçilen mebuslar *Mehmet Besim Fazlıoğlu, Suat Soyer, Yusuf Kemal Tengirşek ve Şükrü Bey'dir*. Bu çalışmada Arşiv belgeleri doğrultusunda Kastamonu merkez sancağında 1919 yılı seçimlerine giden süreç, mebus adaylarının başından geçenler, adaylıklarını koyma serüveni ve seçilen mebusların meclise katılmaları arşiv kayıtları doğrultusunda ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada Başta ATASE arşivi olmak üzere TİTE, BOA arşivlerinden, süreli yayınlardan ve ikinci el kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu Sancağı, İntihap, Seçim, Mebus, Meclis-i Mebusan.

THE LAST OTTOMAN PARLIAMENTARY ELECTIONS IN KASTAMONU

Abstract

After the signing of the Armistice of Mudros, Mustafa Kemal Pasha and the Representative Committee decided to resist the invasions. This process started with the convening of the Sivas Congress, and the most important decision taken at the congress was the holding of elections for the assembly to be opened as soon as possible. For this, first of all, it is necessary to strengthen the national organization. With the established defense-i law centers, national organization has gradually accelerated. Thus, the names that can be nominated on behalf of the Representative Committee in the elections were determined and started to be reported to Sivas. Later, with the decision of the government of Ali Rıza Pasha to make an election on October 1919, the 1919 election process officially started in the Ottoman Empire. In this process, which continued until the opening of the parliament on January 12, 1920, elections were also held in Kastamonu, one of the sanjaks of Kastamonu Province, and four deputies were elected and sent to the parliament. The deputies selected according to these results are Mehmet Besim Fazlıoğlu, Suat Soyer, Yusuf Kemal Tengirşek and Şükrü Bey. In this study, in line with the archive documents, the process leading to the 1919 elections in the central sanjak of Kastamonu province, the experiences of the deputies, their candidacy and the participation of the elected deputies in the parliament were tried to be discussed in accordance with the archive records. In the study, especially ATASE archives, TITE, BOA archives, periodicals and second-hand sources were used.

Key Words: Kastamonu Sanjak, İntihat ve Terakki Cemiyeti, Ottoman Empire, Election, Election, Meclis-i Mebusan.

¹ Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, taner.bilgin@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6018-5957

Başvuru Tarihi (Received): 17.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ilk seçimler Tanzimat döneminde sancaklarda muhassıllık meclislerinin açılması için yapılmıştır (Olgun, 2004). Daha sonra Sultan II. Abdülhamid'in 1876'da Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesiyle, Sadrazam Midhat Paşa, 29 Ekim 1876'da "*Meclis-i Mebusan Azasının Suret-i İntihab ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate*" isimli yedi maddeden oluşan bir yönetmelik hazırlamış ve 1876 yılının son aylarında başlayan seçimlerde İstanbul ve taşra için ayrı seçim talimatnameleri yayınlanmıştır (Alkan, 2006). Görünen o ki 1876 yılında anayasal hareketlere hız verilmiş ve 1877 seçimleri de aynı yıl hazırlanan seçim muvakkatesi doğrultusunda yapılmıştır. Anayasalı ve parlamentolu rejim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının yenilgiyle sonuçlanmasına kadar devam etmiş buna mukabil padişahın halkın parlamenter sisteme henüz hazır olmadığını düşünmesi nedeniyle 106 mebusun seçildiği meclis, 14 Şubat 1878'de Sultan II. Abdülhamit tarafından feshedilmiştir. Böylece Kanun-ı Esasi de âtil durumda kalmıştır (Yazıcı,2019)

Aradan geçen 30 yılın ardından sultanın, meclisi feshetmesine muhalif bir hareketin ortaya çıkması ve bu grubun çalışmaları neticesinde 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet, yeniden ilan edilmiş ve uzun süren Sultan II. Abdülhamit dönemi sona ermiştir (Kolay,2017). Her rejimde olduğu gibi meşrutiyetin ilanından sonra bazı memnuniyetsiz kesimler ortaya çıkmış ve 31 Mart Vakası ile endişeler daha da artmıştır. Nitekim bu olayda her ne kadar mesele İttihatçıların lehine çözülmüşse de asıl meselenin siyasetin ordudan ayrılması gerektiği bir kez daha kesinleşmiştir (Yazıcı,2011). 1908 seçimlerinden sonra eski anayasa yeniden yürürlüğe girmiştir. Böylelikle genel seçimlere katılan halk, seçme ve seçilme hakkını tam anlamıyla ilk defa 1908 seçiminde kullanabilmiştir. İki dereceli olarak yapılan ve sadece erkeklerin seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu bu seçim sistemi, 1908, 1912, 1914 ve 1919 seçimlerinde de kullanılmıştır (Olgun, 2011).

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden oluşan 1914 meclisi, 21 Aralık 1918 yılına kadar görev yapmıştır (Demiryürek, 2018). 22 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Hükümeti döneminde yeniden bir seçim kanunu hazırlanması için bir seçim komisyonu kurulmuş, ancak bu karar tatbik edilememiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde yapılacak olan 1919 seçimlerine giden süreç başlamıştır (BOA. MV. 104/1-1). Seçimlere giden bu süreçte arşiv kayıtlarında en çok göze çarpan ise Sivas'ta bulunan Temsil Heyeti üyeleri ile vilayet ve sancak merkezleri arasında yapılan gizli yazışmalar olmuştur. Bu yazışmalarla başta Mutafa Kemal Paşa ve kolordu komutanlıkları sistematik şekilde çalışarak hem teşkilatlanma sürecini hem de seçimleri koordine etmeye çalışmıştır. Ayrıca yapılan yazışmalarda Mustafa Kemal Paşa ve bazı Temsil Heyeti üyelerinin Karakol Cemiyeti'ne üye oldukları ve bu yazışmalarda kod adları kullandıkları anlaşılmıştır (Kılınç, 2021).² Seçimlere giden bu zorlu dönemde Kastamonu Sancağı, Temsil Heyeti yanında yer alarak öncelikle bölgede müdafaa-i hukuk merkezinin kurulması için çalışmış ve sonrasında Sivas Kongresi için hazırlıklara başlamıştır.

1. Sivas Kongresi ve Kastamonu

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmış ve Millî Mücadele hareketini başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra gittiği her bölgede veya telgrafla ulaştığı her yerde milli bir teşkilatın kurulmasının önemini vurgulamıştır. Bunun için evvela Milli Mücadele hareketinin yönlendirileceği bir merkez belirlenmesi gerekiyordu. Sonuçta Sivas'ta milli bir kongre toplanmasına karar verilmiş ve bu kongre için öncelikle delege seçimleri yapılması kararlaştırılmıştır. Bu yüzden kongreye tüm

² Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinden bazı isimlerin kullandığı kod adları hakkında yapılan çalışmalar arasında Aslıhan Kılınç tarafından kaleme alınan "*Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti'nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: "Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/ Ali Fuat Cebesoy, İsa/ Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf"* adlı çalışma, yapılan gizli yazışmalar ve kod adlarının kullanımı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

vilayet ve sancak merkezlerinden olabildiğince çok delege gönderilmesi istenmiştir (Tosun, 1996). Ağustos ayı içerisinde hazırlıkların hızlanmasıyla kongreye her sancak merkezinden, halkın güvenini kazanmış üç delegenin katılmasına karar verilmiştir. Zira kongreye ne kadar fazla delege katılırsa kongrede alınacak kararlar da o kadar etkili olacaktır. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa delege gönderilmesi konusuna ayrı önem vermiştir (Demiryürek, 2018). Öncelikle Erzurum'da seçilen Temsil Heyet-i üyeleri tarafından vilayetlere çekilen telgraflarda vilayet ve sancak merkezlerinin Milli Mücadeleye ne derece destek verip vermediği ve Sivas'a delege gönderip göndermeyecekleri sorulmuştur. Ancak yapılan yazışmalarda bazı vali ve mutasarrıfların İstanbul'un baskısında kaldığı ve delege gönderilmesine engel olduğu görülmüştür. Bu nedenle Temsil Heyeti üyeleri daha temkinli davranarak delegelerin seçilmesi ve sonrasında Sivas'a sağ salim varabilmeleri için müdafaa-i hukuk merkezleriyle ordu komutanlıklarına gizlice şifrelerle bilgi vermiştir. Böylece hem sancaklarda delege seçimlerinin nasıl gittiğini düzenli olarak kontrol etmiş hem de kendi istekleri doğrultusunda adayların seçilmesi için çaba harcamıştır (*TİTE*, 295/35, lef:1; Tosun, 1996:77).

Kongre hazırlıklarının devam ettiği günlerde Kastamonu'da ise cephe gerisinde önemli olaylar yaşanmaktadır. Nitekim işgallerin her yerde artmış olması ve olası işgallerle birlikte Rum çetelerine karşı 14 Nisan 1919 tarihinde millî müfreze kurulmuş ve böylece bölgede direniş hareketi örgütlenmeye başlamıştır. Bu süreçte Kastamonu halkının başlarda Kuvay-ı Milliye hareketine tam destek verdiği söylenemese de ilerleyen günlerde Albay Osman Bey'in Kastamonu Mevki Kumandanlığı görevine getirilmesiyle bölgede Milli Mücadele ruhu vücut bulmuştur denilebilir (Özlu, 2009)³. Albay Osman Bey'in Kastamonu'da teşkilatlanma çalışmaları ise şu şekilde gerçekleşecektir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Kastamonu Valiliği'ne İbrahim Bey atanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından sonra Temsil Heyeti ile şifre telgraflar ile haberleşmeye başlamıştır. İbrahim Bey, ilk olarak Kastamonu Postane Müdürü Şeyh Ramiz Efendi ile iyi ilişkiler kurmuş ve böylece Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyelerinden gelen telgrafları müdafaa-i hukuk merkezlerinde bulunan Kuvay-ı Milliyecilere iletmıştır. Ancak daha sonra Şeyh Ramiz Efendi, Vali İbrahim Bey'in hem İstanbul Hükümeti'ne bağlı Kastamonu eşrafını hem de Temsil Heyeti üyelerini idare ettiğini, dahası Sivas Kongresine gidecek delegelerin seçimleri için yapılan gizli yazışmaları Sivas'a ilettiğini öğrenmiştir. Şeyh Ramiz Efendi, zaman kaybetmeden bu durumu İstanbul'a bildirmiştir. Bu olaydan sonra İbrahim Bey önce İstanbul'a çağırılmış sonrada tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmiştir (Çelebi, 2014).

Bu gibi olaylardan sonra Mustafa Kemal Paşa tüm vilayet ve sancak merkezlerinden İstanbul ile iletişimlerini kesmesini istemiştir (*TİTE*, 308/15, lef:1) Mustafa Kemal Paşa İstanbul ve Kastamonu arasındaki iletişimin kesilmesi için 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy'dan bölgede sözü geçebilecek bir subayın Kastamonu'ya gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Ali Fuat Cebesoy, Albay Osman Bey'i Kastamonu'ya gitmesi için görevlendirmiştir. Bu olayı öğrenen Şeyh Ramiz Efendi de Albay Osman Bey'in Kastamonu'ya gelişini engellemek için bazı hazırlıklar yapmıştır. Nitekim Osman Bey, Kastamonu'ya gelir gelmez tutuklanmıştır. Durumu haber alan ve Temsil Heyeti adına çalışan Defterdar Ferit Bey ile II. Bölük Komutanı Üsteğmen Şevket Bey ise Osman Bey kurtarmayı başarmıştır. Akabinde Albay Osman Bey'in bölgeyi kontrol altına alması ve halkı Millî Mücadele etrafında toplamasıyla birlikte Kastamonu halkı da bu direnişe katılmıştır (Çelebi, 2014). Neticede Albay Osman Bey'in ve Temsil Heyeti'nin çabaları sonuç vermiş ve sancakta yapılan hazırlıklar sonrasında Kastamonu'dan Sivas Kongresine

³ Karadeniz Bölgesinde yaşanan işgaller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Sezer, Birinci Dünya Savaşı'nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafrı ve Çevresindeki Faaliyetleri (1914-1918), *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 6, Sayı/No. 1, Bahar/Spring 2021 ISSN: 2149-9535 / 2636-7777

Sami Zeki Bey ve Tatlızade Nuri Efendi delege olarak seçilmiş ve kongreye katılmıştır (*TİTE*, 299/39, lef:1001; Sancaktar, 2020).

Kastamonu ile birlikte seçilen diğer delegelerin de Sivas'a ulaşmasıyla 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi çalışmalarına başlamış ve Mustafa Kemal Paşa oybirliğiyle başkan seçilmiştir (Nutuk, 2016). Kongrede üzerinde durulan en önemli konu ise Meclis-i Mebusan seçimleri olmuştur. Önce kongrenin açılışı yapılmış daha sonra padişaha çekilen bir telgrafla Sivas Kongresi'nin toplanma nedeni açıklanmıştır. Buna göre hükümetin Kanun-ı Esasi'ye göre seçimleri yapmaması ve meclisi toplamaması kongre sebebi olarak gösterilmiştir (Çolak, 2015). Kongrede seçimlerin bir an önce yapılmasının önündeki en önemli engel olarak Damat Ferit Paşa ve hükümeti gösterilmiştir (Uyar-Çağdaş, 2015). Bu yüzden Temsil Heyeti, kongrede alınan kararlar gereğince vilayet ve sancak merkezlerinden, Damat Ferit Paşa istifa edinceye kadar İstanbul Hükümetiyle tüm iletişimini kesmesini istemiştir (*TİTE*, 308/15, lef:1). Yaşanan bu gelişmeler üzerine Damat Ferit Paşa, sağlık nedenlerini gerekçe göstererek 1 Ekim 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır (*Alemdar*, 3 Teşrinievvel 1335:1).

Damat Ferit Paşa kabinesinin istifasından sonra eski 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa kabinesi kurulmuştur (*TİTE*, 297/49, lef:1; Bilgin 2015). Böylece Milli Mücadele hareketi yeni bir döneme girmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyeleri de bu son gelişmelerden oldukça memnundur. Nitekim İstanbul Hükümeti'ne çektikleri bir telgrafla, yeni kabineyi millî gayelere uyması şartıyla destekleyeceklerini bildirmiştir. Ali Rıza Paşa da göreve gelir gelmez seçim talimatnamesini yayınlamıştır (Demiryürek, 2018). Yapılan hazırlıkların ardından son Osmanlı Mebusan Seçimleri, "1908 İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkati" esas alınarak Ali Rıza Paşa kabinesi tarafından hazırlatılan 7 Ekim 1919 tarihli seçim kararnamesine göre yapılması kararlaştırılmıştır (Bilgen, 2011).

Bu kararnameye göre sancaklar seçim merkezleri olarak kabul edilmiş ve mebus sayısı bu sancaklarda ki nüfus sayısına göre belirlenmiştir (Demiryürek, 2018). İki dereceli seçim sisteminin uygulandığı bu seçimlerde seçilebilmek için 30, oy kullanmak içinde 25 yaşında olmak gerekmektedir (*Tasvir-i Efkâr*, 8 Teşrinievvel 1335:1, Tuncer, 2003). Birinci aşamada öncelikle Muntehib-i Evveler kendi seçim bölgelerinde Muntehib-i Sanileri seçmiş daha sonra da Tezkere-i Osmanilerini gösterip oylarını kullanmıştır (*Vakit*, 9 Teşrinievvel 1335:2)

İlk seçmenlerin isimleri defterlere kayıt edilmiş ve seçim kararnamesine göre Tezkere-i Osmanisini gösteren herkes (imam, papaz, haham) soruşturması yapıldıktan ve ismi defter-i mahsusaya yazıldıktan sonra oy pusulasını alıp oy kullanmıştır (*Yenigün*, 12 Teşrinievvel 1335:1; *Yenigün*, 20 Teşrinievvel 1335,1). Seçimlerin birinci aşaması bittikten sonra Muntehib-i Saniler oylarını kullanmak için nahiyeye merkezlerine gitmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından da sonraki 5 gün içinde mebus seçimlerinin tamamlanması istenmiştir. Bununla birlikte seçim kararnamesine memurların oy kullanmasına dair bazı düzenlemeler getirilmiş ve Subayların mebus seçilebilmeleri için askerlikten istifa etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Bu kurallar çerçevesinde yapılan 1919 seçimlerinin tüm bölgelerde tamamlanması yaklaşık üç ay sürmüştür (Selvi, 2000; Demiryürek, 2018).

1919 seçimleri genel anlamda Temsil Heyeti ve İstanbul Hükümeti adayları (İttihatçılar-İtilafçılar) arasındaki mücadeleye sahne olmuştur denilebilir.⁴ Özellikle İstanbul Hükümeti'nin en büyük

⁴ Son Osmanlı Meclis-i Mebusan konusunun daha kapsamlı ele alınması ve farklı açılardan değerlendirilmesi adına Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri ile alakalı yapılan çalışmalar arasında "Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimlerinde Trabzon Sancağı (İttihatçı-İtilafçı Mücadelesi) (Kılınç, 2020) „Antalya Sancağı'nda Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri (Kılınç, 2019) „Sivas Kongresi'ne Giden Niğde ve Nevşehir Murahhaslarının Tutuklanması ve Seçimlere Giden Süreç, başlıklı çalışmalar 1919 seçimleri, İttihatçılar ve İtilafçılar arasında yaşanan mücadele ve Sivas Kongresine kadar geçen süreç ile alakalı değerli bilgiler aktarmaktadır.

destekçisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası seçimlerde Temsil Heyetini en çok uğraştıran muhalefet grup olmuştur (*Alemdar*, 29 Teşrinievvel 1335, s.1.) Buna mukabil Mustafa Kemal Paşa olacakların daha önceden farkındadır ve önlemini almaya çalışmıştır. En azından seçimler için hükümetin seçim kararı almasından daha önce hazırlıklara başlamış ve bir nevi örgütlenmeyi sağlamıştır. Vilayet ve sancak merkezlerine gönderilen genelge ile Milli Mücadele taraftarı isimler belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca düzenli olarak seçim hazırlıklarının nasıl gittiğini takip etmeye çalışmıştır. Bunlardan birisi de 17 Eylül 1919 tarihli bildiridir (*TİTE*, 18/83, lef:1; *ATASE*, *ATAZB*, 20/206, lef:206; *ATASE*, *ATAZB*, 20/206, lef:206aa.). Aynı bildiri Kastamonu'ya da ulaşmış ve seçim hazırlıkları sancakta başlamıştır.

2. Kastamonu'da 1919 Seçimleri

Temsil Heyeti'nin sancaklara gönderdiği 17 Eylül genelgesinden sonra Ali Rıza Paşa Hükümeti de 7 Ekim'de seçim talimatnamesi yayınlanmış ve Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri resmi olarak başlamıştır. (*ATASE*, *ATAZB*, 19/23, lef:1.) Dâhiliye Nezareti ise 16 Ekim 1919 tarihinde seçim merkezlerine, seçimlerde uyulması gereken kuralları içeren bir yazı göndermiştir. Yazıda Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa tarafından mebus seçimlerinin kanunlara uygun şekilde ve tarafsızca yapılması gerektiği özellikle belirtilmiştir. Ayrıca seçimleri denetlemek adına müfettişler görevlendirilmiştir. Seçimlere bilhassa asker ve subayların katılamaması konusuna dikkat çekilmiş ve seçilecek mebusların, vatanın selameti için çalışacak namuslu kişiler olması gerektiği bildirilmiştir. (BOA. DH. İ.UM. EK. 114/39, lef: 5.) Görüldüğü üzere Dâhiliye Nezareti seçimler konusunda oldukça tedbirli davranmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti de Müdafaa-i Hukuk Merkezleri ile görüşmeler yaparak seçimlerin başarıya ulaşması için Milli Mücadele tarafında yer alacak isimleri belirlemeye çalışmaktadır. Adayların çoğunluğu Temsil Heyeti adına seçime katılmalıdır. Bu nedenle bazı bölgelerde Temsil Heyeti tarafından seçimlere direkt müdahale edilmiş ve mebus olması istenen şahısların isimleri verilerek bu kişiler için çalışılması istenmiştir (*ATASE*, *ATAZB*, 20/206, lef:206bo.; *ATASE*, *ATAZB*, 2/131, lef:1).

Arşiv kayıtlarından anlaşılacağı üzere 11 Ekim 1919 tarihinden sonra Mustafa Kemal Paşa ile Kastamonu arasında yazışmaların başladığını göstermektedir. Öte yandan yapılan görüşmelerin Kastamonu merkezden değil de Amasya üzerinden yapıldığı göze çarpmaktadır. Nitekim Arşiv kayıtlarında yer alan belgelerin birçoğunun “mahreci” yani çıkış yeri Amasya olarak görülmektedir. Yine yazışmalarda seçimlerde Temsil Heyeti tarafından aday gösterilecek isimler hakkında bilgi verildiği ve aday gösterilenlerin ne derece uygun olup olmadığı ele alınmıştır. Elimizdeki kayıtlarda Kastamonu vilayetine bağlı ilk yazışma örnekleri 18 Ekim 1919 tarihinde vilayete bağlı Sinop sancağıyla yapılmış ve daha sonra meclise seçilmiş olan Doktor Rıza Nur Bey ile Kaymakam Zeki Bey'in ahali tarafından seçimlerde mebus aday gösterilmesi hakkındadır. Mustafa Kemal Paşa, Kastamonu valiliğine gönderdiği şifrede bu iki ismi Temsil Heyeti adına uygun görmediğini bildirmiştir (*ATASE*, *ATAZB*, 20/206, lef:206as). Sinop adaylarını uygun görmeyen Mustafa Kemal Paşa'ya Kastamonu'dan Albay Osman Bey Sivas'ta bulunan Doktor Refik Bey vasıtasıyla bir cevap göndererek Doktor Rıza Nur Bey ile Kaymakam Zeki Bey'in kişilikleri hakkında bazı bilgiler verilmesini istemiştir. Yani kendisi bu isimlerin Temsil Heyeti'ne uygun kişiler olduğunu düşünmektedir ve haklarında yapılacak tahkikatın Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmesini istemiştir (*ATASE*, *ATAZB*, 20/206, lef:206av.).

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın aday olmasını uygun bulmadığı bu isimler hakkında bilgi toplanmasından sonra adaylıkları kabul edilmiştir. Temsil Heyeti aslında seçim sürecini tüm sancaklarda yakından takip etmeye çalışmıştır. Kastamonu merkez sancağında da aynı şekilde aday gösterilecek isimler itina ile seçilmeye çalışılmış ve Temsil Heyeti adına bölgeden İbrahim Tali Bey aday gösterilmiştir. Özellikle Kastamonu Kuvay-ı Milliyesi için önemli çalışmaları olan İbrahim Bey Temsil Heyeti için son derece münasip bir adaydır. (*ATASE*, *ATAZB*, 20/206,

lef:206ct.). Yapılan yazışmalarda Temsil Heyeti tarafından 21 Ekim 1919'da Sivas'tan Kastamonu vali vekili Ferit Bey ve bölge kumandanı Albay Osman Bey'e gönderilen telgrafta vali İbrahim Tali Bey'in mebus olarak seçilmesi için ellerinden geleni yapmaları açıkça istenmiştir:

“Vilâyet dâhilindeki livâmızdan biri nâmına meb'ûsluğun te'minine himmet buyrulması 13/10/35 tarihli telgrafla 'arz olunan İbrahim Tali' Beyin te'min-i muvaffakiyeti hey'et-i temsiliyece matlûb idüğünden ona göre sarf-ı mesâ'i olunması tekraren ehemmiyetle ricâ olunur. Anadolu ve Rumeli Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyeti Hey'et-i Temsiliyesi.” (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206be.).

Görüldüğü üzere İbrahim Tali Bey Temsil Heyeti için oldukça önemli bir isimdir. Öte yandan yazışmalarda göze çarpan bir başka husus da bu süreçte İstanbul Hükümeti'nin valisi Ali Rıza Bey'in seçimlerde Kastamonu ya da diğer sancaklarından değil de Konya'dan adaylığını koymuş olmasıdır (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206an). Nitekim bunda etkili olan sebep, seçim sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Kastamonu ve çevresinde milli teşkilatlanma çalışmalarına başlayan Albay Osman Bey'in, vali vekilliğine Ferit Bey'i getirmesi ve sonrasında İnebolu'ya gelen Ali Rıza Bey'in durumu öğrenmesidir. Ali Rıza Bey böylece Zonguldak'a kaçmak zorunda kalmıştır. Daha sonra kendisinin Konya'dan aday olduğu ortaya çıkmıştır (Okur, 2020).

Ekim ayının sonlarına doğru Sivas'tan Kastamonu Valisi Ferit Bey ve bölge kumandanı Osman Bey'e Kastamonu'dan seçilmesi istenilen yeni isimler olduğu belirtilmiş ama belgede bu isimlere yer verilmemiştir (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206bf). Görüldüğü üzere vali vekili ve bölge kumandanının Temsil Heyeti tarafında yer alması hem bölgeyle iletişimi kolaylaştırmış hem de milli esaslara uygun adayların seçilmesine imkân sağlamıştır.

Bu arada arşiv kayıtlarında bazı belgelerin İstanbul'un ilçesi Pangaltı'dan gönderildiği dikkat çekmektedir. Bunlardan biride 31 Ekim 1919 tarihinde Sivas 3. Kolordu Kumandanlığına gönderilmiş Kastamonu mebusu Yusuf Kemal Bey hakkındaki şifredir: *“Gayet aceledir, Şifre Halli.”* notuyla gönderilen telgrafta Mustafa Kemal Paşa'ya Yusuf Kemal Bey'in muhakkak seçilmesi hakkında şu bilgi verilmiştir:

“Şimdiye kadar muhtelif fırka ve cem'iyet-i millî kongre etrâfında zahîr olarak ittihâddan ve müstakil olmağla beraber teşkilât-ı millîyenin müdâfa'âlarından erbâb-ı fazl ve kemâlden şâyân-ı i'timâd olarak meb'ûsluğa münâsib görülüb buradan muhtelif zamanlarda zât-ı âlilerine yazılan esâmiyi hassaten ber-vech-i âti 'arza lüzûm hâsıl olmuştur. Bu def'a bunları iki partiye ayırırır kat'iyyen intihâbları elzem olanlar şunlardır: ...Adliye müsteşâr-ı sâbıkı Yusuf Kemal Bey Kastamonu'dan.” (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206bm).

Bu şifreden de anlaşılacağı üzere Temsil Heyeti Yusuf Kemal Bey'in Kastamonu'dan mebus olmasını zaruri görmekte ve seçilmesi için çalışılmasını istemektedir. Kastamonu da gerçekleşen seçim sürecinde, Temsil Heyeti'nin çalışmalarının daha aktif olduğu görülmektedir. Nitekim bölgede aynı zamanda milli teşkilatlanma çalışmaları da hız kesmeden devam ederken valilik ve bölge kumandanlığı bu görevi yerine getirmek için aralıksız çalışmıştır. Bu bapta Sivas'tan verilen talimatları yerine getirmesinde müdafaa-i hukuk merkezlerinin üstlendiği rol oldukça önemlidir. Kastamonu valiliğine 27 Ekim 1919 tarihinde çekilen bir telgrafta milli teşkilatlanmanın tam anlamıyla tamamlanmasına kadar vilayetin en ücra köşesine kadar ulaşılmaya çalışılması bilhassa istenmiştir. Belgede teşkilatlanmanın tamamlanmasının yanı sıra aynı zamanda köylere kadar ulaşılması, takviye kuvvet tedarik edilmesi de istenmiştir (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206cq).

Öte yanda seçimlerin hızla devam ettiği günlerde Temsil Heyeti üyeleri yeni bir sorunla karşılaşmıştır. Temsil Heyeti'nin meclisin toplanma yeri konusunda oldukça endişeli olduğu

görülmektedir. Bunun sebebi ise meclisin işgal edilme ihtimalidir. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyeleri meclisin İstanbul dışında Anadolu'da başka bir bölgede toplanması için çok uğraşmıştır ancak sonuç elde edememiştir. Kastamonu heyet-i merkeziye üyeleri ise meclisin Dersaadet'te toplanmasında hiçbir mahsur görmediklerini belirterek bu konuda Temsil Heyeti ile aynı fikirde olmadıklarını beyan etmişlerdir (ATASE, ATAZB, 23/46, lef:ay).

Bir yandan meclisin toplanma yeri tartışmaları devam ederken diğer yandan da seçimlerde Kasım ayının ortalarına gelinmiştir. Her seçimde olduğu gibi 1919 seçimlerinde de seçimlere müdahale edildiği gerekçesiyle seçimlere itirazlar olmuştur (Vakit, 6 Kânunusani 1335, s. 2.) Kastamonu'ya ait 26 Kasım 1919 tarihli bir şifrede benzer bir şikâyet göze çarpmaktadır. Şifrede II. Bölük Komutanı Üsteğmen Şevket Bey'in bölgede halkını kıskırttığından bahsedilmektedir. Devamında Dâhiliye Nezareti tarafından propaganda yaptığı gerekçesi ile hakkında işlem başlatıldığı bu durumun Temsil Heyeti'ne da bildirildiği görülmektedir:

“Şevket Bey propaganda yapıyor diye dâhiliye nezâretine şikâyet etmişler Harbiye Nâzırı tahkikât yapılmak üzere Şevket Bey'in hemen Kastamonu'ya alınmasını emir vermişdir ve hükm-i emre tevfiğ-i hareket ediyoruz.” (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206cr).

Temsil Heyeti'nin yoğun çalışmaları altında devam eden Kastamonu seçimlerinde böylece Kasım ayın sonlarına gelinmiş ve mebuslar belli olmuştur. Buna göre Kastamonu'dan Son Osmanlı Meclis-i Mebusanına Mehmet Besim Fazlıoğlu, Suat Soyer, Yusuf Kemal Tengirşek ve Şükrü Bey olmak üzere dört mebus seçilmiştir. Seçim sonuçları ve bölgedeki teşkilatlanma süreci 25 Aralık 1919 tarihinde Kastamonu merkezden Sivas 3. Kolordu Kumandanlığına çekilen bir şifre telgrafla şu şekilde bildirilmiştir:

“1-Vâli vekili Cemal Bey şehr-i hâlin on yedinci günü buraya muvâsalat etti. Bi't-tabî birkaç gün rahat ettiler. Teşkilât-ı milliyemiz hakkında müşârün-ileyhle görüşüldü. Kendileri hafif ve nezih temâyülle teşkilâtımızın mürevvicidir. Burada mülhakât me'mûrları mütereddî, halk mütereddî vâli bey başlanmış olan teşkilât-ı milliyenin ta'lîmâtı vechile bir an evvel esâslanması hakkında ehemmiyetli emirler verdiler. Biz de icâb eden mahallere bizzât me'mûrlar gönderiyoruz. Teşkilâtımız oldukça ümidbahşdır. Vâli de mürevvicimiz olduğundan 'an-karîb-i 'avn-i Hakk'la hitâmını 'arz edeceğimizi ümid etmekdeyim. Teşkilât denildi mi halk harbe gideceklerini zann ederek tedehhüş ediyorlar. Fesadlar da çokdur. Galebe edeceğimiz şüphesizdir.”

2-Hey'et-i temsiliye tarafından vâli beye teşkilâtımızın ilerlemesi husûsunda masrûf buyrulan himmâta teşekkürle berâber bi ân evvel hitâma erdirilmesi bâbında bir şeyler yazılırsa iyi olur fikrindeyim.

3-Meb'uslardan merkezce müdâfa'a-i hukûk nâmzedlerinden Reşid Beyi gâ'ib ettik yerine bura eşrâfından Salih Efendizâde Şükri Beyi diyorlar. Bu zât kazandı. Kendisi biraz şöyle böyle olmağla beraber idâre edilirse müdâfa'a-i hukûka merbût kalacaktır. Besim Suad, Yusuf Kemâl beyler meb'uslardır.

4-Sinob'da Fehmi beyin meb'ûsluğu pek aksi te'sir yapmıştır. Vaktiyle Rızâ Nur Bey kabul edilmiş olsa idi. İbrahim Tali Bey gâ'ib edilecek idi. Şimdi Sinob meb'ûsları Rıza Nurla kâ'im-makâm Zeki Beylerdir.” (ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206cs).

Seçim sonuçları Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraflarla bildirilmiştir. Buna göre Kastamonu merkez sancağından dört mebus seçildiği kesinleşmiştir (ATASE, ATAZB, K:23, G:46, B:46ay). Mebusların belli olmasından sonra sıra İstanbul'da meclisin açılmasına gelmiştir. Bu süreçte

Kastamonu'dan mebus seçilen Doktor Suad Bey'in meclisin açılacağı yer hakkında Temsil Heyeti'ne bir telgraf çekerek görüşlerini bildirdiği görülmektedir:

“Meclis-i meb'ûsanın hikmet-i vücudu sırrının hürriyet-i kelâmla kâimdir. Ecnebi işgâli altındaki yerlerde düşmanın tazyîkât ve tahdîdât ve tesvilâtı buna müsâid olamaz. Müşkilâtla muhât olan devletin bu kerive-i mevâniden bir hamle-i istihlâs ile silkinip çıkması için memleketin bütün menâbi-i kuvvetinin serbest bir suretle müstefîd olunması zaruridir. Meclisin mahall-i in'ikâdı efkâr-ı umumiyenin münâkis olan matbuatla ârâyı meb'ûsânın bilâ kayd-ı şart ızhâr-ı mevcudiyet edebileceği bir mahalde mütalaasındayım. Kastamonu Meb'ûsu Doktor Suad.”
(ATASE, ATAZB, K:23, G:46, B:46cl).

Her ne kadar meclisin İstanbul'da toplanıyor olması Temsil Heyeti üyeleri ve Müdafaa-i Hukuk merkezleri tarafından endişe ile karşılanmışsa da Meclis-i Mebusan, seçimlerin sona ermesiyle 12 Ocak 1920 tarihinde toplanmış ve seçilen mebusların birçoğunun katılımı ile meclis İstanbul'da açılmıştır. Meclisin bu ilk oturumunda Kastamonu sancağından iki mebusun hazır bulunduğu görülmektedir. Bunlar Doktor Suad Bey ve Yusuf Kemal Bey'dir (M.M. Z.C, C. 1, D. 4, İçs. 1, İn.1, 12 Kânunusani 1336, s.3-4). Diğer iki mebusun da 22 Ocak 1920 tarihli ikinci oturumunda mebusluklarının kabul edildiği görülmektedir (M.M. Z.C, C. 1, D. 4, İçs. 1, İn.2, 22 Kânunusani 1336, s.15). Böylece Kastamonu seçimleri bitmiş seçilen mebuslar Son Osmanlı Meclis-i Mebusanın da ki görevlerine başlamıştır.

3. Sonuç

1919 seçimlerinin genel anlamda çok zor şartlar altında gerçekleştiği açıktır. Zira birçok şehrin işgal altında olması seçimlerin özgürce yapılmasını engellemiştir. Her ne kadar bu durum üzücü olsa da işgal altındaki bölgelerde işgallere karşı verilen direniş ve örgütlenme Millî Mücadele'nin anlamını göstermiştir. Sivas Kongresi ve sonrasında vilayet ve sancak merkezlerinde bu direniş örgütlemek için uğraşan Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyeleri kongreler ve seçimlere giden süreçte halkın kendi yanlarında yer alması için çok uğraşmıştır. Zira mütareke yıllarında İstanbul Hükümeti, özellikle Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyelerini padişaha karşı örgütlenmekle suçlamıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa halkın desteğini almaya büyük önem göstermiştir. Neticede vilayet ve sancak merkezlerinde kurulan müdafaa-i hukuk merkezlerinin sıkı çalışmasıyla beklediği desteği büyük oranda görmüştür. Aynı şekilde Kastamonu halkıda Temsil Heyeti yanında yer alarak Sivas Kongresi ve seçimlere giden süreçte adaylarını Milli Mücadele taraftarlarından seçmiştir. Sonuç olarak Kastamonu merkez sancağından seçilen dört mebus İstanbul'da açılan meclise katılmıştır. Böylece Son Osmanlı Meclis-i Mebusanının çoğunluğunu Temsil Heyeti adına aday gösterilen isimler oluşturmuş ve Misak-ı Milli Kararlarının kabul edilmesi sağlanmıştır. Bu nedenlerden dolayı 1919 seçimleri TBMM'ne giden süreçte Millî Mücadele tarihi açısından son derece önemlidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

ATASE, ATAZB, 23/46, lef: ay.

ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206.

ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206aa.

ATASE, ATAZB, 19/23, lef:1.

ATASE, ATAZB, 20/206, lef: bo.

ATASE, ATAZB, 2/131, lef:1.

ATASE, ATAZB, 20/206, lef:206as.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206av.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206ct.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206be.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206cs.

ATASE, ATAZB,23/46, lef:cl.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206an.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206bf.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206cq.

ATASE, ATAZB,20/206, lef:206cr.

BOA, DH. İ.U.M. EK. 114/39, lef: 5.

BOA. MV. 104/1, lef: 1.

TİTE, 18/18, lef:1.

TİTE, 308/15, lef:1.

TİTE, 295/35, lef:1.

TİTE, 297/49, lef:1.

TİTE, 299/39, lef:1001.

Zabıt Cerideleri

M.M. Z.C. C. 1, D. 4, İçs. 1, İn.1, 12 Kânunusani 1336.

M.M. Z.C. C. 1, D. 4, İçs. 1, İn.2, 22 Kânunusani 1336.

Gazete ve Süreli yayınlar

Alemdar, 29 Teşrinievvel 1335.

Alemdar, 3 Teşrinievvel 1335.

Tasvir-i Efkâr, 8 Teşrinievvel 1335.

Vakit, 9 Teşrinievvel 1335.

Yenigün, 12 Teşrinievvel 1335.

Yenigün, 20 Teşrinievvel 1335.

Vakit, 6 Kânunusani 1335.

Telif eserler

Alkan, M. Ö, (2006). Türkiye’de seçim sistemi tercihinin misyon boyutu ve demokratik gelişime etkileri (Siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi yaklaşımıyla). *Anayasa Yargısı Dergisi*, (16),133-165.

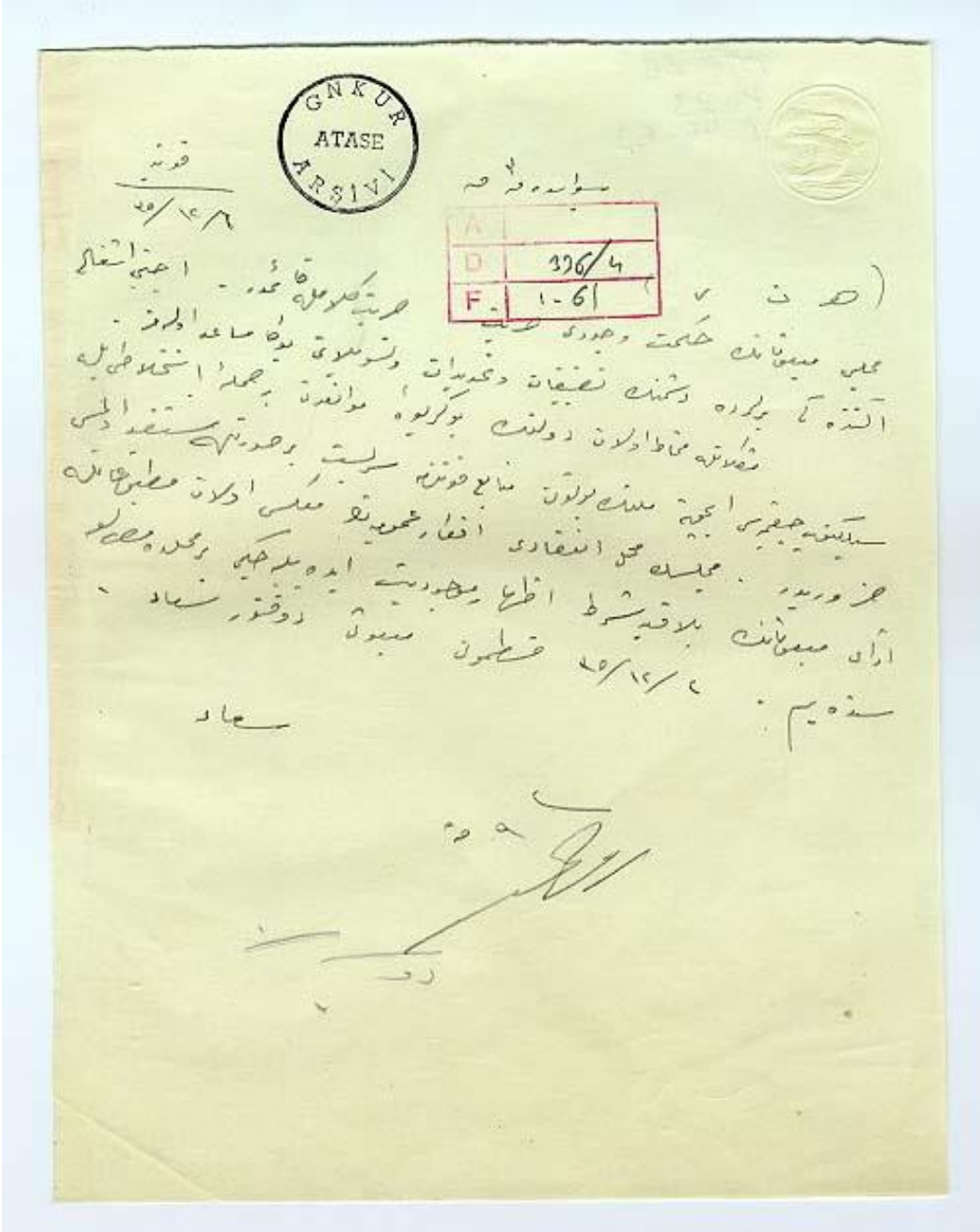
Bilgen B., (2011). *Dönemin basınına göre 1919 seçimleri ve Meclis-i Mebusan’ın oluşturulması*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

- Bilgin T. (2015). Son Osmanlı Mebusan seçimleri ve İzmit mebusları. *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, (2), ss.1115-1126.
- Çelebi, E. (2014). Millî Mücadelede Kastamonu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(19) (Bahar),105-117.
- Çolak, F. (2015). Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde İzmir vekilleri ve faaliyetleri. *Tarih Okulu Dergisi (Tod)*, (21), 189-212.
- Demiryürek, H. (2018). Kütahya Sancağında 1919 Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Manisa, 16(3), 514-549.
- Gazi Mustafa Kemal, (2016). *Nutuk*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kılınç, A. (2020). Son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinde Trabzon Sancağı (İttihatçı-İtilafçı mücadelesi). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (23), 549-566.
- Kılınç, A. (2019). Antalya Sancağı’nda son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri, *Journal of History School*, 12 (40), 268-295.
- Kılınç, A. (2021). Sivas Kongresi’ne giden Niğde ve Nevşehir murahhaslarının tutuklanması ve seçimlere giden süreç. *Journal of History School*, (52), 1646-1665.
- Kılınç, A. (2021). Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti’nde kod adı kullanımına örnekler: “Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/ Ali Fuat Cebesoy, İsa/ Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (70), 252-275.
- Kolay, A. (2017). In Constitutional period severance in Foreign Office and Bureacratik Change (1908-1910), *Journal of Turkology*, 27 (1) , 193-214. DOI: 10.18345/iuturkiyat.322912.
- Okur, M. (2020). Karadeniz Bölgesi’nde Millî Mücadele’nin örgütlenmesi: Sivil ve öskeri teşkilatlanmalar. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(10), (Millî Mücadele’den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı),191-214.
- Olgun, K. (2004). Demokrasi tarihimizde ilk çok partili seçimlere genel bir bakış. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (7), 127-139.
- Olgun, K. (2011). Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından 1950’ye genel seçim uygulamaları. *ATAM Dergisi*, 27(79), 1-36.
- Özlu, H. (2009). Millî Mücadele yıllarında Kastamonu’da Müdafaa-I Hukuk hareketinin doğuşu ve bölgenin Kuvayi Milliyeye’ye katılımı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/ 18-19, ss. 69-87.
- Sancaktar, F. M. (2020). Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) delegelerine dair bazı tespitler. *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*, (71), 473-496.
- Selvi, H. (2000). *Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923)*, ATAM, Ankara.
- Sezer, C. (2021). Birinci Dünya Savaşı’nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafra ve çevresindeki faaliyetleri (1914-1918) . *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 349-380 . DOI: 10.24186/vakanuvis.880420.
- Tosun R., (1996). Millî Mücadelede Sivas’ın yeri ve önemi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12 (34), Mart, 67-86.
- Tuncer, E. (2003). *Osmanlı’dan günümüze seçimler (1877-2002)*. TESAV Yayınları, Ankara
- Uyar, H.- Ç., Korkmaz, C. (2015). Birinci ve İkinci Dünya Savaşı’nın işbirlikçi hükümetleri: Damat Ferit Paşa ve Vichy Hükümetleri. *Belgi*, (10), 1331-1341.
- Yazıcı, S. (2019). *Osmanlı modernleşmesi. Modern Türkiye Tarihi*. Pegem Akademi, Ankara

Yazıcı, S. (2011). *Osmanlı'da siyasi muhalefetin kurumsallaşma süreci (1902-1909)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sakarya.

EKLER

Ek:1: ATASE, ATAZB,23/46, lef:cl. (Kastamonu mebusu Doktor Suad Bey'in telgrafı)

Ek:2: TİTE, 299/39, lef:1001. (Sivas Kongresine katılan delegeleri gösteren liste, Yozgat, Kastamonu, Kırşehir, Çorum, Brusa Eskişehir, Karahisar)

هـ

مرفوضات مقارنات

Delegation Name	Count	Notes
لونیفاد	۲	مرفوض
قاصوف	۲	مرفوض
وئوف	۳	مرفوض
لوموف	۳	مرفوض
سوز	۲	مرفوض
المیة	۳	مرفوض
دوهار	۳	مرفوض
کوزک	۳	مرفوض
الانف	۱	مرفوض
انف	۱	مرفوض

مجلس عمومی ولایت اعظم سیه نوره [کفر]
 مقام عمیده بملائی دانی

زی به ایاه افق

اقایو فایانغ هورورم مقملایطی هوا و توفیق افق
 هورورم احمد صافی افق (بولی سلطانیه علم دین معلمی)
 محمود محمد الزهرافق (ارفرور سلطان مرویغ مستقیم)
 انقه سلطانیه اوبلیه معلمی

تجارت و باغبانیه شی جودری بیگ
 دعوی دکی عثمان قوری بیگ

خریدی هـ
 قلمه دکی ناره صیه افق
 سناهم ناره خیل ابراهیم افق

دعوی دکی محمد سدری به
 لوسی ناره محمد دینه صالح افق
 کوربه ناره حافظ کبر افق

خا-یا-یا-شده صفه ما جدید

خواج احمد افق

Araştırma Makalesi / Research Article

SAFAHAT'TA VAHDET HÂKİMİYET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA AYDIN HALK VE MİLLİ BEKA

Mümin TOPCU¹

Öz

Şeyh Muhammed Abduh'un düşüncelerinden etkilenen Mehmed Âkif Ersoy, onun Vahdet ve Hâkimiyet, başlıklı makalesini tercüme eder. Bu makalede Abduh, vahdeti yani ilahi birlik anlayışını özümseyip yaşama geçiren milletlerin, milli bekasını garanti altına aldığı vurgular. Vahdet, siyasi toparlayıcılığıyla aydın-halk birlikteliğini sağlamakla, milletlerin yaşamında güçlenmeyi, yayılmayı netice veren bir hâkimiyet sürecine neden olur; aksi durumdaysa milletlerin vahdetten uzaklaşmasıyla, aydın halk uzaklaşmasına neden olarak, milletlerin; tefrika, nifak, bozulma ve dağılıp yok olmaya giden bir sürece girdiklerini belirtir. Safahat'ta tevhidin bozulmasını mektepli-halk ayrışmasına bağlayan Ersoy, mekteplilerin köylüden uzaklaştığını belirtir. O, halk-aydın ayrışmasını, bir çeşit mektepli-halk ayrışması olarak görür. Milletin mütefekkirlerini beyne, halkı da vücuda benzeten şair, ikisinin uyumundan yaşamda bir ahenk oluştuğunu belirtir. Ersoy, bu düşüncelerini Safahat'ta ayet ve hadislerle destekleyerek nazmeder. Çalışmada bu bağlamda vahdet ve hâkimiyet ilişkisinin Safahat'taki işlenişini incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Safahat, vahdet, hâkimiyet, aydın, halk.

IN SAFAHAT, THE PEOPLE'S MONTH IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP TO DOMINATION OF UNITY AND NATIONAL SURVIVITY

Abstract

Influenced by Sheikh Muhammed Abduh's thoughts, Mehmed Âkif Ersoy translated his article titled Unity and Domination. In this article, Abduh emphasizes that nations who assimilate the concept of unity, that is, divine unity, ensure their national survival. By ensuring the unity of the enlightened people with the political gathering of unity, it causes a domination process that results in strengthening and spreading in the lives of nations; Otherwise, he states that nations enter into a process of discord, corruption and disintegration, causing the enlightened people to move away from unity. Ersoy, who connects the deterioration of tawhid in Safahat to the disintegration of the scholars, states that the scholars distanced themselves from the villagers. He sees the folk intellectual split as a kind of scholars folk split. The poet, who likens the thinkers of the nation to the brain and the people to the body, states that the harmony of the two creates a harmony in life. Ersoy verses these thoughts by supporting them with verses and hadiths in Safahat. In this context, in our article, we will examine the relationship between unity and domination in Safahat.

Keywords: Safahat, unity, domination, intellectual, public.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, topcumumin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6522-1117.

Başvuru Tarihi (Received): 17.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Makalede, Safahat'ta milli birliği sağlamada vahdet hâkimiyet ilişkisi, tevhidin bozulmasıyla aydın halk birlikteliğinin, diğer bir ifadeyle mektepli-halk birlikteliğinin bozulması ve aydın-halk ayrışmasıyla, beyne ve kalbe benzetilen vücut birliğinin bozulmasıyla yaşamdaki ahengin kaybolması anlatılır. Bu noktada önce Mehmed Âkif Ersoy üzerinde kısaca durduktan sonra, Abduh'un (2014), vahdet ve hâkimiyet üzerine görüşlerini özetleyip bu görüşlerin Ersoy'un şiirlerindeki yansımaları üzerine odaklanılacaktır. Bu yansımalar vahdet fikrinin Safahat'ta mısralar dönüşmesi ve vahdetin toplumda sınıflar arasında ayrışmayı önleyerek özellikle ilim erbabı aydınla halk arasındaki vahdeti yani birlikteliği sağlayarak nasıl milli birliğe hizmet ettiği üzerinde durulacaktır.

“Sırat-ı Müstakim hey'et-i tahririyesinden Mehmed Âkif Bey'in millî, ahlâkî, içtimaî birer maksat takip etmek suretiyle meydana getirilen eş'âr-ı güzidesi bu kere Safahat unvanı altında intişar etmiştir.” (Andı, 1995, s. 39). Bu ifadelerde Safahat'ta millî, ahlaki, içtimai birer maksat takip edildiği vurgulanmaktadır. Ersoy'un kızı Suat Hanım, babasıyla ilgili şu değerlendirmede bulunur:

Bizi kimseden başka türlü yaşatmadı. Babam dinine inanarak yaşadı, ömrünü de din adına işlenen yobazlıklar ve hurafelere karşı savaşmakla geçirdi. Bilirsiniz Safahat bu alanda halkı aydınlatma çabaları ile dohudur. Somut örnek istersiniz diye söylüyorum. Bizi kimseden başka türlü yaşatmadı. Boğaz'da otururken girer, yüzerdik. Herkes nasılsa biz de öyle. Oldukça uzun yürüyüşler yapardık.” (Şerifoğlu, 2021, s. 30).

Mehmed Âkif Ersoy, şiiri; halkı bilgilendirme, eğitime, toplumu dönüştürme ve iyileştirmek için araç olarak kullanmıştır. Şair, geçmişini dile getirerek başarabileceği hedefleri hatırlatmakla bireyleri kendine getirme, harekete geçirme amacındadır (Yılmaz, 2012, s. 164). Onun şiirleri, özellikle de İstiklal Marşı şiiri, Ersoy'un bu amacını hakkıyla yerine getirmiştir.

Mehmed Âkif Ersoy, Eşref Edip ile birlikte, Sırat-ı Müstakîm'i kurdu. Sait Halim Paşa da onlara katıldı. İslâmcılık, devletten ziyade, ahlaki yozlaşma nedeniyle felakete sürüklendiğimizi, zaafın dinden uzaklaşmaktan meydana geldiğini, tekrar dine dönmekle kurtulabileceğimizi, İslam'ın ilerlemeye, kalkınmaya zıt olmadığını savunur (Karakoç, 1987, s. 14).

Mehmed Âkif Ersoy, bu dönemde şiirleri, makaleleri, çevirileri ve dersleriyle hakikatleri anlatmaya çalıştı. İslam'dan kopmanın felâket olacağını gösterdi. Sefaletimizin, maddi ve manevi tablosunu çizdi. Ahlaki bozulmaya neden olan batılılaşmayı tenkit eder. Mehmed Âkif Ersoy, eserlerinde hakikatleri anlattı, içimizde zamanla güçlenen batıcılığı eleştirdi. İslâmcılar, kendilerine biraz daha yakın gördükleri Türkçülerle birlikte hareket etmeye çalıştı. Fakat bu gayret başarıya ulaşmadı. O zamanın çağdaş İslâm düşüncesini Mısır ve Hint tarzı olmak üzere iki gruptu. Mısır tarzı, Muhammed Abduh, Reşit Rıza, Ferit Vecdi, temsil ediyordu. Hint ekolünü ise, İkbâl temsil ediyordu. Tarihî perspektifi, C. Eflâni temsil ediyordu. Türklerde ise; İslâm'ın devletin biçim ve özünü, halkın hayat tarzını belirleyen kurallar bütünü olduğu düşüncesi nedeniyle, henüz farklı bir ekol oluşmamıştı. Sonra zamanla farklı tezler ortaya çıkınca, Türkiye'de İslamcılık şekillendi. Zamanın birçok İslamcı aydını gibi Mehmed Âkif Ersoy, zamanının çağdaş İslâm düşünürlerini okudu onlardan çeviriler yaptı (Karakoç, 1987, s. 15,16). Bu çevirilerden biri de Mısır müftülüğü yapmış olan Şeyh Muhammed Abduh'un *Vahdet ve Hâkimiyet*, başlıklı makalesidir. Abduh'a göre Müslümanların feyiz, azamet ve gelişmesi, biri milleti bir araya toplayan *vahdete meyil* ve diğeri ise vakarlı mevkiden düşmez bir *hâkimiyete şevk*, olmak üzere iki unsura bağlıdır. Allah, bir toplumun varlığının devamını isterse, o toplumu oluşturan insanlara bu iki güzel sıfatı vererek onları mükemmel bir hale getirir. Milletın hayatı bu sıfatlardan hissesi oranında gelişir, hedefine ulaşır. O millet, galibiyet elini başka milletlere uzatarak kendi bünyesini besler ve kendi varlığını güçlendirecek maddeyi onlardan alır. Aksi takdirde o memleket, başkaları

tarafından yok edilecektir. “*Bir ümmette vahdete meyil gördün mü, o ümmeti hizanetü'l-gayb-ı ilahide meknun olan hâkimiyet-i ulya gibi, akvam-ı müteferrikaya saltanat gibi mazhariyetlerle hemen tebşir et,*” diyen düşünür, her kavmin mevcudiyetten nasibini, vahdetten nasibiyile, şevket ve azametten hissesini de hâkimiyete olan meyliyle orantılı görür. Allah bir milleti, farklılık, nifak ve ayrılıklara tutulduktan sonra mahveder ve onları uzun bir zillet ve şiddetli bir azapla sonra da ebedi bir yok oluşla cezalandırır (Abduh, 2014, s. 3).

Vifak, fertlerin birbirine yaklaşp kaynaşmasından ibarettir ki bunu netice verecek kuvvet, ümmetin fertlerinden her birinin ümmetin faydalarını, zararlarını hissetmesi; her tabakada bulunan şahısların milletin mecd² u şerefini iyice duyarak bundan en leziz bir şeyden aldığı zevki alması; aksi halde en büyük bu musibete tutulmuş gibi kederlenmesidir. Bu duyguyu taşıyan her fert, zamanının bir kısmını milletin şerefine, hâkimiyetine ait sebepleri araştırmakla ve milletin mevcudiyetini tehdit edenlere karşı mücadeleyle geçirir, milletin menfaatini kendi menfaatinden uzak tutmaz. Bir milletin fertlerinde bu duygu yerleşirse, o milletin fertlerinde ali himmetler, büyük seciyeler görürsünüz. Hepsinde bir ikdam, hepsinde bir azim, hepsinde hâkimiyete, şevkete candan bir meyil görülür (Abduh, 2014, s. 3,4).

Allah, *Müminler ancak kardeşdir* (Hucûrat 49/10), diyor ve aralarındaki anlaşmazlıkları kaldırıp barışmayı ve fitne çıkarıcı eşkiyayı (bagiyi) öldürmeyi emrediyor (Abduh, 2014, s. 4). Vahdetin muhafazası için Allah buyurur: *Kendilerine acık ayetler geldikten sonra, tekrar ayrılığa gidip parça parça olanlara, ayrılığa düşenlere benzemeyin. Onlara büyük bir azap vardır*” (Ali İmran 3/105).

Allah, iman edip mümin olduktan sonra sapanları elim bir azapla tehdit eder (Nisa 4/115). Hz. Muhammed (sa), “*Allah’ın rahmet ve kudret eli cemaat üzerindedir.*”³, der. Müslümanlar arasında hakiki bir birlik, gerçek bir ülfet oluştuktan sonra böyle bir topluluğu Allah destekleyecektir. İttifakın, ittihadın İslami şeriattaki yeri o kadar yüksektir ki, ümmetin bir emir üzerinde ittifakıyla, o emir ilahi bir hüküm özelliği kazanır. Ümmetin topluca benimsediği bir uygulama, şeriattın kati kurallarından birine dönüşür. Bu tarz bir kuralı tanımayan dinden, imandan çıktığı kabul edilmiştir. Şevketimizi tarumar eden, bizi bu hâle getiren musibetlerin tamamı Allah’ın, Peygamber’in yasakladığı tefrikaya ve nifaka düştükten sonra başımıza geldi. Allah’ın bizden talep etmekte olduğu hukuku eda etmiş olaydık acaba ecnebler memleketlerimizi parçalayıp bize karşı galip gelebilir miydi? Şeriattın beyan eylediği hakikatleri bilen müminlerin, bunlardan farzları ifa etmesi bir borç değil midir? (Abduh, 2014, s. 4). Allah, imanın insanlara yaşamlarında önemli sorumluluklar yüklediğini belirtir (Ankebut 29/2, 3). Müslümanların tevhidi muhafaza ederek birbiriyle yardımlaşması bunlardan biridir. Allah, dinine yardım edenlere, yardım edeceğini bildirmektedir (Muhammed 47/7). Allah’ın yardımına bel bağlamış hâlis Müslümanlar malını, canını feda etmek hususunda hiç geri durmamalıdır (Abduh, 2014, s. 4).

1. Vahdet ve hâkimiyet ilişkisi

Tüm insanların aleyhte birleşmesi durumunda dahi korkmamanın ve yalnız Allah’a sığınmanın ve onu vekil etmenin emredildiği ayetle (Âli İmran 3/173), birlikte yazdığı şiirde Ersoy, Kur’an’da müthiş bir hamaset olduğunu ve bu hissiyat ve imandan milletin biraz nasibi olsaydı “*üç yüz elli milyon halkın*” zillete düşmeyeceğini belirtir. Allah’a imanın ittihadı netice verdiğini belirten şair, Allah, kendi yolunda birleşip birbirine bağlanarak saflar halinde savaşıyorları bir duvara benzetir ve onları sevdiğini söyler (Saff 37/4). Kur’an’ın emirlerinden uzaklaşan milletlerin kollara ayrılarak tarumar olup yerle bir olduğunu belirtir. Allah; iman, ittihat, vahdet isterdi, bir binanın birbirine girmiş taşları gibi birlikte olmamızı emretti. Bizler ise kollara ayrılarak tarumar olduk, sonunda alçak bir darbeye düştük, yerle bir olduk. Allaha imanımız bize

² Mecc: Büyüklük, ululuk; şan ve şeref (Devellioğlu, 1992, s. 709).

³ (Tirmizî, Fiten, 7).

kuvvet hazırlamayı emretti. Biz ise tevekkül ettik deyip yatıp aciz kaldık (1992, s. 293).

Beyinlerin ufukları süzdüğünü, halkın “*nasîb-i nurunu topraktan*” istediğini belirten Ersoy, beyinle kalbi, yani mütefekkirlerle halkı, bir araya getirip milli birliği sağlayarak bir ahenk içinde çalıştırmak gerektiğini vurgular. Kalp akıl birlikteliğini, milli birliğin temeli olarak görür. Bu birlikte, tüm ihtişamınızdaki sır saklıdır. Eski dönemlerdeki dünyayı titreten o sesimiz, bu vahdetten çıkmıştır (1992, s. 315).

Ersoy, toplumda ittihadın mahiyetini ve ittihat etmesi gereken fertlerin oranını da verir. En yüksek oranda *ittihat-ı muazzamı* tesis edenlerin yüzde altı olacağını belirttikten sonra gayeden sapanların çok olsa da telaş edilmemesini; düşüncelerin bir olmasının gerekmediğini ve gayede, hedefte birleşmeyi önerir (1992, s. 315).

İdeal zamandan içinde bulunduğu zamana dönen Ersoy, tefrikaya düşmüş halkın manzarasını anlatır. Düşüncelerdeki aksilik, ayrışma, merkezden muhite doğru sürekli giden bir ayrışma, *yok oluşumuzun sırrıdır*. Diğer milletler bir rabıtada birleşirken, bizim halkımız tefrikayla perişandır (1992, s. 315).

Asım'da, içinde bulunduğu zamandan sıyrılıp geçmişe giden Ersoy, idealindeki halkı anlatır: Bu halk, candan hizmet eder, son derece rikkatlidir, masumdur, bir savaşa girseler, birbirilerinin yaralarını sarar ve gözyaşını siler. Kimi yağ sürer, kimi yara sarar, kimi yara çözer, kimi su verir, kimi güğümlerle gezer. Millette şan ve şeref duygusu yükselirse merhamet hissi de yükselir (1992, s. 365).

Ersoy, dâhili mücadeleyle milletin gücünün kaybolup sosyal ve kutsal bir organizasyon olan devletin yıkılışını anlatan (Enfal 8/46), ayetiyle görüşlerini desteklediği *şiiirde*, halkın içinde vahdetin tamamen bozulduğunu belirtir. Post kavgaları verilmekte, hürriyet vadiyle insanlar kandırılmaktadır. Bunlar toplumda tefrikaya neden olur. Bu ayrılık milletin sağlam erkânını yıkar. Ayrıca “*Turan İli*” adıyla bir efsane edinmekle, yani Turancılık fikriyle; efsanevi, hayali bir hedef edinince, bu fikrin milleti ayakta tutan esasları yıktığını, vahdeti bozduğunu; bunun neticesinde de devletin dağıldığını anlatır (1992, s. 447,448). Ersoy, *Arif Hikmet'i hikmetli şiiirler vasıtasıyla halkı eğittiği için yüceltir. Onu, ümmetin fikirlerinin terbiyecisi ve irfan sığınağının üstadı ve kendisini de onun öğrencisi olarak görür. “Halka tadrîs-i hikmet odur!” dediği Sadi'nin şiiirini, hikmetle mezcettiğini; onun şiiir namıyla hak söylediğini, Gülistan'ın hala etkisini devam ettirdiğini belirtir (1992, s. 501).*

Şair, nifakı günahsız insanların kanının akmasına sebep olarak görür. “*Huda rızası için kaldırın nifakı... Günah!*” der ve nifak ile alevin saçaklarımızı saracağını, evlerimizin ateşler içinde kalacağını; belirtir. “*Beş altı vatansız kundakçının yığın yığın yardakçı*”ları da arkasına almasıyla, cehenneme dönmek üzere olan memlekette, köylünün ve halkın duyarsızlığı işlenir. Bu cehennem henüz kıvılcımken uyanıp çalışmak, ilerlemek gerektiğini belirtir. Dünya yıkılsa uyanmayan halkın duyarsızlığından şikâyetçidir (Ersoy, 1992, s. 264). Şair, köylüyle kendisi arasında benzerlik kurar. İslam merkezlerinin yıkılırken, sadece onları *kurtarmak hayaliyle* yetinip harekete geçmemeyi eleştirir (Ersoy, 1992, s. 264). “Hasır” şiiirinde ise toplumdaki fakirliğe dikkat çeker. Dünyanın zulümlerle, acılarla, elemelerle dolu olduğunu vurgular (Gürbüz, 2017, s. 211). Şair, bu yolla halkın pasifliğini ve sinikliğini ön plana çıkarır.

Şair, halkın tembelliğini, rahatına düşkünlüğünü eleştirir. Bir engelle karşılaşıldığında eyleme geçmeyip önce dua edildiğini belirtir. Halkın çamaşırını temizleme konusunda dahi, “*Değil mi kirlenecek, Keyfine bak*” düşüncesiyle hareket edildiğini vurgular (Ersoy, 1992, s. 305).

Çalışmaya ilerlemeye gayreti olmayıp sürekli sövgülere, aşağılamalara ve zillete maruz kalan hayalperest halk, acınacak haldeyken dahi harekete geçmez. Bu manzara karşısında çaresizliğini ruhunda duyan şair, kaybolup giden değerleri sayar. Bunlar din, iman, izzet, şeref vatan ve bütün güzel olan şeylerdir (Ersoy, 1992, s. 264,264).

Ersoy, milleti üç gruba ayırır: Birinci gurup halk, bıraksalar tatlı uykusunda uyumaya devam eder, günlük yaşar ve karnını doyurunca yarınını dert etmez, sağına dönüp yatar, hilâfet/hükümet yıkılsa, *hepsi Allah'tan!, yalancı dünya* anlayışıyla harekete geçmezler. Bunlar ölürse de cennete gideceği inancıyla kendilerini salıverir. Şair, bu anlayıştaki insanların cennete layık olmadığını ve böyle bir anlayışın cehennemlik olduğunu vurgular. İkinci grup ümitsizlerdir. Bunlar ümitsiz ve hayata küskün kişilerdir. Kurtuluş yolu yoktur... Ne yapsalar boşuna, deyip de hırkayı başına çekmiştir. Bu türlü hareketin küfür olduğunu belirten Ersoy, ümitsizliğin küfre yakın olduğunu ifade eden Yusuf suresi 87. ayeti hatırlatır. Ancak müşriklerin Allah'ın rahmetinden ümidini kesebileceğini belirtir. Umumi tembelliğin ümitsizliğe neden olduğunu vurgular. Üçüncü grup münevver gençlerdir. Bunların içinde bir kısım nezih insanlar olmakla birlikte, geneli sefihtir. (1992, s. 253).

Ersoy, tevhidin bozulup halkla yöneticilerin birbirinden uzaklaşmasını *eşek-kurt* benzetmesiyle anlatır. Beşinci kitapta "*Kim Müslümanların derdini kendine mal etmezse onlardan değildir*", hadisi üzerine yazılan şiirde Ersoy, yöneticilerin halktan uzaklaşmasını ve duyarsızlığını tenkit eder. "*Hâlimiz merkeple kurdun aynı, asla farkı yok,*" diyen Ersoy, basiretsiz devlet yöneticilerini, kendini avlamaya gelen kurda karşı, tavşan geliyormuş gibi davranan bir eşeğe, halkı da ölüye benzetir. Duyarsızlıkla gülünç duruma düşen milleti, gökte binlerce ervah, intikam için beklemektedir. Bu haldeyken yerdekilerin bir naaş gibi durmasının haram olduğunu ifade eder ve çaresizliğini haykırır: *Kahraman ecdadınızdan sizde bir kan yok mudur?* (1992, s. 287).

Ersoy, dinin "*şiraze-i içtimai*" yani toplumu birbirine bağlayan bir unsur olduğunu, din ile toplumun ayakta durabileceğini vurgular. Dinin yani İslami yaşayış ve ahlakın, geri kalmışlığının nedeni olarak görülmesini eleştirir. Ersoy'a göre insanları birbirine bağlayan tek rabıta/bağ, dindir (1992, s. 580).

Ersoy, medrese ile mektep ve halk ilişkisi üzerinde durur, medreselerin ve mekteplerin ıslahı konusuna değinir. Asım'da medrese ve mekteplilerin halkın üzerinden geçindiğini, medreselerin halkta biraz olsa emeği olduğunu, mekteplerin hiç emeği olmadığını ve mekteplerin asrın icabına uymakta inat etmeyip ıslah edilmesi gerektiğini ifade eder. Ersoy, mektepleri keneye, halkı da ineğe benzetir. Ersoy'a göre âlimler, halka yol gösterecek bir kılavuz olmalıdır:

"Yok mudur medresenin köylüde olsun emeği?"

Mektebin, belki... Fakat medresenin, hiç ummam." (1992, s. 368, 369).

Medreselerin asrın gerekliliklerine uymadığı, fikrini kabul etmeyen Ersoy, bütünü içinde değerlendirdiğinde, mekteplerin alt şubelerinden mülkiye, tıbbiye, bahriye, baytar, ziraat, mühendishane bütün kurumlarda yozlaşma olmakla birlikte, eğitim kurumları içinde işini en doğru yapanların medreseler olduğunu belirtir. Medreselerin ıslah edilmesi hususunda "*fesat olmalı meydanda ki ıslah oluna*" diyen Ersoy, medrese hocalarının sahipsiz bırakılmasına karşın biraz fakirleştiğini kabul etmekle birlikte, medreselerin görevlerini yaptıkları, görüşündedir (1992, s. 372). Şair, tersaneci, denizci lazım oldu mu İngiliz'e koştüğümüzü, köprü tamiri için Belçikalıya, iyi bir doktor lazım olduğunda veya bütçe hesapları yapılırken yabancıya koştüğümüzü fakat dini konularda böyle bir ihtiyaç hissetmediğimizden hareketle, medreselerin ıslaha ihtiyacı olmadığını belirtir (Ersoy, 1992, s. 373).

Ersoy, fen ilmiyle uğraşan mekteplerin ıslaha daha fazla ihtiyacı olduğunu belirtir. Asım'da; tevhidin bozulmasını mektepli-halk ayrışması üzerinden ifade eden Ersoy, mekteplilerin köylüden kaçıp uzaklaştığını, buna mukabil dini eğitim veren medreselilerin ise köylülerle birlikte yaşayıp onlarla bir ahenk içinde olduğunu belirtir (1992, s. 373).

Halk-aydın ayrışmasını, bir çeşit mektepli-halk ayrışması olarak gören şair, bu ayrılığı kapanmaz

bir “*kanlı gedik*” ve “*vahdetin tertemiz alnında çirkin bu yara*” olarak görür:

“*Biz bu ahengi harap etmeyecektik, ettik;*

Kapanır türlü değil açtığımız kanlı gedik.

Ne kadar benziyoruz şimdi sakat bir duvara...

Vahdetin tertemiz alnında ne çirkin bu yara!

Hadi iş gör bakalım, var mı ki imkân? Nerde!

İkilik azmine hâil kesilir her yerde.” (Ersoy, 1992, s. 373).

Şair, toplumun mevcut halinden rahatsızdır. Şair, ağlamanın faydasız olduğunu, geleceği kurmak için çalışmak ve gayret etmek gerektiğini; imanı olanın ümitsiz olamayacağını; öncelikle derdi doğru tespit etmek gerektiğini sonra devanın kolay olacağını belirtir. Ersoy’un tespit ettiği ilk dert, *halk ile fikir adamları arasındaki uzaklaşmadır*. Şair, bu uzaklaşmayı vücuttaki yaraya benzetir:

“*Sizde erbab-ı tefekkürle avamın arası*

Pek açık. İşte budur bence vücudun yarası” (Ersoy, 1992, s. 167).

Mütefekkirleri, beyne; halkı vücuda benzeten şair, *baş ile vücudun ahenginden yaşamın kurulduğunu* ifade eder. Bu ahenk bozulursa her hükme rıza göstermek gerekir (Ersoy, 1992, s. 167).

Şair, mütefekkir-halk ikilemini beyin ve yürek sembolleriyle ifade eder. Bu iki tarafın zıtlaşmasından birbirine karşı husumetin ortaya çıkmasıyla; ilim ve fen, halk tarafında fesadın sebebi olarak görülmeye başlar. Bu yanlış düşünceyle halk, ilim ve fenden uzaklaşır, ilim ve fennin gereklerinin zıddını yapmaya başlar. Hâlbuki bir toplumda fenlerin yerleşmesi için, o toplumda fen ve ilme karşı büyük bir hürmetin gelişmiş ve yerleşmiş olması, gereklidir (Ersoy, 1992, s. 168).

Günümüzde uygulamalı ilimler önem kazanmıştır. Biz ise nazariyatta kalmış taklitten tahkike geçememişiz ve bu alanda “*sivrilen züppelerin hepsi beş on söz*” belleyerek dini yıkmak için çareler aramaktadır. Bununla birlikte halkı irşat edecek edebiyatçılarımızın ise kimi batının yalnız fuhşuna simsardır; kimi, İran malı der, köhne alır, hurda satar; divanlar oğlanla ve şarapla doludur; yeni şiir ise birayı ve fuhşu anlatır. Bunların hepsi serseri ve meşrebi mesleği olmayan pek çoğu da tahsilsiz adamlardır. Maddi menfaat karşılığı Allah’a söven utanmazlar, Protestanlara zangoçluk eder (Ersoy, 1992, s. 169).

Hakkın Sesleri şiirinde halka ağır ifadeler kullanarak Şair, bu metotla halkı tahrik edip uyandırmayı amaçlar. Halka “*na’ş-ı perişan*”, derken; insanlarda şehadet aşkının olmayışını eleştirir; gayretsizliğin ve lakaytlığın toplumu ele geçirdiğini ifade eder. “*Tükürün*” kelimesini tekrar ederek, muhataplarının başına vurur, onları uyandırmaya çalışır (Ersoy, 1992, s. 183).

Şair, savaş yıllarında “*Bize efkâr-ı umumiyesi lazım Garb’in*”; anlayışıyla hareket edilerek “*O da Allâh’ı bırakmakla olur*” saçmalığının halka iman gibi telkin edilmek suretiyle dinin susturulduğunu haykırır ve *vahdete* özlemini dile getirir:

“*Yine hicrân ile çılgınlığım üstümde bugün...*

Bana vahdet gibi bir yâr-ı müsaid lâzım!

Artık ey yolcu bırak... Ben, yalnız ağlayayım!” (Ersoy, 1992, s. 183).

Ersoy, ayrıca tahsil için batıya gönderilen gençlerin bir kısmının, milli ahlak ve edep anlayışından uzaklaşıp milli kültürümüze yabancılaştıklarını vurgular. Ersoy, dinine ve milletine hizmet

etmek için servet harcanarak eğitim almak maksadıyla batıya gönderilen gençlerin; dini ayaklar altına alacak ve milleti Ruslaştırarak bir Rus gibi hareket ettiğinden yakındır. Şair, bu gençleri, “*Meğer karga imiş beslediğin, hem nasıl karga,*” ifadeleriyle anlatılır (1992, s. 152).

Ersoy, *Süleymaniye Kürsüsünde “Hasır üstünde bu rüyaları görmekte iken”*, hayalindeki toplumu anlatır. Memlekette sayısız okul açılmış, kadın erkek okumakta, fabrikalar işlemekte, yerli kumaşlar dokunmakta, gece gündüz faydalı ürünler üretilmekte, kitaplar ve gazeteler basılmakta, şirketler memleketi baştanbaşa imar etmekte, halkın eğitimi için kurumlar durmadan çalışmakta ve gemiler sahillere mal taşımaktadır (1992, s. 160).

Ersoy, *Hakkın Sesleri* şiirinde *Onlara, yeryüzünde fesat çıkarmayın dendi mi, derler ki: Biz ıslah edicileriz. Bilin ki onlardır fesatçılar ama anlamazlar.*” (Bakara 2/11, 12), ayetlerini açıklar ve milleti ateşe atan vatansız, derbeder, alçak fesatçılara ve kundakçılara seslenir. Millet, değerlerinden, “*az çok, duran bir dini, bir namusu var,*” diyen şair; *din ve namusu, milleti koruyan nöbetçiye benzetir.* Bu değerlerin de gitmesiyle bütün *Müslümanlık âleminin tarumar olacağını* belirtir. Yüzsüzlük ve hayâsızlıkla, namusunu sermaye edenlerin “*halkın namusuyla, vicdanıyla*” oynadıklarını; utanmaz arlanmaz, yüzü kızarmaz bu canilerin, “*hem bütün dünyayı ifsat*” edip hem de ıslah edici göründüklerini vurgular. “*Kendi ırzından cömert olmaksın*” âdetin “*kendi mâlından tasarruf*” edebileceğini fakat milletin, “*masum olan evlâdına*” böyle lanetlenmiş bir meyli ve adi bir âdeti vermeye haklarının olmadığını, belirtir (1992, s. 197). Şair, toplumda aile hariç bütün değerlerin yıkıldığını, ıslah maksadıyla yapılan yeniliklerin bütün değerleri yıktığını belirtir. “*İşte viran memleket! Her yer delik, değişik!*” diyen Ersoy, bunların “*ciddiyet ve sebatla*” tamir edilebileceğini; aile hayatı bozulursa artık toplumun ayağa kalkamayacağını savunur.

Ersoy, halkın dinine taarruz edildiğini belirtir. Şair, “*milletin hissiyatını*” öldürdüğü bahanesiyle, memleketi kurtarmak için *dini kurban etmek* gerektiğini savunan ve âlim geçinen dinsizlere seslenir. Her cemaatte “*beş on dinsiz*” çıkmasını normal gören Ersoy, bir kavmin tamamen dinsiz olmasının imkânsızlığını belirtir ve her millette dini hislerin olduğunu, büyük kavimlerin dini hissiyat konusunda öne çıktığını ifade eder (1992, s. 198). Halkın dindarlığı, inancından geleneklerinden kopmayı, birilerini rahatsız eder (Ersoy, 1992, s. 560). Din ve tevhit çizgisinden uzaklaşmış olanlar, batının felsefi anlayışını (dinsizliği), toplumda yaymak için çalışmaktadır.

2. Sonuç

Tahsil için batıya gönderilenlerin yaşadığı ahlaki yozlaşmaya dikkat çeken Ersoy, din ve namus değerlerini, milleti koruyan nöbetçiye benzetir ve bu değerlerin gitmesiyle Müslümanların tarumar olacağını belirtir. Toplumda aile dışında tüm değerler yıkılmıştır. Yıkılan değerler, ciddiyet ve sebatla tamir edilebilir. Halkın dinine saldıranlar, memleketi kurtarmak bahanesiyle âlim geçinip dinsizliğini gizleyerek hareket etmektedir. Millette dini hissiyat, her şeyden kuvvetlidir ve milletler dinsiz yaşayamaz. Halkın dindarlığı ve inanç ve geleneklerinden kopmayı, dinsizleri rahatsız eder.

Vahdet-hâkimiyet ilişkisi bağlamında vahdetten yani dinden uzaklaşan millet, mektepli/mütefekkir-halk ayrışmasıyla tefrikaya düşer ve dağılır. Tefrikaya düşen halk, sövgülere, aşağılamalara ve zillete maruz kalır, yöneticiler halktan uzaklaşır. Fertlerde vurdumduymazlık, salıvermişlik, günöbirlik yaşama, çıkar odaklı düşünme, gayretsizlik, tembellik, lakaytlık, duyarsızlık, hayata küskünlük, basiretsizlik, ümitsizlik, yanlış tevekkül anlayışı gelişir ve şehadet aşkı kaybolur. Bu durumda halkın kanının akmasına sebep olan süreçler gelişir. Çaresiz kalan halk; din, iman, izzet, şeref vatan ve güzel olan bütün değerlerini kaybeder.

Şaire göre, birliği bozan önemli unsurlardan biri de Turancılık fikridir. Ersoy’a göre bu fikir,

vahdeti bozarak memleketi dağıtmıştır.

Ersoy, toplumda ittihat düşüncesinin tüm alanlarında değil de hedefe yönelik olmasını, nihayi maksatta birleşmek gerektiğini belirtir. Bir toplumda nihayi hedefte ittihat etmesi gereken fertlerin oranının da en fazla *binde altı* olabileceğini ifade eder.

Medrese ve mektepliler, halkın üzerinden geçinir. Medreselerin halkta biraz da olsa emeği vardır. Mektepler ise ıslah edilmelidir. Ersoy, mekteplileri keneye, halkı da ineğe benzetir.

Şair, ağlamanın faydasız olduğunu, geleceği kurmak için çalışmak, gayret etmek gerektiğini, imanı olanın ümitsiz olamayacağını, öncelikle derdi doğru tespit etmek gerektiğini, sonra devanın kolay olacağını belirtir.

Şairin tespit ettiği ilk dert, fikir adamları ile halk arasındaki uzaklaşmadır. Şair, bu uzaklaşmayı alındaki yaraya benzeterek, *alın, tevhit ve secde* ilişkisiyle, tevhidin kaybedilişi ile dinden uzaklaşmaya göndermede bulunur.

Tevhidin bozulmasıyla mektepli-halk ayrışması meydana gelmiş; mektepliler, köylüden kaçıp uzaklaşmış; buna mukabil medreseliler ise köylülerle birlikte yaşayıp onlarla bir uyum içinde olmuştur.

Bir toplumda ilmin ve fenlerin yerleşmesi için o toplumda fen ve ilme karşı büyük bir hürmet gelişip yerleşmiş olmalıdır. Ersoy, mütefekkir-halk ikilemini beyin ve kalp sembolleriyle dile getirir. Bu iki tarafın ayrışması, birbirine karşı düşmanlığa neden olur. Zamanla halk, fesadın sebebi olarak ilim ve fenni görmeye başlayınca ilim ve fennin gereklerinin zıddını yapmaya başlar.

Kaynakça

- Abduh, Ş. M. (2014). Vahdet ve hakimiyet, Mütercimi Mehmet Âkif . (M. E. Düzdağ, Dü.) *Sırâtımustakîm Mecmuası*, 3(53), 3-5.
- Andı, M. F. (2000). Safahat - Birinci kitab'ın devrinde uyandırdığı akisler. *Edebiyat Araştırmalar I*, 37-67.
- Devellioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Ankara: Aydın Kitapevi.
- Ersoy, M. A. (1992). *Safahat*. (M. E. Düzdağ, Dü.) İstanbul: Timaş.
- Gürbüz, A. (2017). Mehmet Âkif Ersoy'un "Hasır" şiirini göstergebilimle okumak. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)* 4 (11), 200-212.
- Karakoç, S. (1987). *Mehmed Âkif hayatı ve düşünce oluşumu savaşı*. İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Şerifoğlu, Ö. F. (2021). Mebus ve şair: Mehmet Âkif Bey. Ö. F. Şerifoğlu içinde, *Mebus ve Şair: Mehmet Âkif Ersoy* (s. 12-34). İstanbul: Zeytinburnu Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yılmaz, A. (2012). Mehmet Âkif Ersoy'un şiirlerinde halk kültürü öğeleri- Halk edebiyatı öğeleri- . *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 163-194.

Araştırma Makalesi / Research Article

5 YILLIK KALKINMA PLANLARI VE YASAL DÜZENLEMELER ÇERÇEVESİNDE ÇİN'İN YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKALARI*

Galip Ferhat AKBAL¹

Öz

Çin, son 20 yılda yenilenebilir enerji alanında en kapsamlı gelişimi sağlayan ülkelerin başında gelmektedir. Özellikle 1986'daki enerji politikalarındaki değişim ile birlikte bölgesel yönetimde ya da yerel yönetimlerde yer alan aktörler, yerli ve yabancı şirketler enerji yatırımları için cesaretlendirilmişlerdir. Ancak stratejik bir alan olan enerjide bürokratik kontrol her zaman üst düzeyde tutulmuştur. Bu nedenle yenilenebilir enerji atılımında Politbüro, Devlet Konseyi, Milli Enerji Kaynakları Öncü Grubu, SASAC gibi kurumların yenilenebilir enerji hedefleri son derece kritik öneme sahiptir. Bu hedeflerin gerçekleşmesi içinse 5 Yıllık Kalkınma Planları ve yenilenebilir enerji alanında geçirilen yasalar itici gücü oluşturmuştur. Bu çalışmada son yirmi yıldaki 5 yıllık kalkınma planları ve yasal düzenlemelere değinilerek hangi politik adımların yenilenebilir enerji gelişimine ivme kazandırdığı incelenmiştir. Siyaset bilimi yaklaşımlarından kurumsal çalışmalar (institutional studies) yaklaşımı çerçevesinde sorunlar ele alınmıştır. Bu yaklaşımda araştırma konusu yasalar, prosedürler, formel organizasyonlar ve bu düzenlemelerin politik pratikteki etkileridir. Kurumsal çalışmaların genelinden farklı olarak tümdengelim (deductive) modeliyle yenilenebilir enerji politikaları incelenmiştir. Kurumsal yaklaşımla ele alınan konular tarihsel karşılaştırmalı (historical comparative) yöntem ile incelenmiştir. Tarihsel karşılaştırmalı yöntem için olan ithal yansıtma (import mirror) yaklaşımı bu çalışmada ana yöntem olarak benimsenmiştir. Bu çalışmanın amacı yenilenebilir enerji kullanımını dikkate değer bir oranda arttıran ve diğer birçok ülkeden olumlu yönde ayrılan Çin'in kalkınma planlarına ve yasal düzenlemelerine odaklanarak bu ivmeyi nasıl yakaladığının araştırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Yenilenebilir Enerji Politikaları, Kalkınma Planları

CHINA'S RENEWABLE ENERGY POLICIES IN THE FRAMEWORK OF 5 YEARS DEVELOPMENT PLANS AND LEGAL REGULATIONS

Abstract

China is one of the countries that has achieved the most comprehensive development in the field of renewable energy in the last 20 years. Especially with the change in energy policies in 1986, domestic and foreign companies have been encouraged to invest in energy by the actors in regional or local administrations. However, in energy, which is a strategic area, bureaucratic control has always been kept at a high level. Therefore; renewable energy targets of institutions such as Politburo, State Council, National Energy Resources Pioneering Group and SASAC have critical importance in the renewable energy breakthrough. For the realization of these targets, the 5-Year Development Plans and the laws passed in the field of renewable energy have been the driving force. In this study, it is examined which political steps accelerated the development of renewable energy by referring to the 5-year development plans and legal regulations in the last twenty years. Problems are discussed within the framework of the institutional studies approach, which is one of the political science approaches. In this approach, the subject of research is laws, procedures, formal organizations and the effects of these regulations in political practice. Unlike the general institutional studies, renewable energy policies are examined with the deductive model. The subjects handled with the institutional approach are examined with the historical comparative method. The import projection approach, which is inherent in the historical comparative method, is adopted as the main method in this study. The aim of this study is to investigate how China, which has increased the use of renewable energy at a remarkable rate and differed positively from many other countries, has achieved this momentum by focusing on its development plans and legal regulations.

Keywords: China, Renewable Energy Policies, Development Plans

* Bu çalışma, Galip Ferhat Akbal'ın Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Doktora Programında, Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Nazmi Üste'nin tez danışmanlığında gerçekleştirilen "Yenilenebilir Enerji Politikaları: Türkiye – Çin Karşılaştırması" isimli doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

¹ Arş. Gör. Dr. KütaHYa Dumlupınar Üniversitesi İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, galipferhat.akbal@dpu.edu.tr , ORCID: 0000-0002-8662-9795.

Başvuru Tarihi (Received): 22.08.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

Çin yenilenebilir enerjinin gelişiminde devletin etkin rol oynamasının olumlu sonuçlarını alan ülkelerin başında gelmektedir. Deng Şiaoping reformlarıyla birçok sektör âdemi merkeziyetçi yapıya kavuşurken, Çin enerjiiyi her zaman stratejik bir alan olarak kabul etmiş ve merkezi devlet kontrolünü yabancı yatırımcılara kucak açmasına rağmen hiçbir zaman bırakmamıştır. Enerjiye yönelik karar alma süreçlerinde Politbüro ve Devlet Konseyi bürokratik kontrolü her zaman elinde tutmaktadır. Bu bürokratik kontrol, kalkınma planlarının uygulanmasını ve yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktadır.

Çin, 1.3 milyarı aşkın insanın yaşadığı ülke olarak dünyanın en fazla enerji tüketen ülkesidir. Enerjinin en büyük kaynağı olarak kömür kullanıldığı için aynı zamanda dünyanın en büyük karbon emisyonunu üreten ülkesi Çin'dir (Zhang ve diğerleri, 2019: 56). Her ülke gibi Çin'in de ekonomik büyümesinin en önemli taşıyıcısı enerji olmuştur. Çin her yıl yaklaşık 180 milyar dolar petrol, 28 milyar dolar doğalgaz ithal etmektedir. Çoğunluğunu ülke içi rezervden sağladığı kömür ise 210 milyar dolarlık (yıllık) bir ekonomik değere sahiptir. Dolayısıyla enerjide dışa bağımlılık seviyesi yüksek olan Çin, 2005'te kayda değer adımlar atmaya başladığı yenilenebilir enerjiiyi enerji bağımsızlığı açısından stratejik bir alan olarak görmekte, kurulu güçlerini dünyada görülmeyen oranda arttırmayı sürdürmektedir.

Çin'in bu kadar kısa sürede yenilenebilir enerjide ön plana çıkmasında politik sistemin de yadsınamaz etkisi vardır. Güçlü sivil toplum kuruluşlarının geleneksel olarak bulunmayışı, baskı gruplarının yoksunluğu, güçlü merkezi karar alma mekanizmaları gelişim için kömür kullanımını kontrolsüz bir biçimde yaygınlaştırmıştır. Ancak yenilenebilir enerjinin devlet politikasıyla gündeme alınması da bu alandaki yatırımların ve gelişimin kısa sürede sonuç vermesine neden olmuştur. Yenilenebilir enerji yasalarının yanında politik ve ekonomik hedeflerin şekillendiği alan olan ulusal planlar yenilenebilir enerjinin kısa sürede gelişmesine imkân tanımıştır. 2008-2017 yılları arasında bu politikayla birlikte güneş enerjisi yıllık %135.3, rüzgâr enerjisi %34.7, hidroelektrik enerjisi ise %7.1 büyüme göstermiştir (Liu, 2019: 213). Bu gelişimi daha net anlayabilmek için 5 yıllık kalkınma planlarındaki hedeflemelere ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için yapılan yasal düzenlemelere odaklanmak gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı son on yılda dikkate değer bir yenilenebilir enerji atılımı gerçekleştiren Çin'in hangi politika setleriyle bu atılımı gerçekleştirdiğini anlamaya çalışmaktır. Bunun için 5 yıllık kalkınma planları ve yenilenebilir enerji alanındaki yasal düzenlemeler incelenmiştir.

1. 5 Yıllık Kalkınma Planları

Yenilenebilir enerjide kurumsal yapılanmanın yasal düzenlemeler olmadan etkin bir şekilde çalışması mümkün değildir. Aynı zamanda yasal düzenlemelerin kâğıt üzerinde kalmaması için kurumların bu hususta aktif çalışmalar yapması gerekmektedir. Bu etkileşim çarkı Çin'in kendine özgü siyasal yapısı içinde işlemektedir. Yenilenebilir enerjide hususunda ilk yasal düzenleme 1995'teki 8. Milli Halk Kongresi'nin 17. Oturumu'nda gündeme gelmiştir. Elektrik Gücü Yasası'nda devletin yenilenebilir ve temiz enerjiden elde edilecek elektrik üretimini desteklemesi kararlaştırılmış ancak bu yasaı destekleyecek kurumsal yapılanma olmadığı için sonuç alınamamıştır. Yasal düzenlemenin sonuçsuz kaldığı bir kanun 1 Kasım 1997'deki Enerji Tasarrufu Yasası'sıdır. Daha çok enerji tasarrufuna yönelik yapılan bu çalışmada da yenilenebilir enerjinin destekleneceği açıkça belirtilmiştir (Liu ve diğerleri, 2014: 11). Ancak bu düzenleme de kurumsallaşma eksikliği yüzünden kâğıt üzerinde kalmış bir düzenlemedir. Zira bu dönemde Çin'in yenilenebilir enerji alanında bir atılım gösterdiği görülmemektedir. Milenyumun başına kadar sistematik bir planla hareket edilmemesine rağmen özellikle son 15 yılda yenilenebilir enerji alanında birçok yasal düzenlemeyi hayata geçiren Çin nihayetinde hedeflerine ulaşmayı kısa süre içerisinde başarmıştır. Burada kurumsallaşmanın sonuç alıcı değişimlerinin yanında küresel çevre koruma anlayışının hakim paradigma oluşundan yararlanma da söz konusu olmuştur. Öyle

yenilenebilir enerji kanunlarının çevre ve iklim koruma temelinde oluşturulması küresel çevre koruma fonlarının ve teşviklerinin ülkeye ulaşmasını sağlayarak yenilenebilir enerji gelişimine katkı sunmuştur. Bu bölümde kurumsal düzenleme kısmını peyderpey aşan Çin'in 5 yıllık planlarında belirtilen yasal düzenlemeleri ve bu yasal düzenlemelerin yenilenebilir enerji sektörüne etkisi incelenecektir. İlk olarak 2001'deki 10. 5 Yıllık Plan'ın en önemli hedeflerinden biri olan yenilenebilir enerji gelişiminden söz etmek gerekmektedir. Bu plan yenilenebilir enerjide kapsamlı hedefler koyulan ilk plandır.

1.1. Onuncu Beş Yıllık Plan (2001)

10. 5 Yıllık Kalkınma planının önemi yenilenebilir enerjideki dönüşümün başlangıç noktasını oluşturmasıdır. Bu plan oluşturulmadan hemen önce Çin yenilenebilir enerji alanında sadece hidroelektrik enerjisinde dikkate değer güç üretmiştir. Güneş enerjisinin termal ısıtıcı dışında kullanılmadığı, biyoyakıtta ise 30 bin hanenin gaz ihtiyacının karşılandığı, rüzgâr enerjisinin 226 MW kurulu güce sahip olduğu bir dönemde yenilenebilir enerjide hedefler belirlenmiştir. 2005'e kadar rüzgâr enerjisinde 1.5 GW kurulu güce kavuşulması hedeflenirken üretimi dikkate değer olmayan güneş enerjisinin de 80 MW kurulu güce ulaşması hedeflenmiştir. 770 kW olan biyoyakıt enerjisi kurulu gücünün ise 2 milyon ton petrol eşdeğeri olan 80 MW'a ulaşması hedef olarak belirtilmiştir. Jeotermal enerjideki hedef ise 1 milyon ton petrol eşdeğeri olan 40 MW'tır (Dinghuan, 2000: 4).

10. 5 Yıllık Plan'da bununla da yetinilmeyerek bu nihai hedefe ulaşılması için araştırma ve geliştirme planlaması da oluşturulmuştur. Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın oluşturduğu bu plandaki amaç pilot bölgelerde endüstrileşme ve ticarileşme için çalışmalarda bulunmaktadır. Biyoyakıt için gelişmiş fermantasyon teknolojileri verimliliği üzerinde durulurken, MW kurulu güç seviyesinin altına inmeyen projeler belirlenmiştir. Benzer şekilde güneş enerjisi panelleri üretimi için kristal silikon üretimine başlanması hedeflenmiştir (Dinghuan, 2000: 4). Fotovoltaik güneş enerjisinin o dönem itibarıyla ticarileşmesi söz konusu değildir ancak planlamada teknoloji gelişmelerinin ele alınması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Dönemin koşulları göz önüne alındığında ticarileşmeye uygun olan rüzgâr enerjisinde 600 kW enerji üretebilecek güç ünitelerinin kurulması hedeflenmiştir (Dinghuan, 2000: 5). Bütün bunların verimli ve sürdürülebilir bir enerji üretmesi için hâlihazırda çalışmalarına devam eden ve yakın dönemde kurulacak olan araştırma enstitülerinin katkısı son derece kritik olmuştur. Çünkü 10. 5 Yıllık Plan'da her bir yenilenebilir enerji çeşidi için teknoloji geliştirme eylemlerinin elzem olduğu vurgulanmıştır.

1.2. On Birinci Beş Yıllık Plan (2006)

11. 5 Yıllık Plan yenilenebilir enerjideki atılımın bir diğer planlamasıdır. Bu planda yenilenebilir enerjinin söz edildiği ilk kısım 2. bölümün 6. faslının ilk fıkrasıdır. Kırsal altyapı inşasının güçlendirilmesi başlıklı bu fıkrada kırsal alanlarda küçük hidroelektrik santralleri, güneş enerjisi ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarını aktif olarak geliştirilmesi kararlaştırılmış ve tarımsal güç şebekelerini iyileştirilmesi gerektiği belirtilmiştir (State Council of China, 2006: 9).

48 bölümden oluşan yol haritasında 3. bölümün 12. faslının 4. fıkrası sadece yenilenebilir enerjinin gelişimine ayrılmıştır. Enerji endüstrisinin gelişimi ve optimizasyonu başlıklı fasılda yenilenebilir enerjinin birincil kaynak olarak kullanım oranının artırılması için imtiyazlı finans, vergi ve yatırım politikalarının oluşturulacağı açıklanmıştır. Fotovoltaik enerjide doğrudan bir hedef koyulmamıştır ancak İç Moğolistan, Hebei, Jiangsu, Gansu vb. 30 pilot bölgede 100 MW kurulu güce sahip rüzgâr enerjisi santrallerinin kurulacağı bildirilmiştir. Ayrıca rüzgâr enerjisi ve biyoyakıt türlerinden etanol, biyodizel enerjisinin toplam kurulu gücünün 5 ile 5.5 GW seviyesine ulaşması hedeflenmiştir. Jeotermal ve fotovoltaik enerji için detaylı hedefler belirlenmezken gelişiminin sürdürüleceği ifade edilmiştir (State Council of China, 2006: 16).

6. bölüm enerji kaynaklarının verimli kullanılması ve çevre dostu toplum başlığı adı altında geri dönüşümü mercek altına almaktadır. Su, arazi kullanımı ve malzeme tasarrufu için çevre merkezli önlemler düşünülürken, 22. faslın 5. fıkrasında yenilenebilir enerji kaynakları iyileştirme ve kullanım piyasasının pilot bölgelerde faaliyete geçirilmesi planlanmıştır (State Council of China, 2006: 31).

10. 5 Yıllık Plan ile kıyaslandığında 11. Kalkınma Planı'nın fotovoltaik enerjinin üstünkörü değinilmesi gibi eksikliklerine rağmen daha kapsamlı bir şekilde yenilenebilir enerjiyi ele aldığı görülmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerjide bir önceki planda değinilen 1.58 GW'lık biyoyakıt ve rüzgâr enerjisi hedefinin 5 ile 5.5 GW kurulu güç arasına çekildiği görülmektedir.

1.3. On İkinci Beş Yıllık Plan (2011)

12. 5 Yıllık Plan, yönlendirici prensipler incelendiğinde endüstriyel gelişimi ve bilimsel ilerleyişi merkezine alan bir plan olduğu görülmektedir. Deng Şiaoping'in ve ondan sonraki 3 liderin sosyalist refah düzenine atıf yapan plan, Çin'in bir geçiş döneminde olduğunu kabul etmekte ve bu geçiş döneminin sonunda sosyal refaha ulaşmayı temel gaye olarak görmektedir. Takip ettiği ekonomik gelişim modelinde ise kaynak tasarrufu, çevre dostu toplum için elzem olan enerji tasarrufu önemle vurgulanmaktadır. Küresel iklim değişikliği ve sera gazı emisyonu ile mücadele için düşük karbon teknolojilerinin ve döngüsel ekonomiyi oluşturmanın önemine henüz giriş bölümünde değinilmektedir. Ana hedefler bölümünün ilk paragrafında ise bu döngüsel ekonomik modeline ve düşük karbon teknolojilerinin gelişimine binaen fosil olmayan yakıt kullanım oranının %11.4'e ulaşması gerektiği belirtilmiştir (NPC, 2011: 6-8).

Milli Enerji İdaresi'nin 12. 5 Yıllık Plan taslağında ise enerji kaynağındaki paradigma değişikliğinin önceden görüldüğü anlaşılmaktadır. 2004 yılındaki Avrupa Ortak Araştırma Merkezi'nin (JRC) raporuna değinen MEİ, önümüzdeki 100 yıl içinde enerji kaynağı kullanım oranındaki tahminini bu rapordan alıntılamıştır. Bu rapora göre yenilenebilir enerji kullanım oranı 2020'de %20, 2030'da %30, 2040'da %50, 2050'de %62 ve 2100'de % 86'ya ulaşarak artmaya devam edecektir. Buna ek olarak MEİ hazırladığı taslakta 2030'un fosil yakıt kullanımının düşüşe geçeceği yıl olarak kırılma noktası teşkil edeceğini belirtmiştir (NEA, 2011: 5). Dolayısıyla 2000'li yıllardan itibaren orta ve uzun vadede plan yapıldığı, enerjide paradigma değişikliğinin yaşanacağını görerek yenilenebilir enerji alanında çalışmaların hızlandırıldığı görülmektedir.

12. 5 yıllık plan aynı zamanda çevre hassasiyetinin açıkça görüldüğü bir plandır. 12. 5 Yıllık Plan taslağında sera gazı emisyonunun %8 oranında düşürülmesi zaruri hedeflerden biri olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında karbon yoğunluğun da %17 oranında düşürülmesi hedeflenmektedir. Orman alanlarının artırılması, endüstride su kullanımının düşürülmesi gibi birçok çevre ile ilgili düzenlemeler de bu planda maliyeti ne olursa olsun gerçekleştirilmesi gereken politikalar olarak belirlenmiştir (NPC, 2011:4).

Çevresel kaygılar nedeniyle planda Jinsua, Yalong ve Dadu nehirlerinde büyük ölçekli hidroelektrik santralleri inşa edilmesi düşünülmüştür. Yapılması düşünülen bütün hidroelektrik santrallerinin kurulu gücü 120 GW'tır. Bunun yanında 2011'de toplam kurulu gücü 31 GW olan rüzgâr santrallerine 5 yıl içinde ilave 70 GW kurulu gücün eklenmesi hedeflenmiştir (NPC, 2011: 18).

Rüzgâr enerjisindeki bu dikkat çekici ivmenin nedenlerine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Burada kurumsallığın ve yasal zeminin olgunlaşmasının yanında Kyoto Sözleşmesi'ndeki Temiz Kalkınma Mekanizması'nın (Clean Development Mechanism –CDM) yarattığı fırsattan söz etmek gerekmektedir. Çin 2002'den 2009'a kadar bu projeden yararlanmışır. Öyle ki 2003-2009 yılları arasındaki rüzgâr enerjisi kurulu gücünün %74'ü Temiz Kalkınma Mekanizması'ndan gelen fonlarla oluşturulmuştur. Yaparak öğrenme metodunun uygulandığı bu projede yerel üretim zinciri oluşturulmuş uzun dönem alım garantileri ve katma değer vergisinin kaldırılmasıyla talebi yukarı

çekici politikalar uygulanmıştır (Tang, 2016: 11). Bir başka deyişle rüzgâr enerjisi teknolojisinde gelişmiş aygıtlara sahip olmayan Çin, uluslararası bir anlaşmadan fırsat oluşturarak teknoloji transferini kolayca gerçekleştirmiş ve bu teknolojiye zaman içerisinde öncü konuma yükselmiştir. 2009'dan sonra ise kendi ayakları üzerinde duran bir rüzgâr enerji sektörü söz konusudur. Dolayısıyla Temiz Kalkınma Mekanizması'ndan en son yararlandığı 2009'dan iki yıl sonra 70 GW'lık kurulu güç gibi oldukça iddialı bir ek rüzgâr enerjisi hedefini ajandasına alabilmiştir.

Dönemi itibarıyla kapasite faktörü, seviyeleştirilmiş maliyeti yatırım yapılabilir seviyenin altında görünen güneş enerjisi için de ilk kayda değer hedeflerin belirlendiği plan 12. 5 Yıllık Plan'dır. 2012'de 12. 5 Yıllık Plan'a dâhil olarak hazırlanan Güneş Enerjisi Gelişim Planı'nda öncelikle fotovoltaik elektrik enerjisi üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Bu teknolojinin gelişimi için temel araştırma enstitülerinin kurulması öncelenmiştir. Bu duruma binaen de Milli Mühendislik Teknolojileri Merkezi kurulmuştur. Fotovoltaik üretim endüstrisinin daha da gelişmesi için Milli Solar Fotovoltaik ve Solar Termal Güç Üretimi Mühendislik Merkezi'nin faaliyete geçirilmesi planlanmıştır. Bu merkezin yenilik ve buluş üzerinde çalışması düşünülmüştür. Buna ek olarak ABD ve Avrupa'daki güneş enerjisi ile ilgili enstitüler ile koordineli çalışmalar yürütülmesi hedeflenmiştir. Bu planlamaların bir sonucu olarak ise fotovoltaik ve termal güneş enerjisindeki kurulu gücün toplamda 21 GW'a ulaşması amaçlanmıştır. Planda ayrıca maliyet hesaplamasına gidilerek toplam kurulu güç maliyetinin 37.1 milyar dolar olacağı hesaplanmıştır (NEA, 2012: 3-20). Yatırım maliyeti düşünüldüğünde Çin'in güneş enerjisi için kapsamlı bir çalışmaya giderek bu teknolojiyi geliştirmeyi gündemine aldığı görülmektedir. Bir önceki dönemde 0.8 GW olan kurulu gücü 21 GW'a çekme amacı da bu durumu doğrular niteliktedir. 37.1 milyar dolarlık yatırım yalnızca kurulu güce dayalı üretimi de kapsamamaktadır. Çin aynı zamanda bu yatırımı güneş panellerini ihraç etmek için de kullanmaktadır. Dolayısıyla Çin bir yandan yeni bir ihraç kalemi oluşurken diğer yandan da temiz enerjiye dayalı kurulu gücünü arttırmaktadır.

Tablo 1: Kalkınma Planları Hedefleri'ne göre Çin'in Yenilenebilir Enerji Kurulu Güç Durumları

Yenilenebilir Enerji Türü	10. 5 Yıllık Plan Hedefi (2001)	11. 5 Yıllık Plan Hedefi (2006)	5 Yıllık Plan Sonundaki Durum (2011)	12. 5 Yıllık Plan Hedefi (2011)	5 Yıllık Plan Sonundaki Durum (2015)
Hidro Elektrik		180 GW	216 GW	290 GW	319 GW
Rüzgar Enerjisi	1.5 GW	30 GW	31 GW	100 GW	130 GW
Solar Fotovoltaik	0.053 GW	0.8 GW	0.8 GW	21 GW	43.2 GW
Biyoyakıt Enerjisi	0.08 GW	5- 5.5 GW	5.5 GW	13 GW	10.3 GW
Jeotermal Enerji	1 Mtce	4 Mtce	4.6 Mtce	15 Mtce	4.6 Mtce

Kaynak: Gosens ve diğerleri, 2017: 142.

Tabloda görüldüğü üzere rüzgâr enerjisi uluslararası fonların da yardımıyla kurulu gücünü olağandışı ölçülerde arttırmıştır. 100 GW'lık 12. 5 Yıllık Plan hedefleri de 2015 sonu itibarıyla aşılıp 130 GW seviyesine ulaşmıştır. 2000'lerin rüzgâr enerjisi atılımına 2010'larda güneş enerjisinin eklendiğini görmek mümkündür. 12. 5 Yıllık Plan'daki 21 GW hedef aşılıp 2015'te 43.2 GW'a ulaşmıştır. 2015'e kadar hedeflenenin kurulu gücün altında kalan enerji türleri ise biyoyakıt enerjisi ve jeotermal enerjidir. Biyoyakıt enerjisi hedeflenenin kısmen altında kalırken, 5 yıllık planlarda özel olarak değinilmeyen jeotermal enerji beklendiği gibi hedeflerin altında kalmıştır.

11. 5 Yıllık plan hedefleri için 5 yılda yaklaşık 200 milyar dolar harcanmıştır. Bu meblağda en büyük pay 93 milyar dolar ile hidroelektrik santrallerindedir. Sonrasında 63 milyar dolar ile rüzgâr enerjisi gelmektedir. Biyoyakıt enerjisi için 23 milyar dolar harcanırken, güneş enerjisi için 5 yılda sadece 3 milyar dolar harcanmıştır. 12. 5 Yıllık Plan'da ise enerji yatırımı 270 milyar dolara

çıkmiştir. 120 milyar dolar hidroelektrik enerjisinde harcanırken rüzgâr enerjisine 5 yılda yaklaşık 79 milyar dolar harcanmıştır. En dikkat çekici kurulu güç artışına sahne olan güneş enerjisinde ise yatırım seviyesi 37 milyar dolara çıkmıştır. Biyoyakıt yatırımları ise 11. 5 Yıllık Plan düzeyinde kalmıştır (Ye, 2013: 247). Bu noktada güneş enerjisi fayda maliyet analiziyle rüzgâr enerjisinin de üstüne çıkmaktadır. On yılda 40 milyar dolarlık yatırımın sonucunda 43.2 GW'lık kurulu güç Çin enerji portföyüne dahil olmuştur. Dolayısıyla Çin'de 2010'ların favori yenilenebilir enerji çeşidi fotovoltaik güneş enerjisi olmuştur.

1.4. On Üçüncü Beş Yıllık Plan (2016)

2016'da MKRK tarafından duyurulan 13. 5 Yıllık Plan'ın yenilenebilir enerji dokümanında birincil kaynak kullanımı açısından yenilenebilir enerjinin toplam enerji tüketimindeki oranı %15 olarak belirlenmiştir. Giriş kısmında kimi ülkelerin yeni elektrik enerjisi kurulumlarında %60 oranında yenilenebilir enerjiyi tercih ettiklerinin üstü çizilmiş ve küresel enerji dönüşümünün en önemli aktörü olarak yenilenebilir enerjinin görüldüğü belirtilmiştir (NDRC, 2016: 1-4).

2020 hedefinde %15'lik yenilenebilir enerji üretim hedefi için kurulu güç artışı daha çok güneş enerjisine yoğunlaşmıştır. 43 GW'lık kurulu gücün 110 GW'a çekilmesi hedeflenmiştir. 100 GW'lık rüzgâr enerjisinde hedef 5 yılda 130 GW'a ulaşmaktır. 319 GW'lık kurulu güce sahip hidroelektrik enerjisinin 380 GW'a ulaşması hedeflenmiştir. Biyoyakıt enerjisinin de 10 GW'tan 15 GW'a çıkarılması düşünülmüştür. 600 milyon ton likit biyoyakıtın elektrik enerjisi dışında akaryakıt olarak kullanılması hedeflenmiştir (Gossens ve diğerleri, 2017: 142). 13. 5 Yıllık Plan'ın bir başka dikkat çekici özelliği jeotermal enerjisinde ilerleme göstermek için ilk somut adımların atılmış olmasıdır. Plan'da rasyonel verimli jeotermal enerji kullanımı için yenilikçi yaklaşımla yönetim modeli oluşturulması kararlaştırılmıştır. Vergi, fiyatlandırma gibi unsurlarda üretimde kolaylıklar sağlanması da planlanmıştır. Batı Sichan, Tibet bölgesinde 10 MW'ın üzerinde santraller inşa edilmesi üzerinde duruluş, düşük-orta ısıya sahip bölgeler için yerel küçük jeotermal elektrik santralleri kurulması hedeflenmiştir. Buna ek olarak jeotermal potansiyelini araştırmak için ülkenin belirli bölgelerinde çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır (NDRC, 2016: 24). Görüldüğü üzere her beş yıllık planda bazı yenilenebilir enerji türlerine daha çok ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. 11. 5 Yıllık Plan daha çok rüzgâr enerjisi üzerine yoğunlaşırken, üretim şartlarının oluşmasıyla birlikte 12. 5 Yıllık Plan'da güneş enerjisinin kapasite artırımına yoğunlaşmıştır. 13. 5 Yıllık Plan'da ise güneş enerjisi ve jeotermal enerjisine daha bir önem verildiği anlaşılmaktadır.

Yenilenebilir enerji için planlan bir diğer unsur da enerji depolama teknolojilerinin geliştirilmesidir. Daha önceki planlarda akıllı şebeke sisteminin geliştirilmesi ve yenilenebilir enerjinin verimli artışı öngörülürken, ulaşılan yüksek üretim kapasitesi nedeniyle enerji depolama sistemleri son derece önemli konuma yükselmiştir. 2015 itibarıyla yatırım yapılabilir koşullara ulaşan enerji depolama sistemlerinin geliştirilmesi 13. 5 Yıllık Plan'da kendisine yer bulmuştur. Başlangıç seviyesi olduğu için güneş ve rüzgâr enerjisi temelli enerji depolama sistemleri için pilot bölgelerin oluşturulması düşünülmüştür (NDRC: 2016: 25). Yenilenebilir enerjideki bir diğer önemli gündem maddesi de yenilenebilir enerji santrallerindeki bazı parçaların geri dönüşümünün oluşturulmasıdır. Döngüsel ekonomik modeli bir önceki planda ajandasına ekleyen Çin, doğada nadir bulunan bazı kaynakların yenilenebilir enerjide kullanıldığı gerçeğinden hareketle, yenilenebilir enerji geri dönüşüm projesini başlatmıştır. Bu durum yalnızca enerji santrallerini kapsamamakta, haneler için de yenilenebilir enerjide geri dönüşümü içermektedir (Central Committee of the Communist Party of China, 2016: 125). Görüldüğü gibi günümüze doğru yaklaşıldıkça Çin'in üç temel yenilenebilir enerji stratejisi ortaya çıkmaktadır. İlki rüzgâr ve hidroelektrik gibi enerji kaynaklarındaki kurulu güç artış ivmesini korumak ve kapasite faktörü oranlarını ve verimini tatmin edici seviyelere çıkarmaktır. İkincisi, önceki planlarda atıl durumda kalmış jeotermal ve güneş gibi enerji türlerine ağırlık vererek gelişimine imkân tanıyacak altyapı

faaliyetlerini tamamlamaktır. Üçüncü olarak ise gelişmiş bir yenilenebilir enerji ağı nedeniyle ilk defa karşılaşılan akıllı şebekeler ve depolama gibi yeni problemlerle mücadele için teknolojik atılımı hızlandırmaktır.

2. Yasal Düzenlemeler

Yenilenebilir enerjide kurumsal yapılanmanın yasal düzenlemeler olmadan etkin bir şekilde çalışması mümkün değildir. Aynı zamanda yasal düzenlemelerin kâğıt üzerinde kalmaması için kurumların bu hususta aktif çalışmalar yapması gerekmektedir. Bu etkileşim çarkı Çin'in kendine özgü siyasal yapısı içinde işlemektedir. Yenilenebilir enerjide hususunda ilk yasal düzenleme 1995'teki 8. Milli Halk Kongresi'nin 17. Oturumu'nda gündeme gelmiştir. Elektrik Gücü Yasası'nda devletin yenilenebilir ve temiz enerjiden elde edilecek elektrik üretimini desteklemesi kararlaştırılmış ancak bu yasayı destekleyecek kurumsal yapılanma olmadığı için sonuç alınamamıştır Yasal düzenlemenin sonuçsuz kaldığı bir kanun 1 Kasım 1997'deki Enerji Tasarrufu Yasası'dır. Daha çok enerji tasarrufuna yönelik yapılan bu çalışmada da yenilenebilir enerjinin destekleneceği açıkça belirtilmiştir (Liu ve diğerleri, 2014: 11). Ancak bu düzenleme de kurumsallaşma eksikliği yüzünden etkili olamamış bir düzenlemedir. Zira bu dönemde Çin'in yenilenebilir enerji alanında bir atılım gösterdiği görülmektedir. Milenyumun başına kadar sistematik bir planla hareket edilmemesine rağmen özellikle son 15 yılda yenilenebilir enerji alanında birçok yasal düzenlemeyi hayata geçiren Çin nihayetinde hedeflerine ulaşmayı kısa süre içerisinde başarmıştır. Burada kurumsallaşmanın sonuç alıcı değişimlerinin yanında küresel çevre koruma anlayışının hakim paradigma oluşundan yararlanma da söz konusu olmuştur. Yenilenebilir enerji kanunlarının çevre ve iklim koruma temelinde oluşturulması küresel çevre koruma fonlarının ve teşviklerinin ülkeye ulaşmasını sağlayarak yenilenebilir enerji gelişimine katkı sunmuştur. Bu bölümde kurumsal düzenleme kısmını peyderpey aşan Çin'in 5 yıllık planlarında belirtilen yasal düzenlemeleri ve bu yasal düzenlemelerin yenilenebilir enerji sektörüne etkisi incelenecektir. İlk olarak 2001'deki 10. 5 Yıllık Plan'ın en önemli hedeflerinden biri olan yenilenebilir enerji gelişiminden söz etmek gerekmektedir. Bu plan yenilenebilir enerjide kapsamlı hedefler koyulan ilk plandır.

2.1. Yenilenebilir Enerji Yasası (2006)

Yenilenebilir Enerji Yasası 2005'te yürürlüğe girmesine rağmen ilk oluşum süreci 2003'e dayanmaktadır. 2003, kurumsal dönüşümlerin görüldüğü, devletin stratejik sektördeki kontrolünün arttığı döneme de tekabül etmektedir. Milli Kalkınma ve Reform Komisyonu'nun bu dönemde yeni yapılanmaya gittiğini, bunu takriben Enerji Araştırma Enstitüsü'nün aynı dönemde MKRK'ya bağlandığını, SASAC'ın bünyesindeki yenilenebilir enerji odaklı birçok KİT'in bu dönemde oluşturulduğunu belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla hukuksal düzenlemeler ile idari yapılanma eşzamanlı gerçekleşmiştir. Bu eşgüdümün, yakın dönemde Çin'in yenilenebilir enerji üretimini arttıran en önemli unsur olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.

Oluşum süreci 2003'e dayanan ve 1 Ocak 2006'da yürürlüğe giren Yenilenebilir Enerji Yasası'nı doğrudan yenilenebilir enerjiyi odağına aldığı ilk düzenlemedir. Yasa pratikte görülen bazı eksiklikler ve muğlaklıklar nedeniyle 2009'da revize edilmiştir. Yasanın ilk bölümü yenilenebilir enerjinin ne olduğunu hangi alanları kapsadığını açıklayan bölümdür. İkinci bölümde ise yerel yönetimler ve otonom bölgelerin projelerinin doğrudan Devlet Konseyi'nin onayına sunulması gerektiği (MOFCOM, 2013: 2) belirtilmiştir. Böylelikle 2003'ten itibaren stratejik alanlarda görülen merkezileşme hareketinin sıkı sıkıya devam ettirildiği görülmektedir. Kaynak araştırmadaki teknik kıstaslar dahi Devlet Konseyi tarafından belirlenmiştir.

Yenilenebilir Enerji Yasası'nın en kritik bölümü ise üçüncü bölümdür. Bu bölümdeki 12. Madde "yenilenebilir kaynakların geliştirilmesinde ve kullanılmasında bilimsel ve teknolojik araştırmalara, sanayileşmeye öncelik verecektir" ifadesiyle yetinmemiş "bilimsel ve teknolojik araştırmaların uygulanması, gösterilmesi ve sanayileşmesi için fonlar oluşturulacağı" açıkça

belirtilmiştir. Dönemin koşullarında ticarileşme kapasitesinin sınırlı olduğu yenilenebilir enerji alanında üretim maliyetini düşürmenin ve ürün kalitesini arttırmanın temel hedeflerden olduğu kayda düşülmüştür. 12. Maddenin son paragrafında ise Devlet Konseyi'nin eğitim ile ilgili idari biriminin yenilenebilir enerjilerle ilgili bilgi ve teknolojiyi hem genel hem de mesleki eğitim kurslarıyla yaygınlaştıracığı belirtilmiştir (MOFCOM, 2013: 3).

Dördüncü bölümde, Devlet Konseyi'nin Enerji Dairesi'nin, Devlet Elektrik Düzenleme Komisyonu'nun ve Devlet Konseyi'nin Kamu Maliyesi Dairesi'nin müşterek çalışmayla yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve kullanımına ilişkin milli plana çerçevesinde hedeflerin belirleneceği vurgulanmıştır. Buna ek olarak 14. Bölümde Devlet Konseyi'nin, Ekonomi Bakanlığı'nın ve Devlet Elektrik Düzenleme Komisyonu'nun yenilenebilir enerji kullanılarak üretilen enerjinin tümü için alım garantisi vereceği belirtilmiştir. Elektrik şebekelerinin de bu alımların yapılacağı göz önünde tutularak yeniden yapılandırılmasına karar verilmiştir (MOFCOM, 2013: 4).

Üçüncü ve dördüncü bölümden anlaşılacağı üzere kurumsal yapılanma hukuksal düzenlemenin yürütücüsü işlevini yerine getirecek potansiyele sahiptir. Hiyerarşik yapılanmada görev dağılımları iyi belirlenmiş, dönemin koşullarında ticarileşmesi mümkün olmayan yenilenebilir enerji için devletin kurumsal olarak gelişime öncülük edeceği bu yasa ile tescillenmiştir. Ayrıca bu gelişim için 12. Madde'nin son paragrafında ilgili devlet kurumlarının eğitim ve meslek kursları vasıtasıyla insan kaynakları yeniden üretimine de öncülük ettiği görülmektedir.

Yenilenebilir Enerji Yasası'nın dördüncü bölümünün 16. Maddesi petrol endüstrisindeki KİT'lerin ve satış işletmelerinin belli bir miktar biyoyakıt kullanması zorunluluğunu konu edinmektedir. Madde'de açıkça "her bir petrol satış işletmesinin, Devlet Konseyi Enerji Dairesi'nin veya Yerel Yönetimlerin ilgili hükümlerine uygun olarak, ulusal standartları karşılayan biyoyakıt enerjisini satış sistemine dâhil edecektir" (MOFCOM, 2013: 4) hükmü yer almaktadır. Böylelikle SASAC bünyesindeki fosil yakıt şirketlerinin de biyoyakıt üretimi için çalışmalar yapması zaruri hâle gelmiştir.

Yasanın beşinci bölümü elektrik fiyatlaması ve maliyet tazmini üzerinedir. Özellikle 20. Madde yenilenebilir enerjinin gelişiminde son derece kritik rol oynamıştır. Bu maddede belli bir fiyattan yenilenebilir elektrik enerjisi alım garantisi veren devlet, maliyetlerin alım garantisindeki seviyeleri aştığı durumlarda bütün ülkede üretilen konvansiyonel elektrik enerjisi fiyatlarına vergiler koyarak (MOFCOM, 2013: 4) yenilenebilir enerjisi yatırımlarının zarar etmesinin önüne geçmiştir.

Son bölümde ise yenilenebilir enerji yatırım fonlarının yapısı hakkında bilgi vermektedir. 24. Madde bu fonların bir kısmının milli ekonomi tarafından oluşturulacağı işaret edilmektedir. Fonun geri kalanının ise yenilenebilir enerji üretiminden elde edilecek gelirlere oluşacağı belirtilmiştir. Bu gelirlerin nerede kullanılacağı maddenin ikinci paragrafında açıkça işaret edilmiştir. İlk olarak bu fonun teknoloji gelişiminde, bilimsel araştırmalarda ve pilot bölge uygulamalarında kullanılması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında belli bir fon da kırsal alanların kalkındırılmasında kullanılacaktır. Yenilenebilir enerji ürünlerinin yerel üretimde kullanılması için teşviklerin de bu fondan karşılanması kararlaştırılmıştır (MOFCOM, 2013: 5).

Bu yasa içeriğinden de anlaşılacağı üzere devletin yenilenebilir enerji üretimini belli seviyelere çekme kararlılığını yansıtmaktadır. İdari yapılanma bakımından askeri deyimle belirtilecek olursa emir komuta zincirinin belirlendiği, hedeflerin koyulduğu, hangi idari ve ticari birimlerin hangi görevleri edindiği, fiyat regülasyonu, teşvikler ve fonların hangi alanlarda kullanılacağı bu yasa ile belirlenmiştir. Ticari bakımdan zarar edilmesinin mümkün olmadığı bir sistemi oluşturmaya çalışan Çin için bu yasa yenilenebilir enerji gelişiminde bir mihenk taşıdır. Çünkü yasal düzenleme yanında idari yapılanma da enstitüler seviyesine kadar hazırdır. Buna ek olarak yenilenebilir enerji için devlet finansal garantör olmuştur ve yenilenebilir enerji yatırımlarının sürdürülebilir artışı için

yenilenebilir enerjiden elde edilen gelirlerin bir kısmı araştırma ve geliştirmeye ayrılmaktadır. Daha açık olmak gerekirse bu yasa yenilenebilir enerjinin yeniden üretimi ve sürdürülebilirliğinin sigortası niteliğindedir.

2.2. Yenilenebilir Enerji Yasası Değişiklikleri (2009)

2006'da yürürlüğe giren Yenilenebilir Enerji Yasası hiçbir teknik ayırım gözetmeksizin yenilenebilir enerji üretimine alım garantisi vermiştir. 2009 değişikliğinin en önemli noktası şebeke şirketlerinin devletin koyduğu teknolojik standartlara uymayan yenilenebilir enerji santrallerinden elde edilen enerjinin alım zorunluluğunu kaldırmasıdır. Bunun yerine şebeke şirketlerine yenilenebilir enerji kullanım kotasını zorunlu tutmuştur. Dünya'da Yenilenebilir Portfolyo standardı (Renewable Portfolio Standard) bilinen bu sistemde yenilenebilir enerji üretim maliyetlerin bazı durumlarda fosil yakıt ile üretilen enerjiden yüksek olacağı gerçeğinden hareketle devlet şebeke şirketlerine yenilenebilir enerjiyi alım zorunluluğu getirmektedir. Buna ek olarak 2003'de başlayan merkezi kontrol bu değişikliklerle seviye atlanmıştır. Bu değişiklikler bölgesel ve yerel yenilenebilir enerji gelişim planlamaları üzerindeki merkezi kontrolü güçlendirmektedir çünkü yerel ve bölgesel idari birimler yenilenebilir enerji kârlarını merkeze göndermekle mükellef olmuştur (Schuman ve Lin, 2012: 95-98).

2009'daki değişikliklerin bir diğer amacı da yenilenebilir enerjinin verimliliğini, bir başka deyişle kapasite faktörünü arttırmaya yönelik girişimdir. Örnek vermek gerekirse 2011'de 62.4 GW rüzgâr enerjisi kurulu gücüne sahip Çin ile 47 GW kurulu güce sahip ABD yaklaşık olarak 74 TWh'lik enerji üretmektedir. Bunun en önemli nedeni şebeke şirketi ile rüzgâr santrali arasındaki koordinasyon problemi. Bir diğer problem de dönem itibarıyla Çin'de üretilen rüzgâr tribünlerinin daha az verimli oluşudur (Schuman ve Lin, 2012: 95). Dolayısıyla 2009 değişikliği kurulu güç hedeflemesinden ziyade üretilen elektrik enerjisinin verimliliğine odaklanmıştır.

2006 yenilenebilir Enerji Yasası, 11. 5 Yıllık Plan ve 2009 Yenilenebilir Enerji Yasası Değişiklikleri yenilenebilir enerjiye büyük gelişim imkânı tanımıştır. 2006'daki 11. 5 Yıllık Plan'da rüzgâr enerjisi ve biyoyakıt türlerinden etanol, biyodizel enerjisinin toplam kurulu gücünün 5 ile 5.5 GW seviyesine ulaşması hedeflenmişken sadece rüzgâr enerjisi kurulu gücü 31 GW'a ulaşmıştır. Biyoyakıt ise toplamda 5.5 GW kurulu güce ulaşmıştır. Güneş enerjisinde herhangi bir düzenlemenin hayata geçirilmemesi sonuç olarak sadece 0.8 GW kurulu güç üretimine neden olmuştur (Gossens ve diğerleri, 2017: 142).

2.3. Enerji Üretim ve Tüketim Devrimi Strateji Belgesi (2016-2030)

2016 Aralık'ında çıkan bu belge esas itibarıyla yüksek kaliteli gelişim için yüksek kaliteli enerji üretimi ve tüketimini hedefleyen bir belgedir. MKRK tarafından hazırlanan bu belge aynı zamanda endüstriyel uygarlıktan ekolojik uygarlığa geçiş için yapılması gerekenleri belirtmektedir. Çevre sorunları minimize edilmiş fosil yakıtların kullanımından ziyade yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını cesaretlendiren bir belgedir. Henüz giriş bölümünde Paris Antlaşması'na atıf yapılarak enerji arz sisteminin olabilecek en hızlı şekilde yenilenebilir enerji hâkimiyetinde olması gerektiği belirtilmiştir (NDRC, 2016: 3).

Fosil olmayan enerjinin gelişiminin teşvik edilmesi konu itibarıyla üzerinde durulan hususların başında gelmektedir. Belgede rüzgâr enerjisini ve güneş enerjisininim şiddetle geliştirilmesi önerilmektedir. 13. 5 Yıllık Plan'da da gündeme gelen enerji üretim verimliliğini sürekli iyileştirme stratejisi bu belgede de yer almaktadır. Enerji üretim maliyetlerini azaltmak ve konvansiyonel yakıtlardan elde edilen enerji ile eşit rekabeti sağlamak değinilen bir diğer unsurdur. Ayrıca yerel koşullara göre makul bir teknolojik izleğin seçilmesi önerilmektedir (NDRC, 2016: 15). Bir başka deyişle coğrafi koşullara uygun yenilenebilir enerjinin gelişimi amaçlanmaktadır.

Belgede sektörde ilk defa değinilen bir enerji yaklaşımı da bulunmaktadır. “İnternet + Akıllı Enerji” olarak adlandırılan bir sistemle internet teknolojilerinin, bir başka deyişle modern enformasyon teknolojilerinin akıllı şebekelerde kullanılması hedeflenmektedir. Bu yöntemle yenilenebilir enerjinin kullanımının artmasıyla birlikte yönetimi giderek karmaşık bir hâle gelen akıllı şebekelerin sorunlarının bertaraf edilmesi planlanmaktadır. Böylelikle rüzgâr enerjisi ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerjinin üretimi, fosil yakıt madenciliği, bu yakıt türünün işleme ve kullanım sürecinin tamamının verimli bir şekilde kullanıldığı bir enerji ortamı hedeflenmektedir. “İnternet + Akıllı Enerji” modelinin aynı zamanda gelişmiş enerji depolama sistemlerinin geliştirilmesini hızlandırdığı da belgede belirtilmektedir (NDRC, 2016: 20).

Belge aynı zamanda yatırımların temiz enerji teknolojilerine yönlendirilmesini işaret etmektedir. Akıllı şebeke sistemlerindeki AR&GE çalışmalarının hızlandırılmasını, bu konuda pilot bölgelerde denemelerin yapılmasını buyurmaktadır. Belgede teknolojik gelişimin sürdürülebilirliği için uluslararası koordinasyonun sürdürülmesi gerektiği belirtilmektedir (NDRC, 2016: 25).

Belge'nin başlığındaki “devrim” kavramından da anlaşılacağı üzere belge yenilenebilir enerji temelli bir enerji üretim ve tüketim stratejisidir. 5 yıllık planlar ve Yenilenebilir Enerji Yasası'nda görülen temiz enerjiyi savunucu politik tavrı bu belgeyle yerini uzun vadede yenilenebilir enerji yoğunluklu üretim ve tüketim stratejisine bırakmıştır. Bir başka deyişle bu belgeyle Çin yenilenebilir enerjiyi ek bir enerji kaynağı olarak görmemekte enerji kaynağının merkezine almaktadır. Dolayısıyla belgede fosil yakıtların geliştirilmesi, kullanımının arttırılmasına dair hiçbir veri içermemektedir. Karbon emisyonunun düşürülmesine dair temiz kömür kullanımı gibi çevreci yaklaşımlar dışında konvansiyonel enerjinin gelişimine değinilmemiştir. Aynı zamanda küreselleşme safında yer alan belge, uluslararası işbirliğinin devam etmesi gerektiğini açıkça belirtmektedir.

2.4. Yenilenebilir Enerji Yeşil Elektrik Sertifikası ve Gönüllü Satın Alma Mekanizması Hakkındaki Duyuru (2017)

2017 yazında Çin; MEİ, MKRK ve Ekonomi Bakanlığı'nın ortaklaşa hareket ederek Yenilenebilir Enerji Yeşil Elektrik Sertifikası ve Gönüllü Satın Alma Mekanizması Hakkındaki Duyuru'yu yayımlamışlardır. Dünya'da örnekleri görülmeye başlayan yenilenebilir enerji sertifikası, yenilenebilir enerji üretimini ve tüketimini desteklemek amacıyla 1 MW saatlik yenilenebilir enerjinin sertifikalandırılmasına olanak tanımaktadır. Bireyler ya da şirketler üreticiden bu sertifikayı alarak yenilenebilir enerji üretimine katkı sağlamaktadırlar. Bu sertifikalar aynı zamanda satılabilir olduğu için yatırım aracı olarak da işlev görebilmektedir.

Çin, Çin Yenilenebilir Enerji Mühendislik Enstitüsü'nün hazırladığı ve yönetimini sürdürdüğü bu sertifikayla yenilenebilir enerji piyasasını kısmi olarak rekabete açık hâle getirirken aynı zamanda fiyat garantisi yoluyla devletin vermiş olduğu sübvansiyon yükünü azaltmaktadır. Devletin son zamanlarda alım garantileri çerçevesinde ödemesi gereken parayı bir iki yıllık gecikmelerle vermesi de yenilenebilir enerji şirketlerini Yeşil Enerji Sertifikası'nı kullanarak alternatif kaynak yaratmalarına neden olabilmektedir. (CRS, 2019: 7).

Yakın dönemde ise Çin politika yapıcıları büyük termik santral işletmelerine kömürden ürettikleri enerjinin büyüklüğüne oranla Yenilenebilir Enerji Sertifikaları'ndan almayı zorunlu tutmuştur. Termik santral işletmeleri ise bu enerji sertifikalarından almak yerine yenilenebilir enerji projelerine yatırım yaparak bu sertifikaları üreten şirket olma eğilimindedir (Ball, 2019: 10).

Görüldüğü üzere Yenilenebilir Enerji Sertifikası bir yandan devletin alım garantileriyle artan finansal yükünün azalmasına neden olurken diğer yandan da piyasa rekabetini arttırmaktadır. Bunun yanında sertifikanın hazırlayıcısı olan Çin Yenilenebilir Enerji Mühendislik Enstitüsü, kurumsal yapılanmanın önemini göstermektedir. Küresel piyasadaki gelişmeler işlevsel enstitüler

vasıtasıyla geç kalmadan ülkeye ulaşmaktadır. Farklı bir ekonomik sistem de olsa kamu iktisadi teşebbüslerine ya da Çin'de yatırımı bulunan bazı küresel şirketlere bu sertifikalar satılabilmektedir. Dolayısıyla küresel bir gelişme yerel değişikliklerle Çin piyasasına uygun duruma getirilerek finansal verim elde edilebilmektedir.

3. Sonuç

10. ve 11. Beş Yıllık Planlarda yenilenebilir enerji, ilk başta pilot bölgelerde uygulanan hidroelektrik harici yenilenebilir enerji projeleriyle kendini göstermiştir. Ayrıca araştırma enstitülerinin katkısından da söz ederek teknoloji geliştirmenin önemi vurgulanmıştır. Ancak pilot bölgelerdeki üretim harici net bir yenilenebilir enerji politikası uygulanmamıştır. Bunda dönemi itibarıyla özellikle güneş ve rüzgâr merkezli yenilenebilir enerji teknolojilerinin çok maliyetli olması en önemli etmendir.

Milli Enerji İdaresi'nin 12. 5 Yıllık Plan taslağında ise enerji kaynağındaki paradigma değişikliği göz önünde bulundurulmalıdır. 2004 yılındaki Avrupa Ortak Araştırma Merkezi'nin (JRC) raporuna değinen MEİ, 100 yıl içinde enerji kaynağı kullanım oranındaki tahminini bu rapordan alıntılamıştır. Bu rapora göre yenilenebilir enerji kullanım oranı 2020'de %20, 2030'da %30, 2040'da %50, 2050'de %62 ve 2100'de % 86'ya ulaşarak artmaya devam edeceği belirtilmiştir. Bu nedenle yenilenebilir enerji birincil enerji kaynağı olarak o dönem itibarıyla fosil yakıtlara alternatif oluşturabilmiştir. Bunun yanında çevre hassasiyetinin dile getirildiği, bu nedenle yenilenebilir enerjiye geçilmesi gerektiği ilk defa dile getirilmiştir. Yine de Çin'in günümüzde dahi en çok karbon emisyonuna neden olan ülkelerin başında geldiğini, kendi ülkesinde kömür santrallerinin kullanımını sınırlandırırken özellikle Pakistan gibi ülkelerde kömür santralleri inşa edip işlettiğini unutmamak gerekmektedir. Kyoto Sözleşmesi'ndeki Temiz Kalkınma Mekanizması'nın kullanılması (Clean Development Mechanism –CDM) da Çin'in temiz enerjiyi merkezine alan siyasetin bir yansıması olmaktan çok, yenilenebilir enerjiye fon oluşturma gayesini temsil etmektedir.

Yenilenebilir enerji alanındaki ilerlemenin bir diğer dinamiği de yasal düzenlemelerdir. Ancak ilk yasal düzenlemelerin kâğıt üzerinde kaldığı, sonuç alıcı bir ilerlemenin sağlanamadığı iddia edilebilir. 1995'teki 8. Milli Halk Kongresi'nin 17. Oturumu'ndaki ve 1 Kasım 1997'deki Enerji Tasarrufu Yasası'ndaki yenilenebilir enerji gelişimine yönelik vurguların kâğıt üzerinde kaldığı anlaşılmaktadır. Yenilenebilir enerji alanındaki yasal düzenlemelerin en önemlisi 2006'da çıkartılan Yenilenebilir Enerji Yasası'dır. Bu yasada henüz ticarileşmesi mümkün olmayan yenilenebilir enerji kaynaklarının devlet tarafından teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasının yaygınlaşması için öncelikle sanayilerinin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Devlet kurumları vasıtasıyla alım garantisini henüz 2006'da, yenilenebilir enerji kaynak kullanımının maliyetli olduğu dönemde vermiştir. Buna ek olarak petrol, nükleer gibi alanlarda faaliyet gösteren KİT'lere yenilenebilir enerji alanında yatırım yapmayı zorunlu kılmıştır. Yenilenebilir enerji yasasıyla yenilenebilir enerjiden elde edilen gelirin maliyetin altında kaldığı durumlarda konvansiyonel enerjiye ilave vergiler getirerek yenilenebilir enerjinin gelişimine, sürekliliğine imkân tanınmıştır. 2009'daki düzenlemeler ise yenilenebilir enerji yasasındaki problemleri gidermeye yöneliktir. Bu yasadaki en önemli düzenleme yenilenebilir enerjinin verimlilik problemlerinin giderilmesine yönelik yapılan düzenlemelerdir. Ayrıca stratejik alan olarak kabul edilen yenilenebilir enerjide ticarileşmeye imkân tanınabilecek döneme girilmesine rağmen devletin bu alanı hâlâ sıkı sıkıya kontrol ettiği görülmektedir. Enerji Üretim ve Tüketim Devrimi Strateji Belgesi ise internet ve akıllı enerji ajandaya girerken endüstriyel uygarlıktan ekolojik uygarlığa geçiş için bir niyet gösterilmiştir.

Yenilenebilir enerji hedeflemelerinin bütününe bakıldığında Çin'in öncelikle yenilenebilir enerji alanını stratejik alanlardan biri olarak görmesinin atılımdaki itici güç olduğu iddia edilebilir. Bu alandaki devlet kontrolünün sürdürülmesi dünyada kâr odaklı çalışan özel sermayenin girmeye

tenezzül etmediği yenilenebilir enerji alanında erken gelişimin nedeni olmuştur. Bu erken gelişim yenilenebilir enerji enstitüleriyle teknolojik altyapı problemini aşmıştır. Kamu iktisadi teşebbüslerinin yenilenebilir enerji alanında yatırım yapma zorunluluğu da kurulu güç artışında ana belirleyici unsur olmuştur. Yeşil Enerji Sertifikası, Temiz Enerji Mekanizması gibi uluslararası çevre problemlerine karşı geliştirilen önlemler vasıtası ile de bazı yenilenebilir enerji yatırımlarına uluslararası fon bulunabilmiştir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji gelişiminde devletin öncelikle bu alanı stratejik bir alan olarak kabul edip bu alandaki yatırımları kontrol etmesi, kâr odaklı olmasa bile gelecekte yaşanacak gelişimi öngörerek bu alandaki yatırımı arttırması önem teşkil etmektedir. Devlet kontrolündeki kamu iktisadi teşebbüslerin de yenilenebilir enerji alanında faaliyet göstermeseler bile bu alanda yatırıma yönlendirilmesi değinilmesi gereken bir diğer husustur. Uluslararası çevre korumasına yönelik fonlardan yararlanılması da Çin'in yenilenebilir enerji atılımını ivmelendiren bir başka unsur olmuştur.

Kaynakça

- Ball, J. (2019) Grow Green China Inc. How China's epic push for cleaner energy creates economic opportunity for the West, Brookings, ss. 1-22.
- Central Committee of the Communist Party of China. (2016) The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of the People's Republic Of China, ss.1-219.
- CRS. (2019). Accelerating Corporate Renewable Energy Engagement in China, ss.1-24.
- Dinghuan, S. (2000). China "Tenth Five-year" Plan on the Renewable Energy Research and Development, Department of High and New Technology and Industrialization, Ministry of Science and Technology of China, , ss.1-6.
- Gosens, J., Kåberger, T., & Wang, Y. (2017). China's next renewable energy revolution: goals and mechanisms in the 13th Five Year Plan for energy. *Energy Science & Engineering*, 5(3), 141-155.
- Liu, J. (2019). China's renewable energy law and policy: A critical review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 99, 212-219.
- Liu, M-. M., Henry M., Haifeng H. (2014) Renewable Energy in China: Towards a Green Economy, Vol.1, Enrich Professional Publishing, Singapore, ss.1-347.
- MOFCOM. (2013, 21 October). Renewable Energy Law of the People's Republic of China. Retrieved from <http://english.mofcom.gov.cn/article/policyrelease/Businessregulations/201312/20131200432160.shtml>.
- NDRC. (2016) The Energy Supply and Consumption Revolution Strategy (2016-2030), , ss.1-44.
- NDRC. (2016). Notice on the publication of the 13th Five Year Plan for the development of renewable energy by the National Development and Reform Commission, ss.1-38.
- NEA. (2011). National Energy Technology "Twelfth Five-Year Plan" (2011-2015), ss.1-78.
- NEA. (2012) The Twelfth Five-Year Plan for Solar Power Development, ss.1-20.
- NPC. (2012) Outline of 12FYP Draft, ss.1-74.
- Schuman, S., & Lin, A. (2012). China's Renewable Energy Law and its impact on renewable power in China: Progress, challenges and recommendations for improving implementation. *Energy Policy*, 51, 89-109.
- State Council of China. (2006). Guidelines of the Eleventh Five-Year Plan for National Economic and Social Development, ss.1-59.

Ye, Q. (2013) Chinese Research Perspective on the Environment, Special Volume, Annual Review of Low-Carbon Development in China (2013), Brill, ss.1-464.

Zhang, L., Qin, Q., & Wei, Y. M. (2019). China's distributed energy policies: Evolution, instruments and recommendation. *Energy Policy*, 125, 55-64.

Araştırma Makalesi / Research Article

COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE LOJİSTİK FİRMALARININ PERFORMANSININ ENTROPİ-VİKOR YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Gökhan AKANDERE¹

Öz

Bu çalışmada amaç COVID-19 pandemisi sürecinde 2020-2022 Ulaştırma Bakanları Avrupa Konferansı (UBAK) değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmalarının performans değerlendirmesini ele almaktır. Bu amaçla ENTROPİ ve VİKOR yöntemlerini birleştiren bir Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında kriterlere ilişkin objektif ağırlıklar Entropi ile hesaplanmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında ise lojistik firmaların performansı VİKOR yöntemine göre belirlenip sıralanmıştır. Entropi ağırlıklandırma yönteminden elde edilen bulgulara göre en önemli iki performans kriteri sırasıyla Belge Başına 3. Ülke Seferi (BB3ÜS) ve UBAK'tan Verilen İhtar Cezalarıdır (UVİC). Entrop-VİKOR yöntemi ile ulaşılan sonuçlara göre, kullanılan performans kriterleri açısından 2020 ve 2021 yılları için F7 ve 2022 yılı için de F5 firması en başarılı firmalar olduğu belirlenmiştir. Bu çalışmanın bulguları, mevcut pazar paylarını korumak ve artırmak için yoğun rekabet koşulları altında kaynaklarını etkin ve verimli şekilde kullanmak zorunda olan lojistik firmaları ve standart bir lojistik sistemi oluşturmak için çalışan karar verici taraflar açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Entropi, VİKOR, Lojistik, COVID-19

JEL Kodları: C61, L91

EVALUATION OF THE PERFORMANCE OF LOGISTICS COMPANIES BY THE ENTROPY-VICOR METHOD DURING THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS

Abstract

The aim of this study is to discuss the performance evaluation of logistics companies that are in the top ten every year in the evaluation list of the 2020-2022 European Conference of Ministers of Transport (UBAK) during the COVID-19 pandemic. For this purpose, a Multi-Criteria Decision Making (MCDM) approach combining ENTROPY and VIKOR methods was used. In the first stage of the study, the objective weights of the criteria were calculated with Entropy. In the second stage of the study, the performance of logistics companies was determined and ranked according to the VIKOR method. According to the findings obtained from the entropy weighting method, the two most important performance criteria are the 3rd Country Expedition Per Document (BB3ÜS) and the Warning Penalties from UBAK (UVIC), respectively. According to the results obtained with the Entrop-VIKOR method, it has been determined that the F7 company for the years 2020 and 2021 and the F5 company for the year 2022 are the most successful companies in terms of the performance criteria used. The findings of this study are of great importance for logistics companies that have to use their resources effectively and efficiently under intense competition conditions in order to maintain and increase their existing market shares, and for decision-makers working to create a standard logistics system.

Keywords: Entropy, VIKOR, Logistics, COVID-19

JEL Codes: C61, L91

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, gakandere@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5051-1154.

Başvuru Tarihi (Received): 02.09.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

Giriş

COVID-19 pandemisinin ülkelerin ekonomilerini, tedarik zincirlerini ve lojistik faaliyetlerini olumsuz şekilde etkilemiştir. Lojistik işletmeleri pandeminin ilk aylarında endüstriyel üretimin birçok sektöründe arzın askıya alınması veya önemli ölçüde azalması ve sınır geçişlerindeki çeşitli kısıtlamalar nedeniyle son derece zor koşullar altında çalışmak zorunda kalmıştır. Taşımacılık firmalarının taşıdıkları yükleri ve araç rotalarını optimize etmede güçlük çekmiş ve personelinin güvenliğini sağlamak için bir dizi koruyucu önlemler almak zorunda kalmıştır (Switala ve Lukaszewicz, 2021). Özellikle lojistik sürecin en önemli parçalarından biri olan taşımacılık sektörünün olumsuzluklardan en çok etkilenen sektörlerden biri olduğu görülmüştür (Aydiner ve Şener, 2021).

Karayolu taşımacılığı, esneklik ve kapıdan kapıya ulaşım gibi önemli avantajlarıyla taşımacılık sektörünün en önemli alt sektörlerinden biridir. Türkiye karayolu taşımacılığı yoğunluklu bir sektör yapısına sahiptir. Dünya Ekonomik Forumu'nun verilerine göre Türkiye, karayolu altyapısı ile ilgili kriterlerde diğer ulaşım modları kriterlerine göre daha üst sıralarda yer almaktadır (T.C. Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı, 2021).

Ancak karayolu ulaşım araçlarında fosil yakıtların yoğun kullanımı sonucu çevreyi olumsuz etkilemesi nedeniyle ulaşım modlarının gerisinde kalmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de 2019 yılında toplam yük miktarının %6,8'i denizyolu (20,52 milyon ton), %88,6'sı karayolu (267,579 milyon ton) ve %4,6'sı demiryolu (13,83 milyon ton) ile taşınmıştır. Bu veriler karayolu taşımacılığının baskın yapısını açıkça göstermektedir (T.C. Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı, 2021).

Türkiye ulaştırma sektöründe optimum maliyet ve sürdürülebilirlik odaklı bir büyüme oluşturulabilmesi için diğer taşıma türlerinin de etkin ve dengeli şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda lojistik firmalarının performanslarının değerlendirilmesi önemli hale gelmektedir.

Bu çalışmada, 2020-2022 yılları itibariyle UBAK değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmalarının performans ölçümü ENTROPİ-VİKOR yaklaşımıyla değerlendirilmiştir. Çalışmanın aşağıdaki boşlukları doldurarak önceki literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir:

- Lojistik sektörde faaliyet gösteren firmalar açısından performans kriterlerinin önem düzeyini belirleme
- Firma başarısının değerlendirilmesinde ÇKKV yöntemlerinin kullanılmasıyla karar verici mekanizmalara katkı sağlama

Çalışmanın birinci bölümünde araştırma konusuna ilişkin önceki literatürde yapılmış çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde çalışmanın amacına ulaşmak için kullanılan ÇKKV prosedürleri ve veri seti açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise performans değerlendirme için kullanılan modelin bulguları değerlendirilmiştir edilmiştir. Son bölümde sonuç, sınırlılıklar ve öneriler sunulmuştur.

1. ENTROPİ-VİKOR Yöntemlerine İlişkin Literatür Araştırması

Literatürde Entropi-VİKOR yöntemleri kullanılarak yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar genel olarak (1) sürdürülebilirlik ve çevresel performansı konu alan çalışmalar, (2) teknolojik ve inovasyon performansını konu alan çalışmalar ve (3) üretim sektöründe performansı konu alan çalışmalar ve (4) hizmet sektöründe performansı konu alan çalışmalar olmak üzere dört grupta özetlenebilir. Literatürdeki çalışmalar Tablo 1'de, amaç ve yöntemlerine göre özetlenmektedir.

Tablo 1: *Literatürde Entropi-VIKOR Yöntemi Kullanılan Çalışmalar*

Amaç	Yöntem	Yazar(lar)
Çalışmada, ISO 14001 standardının (Çevre Yönetim Sistemi) uygulanmasında kilit bir adım olarak kabul edilen çevresel etkileri AHP, Entropy, TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile değerlendirilmiştir.	AHP, Entropy, TOPSIS ve VIKOR yöntemleri	Jovanovic, Shah, Vujovic ve Krivokapic, (2014)
Çalışmada, iş performansının iyileştirilmesi için bir temel sağlamak üzere 2010 yılında Tayvan'ın borsada işlem gören yarı iletken şirketlerinin verimlilik ve işletme performansının değerlendirilmesi için bir karar verme modeli önerilmiştir.	GREY, Veri Zarflama, Entropi ve VIKOR yöntemleri	Hsu, (2015)
Çalışmada, KOBİ'lerde sürdürülebilir strateji seçimi ve bu tür sorunları çözmek için bütünlük çok kriterli karar verme (MCDM) yöntemlerine dayalı bir model önerilmiştir.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Basuki, (2016)
Çalışmada, çevre koruma işletmelerinin geliştirilmesine yönelik olarak, büyüme kaynakları, büyüme yeteneği ve büyüme inovasyonunu içeren bir büyüme değerlendirme indeks sistemi kurulmuş ve Entropy-VIKOR algoritması ile göstergelerin subjektif ağırlıklandırılmasından kaçınan bir büyüme değerlendirme modeli oluşturulmuştur.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Wang ve Lin, (2018)
Çalışmada, Forbes dergisinin açıkladığı Global 2000 listesindeki bilişim teknolojisi sektöründeki bilgisayar donanım firmalarının performans değerlendirilmesi yapılmıştır.	Bütünlük ENTROPİ AĞIRLIK-VIKOR yöntemi	Gök-Kısa ve Perçin, (2018)
Çalışmada, Avrupa şehirlerinin akıllı ve kentsel gelişim göstergelerine, ekonomik, sosyal, çevresel ve yönetsel boyutlara göre sıralamasını yapılmıştır.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Stanković, Popović ve Marjanović, (2019)
Çalışmada, endüstri uzmanları, akademi ve literatür taraması yardımıyla alın, Yeşil ve Çevik üretim sistemini etkileyen faktörler hakkında ayrıntılı bir çalışma sunulmaktadır. Faktörler, Entropi yaklaşımı ve VIKOR yardımıyla belirlenir ve sıralanır.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Sindhwani vd., (2020)
Çalışmada, VIKOR ve Entropi yöntemleriyle sağlık turizminin Çin, Tayvan, Japonya, Güney Kore arasındaki rekabet gücü değerlendirilmiştir.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Chen, (2020)
Çalışmada, Nesnelerin İnterneti'nin (IoT) iş sürekliliği ve bilgi güvenliği araştırmasına dayanarak, Nesnelerin İnterneti güvenliği için önemli bir iş düğümü tanımlama modeli önerilmiştir.	AHP, Entropi ve VIKOR yöntemleri	Xie, Yang ve Zhang, (2020)
Çalışmada, Hindistan bağlamında okulların girdi düzeyindeki performansını değerlendirmek ve bu performansın bağlamsal faktörlerle birlikte etkisini araştırmak için bütünlük çok kriterli karar verme (MCDM) regresyon tabanlı bir metodoloji önerilmiştir.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Adhikari vd., (2021)
Çalışmada, firmaların ekonomik, çevresel ve sosyal hedeflerine ulaşma derecesini değerlendirmelerine yardımcı olmak için hibrit Entropi, VIKOR ve MAUT yöntemlerini kapsayan çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemine dayalı bir yaklaşım önerilmiştir.	Entropi, VIKOR ve MAUT yöntemleri	Aktaş ve Demirel, (2021)
Çalışma, Malezya inşaat sektörü şirketlerinin finansal performansı, finansal oranlara dayalı olarak değerlendirmeyi ve karşılaştırmayı amaçlamaktadır.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Siew, Fai ve Hoe, (2021)
Çalışmada, sürdürülebilirlik kriterlerine uygun özel markalı tedarikçi seçimi için yeni bir üç aşamalı ÇKKV modeli önerilmiştir.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Zhang vd., (2021)
Çalışmada, Nesnelerin İnterneti teknolojisi hizmetleri sunan şirketlerin 15 satış ve pazarlama yöneticileriyle hedeflenen bir pazarlama modelinin tasarımında müşteri kümelenmesinin rolünü araştırılmıştır.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Teimouri vd., (2021)

Çalışmada, Fujian bölgesinde stratejik gelişen endüstriler için bir değerlendirme sistemi oluşturulmuştur.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Zheng vd., (2021)
Çalışmada, tedarikçinin değerlendirmesi için ana kriterlerin belirlenmesi, havacılık endüstrisinde havayolu (uçuş operasyonları) ve uçuş operasyonlarında en iyi tedarikçi seçimi değerlendirilmiştir.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Borjalilu, Sazvar ve Nayeri, (2021)
Çalışmada, küçük ve orta ölçekli inşaat işletmelerinin gelişimi göz önünde bulundurularak, büyüme kaynakları, büyüme yeteneği ve büyüme inovasyonunu içeren bir büyüme değerlendirme indeks sistemi kurulmuş ve geliştirilmiş Entropi-VIKOR algoritması kullanılarak bir büyüme değerlendirme modeli oluşturulmuştur.	Entropi ve VIKOR yöntemleri	Wang vd., (2022)

Bu çalışmada amaç COVID-19 pandemisi sürecinde 2020-2022 Ulaştırma Bakanları Avrupa Konferansı (UBAK) değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmalarının performans değerlendirmesini ele almaktır. Literatürde lojistik sektörünü önemli bir parçası olan lojistik firmalarının performansını değerlendiren sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın, lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmalar açısından kullanılan performans kriterlerinin önem düzeyinin belirlenmesi ve firmaların başarısının değerlendirilmesinde Entropi-VIKOR yöntemlerinin kullanılmasıyla karar verici mekanizmalara katkı sağlanması bakımından önceki literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

2. Yöntem

Bu çalışmada, 2020-2022 yılları itibariyle UBAK değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmalarının performans ölçümü ENTROPİ-VİKOR yaklaşımıyla değerlendirilmiştir. Çalışmada performans değerlendirmesi için kullanılan kriterler Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: UBAK Değerlendirme Kriterleri

Kriter	Kısaltması	Fayda Yönlü	Kaynak
Çarpanlı Euro Taşıt Toplamı	ÇETT	Fayda Yönlü	UBAK 2020-2022 Değerlendirme Kriterleri
Aritmetik Ortalamalı Taşıtlar Sayısı	AOTS	Fayda Yönlü	
Sefer Sayısı	SS	Fayda Yönlü	
Verimlilik	V	Fayda Yönlü	
Belge Başına 3. Ülke Seferi	BB3ÜS	Fayda Yönlü	
UBAK'tan Verilen İhtar Cezaları	UVİC	Maliyet Yönlü	

Çalışmada, COVID-19 pandemisi sürecinde (2020-2022) UBAK değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmaları ve kısaltmaları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: UBAK Değerlendirme Listesinde Yer Alan Firmalar

Firma Ünvanı	Kısaltma Değeri
1 EKOL LOJİSTİK LİMİTED ŞİRKETİ	F1
2 MARS LOJİSTİK ULUS. TAŞ. DEP. DAĞ.VE TİC. ANONİM ŞİRKETİ	F2
3 BARSAN GLOBAL LOJİSTİK ANONİM ŞİRKETİ	F3
4 NETLOG LOJİSTİK HİZMETLERİ ANONİM ŞİRKETİ	F4
5 EKOL LOJİSTİK ANONİM ŞİRKETİ	F5
6 EVOLOG NAKLİYAT VE LOJİSTİK HİZMETLERİ TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ	F6
7 ORKUN ULUSLARARASI NAKLİYE İHRACAT VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ	F7

2.1. Entropi Yöntemi

Entropi başlangıçta termodinamikte bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bir sistemin düzensizliğini ve karışıklık derecesini hesaplamak için kullanıldı. Shannon bunu bilgi teorisinin problemlerini çözmek için uyguladı ve onu belirsizlikle başa çıkmanın yollarından biri haline getirdi (Shannon, 1948). Entropi teorisine göre, Entropi değeri ne kadar azsa, o kadar fazla bilgi sağlanabilir. Bu

nedenle, kritere daha büyük bir ağırlık atanabilir. Entropi ağırlığı kavramı birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Lee ve Chang, 2018).

Entropi yönteminin aşamaları aşağıdaki gibidir (Lotfi ve Fallahnejad, 2010):

Değişkenlerin karar matrisinde, bir karar problemi için m alternatif (X_1, X_2, X_3, \dots, m) ve n kriter (K_1, K_2, K_3, \dots, n) olduğunu varsayılır. Daha sonra ilk karar matrisi oluşturulur.

$$D = \begin{matrix} a_1 & \begin{bmatrix} x_{11} & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_m & \begin{bmatrix} x_{m1} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (1)$$

Karar matrisi normalleştirilir.

$$p_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad \forall i, j \quad (2)$$

Değerlendirmede kullanılmak üzere kriterleri Entropisi hesaplanır.

$$e_{ij} = - \sum_{j=1}^n p_{ij} \cdot \ln(p_{ij}) \quad (3)$$

$$i=1,2,\dots,m \text{ ve } j=1,2,\dots,n \quad k=(\ln(mm)^{-1}) \quad e_{ij}=0 \leq e_j \leq 1$$

Farklılaşma dereceleri hesaplanır.

$$d_j = 1 - e_j, \quad j = 1, 2, 3 \dots n \quad (4)$$

Her bir kriterin Entropi ağırlığı hesaplanır.

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad (5)$$

2.2. VIKOR Yöntemi

VIKOR) yöntemi, 1998 yılında Opricovic tarafından karmaşık sistemlerin çok kriterli optimizasyonu için geliştirilmiştir (Opricovic, 1998; Opricovic ve Tzeng, 2002). Bu, grup faydasını en üst düzeye çıkararak ve bireysel pişmanlığı en aza indirerek sonlu bir karar şemasının sıralamasını tehlikeye atan bir tür uzlaşmalı sıralama yöntemidir. Bu yöntem, karar vericiler tercihlerini nasıl doğru bir şekilde ifade edeceklerini belirlemede, (2) değerlendirme kriterleri (farklı ölçü birimleri) arasında çelişkileri ve ölçülemezlikleri çözüme ve (3) çatışmayla ilgilenen karar vericiler, uzlaşmacı çözümü bulabilmede çok kriterli karar verme için güçlü bir araçtır ve aşağıdaki sorunları etkin bir şekilde çözebilir (Fei, Deng ve Hu, 2019).

VIKOR yönteminin ana fikri, öncelikle pozitif ideal çözümü ve negatif ideal çözümü belirlemektir. Daha sonra, avantajların kabul edilebilir olduğu ve karar sürecinin kararlı olduğu koşullarda her bir çözümün değerlendirme değeri ile pozitif ideal çözümü arasındaki yakınlık derecesine göre optimal çözüm seçilir. VIKOR yöntemiyle elde edilen çözüm, genellikle optimal çözüme en yakın olan bir uzlaşmadır. VIKOR algoritması, grup faydasını en üst düzeye çıkararak ve bireysel kayıpları en aza indirerek karar vericiler tarafından kabul edilebilecek uzlaşma çözümünü elde eder (Fei, Deng ve Hu, 2019).

Uzlaşma sıralaması için çok kriterli ölçü, daha sonra bir uzlaşma programlama yönteminde bir toplama işlevi olarak kullanılan L_p -metrikten geliştirilir (Zeleny, 1982; Opricovic ve Tzeng, 2004; Radhika vd., 2013; Mijalkovski vd., 2021):

$$L_{pj} = \left\{ \sum_{i=1}^n [w_i (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)]^p \right\}^{1/p}, \quad 1 \leq p \leq \infty; j=1,2,\dots$$

$$S_i = L_{1j} = \sum_{i=1}^n (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)$$

$$R_i = L_{\infty j} = \max [w_j (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)]$$

Burada M kriter sayısıdır N alternatiflerin sayısıdır ve w_j j. kriterin göreceli önemidir. VIKOR yönteminde, sıralama ölçüsünü formüle etmek için $L_{1,i}$ ve $L_{\infty,i}$ kullanılır. VIKOR yönteminin benimsenmesi aşağıdaki prosedür adımlarını içerir:

a) Verilen karar matrisinden tüm kriterlerin en iyi, $(f_{ij})_{\max}$ ve en kötü $(f_{ij})_{\min}$ değerleri belirlenir.

$$f_j^* = \max_i f_{ij}, f_j^- = \min_i f_{ij}$$

b) Kriterlerin ağırlıkları analitik hiyerarşi süreci veya Entropi yöntemi kullanılarak belirlenir.

c) Aşağıdaki denklemleri kullanarak S_i ve R_i değerleri hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)$$

$$R_i = \max_j w_j (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)$$

Burada w_j , göreceli önemlerini ifade eden kriterlerin ağırlıklarıdır.

(c) Q_i değerleri; $i = 1, 2, \dots, m$, aşağıdaki formülle hesaplanır:

$$Q_i = v (S_i - \min_i S_i) / (\max_i S_i - \min_i S_i) + (1-v) (R_i - \min_i R_i) / (\max_i R_i - \min_i R_i)$$

ve v , “kriterlerin çoğunluğu” (veya “maksimum grup faydası”) stratejisinin ağırlığı olarak tanımlıdır, burada $v = 0,5$.

Alternatifleri S , R ve Q değerlerine göre azalan düzende sıralanır Sonuçlar üç sıralama listesidir. Aşağıdaki iki koşul karşılanıyorsa, Q (minimum) ölçüsüne göre en iyi sıralanan (A') alternatifini bir uzlaşmacı çözüm olarak önerilir.

C1. "Kabul edilebilir avantaj": $Q(p'') - Q(p') \geq DQ$, burada p'' , Q 'ya göre sıralama listesinde ikinci sıradaki alternatiftir, $DQ = 1/(m-1)$ ve m , alternatif sayısı.

C2. “Karar vermede kabul edilebilir istikrar”: Alternatif p' aynı zamanda S ve/veya R tarafından en iyi sıralanmış olmalıdır. Bu uzlaşmalı çözüm, karar verme sürecinde karardır, bu şu olabilir: “çoğunluk kuralına göre oylama” ($v > 0,5$ olduğunda gerekli), veya “uzlaşma ile” ($v \approx 0,5$) veya “oy ile” ($v < 0,5$). Burada v , “kriterlerin çoğunluğu” (veya “maksimum grup faydası”) karar verme stratejisinin ağırlığıdır. Bu çalışmada $v = 0,5$ kullanılmıştır. Koşullardan biri sağlanmazsa, bir dizi uzlaşmacı çözüm önerilir.

3. Uygulamalar

Çalışmada, COVID-19 pandemisi sürecinde (2020-2022) UBAK değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik firmalarının performansı değerlendirilmiştir. Tablo 4'teki karar matrisi altı adet değerlendirme kriteri ve yedi adet alternatiften oluşmaktadır.

Tablo 4: 2020-2022 Karar Matrisi

Firma	Yıl	ÇETT	AOTS	SS	V	BB3ÜS	UVİC
F1	2020	483,8	2251	63621	28,26	0,1	43,2
	2021	502,9	2207,5	59960	27,04	0,07	4
	2022	787,3	2008	53616,57	29,7295	0,1	8,4
F2	2020	598,9	2204	61144	27,74	0,47	13,2
	2021	604,3	2371	68444	28,87	0,3	2,6
	2022	743,3	2494	64295,58	28,7036	0,1	10
F3	2020	488,9	1028,5	22873	22,24	0,1	2,8
	2021	556,3	1115	21545	19,32	0,1	4,2
	2022	701,5	1188,5	21616,09	20,2502	0,1	5,6
F4	2020	744	1840,5	10216	5,55	0,1	3,8
	2021	695,9	1946	13191	6,78	0,21	0,6
	2022	619,9	1852,5	10331,71	6,2097	0,1	2
F5	2020	325,2	1802,5	48156	26,72	0,1	20,8
	2021	297,2	1712,5	41626	24,31	0,33	3,6
	2022	282,7	1531,5	35993,21	26,1671	0,1	1,8
F6	2020	163,4	312,5	7967,5	25,5	0,1	3,6
	2021	201,8	389,5	9281,9	23,83	0,1	2,8
	2022	296,5	481	11873,02	27,4832	0,1	3,4
F7	2020	465,9	1105,5	23665	21,41	1,05	1,2
	2021	208,9	986,5	23548	23,87	1,34	0,1
	2022	207,8	509,5	12497,51	27,3106	0,1	0,1

(ÇETT: Çarpanlı Euro Taşıt Toplamı, AOTS: Aritmetik Ortalamalı Taşıt Sayısı, SS: Sefer Sayısı, V: Verimlilik, BB3ÜS: Belge Başına 3. Ülke Seferi, UVİC: UBAK'tan Verilen İhtar Cezaları, F: Firma)

Altı adet değerlendirme kriterin ve yedi adet alternatifin verileriyle elde edilen karar matrisi oluşturulduktan sonra, kriterlerin Entropi yöntemiyle belirlenen önem ağırlıkları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Entropi Yöntemiyle Hesaplanan Kriter Ağırlıkları

Yıl	ÇETT	AOTS	SS	V	BB3ÜS	UVİC
2020	0,048	0,075	0,141	0,046	0,340	0,351
2021	0,078	0,090	0,165	0,049	0,424	0,193
2022	0,124	0,156	0,261	0,081	0,000	0,379

Entropi ağırlıklandırma yönteminden elde edilen bulgulara göre en önemli iki performans kriteri sırasıyla Belge Başına 3. Ülke Seferi (BB3ÜS) ve UBAK'tan Verilen İhtar Cezalarıdır (UVİC). VIKOR yöntemi kullanılarak belirlenen en iyi ve en kötü değerleri Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Kriterler için En İyi ve En Kötü Değerler

Yıl	ÇETT	AOTS	SS	V	BB3ÜS	UVİC	
2020	f ⁺	744	2251	63621	28,26	1,05	1,2
	f ⁻	163,4	312,5	7967,5	5,55	0,1	43,2
2021	f ⁺	695,9	2371	68444	28,87	1,34	0,1
	f ⁻	201,8	389,5	9281,9	6,78	0,07	4,2
2022	f ⁺	787,3	2494	64295,58	29,7295	0,1	0,1
	f ⁻	207,8	481	10331,71	6,2097	0	10

VIKOR yöntemi kullanılarak ağırlıklandırılan değerler matrisi Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: 2020-2022 Ağırlıklandırılmış Normalize Matrisi

Firma	Yıl	ÇETT	AOTS	SS	V	BB3ÜS	UVİC
F1	2020	0,022	0,000	0,000	0,000	0,340	0,351
F2	2020	0,012	0,002	0,006	0,001	0,208	0,100
F3	2020	0,021	0,047	0,103	0,012	0,340	0,013
F4	2020	0,000	0,016	0,135	0,046	0,340	0,022
F5	2020	0,035	0,017	0,039	0,003	0,340	0,164
F6	2020	0,048	0,075	0,141	0,006	0,340	0,020
F7	2020	0,023	0,044	0,101	0,014	0,000	0,000
F1	2021	0,031	0,007	0,024	0,004	0,424	0,184
F2	2021	0,015	0,000	0,000	0,000	0,347	0,118
F3	2021	0,022	0,057	0,131	0,021	0,414	0,193
F4	2021	0,000	0,019	0,154	0,049	0,377	0,024
F5	2021	0,063	0,030	0,075	0,010	0,337	0,165
F6	2021	0,078	0,090	0,165	0,011	0,414	0,127
F7	2021	0,077	0,063	0,125	0,011	0,000	0,000
F1	2022	0,000	0,038	0,052	0,000	0,000	0,318
F2	2022	0,009	0,000	0,000	0,004	0,000	0,379
F3	2022	0,018	0,101	0,206	0,032	0,000	0,210
F4	2022	0,036	0,050	0,261	0,081	0,000	0,073
F5	2022	0,108	0,074	0,137	0,012	0,000	0,065
F6	2022	0,105	0,156	0,253	0,008	0,000	0,126
F7	2022	0,124	0,154	0,250	0,008	0,000	0,000

S_i , R_i ve Q_i için elde edilen değerler ve firmaların bu değerlere göre sıralaması Tablo 8’de gösterilmiştir. V değeri hesaplama için 0,5 olarak alınmıştır (Opricovic and Tzeng, 2004).

Tablo 8: S_i , R_i ve Q_i Değerleri ve Firmaların Performans Sıralaması

Yıl	S_i	Sıra S_i	R_i	Sıra R_i	Q_i	Sıra	UBAK Sıra	Firmalar
2020	0,845	2	0,329	2	0,327	2	1	F2
	1,754	7	0,712	7	1,000	7	2	F1
	1,305	4	0,558	4	0,700	4	3	F4
	1,242	3	0,537	3	0,659	3	4	F3
	0,297	1	0,182	1	0,000	1	5	F7
	1,445	6	0,598	5	0,786	6	6	F5
	1,335	5	0,629	6	0,778	5	7	F6
S^* , R^*	0,297		0,182					
S^- , R^-	1,754		0,712					
2021	1,292	2	0,480	2	0,466	2	1	F2
	1,710	5	0,674	4	0,768	5	2	F1
	1,451	3	0,624	3	0,638	3	3	F4
	1,882	7	0,839	6	0,961	6	4	F3
	1,530	4	0,680	5	0,712	4	5	F5
	0,413	1	0,276	1	0,000	1	6	F7
	1,853	6	0,886	7	0,990	7	7	F6
S^* , R^*	0,413		0,276					
S^- , R^-	1,882		0,886					
2022	1,042	6	0,407	3	0,427	2	2	F1
	1,153	7	0,392	1	0,500	5	1	F2
	1,022	4	0,569	6	0,724	6	4	F3
	0,913	3	0,499	4	0,489	4	3	F4
	0,611	1	0,397	2	0,000	1	6	F5
	1,035	5	0,648	7	0,892	7	7	F6
	0,795	2	0,536	5	0,451	3	5	F7
S^* , R^*	0,611		0,392					
S^- , R^-	1,153		0,648					

Bu kapsamda 2020 yılı için, VIKOR yöntemi ile elde edilen Q_i sonuçlarına göre F7 firmasının en düşük Q_i değeri ile birinci sırada yer almıştır. C1 koşulu $0,327 \geq 0,167$ olması dolayısıyla sağlanmaktadır. C2 koşulu ise firmanın S_i ve R_i değerlerinin her ikisinde de en iyi sırada yer akmasından dolayı karşılanmaktadır. Bu durumda F7 firması en iyi performansı gösteren firma olduğu belirlenmiştir. F2 ve F3 firmaları F7 firmasının ardından en başarılı iki firma olmuştur. F1 firmasının en düşük performans gösterdiği görülmüştür. Firmaların 2020 yılı performans sıralaması Tablo 8'de gösterilmiştir.

Bu kapsamda 2021 yılı için, VIKOR yöntemi ile elde edilen Q_i sonuçlarına göre F7 firmasının en düşük Q_i değeri ile birinci sırada yer almıştır. C1 koşulu $0,466 \geq 0,167$ olması dolayısıyla sağlanmaktadır. C2 koşulu ise firmanın S_i ve R_i değerlerinin her ikisinde de en iyi sırada yer akmasından dolayı karşılanmaktadır. Bu durumda F7 firması en iyi performansı gösteren firma olduğu belirlenmiştir. F2 ve F4 firmaları F7 firmasının ardından en başarılı iki firma olmuştur. F6 firmasının en düşük performans gösterdiği görülmüştür. Firmaların 2021 yılı performans sıralaması Tablo 8'de gösterilmiştir.

Bu kapsamda 2022 yılı için, VIKOR yöntemi ile elde edilen Q_i sonuçlarına göre F5 firmasının en düşük Q_i değeri ile birinci sırada yer almıştır. C1 koşulu $0,427 \geq 0,167$ olması dolayısıyla sağlanmaktadır. C2 koşulu ise firmanın S_i ve R_i değerlerinin her ikisinde de en iyi sırada yer akmasından dolayı karşılanmaktadır. Bu durumda F5 firması en iyi performansı gösteren firma olduğu belirlenmiştir. F1 ve F7 firmaları F5 firmasının ardından en başarılı iki firma olmuştur. F6 firmasının en düşük performans gösterdiği görülmüştür. Firmaların 2022 yılı performans sıralaması Tablo 8'de gösterilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

COVID-19 pandemisi tüm ülkelerin ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Türk lojistik sektöründe bu olumsuzluklardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Salgınla lojistik firmalarının maliyetleri Türkiye genelinde artmıştır. Salgın süreci ve sonrasında yaşanan ilk üç sorun sırasıyla, talepteki daralma (1), tahsilat problemi (2) ve düşük öngörülebilirlik (3) olduğu görülmüştür. Salgın süreci ve sonrasında işletmeler tedarik zincirlerinde, lojistik maliyetlerde artış, hava kargo taşımacılığı süreçlerinde yaşanan gecikmeler ve liman hizmet süreçlerinde yaşanan kesintiler gibi önemli etkileri olan sorunlar yaşamıştır. İşletmeler bu gibi olumsuz etkilerin oluşturduğu aksaklıkları, dijital dönüşüm, otomasyon ve benzeri teknolojik yatırımlar yaparak, yeni pazarlara girerek ve kentsel lojistik yatırımları gibi stratejilerle aşabileceklerini görmüşlerdir.

Lojistik sektörünün alt bileşenlerinden biri olan lojistik taşımacılığı sektörü işletmeleri COVID-19 salgınıyla birlikte değişen koşullara uyum sağlamak ve rekabet avantajı oluşturmak için performanslarını sürekli artırmak istemektedir. Bu çalışmada ENTROPİ-VIKOR yöntemleri ile, COVID-19 pandemisi sürecinde 2020-2022 UBAK değerlendirme listesinde her yıl ilk onda yer alan lojistik taşıma firmalarının performansı değerlendirilmiştir. Önerilen yaklaşımın uygulanabilirliğini göstermek açısından COVID-19 salgınıyla tedarik zincirlerinin etkin işleminde önemli bir yeri olan lojistik sektörü seçilmiş ve değerlendirmede çeşitli kriterler kullanılmıştır.

Performans analizinin ilk aşamasında performans değerlemede kullanılacak kriterler belirlendikten sonra ikinci aşamasında seçilen kriterlerin önem ağırlıkları objektif Entropi ağırlıklandırma yöntemiyle değerlendirilmiştir. Sonraki aşamada ise diğer VIKOR yöntemi kullanılarak lojistik firmalarının performans ölçümü ve sıralaması gerçekleştirilmiştir.

Entropi ağırlıklandırma yöntemi sonuçlarına göre, performans analizinde en önemli kriter 2020 ve 2022 yılları için UBAK'tan Verilen İhtar Cezaları (UVİC) ve 2021 yılı için Belge Başına 3. Ülke Seferi (BB3ÜS) olduğu belirlenmiştir. Diğer performans kriteri ise 2020 yılı için Belge Başına 3. Ülke Seferi (BB3ÜS), Sefer Sayısı (SS), Aritmetik Ortalamalı Taşıt Sayısı (AOTS), Çarpanlı Euro

Taşıt Toplamı (ÇETT) ve Verimlilik (V) olarak sıralanmaktadır. 2021 yılı için UBAK'tan Verilen İhtar Cezaları (UVİC), Sefer Sayısı (SS), Aritmetik Ortalamalı Taşıt Sayısı (AOTS), Çarpanlı Euro Taşıt Toplamı (ÇETT) ve Verimlilik (V) olarak sıralanmaktadır. 2022 yılı için ise Sefer Sayısı (SS), Aritmetik Ortalamalı Taşıt Sayısı (AOTS), Çarpanlı Euro Taşıt Toplamı (ÇETT), Verimlilik (V) ve Belge Başına 3. Ülke Seferi (BB3ÜS) olarak sıralanmaktadır.

VİKOR yönteminin uygulanmasıyla elde edilen sonuçlara göre diğer lojistik firmaları arasında 2020 ve 2021 yılları için F7 firması ve 2022 yılı için ise F5 firması kullanılan performans kriterleri açısından en başarılı firmalar olarak bulunmuştur. F7 ve F5 firmalarının diğer firmalara kıyasla bu üstünlükleri, firmaların sektördeki deneyimlerinin yanı sıra belge başına üçüncü ülkelere daha çok taşıma yapmaları ve filolarındaki araç sayısının yüksek olması ile açıklanabilir.

Çalışmanın, lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmalar açısından kullanılan performans kriterlerinin önem düzeyinin belirlenmesi ve firmaların başarısının değerlendirilmesinde Entropi-VİKOR yöntemlerinin kullanılmasıyla karar verici mekanizmalara katkı sağlanması bakımından önceki literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

Çalışma kapsamında lojistik sektöründe faaliyette bulunan firmaların sadece 7 tanesinin değerlendirilmesi ve zaman serisi açısından 2020-2022 yılları arasındaki verilerin kullanılması bir kısıt olarak kabul edilebilir. Bununla beraber, lojistik sektörü ve bu sektörde faaliyette bulunan firmaların faaliyetlerinin ekonomik faaliyetler üzerindeki önemli etkileri göz önüne alındığında, ileriki çalışmalarda UBAK değerlendirme kriterlerinin yanı sıra ekonomik, çevresel ve sosyal kriterlerin de analiz sürecine dahil edilmesi önerilebilir. Ayrıca, gelecekteki çalışmalarda farklı ÇKKV yöntemlerinin kullanılması performans sonuçlarının doğruluğunun kıyaslanması noktasında tarafların lojistik süreçlerdeki kararlarına katkı sağlayabilir. Buna ilaveten yeni yapılacak çalışmalarda sektördeki uzman ve yöneticilerin dahil edilerek, sübjektif ve objektif verilerin birlikte değerlendirildiği bir model ile ölçüm yapılabilir. Yine performans değerlendirilmesinde farklı ÇKKV yöntemleri kullanılması daha farklı sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Adhikari, A., Bhattacharyya, S., Basu, S., & Bhattacharya, R. (2021). Evaluating the performance of primary schools in India: evidence from West Bengal. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 71(7), 2630-2658.
- Aktaş, N., Demirel, N., (2021). A hybrid framework for evaluating corporate sustainability using multi-criteria decision making. *Environment, Development and Sustainability*, 23(10), 15591-15618.
- Aydıner, E., & Şener, H. Y. (2021). Bir işletmenin lojistik hizmet sağlayıcılarının farklı kıtalar ve pandeminin etkisi açısından değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 53-73.
- Basuki, A. (2016). Sustainable strategies selection in SMEs using MCDM approach. *In MATEC Web of Conferences*, 58, 02007.
- Borjalilu, N., Sazvar, Z., & Nayeri, S. (2021). An integrated method for airline company supplier selection based on the entropy and vikor methods: a real case study. *International Journal of Aviation, Aeronautics and Aerospace*, 8(4), 1.
- Chen, Y. H. (2020). Applying Linguistic VIKOR and Entropy to Evaluate Competitive Ability of Medical Tourism in Taiwan. In 2020 IEEE 2nd Eurasia Conference on Biomedical Engineering, Healthcare and Sustainability (ECBIOS), 190-192.
- Fei, L., Deng, Y., & Hu, Y. (2019). DS-VIKOR: A new multi-criteria decision-making method for supplier selection. *International Journal of Fuzzy Systems*, 21(1), 157-175.

- Gök-Kısa, A. C., ve Perçin, S. (2018). Bütünleşik Entropi Ağırlık-VIKOR Yöntemi İle Bilişim Teknolojisi Sektöründe Performans Ölçümü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 1-13.
- Hsu, L. C. (2015). Using a decision-making process to evaluate efficiency and operating performance for listed semiconductor companies. *Technological and Economic Development of Economy*, 21(2), 301-331.
- Jovanovic, J., Shah, H., Vujovic, A., & Krivokapic, Z. (2014). Application of MCDM methods in evaluation of environmental impacts. *International Journal for Quality Research*, 8(4).
- Lee, H. C., & Chang, C. T. (2018). Comparative analysis of MCDM methods for ranking renewable energy sources in Taiwan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 92, 883-896.
- Lotfi, F. H., & Fallahnejad, R. (2010). Imprecise Shannon's entropy and multi attribute decision making. *Entropy*, 12(1), 53-62.
- Mijalkovski, S., Despodov, Z., Mirakovski, D., Adjiski, V., Doneva, N., & Mijalkovska, D. (2021). Mining method selection for underground mining with the application of VIKOR method. *Podzemni Radovi*, (39), 11-22.
- Opricovic, S. (1998). Multicriteria optimization of civil engineering systems. Faculty of civil engineering, *Belgrade*, 2(1), 5-21.
- Opricovic, S. & Tzeng, G.H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A Comparative Analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156: 445–455.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2002). Multicriteria planning of post-earthquake sustainable reconstruction. *Computer-Aided Civil and Infrastructure Engineering*, 17(3), 211-220.
- Radhika, S., Kumar, D. S., & Swapna, D. (2013). VIKOR method for multi criteria decision making in academic staff selection. *Journal of Production Research and Management*, 3(2), 30-35.
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379-423.
- Siew, L. W., Fai, L. K., & Hoe, L. W. (2021). Performance evaluation of construction companies in Malaysia with Entropy-VIKOR model. *Engineering Journal*, 25(1), 297-305.
- Sindhvani, R., Lata Singh, P., Kaushik, V., Sharma, S., Kumar Phanden, R., & Kumar Prajapati, D. (2020). Ranking of factors for integrated lean, green and agile manufacturing for indian manufacturing SMEs. *In Advances in Intelligent Manufacturing*, 203-219.
- Stanković, J. J., Popović, Ž., & Marjanović, I. (2019). Assessing Smartness and Urban Development of the European Cities: An Integrated Approach of Entropy and VIKOR. *In International Conference on Multiple Criteria Decision Making*, 69-97.
- Switala, M., & Lukasiewicz, A. (2021). Road freight transport companies facing the COVID-19 pandemic. *Gospodarka Materialowa i Logistyka*.
- T.C. Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı, (2021). *COVID-19 Krizine yanıt ve dayanıklılık projesi; Lojistik sektörü analiz raporu ve kılavuzu*, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, 2021, Ankara.

- Teimouri, H. B., Gharibi, J., Hossein Zadeh, A., & Pooya, A. (2021). An integrated entropy/VIKOR model for customer clustering in targeted marketing model design (case study: IoT technology services companies). *Advances in Mathematical Finance and Applications*, 6(4), 671-693.
- UBAK, (2022). UBAK 2020-2022 *Değerlendirme kriterleri*, (Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı) <https://uhdgm.uab.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 10.07.2022.
- Wang, W., & Lin, W. (2018). Multi-criteria decision making model for evaluation of the growth of environmental protection enterprises. *Ecology*, 27(106), 1887-1894.
- Wang, W., Lin, W., Bao, Z., Dai, X., & Lin, Q. (2022). Study on the influence of COVID-19 on the growth of China's small and medium-sized construction enterprises. *PloS one*, 17(6), e0266315.
- Xie, L., Ni, H., Yang, H., & Zhang, J. (2020). A key business node identification model for internet of things security. *Security and Communication Networks*.
- Zeleny, M., 1982. *Multiple criteria decision making*. McGraw-Hill, New York.
- Zhang, J., Li, L., Zhang, J., Chen, L., & Chen, G. (2021). Private-label sustainable supplier selection using a fuzzy entropy-VIKOR-based approach. *Complex & Intelligent Systems*, 1-18.
- Zheng, Q., Chen, K., Kong, D., Liang, J., & Wu, J. (2021). A Selection model of strategic emerging industries in fujian based on entropy-VIKOR algorithm. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 2021.

Kitap Tanıtımı / Book Review

YUSUF İZZEDDİN İKBAL İDBAR İNTİHAR
(Ali AKYILDIZ)

Duygu ATEŞ¹

Öz

Çalışmamızda Ali Akyıldız tarafından yayına hazırlanan “Yusuf İzzeddin İkbal İdbar İntihar” isimli eseri tanıtılacaktır. Kitap varlığı uzun süre gizlenmek zorunda kalan şehzade Yusuf İzzeddin’in hayatını konu almaktadır. Kitapta Yusuf İzzeddin’in doğumundan intiharına kadar tüm hayatı arşiv belgelerine dayanarak ele alınmıştır. 576 sayfadan oluşan eserin boyu 21 cm eni 13,5’dir. Çalışma Timaş Yayınları tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır.
Anahtar Kelimeler: Ali Akyıldız, Yusuf İzzeddin, İkbal İdhar İntihar

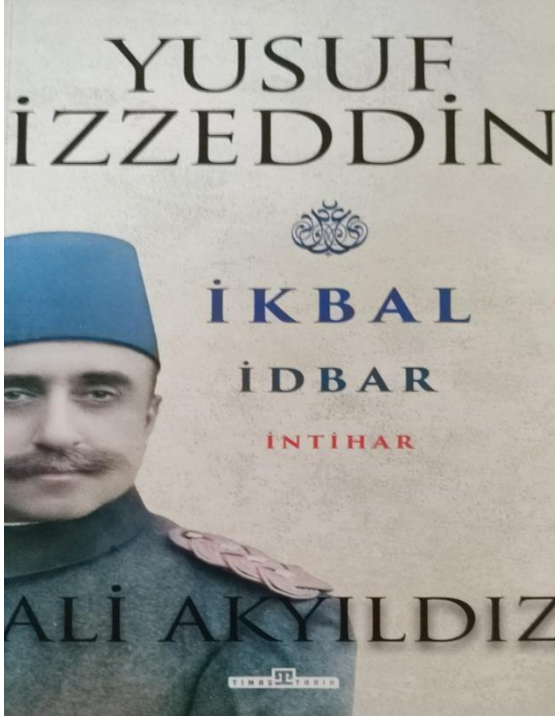
YUSUF İZZEDDİN İKBAL İDHAR İNTİHAR
(By Ali AKYILDIZ)

Abstract

In our study, the work named "Yusuf İzzeddin Ikbal İdhar Suicide" prepared for publication by Ali Akyıldız will be introduced. The book is about the life of the prince Yusuf İzzeddin, whose existence had to be hidden for a long time. In the book, the whole life of Yusuf İzzeddin, from his birth to his suicide, is discussed based on archival documents. The work, consisting of 576 pages, was published by Timaş Publications in 2022.
Keywords: Ali Akyıldız, Yusuf İzzeddin, İkbal İdhar Suicide

¹Doktora Öğrencisi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, duyguats43@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7770-1900

Başvuru Tarihi (Received): 27.09.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

YUSUF İZZEDDİN İKBAL İDBAR İNTİHAR

Biyografi türünde daha önce “*Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan²*”, “*Sürgün Sefir Sadullah Paşa³*”, “*Nazime⁴*” isimli eserleri kaleme almış olan Prof. Dr. Ali Akyıldız’ın bu türde literatüre kazandırdığı son kitabı “*Yusuf İzzeddin İkbâl İdbar İntihar*” başlığını taşımaktadır. Akyıldız, bu çalışmasında Sultan Abdülaziz’in şehzadeligi döneminde dünyaya gelen ve varlığı uzun süre gizlenmek zorunda olan Yusuf İzzeddin’in hayatını geniş bir perspektifte ele almıştır.

Kitap giriş kısmı hariç olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmı “*Şehzadelerin Çocuk Yapma Yasağı ve İstisnaları*” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında Akyıldız ilk olarak şehzadelerin sancağa çıkma usullerine dair okuyucuyu bilgilendirir. Ardından şimşirlik döneminde sıkı bir şekilde uygulanan şehzadelerin çocuk sahibi olma yasağının istisnai örneği olarak üç isimden bahseder ve bu isimlerle ilgili arşiv belgeleri ışığında dikkat çekici bilgiler verir. Nitekim şehzadelerin çocuk sahibi olma yasağının istisnai üçüncü ismi eserin ana temasını oluşturan Yusuf İzzeddin’dir.

Kitabın birinci bölümü *İkbâl Dönemi Doğumu, Eğitimi ve Müşirliği* başlığıyla yazılmıştır. Bu ana başlığın altında on beş alt başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar sırasıyla “*Yusuf İzzeddin’in Doğumu*”, *Annesi Dürrinev Başkadınefendi, Hocaları, Askeriyeye Ne Zaman İntisap Etti?, Veliht Değişikliğine Hazırlık, Harbiye Mektebi Yılları ve Askeriyede Yükselişi, Avrupa Seyahati, Askeri Eğitimi, Yetenekli Komutan’ın Askeri Faaliyetleri, Hassa Müşiri, Çanakkale Gezisi Yusuf İzzeddin’ Parlatmanın sonucu, Sünnet Töreni ve Şenlikleri* ve son olarak *Yazarların Şehzadeye eser takdim ve İthafı* alt başlığıyla bitirilmiştir. Bu bölümde Yusuf İzzeddin’in doğumu, annesi ve eğitim hayatına dair genel bilgiler okuyucuya sunulmuştur. Bölümün en dikkat çekici başlığını ise “*Yusuf İzzeddin’i Parlatmanın Sonucu*” başlığını taşımaktadır. Bu başlıkta Sultan Abdülaziz tarafından her fırsatta ön plana çıkarılmasına bağlı olarak Yusuf İzzeddin’in özgüven ve gururlu tavrının halk ve bürokrasi nezdinde kendini beğenmişlik, mağrurluk, etrafına karşı kayıtsızlık hatta kaba olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Aynı bölümde dönemin yabancı seyyah ve

² Birinci baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998. Son baskı, Kapı Yayınları 2015.

³ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2011.

⁴ Timaş Tarih, Kasım 2020.

diplomatların şehzade ile ilgili görüşlerine de yer verilmiştir. Örneğin, Fransa'nın İstanbul Sefiri Kont De Moüy tarafından “küstah ve sert tavırlı, padişah oğlu olmasından dolayı gururlu bir kişi” olarak nitelendirilen Yusuf İzzeddin gazeteci-yazar Paul Fesch'e göre ise mağrur bir tabiyatı olmasına rağmen bu görüntüsünün gözlerindeki miyop rahatsızlığından kaynaklandığını ve karşısındakileri görmüyormuş gibi bakmasının muhattapları tarafından kibre yorumlandığını ifade eder.

Kitap'ın ikinci bölümü *Suskunluk ve İbdar Dönemi* başlığını taşır. Bu bölüm toplamda on altı alt başlık vardır. Bu başlıklar sırasıyla “*Geliyorum Diyen İhtilal*”, *II. Abdülhamid Dönemi, Sultan Abdülaziz Ailesinin Durumu, İktidar Alternatifi Olarak Yusuf İzzeddin, Yusuf İzzeddin'in Ruslara İşbirliği Önerdiği İddiası, Aile İçi İlişkiler ve Tebrikleşme, Journalci Yusuf İzzeddin, Saltanat İhtiyatı Gerektirir: Jurnal, Takip ve Tarassud, Yusuf İzzeddin'in ihtilalcilerle İlişkileri, Avrupa Basını'nın II. Abdülhamid'e Alternatif Arayışları, Yabancı Basınının Yusuf İzzeddin ile ilgili Ağır İddiaları, İtibarının İadesi İçin Mithat Paşa'yı Yeniden Yargılama Girişimi* olarak ifade edilebilir. Dönemin siyasi gelişmelerinin ele alındığı bu bölümde Yusuf İzzeddin'in II. Abdülhamit'in yerine tahta geçirilmesi karşılığında Rus Çarı II. Aleksandr'a iş birliği önerdi mi? sorusuna cevap aranmıştır. Bu bölümdeki en ilgi çekici başlıklardan bir diğeri de Journalci Yusuf İzzeddin'dir. Bu başlıkta ise Akyıldız, Yusuf İzzeddin'in kardeşi Abdülmecid aleyhindeki jurnaline dair dikkat çekici bilgiler vermektedir.

Kitabın üçüncü bölümü “*Yıldızının Yeniden Parlaması: Veliht*” başlığıyla yazılmıştır. Bu bölümün ilk kısmında tahta çıkma ihtimali bulunan kimseler etrafında toplanan menfaat gruplarından bahsedildikten sonra “*İktidarı beklerken Cifr Oyunları*” isimli bir alt başlığa yer verilmiştir. Bu kısımda da Yusuf İzzeddin'in gelecekte haber alma ve saltanat zamanını öğrenmek amacıyla birtakım kişilerle kurduğu irtibatlar anlatılmıştır. Bölümün devamında ise Yusuf İzzeddin'in yaptığı yurt içi (*Hereke, Bursa, İzmit, Seydiler Manevrası ve Edirne Gezisi, Ordu'ya Moral Vermek Amacıyla Çatalcaya Gitmesi, Edirne Gezisi (1913), Çanakkale Savaş Alanlarını ve Edirneyi Ziyareti (1915) ve yurt dışı (İngiltere Kralı VII. Edward'ın Cenaze Merasimi, Paris, Sırbistan, Bulgaristan, İtalya gibi) seyahatlerine yer verilmiştir.*

Kitabın dördüncü bölümü “*İntihara Doğru: Vehmi, Hastalığı ve Teminat Mektupları*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak birtakım siyasi gelişmelerle ilgili bilgiler verildikten sonra Yusuf İzzeddin'in hastalık ve kanser vehminden ve tedavi için Viyana'ya gidişinden bahsedilmiştir. Yusuf İzzeddin'in hastalık süreciyle ilgili önemli bilgiler veren Akyıldız, Yusuf İzzeddin'in kötü gidişatını *Vehmin Şiddetlenmesi ve Teminat Mektupları* ve *Velihtlikten İskat Vehmi* gibi ayrı başlıklar altında arşiv belgelerine dayanarak konuyu ele almıştır.

Kitabın beşinci bölümü “*Beklenen Son: İntihar ve Soruşturulması*” ana başlığıyla oluşturulmuştur. Bölümün ilk alt başlıkları ise *Velihtin son zamanları ve Yeni Bir Avrupa Seyahati Planı, Yusuf İzzeddin'in Ölümü ile ilgili Senaryolar, İntiharı, Cenaze merasimi, Taziye, İntiharın Soruşturulması, Soruşturma Evrakının Serencamı, Yusuf İzzeddin'in Görüş ve Düşünceleri, Görünüşü ve Şahsiyeti, Yusuf İzzeddin'in Nişan ve Madalyaları*'dir. Bölümün en ilgi çekici başlığı “*Yusuf İzzeddin'in Ölümüne Dair Senaryolar*”dır. Bu kısımda özellikle Yusuf İzzeddin'in ölümüne dair yabancı basında doğruluğu ve yanlışlığı tartışmalı olan çok sayıda haber yer almıştır. Bu bölümde bu haberler değerlendirilmiştir. Babası Sultan Abdülaziz'in ölümünde olduğu gibi Yusuf İzzeddin'in ölümünde de intihar mı değil mi noktasında pek çok senaryo ortaya atılsa da intiharına dair raporlara ve soruşturma süreçlerine eserde ayrıntılı yer verilmiştir. Bölüm Yusuf İzzeddin'in almış olduğu *Nişan ve Madalyaları* ile bitirilmiştir.

Kitabın son bölümü olan altıncı bölümde ise “*Terekesi, Ailesi Hane Halkı Gelirleri ve Emlaki*” ana başlığıyla yazılmıştır. Bu bölümde Akyıldız Yusuf İzzeddin'in altı eşi ve üç gözdesi olduğunu tespit etmiş bu kadınlarla ilgili bilgiler teferruatlı şekilde anlatılmıştır. Eserde son dönem şehzadelerin en zengini olarak belirtilen Yusuf İzzeddin'in mal varlığına dair kayıtlara da yer

verilmiştir. Yaklaşık dokuz sayfalık Sonuç ve Değerlendirme yazısı, ekler ve kaynakça ile eser tamamlanmıştır.

Prof. Dr. Ali Akyıldız bu biyografi çalışmasında da uzun süre gizlenmek durumunda kalınan hanedan üyesini tüm yönleriyle ortaya koymuş, arşiv belgeleri ve fotoğraflarla okuyucuya Yusuf İzzeddin'i tam anlamıyla tanıtmıştır.

Kaynakça

Akyıldız, A. (2022). *Yusuf İzzeddin ikbal idhar intihar*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kitap Tanıtımı / Book Review

HEREKE FABRİKASININ KURULUŞU
Vahdettin ENGİN

Arif KOLAY¹

Öz

Çalışmamızda Vahdettin Engin tarafından yayına hazırlanan Hereke Fabrikasının Kuruluşu isimli eser tanıtılacaktır. Kitap Tanzimat Döneminin sanayi yatırımlarından olan Hereke Fabrikasının kuruluşundan Cumhuriyet Dönemindeki durumunu arşiv belgelerine dayanılarak ele alınmıştır Eserin boyu 21 cm eni 13,5 cm'dir. 168 sayfa olan eser Yeditepe Yayınevi tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vahdettin Engin, Hereke, Fabrika

ESTABLISHMENT OF HEREKE FACTORY
(By Vahdettin ENGİN)

Abstract

In our study, the work titled the establishment of Hereke Factory, prepared for publication by Vahdettin Engin, will be introduced. The book is based on archival documents from the establishment of the Hereke Factory, one of the industrial investments of the Tanzimat Period, to its state in the Republican Period. The length of the work is 21 cm and its width is 13,5 cm. The work, which has 168 pages, was published by Yeditepe Publishing in 2022.

Keywords: Vahdettin Engin, Hereke, Fabrika

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, arif.kolay@dpu.edu.tr.

ORCID : 0000-0002-9315-1208

Başvuru Tarihi (Received): 04.10.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 24.10.2022

HEREKE FABRİKASININ KURULUŞU

Prof. Dr. Vahdettin ENGİN, *Rumeli Demiryoll², Tünel'den Füniküler'e Kabataş Taksim³, Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu⁴, Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı⁵, Pazarlık⁶, Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid⁷, II. Abdülhamid ve Dış Politika⁸, Hesaplaşma⁹, Asayiş¹⁰, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık¹¹, Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u¹², Kurtlar Sofrasında Osmanlı¹³* gibi daha pek çok çalışmayı Yakınçağ Tarihi alanına kazandırmıştır. Engin'in son çalışması ise "Hereke Fabrikasının Kuruluşu" adını taşır.

Eserin Önsöz kısmında Hereke Fabrikası'nın kuruluşuna kadar Osmanlı Sanayisi ile ilgili şu bilgiler paylaşılmıştır: 19. yüzyılda Osmanlı'da devlet eliyle, ya da özel teşebbüsler tarafından çok sayıda tesisin inşa edildiği bilinmektedir. Nitekim III. Selim çuha ve kâğıdın yurt içinde üretilebilmesi için İstanbul'da iki imalathane kurdurdu. Kâğıt fabrikası 1804 yılında Beykoz'da kurulmuştu. 19. yüzyılda bir başka kâğıt fabrikası da İzmit'te kuruldu. 1846 yılında üretime geçen fabrika Avrupa kâğıdı ile rekabet edemediğinden 1855'de kapandı.

Bu dönemde devlet tarafından kurulan bir başka tesis Beykoz Deri ve Kundura fabrikası idi. 1816 yılında II. Mahmut tarafından kurdurulan fabrika, 1842 yılında buhar makineleriyle donatılmıştı.

² İlk baskı, 1993.

³ İlk baskı, 2007.

⁴ İlk baskı, 2012. Son baskı, 2013.

⁵ İlk baskı, 2010. Son baskı, 2020.

⁶ İlk baskı, 2010. Son baskı, 2022.

⁷ İlk baskı, 2017. Son baskı, 2021.

⁸ İlk baskı, 2005. Son baskı, 2017.

⁹ İlk baskı, 2011. Son baskı, 2020.

¹⁰ İlk baskı, 2013. Son baskı, 2020.

¹¹ İlk baskı, 2015. Son baskı, 2019.

¹² İlk baskı, 2001. Son baskı, 2021.

¹³ İlk baskı, 2007. Son baskı, 2015.

Başlangıçta sadece ordu ihtiyacını karşılarken giderek piyasa için de üretim yapmıştır. İmalat arasında, potin, iskarpin, çeşitli ayakkabı ve terlikler, kösele ve her çeşit saraciyelik deriler bulunmaktaydı.

Asakir-i Mansure ordusunun elbise ve iç çamaşırı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Eyüp'te bir iplik fabrikası 1827 yılında faaliyete geçirilmişti. Fabrikanın pamuk ihtiyacı Kırkağaç, Soma, Balıkesir ve Drama'dan sağlanırdı. Diğer fabrikalarda olduğu gibi iplik fabrikasının kuruluşunda da gayrimüslim ve yabancılardan faydalanılmıştır.

II. Mahmud döneminde kurulan bir başka fabrika yine ordunun ihtiyacına yönelik olarak açılan Feshane'dir. Feshane 1833 yılında Kadırga'da faaliyete geçmişti. Binanın ihtiyaca cevap vermemesi üzerine 1839'da Eyüp civarında Defterdar'a nakledilmiştir. İlk zamanlarda yalnız fes imal eden fabrika 1843'den itibaren dokumacılığa başlamıştır. Fabrikanın yönetimi Belçikalı uzmanlara bırakılmış, bu uzmanların tavsiyesi ile yurt dışından getirilen modern makinelerle fabrika teçhiz edilmiştir.

Tanzimat, sanayileşme açısından, geniş çapta ihtiyaç duyulan malları imal etmek amacıyla büyük çaplı tesis kurma politikalarının hayata geçirildiği bir dönem oldu. Bu dönemde aynı zamanda bazı tesisler modernleştirilirken, bazıları da değişen ihtiyaçlara göre reorganize edildi. Bu bağlamda 1830 yılında kurulmuş olan İslimye Çuha Fabrikası ordunun ihtiyacının artması üzerine 1840'lı yılların başında Avrupa'dan ithal edilen makinelerle modern hale getirildi ve büyütüldü.

Tanzimat döneminde birçok üretim teşekkülünden oluşan bir nevi sanayi parkları da oluşturulmuştu. Bu husus devletin sanayileşmeye verdiği önemin bir sonucu idi. Devlet adamları yazdıkları raporlarda sanayileşmenin önemine değiniyorlar, kalkınmak için Avrupa'daki gibi fabrikalar yapılmasını şart görüyorlardı. Söz konusu sanayi parklarından ikisi İstanbul'un Marmara sahillerinde kurulan, Bakırköy ve Zeytinburnu sanayi kompleksleri idi. Buradaki tesislerin önemli kısmı demir üretime yönelik olup, demir boru, çelik ray, çift pulluğu, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları, top, kılıç, süngü gibi harp aletleri imal ediliyordu. Demir fabrikasının yanına kurulan bir başka binada ise yünlü ve pamuklu kumaş dokunmaktaydı. Burada üretilenler halkın ihtiyacını karşılamak üzere iç pazarlarda da satılıyordu. Bu tesislerde çalışan Türk ve yabancı işçiler fabrikaya ait sosyal tesislerde barınıyorlardı. Fabrikaların ihtiyaç duyduğu teknik elemanları yetiştirmek üzere burada bir de sanayi mektebi kurulmuştu.

Aynı yıllarda kurulan bir başka tesis de İzmit Çuha fabrikası idi. Başlangıçta yünlü askeri kumaş imal eden fabrika daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven de üretmişti. Kalite itibariyle İzmit Çuha fabrikası ürünleri İngiltere ve Fransa dokumalarıyla rekabet edebilecek düzeydeydi. Bu fabrikanın yapımını üstlenen Ohannes ve Bogas Dadyan kardeşler bilahare Hereke'de bir fabrika kurdular. Fabrika 1845 yılında devlet tarafından satın alındı. Fabrika imal ettiği ipekli kumaşlarla büyük ün kazanmıştı" denilerek önsöz'e son verilmiş okuyucu bu bilgilerle asıl konuya hazır hale getirilmiştir. Ardından eserde arşiv belgelerinden hareketle tarihi devamlılık ilkesi göz önünde tutularak Hereke Fabrikasının kuruluşundan Cumhuriyet dönemine kadarki durumu okuyucuya sunulmuştur.

Fabrikaya dair nizamname ile başlayan eserde fabrikanın iç yapılanması ve çalışan işçilerine dair şu bilgilere yer verilmiştir: "Hereke Fabrikası'na bağlı çeşitli müstemilat bulunmaktaydı. Fabrika kompleksi içinde yer alan bu müstemilâtın bazıları şunlardı: İpek böceklerinin besin maddesi olan dut yapraklarının ve meyvesinin yetiştirildiği ve 5.000 adet fidanın dikili olduğu dutluk, fabrika çalışanlarının ikameti için yapılmış olan 60 ev, Avrupalı ustalarının kalması için inşa edilmiş 8 odanın yanı sıra Osmanlı tebaasından olan bekâr çalışanların yerleştirildiği 30 oda mevcuttu. Ayrıca yeni olarak inşa edilmiş bir boyahane, değirmen, ekmekeçi fırını, kahvehane, tütün satılan dükkân, lokanta, hamam. Fabrika'da 1848 yılında 11 memur, 13'ü imalat ve 6'sı tamir ustası olmak üzere 19 Avrupalı ustanın yanı sıra 90 işçi çalışmaktaydı. Tezgâh sayısı arttıkça personel

sayısında da artış kaydedilmiştir. 1852 yılında fabrikada çalışan sayısı 261'e yükselmiş ve sonraki yıllarda da çalışan sayısı 300 kişiyi bir miktar aşincaya kadar bu artış sürmüştür.

Hereke Fabrikası'nda 1850 senesinde ipekli kadife ve mobilyalık kısım kurulmaya başlandı. İplik üretimi de yapılan fabrika tam anlamıyla entegre bir tesisti. Tesisin devlet tarafından işletildiği ilk yıllarda faaliyetler 50 adet tezgâhla yürütülmeye çalışılmış, yapılan üretimin kalitesizliğinin yanı sıra düşük üretim sebebiyle bu dönemdeki faaliyetler zararlı sonuçlanmıştır. Tezgâh sayısı artıkça verim ve kalite artışı yaşandığı gibi kârlılık oranı da düzelmiştir. 1853 yılından itibaren fabrikanın kârını düzenli bir şekilde artırmaya başladığı görülmektedir. Hereke Fabrikası ağırlıklı olarak ipek üretimi yapılan bir tesis olduğundan, fabrikaya gerekli olan ipeğin güvenilir biçimde tedarikine yönelik olarak, 1850 yılında alınan karar doğrultusunda, 1852'de Bursa'da Harir ve Mancınık Fabrikası açılmış ve bu fabrika doğrudan doğruya Hereke Fabrikası tarafından idare edilmiştir. Bilindiği gibi ipekli dokuma, Osmanlı Devleti'nde yüksek kalitedeki yünüler kadar, hatta daha fazla tüketilen bir mamuldür. Hereke Fabrikası'nda ipek kumaşlar, kadifeler, taftalar, satenler dokunurdu.

Hereke Fabrikası uzun yıllar halı ve kumaş dokumacılığının en önemli merkezi oldu. Burada üretilen halılar ve kumaşlar yabancıların da büyük beğenisini kazanmıştı. Nitekim özellikle yabancı devlet adamlarına fabrika ürünlerinin hediye edilmesi ve çok makbule geçmesi, halı ve kumaşların uluslararası diplomasinin bir aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir.

Bir sanayi kompleksini tüm yönleriyle ortaya koyan Engin'in sonuç bölümündeki uyarısı ise son derece dikkat çekicidir. "Kurulduğu ilk yıldan itibaren gerek bölge gerekse ülke ekonomisine ciddi katkılar sunmuş olan Hereke Fabrikası 1996 yılında özelleştirildi. Bir süre sonra ise üretim faaliyetlerine son verdi. 1843 yılında kurulan ve gerek sürekliliği ve gerekse kaliteli ürünleri ile Türk sanayi tarihinde önemli bir yere sahip olan Hereke Fabrikası günümüzde atıl bir vaziyette bulunmaktadır. Hereke Fabrikasının tarihsel değeri dikkate alınarak buraya gereken ilgi gösterilmeli ve fabrikanın bulunduğu alan en azından bir sanayi müzesi olarak değerlendirilmelidir" diyerek eseri sonlandıran Prof. Dr. Vahdettin Engin, bu çalışmasıyla sadece Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sanayi serüvenini anlatmakla kalmamış aynı zamanda bu alanda ileride yapılacak çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

Engin, V. (2022). *Hereke fabrikasının kuruluşu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.